

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΚΥΡΙΑΚΗ ΓΑΛΑΝΤΙΑ

Η ΑΝΤΑΠΟΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΣΤΟ ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΤΟΥ ΓΡ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ
(1883-1951)

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή: ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΣ, Καθηγητής (επιβλέπων)
ΦΩΤΙΟΣ ΑΡ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Καθηγητής (μέλος)
ΒΙΚΥ ΠΑΤΣΙΟΥ, Καθηγήτρια (μέλος)

ΚΑΛΑΜΑΤΑ

2010

**Η ΑΝΤΑΠΟΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΣΤΟ ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΤΟΥ ΓΡ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ
(1883-1951)**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΚΥΡΙΑΚΗ ΓΑΛΑΝΤΙΑ

Η ΑΝΤΑΠΟΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΣΤΟ ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΤΟΥ ΓΡ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ
(1883-1951)

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή: **ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΣ**, Καθηγητής (επιβλέπων)
ΦΩΤΙΟΣ ΑΡ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Καθηγητής (μέλος)
ΒΙΚΥ ΠΑΤΣΙΟΥ, Καθηγήτρια (μέλος)

ΚΑΛΑΜΑΤΑ

2010

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στις αρχές του 21ου αιώνα, κοινός τόπος είναι η διαπίστωση της «ρευστότητας» των εννοιών και της, εκ προοιμίου, απόρριψης των μονοδιάστατων ερμηνειών σ' όλο το φάσμα των επιστημονικών αναζητήσεων. Εν όψει, μάλιστα, ενός επαναπροσδιορισμού των κριτηρίων αξιολόγησης ολόκληρο το πνευματικό και καλλιτεχνικό εποικοδόμημα των περασμένων αιώνων υπόκειται σε κρίση.

Ο νεοελληνικός πολιτισμός, ως δέκτης αλλότριων επιδράσεων και παρά την προφανή του ιδιορρυθμία, δεν θα απέφυγε τις προκλήσεις των καιρών. Οι τελευταίες δεκαετίες βρίθουν από «αναδιρθρώσεις» του παρελθόντος. Έλληνες λόγιοι του περασμένου αλλά και προηγούμενων αιώνων «βγαίνουν» από τ' αραχνιασμένα μνημεία τους, κερδίζοντας για μια ακόμη φορά το ενδιαφέρον του κοινού μέσα από τις τωρινές αναδιφήσεις του έργου τους εκ μέρους των νεότερων μελετητών.

Η περίπτωση του Γρ. Ξενόπουλου (1867-1951), ενός από τους επιφανείς των νεοελληνικών γραμμάτων, πιστεύουμε ότι αξίζει να παραμένει πάντοτε στο προσκήνιο, καθώς η παρουσία του στη νεοελληνική γραμματολογία υπήρξε πολυσχιδής και χαρακτηρίζει ένα σημαντικό μέρος του νεοελληνικού πολιτισμικού γίγνεσθαι.

Ο συγκεκριμένος άνθρωπος των γραμμάτων έδρασε πνευματικά για χρονικό διάστημα περίπου εβδομήντα ετών, από τα 1883 ως τα 1951, διάστημα που ορίζεται από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα ως και το πρώτο μισό του 20ού, με ό,τι αυτό μπορεί να σημαίνει για τον ίδιο και το έργο του σε σχέση με τη νεοελληνική ιστορική, οικονομική, πολιτική, κοινωνική και πολιτισμική εξέλιξη. Υπήρξε μια εξαιρετικά πληθωρική λογοτεχνική παρουσία δημιουργώντας ως αφηγηματογράφος, δραματογράφος, κριτικός, ακόμη και ως δημοσιογράφος, καθώς υπήρξε ένα από τα πρώτα μέλη της Ένωσης Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών. Χρημάτισε, επίσης, εκδότης-διευθυντής και αρχισυντάκτης λογοτεχνικών περιοδικών (εξέδιδε και διηύθυνε τα περιοδικά *Εικονογραφημένη Εστία* στην τελευταία του περίοδο, 1894–1895, και το περιοδικό *Νέα Εστία*, του οποίου υπήρξε και ιδρυτής, στην περίοδο 1927-1934, ενώ διέπρεψε στην αρχισυνταξία του παιδικού-νεανικού περιοδικού *Η Διάπλασις των Παίδων* κατά την περίοδο 1896-1944).

Η πρόσληψη, ωστόσο, της δημιουργικής συμβολής του στα νεοελληνικά φιλολογικά και λογοτεχνικά δρώμενα δεν έχει ακόμη αποτιμηθεί, στον βαθμό που επιβάλλεται, καθώς αποτελεί έναν ιδιαίτερα τολμηρό, φιλόδοξο αλλά και επίπονο ερευνητικό στόχο. Εξάλλου, κατά περίπτωση, η διερεύνηση του πληθωρικού αφηγηματικού έργου του Γρ. Ξενόπουλου στοιχειοθετεί φιλολογική επιδίωξη εξαιρετικά ενδιαφέρουσα. Εντός, λοιπόν, του πλαισίου μιας τέτοιας αναζήτησης,

προκλητική εμφανίζεται, ως παράμετρος, η σπουδή της αναγνωστικής υποδοχής του έργου αυτού από τη νεοελληνική κριτική.

Η παρούσα μελέτη φιλοδοξεί ν' αναδείξει όψεις του φάσματος της κριτικής πρόσληψης της αφηγηματογραφίας του συγγραφέα από το έτος 1883, όταν αφήγημά του παρουσιάζεται για πρώτη φορά στο ελληνικό κοινό, μέχρι το 1951, έτος του βιολογικού θανάτου του. Ως τεκμήρια προσδιορισμού των όψεων αυτών θα διαχειριστούμε ερευνητικό υλικό το οποίο αφορά κυρίως:

- I. Αυτοτελείς και συγκεντρωτικές εκδόσεις καθώς και δημοσιεύσεις αφηγημάτων του Ξενόπουλου σε εφημερίδες, περιοδικά και άλλα έντυπα της εποχής.
- II. Κριτικές μελέτες, άρθρα, σημειώματα, σχόλια και επισημάνσεις, που τυχόν έχουν διατυπωθεί σε σχέση με την αφηγηματογραφία του συγγραφέα και εμπεριέχονται είτε σε αυτοτελείς ή συγκεντρωτικές εκδόσεις, είτε ως δημοσιεύσεις στον Τύπο.
- III. Αφιερωματικά τεύχη λογοτεχνικών περιοδικών στον Γρ. Ξενόπουλο.
- IV. Λήμματα περί του συγγραφέα, ως αφηγηματογράφου, σε ιστορίες νεοελληνικής λογοτεχνίας, εγκυκλοπαίδειες και βιογραφικά λεξικά.

Με δεδομένη την ευρύτητα του χρονικού φάσματος της προς διερεύνηση περιόδου προφανείς είναι οι εγγενείς δυσκολίες, οι οποίες συνοδεύουν την αναψηλάφηση του εντός αυτής πολιτισμικού παρελθόντος. Η επιβαλλόμενη βιβλιογραφική αναδρομή παραπέμπει σε κείμενα δυσεύρετα και συχνά λανθάνοντα. Το ερευνητικό υλικό δεν μπορεί να είναι απόλυτα εξαντλητικό. Ευελπιστούμε, όμως, ότι η προσπάθειά μας θα κριθεί ικανή ώστε να εισηγηθεί μια πρώτη προσέγγιση ως προς την κριτική ανταπόκριση της αφηγηματογραφίας του Γρ. Ξενόπουλου.

Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στους καθηγητές Φώτιο Δημητρακόπουλο και Βίκυ Πάτσιου και ιδιαίτερα στον επιβλέποντα καθηγητή Γιώργο Ανδρειωμένο για την εμπιστοσύνη που μου έδειξαν με την ανάθεση της διατριβής αυτής, αλλά και για τις πολύτιμες υποδείξεις τους σε όλα τα στάδια της εκπόνησής της. Χωρίς τη δική τους συμβολή η εργασία μου δεν θα είχε αυτήν τη μορφή... Ευχαριστώ από καρδιάς.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σχετικά με τη θεωρία της αναγνωστικής πρόσληψης

Η κριτική πρόσληψη του έργου ενός συγγραφέα, αλλά και κάθε καλλιτεχνικού έργου, γενικότερα, από το εκάστοτε κοινό προς το οποίο απευθύνεται και η αξιολόγησή του, ως μια πράξη ιδεολογικά και πολιτισμικά καθορισμένη¹, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον εξελισσόμενη σε σπουδαίο μέσο γραμματολογικής προσέγγισης. Πρόκειται δε για ενδιαφέρον δικαιολογημένο, αν λάβει κανείς υπ' όψη του ότι το φάσμα της κριτικής το οποίο διαμορφώνεται αποτελεί μια παράμετρο μελέτης ικανή να μας πληροφορεί τόσο για τη σχετική με το εν λόγω έργο πρόσληψη όσο και για το πλήθος των λογοτεχνικών και γενικότερα πολιτισμικών συμφραζομένων της εποχής εντός της οποίας έχει συντελεστεί η όποια υποδοχή ενός έργου². Παράλληλα, μας δίνει τη δυνατότητα ν' αντιληφθούμε πώς η εκάστοτε ανταπόκριση στο έργο, η συνδεόμενη με ευνοϊκή ή με αρνητική κριτική, επηρεάζει με τη σειρά της και διαμορφώνει περαιτέρω τα ίδια τα λογοτεχνικά συμφραζόμενα, τα οποία την προκαλούν και την εμπεριέχουν.

Η θεωρητική πρόταση του Γερμανού διανοητή Hans Robert Jauss, σε σχέση με την κριτική πρόσληψη των έργων της λογοτεχνίας³, μια από τις λεγόμενες αναγνωστικές θεωρίες του 20ού αιώνα⁴, που καταξίωσαν το «πρόσωπο» του

¹ Βλ. Δ. Τζιόβας, *Μετά την Αισθητική: Θεωρητικές δοκιμές και ερμηνευτικές αναγνώσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Γνώση, Αθήνα 1987, σ. 31.

² Τα λογοτεχνικά συμφραζόμενα μιας εποχής εννοούνται ως μέρος των γενικότερων οικονομικών, πολιτικών, κοινωνικών και πολιτισμικών δυναμικών της και υπό την προϋπόθεση ότι η λογοτεχνικότητα των κειμένων «εξαρτάται» από ιστορικά συμφραζόμενα καθώς η λογοτεχνία, ως πολιτισμικό προϊόν, δεν μπορεί παρά να ορίζεται και ως ένα «ιστορικά μεταβλητό σημαινόμενο». Βλ. *αυτόθι*, σ. 29.

³ Βλ. Hans Robert Jauss, *Η Θεωρία της Πρόσληψης. Τρία μελετήματα*, εισαγωγή, μετάφραση, επίμετρο: Μίλτος Πεχλιβάνος, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», [Αθήνα] 1995.

⁴ Βλ. Robert C. Holub, *Reception Theory. A critical introduction*, London and New York: Methuen 1984, σσ. 53-82. Πρβλ. Robert C. Holub, *Θεωρία της πρόσληψης. Μια κριτική εισαγωγή*, μετάφραση Κωνσταντίνα Τσακοπούλου, επιμέλεια– θεώρηση μετάφρασης Άννα Τζούμα, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, ιδίως σσ. 93-142. Βλ., επίσης, Τέρι Ήγλετον, *Εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, μετάφραση: Μιχάλης Μαυρωνάς, εισαγωγή, θεώρηση μετάφρασης: Δημήτρης Τζιόβας, Οδυσσέας, [Αθήνα] 1989, σσ. 120-143.

αναγνώστη ως νοηματοδότη του λογοτεχνικού κειμένου⁵, κάνει λόγο για την αισθητική υποδοχή τους, η οποία καθορίζεται με βάση τον *ορίζοντα προσδοκίας* των αναγνωστών⁶. Μια τέτοια πρόσληψη, βέβαια, δεν μπορεί παρά να εκφράζει την ατομική αλλά και συλλογική πολιτιστική σκευή του αναγνώστη, όπως και την εκάστοτε ιστορική συγκυρία⁷.

Κατά τη θεώρηση του Jauss, η διαφοροποίηση του *ορίζοντα προσδοκίας* του αναγνωστικού κοινού μπορεί να μετατρέψει σε ευνοϊκή μια προηγούμενη δυσμενή κρίση για ένα λογοτεχνικό έργο και αντίστροφα. Έτσι, συμβαίνει το έργο ενός συγγραφέα που αντιμετωπίστηκε κάποτε αδιάφορα ή και εχθρικά στην αλλαγή της χρονικής στιγμής να καθιερωθεί ακόμη και ως έργο «σταθμός» από μια άλλη αναγνωστική κοινότητα, που με νέα πρότυπα και καινούργιες απαιτήσεις στην ιδεολογία και στην αισθητική της φαίνεται ν' «ανακαλύπτει», ν' αποδέχεται και να καταξιώνει ό,τι προηγούμενα είχε απορριφθεί, αποκηρύσσοντας τα ήδη παραδεδεγμένα⁸.

⁵ Βλ. Δ. Τζιόβας, *Μετά την Αισθητική...*, ό.π. [1], σ. 224.

⁶ Βλ. Γ. Βελουδής, *Γραμματολογία. Θεωρία λογοτεχνίας*, Δωδώνη, Αθήνα 1994, σ. 244, όπου προσδιορίζεται ως *ορίζοντας προσδοκίας* «το σύνολο της "αισθητικής εμπειρίας"» του εκάστοτε αναγνώστη. Η εισήγηση του όρου *ορίζοντας προσδοκίας* ή *ορίζοντας προσδοκιών* γίνεται προκειμένου να ερμηνευτεί ιστορικά η λογοτεχνία ως διαμορφωτικός παράγοντας της κοινωνίας. Βλ. σχετικά, Hans Robert Jauss, *Η Θεωρία της Πρόσληψης...*, ό.π. [3], σ. 12: βασική υπόθεση εργασίας του Jauss είναι «[...] η ανασυγκρότηση του ορίζοντα προσδοκιών μιας δεδομένης αναγνωστικής κοινότητας [...]». Για το ίδιο θέμα βλ., επίσης, και στη σ. 60 την άποψη: «[...] Η δυνατότητα ανασυγκρότησης του ορίζοντα προσδοκιών ενός έργου καθιστά, συνεπώς, δυνατόν να καθορίσουμε το χαρακτήρα του ως έργου τέχνης με βάση τη φύση και την ένταση της επίδρασης που ασκεί σε ένα συγκεκριμένο κοινό. Αισθητική απόκλιση ονομάζουμε την απόσταση ανάμεσα στον προϋπάρχοντα ορίζοντα προσδοκιών και την εμφάνιση του νέου έργου, του οποίου η πρόσληψη μπορεί να συνεπιφέρει μια "μεταβολή του ορίζοντα", είτε με την απόρριψη οικείων εμπειριών είτε με τη συνειδητοποίηση άλλων που εκφράζονται για πρώτη φορά· αυτή η αισθητική απόκλιση, που υπολογίζεται στην κλίμακα των αντιδράσεων του κοινού και των απόψεων της κριτικής (άμεση επιτυχία, απόρριψη ή σκάνδαλο, μερική επιδοκιμασία, βαθμιαία ή καθυστερημένη αναγνώριση), μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο της ιστορικής ανάλυσης. [...]»

⁷ Μια σημαντική παράμετρος του γεγονότος της πρόσληψης ενός κειμένου είναι και η ερμηνεία του από το εκάστοτε αναγνωστικό κοινό κατά τη ροή του χρόνου. Βλ. σχετικά Δ. Τζιόβας, *Μετά την Αισθητική...*, ό.π. [1], σ. 247: «[...] Για τον Jauss το νόημα ενός κειμένου εξαρτάται από τον "ορίζοντα των προσδοκιών" του αναγνώστη, που εκφράζει τις πολιτισμικές και κοινωνικές του καταβολές αλλά και την εκάστοτε ιστορική συγκυρία. [...]»

⁸ Βλ. Γ. Βελουδής, *Γραμματολογία. Θεωρία λογοτεχνίας...*, ό.π. [6], σ. 351: «[...] ο εκάστοτε νέος τρόπος πρόσληψης ενός λογοτεχνικού έργου καθορίζεται από τη συσσωρευμένη "αισθητική εμπειρία" ("ästhetische Erfahrung") του εκάστοτε νέου κοινού του·

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει, επομένως, τόσο η μελέτη του φάσματος της εκάστοτε κριτικής αποτίμησης του έργου ενός συγγραφέα σε συγχρονικό, με την περίοδο παραγωγής του, επίπεδο ή σε διαχρονικό, που μπορεί να προεκτείνεται και μετά τον θάνατο του δημιουργού του. Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζει, σε σχέση με τα προηγούμενα, η μελέτη των ιστορικών, οικονομικοπολιτικών, κοινωνικών ιδεολογικών και πολιτισμικών συνθηκών υπό τις οποίες διαμορφώθηκαν οι όποιες διαφοροποιήσεις, παραλλάσσοντας, με τον τρόπο τους, και τον *ορίζοντα προσδοκίας* των αναγνωστών. Στα πλαίσια μιας τέτοιας διαλεκτικής μελέτης αναγνωστικών προσλήψεων⁹ δεν θα πρέπει ν' αγνοήσει κανείς τις εγγενείς διαφοροποιήσεις που εκδηλώνονται εντός του κοινωνικού συνόλου, το οποίο συνθέτει το εκάστοτε αναγνωστικό κοινό, εξαιτίας ταξικών διαφορών, όπως αυτές εκφράζονται στο ευρύτερο ιδεολογικοαισθητικό και γενικότερα πολιτισμικό πεδίο¹⁰.

Εκεί που συνεισφέρει, κατά τη θεώρηση του Jauss, μια τέτοια μελέτη είναι στη δυνατότητα συγκρότησης μιας λογοτεχνικής ιστορίας νέου τύπου¹¹, η οποία δε θα βασίζεται στην ως τώρα παρατακτική και γενεαλογική εξιστόρηση¹², αλλά θα καταγράφει διαλεκτικά τις εκάστοτε αξιολογήσεις και ερμηνείες των λογοτεχνικών έργων μαζί με τις συνθήκες διαμόρφωσής τους.

το λογοτεχνικό έργο προσλαμβάνεται τότε μόνο, όταν ανταποκρίνεται στον έτσι, μέσω της αισθητικής του εμπειρίας, διαμορφωμένο "ορίζοντα προσδοκίας" ("Erwartungshorizont") του εκάστοτε κοινού του.»

⁹ Τελικά: «[...] Η ερμηνεία του κειμένου δεν μπορεί ν' αποτελεί το "άθροισμα" των διαδοχικών προσλήψεών του, των μέχρι σήμερα "αναγνώσεών" του. Αντίθετα: Η ερμηνεία του κειμένου πρέπει να συμβάλλει στον έλεγχο και στην "επανόρθωση" μερικών κατάφωρων "παρερμηνειών" — χωρίς να παραγνωρίζει ούτε τη δική τους ούτε τη δική της ιστορικότητα [...]»· βλ. ενδεικτικά τις σχετικές παρατηρήσεις του Γ. Βελουδή στο *Γραμματολογία. Θεωρία λογοτεχνίας...*, *ό.π.* [6], σ. 247.

¹⁰ Βλ. *ό.π.*, σσ. 351-352, αλλά και την «κριτική» που ασκείται στη θεωρία της πρόσληψης, σ. 247. Βλ. επίσης και Robert Holub, *Θεωρία της πρόσληψης. Μια κριτική εισαγωγή...*, *ό.π.* [4], σσ. 210-221.

¹¹ Βλ. σχετικά Hans Robert Jauss, *Η θεωρία της πρόσληψης...*, *ό.π.* [3], σ. 46: «[...] η λογοτεχνία και η τέχνη τότε μόνο θα αποκτήσουν μια ιστορία που θα έχει το χαρακτήρα του δυναμικού γίνεσθαι, όταν η διαδοχή των έργων δεν θα καθορίζεται μόνο βάσει του υποκειμένου που παράγει αλλά και βάσει του υποκειμένου που καταναλώνει — βάσει της αλληλεπίδρασης συγγραφέα και κοινού. [...]»

¹² Βλ. και Δ. Τζιόβας, *Μετά την Αισθητική...*, *ό.π.* [1], σ. 249.

Το «φαινόμενο» Ξενόπουλος

Γιος ενός Ζακύνθιου εμπόρου, του Διονύσιου Ξενόπουλου, και μιας καλλιεργημένης Φαναριώτισσας, της Ευθαλίας Θωμάδου¹³, ο Γρ. Ξενόπουλος γεννιέται τον Δεκέμβρη του 1867 στο Φανάρι της Κωνσταντινούπολης, αλλά πριν συμπληρώσει το πρώτο του έτος πολιτογραφείται Ζακυνθινός.

Σε ηλικία δεκαεπτά ετών, στα 1884, εγκαθίσταται στην Αθήνα ως φοιτητής της Φυσικομαθηματικής Σχολής του Πανεπιστημίου, αλλά δεν ολοκληρώνει ποτέ τις σπουδές του. Επαγγελματίας λογοτέχνης βιοπορίζεται μια ζωή, επωμιζόμενος και οικογενειακά βάρη¹⁴, ασκώντας ακούραστα τη συγγραφική του τέχνη... Η περίπτωση του είναι, ίσως, η μοναδική στη νεοελληνική γραμματεία, σε αντιδιαστολή με τη Δύση όπου προσωπικότητες όπως ο C. Dickens και ο G. Flaubert ήταν σε θέση να ζουν αποκλειστικά από τη λογοτεχνική τους συγγραφή.

Ο Ξενόπουλος δίνεται στην τέχνη του από μικρός, μπολιάζοντας την ερωτική του μυθοποιία με στοιχεία νεοελληνικής ιστορίας. Ως μεταφορέας ή και μιμητής ευρωπαϊκών τάσεων στη λογοτεχνία μας, προσανατολισμένος προς έναν αφηγηματικό ρεαλισμό με προδιαγεγραμμένη συχνά την κοινωνιολογική χροιά, συνεχίζει να ενδιαφέρει το κοινό, με τους τίτλους των έργων του να φιγουράρουν ανάμεσα στα long sellers της τελευταίας εικοσιπενταετίας¹⁵.

Μέσω μιας «διασκεδαστικής» τέχνης¹⁶ προσεγγίζει μερικά από τα πιο καίρια αιτήματα της εποχής του, διαθέτοντας βιώματα και ιδεολογικές επιρροές από τις ταξικές συγκρούσεις εντός της τοπικής κοινωνίας της Ζακύνθου, και προβληματίζεται αφηγούμενος άλλοτε τις ερωτικές περιπέτειες στο *Κορίτσι που αγάπησε* κι άλλοτε τη δράση των *Πλούσιων και φτωχών* της ζακυνθινής και αθηναϊκής ζωής. Ιδιαίτερη

¹³ Βλ. Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τ. Α΄, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1963, σ. 488.

¹⁴ Ο συγγραφέας νυμφεύτηκε δύο φορές και απέκτησε τρία τέκνα. Από τον πρώτο γάμο του, στα 1894, με την Ευφροσύνη Διογενίδη αποκτά μία κόρη, αλλά σύντομα οδηγείται στο διαζύγιο. Στα 1901, έρχεται σε δεύτερο γάμο με τη Χριστίνα (Τίτα) Κανελλοπούλου, ανιψιά του Ν. Π. Παπαδόπουλου, εκδότη της *Διαπλάσεως των Παίδων* με την οποία αποκτά άλλες δυο κόρες.

¹⁵ Βλ. Λώρη Κέζα, «Η ακαταμάχητη γοητεία της Τερέζας Βάρμα-Δακόστα», εφ. *Το Βήμα*, 16.12.2001, σ. 24.

¹⁶ Βλ. Γρηγ. Ξενόπουλος, «Η διασκεδαστική τέχνη», περ. *Ελληνικά Φύλλα*, τ. Α΄, 1935, σσ. 96-101.

είναι η κοινωνιολογική διάσταση της αφηγηματικής θεματικής του συγγραφέα με το σκεπτικό πως ο Ξενόπουλος, στα τέλη του 19ου αιώνα, εμφανίζεται στη νεοελληνική —αθηναϊκή— λογοτεχνική σκηνή με έντονα βιώματα από το επανησιακό περιβάλλον της ιδιαίτερης πατρίδας του, της Ζακύνθου, το οποίο «προηγείται» σε αρκετά του ελλαδικού ως προς τις πολιτικοκοινωνικές εξελίξεις. Ως γνωστόν, μετά την ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα (1864) η κοινωνία της Ζακύνθου, όπως και των άλλων νησιών του Ιονίου, εξέρχεται από την αγγλική κατοχή με δύο κυρίως αντιμαχόμενες τάξεις: τη φεουδαρχική αριστοκρατία που, έχοντας τις ρίζες της στην εποχή της βενετσιάνικης κυριαρχίας (1484-1797), έχει αρχίσει να καταρέει οικονομικά —διατηρώντας, ωστόσο, σημαντική κοινωνική επιρροή— και την αστική τάξη, των εμπόρων και των βιοτεχνών του νησιού, που ανεβαίνοντας στο προσκήνιο της πολιτικής και της κοινωνικής ζωής, παίζει αποφασιστικό ρόλο στην εξελικτική πορεία του τόπου. Ο ίδιος ο γάμος των γονέων του, του αστού Ζακυνθινού πατέρα του και της εύπορης μορφωμένης Φαναριώτισσας μητέρας του, συμβολίζει, κατά κάποιον τρόπο, «τα παντρολογήματα των δυο αντίπαλων κοινωνικών τάξεων στη Ζάκυνθο, της παλιάς αριστοκρατίας και των αστών»¹⁷. Επιπλέον, ο συγγραφέας, ήδη από τα πρώτα νεανικά του χρόνια, γίνεται κοινωνός των αρχών του πρώιμου σοσιαλισμού, μέσω της συναναστροφής του με τον Πατρινό λόγιο Γιωργάκη Χαιρέτη και τον Κεφαλλονίτη δικηγόρο και εκδότη της εφημερίδας *Άρδην* Πλάτωνα Δρακούλη¹⁸.

Ο Ξενόπουλος εμφανίζει την αφηγηματογραφία του στο αναγνωστικό κοινό γύρω στα 1883 και την διοχετεύει μέσω δημοσιεύσεων και εκδόσεων ως το 1951, έτος του βιολογικού θανάτου του, καθώς, χαλκέντερος, μπορεί να συγγράφει ως τα βαθιά του γεράματα... Είναι 84 χρονών όταν, λίγες μέρες πριν αποβιώσει, δίνει για δημοσίευση το τελευταίο του χειρόγραφο με το διήγημα *Τρεις λέξεις – τρεις τάξεις...*¹⁹ Αυτό σημαίνει ότι έχει διανύσει δρόμους παράλληλους με τους Έλληνες ομοτέχνους του που εμφανίστηκαν στα ελληνικά γράμματα τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και στο πρώτο μισό του 20ού, περνώντας μέσα από κρίσιμες φάσεις του ελλαδικού αλλά και παγκόσμιου πολιτικού και πνευματικού γίγνεσθαι.

Πόσο κοντά βρίσκεται ο συγγραφέας στις αναγνωστικές συνήθειες του κοινού του, στο μακρύ χρονικό διάστημα κατά το οποίο διαμείβονται οι σχέσεις του με αυτό; Μπορεί, άραγε, να ανταποκριθεί στις εκάστοτε αναγνωστικές προσδοκίες; Με βάση τη γραμμή της αναγνωστικής του πρόσληψης υπήρξε, τελικά, ως αφηγηματογράφος,

¹⁷ Κ. Πορφύρης, «Γρηγόριος Ξενόπουλος», περ. *Περίπλους*, τχ. 5-6, Άνοιξη-Καλοκαίρι 1985, σσ. 46-49 (:47). (Φωτογραφική ανατύπωση από σχετική δημοσίευση στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 45, Σεπτέμβρης 1958.)

¹⁸ Βλ. *ό.π.*, σ. 49.

¹⁹ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 425 αρ. 314.

πρωτοπόρος σε σχέση με τις επικρατούσες ιδεολογικοαισθητικές λογοτεχνικές ζυμώσεις και τάσεις εντός της νεοελληνικής κοινωνίας; Πάντως, ο βιβλιογράφος του Ξενόπουλου Πέτρος Μαρκάκης, πέραν της αφηγηματικής του δεινότητας, διαβλέπει την τάση του συγγραφέα να «διαπαιδαγωγήσει» το αναγνωστικό κοινό, μέσω της ικανότητάς του να «γεφυρώσει το χάσμα που χώριζε την ελληνική διάνοηση από το λαό», όπως αναφέρει χαρακτηριστικά²⁰.

Από την κριτική του τελευταίου τέταρτου του 20ού αιώνα ο Ξενόπουλος προσλαμβάνεται ως ένας από τους εκσυγχρονιστές της νεοελληνικής πεζογραφίας, καθώς η αφηγηματογραφία του θεωρείται πως συντελεί στη μετάβαση από «το περιορισμένο πλαίσιο του ηθογραφικού διηγήματος στο πολυσύνθετο αστικό μυθιστόρημα»²¹. Θεωρείται, ακόμη, ο θεμελιωτής του νεοελληνικού αστικού μυθιστορήματος²², συμβάλλοντας πλούσια στην ανάπτυξη της νεοελληνικής μυθιστοριογραφίας, σε μian εποχή που, έστω και με βραδείς ρυθμούς, η ελληνική κοινωνία μετασχηματίζεται και εισέρχεται σε μια πρώτη φάση αστικοποίησής της.

Επιπλέον, σε σχέση με τους Έλληνες ομοτέχνους του καιρού του ο Ξενόπουλος εμφανίζεται ως «ο μόνος, που θεμελιώνει σταθερή πεζογραφική παράδοση και με τη γλώσσα του και με τη δομή των πεζογραφημάτων του»²³. Ως βασικά συγγραφικά του προτερήματα αναφέρονται η αφηγηματική ευχέρεια και η οξεία παρατηρητικότητα, ενώ άξονα του ρεαλισμού της γραφής του αποτελεί το ερωτικό στοιχείο²⁴. Ο Απ. Σαχίνης, ενδεικτικά, παραπέμπει, τηρουμένων των αναλογιών, στη «νοικοκυροσύνη και τον ορθολογισμό» της γραφής του Ξενόπουλου προκειμένου να παρουσιάσει στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό τη μυθιστοριογραφία του Ε. Μ. Forster²⁵. Λαμβάνοντας δε υπόψη τον πρωτεύοντα ρόλο που διαδραματίζει ο Τύπος στις δυο πρώτες, τουλάχιστον, δεκαετίες του 20ού αιώνα και με βάση την ιδιαίτερη κοινωνική και πολιτισμική πρόοδο η οποία προσδοκάται μέσω της δικής του συνδρομής, δεν θα πρέπει να αγνοήσει κανείς το ότι ο συγγραφέας, όπως και άλλοι σύγχρονοί του λογοτέχνες, «πατά με το ένα πόδι» επαγγελματικά στη

²⁰ Πέτρος Μαρκάκης, «Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος πνευματικός ηγέτης», περ. *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* 1952, σσ. 142-144 (:144).

²¹ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, [Αθήνα] □1979, σ. 214.

²² Βλ. Απόστολος Σαχίνης, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου και Σίας Α. Ε., Αθήνα ⁶1991, σσ. 237-240.

²³ Β. Βαρίκας, *Συγγραφείς και κείμενα*, τ. Β', Αθήνα 1980, σσ. 280-281.

²⁴ Βλ. Απ. Σαχίνης, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα...*, ό.π. [22], σσ. 239-241.

²⁵ Του ίδιου, *Τετράδια Κριτικής*, τ. Α', [Αθήνα] 1978, σ. 81.

δημοσιογραφία²⁶. Ιδιαίτερα το πλήθος των μυθιστορηματικών αφηγήσεων που δημοσιεύει ο Ξενόπουλος στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο κατά το χρονικό διάστημα 1913-1945, ως φυσικό επακόλουθο μιας διαδεδομένης εκδοτικής πρακτικής της εποχής, συμβάλλει στην καθιέρωσή του ως γενάρχη του ελληνικού λαϊκού μυθιστορήματος στο πλαίσιο της ευρύτερης δημιουργίας που αφορά το λαϊκό αισθηματικό μυθιστόρημα του Μεσοπολέμου²⁷. Σύμφωνα, μάλιστα, με την άποψη αυτή, το συναφές μυθιστοριογραφικό έργο του Ξενόπουλου μπορεί να εκληφθεί ως ένα είδος «Βίβλου γενέσεως του σύγχρονου ελληνικού λαϊκού αισθηματικού μυθιστορήματος»²⁸, εισάγοντας τον προβληματισμό σχετικά με την οριοθέτηση μεταξύ λογοτεχνίας και παραλογοτεχνίας στο πεδίο της νεοελληνικής γραμματείας του 20ού αιώνα²⁹.

Ευσταθεί, άραγε, η άποψη ότι στη διάρκεια της συγγραφικής του σταδιοδρομίας ο, επιφορτισμένος με τον ρόλο του γενάρχη του νεοελληνικού αστικού μυθιστορήματος, Ξενόπουλος μετατράπηκε σ' έναν κοινό επαγγελματία γραφιά, καθώς ο βιοπορισμός τελικά τον οδήγησε σε μια «εύκολη», για τον ίδιο και το αναγνωστικό κοινό, εφημεριδογραφική παραγωγή; Είναι αλήθεια ότι, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, εξαρτώμενος από τις προτιμήσεις των καθημερινών αναγνωστών του, «διασκέδασε» κατά κόρον τη σεμνότυφη ερωτική φαντασία τους, επαναλαμβάνοντας συχνά ένα κοινότυπο αισθηματολογικό «σκηνικό» διανθισμένο με γαργαλιστικές λεπτομέρειες; Οι τίτλοι και μόνον αρκετών επιφυλλιδιογραφικών μυθιστορημάτων του: *Παγίδες για κορίτσια, Ο αρραβωνιαστικός μου, Απ' την κουζίνα στο χαρέμι, Ιστορία ενός ανδρογύνου, Πιστή στον έρωτα, Τ' όνειρο του διαζυγίου, Το κορίτσι που αγάπησε, Τηλέρωσ, Γκιοβάννα, Τζένη, Μεγάλη αγάπη, Η ψεύτρα, Η άπιστη, Ο σύζυγος της θεατρίνας, Οι σύζυγοι της Μίνας* κ.ά, τείνουν κάποτε να ταυτοποιήσουν το συγκεκριμένο είδος γραφής του Ξενόπουλου με το παραλογοτεχνικό ανάγνωσμα...

Ωστόσο, μαζί με τη «διασκέδαση» που προσφέρθηκε στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό είναι αλήθεια ότι καλλιεργήθηκε και ο προβληματισμός του σχετικά με τα κοινωνικά συμφραζόμενα μεγάλων ιστορικών περιόδων της ελληνικής ζωής. Κάποια

²⁶ Μιχαήλ Περάνθης, *Κεφάλαια νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Χιωτέλλης, [Αθήνα] 1976, σ. 174.

²⁷ Βλ. Γ. Βελουδής, «Απόψεις για το σύγχρονο λαϊκό μυθιστόρημα», περ. *Διαβάζω*, τχ. 100, Αύγουστος 1984, σσ. 14-16 (:14). Βλ., επίσης, του ίδιου, «Το σύγχρονο λαϊκό μυθιστόρημα», περ. *Αντί*, τχ. 86, 19.11.1977, σσ. 40-46 και τχ. 87, 03.12.1977, σσ. 43-47. Τώρα στο Γ. Βελουδής, *Αναφορές, Έξη νεοελληνικές μελέτες*, Φιλιππότης, Αθήνα 1983, σσ. 102-136 και 154-157.

²⁸ Γ. Βελουδής, «Απόψεις για το σύγχρονο λαϊκό μυθιστόρημα», *ό.π.*

²⁹ Βλ. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, «Γρηγόριος Ξενόπουλος», παρουσίαση – ανθολόγηση στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τ. Θ', Σοκόλης, Αθήνα 1997, σσ. 288- 377 (: 299).

από τα αφηγήματα του συγγραφέα, ο *Αντάρτης (Ποπολάρος)*, οι *Πλούσιοι και φτωχοί*, η πρώιμη *Μαργαρίτα Στέφα* κ.ά, χαρακτηρίζονται από την έντονη προβολή της ταξικής διαμάχης εντός της ελληνικής κοινωνίας. Παράλληλα, ενδιαφέρον παρουσιάζει και το φάσμα των κοινωνικών συνιστωσών, που συναρτώνται σε πολλά αφηγήματα του Ξενόπουλου με την ερωτική ζωή των γυναικών. Άξιος προσοχής είναι και ο πρωταγωνιστικός ρόλος που κρατούν οι γυναίκες στα έργα του συγγραφέα· μάλιστα, πολλές από τις ηρωίδες του κινούνται με βάση τη σεξουαλική τους επιθυμία σε εποχές που η περιρρέουσα κοινωνική ηθική θεωρεί καταδικαστέα μια παρόμοια συμπεριφορά.

Παράλληλα, ο Ξενόπουλος, αναγνωρίζεται και ως «άνθρωπος των θεσμών»: Εθνικόν Αριστείον Γραμμάτων και Τεχνών (1922), Έπαθλο Βικέλα της Ακαδημίας Αθηνών (1927), μέλος της Ακαδημίας Αθηνών (1931). Αποτελούσαν, άραγε, όλ' αυτά απλή καταξίωση του συγγραφικού του έργου ή επρόκειτο για αναγνώριση της γενικότερης συμβολής στα πνευματικά δρώμενα του τόπου; Χωρίς να υποβαθμίζουμε το πρώτο, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το δεύτερο.

Πάντως, νεότεροι Έλληνες πεζογράφοι καταθέτουν, ως τις μέρες μας, την αναγνωστική εμπειρία που αποκομίζουν από την αφηγηματογραφία του συγγραφέα: «Ξενόπουλος–Καραγάτσης–Καζαντζάκης: οι τρεις παραμυθάδες, παρηγορητές της εφηβείας μου [...] οι πρώτοι μου θεοί. Είκοσι πέντε χρόνια έχω να ανοίξω τα βιβλία τους κι όμως για πάντα, υποθέτω, θα με ακολουθούν οι ήρωές τους», δηλώνει, σαράντα χρόνια μετά τον θάνατό του, μια πολύ νεότερη ομότεχνή τους, η Μάρω Δούκα³⁰, αξιολογώντας βιωματικά το γεγονός της μεγάλης συμβολής τους στη διάπλαση «ενός δεκτικού κοινού» όσον αφορά την πρόσληψη της λογοτεχνικής γραφής στην Ελλάδα, τουλάχιστον ως τα χρόνια του Μεσοπολέμου. Η συναφής δε συμβολή του Ξενόπουλου υπήρξε καθοριστικής σημασίας³¹.

Σχετικά με το θέμα της βιβλιογράφησης του αφηγηματικού έργου του Γρ. Ξενοπούλου

Απαραίτητη προϋπόθεση για τη μελέτη της αναγνωστικής υποδοχής του έργου ενός συγγραφέα είναι η ύπαρξη έγκυρης και πλήρους βιβλιογραφίας. Μια τέτοια εργασία, ωστόσο, σε σχέση με το αφηγηματικό έργο του Γρ. Ξενόπουλου δεν μας έχει

³⁰ Μ. Δούκα, «Ο πεζογράφος και το πιθάρι του», περ. *η λέξη*, τχ. 107, Γενάρης-Φλεβάρης '92, σσ. 36-38 (ιδίως σσ. 36-37).

³¹ Βλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, «Ο πιο "λαϊκός" Έλληνας συγγραφέας», εφ. *Η Καθημερινή*, 04.07.1999, [ένθετο *Επτά Ημέρες*, αφιέρωμα στον Γρηγόριο Ξενόπουλο], σσ. 3-7 (: 4). Τώρα στο Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Η παρουσία των κειμένων*, Καστανιώτης, Αθήνα 2002, σ. 89.

παραδοθεί ολοκληρωμένη, αν και, αμέσως μετά τον θάνατό του, ο γνωστός λογοτέχνης, κριτικός και βιβλιογράφος Πέτρος Μαρκάκης άρχισε να επεξεργάζεται σχετικό βιβλιογραφικό πόνημα. Μέρος αυτού, ουσιαστικά μια εργογραφική καταγραφή σε σχέση με τις εκδόσεις και τις δημοσιεύσεις ολόκληρου του συγγραφικού έργου του Ξενόπουλου, δημοσιεύτηκε στο αφιερωματικό, για τον συγγραφέα, τεύχος του περιοδικού *Νέα Εστία*, τα Χριστούγεννα του 1951, με τον τίτλο «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου [Πρώτη συμβολή]»³². Σύμφωνα με το συνοδευτικό σημείωμα η εργασία στην ολοκληρωμένη της μορφή επρόκειτο να εκδοθεί, πρόθεση που δυστυχώς δεν ευοδώθηκε ως το θάνατο του Μαρκάκη, στα 1973³³. Σήμερα, πενήντα και πλέον χρόνια αργότερα, το βιβλιογραφικό αυτό πόνημα, αποτελούμενο από έξι τόμους δακτυλόγραφων με τον τίτλο *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενόπουλου (1883-1967)*, απόκειται στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο και είναι πλέον στη διάθεση των ερευνητών σε ηλεκτρονική μορφή, χάρη στις άοκνες προσπάθειες πρωτίστως της Βίκυς Πάτσιου. Μετά από άδεια που ευγενικά μου παραχωρήθηκε τόσο εκ μέρους της κόρης του Π. Μαρκάκη, της χαράκτριας Τζένης Μαρκάκη, όσο και εκ μέρους του Ε.Λ.Ι.Α., είδα ολόκληρη την προαναφερθείσα εργασία και προσπάθησα να επισημάνω και να καταγράψω επιπλέον λήμματα, όσον αφορά τις εκδόσεις και δημοσιεύσεις αφηγηματικών έργων, σε σχέση με αυτά που είχαν καταγραφεί στη *Νέα Εστία* το 1951. Ωστόσο, η μελέτη μου δεν μπορεί παρά να βασίζεται, κατά κύριο λόγο, στα στοιχεία τόσο του δημοσιευμένου όσο και του ατύπωτου μέρους της βιβλιογραφίας του Μαρκάκη.

Η ανά χειράς εργασία έχει διαμορφωθεί ως εξής:

Το πρώτο, το δεύτερο και το τρίτο μέρος στοιχειοθετούνται με βάση τους χρονολογικούς άξονες 1883-1900, 1901-1930 και 1931-1951, αντίστοιχα, και διερευνούν την κριτικογραφία, η οποία διατυπώνεται σε σχέση με το εν εξελίξει αφηγηματικό έργο του Γρ. Ξενόπουλου, κατά περίπτωση. Στο τρίτο μέρος ενσωματώνονται τρεις ακόμη επιμέρους ενότητες που αφορούν, αντίστοιχα, τα αφιερώματα λογοτεχνικών περιοδικών στην αφηγηματογραφία του Γρ. Ξενόπουλου, την «παρουσία» του συγγραφέα, ως αφηγηματογράφου, στις *Ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας* και τη λημματογράφησή του στις *Εγκυκλοπαίδειες* και τα

³² Βλ. Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου. Πρώτη συμβολή», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ', τ. Ν', τχ. 587, Χριστούγεννα 1951, σσ. α'-λ'.

³³ Σχετικά με το θέμα της βιβλιογράφησης του Γρ. Ξενόπουλου βλ. και Διον. Σέρρας, «Πέτρος Μαρκάκης: Σύντομη βιογραφία του Γρ. Ξενόπουλου και Εισαγωγή στη Βιβλιογραφία του», *Επτανησιακά Φύλλα*, τ. ΚΑ', 3-4, Ζάκυνθος, Φθινόπωρο- Χειμώνας 2001, σσ. 279-282.

Βιογραφικά Λεξικά. Μετά τα επιλεγόμενα, ακολουθεί η βιβλιογραφία, όπου επιχειρείται εργογραφική καταγραφή του αφηγηματικού έργου του Ξενόπουλου για το χρονικό διάστημα 1883-1951 σε συνδυασμό με αναγραφή της σχετικής κριτικογραφίας, βάσει της οποίας έχει στοιχειοθετηθεί η παρούσα μελέτη, ενώ παρατίθενται, κατά τάξη αλφαβητική, τα κυριότερα βοηθήματα που χρησιμοποιήθηκαν. Η εργασία ολοκληρώνεται με επίμετρο κριτικών άρθρων για τον πεζογράφο Ξενόπουλο.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Comment [QU1]:

Comment [QU2]:

Η ανταπόκριση της κριτικής στο αφηγηματικό έργο
του Γρ. Ξενόπουλου στη χρονική περίοδο 1883-1900

1.1.

Ιστορικές συνιστώσες της εποχής.

Η περιρρέουσα ατμόσφαιρα

Διανύουμε χρονικά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα... Στην Ελλάδα που μόλις πρόσφατα, στα 1881, έχει «πριμοδοτηθεί» από τη διεθνή συγκυρία με αύξηση του εδαφικού χώρου και του ανθρώπινου δυναμικού της, μέσω των προσαρτήσεων της Θεσσαλίας και μέρους της Ηπείρου, κυριαρχούν τα αιτήματα για εθνική ολοκλήρωση, για οικονομική, πολιτική και κοινωνική ανάπτυξη και για σύνδεση με την Ευρώπη. Η πρωτεύουσα της, Αθήνα, ακολουθεί, επίσης, ένα γρήγορο ρυθμό εξέλιξης, με τον πληθυσμό της διαρκώς να αυξάνει. Στα 1882, υπό το καθεστώς της βασιλείας του Γεωργίου Α΄ και μετά από μακρόχρονη πολιτική αστάθεια, εκλέγεται πρωθυπουργός ο Χαρ. Τρικούπης. Άμεσος στόχος του είναι ο οικονομικός, πολιτικός και διοικητικός εκσυγχρονισμός της χώρας. Έλληνες επιχειρηματίες διαθέτουν τα κεφάλαιά τους για νέες εμπορικές δραστηριότητες καθώς και για μια πρώτη υποτυπώδη βιομηχανική ανάπτυξη. Ύστερα από πενήντα χρόνια αναιμικών προσπαθειών και υπανάπτυξης, από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, διαγράφεται βαθμιαία στην Ελλάδα η εξελικτική πορεία ενός βαθύτερου κοινωνικού μετασχηματισμού με την εμφάνιση μιας στοιχειώδους αστικής και εργατικής τάξης. Ωστόσο, με αφορμή την άσκηση μιας εγχώριας πολιτικής οικονομικών παροχών για τεχνικά έργα υποδομής (διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου, αποξήρανση της λίμνης Κωπαΐδας, ανάπτυξη του σιδηροδρομικού δικτύου κ.ά.), από την οποία και προσδοκάται η αναζωογόνηση και ο εκσυγχρονισμός, η ελληνική οικονομική ζωή τελεί υπό καθεστώς σκληρών φορολογικών μέτρων, που πλήττουν κυρίως τα ασθενέστερα, οικονομικά, στρώματα του πληθυσμού. Λόγω δε της αδήριτης ανάγκης του εξωτερικού δανεισμού, που επιχειρείται, επίσης, ο οποίος όλο και αυξάνει το οικονομικό χρέος και την εξάρτηση, υπονομεύεται τελικά η εθνική υπόσταση του τόπου.

Στα 1892, μετά από εναλλαγές στη διακυβέρνηση από τις κυβερνήσεις κυρίως των Χ. Τρικούπη και Θ. Δηληγιάννη, η χώρα κηρύσσεται σε κατάσταση πτώχευσης, γεγονός που σημαίνει πλέον τον ολοκληρωτικό μαρασμό της οικονομίας. Μετά, μάλιστα, και τον «ατυχή» πόλεμο με την Τουρκία, του 1897, επιβάλλεται στην Ελλάδα ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος θέτοντάς την ολοκληρωτικά υπό καθεστώς οικονομικής ομηρίας...

Το κλίμα του εκσυγχρονισμού και της ανανέωσης του τόπου, όμως, αυτές τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, έχει ήδη μεταφερθεί και στο πολιτισμικό πεδίο. Πρώτα-πρώτα, όσον αφορά τον τομέα των εκδόσεων, η νέα εποχή σηματοδοτεί μια τεράστια εξέλιξη όταν, από τα 1885 και μετά, γίνεται εμφανής η

παρουσία του «συστηματικού» εκδότη. Ως παράδειγμα θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί η κυρίαρχη στον χώρο εκδοτική δραστηριότητα του Γ. Κασδώνη, ιδρυτή του βιβλιοπωλείου της «Εστίας» και εκδότη του ομώνυμου περιοδικού της εποχής. Αν και το ελληνικό αναγνωστικό κοινό την περίοδο αυτή, 1883-1900, είναι εξαιρετικά μικρό με δεδομένο το υψηλό ποσοστό του αναλφαβητισμού, που πλήττει ιδιαίτερα τις οικονομικά ασθενείς κοινωνικές τάξεις, το γεγονός της συγκρότησης εκδοτικών οίκων αποτελεί καλό οίονό μελλοντικής εξέλιξης.

Γεγονός είναι πως βρισκόμαστε σε μια μεταίχμιακή εποχή και για τη λογοτεχνία. Όσον αφορά την ποίηση, ο νεοελληνικός ρομαντισμός των προηγούμενων δεκαετιών, εγκλωβισμένος στο γλωσσικό τυπικό μιας στομφώδους συνήθως καθαρεύουσας και κάποτε μιας κοινότυπης και πλατειάζουσας «δημοτικοφανούς» γλωσσικής έκφρασης, μοιάζει να εξαντλείται στους τελευταίους στίχους ενός ένδοξου πλην παρακμιακού εκπροσώπου του, του Αχ. Παράσχου. Η πεζογραφία έχει, επίσης, διανύσει μια μακρά περίοδο αφηγηματικών διαδρομών σε μια κατά κανόνα άτεγκτη καθαρεύουσα, με εκπροσώπους που ξεκινούν από τον Α. Ρ. Ραγκαβή και τον *Αυθέντη του Μορέως*, του 1850, ως τον Δ. Βικέλα και τον *Λουκή Λάρα*, του 1879, με έντονη την αναφορά στα «πραγματικά» τεκταινόμενα της νεοελληνικής ζωής. Στην πορεία αυτή μοναχικά φαίνεται να παρεμβάλλεται η καυστική μυθιστορηματική γραφή του Εμμ. Ροΐδη με την προκλητική *Πάπισσα Ιωάννα*, του 1866.

Στα πλαίσια της εκδοχής της «σοβαρής» αφηγηματογραφίας διαπλέκεται, όμως, και ο κύκλος της παραγωγής των λαϊκών μυθιστορημάτων, που κυκλοφορούν σε φυλλάδες, πολύ αγαπητών στο υπάρχον αναγνωστικό κοινό, με θεματολογία κατά κανόνα ιστορική – συνήθως ηρωϊκού περιεχομένου. Πολύ αγαπητά στο κοινό, όμως, είναι και τα ευρωπαϊκά μυθιστορήματα σε μετάφραση. Κυκλοφορούν κυρίως έργα των: W. Goethe, V. Hugo, Ugo Foscolo, H. Heine, Al. Lamartine, W. Scott, Al. Dumas (πατέρα και υιού), Madame de Stael, G. Sand, E. Sue, C. Dickens κ.ά. Σπουδαίο πόλο διακίνησης τέτοιων αφηγημάτων αποτελεί το εικονογραφημένο περιοδικό της εποχής *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* (1884-1891), που εκδίδει στην Αθήνα ο Ζακύνθιος Χρήστος Χιώτης.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1880, ωστόσο, νέες ζυμώσεις κυριαρχούν στον χώρο της νεοελληνικής γραμματείας. Τα λογοτεχνικά αιτήματα των καιρών απομακρύνονται πλέον απ' ό,τι υλοποίησε τη νεοελληνική πρόσληψη του ρομαντισμού των τελευταίων ετών και προσανατολίζονται σε ζητήματα που άπτονται της απλής καθημερινής ζωής. Έρχεται η ώρα της σύνδεσης της λογοτεχνίας με το ευρύτερο κοινωνικό γίγνεσθαι της εποχής και της εισαγωγής του ηθογραφικού-ρεαλιστικού στοιχείου στη λογοτεχνική γραφή. «Ρήξη» έχει σημειωθεί ήδη στον ποιητικό χώρο όταν, στα 1880, εκδίδονται στην Αθήνα οι ποιητικές συλλογές δύο

νέων ποιητών, οι *Στίχοι*¹ του Ν. Καμπά και οι *Ιστοί αράχνης* του Γ. Δροσίνη, συλλογές που διαθέτουν ως κύριο χαρακτηριστικό νεοτερικότητας το αντιρομαντικό θεματικό στοιχείο και το γλωσσικό τυπικό της δημοτικής. Επιπλέον, ισχυρό σημείο αναφοράς στην πνευματική ζωή της εποχής αποτελεί το περιοδικό *Εστία* με δράση που επικεντρώνεται στην έξαρση του ρόλου της νεοελληνικής ταυτότητας (όπως έχει διαμορφωθεί στο πέρασμα των χρόνων) ως βασικής παραμέτρου του νεότερου πολιτισμικού δυναμικού. Ένας από τους σπουδαιότερους εμπνευστές της δράσης αυτής είναι ο λαογράφος Ν. Γ. Πολίτης, του οποίου η εργασία *Μελέτη επί του βίου των Νεωτέρων Ελλήνων*² ενισχύει τη στροφή προς τη βαθύτερη γνωριμία των ηθών και εθίμων του λαού³.

«Σταθμός» θεωρείται, στα 1883, η προκήρυξη διαγωνισμού συγγραφής διηγήματος από το περιοδικό *Εστία*, με κύριο χαρακτηριστικό τον όρο: κάθε υποβαλλόμενο έργο να έχει ελληνική υπόθεση. Ως άμεση συνέπεια της λαογραφικής αυτής θεώρησης, η αφηγηματική παραγωγή της εποχής στρέφεται προς την ηθογραφία, καθιστώντας την, μέσω της αφήγησης, ένα είδος συστηματικής ενασχόλησης με τα καθημερινά ήθη. Στην εικοσαετία 1880-1900 ένας ηθογραφικός συγκρητισμός ρομαντισμού και ρεαλισμού συντελείται βαθμηδόν στον μεταβαλλόμενο ελληνικό πολιτισμικό ορίζοντα, στο όνομα του αιτήματος της εθνικής αναζωογόνησης του τόπου.

Ο Γ. Βιζυηνός, στα 1883, καταθέτοντας το πρώτο του διήγημα, *Το αμάρτημα της μητρός μου*, φέρεται ως ο εισηγητής του ηθογραφικού διηγήματος στην Ελλάδα με έμφαση στο ψυχογραφικό στοιχείο. Ο Αλ. Παπαδιαμάντης, υπερβαίνοντας τα πρώτα του ρομαντικά ιστορικά και περιπετειώδη μυθιστορήματα, εμπίπτει κι αυτός στην ηθογραφική διηγηματογραφία, δίνοντας, επίσης, διάσταση ψυχογραφική. Ως πληθωρικός ηθογράφος εμφανίζεται και ο Ανδρ. Καρκαβίτσας, «λαογράφος» και μαχητικός δημοτικιστής ταυτόχρονα, ο Ιωάν. Κονδυλάκης, ο ιδιότυπος Μ. Μητσάκης και άλλοι.

¹ Σχετικά με τη λογοτεχνική παρουσία του Ν. Καμπά βλ. και την πρόσφατη έκδοση του έργου του: Ν. Γ. Καμπάς, *Ποιήματα και πεζά*, φιλολογική επιμέλεια: Γιώργος Ανδρειωμένος, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2002

² Βλ. *Μελέτη επί του βίου των νεωτέρων Ελλήνων*, υπό Νικολάου Πολίτου, τόμ. Α΄-Β΄: *Νεοελληνική Μυθολογία*, εν Αθήναις 1871-1874.

³ Βλ. και Φ. Α. Δημητρακόπουλος, *Ο Νεοελληνισμός στη Λογοτεχνία 19ος-20ός αι.*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1985, σ. 187.

Μια εξίσου σημαντική εξέλιξη εγγράφεται όμως στη νεοελληνική πολιτισμική ζωή αυτήν την περίοδο και αφορά το Γλωσσικό Ζήτημα. Πρόκειται για την έκδοση στη δημοτική γλώσσα του μυθιστορήματος του Γ. Ψυχάρη *Το Ταξίδι μου*, στα 1888. Ο Ψυχάρης ηγείται του αγώνα για την καθιέρωση της δημοτικής, αγώνα με τον οποίο θα συνυφανθεί, σχεδόν για έναν αιώνα, το σύνολο του νεοελληνικού πολιτισμικού βίου. Λίγο πιο πριν, στα 1886, έχει εκδοθεί και η πρώτη ποιητική συλλογή ενός, ακόμα, δημοτικιστή, μετέπειτα «κυρίαρχου» της νεοελληνικής πνευματικής ζωής για μακρά χρονική περίοδο, του Κ. Παλαμά.

1.2.

Ένας φοιτητής λογοτέχνης

Στα 1883, ο Γρ. Ξενόπουλος είναι πρωτοετής φοιτητής της Φυσικομαθηματικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών⁴. Η ενασχόληση με το αντικείμενο της επιστήμης του συνδυάζεται, κατά δική του ομολογία⁵, με παρακολουθήσεις παραδόσεων μαθημάτων φυσιολογίας, ιστορίας και φιλολογίας, ενώ επιθυμία του είναι και η παρακολούθηση παραδόσεων γλωσσολογίας, αρχαιολογίας, λαογραφίας, ψυχολογίας και παιδαγωγικής. Επιπλέον, είναι τακτικός μελετητής στην Εθνική Βιβλιοθήκη και στη Βιβλιοθήκη της Βουλής, όπου οι αναγνωστικές του ανάγκες ικανοποιούνται και μέσω φιλοσοφικών δοκιμίων του Αριστοτέλη, του Fr. Bacon, του R. Descartes, του E. Kant, του A. Schopenhauer και του C. Darwin⁶ ενώ έχει στο ενεργητικό του, από παλαιότερα, αναγνώσεις έργων, μεταξύ άλλων, και των Al. Dumas, E. Sue, V. Hugo, A. Daudet, G. Flaubert, E. Zola, C. Dickens, F. Dostojevskij⁷. Ως προς την ελληνική λογοτεχνία, πάλι κατά δική του ομολογία, από μαθητής φαίνεται να γνωρίζει την *Πάππισα Ιωάννα* του Εμμ. Ροΐδη και τον *Λουκή Λάρα* του Δ. Βικέλα, αλλά και ως φοιτητής τους αφηγηματογράφους Κ. Ράμφο, Στ. Ξένο και Π. Καλλιγά⁸.

⁴ Στοιχεία για την περίοδο αυτή της ζωής του συγγραφέα βλ. στο βιβλίο του Γιώργου Ανδρειωμένου, *Τω φίλω Νικ. Σταματέλω. Ένα λεύκωμα με άγνωστα ιδιόχειρα ποιήματα των Παλαμά, Ξενόπουλου, Νιρβάνα, Χατζόπουλου κ.ά.*, Σαββάλας, Αθήνα 1996.

⁵ Σύμφωνα με τα αυτοβιογραφικά στοιχεία που παραθέτει ο συγγραφέας στο Γρ. Ξενόπουλος, *Άπαντα*, τ. 1, Μπίρης, Αθήνα 1958, σ. 10 και τη νεότερη έκδοση, στην οποία στο εξής θα παραπέμπουμε, Γρ. Ξενόπουλου, *Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα. Αυτοβιογραφία*, Αδελφοί Βλάσση, [Αθήνα] 1984, σσ. 176-178.

⁶ Βλ. *ό.π.*, σ. 178.

⁷ Βλ. *ό.π.*, σσ. 127-128.

⁸ Βλ. *ό.π.*

Ο φιλόδοξος «λόγιος νέος»⁹ παρακολουθεί, επίσης, τα λογοτεχνικά βραδινά του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» και γοητεύεται από τη γνωριμία των Αχιλλέα Παράσχου, Κων. Παπαρρηγόπουλου, Άγγελου Βλάχου, Γ. Ζαλοκώστα, Αρ. Βαλαωρίτη. Από τους «γηραιούς επιφανείς»¹⁰ γνωρίζει τους Αλ. Ρ. Ραγκαβή, Εμμ. Ροΐδη, Δημ. Κορομηλά, Ειρηναίο Ασώπιο, ενώ συναναστρέφεται και με τους «νέους»¹¹ Κ. Παλαμά, Γεώργ. Δροσίνη, Ι. Πολέμη, Δ. Κόκκο, Γεώργ. Σουρή κ.ά. Ανάμεσά τους, ωστόσο, ο νεαρός Ξενόπουλος δεν είναι μόνο ένας φοιτητής της Φυσικομαθηματικής Σχολής... Έχει γράψει ήδη το πρώτο του μυθιστόρημα *Τα θαύματα του διαβόλου* και συνεπαρμένος από τη λογοτεχνική δημιουργία στέλνει το χειρόγραφο του στον Αν. Κωνσταντινίδη, γνωστό εκδότη της εποχής¹². Παράλληλα, έχοντας αφιερώσει το έργο του στον Άγγελο Βλάχο, ανακοινώνει το γεγονός στον γνωστό λόγιο επιζητώντας, έστω και εκ των υστέρων, την άδειά του... Η ανταπόκριση του Κωνσταντινίδη είναι αρνητική στο αίτημα του επίδοξου συγγραφέα κι έτσι ο νεαρός Ξενόπουλος αποφασίζει να εκδώσει με δικά του έξοδα το πρωτόλειό του, υπό μορφή φυλλαδίων, με σκοπό να τα διακινήσει μέσω του Τύπου¹³. Εκδίδει συνολικά πέντε φυλλάδια¹⁴ στο τυπογραφείο του συμπατριώτη του εκδότη Σέργιου Ραφτάνη και, μάλιστα, στο πρώτο απ' αυτά δημοσιεύει και τη σχετική επιστολή που του απευθύνει τελικά ο Άγγελος Βλάχος, αποδεχόμενος την αφιέρωση, στην οποία (επιστολή) και εύχεται αυτή να αποτελέσει «αίσιον οιωδόν» της συγγραφικής επιτυχίας του νεαρού λογοτέχνη¹⁵. Αν και ο Ξενόπουλος καταθέτει αρχικά τη συμπάρσταση του Τύπου της εποχής στο εγχείρημά του («[...] έδωσα ρεκλαμίτσες και στις εφημερίδες, που μου τις δημοσίεψαν χάρισμα [...]»)¹⁶, ωστόσο, ο ίδιος αναφέρεται και στην «κοροϊδία» που του «πάτησαν δυο εφημερίδες και, προπάντων,

⁹ *Ό.π.*, σ. 187.

¹⁰ *Ό.π.*

¹¹ *Ό.π.*

¹² Βλ. *ό.π.*, σσ. 190-191. Γράφει χαρακτηριστικά ο Ξενόπουλος: «[...] Τότε μου ήρθε η ιδέα να εκδώσω το μυθιστόρημά μου εγώ ο ίδιος· κι επειδή δεν είχα χρήματα για να το τυπώσω διαμιás ολόκληρο, σκέφθηκα να το τυπώσω "κατά φυλλάδια" και να τα πουλώ με το Πρακτορείο των Εφημερίδων. Έτσι –λογάριαζα– με την είσπραξη από το πρώτο φυλλάδιο θα τύπωνα το δεύτερο, από του δεύτερου το τρίτο και καθεξής. Ίσως μάλιστα να είχα κι ένα μικρό κέρδος. Δεν ήταν κακή ιδέα. Απόδειξη πως πολλοί την ακολούθησαν κι η έκδοση μυθιστορημάτων και άλλων έργων "κατά φυλλάδια", μετά τα "Θαύματα του Διαβόλου", έγινε επιχείρηση συνηθισμένη.»

¹³ Βλ. *ό.π.*

¹⁴ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 371 αρ. 27.

¹⁵ Βλ. και Π. Μαρκάκης, «Οι πρώτες κρίσεις για το έργο του Ξενόπουλου», *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ', τ. Ν', τχ. 587, Χριστούγεννα 1951, σσ. 42-49 (: 42).

¹⁶ Βλ. Γρ. Ξενόπουλος, *Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα*, *ό.π.* [5], σ. 192.

στα στραβομουτσουνιάσματα των φίλων» του¹⁷... και ιδιαίτερα την αρνητική θέση του Π. Ραφτόπουλου. Έτσι, παρά τον αρχικό του ενθουσιασμό, ο συγγραφέας αποφασίζει να διακόψει τελικά την έκδοση των φυλλαδίων, θεωρώντας πως τύπωνε «ένα έργο που δεν άξιζε»¹⁸.

1.3.

Ελληνικού αγώνος το τριακοσιόδραχμον έπαθλον:

Μια αφήγηση που «προκαλεί»

Στα 1884, προκηρύσσεται στην Αθήνα ο β΄ διαγωνισμός συγγραφής ελληνικού διηγήματος του περιοδικού *Εστία*. Ως γνωστόν, η σύσταση του διαγωνισμού αυτού, που έχει ήδη σημειωθεί από το προηγούμενο έτος, αποτελεί βαρύνουσας σημασίας φιλολογικό γεγονός με σκοπό την καλλιέργεια και προβολή της νεοελληνικής ηθογραφίας, στα πλαίσια του νεοτερικού, για την εποχή, «εθνικού» πολιτισμικού ιδεώδους. Όπως ήδη έχουμε επισημάνει, ουσιαστικά βρισκόμαστε μπροστά σε μια πορεία αναζήτησης του ρεαλισμού στη λογοτεχνική γραφή. Ο αναγνωστικός ορίζοντας προσδοκίας, όσον αφορά τον κύκλο των λογίων και των ενημερωμένων αναγνωστών (αφού όπως, επίσης, σημειώσαμε, ένα μεγάλο τμήμα του υπάρχοντος, αριθμητικά μικρού, αναγνωστικού κοινού λόγω του αναλφαβητισμού, αρκείται στην ανάγνωση λαϊκών φυλλαδίων και μεταφρασμένων αισθηματικών μυθιστορημάτων), αναζητά πλέον το νέο, το πρωτοπόρο, στην αφηγηματική παραγωγή της ντόπιας λογοτεχνίας. Οι ηθογραφικές διαδρομές, που επιχειρούνται από τους Έλληνες αφηγηματογράφους, κυρίως μέσω της διηγηματογραφίας, στο όνομα της αποκάλυψης της εθνικής ταυτότητας, τίποτε άλλο δεν είναι παρά η αναζήτηση των δρόμων του ρεαλισμού στη νεοελληνική πεζογραφία. Ο ίδιος ο διαγωνισμός της *Εστίας* αναζητά σαφώς ερείσματα προς αυτήν την κατεύθυνση. Το επιτυγχάνει όμως; Οι προσλαμβάνουσες αρχές των λογίων, που επιλέγονται ως κριτές, διαθέτουν άραγε την απαραίτητη αισθητική υποδομή ώστε να αντιληφθούν έγκαιρα το νεοτερικό ρεαλιστικό στοιχείο προς αναζήτηση του οποίου διεξάγεται ο διαγωνισμός; Πόσο ρεαλισμό «επιτρέπουν» πραγματικά οι προσδοκίες τους, και κατά πόσο είναι πραγματικά ώριμοι ν' αντιληφθούν και να προσλάβουν το ρεαλιστικό δεδομένο;

Αυτά είναι μερικά από τα ερωτήματα εν μέσω των οποίων σημειώνεται η πρώτη, «επίσημη», εμφάνιση του Γρ. Ξενόπουλου στη λογοτεχνική σκηνή, με το διήγημα

¹⁷ Βλ. *ό.π.*, σ. 193.

¹⁸ Βλ. *ό.π.*

*Ελληνικού αγώνος το τριακοσιόδραχμον έπαθλον*¹⁹, το οποίο υποβάλλει στον β' διαγωνισμό ελληνικού διηγήματος του περιοδικού *Εστία*. Δεν πρόκειται για την εμφάνιση ενός κοινού πρωτολείου πρωτοεμφανιζόμενου συγγραφέα, όπως θα αναμενόταν, αλλά για ένα αφήγημα-καταγγελία, αφού κύριο στοιχείο της μυθοπλασίας του αποτελεί η αναφορά των «ένοχων» κριτικών διαπλεκομένων, που αντιπαρατίθενται στα πλαίσια διαγωνισμού διηγήματος ανάλογου με αυτού του διαγωνισμού της *Εστίας*... Παρ' ότι «νεοσσός» της λογοτεχνίας, ο δεκαεπτάχρονος Ξενοπούλος φαίνεται να επιδεικνύει μια τολμηρή διάθεση κριτικής των λογοτεχνικών πεπραγμένων της εποχής του, δεδομένο που θα μπορούσε ενδεχόμενα να στοιχειοθετήσει αμφιλεγόμενα ή και αρνητικά σχόλια για το έργο του, εκ μέρους των κριτών του, ήδη από την αρχή της συγγραφικής σταδιοδρομίας του. Ως σύγχρονος Δον Κιχώτης, όμως, δεν διστάζει, προκειμένου να καταγγείλει τα κακώς κείμενα, να επινοήσει στο μύθο της αφήγησής του, σαν έναν από τους βασικούς της ήρωες, τον Αθηναίο λόγιο «κ. Ζήση», ανώτερο κρατικό υπάλληλο, ο οποίος για να «εξυπηρετήσει» οικονομικά κάποιον ευνοούμενό του φέρελπι της λογοτεχνίας, τον Κλέωνα Βλασαρίδη, του εξασφαλίζει χρηματικό έπαθλο πείθοντας γνωστό του εκδότη φιλολογικού περιοδικού να προκηρύξει διαγωνισμό διηγήματος, στον οποίον ο Κλέων «κρίνεται» άξιος να το λάβει²⁰...

Τον Ιούνιο του ίδιου έτους δημοσιεύεται η *Έκθεσις της επιτροπής των Κριτών*²¹ του διαγωνισμού, την οποία απαρτίζουν: ο Ιωάννης Ισιδ. Σκυλίτσης ή Σκυλίσης²², γνωστός Σμυρναίος λόγιος, εκδότης και μεταφραστής, ως πρόεδρος, ο καθηγητής και εκ των εισηγητών του Λασσανείου Διαγωνισμού Σ. Κ. Σακελλαρόπουλος και ο ποιητής Αριστ. Προβελλέγγιος. Ας δούμε τι γράφεται χαρακτηριστικά:

¹⁹ Βλ. Π. Μαρκάκης, «Οι πρώτες κρίσεις για το έργο του Ξενοπούλου», *ό.π.* [15].

²⁰ Βλ. Γρ. Ξενοπούλος, *Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα*, *ό.π.* [5], σσ. 195-196. Ο ίδιος ο συγγραφέας, αυτοβιογραφούμενος, ομολογεί την αφόρμησή του από τα πραγματικά γεγονότα της εποχής: «[...] Στους κύκλους μας ψιθυριζόταν πως η επιτροπή είχε χαριστεί στο Δροσίνη» (ως γνωστόν, ο Γ. Δροσίνης πήρε το βραβείο στον α' διαγωνισμό της *Εστίας* και ο Μ. Μητσάκης τον έπαινε) «επειδή ο νεαρός λόγιος είχε πολλές φιλίες με τους Εστιακούς. Σκέφτηκα λοιπόν να πάρω θέμα τον ίδιο το διαγωνισμό και να σατιρίσω. Με άλλα δηλαδή ονόματα και άλλα περιστατικά, θα διηγόμουν μια παρόμοια ιστορία, και θα 'κανα ένα μεγάλο κάπως διήγημα, γραμμένο εύθυμα, με χιούμορ, όπως έγραφαν ο Ροΐδης, ο Βλάχος, κι ο Ασώπιος. Έτσι σκαρώθηκε το *Τριακοσιόδραχμον Έπαθλον*.[...]».

²¹ Βλ. «Έκθεσις της Επιτροπής των κριτών περί του δευτέρου διαγωνισμού της *Εστίας* προς συγγραφήν ελληνικού διηγήματος», *Δελτίον της Εστίας*, αρ. 388, 03.06.1884, σσ. 1-2. Βλ. και Π. Μαρκάκης, «Οι πρώτες κρίσεις για το έργο του Ξενοπούλου», *ό.π.* [14], σ. 43. Βλ., επίσης, και Επίμετρο, σ. 475.

²² Με το όνομα «Σκυλίσης» αναφέρεται ως συνεργάτης (μεταφραστής) στο εικονογραφημένο περιοδικό *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* που κυκλοφορεί από το 1884.

«[...] μεταξύ άλλων ευρέθη και σατυρικών τι έργων υπό τον τίτλον "Ελληνικού αγώνος το τριακοσιάδραχμον έπαθλον" το οποίον κατά μεν την ουσίαν και την γλώσσαν είνε δόκιμον έργον, ως διήγημα όμως όχι μόνον στερείται τεχνικής πλοκής, αλλά και δια το ενιαχού σκανδαλώδες αυτού αντίκειται προς τον σκοπόν της *Εστίας* και δια τούτο αναγκαζόμεθα να κρίνωμεν αυτό ίδια, αφού μάλιστα ο συγγραφέυς ορέγεται ν' ακούση και την ημετέραν περί του έργου αυτού κρίσιν. [...] Αλλά δυστυχώς εν τη ρηθείση σατύρα ημείς διαβλέπομεν ως κυριώτερον σκοπόν του συγγραφέως τους υπαινιγμούς ωρισμένων συμβάντων και προσώπων, σχετιζομένων προς τον πρώτον διαγωνισμόν της *Εστίας*. Και ναι μεν το καθίδρυμα του ρηθέντος περιοδικού και οι αγωνοδίκαι του πρώτου διαγωνισμού είναι ανώτεροι πάσης υποψίας και δεν έχουσιν ανάγκην υπερασπίσεως, αλλ' όμως οφείλομεν να υπομνήσωμεν εις τον άλλως ευφυά και πεπειραμένον συγγραφέα ότι η σάτυρα, καθαπτομένη ωρισμένων και αξιοτίμων προσώπων, εκπίπτει του ευγενούς προορισμού της και καταντά εις λίβελλον [...]».

Θα ζήλευε κανείς την εύνοια των κριτών του νεαρού Ξενόπουλου αφού, όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό, ο πρωτοεμφανιζόμενος συγγραφέας επιτυγχάνει να εκληφθεί πρώιμα ως *ευφυής* και *πεπειραμένος* και το πρωτόλειο αφήγημά του ως *δόκιμο έργο*, εάν δεν αποδιδόταν ταυτόχρονα ως «σκανδαλώδες» το ίδιο το περιεχόμενό του. Σε τέτοιο βαθμό σκανδαλώδες, μάλιστα, ώστε το αφήγημα να καταντά... λιβελλογράφημα, το οποίο, αντιτιθεμένο ουσιαστικά προς το σκοπό του ίδιου του διαγωνισμού όπου συμμετέχει, δεν μπορεί παρά να εξαιρεθεί απ' αυτόν. Μάλιστα, παρά τον αναγνωρισμένο σατιρικό χαρακτήρα του εγχειρήματός του, οι κριτές δεν διστάζουν να προσάψουν στον Ξενόπουλο τον «βαρύ» χαρακτηρισμό του λιβελλογράφου κατά «ωρισμένων» και «αξιοτίμων» προσώπων», αλλά και κατά «συμβάντων», που σχετίζονται, αυτά καθαυτά, με τον πρώτο διαγωνισμό της *Εστίας*.

Είναι προφανές πως ο συγγραφέας ενοχοποιείται, μέσω της αφήγησής του, για «επίθεση» τόσο στον ήδη βραβευμένο, από τον προηγούμενο διαγωνισμό, Γ. Δροσίνη όσο και στη βραβεύσασα αυτόν κριτική επιτροπή, η οποία, ως γνωστόν, περιελάμβανε τους Εμμ. Δ. Ροΐδη, Σ. Π. Λάμπρο και Ν. Γ. Πολίτη, τον εμπνευστή του διαγωνισμού ελληνικού διηγήματος της *Εστίας*. Ό,τι προκύπτει τελικά δεν φαίνεται να είναι άλλο από τον διασυρμό στα μάτια του αναγνωστικού κοινού του ίδιου του διαγωνισμού²³.

²³ Βλ. Μ. Vittì, *Ιδεολογική λειτουργία της Ελληνικής ηθογραφίας*, Κέδρος, Αθήνα 1980, σσ. 65-66.

Εύλογα προβάλλει το ερώτημα αν αυτή η αφηγηματική πρόταση του Ξενόπουλου είναι ενδεικτική μιας πρώιμης γι' αυτόν απόπειρας άσκησης κοινωνικής κριτικής μέσω της λογοτεχνίας ή μια αφελής, μάλλον, ανώριμη, λόγω του νεαρού της ηλικίας του και της σχετικής απειρίας του, τακτική πρόκλησης του ενδιαφέροντος των κριτών του έργου του. Η εξέλιξη του στη νεοελληνική αφηγηματογραφία θ' αποκαλύψει ότι πράγματι ο στόχος του είναι κοινωνιολογικός και ότι στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή το ιδεολογικό υπόβαθρο της κίνησής του αποκαλύπτει τον εξαιρετικό δυναμισμό, με τον οποίο ο νεαρός Ζακυνθινός εισέρχεται στη λογοτεχνική αρένα, καθώς και την τολμηρή κριτική, και καταγγελτική ακόμα, ματιά του. Σ' αυτήν, την προκλητική του στάση, εδράζεται, μάλιστα, όπως και ο ίδιος, αυτοβιογραφούμενος, υποστηρίζει, η «διαμάχη» του με τον κύκλο της *Εστίας*, τους Εστιακούς²⁴. Αποκορύφωμα αυτής και με επίκεντρο τον ίδιο τον Δροσίνη προσωπικά φτάνει να θεωρείται, πολλά χρόνια αργότερα, στην πενταετία 1915-1920, η αρνητική στάση του εν λόγω ποιητή, ως εισηγητή του θεσμού του Εθνικού Αριστείου των Γραμμάτων και Τεχνών και μέλους της επιτροπής κρίσεων για την απονομή του, στο αίτημα του Ξενόπουλου να απονεμηθεί σε έργο του το Εθνικό Αριστείο, όπως, επίσης, ο ίδιος ο συγγραφέας υποστηρίζει²⁵.

1.4.

Ελληνικού αγώνος το τριακοσιόδραχμον έπαθλον:

Μια «ιδιωτική» τοποθέτηση του Ι. Ισ. Σκυλίτση

Ενδιαφέρουσα είναι η ανταπόκριση του προέδρου της αγωνοδίκου επιτροπείας του β' διαγωνισμού της *Εστίας* Ι. Ισ. Σκυλίτση, σχετικά με το διήγημα *Ελληνικού αγώνος το τριακοσιόδραχμον έπαθλον*, η οποία προκύπτει στη συνέχεια, όπως αποδεικνύεται μέσα από επιστολές οι οποίες, κατά τον βιβλιογράφο του Ξενόπουλου, Π. Μαρκάκη, αντηλλάγησαν μεταξύ του συγκεκριμένου λογίου και του συγγραφέα²⁶. Συγκεκριμένα, σε επιστολή που φέρεται ν' απευθύνει προς τον Ξενόπουλο ο ίδιος ο Σκυλίτσης, είκοσι περίπου μέρες μετά την ανακοίνωση των κρίσεων, επισημαίνει ως ένα πρώτο στοιχείο ευνοϊκής πρόσληψης του διηγήματος το γεγονός πως ο νεαρός συγγραφέας του κατορθώνει να εκλαμβάνεται ως δημιουργός «ωριμότερας ηλικίας»

²⁴ Βλ. Γρ. Ξενόπουλος, *Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα*, ό.π. [5], σ. 354.

²⁵ Βλ. σχετικά Γρ. Ξενοπούλου, *Η Κωμωδία του Αριστείου*, Αθήναι 1921, σ. 11 και σσ. 17-19.

²⁶ Βλ. Π. Μαρκάκης, «Οι πρώτες κρίσεις για το έργο του Ξενοπούλου», ό.π. [15], σσ. 43-44.

από την πραγματική του²⁷. Κυρίως, όμως, διαχωρίζει τη θέση του από την προηγούμενη κρίση της επιτροπής, της οποίας προήδρευε, αναφέροντας, χαρακτηριστικά, ότι το γεγονός της απόρριψης του διηγήματος του Ξενόπουλου οφείλεται όχι στους λόγους οι οποίοι ήδη προβλήθηκαν²⁸, αλλά μόνον στο ότι το εν λόγω αφήγημα «[...] υπήρξε φύσεως άλλης παρά των καταχωριζομένων συνήθως εν τη "Εστία" [...]»... Με διάθεση απολογητική, μάλιστα, αποδίδοντας την ευθύνη της κρίσης της επιτροπής στα άλλα δύο μέλη της, συμπληρώνει:

«[...] —αν εγώ αυτός συνέττατα την έκθεσιν των κριτών— θα ανέφερον»,
την παραπάνω θέση, «ως την κυρίαν αιτίαν της προκρίσεως του ετέρου [...]»,

εννοώντας το διήγημα του Νικ. Ι. Σταματέλου *Ο μπάριμπα-Θωμάς*, το οποίο πήρε τον α΄ έπαινο στον συγκεκριμένο διαγωνισμό²⁹. Αξίζει ν' αναφερθεί, τέλος, και η ένθερμη υποστήριξη του επιστολογράφου για το πεζογραφικό μέλλον του Ξενόπουλου:

«[...] Έρρωσθε, Κύριε, πεπειθώς ότι μέλλει υμίν να διακριθήτε εν τοις γραμμασί, δυναμένω από τούδε (είσθε επτακαιδεκαέτης) ό,τι ηδυνήθητε, διό και θερμώς προτρέπω υμάς να εμμείνητε εν ταις καλαίς μελέταις [...]»,

αναφέρεται χαρακτηριστικά.

Η συγκεκριμένη εκδοχή αναγνωστικής υποδοχής της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου, εκ μέρους του Ι. Ισ. Σκυλίτση, έστω κι αν υπήρξε ιδιωτική, είναι σημαντική, καθώς αποκαλύπτει την προσωπική άποψη του προέδρου της κριτικής επιτροπής του β΄ διαγωνισμού διηγήματος της *Εστίας* σχετικά διαφοροποιημένη από τη συλλογική, την οποία προέβαλε η επιτροπή, και ουσιαστικά την ερμηνεύει. Εμπεριέχεται μήπως στην άποψη του Σκυλίτση η υπόνοια περί απόκλισης του διηγήματος *Ελληνικού αγώνος το τριακοσιάδραχμον έπαθλον* από τον δεδομένο αναγνωστικό ορίζοντα προσδοκίας των κριτών του διαγωνισμού; Πόσο «ηθογραφική», απ' όσο θα έπρεπε κανονικά ν' αναμένεται, προσδιορίζεται τελικά η αισθητική πρόσληψή του από τους κριτές αυτούς και τι πραγματικά σημαίνει η κριτική δυσμένεια που εμφανίζουν; Η εκδοχή που προβάλλεται θέλει το περιεχόμενο της μυθοπλασίας του Ξενόπουλου να σατιρίζει με σκληρότητα, που φτάνει στα όρια

²⁷ Ό.π. Αναφέρεται επιστολή με ημερομηνία 29.06.1884, η οποία το επόμενο έτος θα συμπεριληφθεί στην έκδοση Γρηγορίου Δ. Ξενοπούλου, *Ελληνικού αγώνος το τριακοσιάδραχμον έπαθλον*, Διονύσιος Σ. Χιώτης εκδότης, εν Αθήναις 1885, σσ. 86-87.

²⁸ Βλ. «Έκθεσις της Επιτροπής των κριτών...», ό.π. [21].

²⁹ Βλ. Π. Μαρκάκης, «Οι πρώτες κρίσεις για το έργο του Ξενόπουλου», ό.π. [15], σ. 44.

του εμπαιγμού και της διαπόμπευσης, τον ίδιο τον θεσμό χάρις στον οποίο το συγκεκριμένο έργο βλέπει το φως της δημοσιότητας. Η άποψη του Σκυλίτση «εξηγεί», λοιπόν, στον συγγραφέα ότι το περιεχόμενο αυτό δεν εμπίπτει ή και αντιτίθεται στον περί ηθογραφίας ορίζοντα προσδοκίας της κριτικής επιτροπής του διαγωνισμού. Αν δεχθούμε ότι οι απόψεις της επιτροπής αυτής δεν μπορεί παρά να εκφράζουν τη συγκεκριμένη λογοτεχνική πρωτοπορία του ηθογραφικού ρεαλισμού, εκείνο που γίνεται εμφανές τελικά είναι ότι ο περί ηθογραφίας ορίζοντας προσδοκίας που τις εμπεριέχει αδυνατεί να συμπεριλάβει αφηγηματικές εκδοχές περί... διαπλεκομένων, απατών και στημένων λογοτεχνικών διαγωνισμών, βασικά στοιχεία, δηλαδή, της μυθοπλασίας του διηγήματος του Ξενόπουλου³⁰.

Το εν λόγω αφήγημα φαίνεται, εν προκειμένω, πως εμπίπτει στα όρια του μη «ελληνικού», του μη «ηθογραφικού», του μη «εθνικού», γι' αυτό έστω κι αν επενδύεται με τον χιτώνα της σάτιρας, είναι ενδεδειγμένο να τιμωρηθεί με αποκλεισμό. Ουσιαστικά, ό,τι αποτελεί την αιχμή του δόρατος των δυσμενών σχολίων αφορά στοιχεία που εκπορεύονται από την κοινωνιολογική παράμετρο, την οποία επιλέγει να εισαγάγει πρώιμα ο Ξενόπουλος στο αφήγημά του, προκειμένου να υλοποιήσει την ένταξή του στο δεδομένο αναγνωστικό ορίζοντα της εποχής. Στην περίπτωση, όμως, αυτή και υπό το δεδομένο της κριτικής απόρριψης του αφηγήματος δεν μπορούμε παρά να δεχτούμε ότι ο Ξενόπουλος εμφανίζεται πρωτοπόρος σε σχέση με τους κριτές του και ότι ακριβώς αυτό το κοινωνιολογικό έρεισμα, με το οποίο εξοπλίζει το αφήγημά του, συνιστά και την πρωτοπορία του.

Κλείνοντας, οφείλουμε, ωστόσο, ν' αναγνωρίσουμε τη χαρακτηριστική ιδιαιτερία της κριτικής αυτής απόρριψης υπό το δεδομένο ότι στο πρόσωπο του νεαρού λογοτέχνη αναγνωρίζεται παράλληλα ο ευφυής και έμπειρος αφηγηματογράφος, στοιχείο το οποίο δευτερευόντως μπορεί να στοιχειοθετήσει τα ψήγματα μιας λανθάνουσας κριτικής αποδοχής.

³⁰ Βλ. σχετικά και Mario Vitti, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, εκδόσεις Οδυσσεάς, [Αθήνα] 2003, σ. 300, όπου χαρακτηριστικά γίνεται λόγος για την «ειδυλλιακή διάθεση» η οποία χαρακτηρίζει τον ορίζοντα προσδοκίας περί του ελληνικού διηγήματος, που εκπορεύεται από το περιοδικό *Εστία*: «[...] Η *Εστία* στοχεύει ιδιαίτερα στην ειδυλλιακή αναπαράσταση της ζωής και τουλάχιστον αρχικά το επιτυγχάνει, αφού, και όχι μόνον μες στις σελίδες της, πολλαπλασιάζονται τα σύντομα διηγήματα με θέμα τα πρόσωπα, τα επεισόδια, τα ήθη του αγροτικού περιβάλλοντος, με διάθεση ειδυλλιακή.»

1.5.

Απαρχή εκδόσεων και δημοσιεύσεων.

Η συμβολή του περιοδικού *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*

Το επόμενο έτος, 1885, ο νεαρός, πλην «ευφυής» και «πεπειραμένος», συγγραφέας επιτυγχάνει την έκδοση του διηγήματός του *Ελληνικού αγώνος το τριακοσιάδραχμον έπαθλον*³¹. Αυτή υλοποιείται μέσω του Ζακύνθιου εκδότη του εικονογραφημένου περιοδικού της εποχής *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, του Χρήστου Χιώτη³², ο οποίος εμφανίζεται ένθερμος αποδέκτης και υποστηρικτής του Ξενόπουλου ως ανθρώπου των γραμμάτων. Το εγχείρημα της έκδοσης περιλαμβάνει, πέραν της κυκλοφόρησης του προβλεπόμενου αριθμού αντιτύπων, και την εκτύπωση κάποιων επιπλέον, τα οποία προορίζονται για την προαγωγή των δημοσίων σχέσεων του Ξενόπουλου, όπως χαρακτηριστικά ο ίδιος, αυτοβιογραφούμενος, ομολογεί — ένας δε από τους πρώτους αποδέκτες αυτών είναι ο Π. Νιρβάνας³³.

Επαληθεύεται, άραγε, η ομολογία³⁴ ότι η έκδοση έγινε σε 3.000 αντίτυπα — μεγάλο τόλμημα για την εποχή; Είναι αφιερωμένη πάντως στον σπουδαίο φιλόλογο και εκδότη του *Αττικού Ημερολογίου* Ειρηναίο Ασώπιο και συνοδεύεται από το «Παράρτημα», στο οποίο περιλαμβάνεται η «Απολογία»³⁵, ένα υπερασπιστικό

³¹ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 360 αρ. 1.

³² Στη συγκεκριμένη έκδοση ως εκδότης αναφέρεται ο Διονύσιος Σ. Χιώτης, αδελφός του Χρήστου Σ. Χιώτη, ο οποίος είναι ο εκδότης των *Εκλεκτών Μυθιστορημάτων*, σύμφωνα και με το σχετικό λήμμα στο Λεωνίδα Χ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τ. Α΄, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1963, σ. 702. Ως «Χρήστος», επίσης, αναφέρεται ο εκδότης του έργου και από τον ίδιο τον συγγραφέα στην αυτοβιογραφία του, *ό.π.* [5], σ. 222. Για τον Διονύσιο, πάντως, γίνεται λόγος στα εισαγωγικά σχόλια, που γράφει ο ίδιος ο Ξενόπουλος στην προαναφερόμενη έκδοση του διηγήματος *Ελληνικού αγώνος το τριακοσιάδραχμον έπαθλον* και όπου στη σ. 1΄ ο Δ. Σ. Χιώτης αναφέρεται ως αυτός που του ζήτησε τα χειρόγραφα του διηγήματός του προκειμένου να εκδοθεί.

³³ Βλ. Γρ. Ξενόπουλος, *Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα*, *ό.π.* [5], σσ. 222-223: «[...] Έκαμα όμως και μερικά αντίτυπα σε χαρτί ολλανδέζικο —διπλά στον όγκο από τ΄ άλλα— κι απ΄ αυτά εχάρισα στους επιφανείς λόγιους και στους αφανείς ακόμα της φιλολογικής μου παρέας. Έν΄ από τα πρώτα έδωσα και στον Πέτρο Αποστολίδη, που τον γνώρισα έν΄ απομεσήμερο, καθώς έβγαίνα από το εστιατόριο του κυρ-Φίλιππα, για να πάω αντίκρυ στο καφενείο “Ο Κοραΐς”. Γιατί κι ο μέλλων Νιρβάνας εκεί πήγαινε. [...]»

³⁴ Βλ. *ό.π.*, σ. 222.

³⁵ *Η Απολογία* εκδόθηκε και αυτοτελώς σε τετρασέλιδο φυλλάδιο στη Ζάκυνθο στα 1884, βλ. σχετικά Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρηγορίου Ξενοπούλου. Πρώτη συμβολή», *Νέα Εστία*, τ. Ν΄, τχ. 587, Χριστούγεννα 1951, σσ. γ΄-λ΄ (: η΄ αρ. 66).

κείμενο του συγγραφέα για το αφήγημά του απέναντι στα αρνητικά σχόλια των επικριτών του.

Για την έκδοση του διηγήματος του Ξενόπουλου γίνεται λόγος και στον «Κατάλογο συγγραφών αναφερομένων εις την μέσην και την νεωτέραν ελληνικήν ιστορίαν και φιλολογίαν (1884-1885)», του Ν. Γ. Πολίτη, ο οποίος εμπεριέχεται στο *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* του έτους 1886³⁶.

Γεγονός είναι πως με αφορμή το διήγημά του αυτό ο Ξενόπουλος, ως νέος αφηγηματογράφος, φαίνεται να γίνεται «το λογοτεχνικό ζήτημα της ημέρας»³⁷ ανοίγοντας παράλληλα έναν ευρύ κύκλο απαντητικών σχολίων προς τους εκάστοτε επικριτές του έργου του, είτε μέσω του Τύπου, στα πλαίσια της αρθρογραφίας του σε εφημερίδες και περιοδικά, είτε μέσω των προλόγων του στις αυτοτελείς εκδόσεις των έργων του³⁸.

Την πρόωθηση της νέας έκδοσης αναλαμβάνει άμεσα το ευρείας κυκλοφορίας³⁹ εβδομαδιαίο εικονογραφημένο περιοδικό της εποχής *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, τον Μάρτη του 1885, το οποίο και δημοσιεύει σε τρία συνεχή τεύχη του την εξής αγγελία⁴⁰:

«Εξεδόθη εκ του τυπογραφείου "Κορίννης" το διήγημα του κ. Γρηγορίου Δ. Ξενοπούλου: *Ελληνικού αγώνος το τριακοσιάδραχμον έπαθλον*. Πωλείται εν τω Γραφείω των *Εκλεκτών Μυθιστορημάτων* και τιμάται δρ. 1.50. Εις τους συνδρομητάς παρέχεται μόνον αντί δραχμής.»

Τον επόμενο μήνα, μάλιστα, το νεοεκδοθέν διήγημα εμφανίζεται σε λίστα εκδόσεων έργων, τα οποία από το Γραφείον των *Εκλεκτών Μυθιστορημάτων*⁴¹

³⁶ Βλ. Ν. Γ. Πολίτης, «Κατάλογος συγγραφών αναφερομένων εις την μέσην και την νεωτέραν ελληνικήν ιστορίαν και φιλολογίαν (1884-1885)», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. Β΄, εκ του τυπογραφείου Αδελφών Περρή, 1885, σσ. 166-192 (: 189).

³⁷ Π. Μαρκάκης, «Οι πρώτες κρίσεις για το έργο του Ξενόπουλου», *ό.π.* [15], σ. 44.

³⁸ Βλ. και Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Πρόλογοι νεοελληνικών μυθιστορημάτων (1830-1930)*, Δόμος, Αθήνα □1985, σσ. 36-39.

³⁹ Σύμφωνα με την ομολογία του Ξενόπουλου στο Γρ. Ξενόπουλος, *Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα*, *ό.π.* [5], σ. 223, το περιοδικό «[...] είχε εξ αρχής μια έκτακτη υποδοχή, αφού μέσα στην Αθήνα πουλούσε εννιά ως δέκα χιλιάδες φύλλα, μυθώδες για την εποχή εκείνη. [...]».

⁴⁰ Η πρώτη δημοσίευση γίνεται στο περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Α΄, τ. Α΄, τχ. 23, 31.03.1885, σ. 184 και επαναλαμβάνεται στα τεύχη αρ. 24 και αρ. 25 του μηνός Απριλίου.

⁴¹ Περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Α΄, τ. Α΄, τχ. 26, 21.04.1885, σ. 208.

«[...] πωλούνται και αποστέλλονται εν ταις επαρχίαις και τω εξωτερικώ [...].»

Στη λίστα αυτή, που εμφανίζεται σε τρία ακόμη συνεχή τεύχη του περιοδικού⁴², το διήγημα του Ξενόπουλου συνδιαφημίζεται χαρακτηριστικά από κοινού με έργα Ελλήνων και ξένων αφηγηματογράφων:

«Τα 500.000.000 της Ινδής Ηγεμονίδος, μυθιστόρημα υπό Ιούλ. Βερν, λεπτά 60

Απομνημονεύματα της ελληνικής επανάστασεως, υπό Φωτάκου υπασπιστού του Κολοκοτρώνη δρ. 1 (ελευθ. ταχ. 1.20)

Ελληνικού Αγώνος το τριακοσιόδραχμον έπαθλον, διήγημα Γρ. Ξενοπούλου δρ. 1

Επιστολαί μιας Μηδενιστριάς εκ του γαλλικού, λεπ. 40.

Εικόνες σατυρικά διατριβαί, υπό Δ. Γρ. Καμπούρογλου λεπτά 60»...

Τον Σεπτέμβρη του ίδιου έτους στο περιοδικό δημοσιεύεται η εξής αγγελία⁴³:

«Τοις κ.κ. Συνδρομηταίς ημών

Λήγοντος την 31ην Οκτωβρίου του Α΄ έτους των "Εκλεκτών Μυθιστορημάτων", παρακαλούνται οι κκ. Συνδρομηταί ημών, οι επιθυμούντες να εξακολουθήσωσιν ως τοιούτοι και κατά το Β΄ έτος, να αποστείλωσι την συνδρομήν των προ της 31ης Οκτωβρίου, όπως μη επέλθη διακοπή του φύλλου.

Εις τε τους συνδρομητάς, τους ανανεούντας την συνδρομήν των, και εις τους από 1ης Νοεμβρίου εγγραφομένους νέους, αποστέλλομεν δωρεάν το διήγημα του κ. Γρηγορίου Δ. Ξενοπούλου: *Ελληνικού αγώνος το τριακοσιάδραχμον έπαθλον.*»

Η ίδια αγγελία δημοσιεύεται σε τρία ακόμη συνεχή τεύχη του Α΄ τόμου του περιοδικού⁴⁴, αλλά συνεχίζεται και στα πρώτα τεύχη του Β΄ τόμου⁴⁵. Να υποθέσουμε, άραγε, πως οι συγκεκριμένες δημοσιεύσεις εκπορεύονται από την έλλειψη

⁴² Βλ. περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Α΄, τ. Α΄, τχ. 27, 28.04.1885, σ. 216· τχ. 28, 05.05.1885, σ. 224 και τχ. 29, 12.05.1885, σ. 232.

⁴³ Περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Α΄, τ. Α΄, τχ. 49, 29.09.1885, σ. 389.

⁴⁴ Βλ. περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Α΄, τ. Α΄, τχ. 50, 06.10.1885, σ. 404· τχ. 51, 13.10. 1885, σ. 412· τχ. 52, 20.10.1885, σ. 420 και τχ. 53, 27.10. 1885, σ. 428.

⁴⁵ Βλ. περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Β΄, τ. Β΄, αρ. 54, 03.11.1885, σ. 1· τχ. 55, 10.11.1885, σ. 9 και τχ. 56, 17.11.1885, σ. 15.

αγοραστικού ενδιαφέροντος, εκ μέρους του αναγνωστικού κοινού, για το εν λόγω διήγημα του Ξενόπουλου ή ότι αποτελεί συνήθη τακτική της αγοράς, οπότε μπορεί και να θεωρήσει κανείς ότι το διήγημα του Ξενόπουλου, ως νέο «προϊόν» των εκδόσεων Χιώτη, χρησιμοποιείται και ως δέλεαρ για την αύξηση της κυκλοφορίας του περιοδικού; Ό,τι και να συμβαίνει, γίνεται εύκολα αντιληπτό πως ο νεαρός αφηγηματογράφος αποκτά έναν σημαντικό «τόπο» προβολής της τέχνης του προς τους αναγνώστες. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, αυτός παρέχεται εκ μέρους ενός συντοπίτη του, του εκδότη των *Εκλεκτών Μυθιστορημάτων* Χρήστου Χιώτη, ο οποίος, ως φαίνεται, από τα πρώτα δείγματα της λογοτεχνικής γραφής του τον αποδέχεται και του αναγνωρίζει το δικαίωμα της προβολής, τόσο μέσω της έκδοσης του διηγήματος *Ελληνικού αγώνος το τριακοσιάδραχμον έπαθλον* και της διαφήμισης που του παρέχει από τις σελίδες του περιοδικού του όσο και μέσω των δημοσιεύσεων και άλλων αφηγημάτων του, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Πράγματι, στα 1885, αρχίζει να υλοποιείται και αυτή η φάση της συνεργασίας του Ξενόπουλου με τα *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, καθώς σε χρονικό διάστημα πέντε μηνών, από τον Μάρτιο ως τον Αύγουστο, βλέπουν το φως της δημοσιότητας τρία αφηγήματά του⁴⁶, εκ των οποίων, μάλιστα, το ένα εμφανίζεται σε συνέχειες σε τέσσερα συνεχή τεύχη του περιοδικού. Ως γνωστόν, η βασική ύλη που δημοσιεύουν τα *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* συνίσταται σχεδόν αποκλειστικά από «αφηγήματα ποταμούς» αισθηματικού ή ιστορικού περιεχομένου, γραμμένα από Ευρωπαίους, κυρίως Γάλλους ή Άγγλους αφηγηματογράφους, που δημοσιεύονται σε ελληνική μετάφραση. Κάποτε δημοσιεύονται και μικρότερα αφηγήματα, Ελλήνων δημιουργών, όπως στην περίπτωση μας, του Ξενόπουλου, του Καρκαβίτσα, του Δροσίνη κ.ά. Τα αφηγήματα του Ξενόπουλου, για παράδειγμα, μπορεί να συνυπάρχουν με εκτενή μυθιστορήματα σαν τη *Βασίλισσα Μαργώ*, την «μυθιστορία» του Αι. Dumas και τη *Λουομένη χανούμισσα*, την «ανατολική μυθιστορία» της Λεϊλά-χανούμ... Ανάμεσα στους μεταφραστές των ξένων αφηγημάτων του περιοδικού συναντάμε τους Χαρ. Άννινο, εκδότη του σατιρικού περιοδικού *Το Άστυ*, τον Ι. Ισ. Σκυλίτση κ.ά., ενώ μεταξύ των συνεργατών του περιοδικού βρίσκονται πνευματικές προσωπικότητες της εποχής όπως ο Ειρηναίος Ασώπιος, ο Άγγ. Βλάχος, ο Αρ. Π. Κουρτίδης, ο Ι. Μ. Δαμβέργης, ο Π. Καλογερόπουλος, ο Σπ. Σακελλαρόπουλος, ο Ι. Βαλαβάνης κ.ά.

Εύλογα προβάλλει το ερώτημα αν ο νεαρός λογοτέχνης αποκομίζει από τις παραπάνω δημοσιεύσεις και κάποιο οικονομικό όφελος. Η απάντηση είναι θετική. Βρισκόμαστε, μόλις, στην αρχή των επαγγελματικών σχέσεων με τον Τύπο που αναπτύσσει ο Ξενόπουλος κατά τη διάρκεια της μακρόχρονης συγγραφικής του πορείας. Η λογοτεχνική του εξέλιξη, όπως θα δούμε στη συνέχεια, συνδέεται στενά με την ικανοποίηση των βιοποριστικών του αναγκών, καθώς το σύνολο, σχεδόν, της

⁴⁶ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 386 αρ. 66, 67, 68.

πεζογραφικής του παραγωγής εμπορευματοποιείται όχι μόνο ως τακτική συνεργασία σε λογοτεχνικά περιοδικά αλλά, κυρίως, ως καθημερινό επιφυλλιδογραφικό ανάγνωσμα σε εφημερίδες ευρείας κυκλοφορίας...

1.6.

Πρώιμη αναγνώριση κοινωνιολογικού χαρακτήρα σε αφηγήματα του Ξενόπουλου

Στα 1886 δημοσιεύεται στα *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, τα οποία, πλέον, κυκλοφορούν δυο φορές την εβδομάδα, το διήγημα του συγγραφέα *Ο κλέπτης*⁴⁷. (Η δημοσίευση δεν αναφέρεται από τον Μαρκάκη). Έχει ακολουθηθεί, με πρωτοβουλία του Ξενόπουλου, ένα ιδιαίτερο σύστημα τονισμού του κειμένου του, το οποίο εισηγείται ο Ισ. Ισιδωρίδης Σκυλίτσης. Το διήγημα προλογίζει σημείωμα με την υπογραφή «Σ.Τ.Δ.», όπου με ενδιαφέρον επισημαίνεται ο ηθογραφικός-κοινωνικός χαρακτήρας του⁴⁸:

«Το κατωτέρω καταχωριζόμενον διήγημα είνε έργον του φοιτητού των μαθηματικών επιστημών κ. Γ. Ξενοπούλου –γνωστού και εξ άλλων αξίων λόγου έργων τοις αναγνώσαις των *Εκλεκτών Μυθιστορημάτων*– όστις, κατά τας πολυτίμους της αναπαύσεώς του ώρας, ασχολείται επιτυχώς εις τοιούτου είδους φιλολογικά έργα. Ευχαρίστως δε δημοσιεύομεν το τελευταίον του τούτο έργον, ως συνενούν το τερπνόν μετά του ωφελίμου και εν μικρογραφία σκιαγραφίζον τα ήθη της κοινωνίας της καθ' ημάς εποχής.[...]»

Έχουν παρέλθει δύο, και πλέον, χρόνια μετά την αποπομπή του διηγήματος του Ξενόπουλου από τον διαγωνισμό του περιοδικού *Εστία* εξ αιτίας αφηγηματικών «διαπλεκομένων», τα οποία δεν κρίνονται συμβατά με τις βασικές παραμέτρους του ορίζοντα προσδοκίας των κριτών, προερχόμενων από τον κύκλο του περιοδικού, στην κατεύθυνση μιας ηθογραφικής απόδοσης των τεκταινομένων του ελληνικού βίου. Ο νεαρός Ξενόπουλος, όμως, δεν έχει πτοηθεί... Στα πλαίσια της προσέγγισης του με τον κύκλο των *Εκλεκτών Μυθιστορημάτων*, όχι μόνο δημοσιεύει νέα αφηγήματά του, αλλά εισπράττει και την επιθυμητή αποδοχή, αφού κάποια από αυτά προσλαμβάνονται έχοντας διακριτό τον ηθογραφικό χαρακτήρα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί, μάλιστα, η «ηθογραφική» αυτή πρόσληψη, αφού συνδέεται

⁴⁷ Βλ. *ό.π.*, σ. 387 αρ. 71.

⁴⁸ Περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Γ', τ. Γ', τχ. 117, 07.12.1886, σσ. 20-22 (: 20).

και με κοινωνιολογικό προβληματισμό, εκ μέρους του συγγραφέα, σχετικά με τη νεοπαγή ελληνική πραγματικότητα της εποχής.

Προς αυτήν την κατεύθυνση, όμως, ενδιαφέρουσα είναι και η χρήση του εισαγωγικού όρου «Σύγχρονος ελληνική κοινωνία», υπό τον οποίον δημοσιεύονται τον Μάιο και τον Ιούνιο, αντίστοιχα, του επόμενου έτους, 1887, και πάλι στο περιοδικό *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, τα αφηγήματα του συγγραφέα *ΝΑΙ και ΟΧΙ*⁴⁹ και *Τα στενά του κυρ Γιώργη*⁵⁰. (Οι δημοσιεύσεις αυτές δεν αναφέρονται από τον Μαρκάκη.) Σχετικά με το δεύτερο διήγημα, μάλιστα, συνοδευτικό σχόλιο του ίδιου του Ξενόπουλου⁵¹ το χαρακτηρίζει απόσπασμα εκ της «ελληνικής πρωτοτύπου» μυθιστορίας του με τον τίτλο *Νίνα*, η οποία, όμως, δεν φαίνεται τελικά να βλέπει το φως της δημοσιότητας.

Τον Νοέμβρη του ίδιου έτους αρχίζει η δημοσίευση σε συνέχειες της «αθηναϊκής μυθιστορίας» του συγγραφέα *Άνθρωπος του κόσμου*⁵². Φέρει κι αυτή τον γενικό χαρακτηρισμό «Σύγχρονος ελληνική κοινωνία» και ολοκληρώνεται το επόμενο έτος, αφού εμφανιστεί σε είκοσι τρία τεύχη του περιοδικού. Εισαγωγικά της πρώτης δημοσίευσης τίθεται το εξής σχόλιο⁵³:

«Δημοσιεύοντες κατωτέρω το προαναγγελθέν διήγημα του κ. Γρ. Δ. Ξενοπούλου μετ' ευχαριστήσεως γνωστοποιούμεν τοις ημετέροις αναγνώσταις ότι θέλομεν συνεχίσει το έργον και δι' ετέρων διηγημάτων του ζωηρού και κομψού καλάμου του κ. Ξενοπούλου, άτινα μετ' άλλων ανεκδότων μετ' ου πολύ δημοσιευθήσονται εις κομψόν τομίδιον, υπό το περιεκτικόν τίτλον: Σύγχρονος ελληνική κοινωνία: *Διηγήματα*.»

Άξιος προσοχής είναι ο χαρακτηρισμός «διήγημα», με τον οποίον αναφέρεται το εκτενές αυτό αφήγημα του συγγραφέα καθώς και η εξαγγελία μιας μέλλουσας συγκεντρωτικής έκδοσης παρόμοιων αφηγημάτων του. Δεν είναι σαφές, ωστόσο, εάν η επινόηση του «περιεκτικού» τίτλου «Σύγχρονος ελληνική κοινωνία» για τις παραπάνω δημοσιεύσεις προέρχεται από τον ίδιο τον Ξενόπουλο ή αν αποδίδεται από τον ανώνυμο σχολιαστή των *Εκλεκτών Μυθιστορημάτων*. Στη δεύτερη, πάντως, περίπτωση το θέμα αφορά την κριτική ανταπόκριση και προσμετράται ως σαφής αναγνώριση του κοινωνιολογικού χαρακτήρα στο αφήγημα αυτό.

⁴⁹ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 387 αρ. 72.

⁵⁰ Βλ. *ό.π.*, αρ. 73.

⁵¹ Περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Γ', τ. Γ', τχ. 172, 18.06.1887, σ. 527.

⁵² Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 426 αρ. 315.

⁵³ Ανώνυμο, «Σύγχρονος ελληνική κοινωνία», *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Δ', τ. Δ', τχ. 211, 01.11.1887, σσ. 6-8.

Στα τέλη του έτους, ωστόσο, ο Ξενόπουλος σε επιστολή που απευθύνει στον Π. Νιρβάνα απαντά στην, κατά δήλωσή του, «φιλόφρονα και κολακευτική»⁵⁴ επιστολή του ομοτέχνου του, που έχει προηγηθεί, εκφράζοντας την ευχαρίστησή του γι' αυτήν, εξομολογούμενος, όμως, ταυτόχρονα, και το κλίμα της δυσμενούς κριτικής ανταπόκρισης σχετικά με την, εν εξελίξει, δημοσίευση του *Ανθρώπου του κόσμου*⁵⁵:

«[...] εν μέσω λοιδοριών, ύβρεων, συκοφαντιών και σκανδάλων, τα οποία ήγειρεν η εμφάνισις του *Ανθρώπου του κόσμου*. [...]»

Στα 1888 εκδίδεται αυτοτελώς από το εκδοτικό κατάστημα του Γραφείου των *Εκλεκτών Μυθιστορημάτων ο Άνθρωπος του κόσμου*⁵⁶ ως «αθηναϊκή μυθιστορία» και με αφιέρωση στον Ζακύνθιο ποιητή Αντώνιο Μάτση (εγγονό του συγγραφέα του *Βασιλικού*). Η έκδοση έχει ήδη αναγγελθεί από τις σελίδες του περιοδικού, τρεις περίπου εβδομάδες μετά την ολοκλήρωση της περιοδικής δημοσίευσης του έργου⁵⁷:

«Εξεδόθη *Ο Άνθρωπος του κόσμου* εις ίδιον τεύχος εκ σελίδων 400»,

αναφέρει χαρακτηριστικά η σχετική αγγελία, η οποία δημοσιεύεται και στα δύο επόμενα τεύχη του περιοδικού και όπου, μάλιστα, σημειώνεται, εκτός από το γεγονός της κυκλοφόρησης του τόμου, και η τιμή πώλησής του⁵⁸:

«[...] και πωλείται εν τω Γραφείω ημών αντί δραχμών 2».

⁵⁴ Τώρα στο Π. Νιρβάνας, *Τα Άπαντα Νιρβάνα*, αναστύλωσε και έκρινε Γ. Βαλέτας, τ. Ε': Γράμματα προς Νιρβάναν, Α' Ξενόπουλος προς Νιρβάναν 1, επιστολή με ημερομηνία 21.12.1887, σσ. 560-561. Η επιστολή του Νιρβάνα προς τον Ξενόπουλο δεν κατέστη δυνατό να βρεθεί.

⁵⁵ *Ό.π.*, σ. 560. Ενδιαφέρουσα είναι η διαπίστωση της πρώιμης επιρροής του Ξενόπουλου από τον Γάλλο αφηγηματογράφο A. Daudet, όπως εκφράζεται από τον ίδιον τον συγγραφέα, στην επιστολή που απευθύνει στον Νιρβάνα: «[...] εάν ήξευρες πόσον αγαπώ και λατρεύω τον Δωδέ! Είναι ο κατ' εξοχήν αγαπημένος μου συγγραφέας [...] Φαίνεται, ότι έχομεν τον αυτόν χαρακτήρα κι αντιλαμβανόμεθα ομοιοτρόπως των πραγμάτων. Και άγνωστος καθ' ολοκληρίαν αν μοι ήτο, πάλιν θα τον εμμούμην. Η αλήθεια είναι ότι τον εμελέτησα πολύ, πολύ. Αυτός υπήρξε κυρίως ο εν τη μυθιστοριογραφία διδάσκαλός μου. Είμαι πρωτότυπος, όπου πρέπει να είμαι, αλλά, κατά βάθος, είμαι Δωδέ και ουδέν πλέον. Εκείνος είναι Ξενόπουλος τελειοποιημένος [...]».

⁵⁶ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 371 αρ. 28.

⁵⁷ Περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Δ', τ. Δ', τχ. 238, 04.02.1888, σ. 224.

⁵⁸ Περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Δ', τ. Δ', τχ. 239, 07.02.1888, σ. 232 και στο τχ. 240, 11.02.1888, σ. 240.

Ανάλογη αγγελία καταχωρείται και σε οκτώ ακόμη τεύχη του περιοδικού, σε λίστα εκδόσεων που δημοσιεύεται σχετικά⁵⁹. Σε παρόμοια λίστα εκδόσεων του περιοδικού όμως περιλαμβάνεται και το πρώτο εκδομένο έργο του συγγραφέα, το *Ελληνικό αγώνος το τριακοσιάδραχμον έπαθλον*, «*Το Τριακοσιάδραχμον Έπαθλον*», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, με τιμή πώλησης τα 50 λεπτά ενώ αποσπελλόμενο στην επαρχία ή στο εξωτερικό, ελεύθερο «ταχυδρομικών τελών», διατίθεται έναντι 60 λεπτών⁶⁰. Στην επαρχία ή στο εξωτερικό, εξάλλου, αποστέλλεται και ο *Άνθρωπος του κόσμου* έναντι 2,20 δραχμών⁶¹...

Στη χρονική περίοδο μεταξύ του Απριλίου ως και του Οκτωβρίου του 1888, οπότε και ολοκληρώνεται ο τέταρτος τόμος των *Εκλεκτών Μυθιστορημάτων*, αγγελία πώλησης για τα δύο αυτά έργα του Ξενόπουλου εμπεριέχεται σταθερά στη λίστα εκδόσεων, που δημοσιεύει το περιοδικό, όπου γίνεται λόγος είτε για τα δύο αφηγήματα μαζί, είτε εναλλάξ για το καθένα εξ αυτών ανά τεύχος⁶². Ανάλογη τακτική συνεχίζεται στον πέμπτο και στον έκτο τόμο. Συγκεκριμένα, στον πέμπτο τόμο των *Εκλεκτών Μυθιστορημάτων*, από τον Νοέμβρη του 1888 ως τον Σεπτέμβρη του 1889, αγγελία για τα δύο αυτά έργα, από κοινού, δημοσιεύεται σε λίστα εκδόσεων δεκαπέντε φορές⁶³. Αγγελία μόνο για το *Τριακοσιάδραχμον έπαθλον* δημοσιεύεται στη λίστα, στο ίδιο χρονικό διάστημα, για δέκα φορές⁶⁴ ενώ μόνο για τον *Άνθρωπο του κόσμου* δημοσιεύεται οκτώ φορές⁶⁵.

⁵⁹ Βλ. περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Δ', τ. Δ', τχ. 241, 14.02.1888, σ. 248· τχ. 242, 18.02.1888, σ. 256· τχ. 244, 25.02.1888, σ. 272· τχ. 246, 03.03.1888, σ. 288· τχ. 248, 10.03.1888, σ. 304· τχ. 250, 17.03.1888, σ. 320· τχ. 255, 03.04.1888, σ. 360· τχ. 260, 21.04.1888, σ. 400.

⁶⁰ Βλ. περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Δ', τ. Δ', τχ. 259, 17.04.1888, σ. 392.

⁶¹ Βλ. περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Δ', τ. Δ', τχ. 261, 24.04.1888, σ. 408.

⁶² Βλ. περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Δ', τ. Δ', τχ. 264, 05.05.1888, σ. 432· τχ. 267, 15.05.1888, σ. 456· τχ. 271, 29.05.1888, σ. 488· τχ. 277, 19.06.1888, σ. 536· τχ. 278, 23.06.1888, σ. 544· τχ. 283, 10.07.1888, σ. 584· τχ. 284, 14.07.1888, σ. 592· τχ. 287, 24.07.1888, σ. 616· τχ. 288, 28.07.1888, σ. 624· τχ. 292, 11.08.1888, σ. 656· τχ. 293, 14.08.1888, σ. 664· τχ. 295, 21.08.1888, σ. 680· τχ. 298, 01.09.1888, σ. 704· τχ. 301, 11.09.1888, σ. 728.

⁶³ Βλ. περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* έτ. Ε', τ. Ε', τχ. 321, 20.11.1888, σ. 48· τχ. 324, 01.12.1888, σ. 72· τχ. 330, 22.12.1888, σ. 120· τχ. 337, 15.01.1889, σ. 176· τχ. 339, 22.01.1889, σ. 192· τχ. 342, 02.02.1889, σ. 216· τχ. 346, 16.02.1889, σ. 248· τχ. 348, 23.02.1889, σ. 264· τχ. 350, 02.03.1889, σ. 280· τχ. 352, 09.03.1889, σ. 296· τχ. 354, 16.03.1889, σ. 312· τχ. 356, 23.03.1889, σ. 328· τχ. 358, 30.03.1889, σ. 344· τχ. 380, 15.06.1889, σ. 520· τχ. 394, 03.08.1889, σ. 632· τχ. 404, 07.09. 1889, σ. 712.

⁶⁴ Βλ. περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* έτ. Ε', τ. Ε', τχ. 361, 09.04.1889, σ. 368· τχ. 363, 16.04.1889, σ. 384· τχ. 366, 27.04.1889, σ. 408· τχ. 368, 04.05.1889, σ. 424· τχ. 370,

Επιπλέον, ο νεοεκδοθείς τόμος με τον *Άνθρωπο του κόσμου*, από τον Οκτώβριο του 1888 προσφέρεται από τα *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* ως «δώρο» προς τους εγγραφόμενους συνδρομητές, για το πέμπτο έτος κυκλοφορίας του περιοδικού. Ας δούμε τη σχετική αγγελία⁶⁶:

«Λήγοντος την 31ην Οκτωβρίου του Δ΄ Έτους των "Εκλεκτών Μυθιστορημάτων", όσοι των κ.κ. Συνδρομητών μας επιθυμούσι να εξακολουθήσωσιν ως τοιοῦτοι και κατά το Ε΄ Έτος, παρακαλούνται ν' αποστείλωσι την συνδρομήν των εγκαίρως, ίνα μη διακοπή η αποστολή του φύλλου. Εις τους εν Αθήναις και ταις επαρχίαις ανανεούντας ή νεωστί εγγραφομένους συνδρομητάς ημών

Δωρούμεν:

Τον ΕΡΩΤΑ ΚΑΙ ΣΑ του συνεργάτου ημών *Αισώπου*, κομψότατον τομίδιον, επί αρίστου χάρτου και ωραίου χρωματιστού εξωφύλλου του κ. *Θέμου Αννίνου*.

Εις τους εν τω εξωτερικῷ δε

Τον ΕΡΩΤΑ ΚΑΙ ΣΑ και τον

ΑΝΘΡΩΠΟΝ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ, την εκ 400 σελίδων Αθηναϊκὴν μυθιστορίαν του συνεργάτου ημών κ. *Γρ. Δ. Ξενοπούλου*.»

Να σημειώσουμε εδώ πως ο *Έρωσ και Σα* του Αισώπου έχει ήδη προβληθεί από τις σελίδες των *Εκλεκτών Μυθιστορημάτων* με τιμή πώλησης 1 δραχμή ή 1,20 κατά περίπτωση, ανάλογα με τον τόπο αποστολής του⁶⁷. Γενικότερα, η αγγελία του «δώρου» δημοσιεύεται σε οκτώ συνεχῆ τεύχη του περιοδικού ως το τέλος του Δ΄ τόμου⁶⁸, ὅπως και στον Ε΄ τόμο για τα δέκα πρώτα συνεχῆ τεύχη του⁶⁹.

11.05.1889, σ. 440· τχ. 376, 01.06.1889, σ. 488· τχ. 382 22.06.1889, σ. 536· τχ. 389, 16.07.1889, σ. 592· τχ. 396, 10.08.1889, σ. 648· τχ. 400, 24.08.1889, σ. 680.

⁶⁵ Βλ. περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* έτ. Ε΄, τ. Ε΄, τχ. 362, 13.04.1889, σ. 376· τχ. 364, 20.04.1889, σ. 392· τχ. 365, 23.04. 1889, σ. 400· τχ. 367, 30.04. 1889, σ. 416· τχ. 369, 07.05.1889, σ. 432· τχ. 372, 18.05.1889, σ. 456· τχ. 374, 25.05.1889, σ. 472· τχ. 410, 01.10.1889, σ. 771.

⁶⁶ Βλ. περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Δ΄, τ. Δ΄, τχ. 307, 02.10.1888, σ. 770.

⁶⁷ Βλ. ενδεικτικὰ περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Δ΄, τ. Δ΄, τχ. 227, 27.12.1888, σ. 136.

⁶⁸ Βλ. περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Δ΄, τ. Δ΄, τχ. 308, 06.10.1888, σ. 777· τχ. 309, 9.10.1888, σ. 792· τχ. 310, 13.10.1888, σ. 793· τχ. 311, 16.10.1888, σ. 802· τχ. 312, 20.10.1888, σ. 809· τχ. 313, 23.10.1888, σ. 818· τχ. 314, 27.10.1888, σ. 825· τχ. 315, 30.10.1888, σ. 834.

⁶⁹ Βλ. περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Ε΄, τ. Ε΄, τχ. 316, 03.11.1888, σ. 1· τχ. 317, 06.11.1888, σ. 10· τχ. 318, 10.11.1888, σ. 17· τχ. 319, 13.11.1888, σ. 26· τχ. 320,

Στα *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* δημοσιεύονται, επίσης, στα 1888 δύο αφηγήματα του συγγραφέα. Σχετικά με τη δημοσίευση του πρώτου, της *Γυνής*⁷⁰, αυτή απλά προαναγγέλλεται από το προηγούμενο τεύχος⁷¹ ενώ για το δεύτερο, τη *Νυμφική πομπή*⁷², το περιοδικό «επιφυλλάσσει» στο προηγούμενο από τη δημοσίευση τεύχος «ιδιαίτερη» αναγγελία⁷³:

«ΝΥΜΦΙΚΗ ΠΟΜΠΗ

διήγημα πρωτότυπον της κομψής γραφίδος του ημετέρου συνεργάτου κ. Γρ. Δ. Ξενοπούλου»,

αναφέρεται χαρακτηριστικά.

Αξίζει ν' αναφέρουμε πως η προαναγγελία αυτή δημοσιεύεται σε ειδικό πλαίσιο, στην πρώτη σελίδα του περιοδικού, μαζί με τις αντίστοιχες αγγελίες δημοσίευσης για τους θρυλικούς *Τρεμόρ* του Κάρολου Μερουβέλ και την προσφιλή *Αντωνίνα* του Αλεξ. Δουμά υιού... Εύλογα θα μπορούσε να ισχυρισθεί κανείς ότι παρόμοιες προαναγγελίες δημοσιεύσεων αφηγημάτων αποτελούν συνήθη εκδοτική τακτική και επιχειρούνται με κριτήριο, πλὴν της τυπικής ενημέρωσης των αναγνωστών, την πρόκληση του αναγνωστικού ενδιαφέροντος και ενδεχόμενα την προσέλκυση και νέων αγοραστών του περιοδικού. Ακόμη και χωρίς ιδιαίτερο σχολιασμό του εκάστοτε, προς δημοσίευση, αφηγήματος, οι σχετικές αναγγελίες για τα έργα του Ξενοπούλου δεν λείπουν. Κάποτε, μάλιστα, η αναγγελία της δημοσίευσης γίνεται σε δύο συνεχή τεύχη, πριν από την πραγματοποίησή της, για ευνόητους λόγους –γεγονός ενδεικτικό πως η αφηγηματογραφία του συγγραφέα τείνει ν' αποτελεί πλέον «επένδυση» για το ίδιο το περιοδικό.

1.7.

Ο Ξενόπουλος ως σταθερός συνεργάτης των *Εκλεκτών Μυθιστορημάτων*

Η περίπτωση των δημοσιεύσεων αφηγημάτων του Ξενοπούλου που γίνονται την επόμενη χρονιά είναι χαρακτηριστική των όσων ισχυριζόμαστε, αφού στα 1889, και

17.11.1888, σ. 33· τχ. 321, 20.11. 1888, σ. 42· τχ. 322, 24.11.1888, σ. 49· τχ. 323, 27.11.1888, σ. 58· τχ. 324, 01.12. 1888, σ. 65· τχ. 325, 04.12.1888, σ. 74.

⁷⁰ Βιβλιογραφία, σ. 387 αρ. 75.

⁷¹ Βλ. περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Δ', τ. Δ', τχ. 268, 19.05.1888, σ. 462.

⁷² Βιβλιογραφία, σ. 387 αρ. 76.

⁷³ Βλ. περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Δ', τ. Δ', τχ. 272, 02.06.1888, σ. 489.

το «εορταστικό» διήγημά του *Η ανάρρωση*⁷⁴ δημοσιεύεται με προαναγγελία, που καταχωρείται σε δύο τεύχη πριν από τη δημοσίευση («Διήγημα επί τη 1η του έτους υπό Γρ. Ξενοπούλου», αναφέρεται χαρακτηριστικά)⁷⁵. Επίσης, άξιο προσοχής είναι —και παράλληλα δικαιολογεί τον προηγούμενο ισχυρισμό μας— το ότι δύο αφηγήματα του συγγραφέα, το *Να γίνης αξιωματικός*⁷⁶ και η *Σοφία...*⁷⁷, «χρησιμοποιούνται» από το περιοδικό ως μέρος της ύλης για το έκτακτο διπλό πανηγυρικό τεύχος του, που εκδίδεται τον Οκτώβρη του 1889, επ' ευκαιρία των γάμων του βασιλικού διαδόχου Κωνσταντίνου με την πριγκίπισσα Σοφία.

Ας σημειώσουμε εδώ πως τα προαναφερθέντα διηγήματα συνδημοσιεύονται με άλλα δύο σχετικά ελληνικά αφηγήματα, το *Suivez le premier coup d'oeil*⁷⁸ του Ειρ. Ασώπιου και το *Άλλον αντ' άλλου*⁷⁹ του Ευάγ. Κουσουλάκου καθώς και δύο, επίσης σχετικά με την περίπτωση, ποιήματα, το *Χαράις και δάκρυα*⁸⁰ του Γ. Μαρτινέλη και το *Κωνσταντίνος – Σοφία*⁸¹ («δημοτικόν άσμα μετά χορού σε μουσική Παύλου Καρρέρη») του Ι. Γ.Τσακασιάνου. Η προαναγγελία του ειδικού αυτού τεύχους, μάλιστα, το οποίο εμπεριέχει και τα αφηγήματα του Ξενόπουλου δημοσιεύεται σε δύο συνεχή τεύχη του περιοδικού και σε ειδικό πλαίσιο της τελευταίας σελίδας⁸². Θα πρέπει δε να επισημάνουμε πως με βάση τη θεματολογία των δύο αφηγημάτων του Ξενόπουλου που δημοσιεύονται στο τεύχος αυτό των *Εκλεκτών Μυθιστορημάτων* εγείρονται σοβαρές πιθανότητες συγγραφής τους κατόπιν σχετικής παραγγελίας του εκδότη του περιοδικού ή και γραφής τους με πρωτοβουλία του ίδιου του συγγραφέα τους και σχετική πρότασή του στον εκδότη για δημοσίευσή τους... Εκείνο βέβαια που γίνεται εύκολα αντιληπτό είναι ότι έχει σαφώς εγκαθιδρυθεί μεταξύ των δύο ανδρών σχέση σταθερής συνεργασίας.

Αλλά και το επόμενο έτος, 1890, το περιοδικό *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* συνεχίζει τις δημοσιεύσεις αφηγημάτων του συγγραφέα ακολουθώντας την ίδια τακτική προαναγγελίας τους σε προηγούμενα τεύχη. Έτσι, για δύο από αυτά, την *Αναξία!*⁸³

⁷⁴ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 388 αρ. 81.

⁷⁵ Περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Ε΄, τ. Ε΄, τχ. 331, 25.12.1888, σ. 126 και τχ. 332, 29.12.1888, σ. 136.

⁷⁶ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 388 αρ. 82.

⁷⁷ Βλ. *ό.π.*, αρ. 83.

⁷⁸ Βλ. περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Ε΄, τ. Ε΄, τχ. 410, 01.10.1889, σσ. 755-756.

⁷⁹ Βλ. *ό.π.*, σσ. 766-767.

⁸⁰ Βλ. *ό.π.*, σ. 754.

⁸¹ Βλ. *ό.π.*, σ. 768.

⁸² Βλ. περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Ε΄, τ. Ε΄, τχ. 408, 21.09.1889, σ. 744 και τχ. 409, 24.09.1889, σ. 752.

⁸³ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 390 αρ. 95.

και την *Εύα*⁸⁴, γίνεται προαναγγελία από το προηγούμενο τεύχος του περιοδικού, τον Απρίλη του 1890⁸⁵ όσον αφορά την πρώτη, και τον Ιούνιο του ίδιου έτους όσον αφορά τη δεύτερη⁸⁶.

Ακόμα μία δημοσίευση, ουσιαστικά επαναδημοσίευση, που γίνεται στο περιοδικό και αφορά το διήγημα *Αθηναϊκή ανάμνησις*⁸⁷, δημοσιευμένο, επίσης, την ίδια χρονιά στο *Ζακυνθινόν Ημερολόγιον* του Ν. Δ. Επισκοπόπουλου⁸⁸ συνοδεύεται από σχετικό σημείωμα, υπογεγραμμένο με τα αρχικά «Σ.τ.Δ.»⁸⁹:

«Εκ του άρθρου εκδοθέντος εν Ζακύνθω *Ημερολογίου* του 1890 υπό του νεαρού κ. Νικολάου Δ. Επισκοποπούλου, αποσπώμεν το κατωτέρω έργον, το οποίον νομιζομεν ότι μας ανήκει αυτοδικαίως και ως Αθηναϊκόν διήγημα, και ως φέρον την υπογραφήν τακτικού συνεργάτου μας.»

Συνεχίζεται προφανώς η εμπιστοσύνη των *Εκλεκτών Μυθιστορημάτων* προς την τέχνη του νεαρού συγγραφέα καθώς με σαφήνεια «διεκδικείται» η δημοσίευση έργων του. Ο νεαρός συγγραφέας, μάλιστα, τώρα, φαίνεται να τελεί υπό καθεστώς «τακτικού συνεργάτου» με «δικαιώματα» αλλά και «υποχρεώσεις» έναντι του περιοδικού... Κι αν στις «υποχρεώσεις» εντάσσεται η προσφορά μιας συνεργασίας-δημοσίευσης αφηγήματός του στις σελίδες του, «δικαίωμα» του είναι η διαφήμιση και η προβολή των εκδομένων έργων του... Για παράδειγμα, στον τόμο του περιοδικού που αφορά τη χρονική περίοδο Νοεμβρίου 1889 - Νοεμβρίου 1890 συνεχίζουν να γίνονται δημοσιεύσεις αγγελιών για πωλήσεις έργων του συγγραφέα από σταθερά εμπεριεχόμενη λίστα εκδόσεων. Μάλιστα, από κοινού αγγελία για τον *Άνθρωπο του κόσμου* και το *Ελληνικού αγώνος το τριακοσιάδραχμον έπαθλον*, «*Το τριακοσιάδραχμον έπαθλον*», όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, δημοσιεύεται δέκα φορές⁹⁰, ενώ μόνο για το πρώτο έργο δημοσιεύεται τρεις φορές⁹¹ και μόνο για το δεύτερο τέσσερις φορές⁹².

⁸⁴ Βλ. *ό.π.*, αρ. 96.

⁸⁵ Βλ. περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Στ', τ. Στ', τχ. 468, 22.04.1890, σ. 393.

⁸⁶ Βλ. περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Στ', τ. Στ', τχ. 484, 17.06. 1890, σ. 527.

⁸⁷ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 390 αρ. 94.

⁸⁸ Βλ. *ό.π.*, αρ. 92.

⁸⁹ Περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Στ', τ. Στ', τχ. 446. 04.02.1890, σ. 215.

⁹⁰ Βλ. περ. *Έκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Στ', τ. Στ', τχ. 427, 30.11.1889, σ. 64· τχ. 431, 14.12.1889, σ. 96· τχ. 440, 14.01.1890, σ. 168· τχ. 442, 21.01.1890, σ. 184· τχ. 457, 15.03.1890, σ. 308· τχ. 465, 12.04.1890, σ. 372· τχ. 467, 19.04. 1890, σ. 388· τχ. 487, 28.06. 1890, σ. 552· τχ. 491, 12.07.1890, σ. 584· τχ. 493, 19.07.1890, σ. 600.

Πέραν του γεγονότος των συνεργασιών που προαναφέραμε, την ίδια περίπου εποχή ο Χιώτης φαίνεται πως αρνείται τη δημοσίευση στο περιοδικό του ενός μακροσκελούς αφηγήματος του ευνοούμενου του Ξενόπουλου, του *Νικόλα Σιγαλού*, παρά την καλή ιδέα που, κατά τον συγγραφέα, είχε για το έργο⁹³. Ο ίδιος, ο Ξενόπουλος, σχεδόν πενήντα χρόνια μετά την άρνηση αυτή, φαίνεται να κατανοεί τη στάση του εκδότη των *Εκλεκτών Μυθιστορημάτων*, τον δικαιολογεί και αποδίδει το γεγονός στις ιδιαιτερότητες του ίδιου του αφηγηματός του⁹⁴. Ένα τέτοιο επιχείρημα, πάντως, μπορεί και να μην ευσταθεί ιδιαίτερα, τουλάχιστον στο πρώτο του σκέλος, αφού, ως γνωστόν, πολλά από τα ξένα, μεταφρασμένα, μυθιστορήματα που δημοσίευσε το περιοδικό διακρίνονται τόσο για την έκταση της αφήγησής τους όσο και για τις «τολμηρές» περιγραφές ερωτικών σκηνών. Άρνηση δημοσίευσης για τον *Νικόλα Σιγαλό* όμως την εποχή αυτή δέχεται ο συγγραφέας, κατά δική του, πάλι, ομολογία⁹⁵, και από τον εκδότη της εφημερίδας *Ακρόπολις*, τον Βλ. Γαβριηλίδη.

1.8.

Άνθρωπος του κόσμου:

Ευνοϊκή κριτική διάθεση από το περιοδικό *Το Άστυ*

Τον Μάρτη του 1888, στο περιοδικό *Το Άστυ* σημειώνεται ανυπόγραφα, σχετικά με την έκδοση του *Ανθρώπου του κόσμου*⁹⁶:

«Ο κ. Γρηγόριος Ξενόπουλος, γνωστός και εξ' άλλων του ωραίων διηγημάτων, εδημοσίευσε πρό τινος εις τα *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* αθηναϊκήν μυθιστορίαν υπό τον ελκυστικόν τίτλον *Ο Άνθρωπος του Κόσμου*. Η μυθιστορία αύτη εξεδόθη και εις ιδιαίτερον τεύχος φιλοκάλως εκτετυπωμένον. Επί τη ευκαιρία ταύτη, αφού κατά την πρώτην δημοσίευσίν του δεν εγράψαμέν τι, οφείλομεν

⁹¹ Βλ. περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Στ', τ. Στ', τχ. 420, 05.11.1889, σ. 8· τχ. 476, 20.05.1890, σ. 460· τχ. 479, 31.05.1890, σ. 484· τχ. 505, 30.08.1890, σ. 696· τχ. 507, 06.09.1890, σ. 712· τχ. 517, 11.10.1890, σ. 792.

⁹² Βλ. περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Στ', τ. Στ', τχ. 427, 30.11.1889, σ. 64· τχ. 473, 10.05.1890, σ. 436· τχ. 478, 27.05.1890, σ. 476· τχ. 492, 15.07.1890, σ. 592· τχ. 521, 25.10.1890, σ. 824.

⁹³ Βλ. Γρ. Ξενόπουλος, *Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα*, ό.π. [5], σ. 263.

⁹⁴ Βλ. ό.π. Σύμφωνα με τον ίδιο τον Ξενόπουλο: «πρώτο γιατί ήταν πολύ εκτενές, και δεύτερο γιατί είχε μερικές σκηνές ανοιχτές».

⁹⁵ Βλ. ό.π., σ. 264.

⁹⁶ Ανώνυμα, στήλη «Βιβλία», περ. *Το Άστυ*, έτ. Γ', τχ. 129, 13.03.1888, σ. 7.

να είπωμεν, ότι διεξεληθόντες το έργον, εύρομεν και τους χαρακτήρας των προσώπων φυσικούς και την γλώσσαν ομαλωτάτην. Ο συγγραφεύς προέθετο να εξετάση ένα χαρακτήρα αληθώς γενικευθέντα εν Ελλάδι, τον χαρακτήρα εκείνων, οίτινες αυτοκαλούνται *άνθρωποι του κόσμου*, και να αποδείξη τας ολεθρίας συνεπείας ενός τούτων. [...]»

Παρά τη συντομία του σημειώματος ο συντάκτης του φαίνεται να εστιάζει στον κοινωνιολογικό χαρακτήρα του αφηγήματος, αποδίδοντας σχεδόν «ηθικοπλαστική» διάθεση στην προσέγγιση του συγγραφέα του. Διατυπώνει, όμως, παράλληλα, και την εμπιστοσύνη του στο μέλλον του λογοτεχνικού του ταλάντου:

«[...] Ημείς διαβεβαιούμεν τον συγγραφέα, ότι ουχί μόνον ένα θα σώση εκ των αυτοκαλουμένων τούτων *ανθρώπων του κόσμου*, αλλά θα έχη και άλλην ικανοποίησιν να πείση πάντα, ότι εις το μέλλον δύναται να γράψη και καλλίτερον έργον.»

Ο ίδιος ο Ξενόπουλος αναφερόμενος στην κριτικογραφία που δημιούργησε η δημοσίευση και η έκδοση του *Ανθρώπου του κόσμου* κάνει λόγο και για δημοσίευση επαινετικού άρθρου του Δ. Γρ. Καμπούρογλου στη *Νέα Εφημερίδα*, για το οποίο εκφράζει το παράπονο ότι γράφτηκε χωρίς ο αρθρογράφος να έχει αναγνώσει το έργο του⁹⁷. Ο συγγραφέας, επίσης, αναφέρει την άρνηση ενός εκ των εκδοτών του περιοδικού *Ραμπάγας*, του Κλεάνθη Τριαντάφυλλου, ν' αναφερθεί στην έκδοση του μυθιστορηματός του, επειδή (εδώ ο Ξενόπουλος επικαλείται τη μαρτυρία του Χ. Χιώτη), το βιβλίο «δεν τον ενθουσίασε»⁹⁸. Αρνητική γνώμη, σύμφωνα πάλι με τον συγγραφέα, εξέφρασε για το ίδιο μυθιστόρημα και ο γνωστός λόγιος Ειρηναίος Ασώπιος καθώς και ο Ζακύνθιος Αλέξης Κολυβάς⁹⁹. Σχετικά, μάλιστα, με την άποψη του τελευταίου αναφέρεται πως ο Κολυβάς θεώρησε το έργο αυτό... «πρόωρο για την Ελλάδα»¹⁰⁰. Τελικά, ο *Άνθρωπος του Κόσμου* δεν φαίνεται να είχε και τη βιβλιοπωλική επιτυχία του αφηγήματος *Ελληνικού αγώνος το τριακοσιόδραχμον έπαθλον*. Το γεγονός αποδίδεται, από τον Ξενόπουλο¹⁰¹, στο ότι το χρονικό διάστημα μεταξύ της δημοσίευσης και της έκδοσής του υπήρξε εξαιρετικά μικρό με συνέπεια το αναγνωστικό ενδιαφέρον να εμφανίζεται σημαντικά μειωμένο... (Ως

⁹⁷ Βλ. Γρ. Ξενόπουλος, *Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα*, ό.π. [5], σ. 263.

⁹⁸ Ό.π.

⁹⁹ Βλ. ό.π.

¹⁰⁰ Ό.π

¹⁰¹ Βλ. ό.π., σ. 262.

γνωστόν¹⁰², η έκδοση ήταν ήδη έτοιμη τρεις περίπου βδομάδες μετά την ολοκλήρωση του δημοσίευσης του εν λόγω αφηγήματος.) Προφανώς, εδώ, ο ίδιος ο συγγραφέας αφήνει έμμεσα να εννοηθεί ότι το μεγαλύτερο μέρος των αναγνωστών των βιβλίων του τη συγκεκριμένη εποχή ανήκει στο αναγνωστικό κοινό των *Εκλεκτών Μυθιστορημάτων*, οπότε έχοντας πρόσφατη μέσω της δημοσίευσης στο περιοδικό την «ανάγνωση» του *Ανθρώπου του Κόσμου* έχει μικρό αναγνωστικό ενδιαφέρον όταν το έργο εκδίδεται. Παρεμπιπτόντως, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι αν ακολουθήσουμε τον συλλογισμό του Ξενόπουλου αντίστροφα, το έργο δεν «αγοράστηκε» επειδή από τη δημοσίευσή του δεν άρεσε...

Ανεξάρτητα, πάντως, από τις απόψεις που μπορούν να διατυπωθούν για την αντικειμενικότητα των εκτιμήσεων του συγγραφέα με αφορμή το ευπώλητο ή όχι του βιβλίου του, αυτό που ασφαλώς μας προβληματίζει είναι το δεδομένο με το οποίο στοιχειοθετείται γενικά η εν εξελίξει αναγνωστική πρόσληψη του έργου του. Το κύριο χαρακτηριστικό, λοιπόν, αυτής της πρόσληψης είναι, όπως ήδη έχει διαφανεί, η αναγνώριση πρωτογενούς ηθογραφικού χαρακτήρα στα αφηγήματα του Ξενόπουλου, θεμελιωμένου εμφανώς στον κοινωνιολογικό προβληματισμό για τα δρώμενα του νεοελληνικού βίου και ιδιαίτερα επικεντρωμένου στους κόλπους της αθηναϊκής πολιτείας. Δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει, ωστόσο, ότι η συγκρότηση ενός τέτοιου προσληπτικού δεδομένου με άξονα την ηθογραφική διάσταση δεν προέρχεται από τον κύκλο του περιοδικού *Εστία*, του κύριου εκφραστή, δηλαδή, του νεοτερικού, για την εποχή αυτή, «εθνικού» λογοτεχνικού ιδεώδους, της νεοελληνικής ηθογραφίας. Ο Ξενόπουλος έχει εξ αρχής συγκρουστεί με τους Εστιακούς, με αφορμή το διήγημά του *Ελληνικού αγώνος το τριακοσιδάραχμον έπαθλον* και έχει τιμωρηθεί με τον αποκλεισμό του από τον β΄ διαγωνισμό της *Εστίας*. Ό,τι έχει, μάλιστα, ουσιαστικά καταδικαστεί στο συγκεκριμένο αφήγημα είναι η κοινωνιολογική παράμετρος του ηθογραφικού χαρακτήρα του, η οποία, παρά τη σατιρική διάθεση που γίνεται αισθητή, κρίνει τα κακώς κείμενα της νεοελληνικής κοινωνίας, αρχής γενομένης από τα τεκταινόμενα τους φιλολογικούς κύκλους... Αυτό συνιστά και την πρωτοπορία του αισθητικού ορίζοντα του αφηγήματος σε σχέση με τον αισθητικό ορίζοντα προσδοκίας που εκφράζεται μέσω των κριτών του διαγωνισμού.

¹⁰² Βλ. πιο πάνω, σημ. [57].

1.9.

Άνθρωπος του κόσμου:

Το πρώιμο κριτικό ενδιαφέρον του Μ. Μητσάκη

Στο κατώφλι της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αιώνα το κύριο λογοτεχνικό αίτημα της εποχής εξακολουθεί να είναι το αίτημα του ρεαλισμού της λογοτεχνικής γραφής, σηματοδοτούμενο ουσιαστικά από την τρέχουσα ηθογραφική παραγωγή των Ελλήνων αφηγηματογράφων. Από αυτό φαίνεται να εκπορεύεται γενικότερα και το πνεύμα της κριτικής σκέψης του Μιχαήλ Μητσάκη. Γί' αυτόν, το κριτήριο το οποίο καθορίζει τη θετική ή την αρνητική άποψη για το εκάστοτε αφήγημα συνδέεται στενά με την ικανοποίηση του αιτήματος του ρεαλισμού, μέσω των στοιχείων της μυθοπλασίας. Στα 1888, λοιπόν, διατυπώνει την άποψή του σχετικά με το μυθιστόρημα *Άνθρωπος του κόσμου*, σε άρθρο με τίτλο «Φιλολογική Επιθεώρησις» που δημοσιεύεται στο περιοδικό *Ακρόπολις Φιλολογική*¹⁰³. Ο αρθρογράφος, αναφερόμενος γενικότερα στη λογοτεχνική κίνηση της εποχής, κάνει λόγο για τέσσερα αφηγήματα: το διήγημα του Δ. Κορομηλά *Εν τω μέσω του πελάγους*, τον *Άνθρωπο του κόσμου* του Γρ. Ξενόπουλου, τον *Αφορεσμένο* του Ανδρ. Καρκαβίτσα και το *Βοτάνι της αγάπης* του Γ. Δροσίνη.

Ενδιαφέρον έχει να δούμε πώς διαμορφώνεται η κρίση του Μητσάκη ως προς το αφήγημα του Ξενόπουλου σε σχέση με τα αντίστοιχα των ομοτέχνων του. Αν εξαιρέσει κανείς τον σχολιασμό που γίνεται για το ποιητικό έργο του Γ. Δροσίνη και την ονομαστική αναφορά στο εν λόγω πεζογράφημά του –καθώς η συγκεκριμένη κρίση περί αυτού, όπως δηλώνεται, αναβάλλεται για το μέλλον– σαφής είναι η διαφορά της κριτικής στάσης του αρθρογράφου ως προς τα δύο πρώτα αφηγήματα σε σχέση με το έργο του Καρκαβίτσα, με άξονα, όπως ήδη αναφέραμε, το ρεαλιστικό στοιχείο, που ενδεχόμενα εμφανίζουν στη μυθοπλασία τους. Πιο συγκεκριμένα, αν ως προς το διήγημα του Κορομηλά αναφέρεται με επικριτική διάθεση το «[...] όμως απίθανον και αψυχολόγητον και μελοδραματικόν της υποθέσεως [...]», για τον *Άνθρωπο του κόσμου* επιφυλλάσεται δυσμενέστερη υποδοχή, αφού το συγκεκριμένο αφήγημα, κατά τον Μητσάκη, «[...] πολύ [...], αν είνε δυνατόν, μελοδραματικωτέραν και απιθανωτέραν και ήττον φυσικήν έχει την υπόθεσιν [...]». Κατ' αντιδιαστολή με τα προηγούμενα «[...] πολύ φυσικώτερον και αληθεστέραν των δύο προηγηθέντων, ή μάλλον, αληθές και φυσικόν καθ' όλα, είνε το εσχάτως δημοσιευθέν [...] διήγημα

¹⁰³ Βλ. Μιχαήλ Μητσάκης, «Φιλολογική επιθεώρησις» περ. *Ακρόπολις Φιλολογική*, 21.02.1888, σσ. 55-59 (:57-58). Βλ. και Π. Μαρκάκης, «Οι πρώτες κρίσεις για το έργο του Ξενοπούλου», *ό.π.* [15], σσ. 42-49 (: 44). Πρβλ. Επίμετρο, σσ. 443-444.

του κ. Καρκαβίτσα “Α φ ω ρ ι σ μ έ ν ο ς” [...]» και, μάλιστα, όπως ο αρθρογράφος εξομολογείται χαρακτηριστικά, «[...] σπανίως έτυχεν ημίν να σταματήσωμεν έμπροσθεν τόσω τελείου νεοελληνικού έργου [...]».

Ωστόσο, στην περίπτωση του *Ανθρώπου του Κόσμου*, η ιδιαίτερη αφηγηματική ικανότητα του συγγραφέα του φαίνεται πως εγείρει τέτοιες προσδοκίες στην αισθητική συνείδηση του Μητσάκη, ώστε η «εμμονή» του στην απαίτηση μιας νατουραλιστικής, ρεαλιστικής γραφής να υποχωρεί ως ένα βαθμό... Αν και η μυθοπλασία του αφηγήματος, η οποία φτάνει να θεωρείται ελάττωμα «[...] εξ εκείνων, άτινα δεν συγχωρούνται [...]», γίνεται αιτία ώστε το έργο να εκλαμβάνεται ως «[...] γέννημα φαντασίας υπερρωμαντικής, και σχεδόν αχαλινώτου [...]», η «επιδεξιότης», που χαρακτηρίζει την τεχνική της γραφής του είναι τέτοια ώστε να «ακυρώνει» το δηλωθέν ελάττωμα καθώς επιτυγχάνεται «λίαν ελκυστική» διήγηση, με βασικά χαρακτηριστικά της τη γλαφυρότητα του ύφους και «της παρατηρήσεως την ακρίβειαν»:

«[...] Ο *Άνθρωπος του Κόσμου* είναι μυθιστόρημα πλήρες, αναγινωσκόμενον μετ’ ενδιαφέροντος απ’ αρχής μέχρι τέλους. Αν αφαιρέσει τις τα μέρη, εν οίς καταφαίνεται ατεχνία της πρωτοπείρου χειρός, περιπτούς τινάς πλατειασμούς, φορτικήν τινά declamation και πολυλογία, ή αστόχους τινάς παρομοιώσεις ή παρέλκουσαν επίδειξιν υπερβολικής παρατηρητικότητας και δεν προσέξη εις την όχι τόσον έντονον και σαφή και φυσικήν διαγραφήν των χαρακτήρων (και ιδίως των κυριωτέρων, του Λέοντος και της Βασιλικής κατ’ αντίθεσιν προς τον κάλλιστα εψυχολογημένον του γέροντος Ροδίου), το έργον υπόσχεται πολλά. [...]».

γράφει χαρακτηριστικά ο Μητσάκης. Είναι πράγματι αξιοσημείωτο πώς ένα αφηγηματικό «γέννημα φαντασίας υπερρωμαντικής, και σχεδόν αχαλινώτου» μπορεί ταυτόχρονα να εκληφθεί ως ένα «μυθιστόρημα πλήρες, αναγινωσκόμενον μετ’ ενδιαφέροντος απ’ αρχής μέχρι τέλους»... Τη αντίφαση στο άρθρο αυτό του Μητσάκη, που διαρθώνεται στα πλαίσια της κριτικής αναζήτησης ρεαλιστικού ερείσματος στο αφήγημα του Ξενόπουλου, πιθανόν μόνο η αναγνώριση μιας ξεχωριστής δυναμικής στην πεζογραφική τεχνική του νεαρού συγγραφέα μπορεί να δικαιώσει.

1.10.

Νικόλας Σιγαλός, Μητρυιά:

Η απόρριψη του Μ. Μητσάκη

Δύο χρόνια μετά, στα 1890, ο Ξενόπουλος επιτυγχάνει την έκδοση της δεύτερης «αθηναϊκής μυθιστορίας» του, το *Νικόλα Σιγαλού*¹⁰⁴. Ο «εκδοτικός οίκος» που αναλαμβάνει το εγχείρημα έχει συγκροτηθεί από τον ίδιο τον συγγραφέα και δύο συντοπίτες του – τον γνωστό Χρήστο Χιώτη και τον Γιάννη Τσακασιάνο, άλλοτε εκδότη του ζακυνθινού περιοδικού *Ποιητικός Ανθών*¹⁰⁵. Η συνεργασία τους αφορά την έκδοση ενός ιδιότυπου περιοδικού-βιβλίου, στο οποίο θα δημοσιεύονται εκτενή έργα σε συνέχειες, με χωριστή αρίθμηση και με την προοπτική να γίνουν κάποτε βιβλία. Ο *Νικόλας Σιγαλός* είναι το πρώτο έργο που δημοσιεύεται-εκδίδεται μ' αυτόν τον τρόπο, από κοινού, μάλιστα, σύμφωνα πάντα με τη μαρτυρία του Ξενόπουλου¹⁰⁶, με το διήγημα του Μ. Μητσάκη *Εις Αθηναίος χρυσοθήρας*¹⁰⁷.

Με αφορμή, λοιπόν, την έκδοση του νέου μυθιστορήματος ο οξυδερκής Μ. Μητσάκης, ως αρθρογράφος, τώρα, του περιοδικού *Αττικόν Μουσείον* επανέρχεται

¹⁰⁴ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 372 αρ. 29. Το έργο έχει και πρόσφατα επανεκδοθεί: βλ. Γρηγόριος Ξενόπουλος, *Νικόλας Σιγαλός. Αθηναϊκή μυθιστορία*, εισαγωγή-επιμέλεια Ευτυχία Αμιλήτου, εκδόσεις *Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου*, 2002.

¹⁰⁵ Βλ. Γρ. Ξενόπουλος, *Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα*, ό.π. [5], σ. 264.

¹⁰⁶ Βλ. ό.π. Ο ίδιος ο Ξενόπουλος, γράφει σχετικά: «[...] Αποφασίσαμε ν' αρχίσουμε με το "Νικόλα Σιγαλό". Θα 'πιανε 4-5 φυλλάδια του περιοδικού από 80 μικρές σελίδες το καθένα, και κατόπι, όσα φυλλάδια θα' μεναν απούλητα, θα γίνονταν βιβλία. Αλλά στο πρώτο φυλλάδιο, στην αρχή, βάλουμε έν' αυτοτελές διήγημα του Μιχαήλ Μητσάκη: "Ένας Αθηναίος Χρυσοθήρας" που έπιασε σχεδόν τις μισές του σελίδες. Ε, αυτό ήταν η συμφορά μας. Γιατί το διήγημα, απίθανο, υπερβολικό, παλαβό, δεν άρεσε καθόλου· ο "Νικόλας Σιγαλός", που θα μπορούσε να τραβήξει, στην αρχή ήταν κι αυτός όλο περιγραφές, κι από τις λίγες σελίδες που μπόρεσαν να χωρέσουν στο πρώτο φυλλάδιο, δεν έμπαινε κανένας στο γούστο. Έτσι το δεύτερο δεν πούλησε σχεδόν τίποτα, ούτε τ' άλλα, και φυσικά η επιχείρηση σταμάτησε. Πρόφτασα όμως -αυτό ήταν το ζήτημα- να τυπώσω ολάκερο το "Νικόλα Σιγαλό" έστω και σε φυλλάδια με το "Χρυσοθήρα" μπροστά. Αυτά όλα έμειναν στο Χιώτη που έπρεπε να καλύψει τα έξοδά του. Τα είχε χρόνια και τα πουλούσε λίγα-λίγα. Έπειτα, αφού καταστράφηκε κι αυτός, πούλησε όσα του έμεναν σ' έναν άλλο εκδότη, που τα έκαμε βιβλία με τον τίτλο... "Οι έρωτες ενός κουρέως"! Αν τύχει να βρείτε σε κανένα παλαιοπωλείο βιβλίο μου με αυτόν τον τίτλο, να ξέρετε πως είναι ο πολυπαθής "Νικόλας Σιγαλός" [...]. Τον τίτλο «Οι έρωτες ενός κουρέως» αναφέρει ως «αλλόγραφο» για τον *Νικόλα Σιγαλό* και η Γεωργία Φαρίνου-Μαλαματάρη στη μελέτη της «Το παρα-κείμενο της πεζογραφίας του Ξενόπουλου», περ. *Νέα Εστία*, έτ. 75, τ. 150, τχ. 1738, Οκτώβριος 2001, σσ. 372-402 (:383).

¹⁰⁷ Βλ. ό.π.

δριμύτερος. Πιο συγκεκριμένα, τον Δεκέμβρη του 1890¹⁰⁸ δημοσιεύει άρθρο όπου αναφέρονται κριτικές απόψεις για τα μυθιστορήματα του Ξενόπουλου *Νικόλας Σιγαλός* και *Άνθρωπος του κόσμου*, όπως και για το διήγημά του *Μητριά*¹⁰⁹, το οποίο δημοσιεύεται, επίσης, το ίδιο έτος στο περιοδικό *Εικονογραφημένη Εστία* και εκδίδεται (αυτοτελώς) από τον εκδοτικό οίκο της «Εστίας»¹¹⁰. Ο αρθρογράφος «καταδικάζει» πλέον την αφηγηματογραφία του συγγραφέα. Η ικανοποίηση του αιτήματος του ρεαλισμού, η οποία και αποτελεί το βασικό κριτήριο που καθορίζει, ως ένα μεγάλο βαθμό, την αναμενόμενη θετική ή αρνητική χροιά της κρίσης του, όπως ήδη αναφέραμε, δεν φαίνεται να επιτυγχάνεται, ούτε αυτή τη φορά, με τον *Νικόλα Σιγαλό*. Η παραγωγή ενός ακόμη γεννήματος «φαντασίας υπερρωμαντικής, και σχεδόν αχαλινώτου» απογοητεύει τον Μητσάκη... «Απολογείται» λοιπόν για την ευμενή κρίση, την οποία διατύπωνε στο άρθρο του, του 1888, για τον *Άνθρωπο του κόσμου*, δικαιολογώντας τη στάση του με το σκεπτικό ότι η συγγραφή του αφηγήματος αυτού συνιστούσε «κάποιαν πρόοδον», σε σχέση με την προγενέστερη παραγωγή του συγγραφέα, την οποία θεωρεί «όλως παιδαριώδη»: ταυτόχρονα διατυπώνει καταδικάζει ολοκληρωτικά το συγκεκριμένο έργο:

«[...] Το βιβλίο δεν ήξιζε τον κόπον. Ως υπόθεσις ήτον αυτόχρημα τερατώδες και τ' άλλα εν αυτώ προσόντα δεν ήσαν αρκετά να την εξαγνίσουν. [...]»

Μάλιστα, ενώ στο άρθρο του 1888 ο Μητσάκης «συγχωρεί» την έλλειψη ρεαλισμού που χαρακτηρίζει την αφήγηση του άπειρου Ξενόπουλου, στο όνομα μιας «επιδέξιας τεχνικής» στη γραφή του, ικανής, ως φαίνεται, και να διεγείρει πρόσθετες αναγνωστικές προσδοκίες για την εκπλήρωση του οράματος περί ρεαλιστικής αφηγηματογραφίας στην Ελλάδα, τώρα πια, με το νέο του αυτό άρθρο, έχοντας την αίσθηση ότι αυτές οι προσδοκίες του διαψεύδονται, όχι απλά επικρίνει τυχόν «ελαττώματα» στα έργα του συγγραφέα, αλλά γενικά τείνει να τα απορρίψει εξ

¹⁰⁸ Βλ. Μ. Μητσάκης, «Έν αθηναϊκόν μυθιστόρημα» (α' μέρος), περ. *Αττικόν Μουσείον*, έτος Γ', τ. Β', αρ. 18, 1 Δεκεμβρίου 1890, σσ. 184-185 και στο ίδιο περιοδικό (β' μέρος), έτος Γ', τ. Β', αρ. 19-20, 10 και 20 Δεκεμβρίου 1890, σσ. 212, 193, 214. Κατά τη γνώμη μας, στο έντυπο αυτό, ο αριθμός της σελίδας είναι «213» αλλά, εκ παραδρομής, έχει τυπωθεί ως «193». Τώρα στο Μ. Μητσάκης, *Το έργο του*, εισαγωγή-σχόλια-επιμέλεια Μιχ. Περάνθη, Βιβλιοπωλείον «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου και Σίας Α.Ε., Αθήνα 1956, σσ. 332-347. (Το άρθρο, εδώ, παρατίθεται με ορισμένες παραλείψεις σε σχέση με το πρωτότυπο κείμενο, οι οποίες αφορούν, κυρίως, την αναφορά στον *Άνθρωπο του Κόσμου*.) Βλ. και Επίμετρο, σσ. 477-489.

¹⁰⁹ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 389 αρ. 88.

¹¹⁰ Βλ. *ό.π.*, σ. 361 αρ. 2.

ολοκλήρου. Εξαίρεση αποτελεί, ίσως, η κρίση του αρθρογράφου για τη *Μητρυιά*, η οποία θεωρείται σχετικά επιεικής¹¹¹:

«[...] Η “Μητρυιά” φέρει απλώς τον τίτλον “διήγημα”. Και είναι πράγματι διήγημα, αρκετά καλογραμμένον, μη έχον όμως την αξίωσιν ή ότι περιγράφει μίαν περιπέτειαν συμβάσαν εις ευαίσθητον έφηβον, αγαπώντα κόρην τινά, ην επίσης αγαπά και νυμφεύεται τέλος ο πατήρ του, τας οδύνας ας υφίσταται εκ τούτου ο ανθρωπίσκος, και την θυσίαν του αισθήματος του εις το κάτω της γραφής, ως και της ομοίως αγαπώσης αυτόν μητρυιάς, χάριν του καθήκοντος. Η υπόθεσις είναι κοινοτάτη, τα εν αυτό συμβαίνοντα ατεχνότατα και αφύσικα, η ψυχολογία σαθρά, αι σκηναί ανόητοι, οι χαρακτήρες ψευδείς, αλλ’ όλα βεβαίως ημπορεί να συγχωρηθούν εις το δοκίμιον, χάριν της μικράς επιτηδειότητος ην φαίνεται ο γράφας έχων εις τον χειρισμόν του κονδυλοφόρου [...]»,

αναφέρεται χαρακτηριστικά. Δεν παρέχεται, όμως, η ίδια «εύνοια» από τον Μητσάκη και στον *Νικόλα Σιγαλό*, καθώς το αφήγημα αυτό του νεαρού συγγραφέα φαίνεται να προκαλεί τον κριτικό του αφ’ ενός με τον όγκο του —συνιστά, πλέον, ένα «τέλειον» μυθιστόρημα— και αφ’ ετέρου με τον χαρακτηρισμό «αθηναϊκόν μυθιστόρημα», που του προσάπτει ο ίδιος ο δημιουργός του. Τον χαρακτηρισμό αυτόν ο Μητσάκης ταυτίζει με έννοιες όπως:

«[...] μυθιστόρημα [...] κοινωνικόν, μυθιστόρημα ηθογραφικόν, μυθιστόρημα επιβαλλόμενον να εκθέση και να περιγράψη συμβάντα, εικόνας, σκηνάς, τύπους της ζωής των συγχρόνων Αθηνών, να ζωγραφίση εν ή πολλά μέρη της όψεως αυτών, να χαρακτηρίση τα κατά τον βίον αυτών υπό ταύτην ή υπ’ εκείνην των εκφάνσεων [...]».

Τον αρθρογράφο, όμως, προκαλεί και το νεαρόν της ηλικίας του Ξενόπουλου, πριν από τη γνωριμία με το έργο του, καθώς του εξάπτει τη φαντασία με τη «συγκίνηση του αγνώστου», όπως μας εξομολογείται, συγκίνηση ανάλογη αυτής που έχει από τη θέα γυναίκας με καλυμμένο πρόσωπο, μέχρι ν’ αποκαλυφθεί αν πρόκειται για ωραία ή άσχημη... Αλλά απογοητεύεται, όπως ομολογεί, αντιλαμβανόμενος πρώτον, ότι «[...] το βιβλίον του κ. Ξενοπούλου, είναι από την τάξιν των ασχήμων γυναικών [...]» και δεύτερον ότι διαψεύδει τον «αθηναϊκόν» του χαρακτήρα. Γράφει χαρακτηριστικά ο Μητσάκης:

¹¹¹ Βλ. πιο πάνω, σημ. [109]. Πρβλ. Επίμετρο, σσ. 477-478.

«[...] Το μυθιστόρημα αυτού ημπορεί να είνε παρισινόν, βιεννέζικον, ρωσσικόν, ιταλικόν ή αμερικάνικον, ισπανικόν, κινεζικόν ή αθιγγανικόν, αλλ' αθηναϊκόν βέβαια δεν είνε. Ημπορεί να περιγράφη ήθη της Ζακύνθου, της Κεφαλληνίας, της Κερκύρας, του Λυών, του Μάντσεστερ, του Περού ή της Σουμάτρας, αλλά της πρωτευούσης της Ελλάδος βέβαια ποτέ. Ημπορεί να είνε μυθιστόρημα διασκεδαστικόν, τερπνόν ή άλλως περιεργον, να ήτον ίσως κατάλληλον ως επιφυλλίς εφημερίδος, να μην φαίνεται γραμμένον από άνθρωπον αγράμματον, να τιμά την φαντασίαν, την ευαισθησίαν ή την χρηστοθήθειαν του γράφοντος, να δύναται ν' αναγνωσθή και να ευχαριστήση πολλάς αναγνωστών τάξεις, αλλά φιλολογικόν έργον δεν είνε. Ο κ. Ξενόπουλος ως τοιούτον το έγγραψε και ως τοιούτο θα επεθύμει να εκληφθή. Αλλά μ' όλην την διάθεσιν ην θα είχαμεν να τον ευχαριστήσωμεν, η επιθυμία του αύτη κρινομένη εν σχέσει προς τα μέσα άτινα μετεχειρίσθη προς επίτευξίν της, τον δεικνύει φιλολογικώς αστοιχείωτον. [...]»

Αξίζει να προσέξει κανείς το σημείο όπου το κρινόμενο αφήγημα του Ξενόπουλου θεωρείται «κατάλληλον ως επιφυλλίς εφημερίδος» κατ' αντιδιαστολή με ένα «φιλολογικόν έργον». Είναι προφανές πως ο χαρακτηρισμός αυτός του Μητσάκη στρέφεται σαφέστατα προς την κατεύθυνση του ευτελισμού της αισθητικής αξίας του *Νικόλα Σιγαλού*. Μάλιστα, διατυπωμένος στις αρχές της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αιώνα βρίσκει τη συνέχειά του σε παρόμοιους κριτικούς συλλογισμούς τρίτων, σχετικά με άλλα κείμενα του Ξενόπουλου, από τις αρχές αλλά και ως το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, όταν ολοκληρώνεται η παραγωγή της αφηγηματογραφίας του συγγραφέα. Ο αρθρογράφος εξαντλεί την κριτική του αυστηρότητα:

«[...] έργον πιθήκου ακριβώς είνε το έργον οπού κάμνει. Τα δύο μυθιστορήματα άτινα έγγραφεν ως τόρα, ως και το διήγημα αυτού, ημπορούσαν να μη γραφούν και διόλου, χωρίς ούτε η γεννωμένη νεοελληνική φιλολογία ούτε αυτός να χάσουν τίποτε. Η συγγραφή αυτών δύο προσόντα του γράψαντος δεικνύει: πρώτον, έρωτα προς την φιλολογίαν, και δεύτερον, εργατικότητα πολλήν. Και τα δύο αυτά σπουδαιότατα βεβαίως. Αλλ' εκτός αυτών, εν γένει, τίποτε περισσότερον. [...]»

Τελικά, η κριτική ματιά ενός Μητσάκη, ενημερωμένου για τα λογοτεχνικά πράγματα με επίκεντρο το κίνημα του νατουραλισμού-ρεαλισμού, ιδιαίτερα υποψιασμένη, φτάνει ν' απορρίπτει τα αφηγήματα του Ξενόπουλου ως

«[...] τερατουργήματα παιδικής μιμήσεως, νηπιώδους ατελείας, εκπληκτούσης ασυναρτησίας και αλογίας, εξεγειρούσης ακρισίας και αμαθείας [...]».

Ένας από τους λόγους για τους οποίους ο νεαρός συγγραφέας αποτυγχάνει στο έργο του, είναι, κατά τον αρθρογράφο, η εξαιρετικά σύντομη επαφή του με την αθηναϊκή πραγματικότητα, την οποία και επιχειρεί να εισαγάγει σ' αυτό, χωρίς ουσιαστικά να το επιτυγχάνει, λόγω και της περιορισμένης χρονικά διαβίωσής του στην Αθήνα. Αξιοσημείωτη είναι και η άποψη, που ερμηνεύει την αποτυχία του Ξενόπουλου με βάση την ιδιοσυγκρασία του (ανασύρεται, μάλιστα, εδώ, σχετική θεώρηση του E. Zola): σύμφωνα με αυτήν, επισημαίνεται κάποια αδυναμία στην προσωπικότητα του συγγραφέα τόσο ως προς «την επιτηδειότητα περί την αίσθησιν και αντίληψιν της πραγματικότητος» όσο και ως προς «την δύναμιν του εκφράζειν ταύτην [...]». Καταλήγοντας, ο Μητσάκης καθορίζει με ιδιαίτερα γλαφυρό τρόπο τον δικό του ορίζοντα προσδοκίας για τη λογοτεχνία της εποχής, συγκροτημένο, όπως προαναφέραμε, στη βάση του αιτήματος του ρεαλισμού, και ταυτόχρονα διασαφηνίζει πως το έργο του Ξενόπουλου δεν μπορεί να τον υλοποιήσει, καθοριζόμενο από την έλλειψη της δύναμης του

«[...] δ η μ ι ο υ ρ γ ε ί ν, του παράγειν δηλαδή πρόσωπα, τύπους, χαρακτήρας, σκηνάς, εικόνες, γεγονότα, παρέχοντα εις τον θεατήν την αίσθησιν ότι βλέπει σχεδόν και ακούει ταύτα αληθώς υπάρχοντα και κινούμενα και δρώντα και φέροντα ζωήν εν εαυτοίς και όχι ότι είνε άσαρκα και άναιμα μορμολύκεια, γεννηθέντα εκ του μηδενός και εις το μηδέν μέλλοντα να επιστρέψουν [...]».

Τελικά, ό,τι προσιδιάζει στις δυνατότητες του νεαρού αφηγηματογράφου, σύμφωνα με τον κριτικό του, δεν είναι η σύνθεση έργου «ηθογραφικού και ρεαλιστικού» αλλά μόνον η προσδοκία

«[...] προς συρραφήν και τεχνούργησιν διηγήσεων άνευ άλλων αξιώσεων ή όσων αι των παλαιών εκείνων ή των επιφυλλιδογραφικών των λαϊκών φύλλων της σήμεραν [...]».

Όσον αφορά τον σχολιασμό του γλωσσικού τυπικού και του ύφους του αφηγήματος, ο Μητσάκης επιφυλάσσει μια επίσης αρνητική υποδοχή, εμπαίζοντας το λεξιλογικό υλικό που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας, εκπορευόμενο από μια κωμική, πλέον, αρχαϊζουσα ελληνική, παρά το γεγονός ότι και ο ίδιος δεν ανήκει στην ομάδα των δημοτικιστών της εποχής... Όπως διαφαίνεται από τη στάση του αρθρογράφου,

η χρήση τόσο παρωχημένου λεξιλογίου στο συγκεκριμένο αφήγημα το απομακρύνει περισσότερο από οποιοδήποτε ρεαλιστικό έρεισμα:

«[...] Αλλά τας ρενδικότας μετά πολλής επιμονής θέλει (ο Ξενόπουλος) διαρκώς “επιγονατίδας” και τους λούστρους “υποδηματοστιλβωτάς” και τα πιατέλα των φλυτζανιών “υποκρατήρια” και των ταξειδιωτών τα μπαγκάζια “απαρτίας” και “θαλπιχειρία” τα μανσόν [...].»

Κλείνοντας, ωστόσο, ο Μητσάκης μετριάζει την καυστικότητα της γραφής του, μη επιθυμώντας, κατά δήλωσή του, την αποθάρρυνση του νεαρού συγγραφέα, και καταφεύγει σε προτροπές είτε για καλλιέργεια του ταλάντου «όπερ πιθανόν να έχη», είτε για την ενασχόλησή του με αφηγηματικά είδη «ολιγώτερον βαρέα και δυσβάστακτα από το κοινωνικόν και ηθογραφικόν μυθιστόρημα»:

«[...] Και διόλου παράξενον, αν εύρη τον δρόμον του, να κατορθώση μίαν ημέραν, αν όχι άλλο, να καταλάβη θέσιν έντιμον μεταξύ των νέων ανθρώπων, εις ους απόκειται η ευγενής φιλοδοξία ν’ αγωνισθούν δια να δημιουργήσουν την σύγχρονον πνευματικήν Ελλάδα [...].»

προλέγει. Το παραπάνω άρθρο θεωρείται μια από τις πιο εμπειριστατωμένες κριτικές που έλαβε ο Ξενόπουλος, σε σχέση με το αφηγηματικό του έργο¹¹². Έδρασε καταλυτικά στην πρώιμη φάση της πεζογραφικής δημιουργίας του συγγραφέα και, όπως ο ίδιος αναφέρει στην αυτοβιογραφία του¹¹³, τον επηρέασε τόσο πολύ ώστε να στρέψει τις μελλοντικές θεματικές επιλογές των συγγραφών του προς πραγματικά οικεία «επαρχιακά ήθη», αυτά της ιδιαίτερης πατρίδας του, της Ζακύνθου, αναζητώντας εκεί τον αιτούμενο ρεαλισμό στη γραφή του. Θα πρέπει, εδώ, να επισημάνουμε γενικότερα το προοδευτικό πνεύμα των κριτικών απόψεων του Μ. Μητσάκη ως προς την πορεία της εξέλιξης της νεοελληνικής αφηγηματογραφίας. Ίσως, μάλιστα, το πνεύμα της κριτικής αυτής, εν έτει 1890, να συναντά και το πνεύμα μέρους της νεότερης κριτικής, σε σχέση με την αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου, ιδιαίτερα στο σημείο όπου συσχετίζεται η μυθοπλασία του συγγραφέα με κείμενα «διηγήσεων άνευ άλλων αξιώσεων ή [...] των επιφυλλιδογραφικών των λαϊκών φύλλων», αν λάβει κανείς υπόψη του το γεγονός ότι η επιφυλλιδογραφία (σημαντικό στοιχείο της αφηγηματικής παραγωγής του συγγραφέα) είναι αυτή που προκαλεί συχνά την έντονη δυσαρέσκεια των κριτικών του.

¹¹² Βλ. σχετικά και Βίκυ Πάτσιου, «Νικόλαος Σιγαλός: μια “αληθινή” ιστορία», περ. *Περίπλους*, χρόνος Η΄, τχ. 30-31, Ζάκυνθος Ιούλιος – Δεκέμβριος ‘91, σσ. 142-144.

¹¹³ Βλ. Γρ. Ξενόπουλος, *Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα*, ό.π. [5], σ. 278.

1.11.

Μαύρα μάτια:

Η απαρχή δημοσιεύσεων αφηγημάτων σε αθηναϊκές εφημερίδες

Τον Μάιο του 1891 ο Θέμος Άννινος, συνδιευθυντής από κοινού με τους Δημ. Κακλαμάνο και Γ. Δροσίνη του εβδομαδιαίου σατιρικού Άστεος, μετατρέπει το περιοδικό σε καθημερινή πολιτική και φιλολογική εφημερίδα. Από το πρώτο φύλλο του νέου εντύπου αρχίζει ανυπόγραφα η δημοσίευση σε συνέχειες του μυθιστορήματος του Ξενόπουλου *Μαύρα μάτια*¹¹⁴. Το έργο φέρει τον υπότιτλο «Πρωτότυπον Ελληνικόν Μυθιστόρημα» ενώ η υπογραφή του συγγραφέα δηλώνεται στο τέλος¹¹⁵. Κατά μαρτυρία του ίδιου του Ξενόπουλου¹¹⁶, πρόκειται για το πρώτο αθηναϊκό μυθιστόρημα που δημοσιεύτηκε σε αθηναϊκή εφημερίδα και το γεγονός της ανώνυμης δημοσίευσής του εντυπωσίασε πολύ το αναγνωστικό κοινό της εποχής. Ο συγγραφέας, ωστόσο, ανάμεσα στους αναγνώστες του αφηγήματός του βρίσκει και κάποιους τόσο «εξοικειωμένους» με την τέχνη του, που την αναγνωρίζουν και πίσω από την ανωνυμία¹¹⁷. Μάλιστα, συνδέει τη δημοσίευση του μυθιστορήματος αυτού με τον κύκλο των επ’ αμοιβή δημοσιευμένων αφηγημάτων του, ο οποίος αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της πρακτικής του ως λογοτέχνη¹¹⁸.

¹¹⁴ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 426 αρ. 316.

¹¹⁵ Βλ. και τη σχετική αναφορά της Γεωργίας Φαρίνου-Μαλαματάρη στη μελέτη «Το παρακείμενο της πεζογραφίας του Ξενόπουλου», περ. *Νέα Εστία*, ό.π. [106], σ. 373.

¹¹⁶ Βλ. Γρ. Ξενόπουλος, *Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα*, ό.π. [5], σ. 271.

¹¹⁷ Βλ. ό.π.

¹¹⁸ Βλ. ό.π., σ. 270: Όπως, χαρακτηριστικά, «θυμάται» ο Ξενόπουλος: «[...] Ο Κακλαμάνος, λοιπόν, διάβασε το νέο μου μυθιστόρημα, το βρήκε πολύ ενδιαφέρον, και το δώσε του Ρούκη», διευθυντή της εφημερίδας *Εφημερίς*, «συσταίνοντας να δημοσιευτεί ως επιφυλλίς στην “Εφημερίδα”. Ο Ρούκης το δέχτηκε. “Μπορεί να μην είναι αριστούργημα, μου είπε, αλλά είναι καλογραμμένο κι έχω την ιδέα πως θα διαβαστεί πολύ”. Αλλά μία ήταν η δυσκολία: ο Κακλαμάνος δεν εννοούσε να το δώσω κι αυτό χάρισμα. Είχε την αρχή πως η πνευματική εργασία πρέπει ν’ αμείβεται. Κι επειδή ο Ρούκης δήλωσε πως η “Εφημερίς” δεν ευπορούσε τόσο, ώστε να πληρώσει και πρωτότυπο μυθιστόρημα, ο Κακλαμάνος μου έδωσε το χειρόγραφο και μου είπε: —Δεν πειράζει, φύλαξέ το. Μεθαύριο που θα βγάλω εγώ εφημερίδα, θα σου το δημοσιεύσω και θα σου το πληρώσω. Και το φύλαξα και το ξέχασα. Αλλά η υπόσχεση του Κακλαμάνου εκπληρώθηκε. Μετά δυο ή τρία χρόνια —ήμουν τότε στη Ζάκυνθο και μελετούσα για εξετάσεις— ο Θέμος Άννινος μετέτρεψε το εβδομαδιαίο σατιρικό “Άστυ” σε καθημερινή πολιτική και φιλολογική εφημερίδα. Συνδιευθυντής ήταν ο Κακλαμάνος —για λίγον καιρό κι ο Δροσίνης— και τα “Μαύρα Μάτια” άρχισαν αμέσως από το πρώτο φύλλο της νέας εφημερίδας... ανωνύμως [...]»

Στις αρχές της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αιώνα και μετά από εξάχρονη παρουσία στη λογοτεχνική σκηνή ο Ξενόπουλος επιβιώνει αναγνωστικά μέσω εκδόσεων και δημοσιεύσεων αφηγηματικών έργων του. Μάλιστα, δηλώνοντας την αναγνωρισιμότητα της γραφής του ως στοιχείο που λειτουργεί υπέρ της αναγνωστικής καταξίωσης του έργου του διεκδικεί και οικονομικά οφέλη. Πρόκειται σαφέστατα για ευνοϊκή υποδοχή προερχόμενη εκ μέρους των υπευθύνων και, εν προεκτάσει, των αναγνωστών κάποιων περιοδικών της εποχής και, στην περίπτωση του τελευταίου του μυθιστορήματος, όπου αιτείται και τη σχετική οικονομική ανταμοιβή, μιας ευρείας κυκλοφορίας αθηναϊκής εφημερίδας. Από την άλλη, έργα του κρίνονται δυσμενώς από λογίους, αρχής γενομένης από την ιδιότυπη κριτική αποπομπή που εισπράττει από τον κύκλο του περιοδικού *Εστία* στα 1884 ως την πρόσφατη λογοτεχνική απόρριψη εκ μέρους του Μ. Μητσάκη. Οφείλουμε, επομένως, να παρατηρήσουμε ότι στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή η εξελικτική πορεία της αναγνωστικής πρόσληψης του αφηγηματικού του έργου διαγράφεται αντιφατική. Η κοινωνιολογική παράμετρος, με την οποία «μπολιάζει» το εκάστοτε ηθογράφημά του ο Ξενόπουλος φαίνεται πως αποτελεί το βασικό αίτιο για τη δυσμένεια των κριτικών απέναντί του. Πιο συγκεκριμένα, σε σχέση με την πρόσληψη εκ μέρους των Εστιακών, η αναφορά ενός «σικέ» λογοτεχνικού διαγωνισμού στη μυθοπλασία του αφηγήματος του συγγραφέα αρκεί για τον αποχαρακτηρισμό του από ηθογραφικό διήγημα περί του νεοελληνικού βίου, όπως προϋπέθετε η συμμετοχή του στο διαγωνισμό της *Εστίας*. Αλλά και όσον αφορά την κριτική πρόσληψη εκ μέρους του Μ. Μητσάκη, σχεδόν το σύνολο των επικριτικών σχολίων που διατυπώνονται για τη *Μητριά*, τον *Άνθρωπο του κόσμου* και τον *Νικόλα Σιγαλό* αφορούν την έλλειψη ρεαλισμού στον κοινωνιολογικό προβληματισμό που εισηγείται ο Ξενόπουλος, αναφορικά με τη νεοπαγή αθηναϊκή αστική κοινότητα.

1.12.

Στροφή στην «επαρχιακή ηθογραφία»

1892. Η οικονομική ζωή στην Ελλάδα, εξαιτίας του υπερβολικού εξωτερικού δανεισμού, μπαίνει σε οδυνηρές ατραπούς. Τα έσοδα του κράτους δεν φτάνουν για να πληρωθούν οι δόσεις των δανείων. Η εθνική οικονομία, επικεντρωμένη στην πρωτογενή και καθυστερημένη τεχνολογικά γεωργική παραγωγή, οδηγείται μοιραία στην πτώχευση, που θα κηρυχθεί το επόμενο έτος, 1893. Παρά την αυξητική τάση του πληθυσμού της Αθήνας η ευρύτερη ελληνική επαρχία κυριαρχεί οικονομικά και πολιτισμικά...

Την ίδια χρονιά ο Κ. Παλαμάς σε δριμύ απαντητικό άρθρο του προς επιφυλλιδογράφο της εφημερίδας *Νέα Ημέρα* Τεργέστης, που εκδίδεται στην Αθήνα, ο οποίος είχε «καταδικάσει» την φιλολογική παραγωγή της εποχής με αφορμή την κίνηση του Δημοτικισμού, αναφέρει και τη λογοτεχνική παρουσία του Γρ. Ξενόπουλου¹¹⁹. Διατυπώνεται, προφανώς, μ' αυτόν τον τρόπο, μια άτυπη αλλά θετική κρίση για τον νέο αφηγηματογράφο, αφού η σχετική αναφορά φαίνεται να υποδηλώνει ότι η εμφάνισή του στο λογοτεχνικό χώρο με αφηγήματα γραμμένα στη δημοτική (όπως το διήγημα *Ένα ρολόι*¹²⁰ ή το μυθιστόρημα *Η αδελφούλα μου*¹²¹), που σημειώνεται ήδη από το προηγούμενο έτος, γίνεται ευνοϊκά αποδεκτή. Ας μην ξεχνάμε, ωστόσο, πως έχουν προηγηθεί τα καυστικά σχόλια του Μ. Μητσάκη, δυο χρόνια πριν, σχετικά με τη χρήση του λεξιλογικού υλικού της καθαρεύουσας, ως ενός ακόμα αντιρεαλιστικού στοιχείου στα αφηγήματα του συγγραφέα...

Ο Ξενόπουλος έχει κάνει, λοιπόν, ένα βήμα προς τον προσδοκώμενο ρεαλισμό της γραφής του με τη μετατόπιση του γλωσσικού του οργάνου προς το δημοτικιστικό πρότυπο. Δεν απαρνιέται, βέβαια, εξ ολοκλήρου, το παρελθόν, όπως θα δούμε στη συνέχεια, μοιάζει, όμως, πλέον, να αντιλαμβάνεται μια παράμετρο του ορίζοντα προσδοκίας της εποχής, την οποία προηγούμενως είχε προκλητικά αγνοήσει, και που δεν είναι άλλη από την ικανοποίηση του δημοτικιστικού αιτήματος. Προς αυτήν την κατεύθυνση, η αυστηρότητα των δυσμενών σχολίων του Μ. Μητσάκη, όπως ήδη επισημάναμε, έχει ενεργήσει θετικά. Εκκρεμεί, ωστόσο, η λύση σχετικά με το θέμα της έλλειψης ρεαλισμού στη μυθοπλασία των αφηγημάτων του και ειδικότερα σε σχέση με τον κοινωνιολογικό προβληματισμό που εισάγει. Ο προβληματισμός αυτός, παρ' ότι τίθεται εντός ηθογραφικού πλαισίου, επικεντρωμένος στην αθηναϊκή ζωή, χωλαίνει ως προς την αντικειμενικότητά του, λόγω της μειωμένης βιωματικής εμπειρίας του Ξενόπουλου σε σχέση με την πραγματικότητα της πρωτεύουσας. Κατ' αυτόν τον τρόπο το κοινωνιολογικό στοιχείο το οποίο επικαλείται, αν και διακρίνεται για τον νεότερο χαρακτήρα, αποβαίνει «καταστροφικό» για το ίδιο το αφήγημα, αφού αντίκειται στον προσδοκώμενο ρεαλιστικό ορίζοντα...

Ωστόσο, την ίδια χρονιά ο Π. Νιρβάνας αναφέρεται στην αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου με την ευκαιρία ενός κριτικού του άρθρου για τη συλλογή διηγημάτων του Ν. Επισκοπόπουλου *Τα διηγήματα του δειλινού*¹²², το οποίο δημοσιεύεται στην

¹¹⁹ Βλ. Κ. Παλαμάς, «Δι' ένα σοφόν επιφυλλιδογράφων», *Άπαντα*, τ. Β', Γκοβόστης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 328-337.

¹²⁰ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 391 αρ. 99.

¹²¹ Ο Π. Μαρκάκης δεν αναφέρει τη δημοσίευση, η οποία ξεκινά τον Αύγουστο του 1891 στο τρίτο τεύχος του παιδικού-νεανικού περιοδικού *Η Διάπλασις των Παίδων*.

¹²² Βλ. σχετικά και Νικόλαος Επισκοπόπουλος, *Διηγήματα*, φιλολογική επιμέλεια Βαγγέλης Αθανασόπουλος, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2002.

εφημερίδα *Το Άστυ*¹²³. Μάλιστα, ενώ ως προς τα αφηγήματα αυτά ο αρθρογράφος επισημαίνει τον «κοσμοπολιτικόν» χαρακτήρα τους¹²⁴, ως προς την πρόσφατη διηγηματογραφία του Ξενόπουλου αναφέρει «εθνικά», ηθογραφικά ευρήματα με προσανατολισμό στην ελληνική επαρχία:

«[...] ο κ. Γρ. Ξενόπουλος, ένας αβροτέχνης διηγηματογράφος και αυτός, του οποίου ημφισβητήθη η ελληνική ιθαγένεια, απελπισθείς ο ίδιος από τα ωραιότερα διηγήματά του —και είχε τοιαύτα— έσπευσε να σωθή καταφυγών μετ' επιτυχίας εις την επαρχιακήν ηθογραφίαν [...]».

Αν λάβει κανείς υπ' όψη του τον ισχυρό ηθογραφικό ορίζοντα προσδοκίας των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα στα ελληνικά λογοτεχνικά πράγματα, είναι εύκολο ν' αντιληφθεί το πνεύμα αυτής της σύντομης αλλά ουσιαστικής τοποθέτησης του Νιρβάνα. Το άρθρο φαίνεται ν' «απαντά», άλλωστε, και στον προβληματισμό που είχε θέσει ο Μ. Μητσάκης, δύο χρόνια πριν, στα 1890, γράφοντας για την έλλειψη ρεαλισμού στις «αθηναϊκές μυθιστορίες» του νεαρού Ξενόπουλου. Η διαπίστωση της αλλαγής του αφηγηματικού τόπου και η συνακόλουθή της αλλαγή του θεματικού ορίζοντα της αφήγησης, η μεταστροφή ουσιαστικά της θεματογραφίας του συγγραφέα, εκπορευόμενη από την μετατόπιση του κέντρου βάρους της οπτικής του, από την ανοίκεια σ' αυτόν κοινωνία της νεοπαγούς ελληνικής πρωτεύουσας στη βιωμένη πραγματικότητα της επαρχιακής ζωής, δεν αποτελεί άραγε και μια σαφή νύξη προσαρμογής της τέχνης του σε ρεαλιστικά, πλέον, δεδομένα; Ο Νιρβάνας το αντιλαμβάνεται: ο Ξενόπουλος «έσπευσε να σωθή καταφυγών μετ' επιτυχίας εις την επαρχιακήν ηθογραφίαν», γράφει. Καθόλου δεν είναι τυχαίο, μάλιστα, ότι το διήγημα του συγγραφέα *Οι παράνομοι*¹²⁵, που δημοσιεύεται την επόμενη χρονιά στο *Εθνικόν Ημερολόγιον*, φέρει χαρακτηριστικά τον επίτιτλο «επαρχιακόν διήγημα»...

Φαίνεται, λοιπόν, ότι οκτώ χρόνια μετά την πρωτοπόρα πρώτη εμφάνιση του Ξενόπουλου στη λογοτεχνική σκηνή, μια σειρά αφηγημάτων του με σαφή θεματικό προσανατολισμό προς την ελληνική επαρχιακή ζωή καθώς και η βαθμιαία προσαρμογή του στο δημοτικιστικό γλωσσικό πρότυπο τον ωθεί προς την

¹²³ Βλ. Π. Νιρβάνας, «Ν. Επισκοπόπουλος, *Τα διηγήματα του δειλινού*», εφ. *Το Άστυ*, 08.01.1892, σσ. 2β-γ. Τώρα στο Π. Νιρβάνας, *Τα Άπαντα*, αναστύλωσε και έκρινε Γ. Βαλέτας, τ. Δ', εκδοτικός οίκος Χρ. Γιοβάνη, Αθήναι 1968, σσ. 94-95.

¹²⁴ Βλ. σχετικά Δημήτρης Τζιόβας, *Κοσμοπολίτες και Αποσυνάγωγοι*, Μεταίχιμο, Αθήνα 2003, σσ. 15-16, όπου ο Νικ. Επισκοπόπουλος αναγνωρίζεται ιδίως ως "θιασιώτης του κοσμοπολιτισμού" με πνεύμα που πρεσβεύει "την αλληλενέργεια μεταξύ των εθνικών λογοτεχνιών".

¹²⁵ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 393 αρ. 117.

προσέγγισή του στον ηθογραφικό-ρεαλιστικό λογοτεχνικό ορίζοντα, που διατρέχει το νεοελληνικό πολιτισμικό τοπίο των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα.

1.13.

«Εστιακός» χωρίς προσωπικό στίγμα...

Εν έτει 1893, οι σχέσεις του Ξενόπουλου με τον κύκλο του περιοδικού *Εστία* φαίνεται πως αποκαθίστανται. Με την ευκαιρία της άφιξης του Γ. Ψυχάρη στην Αθήνα συμμετέχει στη γνωστή φωτογράφιση που γίνεται στο χώρο της Ακρόπολης μαζί του, από κοινού με τους Κ. Παλαμά, Ν. Γ. Πολίτη, Γ. Δροσίνη, Α. Κουρτίδη κ.ά.¹²⁶

Πέρα απ' τη σχετική αποδοχή που απολαμβάνει, ωστόσο, από τους Εστιακούς δέχεται και επικριτικά σχόλια. Ο Κ. Παλαμάς, για παράδειγμα, παρά την αποδοχή που εκφράζει ως προς την εξέλιξη της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου, σε συνέντευξη που παραχωρεί στον Δημ. Χατζόπουλο (Μποέμ), για λογαριασμό της εφημερίδας *Το Άστυ*, κάνει λόγο για «κοινουτυπία» στο έργο του, δηλώνοντας¹²⁷ :

«[...] Αυτός δεν έγραψε κάτι τι που να λέει κανείς "αυτό είναι του Ξενόπουλου" [...]».

Περισσότερο κατηγορηματικός, κάνοντας λόγο και για έλλειψη ρεαλισμού, είναι ο Ανδρ. Καρκαβίτσας, έναν περίπου μήνα αργότερα, όταν σε ανάλογη συνέντευξη αναφέρει σε σχέση με το έργο του Ξενόπουλου¹²⁸:

«[...] Τα έργα του μου φαίνονται απομνημονεύματα μυθιστορημάτων που έχει διαβάσει άλλοτε. Τίποτε φυσικόν, τα πάντα πλαστά και την Αθηναϊκήν κοινωνίαν κι αυτήν πλαστήν την έχει μέσα στο νου του [...]».

Στον ίδιο τόνο φαίνεται να κινείται, σύμφωνα και πάλι με τον Χατζόπουλο, και ο Αλ. Παπαδιαμάντης¹²⁹:

¹²⁶ Βλ. Γ. Παπακώστας, *Φιλολογικά Σαλόνια. Φιλολογικά καφενεία και στέκια της Αθήνας (1880- 1930)*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1988, σ. 275.

¹²⁷ Κ. Παλαμάς, «Συνέντευξη στον Δημ. Χατζόπουλο», εφ. *Το Άστυ*, 23-24.03.1893. Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 14ος, Γκοβόστης, [Αθήνα] χ.χ., σ. 19.

¹²⁸ Α. Καρκαβίτσας, «Συνέντευξη στο Δ. Χατζόπουλο», εφ. *Το Άστυ*, 09.04.1893. Τώρα στο Α. Καρκαβίτσας, *Άπαντα*, εισαγωγή-σημειώσεις-σχόλια Στρ. Χωραφάς, τ. 4ος, εκδόσεις Καπόπουλος, Αθήνα 1973, σ. 311.

«[...] Τον Ξενόπουλον τον λέγει καλούτσικον. Αυτός έχει καλαισθησίαν, εργάζεται αλλά δεν δύναται ν' αντιληφθή τα πρέποντα θέματα [...].»

Γίνεται, νομίζουμε, εμφανής η δυσπιστία με την οποία αντιμετωπίζεται η αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου από ομοτέχνους του. Ο Παλαμάς, μετά την ισχυρή αποδοχή που του επιφυλάσσει σε σχέση με την αρχόμενη μεταστροφή του όσον αφορά το Γλωσσικό, σκληραίνει στη συνέχεια τη στάση του καταλογίζοντας τώρα έλλειψη προσωπικού στίγματος στην τέχνη του συγγραφέα. Ο Καρκαβίτσας ανοιχτά τον κατηγορεί για έλλειψη ρεαλισμού, έχοντας ο ίδιος ήδη το «χρίσμα» του ρεαλιστή (ας θυμηθούμε ενδεικτικά τα σχετικά σχόλια του Μ. Μητσάκη, στα 1888). Πιθανόν στην ίδια έλλειψη ν' αναφέρεται, αλλά με σχετική επιείκεια, και ο Αλ. Παπαδιαμάντης.

Παρά τις ενστάσεις, όμως, που διατυπώνονται στα 1893 στον ελληνικό χώρο, η αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου αντιμετωπίζεται θετικά από τον Γάλλο νεοελληνιστή Émile Legrand, ο οποίος συμπεριλαμβάνει τα διηγήματα του συγγραφέα *Η δύσις του ηλίου*¹³⁰ και *Δυο χαρακτήρες*¹³¹ (ήδη δημοσιευμένα δυο χρόνια νωρίτερα σε ελληνικά έντυπα) στη συλλογή του *Morceaux choisis en Grec Savant XIX siècle*, που εκδίδεται στο Παρίσι. Έχει περάσει, όπως ήδη σημειώσαμε, σχεδόν μια οκταετία από την πρώτη επαφή του Ξενόπουλου, ως αφηγηματογράφου, με το ελληνικό αναγνωστικό κοινό και η εισαγωγή των δύο αυτών αφηγημάτων του σε μια ανθολογία αντιπροσωπευτική της νεοελληνικής λογοτεχνίας στο εξωτερικό μπορεί, νομίζουμε, να συνδεθεί, παρά τις σχετικές ενστάσεις, με κάποια μορφή πρώτης «αποδοχής» της πεζογραφικής του παραγωγής γενικότερα.

1.14.

Μαργαρίτα Στέφα:

Η δικαίωση

Στα 1893 δημοσιεύεται στο περιοδικό *Εικονογραφημένη Εστία* το μυθιστόρημα του Ξενόπουλου *Μαργαρίτα Στέφα*¹³². Τον Μάιο της επόμενης χρονιάς, 1894, στο ίδιο

¹²⁹ Αλ. Παπαδιαμάντης, «Συνέντευξη στο Δ. Χατζόπουλο», εφ. *Το Άστυ*, 26-27.03.1893. Τώρα στο *Τα Άπαντα του Παπαδιαμάντη*, επιμέλεια Γ. Βαλέτας, τ. 5ος, εκδοτικός οίκος Βίβλου, [Αθήνα] 1954, σ. 497.

¹³⁰ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 391 αρ. 103.

¹³¹ Βλ. *ό.π.*, αρ. 106.

¹³² Βλ. *ό.π.*, σ. 427 αρ. 317.

περιοδικό δημοσιεύεται ευνοϊκό κριτικό άρθρο του Αργύρη Εφταλιώτη για το εν λόγω έργο. Εδώ, επισημαίνεται με μεγάλη σαφήνεια η ρεαλιστική γραφή του Ξενόπουλου αξιολογούμενη, μάλιστα, ως εκείνη που αποδίδει και τον νεοτερισμό του κοινωνιολογικού στοιχείου στο έργο. Ως μοναδικό μειονέκτημα του αφηγήματος αναφέρεται η χρήση του γλωσσικού τυπικού της καθαρεύουσας¹³³, δεδομένο που φαίνεται να «συγχωρείται», όμως, από τον δημοτικιστή αρθρογράφο, ο οποίος μοιάζει ιδιαίτερα γοητευμένος από την αφηγηματική τέχνη του νεαρού συγγραφέα¹³⁴:

«[...] Εκείνος που καταπιάνεται να κρίνει τον Ξενόπουλο, πρέπει να ξέρει από τέχνη, γιατί είναι της τ έ χ ν η ς άνθρωπος ο Ξενόπουλος [...]»,

γράφει χαρακτηριστικά ο Εφταλιώτης, πριμοδοτώντας ευνοϊκά την αφηγηματογραφία του συγγραφέα από την αρχή του άρθρου του. Το καθοριστικό σημείο στο οποίο εστιάζει, θέλοντας ν' αποδείξει τον ρεαλιστικό χαρακτήρα της γραφής του Ξενόπουλου, είναι το γεγονός της «φωτογραφικής αλήθειας» της, ώστε έτσι να αποδίδεται η καθημερινή ζωή με πλήθος καταγεγραμμένες λεπτομέρειες. Αν και στο σημείο αυτό η επίδραση του συγγραφέα παραπέμπει στο ζολαδικό λογοτεχνικό πρότυπο ο Εφταλιώτης δεν το επισημαίνει. Ωστόσο, ως αποτέλεσμα της ισχυρής «περιγραφικότητας» προβάλλεται η διαγραφή ισχυρών αφηγηματικών χαρακτήρων μέσω της οποίας, μάλιστα, ο αρθρογράφος «διασυνδέει» την αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου με αυτήν του C. Dickens. Οδηγούμαστε έτσι ενδεχομένως στην αναγνώριση ενός σύγχρονου «ευρωπαϊκού» δυναμισμού στην καθ' όλα ηθογραφική, «εθνικού» χαρακτήρα, συγγραφή του:

«[...] Οι χαρακτήρες του είναι κι εκείνοι χαραγμένοι με γραμμές ορισμένες και θεοφάνεροι. Ο κόντε Ρικάρδος κι ο Γιακουμάκης Στέφας είναι τύποι, που κάνουν τιμή ενός Ντίκενς. Όλα τα πρόσωπα, που παίρνουνε μέρος στην ιστορία της Μαργαρίτας, τύποι είναι. Και ίσως ίσως ο καλλίτερος είναι κι ο απλούστερος — ο τύπος του Πόπου Αράχτη. Η ιστορία μας όμως δεν είναι ψυχολογική, είναι ηθογραφική. Δράμα δεν είναι, είναι ζωγραφιά. Από την αρχή ως το τέλος ιστορείται μια αγάπη της Μαργαρίτας και του Τόνη, αυτό είναι

¹³³ Ως γνωστόν, η *Μαργαρίτα Στέφα* είναι γραμμένη στην καθαρεύουσα εκτός από τους διαλόγους που αποδίδονται στη δημοτική. Βλ. και Γρ. Ξενοπούλου, *Άπαντα*, τ. 1ος, Μπίρης, [Αθήνα] 1958, σσ. 372-500.

¹³⁴ Α. Ε., «Μαργαρίτα Στέφα», περ. *Εικονογραφημένη Εστία*, τχ. 15, 22.05.1894, σσ. 237-238. Τώρα στο Εφταλιώτη, *Άπαντα*, αναστύλωσε Γ. Βαλέτας, τ. 2, εκδόσεις Πηγή, Αθήνα 1962, σσ. 682-683. Βλ. και Επίμετρο σσ. 489-490.

αλήθεια. Μα ακολουθώντας το δρόμο της αγάπης εκείνης τη λησμονείς και κάθεσαι και σεργιανίζεις αυτά που σου δείχνει ο ζωγράφος στα πλάγια, μάλιστα τα κ ο μ μ α τ ι κ ά, που είναι μονάχα τους μια ιστορία, ιστορία που επαναλαμβάνεται σε κάθε τόπο, σε κάθε πόλη και σε κάθε χωριό. [...]»

Όπως γίνεται εμφανές, ενδιαφέρουσα είναι η προβολή, από τον αρθρογράφο, του κοινωνιολογικού στοιχείου του αφηγήματος το οποίο στοιχειοθετείται στα πλαίσια της μυθοπλασίας της *Μαργαρίτας Στέφα*, με βάση τη διαπλοκή των πολιτικών δρωμένων της τοπικής κοινωνίας της Ζακύνθου, τα «κομματικά», όπως χαρακτηριστικά αναφέρονται.

Αξίζει, τέλος, ν' αναφέρουμε και το γεγονός της άμεσης αναφοράς στους δυο πρωτοπόρους ηθογράφους της εποχής, τον Ξενόπουλο και τον Καρκαβίτσα, γεγονός που, κατά περίπτωση, συνδέει την εξέλιξη της αναγνωστικής τους πρόσληψης με την εν εξελίξει, επίσης, νεοελληνική πεζογραφία:

«[...] Τι διαφορά από τούτες τις ηθογραφικές ιστορίες ως τις ρομαντικές εκείνες, που μας έγραφαν άλλοτε! Και τι χαρά να το συλλογίζεσαι, πως χώρα δεν είναι στον κόσμο να δείχνει τόσες διαφορές από νησί σε νησί, από πόλη σε πόλη, από χωριό σε χωριό, καθώς η ελληνική χώρα. Απέραντο στάδιο για τους αληθινούς μας τεχνίτες! Την καλή αρχή μας την έκαμε ο Ξενόπουλος. Μας την έκαμε κι ο Καρκαβίτσας. Σ' αυτούς τους δυο απλώνουμε τα χέρια μας και τους χαιρετούμε, που μας γλυτώνουν από το ρωμάντσο το φράγκικο, και μας δροσοποτίζουνε με ιστορίες ρωμαίικες.»

Είναι πραγματικά εξαιρετική τύχη για τον Ξενόπουλο να συναντήσει ως κριτή τον Αργύρη Εφταλιώτη, στο κλείσιμο της πρώτης και «δύσκολης» δεκαετίας από την εμφάνισή του στα λογοτεχνικά πράγματα. Ο φλογερός δημοτικιστής, αγνοώντας τις γλωσσικές αγκυλώσεις, απέναντι στην καθαρεύουσα, από τις οποίες δεν έχει ακόμη απαλλαγεί η γραφή του συγγραφέα, και υπερθεματίζοντας, ίσως, τη γλαφυρή δημοτική του διαλογικού μέρους του αφηγήματος, αναγνωρίζει το ηθογραφικό δυναμικό της και με βάση αυτό δεν διστάζει να τοποθετήσει τον όνομα του Ξενόπουλου στο «πλευρό» του Ανδρ. Καρκαβίτσα. Εδώ, θα πρέπει βέβαια να σημειώσουμε την εντελώς πρώιμη αποδοχή της λογοτεχνικής αξίας της αφηγηματογραφίας του Καρκαβίτσα με βάση το προσδοκώμενο ηθογραφικό-ρεαλιστικό στοιχείο, σε σχέση με την ανάλογη υποδοχή των ομοτέχνων του. Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, και τη σχετική κρίση του Μητσάκη, διατυπωμένη ήδη από τις αρχές του 1888, όταν χρησιμοποιούσε ως ενδεικτικό παράδειγμα «τέλειου

νεοελληνικού έργου», με σαφή ένδειξη τη ρεαλιστικότητά του, τον *Αφορεσμένο* του Καρκαβίτσα.

Αποτιμώντας την κριτική άποψη του Εφταλιώτη θεωρούμε ότι η σημαντικότερη παράμετρος της είναι αυτή που εστιάζει στο μέχρι τώρα «αδύνατο» σημείο της γραφής του Ξενόπουλου, δηλαδή στην έλλειψη ρεαλιστικού στοιχείου. Η συγκεκριμένη «ηθογραφική» πρόσληψη, ωστόσο, εκ μέρους του, αναγνωρίζει τον ρεαλισμό ως «φωτογραφική αλήθεια» δίνοντας έμφαση στον κοινωνιολογικό-πολιτικό χαρακτήρα του αφηγήματος. Το δεδομένο αυτό, ίσως, συνιστά μια μοναδική πρωτοπορία για τον δημιουργό του!

Κριτικά σχόλια για τη *Μαργαρίτα Στέφα* έχει ήδη διατυπώσει, όμως, τον Γενάρη του 1894, και ο ποιητής Ιωάν. Γρυπάρης στο περιοδικό της Κωνσταντινούπολης *Φιλολογική Ηχώ*. Ας δούμε τι αναφέρεται χαρακτηριστικά¹³⁵:

«[...] Ο Ξενόπουλος είναι Ζακυνθινός, μα από... την Αθήνα· τίποτα τουλάχιστο ως τώρα δεν εφάνερνε την καταγωγή του εις τα όχι ολίγα φιλολογικά του έργα, τίποτα από κείνα που τόσο εύκολα χαρακτηρίζουν τον Πολυλά και Μαρκορά, τους δυο Μαρτζώκηδες, τον Μάργαρη και τόσοις άλλους εφτανησίους καλλιτέχνες δεν είχε, εκτός ίσως την κοινή και φανατική λατρεία για τον Μεγάλο συμπατριώτη του, τον ψάλτη του Σκοπού. Το τελευταίο του έργο η "Μαργαρίτα Στέφα" δε φανερώνει περισσότερο τον εφτανήσιο τεχνίτη, παρά μόνο επειδή την υπόθεση έχει παρμένη από τον καθημερινό και σύγχρονο βίο της πατρίδος του. Η Μαργαρίτα θαρρείς πως είναι επίλογος σε μια γνωστή κριτική του κ. Μητσάκη εναντίον του συγγραφέως μας. Όταν αυτός προ ολίγων ετών εδημοσίευσε "Αθηναϊκή" τάχα μυθιστορία (de moeurs Athéniennes) ο επικριτής με υπερβολική αυστηρότητα δι' άνθρωπον της αξίας του Ξενοπούλου, τον εδίδαξε πράγματα, τα οποία και εκείνος ίσως δεν αγνοούσε αλλά δεν του ήταν δυνατό ευθύς να τα εφαρμόσει· ευχαρίστησε τον επικριτή τότε για την αυστηρότητά του και υποσχέθηκε σιωπηλώς μέσα του ν' απαντήσει μια φορά με έργα. Και θαρρώ πως το κατάφερε σήμερα, αφού τουλάχιστο δε διέψευσε αυτή τη φορά τον δεύτερο τίτλο του "εικόνες του Ζακυνθινού βίου". Και αυτός είναι η κύρια υπόθεση του έργου και το ουσιαστικό του μέρος. Ένα κοινωνικό φαινόμενο, η ισοπέδωσις δύο κοινωνικών τάξεων, ή καλλίτερα η νίκη του χωρίς προλήψεις πνεύματος

¹³⁵ Βλ. τώρα «Ένας φιλολογικός μας χρόνος», περ. *Φιλολογική Ηχώ* (Κων/λης), 01.01.1894, σσ. 168-173 στον τόμο Γρυπάρης, *Άπαντα*, έκρινε Γ. Βαλέτας, Δωρικός, έκδοση δεύτερη συμπληρωμένη Αθήνα 1967, σσ. 385-391 (:389-390) και σσ. 168-173. Βλ., επίσης, και «Κριτικά κείμενα του Γρυπάρη», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΙΣΤ', τ. ΛΒ', τχ. 362, 01.07.1942, σσ. 564-568 (: 567). Βλ. και Επίμετρο σσ. 491-492.

εμπροστά στα εμπόδια, που του δημιουργούν η αγέρωχη αριστοκρατία και ο ταπεινωμένος αστός απ' τ' άλλο μέρος. Καθώς και το πλέον νατουραλιστικό μυθιστόρημα, έτσι και το δικό μας έχει το ιδανικό του μέρος, δηλ. τους τύπους εκείνους, τέσσερις τον αριθμόν, που προσωποποιούν τις γενικές αυτές ιδέες. Και πρέπει να ομολογήσουμε πως είναι θαυμάσια η διαγραφή αν όχι όλων, τουλάχιστον δύο απ' αυτούς, του γέρο - Στέφα και του Τόνη Τοκαδέλλου, από τον οποίον ίσως και έπρεπε να ονομαστεί το έργον· αλλ' αυτό το ξέρει καλλίτερα ο ίδιος ο τεχνίτης, που φαίνεται πια πως καβαλλικεύει και κυβερνά σαν κύριός της και αφέντης της την πέννα του, ενώ άλλοτες συνέβαινε το ενάντιο· αν η υπερβολή της παρατηρητικότητας κουράζει το έργο και το παρουσιάζει κι αυτή τη φορά πολύ παραβαρυμένο (*surchargé*) σε λεπτομέρειες, αλλ' η σφραγίδα του καλλιτέχνη ευρίσκεται φανερά τυπωμένη σε κάθε μια απ' αυτές· η παρατηρητικότης του Ξενοπούλου ναι μεν είναι περιγραφική περισσότερο παρά ψυχολογική, εξωτερική περισσότερο παρά εσωτερική· αλλά την έλλειψη αυτή την αναπληρώνει μια άλλη φυσική ικανότητα που έχει: να βγαίνει δηλ. η ψυχολογική κατάσταση μόνη της και να φανερώνεται από την ενέργεια, από το κίνημα, από την χειρονομία κάθε στιγμής, πράγμα προτιμότερο από κάθε ψυχολογική ανάλυση. Αν είναι τέλος ορθή του Brunetière η κριτική θεωρία, να κρίνεται η αξία ενός φιλολογικού έργου ή εργατού από το προσόν του νέου που επρόσθεσε στο οικοδόμημα της Τέχνης, βέβαια, θα κριθεί αρκετή η συμβολή του νεαρού, από τη Ζάκυνθο, μυθιστοριογράφου.»

Αν και ο αρθρογράφος μοιάζει ν' αναζητά τον επανησιακό «χαρακτήρα» της γραφής του Ξενοπούλου, οι κρίσεις που διατυπώνει εδώ δεν αφορούν τη διαπίστωση της έλλειψής του... Παρ' ότι έχουν περάσει τρία χρόνια από τη σκληρή «επίθεση» του Μητσάκη κατά της αφηγηματογραφίας του συγγραφέα, ο Γρυπάρης γράφει σχεδόν απαντητικά σ' αυτήν, αμφισβητώντας την στην αρχή, ως υπερβολικά αυστηρή και άδικη, επικροτώντας, όμως, κάποτε, τη χρησιμότητα των αυστηρών παραινήσεων της. Η *Μαργαρίτα Στέφα*, κατά το άρθρο αυτό, «δικαιώνει» τον συγγραφέα της απέναντι στον παλαιό επικριτή του, υλοποιώντας το όραμα περί κοινωνικού μυθιστορήματος, που ο Μητσάκης πραγματευόταν. Η «κοινωνιολογία» στα πλαίσια της ερωτικής περιπέτειας της *Μαργαρίτας Στέφα* είναι ό,τι ο αρθρογράφος αντιλαμβάνεται ως ουσιαστικό περιεχόμενο του αφηγήματος του Ξενοπούλου. Το δεδομένο, μάλιστα, που λειτουργεί τώρα υπέρ μιας θετικής ανταπόκρισης απέναντι στο έργο είναι ότι τα στοιχεία τα οποία συνθέτουν τη μυθοπλασία του απορρέουν απ' ευθείας από τα ίδια τα παιδικά και εφηβικά βιώματα

του συγγραφέα, έτσι ώστε το ίδιο το αφήγημα να μην αποτελεί «γέννημα φαντασίας υπερρωμαντικής και σχεδόν αχαλινώτου», όπως τα παλαιότερα έργα του.

Ο Γρυπάρης επισημαίνει, ωστόσο, «υπερβολή της παρατηρητικότητας» του Ξενόπουλου, που λειτουργεί δημιουργώντας έργο με υπερβολικές λεπτομέρειες και, μάλιστα, σε βάρος της ψυχολογικής ανάλυσης των μυθιστορηματικών ηρώων του, υπερβολή, την οποία, βέβαια, δικαιολογεί, στη συνέχεια, υποστηρίζοντας πως εξαιτίας της καταδηλώνεται η φυσική ικανότητα του συγγραφέα να γράφει έτσι ώστε ν' αποκαλύπτεται φυσικά η ψυχολογική τους κατάσταση... (Παρατήρηση για το πλήθος των λεπτομερειών στις περιγραφές του Ξενόπουλου, να σημειώσουμε εδώ, γίνεται και στο άρθρο του Εφταλιώτη, με τη διαφορά πως εκεί το πλήθος αυτών των λεπτομερειών προσλαμβάνεται ως στοιχείο που εξυπηρετεί την «αλήθεια» της γραφής, τον ρεαλισμό της.)

Ο Γρυπάρης θέτει, τέλος, και τον προβληματισμό, ο οποίος απορρέει από τη θεωρία του Brunetière¹³⁶, την οποία φαίνεται να υιοθετεί ως ιδεολογικό υπόβαθρο των κριτικών απόψεών του. Σύμφωνα με αυτήν, η ύπαρξη νεοτερικών στοιχείων είναι καθοριστική για τη λογοτεχνική αξία ενός φιλολογικού έργου... Στον προβληματισμό αυτόν η απάντηση του αρθρογράφου είναι βέβαια θετική: το «ποσόν του νέου» στο έργο του Ξενόπουλου είναι, κατά τον Γρυπάρη, το επίτευγμα της ρεαλιστικής γραφής μιας «ζακυνθινής» ηθογραφίας καλά τοποθετημένης στο δεδομένο ιστορικό και πολιτικοκοινωνικό σκηνικό της επανησιακής πολιτείας.

Είναι εμφανές ότι τόσο με το άρθρο του Εφταλιώτη όσο και με αυτό του Γρυπάρη, το νέο μυθιστόρημα του Ξενόπουλου δεν απολαμβάνει μια απλή ευνοϊκή κριτική υποδοχή, αλλά δίνει την αφορμή για μια ευρύτερη καταξίωση του αφηγηματικού έργου του συγγραφέα. Σε σχέση, μάλιστα, με τα δύο παραπάνω άρθρα, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι τυχόν «λάθη» και «παραλείψεις» των προηγούμενων αφηγημάτων του Ξενόπουλου πιθανόν και να απαλείφονται μπροστά στο ρεαλιστικό δυναμικό, με το οποίο η *Μαργαρίτα Στέφα* του ενεργοποιεί το τρυφερό σώμα της νεοελληνικής ηθογραφίας.

¹³⁶ «Μεταφορά» της θεωρίας του Δαρβίνου για την εξέλιξη των βιολογικών ειδών αποτελεί, κατά τον Γάλλο *Ferdinand Brunetiere* (1849-1906), η ιστορία των λογοτεχνικών ειδών («L' evolution des genres dans l' histoire de la litterature», 1890). Βλ. σχετικά Γιώργος Βελουδής, *Γραμματολογία. Θεωρία λογοτεχνίας*, Δωδώνη, Αθήνα 1994, σ. 44.

1.15.

Δυσμενής η κριτική ανταπόκριση στα πάτρια εδάφη

Αν, όπως είδαμε, την τρέχουσα δεκαετία 1884-1894, ο νεαρός Ξενόπουλος αγωνίζεται με επιτυχία για να εδραιώσει τη λογοτεχνική του οντότητα στη μεασχηματιζόμενη ελληνική πρωτεύουσα, την Αθήνα, στα μετόπισθεν της επαρχιακής Ζακύνθου, της ιδιαίτερης πατρίδας του, το κλίμα της κριτικής ανταπόκρισης δεν διαγράφεται ιδιαίτερα ευνοϊκό. Μια «επιστολή» προς τον συγγραφέα, δημοσιευμένη τον Ιούλιο του 1894, στις σελίδες του περιοδικού *Αι Μούσαι* (που εκδίδει και διευθύνει ο Ζακύνθιος ιστοριοδίφης-μελετητής και εκδότης Λεωνίδας Χ. Ζώης) και υπογεγραμμένη με το ψευδώνυμο «Γωγ», αμφισβητεί τόσο τη λογοτεχνική αξία της υπάρχουσας διηγηματογραφικής παραγωγής του Ξενόπουλου όσο και τις ευνοϊκές κρίσεις, που έχουν διατυπωθεί, σχετικά με αυτήν, από Αθηναίους λόγιους¹³⁷. Αξίζει να σημειώσουμε ότι η μοναδική «αξία», την οποία αναγνωρίζει ο επιστολογράφος στα ελληνικά λογοτεχνικά δρώμενα είναι αυτή της πεζογραφίας του Ανδρέα Καρκαβίτσα...

Σύμφωνα με τον συντάκτη της, η επιστολή έχει γραφτεί για ν' απαντήσει δημόσια σε προσωπικό σημείωμα που έχει λάβει από τον Ξενόπουλο, με το οποίο ο συγγραφέας εμφανίζεται αφ' ενός ως υπερασπιστής του ίδιου του συγγραφικού έργου του και αφ' ετέρου ως «υπέρμαχος συνήγορος των εν Αθήναις φιλολογούντων»¹³⁸... (Αφορμή για την αποστολή του προσωπικού σημειώματος του Ξενόπουλου φαίνεται να είναι τα όσα έχει αναφέρει σε παλαιότερο άρθρο του ο Γωγ, δημοσιευμένο, επίσης, στο περιοδικό *Αι Μούσαι*). Ο ψευδώνυμος Επτανήσιος «επιστολογράφος», μάλιστα, καθώς αυτοχαρακτηρίζεται άλλοτε ως ένας «ντιλλετάντε των γραμμάτων»¹³⁹ και άλλοτε, ειρωνευόμενος, θεωρεί εαυτόν ως «επαρχιώτη αγράμματον και νάνον»¹⁴⁰, φαίνεται να εκφράζει τη γενικότερη διαφωνία του με την αθηναϊκή κριτική και τους φιλολογικούς κύκλους της Αθήνας, σε βαθμό που να ακυρώνει την αξία της... Από αυτήν τη βασική διαφωνία του εκπορεύεται, άλλωστε, κατά τους ισχυρισμούς του, και το πνεύμα της απαντητικής του επιστολής:

¹³⁷ Βλ. Γωγ, «Επιστολή ανοικτή Προς τον Κύριον Γρηγόριον Ξενόπουλον Εις Αθήνας», περ. *Αι Μούσαι*, τ. Β', αρ. 46, Ζάκυνθος 15 Ιουλίου 1894, σσ. 171-174. Βλ και τη σχετική βιβλιογραφική καταγραφή στο Φαίδων Κ. Μπουμπουλιδής, *Συμβολή εις την Επτανησιακήν Βιβλιογραφίαν. Περιοδικά και εφημερίδες Ζακύνθου*, Αθήναι 1956, σ. 28 αρ. 25.

¹³⁸ Ό.π., σ. 171.

¹³⁹ Ό.π.

¹⁴⁰ Ό.π.

«[...] εν Ελλάδι η φιλολογία δεν έφθασεν ακόμη ώστε τα προϊόντα της να κρίνονται σχετικώς τη αξία των, αλλά κρίνονται υπό το κολακευτικόν πνεύμα των συμπαθούντων εταίρων τοις συγγραφεύσι [...].»

Εάν, μάλιστα, ισχυρίζεται, οι «φίλοι» του συγγραφέα τον έκριναν δικαιότερα, εκφράζοντας με ειλικρίνεια τη γνώμη τους για τα εκάστοτε δημοσιεύματά του, η θέση του

«[...] εν τη φιλολογία θα ήτο επιζηλότερα, διότι το ποσόν δεν είνε δείγμα ικανότητος, αλλά το ποιόν. Δεν πιστεύω κ. Ξενόπουλε», γράφει χαρακτηριστικά ο Ζακύνθιος λόγιος, «να είσθε τόσω απλούς, ώστε να κατέχησθε υπό της ιδέας ότι μέχρι σήμερον προσεφέρατε γενναίον τι εν τη καθ' όλον Ελληνική φιλολογία πλην ελαφρών τινων διηγηματίων ξενικής υφής και ουδέν το Ελληνικόν εχούσης, δεν πιστεύω, κ. Ξενόπουλε, να μη καταλαμβάνητε ότι μόνος ο Καρκαβίτσας δύναται να κληθή Έλλην διηγηματογράφος, και υμείς ο αυτοχειροτόνητος συνήγορος πάντων των περι τα γράμματα ασχολουμένων να μην εννοείτε ότι δεν επέστη ακόμη ο χρόνος καθ' ον να καταλέξητε τον εαυτόν σας εις τους κριτικούς εκείνους ή συγγραφείς τους οποίους εννόουν, αφού μέχρι τούδε ουδεμίαν αξίωσιν από της φιλολογίας έχετε όπως και εγώ όστις ειλικρινώς σας ομολογώ την μικρότητά μου. [...]»

Όπως διαγράφεται από τις σχετικές νύξεις των παραπάνω, είναι εμφανές πως στην κριτική υποδοχή της αφηγηματογραφίας του συγγραφέα χρεώνεται εν μέρει και η ελλοχεύουσα αντιδικία μεταξύ του πολιτισμικού κέντρου της εποχής και της περιφέρειας, δηλαδή, στην περίπτωση αυτή, μεταξύ της αθηναϊκής κριτικής και των κριτικών της επαρχίας. Ο εμπαθής και ειρωνικός τόνος του αρθρογράφου στρέφεται ουσιαστικά κατά της ενδεχόμενης ανέλιξης ενός πρώην «επαρχιώτη», ενώ η προβολή της αφηγηματογραφίας του Καρκαβίτσα ως δεδομένης λογοτεχνικής αξίας χρησιμοποιείται ίσως και ως άλλοθι. Οφείλουμε, ωστόσο, να σημειώσουμε αυτήν την περίπτωση αντιδιαστολής μεταξύ Ξενόπουλου - Καρκαβίτσα ως αφηγηματογράφων, μη ξεχνώντας τη συναφή αναφορά εκ μέρους του Μ. Μητσάκη στα 1888, στο επικριτικό άρθρο του για τον *Άνθρωπο του κόσμου* του Ξενόπουλου, όπου επισημαίνεται η έλλειψη του ρεαλιστικού στοιχείου στο έργο αυτό σε αντίθεση με τον *Αφορεσμένο* του Καρκαβίτσα, στον οποίο το προσδοκώμενο αίτημα του ρεαλισμού δικαιώνεται.

Στο άρθρο του «Γωγ», βέβαια, η αποδοχή της λογοτεχνικής αξίας της αφηγηματογραφίας του Καρκαβίτσα είναι γενική και χωρίς σαφή αναφορά σε σχετικά

έργα ή τεκμήρια. Παρά την πολύ σημαντική πρώιμη θετική ανταπόκριση των Ζακυνθίων αδελφών Χιώτη στο έργο του Ξενόπουλου, η οποία, όπως είδαμε, από την αρχή και κατά τη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας από την εμφάνισή του στη λογοτεχνική σκηνή του «εξασφαλίζει» έναν σταθερό χώρο δημοσιεύσεων αλλά και εκδόσεων των αφηγημάτων του, η τωρινή αμφισβήτηση της λογοτεχνικής αξίας του αφηγηματικού έργου του καταδεικνύει ένα μέρος της αρνητικής υποδοχής του, τουλάχιστον ως τα 1894, εκ μέρους των λογίων συμπατριωτών του.

1.16.

Το παράθυρόν του:

Μια σημαίνουσα συμμετοχή στα *Ελληνικά Διηγήματα*

Στα 1896 το διήγημα του συγγραφέα *Το παράθυρόν του*, με πρώτη δημοσίευση στα 1889¹⁴¹, συμπεριλαμβάνεται σε μια ιδιαίτερα σημαντική έκδοση για τα νεοελληνικά γράμματα, που εκδίδει ο εκδότης του περιοδικού *Εστία* Γ. Κασδόνης με τον περιεκτικό τίτλο *Ελληνικά Διηγήματα*¹⁴². Η συλλογή φαίνεται ν' ανταποκρίνεται στον αναγνωστικό ορίζοντα προσδοκίας των τελευταίων δεκαετιών του αιώνα, όσον αφορά τη διηγηματική εκδοχή της πεζογραφίας στην Ελλάδα. Ειδικότερα, η διηγηματογραφία του Ξενόπουλου μετά από δεκάχρονη παρουσία ενώπιον του αναγνωστικού κοινού, συμμετέχει εδώ μ' ένα τυπικό της δείγμα, από κοινού με ανάλογα έργα τριάντα τεσσάρων ομοτέχνων του συγγραφέα, στη σύνθεση ενός αντιπροσωπευτικού corpus απ' ό,τι μπορεί να θεωρηθεί ως η νεοελληνική διηγηματική παραγωγή του 19ου αιώνα με κυρίαρχη την ηθογραφική διάσταση. Η συμπερίληψη αφηγήματός του στο εν λόγω εγχείρημα πιστοποιεί, νομίζουμε, με σαφήνεια, τη σταδιακή αποδοχή των λογοτεχνικών δραστηριοτήτων του, τουλάχιστον όπως αυτά πραγματώνονται στη σύντομη αλλά περιεκτική φόρμα του διηγήματος, και επιβεβαιώνει το γεγονός της ένταξής του στον ισχύοντα ηθογραφικό - ρεαλιστικό ορίζοντα προσδοκίας.

¹⁴¹ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 389 αρ. 87.

¹⁴² Βλ. σχετικά την ανθολογία *Ελληνικά Διηγήματα*, εκδότης Γεώργιος Κασδόνης, [Αθήνα] 1896, σσ. 449-455. Βλ. και Βιβλιογραφία, σ. 362 αρ. 5.

1.17.

«Ένας εκ των δ ω δ ε ἰ ζ ό ν τ ω ν λογογράφων μας»

1897. Ξεσπά ο σύντομος ελληνοτουρκικός πόλεμος. Οι Μεγάλες Δυνάμεις λειτουργούν εις βάρος των ελληνικών συμφερόντων επιβάλλοντας συνθήκη με την Τουρκία, που προβλέπει ταπεινωτικούς όρους για την Ελλάδα και τεράστια πολεμική αποζημίωση. Η ήδη τραγική, λόγω της εξάρτησής της από το ξένο κεφάλαιο, οικονομική κατάσταση επιδεινώνεται δραματικά. Η χώρα εξαναγκάζεται σε νέο δανεισμό και στα 1898 της επιβάλλεται ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την εθνική ζωή στο σύνολό της. Η εθνική ανεξαρτησία υπονομεύεται και η λαϊκή δυσaréσκεια φουντώνει...

Τον Δεκέμβρη της ίδιας χρονιάς ο Κ. Παλαμάς με την υπογραφή «Βάρδας Φωκάς» και με αφορμή την είδηση του θανάτου του Γάλλου αφηγηματογράφου Alf. Daudet δημοσιεύει στην εφημερίδα *Εστία* σχετικό άρθρο, όπου ο Ξενόπουλος εκλαμβάνεται ως ένας¹⁴³:

«[...] εκ των γονιμοτάτων και μάλλον δ ω δ ε ἰ ζ ό ν τ ω ν λογογράφων [...]».

Είναι φανερό ότι μετά τη συσχέτιση από τον Εφταλιώτη των αφηγηματικών ηρώων του συγγραφέα με αυτούς του Dickens, ο Παλαμάς, τώρα, αποδίδοντας «δωδείζοντα» χαρακτήρα στην αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου εισηγείται γενικότερα την απόδοση του «ευρωπαϊκού» χαρακτήρα σ' αυτήν. Προφανώς, όμως, δεν πρόκειται για μια δυσμενή διαπίστωση, που μπορεί να εκφράζει την άρνηση της αυθεντικότητας στη γραφή του συγγραφέα, υπονοώντας την «ξενική υφή», όπως ο «επιστολογράφος» «Γωγ» του περιοδικού *Αι Μούσαι*, ούτε και φαίνεται ν' αμφισβητεί το βασικό στοιχείο της ηθογραφικής ταυτότητας, η οποία, μέσω κυρίως της κριτικής πρόσληψης του μυθιστορήματος *Μαργαρίτα Στέφα*, έχει αποδοθεί στην αφηγηματογραφία του. Η συγκεκριμένη περίπτωση συνιστά ένα ακόμη σημαντικό έναυσμα για θετική αναγνωστική υποδοχή, διατυπωμένο στην εκπνοή του 19ου αιώνα και στην ολοκλήρωση μιας σχεδόν δεκαπενταετούς πορείας αφηγηματικής παραγωγής του Ξενόπουλου. Η καινοτομία της κριτικής διατύπωσης του Παλαμά επικεντρώνεται, νομίζουμε, σε δύο σημεία: αφ' ενός έχει τολμηρά διατυπωθεί εν μέσω του περιρρέοντος ηθογραφισμού της εποχής και αφ' ετέρου αναγνωρίζει τη συνάφεια του έργου ενός Έλληνα αφηγηματογράφου, του Ξενόπουλου, με εκείνο ενός ξένου ομοτέχνου του από το χώρο της γαλλικής λογοτεχνίας, κατά τέτοιο τρόπο, ο οποίος να αναδεικνύει την αισθητική τους «ισοτιμία». Η σημασία της

¹⁴³ Βάρδας Φωκάς [Κ. Παλαμάς], «Ένας θάνατος», εφ. *Εστία*, 11.12.1897. Βλ. Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 16ος, Γκοβόστης, [Αθήνα] χ. χ., σ. 25.

θετικής ανταπόκρισης στο έργο του τριαντάχρονου Ξενόπουλου, εκπορευόμενη, αυτή τη φορά, από κάποιον που πρόκειται να σημαδέψει με το ποιητικό του έργο μια ολόκληρη εποχή, δεν είναι ευκαταφρόνητη.

1.18.

Το σύντομο πέρασμα από την πρωτοπόρα *Τέχνη*

Στα τέλη του 19ου αιώνα η νεοελληνική αφηγηματογραφία έχοντας επιτύχει, ιδιαίτερα στην τελευταία δεκαετία, σημαντική εξέλιξη υλοποιεί μες απ' την ηθογραφική της διάσταση μεγάλο μέρος απ' όσα μπορούν να εκληφθούν ως νεοελληνική εθνική ταυτότητα. Ο λαογραφισμός, όμως, αυτής της παραγωγής, που αρχικά εκλαμβάνονταν ως πρωτοπορία, τώρα αρχίζει να θεωρείται ξεπερασμένος, αφού την ίδια χρονική στιγμή νέες καλλιτεχνικές δυνάμεις αναδεικνύουν την έξοδο από τα στενά εθνικά δεδομένα. Μεταξύ των νεοτεριστικών κινήσεων της εποχής, οι οποίες σαφώς συνιστούν μια λογοτεχνική πρωτοπορία, είναι και η έκδοση του περιοδικού *Η Τέχνη* του Κ. Χατζόπουλου. Το περιοδικό, αν και στοχεύει, τουλάχιστον κατά την πρώτη περίοδο της κυκλοφορίας του, στη συσπείρωση των δυνάμεων του λογοτεχνικού δημοτικισμού, αποβλέπει γενικότερα στον εκσυγχρονισμό της νεοελληνικής κουλτούρας, ενώ δεδομένη εμφανίζεται η συμβολή του στη διεύρυνση του ορίζοντα προσδοκίας του ελληνικού αναγνωστικού κοινού¹⁴⁴. Ο ίδιος ο Ξενόπουλος, αυτήν την εποχή, αναφέρεται ως ένας από τους συντάκτες της *Τέχνης*¹⁴⁵ και το διήγημά του *Η ζωή και ο θάνατος της Αργυρούλας*¹⁴⁶ δημοσιεύεται στο πρώτο τεύχος της...

Εύλογα προβάλλει εδώ το ερώτημα, κατά πόσο ανάλογα δεδομένα μπορούν να στοιχειοθετήσουν και την ένταξη του συγγραφέα στη λογοτεχνική πρωτοπορία της εποχής, με ό,τι κάτι τέτοιο θα μπορούσε να σημαίνει στα πλαίσια της μελέτης της αναγνωστικής πρόσληψης του αφηγηματικού του έργου. Ωστόσο, από τα ερευνητικά μας δεδομένα προκύπτει ότι δεν υπήρξε συνέχεια, καθώς δεν ακολούθησε άλλη

¹⁴⁴ Βλ. ενδεικτικά και το άρθρο του Αιμ. Χουρμούζιου, «Η συμβολή της "Τέχνης"», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΙΔ', τ. ΚΗ', τχ. 332, 15.10.1940, σσ. 1285-1293 (:1285), όπου η απαρχή της νεότερης ελληνικής κουλτούρας επιχειρείται να ταυτιστεί με την χρονιά έκδοσης της *Τέχνης*.

¹⁴⁵ Βλ. τη σχετική αγγελία για το περιοδικό *Η Τέχνη* που καταχωρείται στο *Εθνικόν Ημερολόγιον* του έτους 1899, σ. 488. Ως «συντάκται» του περιοδικού αναφέρονται: «Οι κ.κ. Πέτρος Βασιλικός, Γιάννης Επαχτίτης, Ι. Γρυπάρης, Ιούλ. Έσλιν, Ν. Επισκοπόπουλος, Κ. Θεοτόκης, Γ. Καλοσγούρος, Γ. Καμπύσης, Αν. Καρκαβίτσας, Μ. Μαλακάσης, Κ. Μάνος, Γεράσιμος Μαρκοράς, Μποέμ, Πάυλος Νιρβάνας, Γρηγ. Ξενόπουλος, Κωστής Παλαμάς, Κ. Πασαγιάννης, Λάμπρος Πορφύρας, Στυλιανός Χρυσομάλλης και άλλοι.»

¹⁴⁶ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 392 αρ. 132.

δημοσίευση αφηγήματος του συγγραφέα στα υπόλοιπα τεύχη του περιοδικού που εκδόθηκαν. Θα μπορούσε, επομένως, κάποιος να κάνει λόγο, ίσως μόνο για μια εξαιρετικά σύντομη ένταξη - παραμονή του συγγραφέα σε ό,τι συνιστά, στη λήξη του 19ου αιώνα, τη ρήξη με τον καθιερωμένο ηθογραφικό ορίζοντα και την προβολή ενός διευρυμένου αναγνωστικού αντιστοίχου του, στον οποίο, στην περίπτωση μας, μπορεί να εντάσσεται το περιοδικό *Η Τέχνη*.

Τον Νοέμβρη του 1898 ο Κ. Παλαμάς δημοσιεύει στην καθημερινή εφημερίδα του Παρισιού *Volonte* άρθρο σχετικό με την ελληνική λογοτεχνία. Εδώ, οι Αν. Καρκαβίτσας και Αλ. Παπαδιαμάντης χαρακτηρίζονται ως οι πιο ενδιαφέροντες αντιπρόσωποι της νέας γενιάς των Ελλήνων αφηγηματογράφων και κοντά σ' αυτούς οι Γ. Επαχτίτης (Γ. Βλαχογιάννης), Αργ. Εφταλιώτης, Νικ. Επισκοπόπουλος, Π. Νιρβάνας, αλλά και ο Γρ. Ξενόπουλος, για τον οποίο γράφεται χαρακτηριστικά¹⁴⁷:

«[...] Xenopulos, dont la "Couronne de marguerites" distille les parfums de Zante, sa patrie. [...]»

Εύλογα αναρωτιέται κανείς για ποιο αφήγημα γίνεται λόγος, αφού τέτοιος τίτλος, «Στεφάνι από μαργαρίτες», δεν καταγράφεται βιβλιογραφικά. Μήπως πρόκειται για ελεύθερη απόδοση του τίτλου της *Μαργαρίτας Στέφρα*;

¹⁴⁷ Κ. Παλαμάς, «Les Littératures étrangères contemporaines: —En Grèce», εφ. *Volonte* (Παρισιού), 20 Νοεμβρίου 1898, τώρα στο Κ. Παλαμάς, *Άπαντα*, τ. 16ος, Γκοβόστης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 91-92.

Συμπεράσματα πρώτου μέρους

Θιασώτης του «δράματος» της αναζήτησης της νεοελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας, βασικής συνιστώσας ως προς την εισαγωγή και πρόσληψη του λογοτεχνικού ρεαλισμού στην Ελλάδα, ο Γρηγόριος Ξενόπουλος εμφανίζεται προς τα τέλη του 19ου αιώνα, στον β' διαγωνισμό ελληνικού διηγήματος του περιοδικού *Εστία*, ως ταύρος εν υαλοπωλείω. Μέσω του αφηγήματός του *Ελληνικού αγώνος το τριακοσιάδραχμον έπαθλον* φαίνεται να αμφισβητεί τόσο τον προαναφερθέντα διαγωνισμό, ως θεσμό, όσο και την οικεία κριτική επιτροπή, επιχειρώντας να καυτηριάσει την πολυθρύλητη «εθνική» μας αναξιοκρατία... Κατ' αυτόν τον τρόπο, παρ' ότι του αναγνωρίζεται κάποιο λογοτεχνικό ταλέντο, εκ μέρους των επιφανών λογίων του κύκλου της *Εστίας*, το ίδιο το αφήγημά του απορρίπτεται, αφού αποτυγχάνει να εκπληρώσει τους όρους μιας προσδοκώμενης ελληνικής ηθογραφίας. Τίθεται, επομένως, εκτός του ισχύοντος «ηθογραφικού» λογοτεχνικού ορίζοντα προσδοκίας της εποχής. Ως απόρροια του γεγονότος αυτού γίνεται, νομίζουμε, αντιληπτή μια βασική συνιστώσα του ρεύματος του νεοελληνικού ηθογραφισμού στη λογοτεχνία, σύμφωνα με την οποία το αναμενόμενο αίτημα για ρεαλισμό συχνά είναι απλώς προσχηματική, αφού απορρίπτεται ό,τι μυθοπλαστικά δεν συνάδει με τις γραφικότητες του «βουνού και της στάνης», με τα «βοτάνια της αγάπης» και με τις «λυγερές» νέες, αλλά μπορεί να εστιάζει στην κοινωνική κριτική και τον καυτηριασμό των κακώς κειμένων. Ο Ξενόπουλος, απεναντίας, με αυτήν την αφηγηματική του πρόταση, τη δεδομένη ιστορική στιγμή, εμφανίζεται στην πράξη πρωτοπόρος λογοτεχνικά.

Αν, ωστόσο, η κοινωνιολογική οπτική του συγγραφέα, ως επιδιωκόμενη ρεαλιστική παράμετρος, τείνει να πριμοδοτεί στο εξής τη γραφή του (*Άνθρωπος του κόσμου, Νικόλας Σιγαλός*), ισχυρό εμπόδιο αποτελεί η ανεπαρκής κοινωνική του εμπειρία εντός των τειχών της αθηναϊκής ζωής, την οποία επιλέγει πλέον να εμφανίζει ως βασικό άξονα της μυθοπλασίας του. Η προσδοκία για απόδοση ρεαλιστικών στοιχείων απαιτεί άριστη γνώση της πραγματικότητας, ενώ αυτός καθίσταται υπερρομαντικός, μυθομανής, «φιλολογικά αστοιχείωτος» (κατά την αυστηρή, αλλά καίρια, κρίση του Μιχαήλ Μητσάκη), ένας «ρηχός» επιφυλλιδογράφος εφημερίδων.

Στο κλείσιμο, όμως, του 19ου αιώνα, ο Ξενόπουλος οδηγείται με ασφάλεια στην οικεία του επανησιακή πραγματικότητα και σε συναφείς με αυτήν κοινωνικές μνήμες, οι οποίες με άξονα την ταξική διαπάλη, λειτουργούν ως μυθοπλαστικά εφαλτήρια. Πρώιμο, αλλά ουσιαστικό, δείγμα τέτοιας γραφής αποτελεί η *Μαργαρίτα*

Στέφα, η δεξίωση της οποίας, εκ μέρους του Αργύρη Εφταλιώτη, συνιστά κορυφαία στιγμή για τη σχετική με το αφηγηματικό έργο του Ξενόπουλου κριτική υποδοχή ενδεχομένως και για τη νεοελληνική κριτικογραφία, στο σύνολό της. Εδώ, η αναγνώριση του προσδοκώμενου ρεαλιστικού στοιχείου, ως βασικής ηθογραφικής συνιστώσας, γίνεται με απόλυτη σαφήνεια, με γνώμονα την κοινωνιολογική οπτική του συγγραφέα. Παρ' όλο δε που γλωσσικό όργανο του Ξενόπουλου παραμένει το τυπικό της καθαρεύουσας (με εξαίρεση το διαλογικό μέρος της αφήγησης, όπου εμφανίζεται η δημοτική), ο δημοτικιστής Εφταλιώτης δεν φείδεται ποκίλων θετικών κρίσεων, προσβλέποντας, ίσως, στη «μετατόπιση» και τη σταθερή, πλέον, παρουσία του συγγραφέα ανάμεσα στις δυνάμεις του Δημοτικισμού.

Γενικότερα, κυρίαρχο προέχον στοιχείο της κριτικής πρόσληψης σε σχέση με την αφηγηματική παραγωγή του Ξενόπουλου ως τα τέλη του 19ου είναι η διάκριση μεταξύ ηθογραφικού και κοινωνιολογικού χαρακτήρα, η οποία τοποθετεί το έργο του συγγραφέα σε μian από τις πιο προωθημένες θέσεις του αναγνωστικού ορίζοντα προσδοκίας.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Η ανταπόκριση της κριτικής στο αφηγηματικό έργο
του Γρ. Ξενόπουλου στη χρονική περίοδο 1901-1930

2.1.

Ιστορικές συνιστώσες της εποχής.

Η περιρρέουσα ατμόσφαιρα

Βρισκόμαστε πια σε μια καινούργια εποχή, τον 20ό αιώνα... Η ελληνική οικονομία βαδίζει προς την αστικοποίησή της, αν και ως τα τέλη του 19ου αιώνα η ελληνική ύπαιθρος εξακολουθεί να κρατά τον πρώτο ρόλο στην οικονομική και κοινωνική ζωή του τόπου. Ήδη, από τις πρώτες δεκαετίες του νέου αιώνα οι ελληνικές πόλεις ενισχύονται δημογραφικά καθώς συντελείται με αργούς ρυθμούς η εκβιομηχάνιση της χώρας. Η διαδοχή των ρόλων είναι πια γεγονός: το αγροτικό τοπίο τείνει να αντικατασταθεί από το αστικό.

Στο περιθώριο των εξελίξεων, όμως, αυτή η πορεία προς τον εκσυγχρονισμό της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής ζωής του τόπου συνοδεύεται από έντονη λαϊκή δυσαρέσκεια κατά της στάσης των πολιτικών κομμάτων και του Παλατιού. Μολονότι πληθαίνουν τα αιτήματα της νέας εποχής, το ζητούμενο της εθνικής ολοκλήρωσης, είναι αυτό που θα επενεργήσει πρώτο, με το Κρητικό και το Μακεδονικό ζήτημα να λειτουργούν ως καταλύτες των εσωτερικών διεκδικήσεων. Αλλά και θέματα άμεσης κοινωνικής συνδιαλλαγής, όπως αυτό της ανακατανομής της γης (Θεσσαλικό ζήτημα), θα εμπνέουν έκτοτε δυναμικά τους λαϊκούς αγώνες... Ακολουθεί το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί, με αιτήματα κατά του παλαιοκομματισμού και της διαφθοράς, και η πολιτική πρόταση για τη διακυβέρνηση της χώρας του Ελ. Βενιζέλου, που καλύπτει με χρονικά κενά το διάστημα των ετών 1910-1936.

Στα μέσα της α΄εικοσαετίας του 20ού αιώνα κορυφώνεται και η κρίση αφ΄ ενός ανάμεσα στις βαλκανικές χώρες και αφ΄ ετέρου ανάμεσα σ΄ αυτές και τον αιώνιο «αντίπαλό» τους, την Τουρκία. Οι νικηφόρες εθνικές εξορμήσεις των ετών 1912-1913 επιφέρουν σχεδόν τον διπλασιασμό των εδαφών της χώρας. Η ανερχόμενη ελληνική αστική τάξη, ωστόσο, αντιπαράκειται με συντηρητικά πλέγματα συμφερόντων και αντιλήψεων, που εκφράζουν την παραδοσιακή οικονομική ολιγαρχία και το Παλάτι και η σύγκρουση του Βενιζέλου με τον βασιλιά Κωνσταντίνο οδηγεί στον Εθνικό Διχασμό. Ακολουθεί η εκθρόνιση του γερμανόφιλου Κωνσταντίνου και η εμπλοκή της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στο πλευρό των δυνάμεων της Αντάντ.

Στη δίνη των εσωτερικών συγκρούσεων, ο άνεμος της Επανάστασης του 1917 στη Ρωσία συνεγείρει και την ελληνική εργατική τάξη, που αποκτά, στα 1918, τη

συνδικαλιστική της οργάνωση με την ίδρυση της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας. Την ίδια χρονιά, πολλά από τα κοινωνικά αιτήματα των Ελλήνων εργαζομένων συμβαδίζουν με τα οράματα των Ελλήνων σοσιαλιστών οι οποίοι τάσσονται στις γραμμές του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδας.

Καθώς οι δεκαετίες τρέχουν και η εκβιομηχάνιση της χώρας συνεχίζεται, ένα σημαντικό μέρος του γυναικείου πληθυσμού συμμετέχει πλέον ενεργά στην αγορά εργασίας: Καπνεργάτριες, εργάτριες στην κλωστοϋφαντουργία, στη χαρτοποιία και σε άλλες βιομηχανικές επιχειρήσεις, μοδίστρες, ράφτρες, καπελούδες, αλλά και μορφωμένες εργαζόμενες γυναίκες, γιατρίνες και νοσοκόμες, καθηγήτριες και δασκάλες, δακτυλογράφοι, ταμίες και τηλεφωνήτριες δίνουν το στίγμα τους και ολοένα αυξάνονται· τη χαρακτηριστικότερη περίπτωση, όμως, αποτελούν όσες εντάσσονται στο λεγόμενο υπηρετικό προσωπικό: Καθαρίστριες, μαγείρισσες, καμαριέρες, καθίσταται πειστήρια της προϊούσας οικονομικής ανέλιξης των αστικών οικογενειών.

Στα πλαίσια αυτού του οικονομικού και κοινωνικού εκσυγχρονισμού εμπλουτίζεται και το φάσμα των ιδεολογικών και αισθητικών προβληματισμών που διέπουν τη νεοελληνική πολιτισμική ζωή. Από τις πρώτες δεκαετίες του νέου αιώνα διογκώνεται το Γλωσσικό Ζήτημα, το οποίο, πέραν της εγγενούς γλωσσολογικής παραμέτρου του, εκφράζει μια βαθύτερη σύγκρουση ανάμεσα στο παλιό και στο νέο, την πρόοδο ή την οπισθοδρόμηση τελικά της κοινωνίας και που, καθώς εξελίσσεται σε μείζον εθνικό και κοινωνικό θέμα, συχνά εκδηλώνεται ως γλωσσικός φανατισμός. Στο προσκήνιο παραμένει το όραμα μιας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, που πρωτολαμβάνει σάρκα και οστά κατά την τριετία 1917-1920, για να αναιρεθεί με την ήττα των Βενιζελικών στις εκλογές και να «καεί» στις φλόγες της Καταστροφής του 1922...

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, το τραγικότερο, ενδεχομένως, γεγονός της νεοελληνικής ιστορίας, τίποτε στην ελληνική ζωή δεν θα είναι όπως πριν. Οι συνέπειές της, πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές, δημογραφικές επαναπροσδιορίζουν το νεοελληνικό ιστορικό σκηνικό. Ο προσφυγικός πληθυσμός, περίπου 1.300.000 ψυχές, που εγκαθίσταται στην Ελλάδα, φέροντας τα προοδευτικά χαρακτηριστικά του πολιτισμού της Ιωνίας, διαδραματίζει καταλυτικό ρόλο στην εξέλιξη της γενικότερης πορείας του τόπου. Μιας πορείας που συνοδεύεται από διαδοχικές κρίσεις στη διακυβέρνηση της χώρας, την πολύ σύντομη Α΄ Ελληνική Δημοκρατία του 1924, τη δικτατορία του Πάγκαλου του επόμενου έτους και την τελευταία επικράτηση του κόμματος των Φιλελευθέρων υπό τον Ελ. Βενιζέλο (1928-1932).

Η αναδιάρθρωση της νεοελληνικής κοινωνίας κλιμακώνεται. Στον ιδεολογικό και κοινωνικό ορίζοντα φτάνουν την εποχή αυτή, παράλληλα με τα σοσιαλιστικά

μηνύματα, και οι απόηχοι των ερευνών του S. Freud ως προς την ανθρώπινη σεξουαλικότητα. Παράλληλα, ο ρόλος της γυναίκας επαναπροσδιορίζεται. Στο πρώτο μισό του ελληνικού Μεσοπολέμου ανάμεσα σ' αυτά που συνθέτουν την αθηναϊκή κοινωνική πραγματικότητα είναι¹:

«[...] Μπορντέλα, απ' τα Παντρεμενάδικα ως την Κολοκυνθού, μπουζουκτσίδικα και μπουραρίες, τα πρώτα αυτοκίνητα, τα καινούργια επαγγέλματα (το εμπόριο ραγδαία εξειδικεύονταν, η βιομηχανία απλωνόταν...), υπηρέτριες, μοδίστρες, καπελούδες, πωλητές πουλιών και πωλητές χασίς, μαραμένοι δημόσιοι υπάλληλοι και χασάπηδες... Ειδύλλια που σβήνουν σ' αποπνιχτικά ντεκόρ, η ευτυχία των νέοπλουτων και των καθωσπρέπει... Και απωθήσεις και κόμπλεξ των νέων χώρων και των νέων συναναστροφών, σεξουαλικά αδιέξοδα... Και, πληγές και τραύματα, ερείπια και πένθη, ερημιές και πείνες της πόλεως — αποτελέσματα του πολέμου, του εμφύλιου σπαραγμού και του τραγικού 1922 [...].»

Εξελίξεις, όπως είναι φυσικό, λαμβάνουν χώρα και στα λογοτεχνικά δρώμενα του τόπου. Η ανάπτυξη της ηθογραφίας κυριαρχεί, μέσα από εκτενείς ή σύντομες αφηγήσεις, ως μια μορφή εισαγωγής και πρόσληψης του κινήματος του νατουραλισμού και του ρεαλισμού στη νεοελληνική λογοτεχνία. Με πρότυπα, αρχικά, από τη γαλλική και αγγλική πεζογραφική παραγωγή, και, στη συνέχεια, με την εισαγωγή του προβληματισμού από τα έργα της ρωσικής και της σκανδιναβικής λογοτεχνίας, η νεοελληνική πεζογραφία τείνει με το πέρασμα των χρόνων να επικεντρώνεται στην ψυχογραφική απόδοση των ηρώων της αφήγησης, ενισχυμένη και με κοινωνιολογικές εκφορές όταν τα ιδεολογικά οράματα αιτούνται την κοινωνική αλλαγή. Γενικότερα, η περιρρέουσα ατμόσφαιρα του ελληνικού Μεσοπολέμου, μες από τη διάχυτη απαισιοδοξία, τη διάλυση, τον ερωτισμό, αλλά και τα αγωνιστικά κοινωνικά της οράματα, αποτελεί το λίκνο της εξέλιξης της νεότερης λογοτεχνικής γενιάς, η οποία με κύριο αφηγηματικό όργανο την εκτενή φόρμα του μυθιστορήματος εισηγείται πλέον τα αιτήματα του νέου αστικού τοπίου.

¹ Θωμάς Γκόρπας, *Περιπετειώδες κοινωνικό και μαύρο αφήγημα*, τ. Β', Σίσιφος, [Αθήνα] 1981, σ. 26.

2.2.

Έρωσ εσταυρωμένος:

Η αναγνωστική «συγκίνηση» του Παλαμά

Στα 1901 εκδίδεται το περιοδικό *Παναθήναια* του Κίμωνα Μιχαηλίδη, έντυπο ιδιαίτερης βαρύτητας για την αναγνωστική αποδοχή των αφηγημάτων πολλών Ελλήνων λογοτεχνών της εποχής, μεταξύ των οποίων και του Ξενόπουλου. Ο ίδιος ο συγγραφέας αναφέρει εαυτόν² ως έναν από τους πρώτους λογοτέχνες, από τους οποίους ο Μιχαηλίδης ζήτησε συνεργασία για το περιοδικό ήδη από το πρώτο τεύχος της κυκλοφορίας του, τον Οκτώβρη του 1900. Κάτι τέτοιο, ωστόσο, δεν ευοδώθηκε³, ενώ, μεταξύ άλλων, στο τεύχος αυτό δημοσιεύτηκε το διήγημα του Αλ. Παπαδιαμάντη *Όνειρο στο κύμα*⁴.

Δημοσίευση αφηγήματος του Ξενόπουλου πραγματοποιείται στο εν λόγω έντυπο, τρεις περίπου μήνες μετά την πρώτη κυκλοφορία του, τον Φεβρουάριο του 1901. Πρόκειται για το διήγημα *Έρωσ εσταυρωμένος*⁵, το οποίο με τον επίτιτλο «Επαρχιακά διηγήματα» δημοσιεύεται τμηματικά, σε τρία συνεχή τεύχη του περιοδικού, αρχίζοντας από το τεύχος του πρώτου δεκαπενθήμερου⁶, τον Φεβρουάριο του

² Βλ. Γρ. Ξενόπουλου, *Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα. Αυτοβιογραφία*, Αδελφοί Βλάσση, Αθήνα 1984, σ. 401.

³ Βλ. *ό.π.*, σσ. 402-403. Ας δούμε τι αναφέρει ο Ξενόπουλος: «[...] Έδωσα το χειρόγραφο στο Μιχαηλίδη κι ο Κουρτίδης σαν επιμελητής της ύλης, το πήρε σπίτι του να το διαβάσει. Την άλλη μέρα το επέστρεψε εγκεκριμένο και σε μένα είπε πως του άρεσε πολύ. Αλλά δεν έμελλε να δημοσιευτεί στο πρώτο τεύχος των "Παναθηναίων", ούτε στο δεύτερο, ούτε στο τρίτο... Γιατί όταν το διάβασε ύστερα κι ο Μιχαηλίδης, δε βρήκε του γούστου του μερικές φράσεις, και μου απαίτησε να τις αλλάξω· θυμούμαι τώρα ένα "κάθησε στ' αυγά σου", που του φάνηκε... σόκιν! Έγινα έξω φρενών. Δεν εννοούσα επέμβαση στο κείμενό μου από κανένα. Ή θα δημοσιευόταν χωρίς ν' αλλάξει ούτε γιώτα, ή θα το' παιρνα πίσω. Θύμωσε κι ο Μιχαηλίδης. –Δεν είμαι κανένας λούστρος, μου είπε. Μπορώ κι εγώ, σα διευθυντής του περιοδικού μου, να έχω μια γνώμη και να κάμω μια παρατήρηση. –Οι παρατηρήσεις σου είναι γελοίες, αντέταξα. Ένας Δροσίνης, όταν εργαζόμουν στην "Εστία", δε μου άλλαξε ποτέ το παραμικρό. [...] Ευτυχώς για μένα φάνηκε υποχωρητικός ο Μιχαηλίδης. Μετά τέσσερις μήνες τα ξαναφτιάξαμε. Και στο τεύχος της 1ης Φεβρουαρίου 1901 άρχισε η δημοσίευση του "Εσταυρωμένου Έρωτος", που τέλειωσε στο τεύχος της 1ης Μαρτίου. [...]»

⁴ Βλ. Αλ. Παπαδιαμάντη, «Όνειρο' ς το κύμα», περ. *Παναθήναια*, έτ. Α', τ. 1, τχ. 1, 1901, σσ. 9-15.

⁵ Βλ. Βιβλιογραφία, σσ. 397-398 αρ. 140.

⁶ Η αρίθμηση των τευχών του περιοδικού *Παναθήναια* δεν είναι ενιαία από την αρχή της έκδοσής τους, τον Οκτώβριο του 1900, ως τις 31 Ιουλίου του 1901, οπότε και αρχίζει η κυκλοφορία τευχών με ημερολογιακή αρίθμηση δεκαπενθήμερου. Αρχικά το περιοδικό κυκλοφορεί με αραβική αρίθμηση ανά δεκαπενθήμερο τεύχος, φτάνοντας τον αριθμό 10 ως

1901⁷, όπου τυπώνεται το πρώτο και το δεύτερο μέρος του, συνεχίζεται στο τεύχος του δεύτερου δεκαπενθήμερου⁸ με το τρίτο, τέταρτο και πέμπτο μέρος και ολοκληρώνεται με τη δημοσίευση του έκτου και του έβδομου μέρους του στο τεύχος του πρώτου δεκαπενθήμερου του Μαρτίου⁹. Την αρχή της δημοσίευσης του πρώτου μέρους του έργου συνοδεύει, τυπωμένο στην πάνω δεξιά μεριά της σελίδας, το πιο κάτω ανώνυμο κείμενο¹⁰:

«Ω Συ! που χωρίς να το νοιώθεις, εγέμισες
τη ζωή μου ολάκαιρη με το βαθύτερο πόνο,
δέξου από τα σπαραγμένα βάθη της καρδιάς μου,
πολυαγαπημένη μου, ένα φιλί αληθινό,
ένα φιλί αθάνατο, από κείνα που
μόνο μια πονεμένη αγάπη, σαν τη δική
μου, μπορεί να δώσει.»

Το διήγημα «συγκινεί» πολύ ως αναγνώστη τον Κ. Παλαμά, ο οποίος εμπνέεται τη σύνθεση του ποιήματός του *Στέλλα Βιολάντη*, από το όνομα της βασικής ηρωίδας του εν λόγω έργου του Ξενόπουλου. Το ποίημα αυτό, που στα 1912 συμπεριλαμβάνεται στη συλλογή του ποιητή *Η πολιτεία και η μοναξιά*¹¹, δημοσιεύεται στα *Παναθήναια* δυόμισι μήνες μετά την ολοκλήρωση της δημοσίευσης

και το πρώτο δεκαπενθήμερο του Μαρτίου, και ακολουθεί, χωρίς αριθμηση, αφιερωματικό τεύχος στον Νικόλαο Γύζη που «κλείνει» τον Α΄ τόμο (Οκτώβριος 1900 - Μάρτιος 1901). Ο Β΄ τόμος (Απρίλιος 1901 - Σεπτέμβριος 1901) αρχίζει με το τεύχος 13, ακολουθεί μη αριθμημένο τεύχος με την ένδειξη «Μαΐος» και πέντε συνεχή τεύχη εκ των οποίων το πρώτο και το τέταρτο φέρουν τον αριθμό 15 για να φτάσουμε ως το τεύχος με την ένδειξη «31 Ιουλίου» 1901 από το οποίο το περιοδικό, όπως προαναφέραμε, αριθμείται κανονικά.

⁷ Βλ. Γρ. Ξενόπουλος, «Έρωσ εσταυρωμένος», περ. *Παναθήναια*, έτ. Α΄, τ. Α΄, τχ. 8, 1901, σσ. 283-288.

⁸ Βλ. Γρ. Ξενόπουλος, «Έρωσ εσταυρωμένος», περ. *Παναθήναια*, έτ. Α΄, τ. Α΄, τχ. 9, 1901, σσ. 334-342.

⁹ Βλ. Γρ. Ξενόπουλος, «Έρωσ εσταυρωμένος», περ. *Παναθήναια*, έτ. Α΄, τ. Α΄, τχ. 10, 1901, σσ. 376-382.

¹⁰ Βλ. Γρ. Ξενόπουλος, «Έρωσ εσταυρωμένος», *ό.π.* [7] σ. 283.

¹¹ Βλ. τώρα Κωστή Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 5ος, Γκοβόστης, [Αθήνα] χ.χ., σ. 471.

του διηγήματος του Ξενόπουλου, στο τεύχος του δεύτερου δεκαπενθημέρου του Μαΐου του 1901, με αφιέρωση στον συγγραφέα¹²:

« Σ Τ Ε Λ Λ Α Β Ι Ο Λ Α Ν Τ Η

Στον κ. Γρ. Ξενόπουλο, αφού διάβασα τον "Εσταυρωμένον Έρωτα"

Ψυχή του θρήνου,
 Του μαρτυρίου και της θυσίας,
 Στέλλα Βιολάντη!
 Μές 'ς το μοσκόβολο νησάκι που ανασαίνει
 Με την πνοή του γιασεμιού και με του κρίνου,
 Ω! φλόγα ερωτική πλατειά χυμένη!
 Επέταξε η ψυχή σου
 Μεσ' από την ανήμερη τη φυλακή σου
 Για να ωμορφήνη κάποια κόλασην
 Ιστορισμένη
 Από κανένα Δάντη,
 Στέλλα Βιολάντη!

Στη φυλακή σου μέσα την ανήμερη
 Σου μοσκοβόλησα τη φρίκη σου
 Και σου έγινα όνειρό σου·
 Και τον ανάξιον αγαπητικό σου
 Τον έφερα, (όχι ως ήτανε,) μπροστά σου,
 Τον έφερα καθώς τον ελαχτάριζεν
 Η δυνατή παρθενική καρδιά σου·
 Και τη στερνή σου την πνοή
 Τη δέχτηκα και την εξεπροβόδησα
 Στων τρυγονιών τους θρήνους,
 Στων καθαρών νερών τα μουρμουρίσματα
 Και στους ολοεύωδους κι' ολάσπρους κρίνους.
 Και την πνοή σου τη στερνή
 Τη βοήθησα να πάη να ζωντανέψη
 Σε κάποιους άλλους κόσμους πιο μεστούς
 Κάποια καρδιά βαθύτερη,

¹² Κ. Παλαμάς, «Στέλλα Βιολάντη», περ. *Παναθήναια*, έτ. Α', τ. Β' (χωρίς αριθμό τεύχους), 1901, σσ. 128-129.

Κ' ευγενικώτερη μια σκέψη.
 Κ' έγινα Μούσα 'ς ένα ποιητή
 Και του ψιθύρισα να σε αναστήση.

Είμαι η φτωχούλα η ρεζεντά,
 Εκείνη που είχ' ανθίσει
 Στης φοβερής σοφίτας σου την άκρη·
 Και αγνάντια στη σκληράδα των ουτιδανών,
 Κί' απάνου στο σκληρό του πάθους σου διαμάντι,
 Ήμουν εγώ το δάκρυ
 Που ο βαθύς σου ο πόνος
 Το είχε στερέψει από τη βρύση του ματιού σου,
 Στέλλα Βιολάντη!»

Η συγκεκριμένη κίνηση του Παλαμά, λίγο μετά τη δημοσίευση του διηγήματος του Ξενόπουλου, φαίνεται να συνιστά μια άτυπη αλλά ιδιαίτερα ευνοϊκή κρίση γι' αυτό και συντελείαποφασιστικά στην «ενίσχυση» του ρεύματος της αναγνωστικής υποδοχής του έργου του συγγραφέα, από τις αρχές του 20ού αιώνα. Ας μην ξεχνούμε ότι ο Παλαμάς, στα 1900, αποτελεί ήδη μια σημαίνουσα προσωπικότητα των νεοελληνικών γραμμάτων, όχι μόνον ως πρωτοπόρος στην ποιητική σύνθεση και μαχητικός δημοτικιστής, αλλά και ως δημιουργικός αποδέκτης των νεότερων λογοτεχνικών ρευμάτων που κυριαρχούν στον ευρωπαϊκό πολιτισμικό ορίζοντα.

Αν ο Εφταλιώτης, στα 1894, «πριμοδοτούσε» εξαιρετικά τη *Μαργαρίτα Στέφα* του Ξενόπουλου, εισηγούμενος ότι ο προέχων ηθογραφικός–κοινωνιολογικός ρεαλισμός της αποτελεί και τη λογοτεχνική της πρωτοπορία, η συμβολή της παλαμικής *Στέλλας Βιολάντη*, επτά χρόνια μετά, νομίζουμε πως προσφέρει μοναδική «υπηρεσία» στον *Έρωτα εσταυρωμένο*, καταδεικνύοντας, μεταξύ άλλων, τη δυναμική του αφηγήματος προς μια ειδολογική μεταγραφή, που στη συγκεκριμένη περίπτωση υλοποιείται με την παραγωγή ενός ποιήματος. (Εύλογα, εδώ, εγείρεται το ερώτημα για τον αριθμό των νεοελληνικών αφηγημάτων, που έγιναν αφορμές–πηγές ανάλογης ποιητικής έμπνευσης κατά τη χρονική περίοδο που εξετάζουμε.)

Άξιος προσοχής, ακόμη, είναι ο επίτιτλος «επαρχιακό διήγημα», με τον οποίο δημοσιεύεται το εν λόγω αφήγημα· και τούτο γιατί θα μπορούσε εύλογα να υποτεθεί ότι με τη χρήση του επιδιώκεται, εκ μέρους του συγγραφέα, η εκ προοιμίου «τοποθέτηση» του αφηγήματός του εντός του ισχύοντος ηθογραφικού ορίζοντα προσδοκίας και επομένως η σχετική —αναμενόμενη— ευνοϊκή υποδοχή...

2.3.

Το κριτικό ενδιαφέρον του Karl Dieterich

Σύμφωνα με την αναφορά συνεργάτη του περιοδικού *Παναθήναια* που υπογράφει ως «Άγγελος Φιλανθρωπινός», η αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου σχολιάζεται, αυτήν την εποχή, την αναφορά συνεργάτη του περιοδικού *Παναθήναια* που υπογράφει ως «Άγγελος Φιλανθρωπινός», από τον Karl Dieterich στη μελέτη του «Το νεώτερον ελληνικόν διήγημα». Θα πρέπει να επισημανθεί εξ αρχής η κριτική διαμεσολάβηση του αρθρογράφου των *Παναθηναίων* στη μετάφραση και ερμηνεία των απόψεων του Γερμανού νεοελληνιστή, ιδιαίτερα όσον αφορά την απόδοση στα ελληνικά των όρων που ο τελευταίος χρησιμοποιεί. Μάλιστα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ο ίδιος ο Ξενόπουλος εμφανίζεται να διαφωνεί ως προς την ελληνική για την ελληνική απόδοση συγκεκριμένου όρου που χρησιμοποιείται στις σχετικές κρίσεις του Dieterich επί του έργου του.

Ενδιαφέρον, κατά πρώτο λόγο, παρουσιάζει η άποψη του Dieterich σε σχέση με την εξέλιξη της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Κατ' αυτόν, η ανεπαρκής ταξική υποδομή στην Ελλάδα, και ιδιαίτερα η απουσία ανεπτυγμένης αστικής τάξης —της τάξης «των μεμορφωμένων αστών», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται—, είναι γενικά υπεύθυνη για την ελλιπή ανάπτυξη της κοινωνικής προσωπικότητας των Ελλήνων, έτσι ώστε να εμποδίζεται και η αντίστοιχη «αποτύπωσή» της μέσω της λογοτεχνίας. Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία του άρθρου, ενώ στις χώρες της δυτικής Ευρώπης με την ανεπτυγμένη ταξικά κοινωνία επιτυγχάνεται η «ατομικότητα» και κατ' αντιστοιχίαν η πεζογραφική αποτύπωση αφηγηματικών τύπων με μοναδικά χαρακτηριστικά («ατόμων»), στην Ελλάδα, και συγκεκριμένα στα νεοελληνικά αφηγήματα της εποχής, ευνοείται μόνον η αντίστοιχη αποτύπωση «λαϊκών τύπων», όπου κοινά χαρακτηριστικά συναντώνται ταυτόχρονα σ' ένα ευρύ φάσμα ανθρώπων χαρακτήρων.

Ωστόσο, παρά τις «δυσμενείς» ελληνικές κοινωνικές συνθήκες, κάποιοι από τους Έλληνες αφηγηματογράφους φαίνεται ότι επιτυγχάνουν την πεζογραφική αποτύπωση «ατόμων»... Πρόκειται για τον Π. Νιρβάνα, ο οποίος εκλαμβάνεται ως ο «ατομικώτερος» μεταξύ των ομοτέχνων του, και τον Α. Καρκαβίτσα, ο οποίος αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι είναι ο «μόνος ίσως, όστις δεν πλάττει τύπους αλλ' άτομα».

Παρά τις πιο πάνω διαπιστώσεις του, ο Dieterich εκφράζεται θετικά για το ηθογραφικό διήγημα της εποχής, «το λιτόν, μικρόν, γνήσιον όμως εγχώριον λαϊκόν διήγημα», όπως emphaticά αναφέρει, για το οποίο, μάλιστα, εμφανίζεται ιδιαίτερα αισιόδοξος, καθώς εκτιμά πως εμπεριέχει «επαρκέστατα σπέρματα μεγαλειτέρων, αληθώς εθνικών πνευματικών δημιουργημάτων». Μάλιστα, αν βάσει του άρθρου, οι

Καρκαβίτσας και Νιρβάνας φαίνεται να απολαμβάνουν την θετικότερη κριτική ανταπόκριση μεταξύ των ομοτέχνων τους, με κριτήριο την προβολή «εξατομικευμένων» αφηγηματικών τύπων στη διηγηματογραφία που παράγουν, άλλοι, των οποίων τα ονόματα δεν αναφέρονται, προβάλλονται ως δημιουργοί μιας πρόζας που εστιάζει στην εισαγωγή «λαϊκών» τύπων, καθ' όλα αποδεκτής. Ανάμεσα σ' αυτούς είναι και ο Ξενόπουλος, ο οποίος από κοινού με τους Κων. Θεοτόκη και Νικ. Επισκοπόπουλο, εμφανίζεται —λόγω καταγωγής— ιδιαίτερα επηρεασμένος από την ευρωπαϊκή λογοτεχνία, αλλά ταυτόχρονα και ο «λαϊκώτερος» εκ των τριών. Η «λαϊκότητα», μάλιστα, που εμφανίζουν τα αφηγήματα του συγγραφέα (συγκεκριμένα αναφέρεται η *Μαργαρίτα Στέφα*) «αντιπαράκειται» στον άξονα της «ηδυπαθείας» και του «*décadente*» που εκπορεύεται από τον αισθητιστικό χαρακτήρα των *Ιστοριών του Δειλινού* του Επισκοπόπουλου... Αξίζει να δούμε ένα εκτενές απόσπασμα από το εν λόγω άρθρο¹³:

«[...] Εις την νέαν ελληνικήν λογοτεχνίαν, λέγει ο Δίτεριχ, η τέχνη του διηγήματος είνε η νεωτάτη. Δεν είνε περισσότερον από είκοσιν ετών. Οι λόγοι της βραδείας ταύτης αναπτύξεως είνε προ πάντων κοινωνικής φύσεως, το κυρίως θεραπευτικόν έδαφος της νεωτέρας μυθιστοριογραφίας, η κοινωνική διαφορά, η μόρφωσις κοινωνικών τάξεων, και εν αντιθέσει προς τούτο η ανάπτυξις του ατόμου έλειπεν εντελώς εν Ελλάδι όπως εν γένει εις τα κράτη του Αίμου. Υπήρχον μόνον ευπατρίδαι από το έν μέρος και χωρικοί, βοσκοί, πραγματευταί και ναύται από το άλλο. Ο μέσος όρος, η τάξις των μεμορφωμένων αστών λείπει εν Ελλάδι, όπως και εις όλην την ανατολικήν Ευρώπην και σήμερον ακόμη σχεδόν εντελώς [...]. Από το 1880 αφυπνίζεται έξαφνα δροσερά ζωή· η προς μυθοπλαστίαν όρεξις, ήτις μένει πάντοτε ζωηρά εις τους Έλληνας, τρέπεται προς την πλουσίαν αρχέγονον, έως τώρα περιφρονουμένην, ζωήν του λαού και συγκρατεί αυτήν εις το περιβάλλον του γενεθλίου τοπίου· τοιουτοτρόπως γεννάται εις διάφορα ταυτοχρόνως μέρη λαϊκόν διήγημα, το οποίον περιέχει επαρκέστατα σπέρματα μεγαλειτέρων, αληθώς εθνικών πνευματικών δημιουργημάτων. Δεν επικρατεί λοιπόν το εν μεγαλογραφία μυθιστόρημα ουδέ η νεωτέρα "nouvelle" εν τη συγχρόνω παραγωγή της Ελλάδος, διότι ο καιρός δεν ωρίμασεν εισέτι προς τούτο, αλλά το λιτόν, μικρόν, γνήσιον όμως εγχώριον λαϊκόν διήγημα. Εις το είδος τούτο η δράσις και η καλλιτεχνική αυτής διαμόρφωσις υποχωρούσιν εις το προς το υλικόν και την τοπιογραφικήν διάθεσιν ενδιαφέρον, η δε ηθογραφία καταπλημμυρίζει την διήγησιν. Έχομεν δε τότε προ ημών σκηνάς της λαϊκής

¹³ Άγγ. Φιλανθρωπινός, «Το νεώτερον ελληνικόν διήγημα κατά τον Καρλ Δίτεριχ», περ. *Παναθήναια*, έτ. Α', τ. Β' (χωρίς αριθμό τεύχους), 1901, σσ. 72-73.

ζωής των εκασταχού μερών. Εν γένει εις τα πλείστα των διηγημάτων τούτων γνωρίζομεν λαϊκούς τύπους, αλλ' όχι άτομα. Εις την ανατολικήν Ευρώπην ο λαός δεν απέκτησεν ατομικότητα ως εις τας πολιτισμένας χώρας της Δυτικής Ευρώπης. Ο μόνος ίσως, όστις δεν πλάττει τύπους αλλ' άτομα, είνε ο Καρκαβίτσας. Η κατ' αυτού μομφή ότι οι γυναίκες του δεν είνε ελληνίδες αλλά γερμανίδες περισσότερον αρμόζει εις άλλην ομάδα, ήτις ή έζησε και διεμορφώθη εις την ξενιτιάν ως ο Ψυχάρης, ο Βικέλας, ο Βιζυηνός, ή υπέστη φιλολογικώς την ξένην επίδρασιν, όπως ο Ξενόπουλος, ο Επισκοπόπουλος και ο Θεοτόκης, οίτινες ένεκα της εκ των Ιονίων νήσων καταγωγής των μαρτυρούν σφοδράς ρομανικάς επιδράσεις. Εκ τούτων πάλιν λαϊκώτερος είνε ο Ξενόπουλος εις το ζακυνθινόν ηθογραφικόν μυθιστόρημά του την "Μαργαρίτα Στέφα", ενώ του Επισκοποπούλου, αι "Ιστορίαι του Δειλινού" παρουσιάζουν υπέρ το δέον λεπτολόγον, σχεδόν *décadente*, απεικόνισιν της ηδυπαθείας κατά το πρότυπον του διδασκάλου του Δ' Αννούντσιο. Ευάρεστον αρμονίαν εις την απεικόνισιν της εσωτερικής ζωής και του εξωτερικού κόσμου, σχεδόν αδιάκοπον μετάβασιν των ψυχικών διαθέσεων εις απεικόνισιν εξωτερικών γεγονότων και καταστάσεων, δεικνύει ο Παύλος Νιρβάνας, υπό καλλιτεχνικήν έποψιν βεβαίως ο σπουδαιότερος εξ άπαντος ο ατομικώτερος όλων [...].»

Σε μια τελική αποτίμηση των προαναφερθέντων γίνεται, νομίζουμε, εμφανές ότι η επιχειρηματολογία του Dieterich εισηγείται εμμέσως τη μειωμένη ψυχογραφική ικανότητα των Ελλήνων αφηγηματογράφων —πλην ίσως των περιπτώσεων Καρκαβίτσα και Νιρβάνα— με άμεση συνέπεια τη στοιχειοθέτηση μιας «ελαφράς» και «επιδερμικής» ηθογράφησης του ελληνικού βίου. Με άξονα τη νεοελληνική διηγηματογραφία ο αρθρογράφος θέτει γενικά τον προβληματισμό του για την εν εξελίξει νεοελληνική ηθογραφική παραγωγή, εκτιμώντας πως περιγράφει όψεις της ελληνικής επαρχιακής ζωής χωρίς, όμως, ουσιαστική εμβάθυνση και καταγραφή των εσωτερικών της δεδομένων, στον βαθμό, βέβαια, που αυτά έχουν διαμορφωθεί με βάση την υπάρχουσα κοινωνική υποδομή. Η ιδιαίτερη αναφορά του για την αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου αποτελεί μια εξαίρεση: η *Μαργαρίτα Στέφα*, αν και δεν είναι ένα «μικρόν διήγημα», φαίνεται να εμπίπτει στη γενική θεώρησή του λόγω του εμφανούς ηθογραφικού της χαρακτήρα. Περί λανθασμένης ερμηνείας, ωστόσο, κάνει λόγο ο ίδιος ο συγγραφέας σχετικά με την ελληνική απόδοση, εκ μέρους του αρθρογράφου των *Παναθηναίων*, του επιθέτου «*volkstümlicher*» —το οποίο χρησιμοποιεί ο Γερμανός νεοελληνιστής προκειμένου να χαρακτηρίσει την αφηγηματική «γραμμή» της *Μαργαρίτας Στέφα*— ως «λαϊκότερος» έναντι του «εθνικότερος», «ελληνικότερος», το οποίο κατά τη γνώμη του είναι το ορθό¹⁴. Αν

¹⁴ Βλ. Γρ. Ξενόπουλος, *Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα*, ό.π. [2], σ. 396.

και δεν πρέπει ν' αγνοήσει κανείς, εδώ, πως το αίτημα για ταύτιση του «εθνικού» με το «λαϊκό» αποτελεί ένα από τα βασικά αιτήματα όχι μόνο του εκπνεύσαντος Ρομαντισμού αλλά και του αναπτυσσόμενου κινήματος του Δημοτικισμού —στο οποίο ο Ξενότερος φαίνεται να εντάσσεται αυτήν την εποχή—, θέλοντας, παρεμπιμπτόντως, να ερμηνεύσει και με άλλον τρόπο την εκδοχή του συγγραφέα, εύκολα αντιλαμβάνεται τους ευσεβείς πόθους του τελευταίου για μια «εθνική» πρόσληψη της αφηγηματογραφίας του με απώτερο σκοπό την ευρεία αναγνωστική της αποδοχή, αφού ό,τι μπορεί να «αντιπροσωπεύει» το έθνος είναι ευνόητο να «δικαιούται» τη δέουσα ανταπόκριση του κοινού...

Αποδεχόμενοι, ωστόσο, τις απόψεις του Dieterich, με βάση το δεδομένο της «λαϊκότητας», νομίζουμε πως η συγκεκριμένη πρόσληψη εισηγείται την εμφανή εμπλοκή της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου με παραμέτρους που άπτονται της νεοελληνικής κοινωνικής ζωής και με κύριο χαρακτηριστικό τη ρεαλιστική πεζογραφική αποτύπωση, εν αντιθέσει με την αισθητιστική, λιγότερο ρεαλιστική συγγραφή ομοτέχνων του. Σε μια γενικότερη αποτίμηση των απόψεων του Γερμανού νεοελληνιστή γίνεται κατανοητό ότι η θέση της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου εντός του εν εξελίξει νεοελληνικού ηθογραφικού ορίζοντα προσδοκίας όχι μόνο επιβεβαιώνεται, αλλά εμφανίζεται ενισχυμένη με την αναγνώριση της υπεροχής στο έργο του, του στοιχείου της «λαϊκότητας». Εύλογα, ωστόσο, προβάλλει το ερώτημα, αν τελικά η αναφορά στη «λαϊκότητα» της αφηγηματικής παραγωγής του συγγραφέα, εκ μέρους του Dieterich, εισηγείται, επιπλέον, και την πιθανή ευνοϊκή υποδοχή της εκ μέρους του αναγνωστικού κοινού, την ευρεία της αναγνωσιμότητα, και αν, κατ' επέκταση, η διαπιστούμενη «ατομικότητα», ως πρωτεύον στοιχείο της λογοτεχνικής γραφής του Νιρβάνα, και πολύ περισσότερο ο ανιχνευόμενος «αισθητισμός» αυτής του Επισκοπόπουλου, παραπέμπουν και στη διαφαινόμενη θεώρηση των αντίστοιχων αφηγημάτων τους ως αναγνωστικών αντικειμένων μιας περιορισμένης αριθμητικά élite...

Ο ίδιος ο Ξενόπουλος, πάντως, τοποθετώντας τον θεωρητικό χαρακτήρα των απόψεων του Dieterich σε εντελώς πρακτική βάση, θέτει ευθέως το ζήτημα της ευρείας αναγνωστικής αποδοχής της ηθογραφικής παραγωγής του, εκ μέρους του ελληνικού κοινού. Επικαλούμενος, μάλιστα, την αναγνωστική του επιτυχία, μέσω της ευρείας κυκλοφορίας των βιβλίων του, αυτοχαρακτηρίζεται ως λαϊκός συγγραφέας¹⁵: «[...] κηρύττομαι "λαϊκός" συγγραφέας και διαπιστώνω πως τα διηγήματά μου τα διαβάζει και τα χαίρεται ο κόσμος», αναφέρει σχετικά στον πρόλογο της πρώτης σειράς των *Διηγημάτων*¹⁶ του, η οποία εκδίδεται το έτος αυτό.

¹⁵ Ο.π.

¹⁶ Βλ. Βιβλιογραφία, σσ. 362-363 αρ. 6.

Συγκεκριμένα, τον Ιούνιο του 1901 τυπώνεται εκδίδεται με έξοδα του¹⁷ στο τυπογραφείο του Αν. Κωνσταντινίδη και σε χίλια αντίτυπα¹⁸ μια πρώτη σειρά αφηγημάτων, στην οποία περιλαμβάνονται δεκαεπτά διηγήματα¹⁹, όλα δημοσιευμένα στην τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα. Το περιοδικό *Παναθήναια* έχει προ τετραμήνου αναγγείλει τη σχετική έκδοση, και, μάλιστα, στο τεύχος απ' όπου αρχίζει και η δημοσίευση του *Έρωτα εσταυρωμένου*²⁰. Το γεγονός έχει, επίσης, ανακοινωθεί από τις σελίδες του ίδιου περιοδικού και στο τεύχος του δεύτερου δεκαπενθημέρου του Ιουνίου του 1901²¹. Αξίζει να δει κανείς πώς, μέσω της συναφούς ανακοίνωσης, αυτής όσοι από τους αναγνώστες του περιοδικού επιθυμούν να παραγγείλουν αντίτυπα της έκδοσης αυτής, «υποχρεούνται» να εγγραφούν συνδρομητές στην αναγγελόμενη «Δευτέραν Σειράν των Διηγημάτων», η οποία παραμένει απροσδιόριστη χρονικά (προφανώς πρόκειται γι' αυτή που πραγματοποιήθηκε το 1903²²):

«Εξεδόθησαν: Διηγήματα υπό Γρηγορ. Ξενοπούλου, (σειρά πρώτη) εν Αθήναις [...]. Κομψότατος τόμος, με εικονογραφημένον τρίχρωμον εξώφυλλον και με την εικόνα του συγγραφέως. Μόνον οι εγγραφόμενοι συνδρομηταί δια την αγγελλομένην Δευτέραν Σειράν των Διηγημάτων, δύνανται ν' αποκτήσωσι και την εκδοθείσαν ήδη πρώτην, συναποστέλλοντες φρ. 3 —το όλον φρ. 6 και δια τους δύο τόμους— προς το γραφείον των "Παναθηναίων".»

Είναι προφανής η εκδούλευση που προσφέρεται, εκ μέρους των *Παναθηναίων*, στον «ανερχόμενο», πλέον, Ξενόπουλο... Δεν είναι μόνον η προβολή της αφηγηματικής παραγωγής του, η οποία εξασφαλίζεται με την ενημέρωση των αναγνωστών του περιοδικού, αλλά και μια «λογιστικού» τύπου» διευκόλυνση ως προς τις οικονομικές απολαβές που απορρέουν από την εισαγωγή της παραγωγής αυτής στην ελεύθερη αγορά.

¹⁷ Βλ. σχετικά την ομολογία του ίδιου του Ξενόπουλου στον πρόλογο της σειράς Γρηγ. Ξενοπούλου, *Αθανασία κι άλλα 24 διηγήματα (1924-1943)*, εκδόσεις «Οι φίλοι του βιβλίου», [Αθήνα] 1944, σ. 9.

¹⁸ Βλ. Γρ. Ξενόπουλου, *Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα, ό.π.* [2], σ. 396.

¹⁹ Βλ. πιο πάνω, σημ. [16].

²⁰ Βλ. περ. *Παναθήναια*, έτ. Α', τ. Α', τχ. 8, 1901, σ. 320, στήλη «Νέα Βιβλία».

²¹ Βλ. περ. *Παναθήναια*, έτ. Α', τ. Β', τχ. 15, 1901, σ. 280.

²² Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 363 αρ. 7.

2.4.

Διηγήματα. Σειρά Πρώτη:

Οι αρνητικές κρίσεις του Δημ. Χατζόπουλου

Στα 1901 εκδίδεται το περιοδικό *Ο Διόνυσος*, που διευθύνουν οι Δ. Χατζόπουλος και Γ. Καμπύσης. Το νέο περιοδικό επιδεικνύει αυστηρή κριτική στάση απέναντι στον περιρρέοντα λαογραφισμό της εποχής και, προσδοκώντας τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της νεοελληνικής λογοτεχνίας, πρεσβεύει το αίτημα της εξόδου της από τα στενά «εθνικά» πλαίσια της ηθογραφίας. Από τις σελίδες του περιοδικού Αυστηρή κριτική ασκείται από τις σελίδες του περιοδικού και στην αφηγηματογραφία του Ξενοπούλου. Πιο συγκεκριμένα, για την έκδοση των *Διηγημάτων* του 1901, ο Δημ. Χατζόπουλος (Μποέμ) φτάνει ως την απόρριψη²³:

«Διατί εξεδόθησαν αυτά τα *Διηγήματα* του κ. Γ ρ η γ ο ρ ί ο υ Ξ ε ν ο π ο ύ λ ο υ; Διά ν' αναγνωσθούν ως χρονογραφήματα; Αλλ' υπάρχουν τόσα κάθε ημέρα! Διά ν' αναγνωσθούν από τους μικρούς αναγνώστας της *Διαπλάσεως των Παίδων*; Αλλ' ό,τι δημοσιεύει η Διάπλασις θα έχη ολιγωτέραν φλυαρίαν απ' αυτήν που εκχύνεται από τας 169 σελίδας των *Διηγημάτων* του κ. Γ ρ. Ξ ε ν ο π ο ύ λ ο υ. Ο συγγραφέας της *Μητρειάς* δεν μας έδωκεν ποτέ σχεδόν άλλην καλλιτεχνικήν εντύπωσιν από την της φλυαρίας [...]»,

γράφει χαρακτηριστικά. Ουσιαστικά, ο Χατζόπουλος κατηγορεί τον συγγραφέα για «έλλειψιν πνεύματος και έλλειψιν ζωής», χαρακτηρίζοντάς τον ως έναν κοινό εφημεριδοχρονογράφο. Ειδικότερα, το *Βορεινό παράθυρο*²⁴ αναφέρεται ως μία «ατελεύτητος [...] χρονογραφία κουράζουσα» και *Το παράθυρόν του* προτείνεται να κριθεί από... τον κ. Κουρτίδη, τον γνωστό συγγραφέα παιδικών αναγνωσμάτων, με το σκεπτικό ότι «κάτι το μαθητικώς άτεχνον» το χαρακτηρίζει, άποψη που υιοθετείται γενικότερα και για τα υπόλοιπα αφηγήματα.

Εκεί που η ευνοϊκή κριτική ματιά του Εφταλιώτη «έβλεπε» την «αλήθεια» στην αφήγηση της *Μαργαρίτας Στέφα*, η απορριπτική διάθεση του Χατζόπουλου θέλει «όλον το γράψιμο» του συγγραφέα, τουλάχιστον όσον αφορά τη διηγηματογραφία, να «φαίνεται ψεύτικο». Αυτή η έλλειψη ρεαλισμού, μάλιστα, οδηγεί σε αφηγήματα τόσο «εστερημένα ενδιαφέροντος», ώστε να χάνουν την ιδιότητά τους ως έργα τέχνης, επειδή «δεν κατορθώνουν να συγκινήσουν ή ν' ανοίξουν την σκέψιν» —

²³ Μ., «Ελληνικά βιβλία, Γρηγορίου Ξενοπούλου: *Διηγήματα*, σειρά πρώτη...», περ. *Ο Διόνυσος*, τχ. ΙΙ, 1901. Τώρα στο περ. *Ο Διόνυσος*, τ. Α', Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1981 (φωτογραφική ανατύπωση), σσ. 144-145. Βλ. Επίμετρο, σσ. 492-493.

²⁴ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 393 αρ. 115.

«και τι άλλο θα είνε η Τέχνη;» —, αναρωτιέται, χαρακτηριστικά, ο αρθρογράφος. Επιπλέον, με την παράθεση μικρού αποσπάσματος από το διήγημα *Ο απόμαχος*²⁵, εγείρεται συναφής προβληματισμός, σύμφωνα με τον οποίο αντιδιαστέλλεται η αισθητική αξία των λογοτεχνικών κειμένων με το γεγονός της ευρείας αναγνωσιμότητάς τους. Ειδικότερα, τα αφηγήματα του Ξενόπουλου «παραλληλίζονται» με αυτά του Γάλλου μυθιστοριογράφου και δραματικού συγγραφέα G. Ohnet, του οποίου τα έργα συχνά γνωρίζουν πολύ θετική ανταπόκριση εκ μέρους του κοινού, αλλά δυσμενή σχόλια από την πλευρά των κριτικών:

«[...] Γιατί εβγήκαν τα διηγήματα αυτά; Διά να μάθωμεν από τον πρόλογον του βιβλίου, ότι καυχάται ο κ. Ξ ε ν ό π ο υ λ ο ς έχων τους περισσοτέρους αναγνώστας και την θερμήν των υποστήριξιν εις την Ελλάδα; Δεν άξιζε τον κόπον μία τοιαύτη έκδοσις διά μίαν τοιαύτην διαβεβαίωσιν. Του Γ ε ω ρ γ ί ο υ Ο ν έ εις την Γαλλίαν τα βιβλία υπερβαίνουν την εκατοστήν και την διακοσιοστήν έκδοσιν. Αλλά επί τέλους, ό,τι ψεύτικο φαμπρικάρει ο Ονέ γ ν ω ρ ί ζ ε ι και να το φαμπρικάρη καλώς.»

Ας προσέξουμε τη λέξη «φαμπρικάρει», που χρησιμοποιεί ο αρθρογράφος, με την οποία, στις αρχές του 20ού αιώνα, παραπέμπει στα «βιομηχανικά» αφηγήματα· πρόκειται για χαρακτηρισμό συχνά αποδιδόμενο στα πρόχειρης γραφής αλλά ευρείας αναγνωσιμότητας αφηγηματικά κείμενα, με τα οποία φαίνεται να ικανοποιείται ο αναγνωστικός ορίζοντας προσδοκίας του ευρέος κοινού. Πρόκειται για άποψη που διατυπώνεται συχνά κατά τη διάρκεια των πενήντα χρόνων της λογοτεχνικής δραστηριότητας του Ξενόπουλου. Το επιχείρημα, μάλιστα, πως ο συγγραφέας «κατασκευάζει» τέτοια αφηγήματα για να προσελκύσει το ευρύ αναγνωστικό κοινό, επιδιώκοντας τις πωλήσεις αντιτύπων για τα βιβλία του με σκοπό το άμεσο οικονομικό του όφελος, βρίσκεται πάντα επί σκηνής.

Είναι προφανές είναι η αυστηρότητα με την οποία κρίνει και απορρίπτει το έργο του Ξενόπουλου ο αρθρογράφος. Ποιο είναι, όμως, το ιδεολογικό-αισθητικό υπόβαθρο αυτής της δυσμένειάς του; Οποσδήποτε, ένα μέρος των όσων ισχυρίζεται για τα συγκεκριμένα αφηγήματα ευσταθεί, αν λάβει κανείς ως τεκμήριο και τις κρίσεις άλλων, οι οποίες διατυπώθηκαν σχετικά, π.χ. τις απόψεις του Π. Νιρβάνα, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Ωστόσο, δεν θα πρέπει και να μας διαφεύγει το ότι ο Χατζόπουλος εκλαμβάνει την αφηγηματογραφία του συγγραφέα ως έργο παρωχημένης αξίας, ορμώμενος από τη γενικότερη τάση ιδεολογικής και αισθητικής

²⁵ Βλ. *ό.π.*, σσ. 362-363 αρ. 6.

απόρριψης της ηθογραφικής παραγωγής των Ελλήνων αφηγηματογράφων²⁶, η οποία αποτελεί βασική «γραμμή» όχι μόνο της δικής του θεώρησης αλλά και του περιοδικού που διευθύνει²⁷. Πώς, άλλωστε, μπορούν να κριθούν ευνοϊκά τα αφηγήματα ενός συγγραφέα που επιθυμεί να αυτοσυστήνεται στο αναγνωστικό κοινό ως «λαϊκός διηγηματογράφος»²⁸, από έναν διανοούμενο, όπως ο Δημ. Χατζόπουλος, ο οποίος με την προαναγγελία της έκδοσης του περιοδικού του έχει ήδη δηλώσει και την πρόθεσή του να απευθύνεται «προς τους ολίγους»²⁹, εκφράζοντας έτσι μια εκ διαμέτρου αντίθετη πρόθεση απ' αυτήν που δηλώνει ο Ξενόπουλος;

²⁶ Ο Παλαμάς στο άρθρο του με τίτλο «Η φιλολογία μας», του 1902, αναφέρει σχετικά με τον Δ. Χατζόπουλο: «[...] Όσο για το Μποέμ, από τότε που καβαλλίκεψε αλά Νίτσε τη Μοίρα του, καταφρονεί, ως ταπεινά βέβαια και ως πρόστυχα, καθετί που θα του θυμίξη και τη λέξη ακόμα η θ ο γ ρ α φ ι α [...].» Βλ. σχετικά Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. βος, Γκοβδόστης, [Αθήνα] χ.χ., σ. 139.

²⁷ Βλ. Χ. Λ. Καράογλου, *Ο Διόνυσος* (1901-1902), Διάπτων, [Αθήνα] χ. χ, σσ. 24-37.

²⁸ Βλ. Γρ. Ξενόπουλου, *Διηγήματα*. Σειρά πρώτη, Εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδη, Αθήναι, 1901, σσ. ια' - ιβ', όπου, στον πρόλογο, ο ίδιος ο συγγραφέας αυτοχαρακτηρίζεται: «[...] Είμαι λαϊκός διηγηματογράφος. Ο κόσμος με νοιώθει, ο κόσμος με διαβάξει, ο κόσμος με αγοράζει. [...] Οι λόγιοι τάχα ξυνίζουν τα μούτρα τους, και ο κόσμος που διαβάξει, — διαβάξει μ' ευχαρίστησιν [...]. Εγώ γράφω διηγήματα δια τον κόσμον, και θέλω να τα χαιρέται ο κόσμος. Μου αρέσει, κάθε μου διήγημα, οιασδήποτε φύσεως και οιοδήποτε εσωτερικού, να είναι εις την μορφήν του τόσον απλούν, ώστε με την ιδίαν σχεδόν άνεσιν να ημπορή να το διαβάξη κι ένας μαθητής του Γυμνασίου και ο κύριος Παλαμάς. Δεν αγαπώ τα σύννεφα και το σκοτάδι με τραβά περισσότερον η ξαστεριά, το φως. Εσπούδασα μαθηματικά εις τα νιάτα μου, κι εσυνήθισα να λέγω τα πράγματα απλά, καθαρά και ξάστερα [...]. Τέλος πάντων, καλή κακή, αυτή είναι η αισθητική μου, — η φύσις μου θα έλεγα καλλίτερα, — και εις αυτήν οφείλω κ' εγώ, ας πω έτσι, την ισχύν μου — την αγάπην του κ ο ι ν ο ύ [...].»

²⁹ Βλ. Χ. Λ. Καράογλου, *Ο Διόνυσος* (1901-1902), *ό.π.* [27], σ. 29.

2.5.

Διηγήματα Σειρά Πρώτη:

Η κριτική θεώρηση του Π. Νιρβάνα

Την ίδια χρονιά (1901) δημοσιεύεται στο περιοδικό *Παναθήναια* κριτικό άρθρο για τα *Διηγήματα* του Γρ. Ξενόπουλου, υπογεγραμμένο από τον Π. Νιρβάνα³⁰. Η δημοσίευση γίνεται στα πλαίσια σειράς κριτικών άρθρων που δρομολογεί το περιοδικό, με γενικό τίτλο «Φιλολογική ζωή» — σ' αυτή συμμετέχει και ο ίδιος ο Ξενόπουλος σχολιάζοντας την *Τρισεύγενη* του Κ. Παλαμά³¹.

Ο Π. Νιρβάνας, συνομήλικος και επιστήθιος φίλος του Ξενόπουλου, «πολυπράγμων» λόγιος³², ένας από τους πρωτεργάτες της έκδοσης του περιοδικού *Η Τέχνη* και από τους εισηγητές της νιτσεικής φιλοσοφίας στην Ελλάδα, φανερά επηρεασμένος από το κίνημα του αισθητισμού, αναπτύσσει το σκεπτικό του σχετικά με την αφηγηματογραφία του συγγραφέα με διάθεση ευνοϊκή, επιχειρώντας, παράλληλα, σε κάποια σημεία «διορθωτικές» επισημάνσεις. Πρόκειται για ένα άρθρο ιδιαίτερα προσεγμένο από τον συντάκτη του, στο οποίο είναι εμφανής η πρόθεσή του να προβεί σε αντικειμενικές κρίσεις. Αξίζει ν' αναφέρουμε, αρχικά, την χαρακτηριστική τοποθέτηση του αρθρογράφου σε σχέση με τη χρονική περίοδο και την περριρρέουσα ατμόσφαιρα, εντός της οποίας τα κρινόμενα αφηγήματα έχουν γραφεί:

«[...] Αυτήν την εποχήν, από τότε έως τώρα, την πλήρη ταραχών και ερίδων και αποπλανήσεων, αλλά και σχετικού σφρίγγους ταυτοχρόνως, [...] μέσα εις ανόρθωσιν και κατακρήμνισιν ιδώλων, μέσα εις την ανησυχίαν των νέων τάσεων και μιμήσεων, μέσα εις την παραφροσύνην της νεομανίας. [...]»

Ο Νιρβάνας θεωρεί πως ο συγγραφέας διαθέτει «εκλεκτόν τάλαντον» και «αντίληψιν φωτισμένην, με καλαισθησίαν προ πάντων και χάριν και θηλυκότητα πνεύματος» αλλά και «ανησυχία ανακαινίσεως», η οποία τον οδηγεί σε «μεταβολήν γνυμών και αντιλήψεων, εκπίπτουσιν κάποτε εις παραδοξολογίαν και αντιφάσεις»

³⁰ Βλ. Π. Νιρβάνας, «Γρηγ. Ξενοπούλου: *Διηγήματα*. Σειρά Πρώτη 1901», περ. *Παναθήναια*, έτ. Α', τ. Β', 15.08.1901, σσ. 346-349. Τώρα στο Π. Νιρβάνα, *Τα Άπαντα*, τ. Δ', επιμέλεια Γ. Βαλέτα, εκδοτικός οίκος Χρ. Γιοβάνη, Αθήνα 1968, σσ. 277-283. Βλ. και Επίμετρο, σσ. 493-497.

³¹ Γρ. Ξενοπούλου, «Τρισεύγενη, δράμα σε τέσσερα μέρη υπό Κωστή Παλαμά», περ. *Παναθήναια*, έτ. Γ', τ. ΣΤ', 30.09.1903, σσ. 757-761.

³² Βλ. σχετικά Μαριάννα Δήτσα, «Π. Νιρβάνας» στον συλλογικό τόμο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τ. Θ', εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1997, σσ. 224- 257 (: 234).

αλλά και «εγκόλπωσιν κάθε νέας τάσεως και τροπής, εις την οποίαν αν δεν διέφυγεν ισχυρώς τα όρια της στενής μιμήσεως, δεν εγλύστρησεν όμως και ποτέ επικινδύνως εις τα όρια της παραφροσύνης ή του επαρχιωτισμού».

Προφανώς, παρά το ότι το αφηγηματικό πνεύμα του Ξενόπουλου φαίνεται να εκλαμβάνεται ως καινοτόμο με βάση το σχετικό ενδιαφέρον του για τα πρωτοπόρα ρεύματα —η πρόσληψη των οποίων βαθμηδόν συντελεί στην προώθηση νεοτερικών παραμέτρων στα νεοελληνικά γράμματα—, ο αρθρογράφος δεν διστάζει να καταλογίσει στον συγγραφέα το «ατόπημα» της μίμησης. Διασώζεται, ωστόσο, η αφηγηματική τέχνη του τόσο από τυχόν καταδίκη σε μια «ακραία» πρωτοπορία, στα όρια της «παραφροσύνης», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, όσο και από έναν «άκρατο» ηθογραφισμό, στα όρια του «επαρχιωτισμού»...

Ο Νιρβάνας, αφήνει, ίσως, εδώ, να διαφανεί η δυσaréσκειά του για το αισθητικό επίπεδο της αφηγηματογραφίας της εποχής μέσω των σχετικών αρνητικών νύξεών του για τον υπερβάλλοντα ηθογραφισμό της, χωρίς να κατονομάζει πρόσωπα ή έργα. Επιπλέον, γίνεται λόγος για επηρεασμό του Ξενόπουλου, στα όρια της «λατρείας», από την αφηγηματογραφία του Γάλλου A. Daudet, καθώς επίσης από αυτήν του G. Flaubert και του A. Lemaitre, χωρίς να διαφαίνεται δυσμενής διάθεση από την πλευρά του κριτικού.

Ευνοϊκά κρίνεται, όμως, ο συγγραφέας για την πλούσια πεζογραφική παραγωγή του. Κατονομάζεται, μάλιστα, ως «ο πολυγραφώτερος και πολυτροπώτερος» μεταξύ των ομοτέχνων του. Ιδιαίτερη αναφορά λόγος γίνεται στη *Μαργαρίτα Στέφα* και την ξεχωριστή θέση που κατέχει στην πρώιμη φάση διαμόρφωσης της νεοελληνικής λογοτεχνίας:

«[...] η *Μαργαρίτα Στέφα* δεν είναι από τα καλλίτερα που έχει να παρουσιάση η εμβρυώδης φιλολογία μας ;[...]»

αναφέρεται χαρακτηριστικά. Γεγονός είναι, επίσης, πως ο Νιρβάνας επικεντρώνεται στο καινοτόμο πνεύμα του Ξενόπουλου, καθώς αυτό είναι που τον ωθεί να μετακινείται ιδεολογικά με μεγάλη συχνότητα, θέτοντας τον εαυτόν του και την τέχνη του στην υπηρεσία διαφόρων φιλολογικών τάσεων με νεοτερικό χαρακτήρα. Διακρίνεται, νομίζουμε, μια λεπτή ειρωνική απόχρωση στις διατυπώσεις αυτές:

«[...] Ηκολούθησε μ' έναν φιλονεισμόν, καινομανίαν κάποτε, ήτις κατά τα πρώτα του έτη τον έκαμε να εγκολπωθή μόνος ίσως αυτός, και την ιδιότονον γραφήν του μακαρίτου Σκυλίτη³³, κάθε νέαν τάσιν και αίρεσιν, έλαβε μέρος εις όλας τας φιλολογικάς μικροεπαναστάσεις, υπήρξεν εκ των ολίγων

³³ Βλ. πρώτο μέρος, σ. 28.

συντακτών της *Τέχνης*, δεχθείς γενναίως μαζί μας το χρίσμα του μαλλιάρου και είναι πολύ πιθανόν, ότι θα συνεργασθή αύριον και εις τον ερυθρόν *Διόνυσον* [...].»

Ο αρθρογράφος, κάποτε, γίνεται και επικριτικός για τον Ξενόπουλο, με αφορμή τον πρόλογο ο οποίος προτάσσεται των αφηγημάτων του νεοεκδοθέντος τόμου, φτάνοντας να θεωρήσει τον συγγραφέα:

«[...] περισσότερο του δέοντος ενασχολούμενον με το έργον του, την επιτυχίαν του και τους κριτικούς του. Θα έλεγε κανείς, μόνον από τον πρόλογον, ότι πρόκειται περί συγγραφέως εργαζομένου πολύ τεχνητώς, ενσυνειδήτως και επομένως αντικαλλιτεχνικώς. [...]»

Αν και την άποψή του αυτή ο Νιρβάνας σπεύδει αμέσως να την ανατρέψει, αποδίδοντας τη στάση του συγγραφέα στον εκ φύσεως εγωκεντρισμό του, ωστόσο, νομίζουμε, ότι ο σχετικός προβληματισμός έχει τεθεί: ο Ξενόπουλος δεν είναι ο δημιουργός που γράφει σύμφωνα με την ατομική του καλλιτεχνική έμπνευση, αλλά θέτει ως προϋπόθεση της εκάστοτε συγγραφής του την προσδοκώμενη ευνοϊκή αναγνωστική ανταπόκριση, με αποτέλεσμα να περιορίζεται σε μια «κατά συνθήκη» αφηγηματογραφία με άξονα τα λογοτεχνικά παραδεδομένα, ακυρώντας τελικά την πρωτότυπη καλλιτεχνική δημιουργία. Η θεώρηση αυτή του Νιρβάνα, έστω και αν τίθεται με τρόπο υπαινικτικό, δεν απέχει ουσιαστικά από το δριμύ κατηγορητήριο του Δημ. Χατζόπουλου για το οποίο έγινε λόγος...

Επικεντρωνόμενος, στη συνέχεια, ο αρθρογράφος στα αφηγήματα της σειράς κάνει λόγο για αισθητική «ανομοιογένεια», δημιουργώντας ποικίλες εντυπώσεις για τη λογοτεχνική τους αξία. Συγχρόνως, προβάλλει ενδιαφέρουσες απόψεις για τα λογοτεχνικά τεκταινόμενα της εποχής με άξονα την ηθογραφική παραγωγή, καταγγέλοντας τη νεοελληνική διηγηματογραφία για στείρο λαογραφισμό, εκφραζόμενο στο όνομα της προβολής της εθνικής ταυτότητας του τόπου. Από αυτού του τύπου την παραγωγή τα διηγήματα του Ξενόπουλου φαίνονται να εξαιρούνται, χωρίς, ωστόσο, να μπορούν ν' ανταποκριθούν στο ηθογραφικό πρότυπο που θεωρεί ως ενδειγμένο ο αρθρογράφος. Παράλληλα, κάποια αφηγήματα του συγγραφέα προσλαμβάνονται ως ανεπαρκή να ικανοποιήσουν και το ψυχογραφικό πρότυπο, το οποίο, επίσης, επικαλείται ο Νιρβάνας. Και στη μία και στην άλλη περίπτωση ως τεκμήριο απόρριψης θεωρείται η αδυναμία πεζογραφικής αποτύπωσης «αντιπροσωπευτικών» αφηγηματικών τύπων εκ μέρους του Ζακυνθινού συγγραφέα:

«[...] Το νέον και ολίγον παλαιόν βιβλίον του κ. Ξενοπούλου περιέχει ομολογουμένως μερικά εκ των καλλιτέρων διηγημάτων του συγγραφέως, διότι ο συγγραφεύς έχει τέκνα ανηκούστου ανομοιότητος. Τα διηγήματα αυτά του κ. Ξενοπούλου, εάν είναι ανάγκη να τα κατατάξει κανείς, δεν ανήκουν ούτε εις την ηθογραφίαν, ούτε εις το διήγημα χαρακτήρων. Ηθογραφίαν λέγων, δεν αντιλαμβάνομαι την ψυχράν και περιγραφικήν έκθεσιν ηθών και εθίμων, μη έχουσαν κανέν κοινόν με την τέχνην και από την οποίαν έχει συμφορηθή εκτεταμένον μέρος της νεοελληνικής διηγηματογραφίας, διεκδικούν δι' αυτό και μόνον τον χαρακτήρα του εθνικού και παρασύρον εις αξιοδάκρυτον φλυαρίαν όλους τους νεήλυδας και τους πρωτοπείρους, όσοι έζησαν μίαν ημέραν ή πολλάς ημέρας εις την επαρχίαν ή το βουνόν. Ηθογραφικόν αντιλαμβάνομαι το διήγημα ή το μυθιστόρημα, του οποίου οι ήρωες αντιπροσωπεύουν το ήθος, την ζωήν και τας έξεις μεγάλων κοινωνικών ομάδων και είναι ούτως ειπείν αντιπροσωπευτικοί ήρωες. Τοιούτοι δεν είναι οι ήρωες του κ. Ξενοπούλου, κανείς τουλάχιστον από τους Πέτρους (η πλειοψηφία φέρει το όνομα αυτό) και τα άλλα δισύλλαβα πρόσωπα των καλλιτέρων διηγημάτων. Αλλ' ούτε και κυρίως διηγήματα χαρακτήρων ημπορούν να ονομασθούν, δεν είναι δηλαδή ψυχογραφικά μονογραφία, και οι ήρωές των δεν διαγράφονται ζωηρώς έκτυποι και ιδιότυποι, εντυπωνόμενοι ζωηρώς και ανεξιτήλως εις την ψυχήν του αναγνώστου, όπως εις τα καλλίτερα και ονομαστότερα διηγήματα του είδους. Οι ήρωες και αι ηρωίδες του κ. Ξενόπουλου είναι μάλλον ωχροί και αδύνατοι, κοινοί χαρακτήρες, συγχεόμενοι με το πλήθος, εις τους οποίους συμβαίνουν πράγματα συνήθη, ατυχία, απογοητεύσεις, θλίψεις και σπαραγμοί, γεγονότα εις τα οποία υποκείμεθα όλοι, και κατά των οποίων αντιδρώσιν, ως επί το πλείστον, κατά συνήθη τρόπον. [...] Το παράθυρόν του, το Χωρίς όνομα³⁴, το Βορεινόν παράθυρον, το Μίσος³⁵, το Θήλυ³⁶, τα καλλίτερα της σειράς θα ήσαν μάλλον διηγήματα αναλύσεως, διηγήματα συγγενεύοντα μάλλον προς το λεγόμενον ψυχολογικόν είδος. [...]»

Ό,τι ικανοποιεί αισθητικά τον Νιρβάνα είναι η παραγωγή αφηγηματικής τέχνης:

«[...] υποβλητικής και υπαινικτικής, προς την οποίαν προσεγγίζει ο κ. Ξενόπουλος εις τα διηγήματά του ακριβώς εκείνα, όπου δεν κατατρίβεται εις την φορτικήν ανάλυσιν, την φροντίδα της σαφηνείας, της εξοφλήσεως των εκκρεμοτήτων και των επιθυμιών. [...]»

³⁴ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 393 αρ. 114.

³⁵ Βλ. *ό.π.*, σ. 395 αρ. 125.

³⁶ Βλ. *ό.π.*, αρ. 124.

Ως παραδείγματα όπου ο συγγραφέας αποτυγχάνει, εκλαμβάνονται τα παλαιότερα διηγήματα της σειράς κρινόμενα αρνητικά κατά περίπτωση:

«[...] *Ο Απόμαχος* π.χ. τελειώνει με ένα ηθικόν συμπέρασμα, το οποίον δεν ενδιαφέρει καθόλου την τέχνην, την αδιαφορούσαν δια τας σκοπιμότητας, και το οποίον ημπορούσε να συναγάγει κάθε αγαθός νοικοκύρης, εάν ήθελε.[...] Εις την *Δυστυχισμένη*³⁷ η αυτή φροντίς του συγγραφέως να ειπεί και την τελευταίαν λέξιν, να εξηγήσει το παν, να θέσει το χαρτόσημον της εξοφλήσεως υπό την απόδειξιν. Εις την *Αγωνίαν*³⁸, μίαν σελίδα σπαρακτικήν, γοργήν και συνταράσσουσαν, ο συγγραφεύς με μίαν ανέλπιστον καλωσύνην και μ' ένα αδικαιολόγητον φόβον παρεξηγήσεως, σπεύδει να καθησυχάσει τους αναγνώστας του, ότι πρόκειται περί απλού ονείρου, απογεννήματος ίσως βεβαρυμένου στομάχου, ενώ ημπορούσεν απλούστατα να πρόκειται περί οπτασίας, ψευδαισθήσεως, παραληρήματος ή και μηδενός από όλα αυτά. Οι πρόλογοι και τα επιμύθια εξακολουθούν. Το *Όνειρον*³⁹ αρχίζει μ' ένα εντελώς περιττόν πρόλογον, εξηγούντα την τηλεπάθειαν και ούτω καθεξής. [...]»

Στον αντίποδα, ωστόσο, των παραπάνω ακολουθούν και νέα ευνοϊκά σχόλια:

«[...] Με όλ' αυτά το *Παράθυρόν του*, το *Χωρίς Όνομα*, η *Αγωνία*, το *Μίσος*, το *Θήλυ* και το *Βραχιόλι*⁴⁰ (δεν είναι και ολίγα εις ένα τόμον 150 σελίδων), κατά σύμπτωσιν ακριβώς εκείνα εις τα οποία ο συγγραφεύς μας κάμνει την γυναικείαν ψυχολογίαν, θα έλεγα, ότι είναι τα καλλίτερα του τόμου και από τα καλά νεοελληνικά διηγήματα. [...]»

Οι τελευταίες παρατηρήσεις του Νιρβάνα αφορούν το «ύφος» της αφηγηματικής γραφής του Ξενόπουλου, το οποίο, συγκρινόμενο με αυτό ομοτέχνων του συγγραφέα, φέρεται να υπερτερεί:

«[...] Το ύφος του κ. Ξενοπούλου είναι λιτόν, εγκρατές, ειλικρινές ως επί το πλείστον και έντιμον. [...] Το ύφος των περισσοτέρων συγγραφέων μας κατήντησεν αφόρητον, επαρχιωτικόν, νεοπλουτικόν, φορτωμένον με όλας τας στιλπνότητας και τα χρώματα, με τα οποία στολίζονται οι επαρχιώται και οι

³⁷ Βλ. *ό.π.*, σ. 392 αρ. 104.

³⁸ Βλ. *ό.π.*, σ. 395 αρ. 127.

³⁹ Βλ. *ό.π.*, σ. 394 αρ. 119.

⁴⁰ Βλ. *ό.π.*, αρ. 121.

νεόπλουτοι. [...] Και προκειμένου να εκλέξει κανείς μεταξύ των δύο, π.χ. μεταξύ του κ. Ξενοπούλου και του... (η συμπλήρωση αφήνεται ελευθέρη), η εκλογή δεν θα είναι δύσκολος. Την ιδιότητά μου ψήφον τουλάχιστον την έχει ο κ. Ξενόπουλος.»

Δεν θα μπορούσαμε να μην αναγνωρίσουμε τελικά το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν ορισμένες από τις απόψεις που εκφράζονται στο άρθρο αυτό του Νιρβάνα, το οποίο, διατυπωμένο στις αρχές του 20ού αιώνα, προσλαμβάνει ευνοϊκά τη διηγηματική γραφή του Ξενόπουλου, αν και αναγνωρίζει ανισότητα στη λογοτεχνική «ποιότητα» των αφηγημάτων του. Κάποτε, μάλιστα, διαβλέπει αδυναμία του συγγραφέα να «καταγράψει» πεζογραφικά τόσο τη νεοελληνική κοινωνία, αναπτύσσοντας ένα επαρκές ηθογραφικό αφήγημα, όσο και την ατομική ψυχολογία του Νεοέλληνα, μέσω μιας ψυχογραφίας. Και στη μία και στην άλλη περίπτωση, ο αρθρογράφος νομίζουμε πως εισηγείται έμμεσα την έλλειψη ρεαλισμού στη διηγηματογραφία του συγγραφέα. Ωστόσο, η κρίση του Νιρβάνα φαίνεται να δικαιολογεί τα κακώς κείμενα, αφού το αφηγηματικό ύφος που υιοθετεί ο Ξενόπουλος κρίνεται ιδιαίτερα ευνοϊκά συγκρινόμενο με αυτό των ομοτέχνων του. Τελικά, το «λιτόν» και το «ειλικρινές», στοιχεία που, κατά τον Νιρβάνα, χαρακτηρίζουν το ύφος της διηγηματογραφίας του Ξενόπουλου τι άλλο από έναν προοιωνιζόμενο ρεαλισμό εισηγούνται;

2.6.

«Το ψυχολογικόν» και «ηθογραφικόν» διήγημα του Ξενόπουλου

Στη διηγηματογραφία του Ξενόπουλου αναφέρεται στα 1901 ο συντοπίτης και ομότεχνός του Νικ. Επισκοπόπουλος, σε άρθρο του που δημοσιεύεται στο *Άστυ*⁴¹. Εδώ, γίνεται λόγος τόσο για την εξέλιξη της αφηγηματογραφίας στον ευρωπαϊκό χώρο όσο και για το έργο των Ελλήνων πεζογράφων της εποχής. Αξίζει να επισημανθεί η αρνητική εκτίμηση του αρθρογράφου για τον βαθμό ανάπτυξης του νεοελληνικού μυθιστορήματος και η άποψή του πως μόνο η νεοελληνική διηγηματογραφία παρουσιάζει ουσιαστική εξέλιξη. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσωπική τοποθέτηση του Επισκοπόπουλου σχετικά με το έργο των Ελλήνων

⁴¹ Βλ. Ν. Επισκοπόπουλος, «Το μυθιστόρημα και το διήγημα κατά τον 19ον αιώνα», εφ. *Το Άστυ*, 08.01.1901, σσ. 1-2. Πρβλ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος, *Οι μάσκες του ρεαλισμού. Εκδοχές του νεοελληνικού λόγου*, τ. Β', Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 92-94 (:94). Βλ. και Επίμετρο, σσ. 497.

πεζογράφων που έχουν εμφανιστεί στη λογοτεχνική σκηνή τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Αναφορικά, μάλιστα, με το έργο του Ξενόπουλου, σημαντικό στοιχείο αποτελεί η αναγνώριση ψυχογραφικού χαρακτήρα στην ηθογραφική του παραγωγή:

«[...] Πρέπει να έλθη κανείς εις τους συγχρόνους και τους εξελισσομένους ολονέν και τους παλαιόντας δια να εύρη τους πρώτους αληθώς Έλληνας διηγηματογράφους, τον Καρκαβίτσαν αληθώς, τον νευρωδέστερον ζωγράφον της ελληνικής ζωής, τον Μητσάκην επικώτερον ακόμη εις το ύφος, τον Βιζυηνόν, τον οποίον ηδύνατο τις να παρομοιάση με τους Ρώσους ψυχολόγους, τον Ψυχάρην όστις, λυρικός μυθιστοριογράφος εις τον "Γιαννίρην", διηγηματογράφος γόης εις την "Ζούλιαν", μας απεκάλυπεν υπό τας ιδέας του τας γλωσσολογικάς την τρυφερωτέραν και μάλλον θερμήν ψυχήν ποιητού, τον Εφταλιώτην αφελέστατον και υγιά διηγητήν ελληνικών ιστοριών, τον Δροσίνην διηγηματογράφον, ποιητήν, εις την "Αμαρυλλίδα" και τας "Σκηνάς του αγροτικού βίου", τον Παλαμάν, όστις έγραψε ολίγα διηγήματα, μεταξύ των οποίων εν μικρόν αριστούργημα, τον "Θάνατον του παλληκαριού", τον Μήτσον Χατζόπουλον με τας μικράς τελείας ελληνικάς ηθογραφίας του, τον Ξενόπουλον, όστις εκαλλιέργησεν ιδιαιτέρως και μετ' επιτυχίας πολλής το ψυχολογικόν ιδίως και ηθογραφικόν διήγημα, τον Γιάννον Επαχτίτην, τον Παππαδιαμάντην και Μωραϊτίδην, διηγηματογράφους, των οποίων τα άρθρα δύνανται να παραβληθούν με τα άρθρα προϊόντα της συγχρόνου ηθογραφικής αγγλικής φιλολογίας, τον Κονδυλάκην, όστις έγραψε μεταξύ άλλων το ωραίον ηθογραφικόν διήγημα, τον "Πατούχαν" και άλλους οι οποίοι εξελίσσονται διηγηματογράφοι ή ευρίσκονται εν τω γίγνεσθαι. [...]»

Προφανώς, ο αρθρογράφος επιφυλλάσσει μια ιδιαίτερα ευνοϊκή υποδοχή στην τελευταία διηγηματογραφική παραγωγή του Ξενόπουλου. Ίσως, μάλιστα, εστιάζει την κριτική του εύνοια σ' ένα στοιχείο, το οποίο έχει συχνά θεωρηθεί ως το «αδύνατο» του έργου του Ξενόπουλου, και αφορά την περιορισμένη ικανότητά του να δημιουργήσει άρτιους ψυχογραφικά αφηγηματικούς χαρακτήρες. Η συγκεκριμένη προσέγγιση του Επισκοπόπουλου, όμως, αναγνωρίζοντας ως πολύ επιτυχημένη την παραγωγή «ψυχολογικού» ηθογραφικού διηγήματος από τον συγγραφέα, επιχειρεί να «απαλλάξει» την αφηγηματογραφία του από το συγκεκριμένο κριτικό «ψεγάδι», πριμοδοτώντας την, νομίζουμε, σημαντικά.

Αν η απόπειρα ηθογράφησης του ελληνικού βίου, και ιδιαίτερα της ζακυνθινής επαρχίας, μέσω της *Μαργαρίτας Στέφα*, έφερνε στα τέλη του 19ου αιώνα την ένταξη του Ξενόπουλου στον ηθογραφικό αναγνωστικό ορίζοντα προσδοκίας, τώρα, στις

αρχές του 20ού, η ψυχογραφική διάσταση της ηθογραφικής του παραγωγής φαίνεται πως τον οδηγεί εγγύτερα στη ρεαλιστική παράμετρο της αφηγηματικής γραφής. Μέσα στο κλίμα της ευνοϊκής αυτής αναγνωστικής ανταπόκρισης, ας μη μας διαφεύγει, ωστόσο, ότι ο Επισκοπόπουλος βλέπει εξ αρχής τον Αν. Καρκαβίτσα ως τον «νευρωδέστερον ζωγράφον της ελληνικής ζωής», θέτοντας, μάλλον, σε προτεραιότητα τη ρεαλιστική δυναμική της δικής του αφηγηματογραφίας έναντι αυτής των άλλων ομοτέχνων του —μη εξαιρουμένης, φυσικά, της περίπτωσης του Ξενόπουλου...

Από την άλλη, το επόμενο έτος (1902), ο Παλαμάς, απαντώντας στο ερώτημα της εφημερίδας *Ακρόπολις* «Έχομεν ή δεν έχομεν φιλολογίαν;», κάνει λόγο για το έργο του Ξενόπουλου, παραπέμποντας στην αναφορά του για το διήγημα *Έρωτα εσταυρωμένους* του 1901⁴², και δηλώνει χαρακτηριστικά:

«[...] Ο *Εσταυρωμένος Έρωτα* του κ. Ξενοπούλου με συγκίνησε άλλοτε σαν κάτι τόσον ωραίο, ώστε να του ψάλω ένα τραγούδι. [...]»

Η χρήση του επιρρηματικού «άλλοτε», έχει άραγε τον χαρακτήρα μόνο μιας απλής χρονικής υπενθύμισης ή παραπέμπει στη συγκεκριμένη ευνοϊκή παλαμική κριτική θεώρηση του συγκεκριμένου διηγήματος, θέλοντας να «παρακάμψει» τον σχολιασμό της πρώτης σειράς των *Διηγημάτων* του συγγραφέα, τα οποία, ίσως, θεωρεί υποδεέστερα αισθητικά του *Έρωτα εσταυρωμένους*;

2.7.

Διηγήματα. Σειρά Δευτέρα:

Η ευνοϊκή κριτική του Βλ. Γαβριηλίδη

Στα 1903, ο Ξενόπουλος εκδίδει, πάλι με δική του οικονομική επιβάρυνση⁴³, στο τυπογραφείο του Αν. Κωνσταντινίδη, τη δεύτερη σειρά των *Διηγημάτων* του⁴⁴. Περιλαμβάνονται εννέα αφηγήματα από τα οποία τέσσερα είναι ήδη δημοσιευμένα, ένα δημοσιεύεται την ίδια χρονιά και άλλα τέσσερα είναι αδημοσίευτα.

Στην εφημερίδα *Ακρόπολις* δημοσιεύεται ανυπόγραφα κριτικό άρθρο του εκδότη της Βλ. Γαβριηλίδη σχετικά με την άρτι εκδοθείσα συλλογή, με τίτλο «Η Στέλλα του

⁴² Κ. Παλαμάς, «Η φιλολογία μας» (1902), τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 6ος, Γκοβόστης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 137-146.

⁴³ Γρηγ. Ξενόπουλου, *Αθανασία και άλλα 24 διηγήματα (1924-1943)*, ό.π. [17]

⁴⁴ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 363 αρ. 7.

Βιολάντη». Τη δημοσίευση αυτή, μάλιστα, σχολιάζει το περιοδικό *Παναθήναια*⁴⁵, αναγγέλοντας ανάλογο άρθρο του Νιρβάνα στις σελίδες του, ενώ αποκαλύπτει και την ταυτότητα του ανώνυμου αρθρογράφου της *Ακρόπολης*: «[...] ευκόλως αναγνωρίζει κανείς την πένναν, την ειλικρίνεια και τον ενθ/σμόν του κ. Γαβριηλίδη[...]», γράφει χαρακτηριστικά.

Το άρθρο είναι εξόχως γλαφυρό, αλλά και ιδιαίτερα ευνοϊκό ειδικά για τον *Έρωτα εσταυρωμένο*, ο οποίος εμπεριέχεται στη συλλογή. Αντιμετωπίζει, μάλιστα, με ευρηματικότητα τον τίτλο του διηγήματος, τον οποίο θεωρεί σχεδόν παράλογο⁴⁶:

«Ένα ώμορφο τομίδιο με μία κόκκινη κεφαλή στο ξώφυλλο και μερικά γαλάζια άστρα απάνω και κάτω, που δεν λένε τίποτα ούτε το κεφάλι ούτε τα άστρα. Λέγει όμως πολλά το πρώτο διήγημα, το μεγαλείτερο απ' όλα, με τον πολύ τραγικό του τίτλο *Έρωτες* και με μια τραγικώτερη εικόνα συμβολικήν του τίτλου· αλλά τόσο ψεύτικη και τόσο αυθαίρετη. Φαντάζεσθε τον *Έρωτα* εσταυρωμένο; Μα τότε τι διάβολο θέλει τα φτερά; Εκτός εάν ο Έρωτες είνε καρδερίνα! Ή καταντίπ βλάκας. Και όμως το διήγημα το μεγαλείτερο από όλα στη σειρά είνε όχι πλέον δραματικό· είνε κάτι περισσότερο, τείνει προς το κλασικό, τουτέστι προς το τέλειο. Αυτό το τέρας του πατέρα που περιγράφει, που βασανίζει την κόρη του με μια σκληρότητα πολύ μεγαλείτερη εκείνης που είχαν οι δήμιοι του Διάκου μας όταν τον σούβλισαν και όταν τον έψησαν, καταντά να υψούται εις τύπον. Δύνασθε να τον περάσετε σ' ένα κάδρο και να τον κρεμάσετε κοντά με τους Ιάγους, με τους Οθέλλους, με τους Φιλαργύρους του Μολιέρου και τους ομοίους των. [...]»

Εύκολα γίνεται αντιληπτή η ιδιαίτερα ευνοϊκή διάθεση, με την οποία ο Γαβριηλίδης προσλαμβάνει τη δυναμική του ψυχογραφικού στοιχείου στο διήγημα *Έρωτες εσταυρωμένος*. Αξίζει, νομίζουμε, να προσεχτεί η συσχέτιση του αφηγηματικού «πατέρα Βιολάντη» με σαιξπηρικούς και μολιερικούς χαρακτήρες. Λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη την κριτική ματιά ενός πολύ ενημερωμένου αναγνώστη σαν τον Γαβριηλίδη, θα μπορούσε κανείς ν' αναζητήσει ενδεχόμενα στοιχεία διακειμενικότητας με βάση τα παραπάνω σχόλια; Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζουν οι απόψεις του αρθρογράφου για επιρροή του συγγραφέα από την αφηγηματογραφία του Ε. Ζολα. Τοιουτοτρόπως, καθίσταται προφανής η απόπειρα

⁴⁵ Βλ. Ανώνυμα, περ. *Παναθήναια*, έτ. Γ', τ. ΣΤ', 30.09.1903, σσ. 764-765, στήλη «Γράμματα-τέχνη-επιστήμη».

⁴⁶ Ανώνυμα, «Η Στέλλα του Βιολάντη», εφ. *Ακρόπολις*, έτ. Κ', αρ. 7748, 28.09.1903, σ. 1. Βλ. και Επίμετρο, σσ. 498-499.

του Γαβριηλίδη να διασυνδέσει. Στα πλαίσια της ευνοϊκής πρόσληψης, η οποία επιχειρείται, είναι εμφανής η πρόθεση του αρθρογράφου να διασυνδέσει τη νεοελληνική αυτή ηθογραφία του Ξενόπουλου με αναγνωρισμένης αξίας έργα της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, δίνοντας έτσι στους αναγνώστες της *Ακρόπολης* (και αποδέκτες του άρθρου του) την αίσθηση πως ο συγγραφέας μπορεί να παραγάγει έργο ανάλογης αισθητικής ποιότητας, τόσο ως το περιεχόμενο της μυθοπλασίας του όσο και ως προς τη μορφή, την αφηγηματική εκφορά. Σημαντικό, επίσης, νομίζουμε, είναι το ότι τα παραπάνω συνυπάρχουν με την αποδοχή από τον αρθρογράφο της παρουσίας έντονου ζακυνθιολογικού στοιχείου στο έργο:

«[...] Από τα άλλα διηγήματα μας άρεσε πολύ ο Παιδαγωγός⁴⁷. Κάτι τι με ζολαδικό πινέλο γραμμένο. Μα και οι Γέροϊ⁴⁸ δεν πάνε παρά κάτω. Από όσα δε εδιαβάσαμε εξαμιζόμενο ένα ζακυνθινό άρωμα βουγαρινιού Ζακυνθινής διαλέκτου δεν βάνει μέσα ούτε γι' αλάτι. Αλλ' ό,τι βάνει, το καλοβάνει. Η ζωή όμως των διηγημάτων και η ψυχή και το χρώμα και ο ανθός, όλα Ζακυνθινά. Ό,τι ο Μωραϊτίδης και ο Παπαδιαμάντης δια την Σκιάθο και ο Καρκαβίτσας για μερικά μέρη του Μωρηά, και ο Παλαμάς για το Μεσολόγγι, ο Ξενόπουλος δια την Ζάκυνθο. Τα διηγήματά του σα λευκόχρυσά μαντολάτα από το υπέρπυρο νησί. Το μεγαλύτερο προτέρημα του Ξενοπούλου νομίζομεν ότι είνε αυτό. [...]»

Η αξία του εν λόγω άρθρου για την κριτική πρόσληψη της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου αποκτά ξεχωριστή σημασία όχι μόνο γιατί αυτό εκπορεύεται από μια ιδιαίτερα δυναμική προσωπικότητα της νεοελληνικής γραμματείας, τον Βλ. Γαβριηλίδη, αλλά και εξαιτίας του εντύπου στο οποίο δημοσιεύεται, καθώς η *Ακρόπολις*, ως μια έγκυρη και ευρείας κυκλοφορίας εφημερίδα, έχει αυξημένη δυνατότητα επιρροής στο κοινό. Η θετική στάση εύνοια την οποία επιδεικνύει ο Γαβριηλίδης για την τέχνη του Ξενόπουλου, αυτήν τη χρονική στιγμή, ασφαλώς συντελεί τα μέγιστα στην αναγνωστική αποδοχή της αφηγηματογραφίας του. Το γεγονός της διασύνδεσης της ηθογραφικής παραγωγής του συγγραφέα με τον ευρωπαϊκό λογοτεχνικό ορίζοντα έχει, νομίζουμε, πολύ μεγάλη σημασία, αφού θεωρεί ότι είναι συμβατός ο ηθογραφικός και, μάλιστα, έντονα ζακυνθιολογικός χαρακτήρας των αφηγημάτων του Ξενόπουλου με ό,τι τείνει να θεωρείται «ευρωπαϊκό» και λογοτεχνικά έγκυρο από σημαντικό μέρος των κριτικών της εποχής. Η παραδοχή αυτή, σε συνδυασμό με την αναγνώριση της ψυχογραφικής δεινότητας του συγγραφέα, πάλι με άξονα τα εξ Ευρώπης αφηγηματικά πρότυπα,

⁴⁷ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 396 αρ. 133.

⁴⁸ Βλ. πιο πάνω, σημ. [44]

μπορεί, ίσως, να εισηγηθεί την τοποθέτηση της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου, ως προς την εξελισσόμενη νεοελληνική ηθογραφία, από το επίπεδο της ειδυλλιακής περιγραφής του αγροτικού τοπίου σ' αυτό της κοινωνικής ψυχογράφησης εντός του ευρύτερου ελληνικού χώρου, στα πλαίσια του ρεαλιστικού αφηγήματος.

Προς την κατεύθυνση αυτή θεωρούμε ότι κινείται και ο Παλαμάς, την ίδια χρονιά, όταν, κάνοντας λόγο για την εξέλιξη της νεοελληνικής διηγηματογραφίας, αναφέρει την έκδοση της δεύτερης σειράς των *Διηγημάτων* του συγγραφέα, ως ομάδας «αγνών ηθογραφημάτων και γερών, με τον *“Έρωτα Εσταυρωμένον”* επί κεφαλής»⁴⁹.

2.8.

Η πρώτη ανταπόκριση εκ μέρους του *Νουμά*:

«Τ' αποκαλυπτήρια των λογίων μας»

Στα 1903 ξεκινά η έκδοση του περιοδικού *Ο Νουμάς*, από τις σελίδες του οποίου ασκείται δυσμενής κριτική στην αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου εκ μέρους αρθρογράφου που υπογράφει ως «Προκλής Δ. Ηλιόπουλος», και που δεν είναι άλλος από τον δημοσιογράφο, λογοτέχνη και μετέπειτα ιστορικό της νεοελληνικής λογοτεχνίας Ηλία Π. Βουτιεριδίδη. Πιο συγκεκριμένα, σε σειρά άρθρων του που δημοσιεύονται με τον γενικό τίτλο «Τ' αποκαλυπτήρια των λογίων μας», θίγεται το ζήτημα της επίδρασης που έχει δεχτεί ο Ξενόπουλος, ο Νιρβάνας, ο Επισκοπόπουλος αλλά και άλλοι Έλληνες αφηγηματογράφοι της εποχής, από τους ξένους ομοτέχνους τους, η οποία, φτάνει μέχρι τα όρια της κοινής αντιγραφής. Γράφει, χαρακτηριστικά, ο Βουτιεριδίδης στις αρχές Ιουνίου του 1903⁵⁰:

«[...] Ο κ. Γρ. Ξενόπουλος καταπιάστηκε να γράψη σ' όλα σχεδόν τα είδη του λόγου. Κ' έγραψε μυθ/τα, διηγήματα, σκιαγραφίες συγχρόνων λογίων αρσενικών και θηλυκών, κριτικές φιλολογικές και θεατρικές, δράματα, διαλόγους, χρονογραφήματα! Μόνο ποιήματα δεν έγραψε. Δε λέω τίποτε περισσότερο απ' την αλήθεια, αν πω, ότι σ' όλην αυτή την εργασία του δε παρουσιάζει ούτε μια γραμμή σχεδόν με πρωτοτυπία [...]. Πάρτε οποιοδήποτε

⁴⁹ Κ. Παλαμάς, «Διηγηματική λογοτεχνία» (1903). Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 6ος, Γκοβόστης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 422-428 (:422).

⁵⁰ Προκλής Δ. Ηλιόπουλος, «Τ' αποκαλυπτήρια των λογίων μας », *Ο Νουμάς*, έτ. Α', τχ. 43, 02.06.1903, σσ. 4-5.

έργο του κ. Ξενόπουλου θέλετε μικρό ή μεγάλο και θα δήτε πως αμέσως θάρτει το νου σας ολάκερος κάποιος ξένος συγγραφέας ζωντανός ή πεθαμένος. [...]»

Σε άλλη αναφορά του ο ίδιος αρθρογράφος γίνεται πιο «συγκεκριμένος»⁵¹:

«[...] Η μανία της αδικαιολόγητης μ ό δ α ς φαίνεται σ' όλο το έργο του κ. Ξενόπουλου. Πάρτε τα περισσότερα διηγήματα απ' όσα έγραψε στο χρονικό διάστημα του 1892-1898. Θα δήτε ότι σ' αυτά πολύ ρόλο παίζει η γιατρική επιστήμη, γιατί στην εποχή εκείνη ήταν της μ ό δ α ς πολλοί Γάλλοι να γράφουν διηγήματα ή μυθιστορήματα γιατρικά, παίρνοντας για υπόδειγμα τον Λέοντα Δωδέ, που έκανε την αρχή, ως που αναγκάστηκε ο Γάλλος φιλόλογος Roland de Mages να τα πει κάπου "χειρουργικά μυθιστορήματα". [...] Μα δεν είναι μόνο η άτεχνη μίμηση κάθε τεχνοτροπίας, που κυριαρχεί σ' όλα όσα έγραψεν ο κ. Ξενόπουλος. Είναι ακόμα και κάτι παραπάνου από τη μίμηση, δηλ. η αντιγραφή. Στα διηγήματά του και στα μυθιστορήματά του έχουν να κάνουν πολύ κ' οι ξένοι, προ πάντων οι Γάλλοι, που τον βοήθησαν στις υπόθεσες, στις ιδέες, στις περιγραφές και σ' ό,τι άλλο είχε ανάγκη. Δε θα περιμένει βέβαια κανένας ν' αραδειάσω κ' εδώ Γαλλικά και Ξενοπουλικά κομάτια, για ν' αποδειχτεί αυτό που λέω, γιατί κ' εγώ κι όποιος με διαβάξει θα βαραινόμεστε με μια τέτοια μονότονη εργασία. Κι ούτε αξίζει τον κόπο τόσης θυσίας το έργο του κ. Ξενοπούλου, αφού μάλιστα είναι και τόσο εύκολο πράμα να δει την αντιγραφή καθένας που έχει διαβάσει τους πιο γνώριμους Γάλλους μυθιστοριογράφους και διηγηματογράφους. Ποιος από κείνους, που διαβάξει τα διηγήματα του κ. Ξενοπούλου και ξέρει αρκετά και τον Αλφ. Δωδέ ή το Ρονύ ή το Μωπασάν ή τον Τεριέ κι άλλους δύο-τρεις ακόμα δε θα τους βρει ίδιους κι απαράλλαχτους μέσα σ' αυτά; Έχουν αυτή την αδυναμία τα έργα του, να μας θυμίζουν δηλ. αμέσως τον ξένο συγγραφέα, που χρησίμεψε για να γραφεί πιο εύκολα τούτο ή εκείνο το διήγημα.

Ο κ. Ξενόπουλος έγραψε και μυθιστόρημα ηθογραφικό τη *Μαργαρίτα Στέφα*. Εδώ ο Δωδέ έχει πιο τιμητική θέση, κ' ύστερα έρχεται ο Φλωμπέρ —κύττα τη Madame Bovary— κι ακολουθάει ο Ζολά. Θέλει να φανεί νατουραλιστής ο κ. Ξενόπουλος και με το να ξέρει ότι ο Ζολά, ο μεγαλύτερος εργάτης της Σχολής αυτής, έδινε πολλή προσοχή στην πιστή απεικόνιση κάθε σκηνής παρμένης απ' τη ζωή και καταγινότανε πάρα πολύ στην περιγραφή και του πιο ασήμαντου μέρους του σπιτιού ή του περβολιού ή του δρόμου, κάθετα κι αυτός και λέει

⁵¹ Προκλής Δ. Ηλιόπουλος, «Τ' αποκαλυπτήρια των λογίων μας», *Ο Νουμάς*, έτ. Α', τχ. 45, 08.06.1903, σ. 4. Βλ. και Επίμετρο, σ. 500.

για το δωμάτιο της Στέφας (sic) "ή για τη σκάλα του σπιτιού της ή για όποιο άλλο μέρος που σε πιάνει στενοχώρια στο τέλος".»

Πριν από οποιοδήποτε σχολιασμό θεωρούμε απαραίτητο ν' αναφερθούμε στο γεγονός της αρνητικής θέσης του *Νουμά* απέναντι στο έργο ορισμένων Ελλήνων αφηγηματογράφων, μεταξύ των οποίων και του Ξενόπουλου, η οποία συνδέεται με τη στάση που αυτοί υιοθετούν ως προς το Γλωσσικό Ζήτημα. Η σκληρή ψυχαρακή γραμμή, που εκφράζει το περιοδικό την εποχή αυτή, δεν αφήνει, όπως φαίνεται, πολλά περιθώρια θετικής κριτικής υποδοχής για όσους δεν ακολουθούν στη γραφή τους το δημοτικιστικό τυπικό του Δασκάλου... Και μόνο με την περίφημη διάλεξη του περί Μαλλιαρών⁵², ο Ξενόπουλος θέτει εαυτόν σε δυσμένεια. Η καυστική σάτιρα, η διακωμώδηση, ο χυδαίος διασυρμός της προσωπικότητας και του έργου των αντιπάλων είναι μέσα που, συχνά, μεταχειρίζονται οι αρθρογράφοι του *Νουμά*. Στην περίπτωση του Ξενόπουλου φτάνουμε έως τη συστηματική υποτίμηση⁵³, καθώς ο «φιλολογικός ανεμόμυλος»⁵⁴, όπως αποκαλεί ο εκδότης του *Νουμά* Δ. Π. Ταγκόπουλος τον συγγραφέα, καθίσταται αρκετές φορές θύμα ειρωνείας και εμπαιγμού.

Το συγκεκριμένο άρθρο του Βουτιεριδίδη πιθανόν να μην εμπίπτει, βέβαια, σ' αυτού του τύπου την εμπαθή μεταχείριση, αλλά αποτυπώνοντας το οξυμένο αισθητικά κριτήριο του συντάκτη του διαβλέπει και επικρίνει ό,τι η νεοελληνική κριτική πολλές φορές στο μέλλον θα μεμφθεί, σχετικά με την αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου: έλλειψη πρωτοτυπίας στη μυθοπλασία, έλλειψη προσωπικού ύφους γραφής, άτεχνη πολυγραφία και, κυρίως, μίμηση ξένων προτύπων, η οποία φτάνει ίσαμε τα όρια της αντιγραφής... Κάποιες απ' αυτές τις «αδυναμίες» έχουν ήδη επισημανθεί από τον Δημ. Χατζόπουλο, δυο χρόνια πριν· ας μην ξεχνάμε, επίσης, τα «σκληρά» λόγια του Μ. Μητσάκη στα 1890, αλλά και τις σχετικές νύξεις του «Γωγ» στα 1894...

Η ενασχόληση του συγγραφέα με όλα σχεδόν τα είδη του λόγου είναι ό,τι, κατ' αρχήν, ενοχλεί τον αρθρογράφο και, δευτερευόντως, η μεγάλη σε όγκο φιλολογική παραγωγή του, την οποία θεωρεί κοινότυπα γραμμένη, χωρίς προσωπικό ύφος και πρωτοτυπία. Υπονοεί, άραγε, ο Βουτιεριδίδης πως πίσω από την έλλειψη προσωπικού ύφους κρύβεται η ανεπάρκεια ταλέντου του συγγραφέα ή μήπως η συνειδητή και

⁵² Ο Ξενόπουλος, σε διάλεξή του στα 1904, κατηγορεί τις γλωσσικές ακρότητες των οπαδών του Ψυχάρη, θεωρώντας τους υπεύθυνους για το κλείσιμο του γνωστού περιοδικού *Φιλολογική Εστία*.

⁵³ Βλ. σχετικά και Γ. Χ. Καλογιάννης, *Ο Νουμάς και η εποχή του (1903-1931). Γλωσσικοί και ιδεολογικοί αγώνες*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1984, σ. 56.

⁵⁴ Ανώνυμα, περ. *Ο Νουμάς*, έτ. Α', τχ. 72, 30.11.1903, σ. 7, στήλη «ό,τι θέλετε».

σκόπιμη πρόθεσή του ν' αρέσει οπωσδήποτε στο ευρύ κοινό, γράφοντας ό,τι είναι αναγνωστικά αποδεκτό και οικείο;

Η χρονική περίοδος των κειμένων, στα οποία αναφέρεται ο αρθρογράφος, δεν προσδιορίζεται με σαφήνεια, καθώς γίνεται συγκεκριμένη αναφορά στην πρώιμη διηγηματογραφία του Ξενόπουλου, της περιόδου 1892-1898, αλλά όχι στη νεότερή του παραγωγή. Από την άλλη, η ευνοϊκά αναγνωρισμένη, από τους Παλαμά και Νιρβάνα, επιρροή του Ξενόπουλου από τον Γάλλο A. Daudet, τώρα καταδικάζεται ρητά ως κοινή μίμηση περιεχομένου και μορφής, ακόμη και ως αντιγραφή. Χαρακτηριστική είναι και η αναφορά της συγγραφέας αφηγημάτων με θέμα την Ιατρική· ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί, νομίζουμε, μολονότι δεν αναφέρεται συγκεκριμένα, το διήγημα του Ξενόπουλου *Η ζωή και ο θάνατος της Αργυρούλας*, του 1898. Ενοχλημένος εμφανίζεται ο Βουτιεριδής ακόμη, από την επίδραση που έχει δεχτεί γενικότερα ο συγγραφέας από τη γαλλική λογοτεχνία, την ίδια στιγμή που, όπως ήδη επισημάναμε, ο Γαβριηλίδης προσλαμβάνει θετικά το γεγονός, αναγνωρίζοντας, μάλιστα, ως προοδευτικό στοιχείο της τέχνης του Ξενόπουλου τη «διασύνδεσή» της με τον ευρωπαϊκό λογοτεχνικό ορίζοντα.

Πέραν της προαναφερθείσας κριτικής συμβολής εκ μέρους του Βουτιεριδής, ο *Νουμάς* σχολιάζει με μια γερή δόση ειρωνείας τη δεύτερη σειρά των *Διηγημάτων* του Ξενόπουλου. Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος με τον οποίο το περιοδικό *Παναθήναια* προβάλλεται, από κοινού με τη *Διάπλαση των Παιδών*, ως «υποχείριο» του συγγραφέα⁵⁵:

«Ελάβαμε το ωραίο βιβλίο του κ. Ξενοπούλου και καταμαγευθήκαμε.

— Διαλεχτά τα διηγήματά του, ένα κ' ένα, κ' η *Στέλλα Βιολάντη* το πιο διαλεχτό.

— Τα δυο επίσημα όργανα του κ. Ξενόπουλου, τα *Παναθήναια* και η *Διάπλασι των Παιδών* μας είπαν πόσες εφημερίδες έγραψαν γι' αυτό και πόσες ετύπωσαν την εικόνα του.

— Τι άλλο παραπάνω να πούμε μείς;

— Ένα μεγάλο μεγάλο θαυμαστικό είναι αρκετό.

— Κι έτσι την παθαίνει ο φιλαράκος, που μας παρακάλεσε, στέλνοντας το βιβλίο του, «να τον βρίσουμε και να ησυχάσουμε»»,

γράφεται χαρακτηριστικά.

⁵⁵ Ανώνυμα, περ. *Ο Νουμάς*, έτ. Α', τχ. 64, 12.10.1903, σσ. 6-7, στήλη «ό,τι θέλετε».

2.9.

Ο *Εσταυρωμένος έρω*ς και η «δεσποτική εξουσία του πατρός»

1904. Στο περιοδικό *Παναθήναια* δημοσιεύεται κριτικό άρθρο του Π. Νιρβάνα για τη δεύτερη σειρά των *Διηγημάτων* του Ξενόπουλου. Το άρθρο αυτό, τρία χρόνια μετά το αντίστοιχό του για την πρώτη σειρά *Διηγημάτων*, αποδεικνύει το σταθερό ενδιαφέρον του συντάκτη του για την εξέλιξη της αφηγηματογραφίας του συγγραφέα. Ενδιαφέρων, κατ' αρχήν είναι ο αρχικός σχολιασμός για το σύντομο χρονικό διάστημα μέσα στο οποίο επιχειρείται από τον Ξενόπουλο η έκδοση δεύτερου συγκεντρωτικού τόμου διηγηματικής παραγωγής, αφού συσχετίζεται με το γεγονός της απουσίας ανάλογης τακτικής από τους ομοτέχνους του.

Ο αρθρογράφος εστιάζει το ενδιαφέρον του στον *Εσταυρωμένο έρω*τα, επισημαίνοντας τον κοινωνιολογικό προβληματισμό, τον οποίο εγείρει το συγκεκριμένο αφήγημα και, μάλιστα, «με νέαν ορμήν», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, καθώς οι οικογενειακές διαπλοκές που συναντάμε στη μυθοπλασία του αντικατοπτρίζουν μερικότερα ή ευρύτερα κοινωνικά δεδομένα της εποχής⁵⁶:

«[...] Ο κ. Ξενόπουλος μας παρουσιάζει έναν πατέρα-λύκον και μίαν κόρη-αμνόν, μας δίδει ένα δήμεον και ένα θύμα. Τίποτε δεν είναι αδύνατον εις τον κόσμον και είμαι υποχρεωμένος να δεχθώ την θέσιν του συγγραφέως. Ούτως ή άλλως, από το έργον του κ. Ξενοπούλου ανακύπτουν με νέαν ορμήν τα μεγάλα ερωτήματα, που απασχολούν την σύγχρονον κοινωνίαν: Έως πού τάχα και έως πότε επεκτείνεται η δεσποτική εξουσία του πατρός; Το κράτος της φθάνει τυρρανικόν μέχρι των ψυχών και των καρδιών; Έχει δικαιώματα επί της ελευθερίας του ατόμου, και το άτομον αποστερείται των δικαιωμάτων της αυθυπαρξίας, υπό την ιδιότητα του τέκνου προς τον γονέα; [...] Και αν από ένα έργον τέχνης, δεν είχε κανείς να ζητήσει παρά ολίγα δάκρυα εις τους οφθαλμούς και ένα σφίξιμον της καρδίας, τίποτε δεν θα έλειπε από τον *Έρωτα Εσταυρωμένο* δια να είναι ένα τέλειον έργον. Τώρα όμως μου φαίνεται, ότι του λείπει αέρας, ότι του λείπει φως και ότι η ατμόσφαιρα μέσα εις την οποίαν κινούνται τα πρόσωπά του είναι ασφυκτική. [...] Εάν ο κ. Ξενόπουλος δεν ήτο τόσο κακός και θηριώδης εις το έργον αυτό, εάν εφόνευε την ηρωίδα του με ολιγώτερον σκληρότητα, εάν μας έδινε ένα πατέρα με περισσότερον ανθρωπισμόν ή τουλάχιστον με ολιγώτερα... ζακυνθινά —δεν ημπορώ να φαντασθώ έναν άνθρωπον ομιλούντα ζακυνθινά, ικανόν να φθάσει εις τέτοιον

⁵⁶ Π. Νιρβάνας, «Διηγήματα Ξενοπούλου», *Παναθήναια*, τ. Ζ', 1904, σσ. 55-57. Τώρα στο Π. Νιρβάνα, *Τα Άπαντα*, επιμέλεια Γ. Βαλέτας, τ. Δ', εκδοτικός οίκος Χρ. Γιοβάνη, Αθήνα 1968, σσ. 283-287. Βλ. και Επίμετρο, σσ. 501-502.

βαθμόν θηριωδίας— εάν άνοιγεν επί τέλους ένα ανατολικόν παράθυρον εις το έργο του, δια να εισδύσει ολίγον φως και ολίγος αέρας, ο *Έρωσ Εσταυρωμένος* χωρίς να είναι ολιγώτερον σπαρακτικόν διήγημα, θα ήτο πολύ αληθινώτερον, ανθρωπινώτερον και ωραιότερον. [...]

Είναι προφανές πως ο ιδεολογικός προσανατολισμός του Νιρβάνα βρίσκεται στον αντίποδα των απόψεων που υιοθετεί ο συγγραφέας στη μυθοπλασία του *Έρωτα εσταυρωμένου*: το συγκεκριμένο αφήγημα θα μπορούσε να είναι ένα «τέλειον» έργο, αν ο συγγραφέας δεν έδινε μια τόσο απάνθρωπη «λύση». Ο αρθρογράφος φτάνει, μάλιστα, στο σημείο ν' αμφισβητήσει ως και τη ρεαλιστική συνέπεια της γραφής του Ξενοπούλου, θεωρώντας απίθανο το γεγονός ότι ένας αφηγηματικός ήρωας, ο πατέρας Βιολάντης, που αντλεί την καταγωγή του από έναν ιδιαίτερα εξελιγμένο κοινωνικά τόπο, τη Ζάκυνθο, μπορεί να εμφανίζει τέτοια ιδεολογική οπισθοδρόμηση, ώστε με τη συμπεριφορά του να οδηγεί την κόρη του στον θάνατο... Ωστόσο, παρά τις επιμέρους ενστάσεις, ο βασικά ευνοϊκός χαρακτήρας του άρθρου δεν αλλοιώνεται.

Όσον αφορά τα άλλα αφηγήματα του τόμου, η αναφορά είναι μεν σύντομη αλλά, επίσης, ευνοϊκή αφού, κατά τον αρθρογράφο, η απλή ηθογραφική τους διάσταση δεν αποτελεί εμπόδιο για την αισθητική τους καταξίωση:

«[...] Και είναι ακόμη εξ ή επτά διηγήματα εκεί μέσα, τα πλείστα ελαφραί αλλά χαριτωμέναί επαρχιακαί ηθογραφίαι, με την αφέλειαν και την απλότητα του ύφους, την λεπτήν παρατήρησιν, την ελαφράν ειρωνείαν, το ειλικρινές αίσθημα και την αβράν φιλοσοφικήν πνοήν, που σφραγίζουν πάντα το έργον του κ. Ξενοπούλου. *Ο τρελλός με τους κόκκινους κρίνους*⁵⁷, η *Ευχαριστία*⁵⁸, το *Μυστικό της Βαλέραινας*⁵⁹ διηγήματα μεστότερα, γενναιότερον συλληφθέντα, υψωνόμενα προς μίαν υψηλοτέραν αισθητικήν ατμοσφαιράν [...].»

⁵⁷ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 396 αρ. 135.

⁵⁸ Βλ. *ό.π.*, σ. 400 αρ. 149.

⁵⁹ Βλ. πιο πάνω σημ. 44. Το διήγημα φέρεται και δημοσιευμένο με τίτλο «Το μυστικό» στα 1895· βλ. σχετικά Βιβλιογραφία, σ. 394 αρ. 122.

2.10.

Το μυστικό της Βαλέραινας:

Από το δράμα στην κριτική του διηγήματος

Στις 30 Ιουλίου 1904 παρουσιάζεται για πρώτη φορά στο αθηναϊκό κοινό από τη «Νέα Σκηνή» του Κ. Χρηστομάνου το τρίπρακτο δράμα του Ξενοπούλου *Το μυστικό της κοντέσσας Βαλέραινας* με πρωταγωνίστρια, στον ρόλο της κεντρικής Βαλέραινας, τη μεγάλη ηθοποιό της εποχής Ευαγγελία Παρασκευοπούλου. Πρόκειται δε για τη δραματουργική εκδοχή του γνωστού διηγήματος του συγγραφέα *Το μυστικό της Βαλέραινας*⁶⁰.

Ο Ζακύνθιος Γεώργ. Δ. Μάνεσης, καλά ενημερωμένος, όπως φαίνεται, για τα θεατρικά δρώμενα της πρωτεύουσας, δημοσιεύει δύο σχεδόν μήνες πριν από την πρεμιέρα του δράματος κριτικό άρθρο στο περιοδικό *Αι Μούσαι* της Ζακύνθου. Όπως δηλώνει, η αναφορά του στηρίζεται αποκλειστικά στην αναγνωστική εμπειρία του από το διήγημα-πρότυπο. Υπό το δεδομένο αυτό, λοιπόν, θεωρούμε πως το συγκεκριμένο άρθρο εμπίπτει στη μελέτη μας⁶¹:

«Το δράμα του κ. Ξενοπούλου δεν το είδα, εμελέτησα όμως —διότι το διήγημα δεν αναγιγνώσκεται απλώς και εικη, αλλά μελετάται— εμελέτησα, λέγω, το διήγημα του φίλου κ. Ξενοπούλου, από το οποίον καλώς υπολογίσας ο περίπυστος του “Έρωτος Εσταυρωμένου” συγγραφεύς, εξήγαγε το ομώνυμον δράμα. Ό,τι γράφω και όπως το γράφω δεν είνε άλλο ειμή μία αποτύπωσις εντυπώσεως την οποίαν δεν παρήγαγεν εις εμέ εν δράμα το οποίον δεν είδον, ούτε ήκουσα, αλλ’ εν διήγημα το οποίον προ μηνών εμελέτησα, αφού είχε την καλωσύνην να μοι το στείλη ο φίλος κ. Γρηγ. Ξενοπούλος. [...]»

Όπως γίνεται εμφανές, ο αρθρογράφος εκτιμά πως και μόνο η ανάγνωση-μελέτη του συγκεκριμένου αφηγήματος είναι αρκετή ώστε να τον καταστήσει ικανό να

⁶⁰ Βλ. Βάλτερ Πούχνερ, «Τα πρώτα δραματικά έργα του Γρηγορίου Ξενοπούλου ήτοι η (σχεδόν) αποτυχημένη θεατρική σταδιοδρομία του Νέστορα της ελληνικής δραματογραφίας στη στροφή του αιώνα», περ. *Νέα Εστία*, έτ. 75, τ. 150, τχ. 1738, Οκτώβριος 2001, σσ. 446-487 (:478-487). Βλ. και Γιώργος Π. Πεφάνης, «Ειδολογικές διασταυρώσεις στο έργο του Γρηγ. Ξενοπούλου», περ. *Επτανησιακά Φύλλα*, τ. ΚΑ΄, τχ. 3-4, Ζάκυνθος, Φθινόπωρο-Χειμώνας 2001, σσ. 317-372 (:320).

⁶¹ Γεωρ. Δ. Μάνεσης, «“Το μυστικό της Βαλέραινας” Δράμα Γρηγορίου Ξενοπούλου (εκ του ομώνυμου διηγήματος)», περ. *Αι Μούσαι*, έτ.12, τ. ΙΒ΄, φ. 268, Ζάκυνθος, 1η Ιουνίου 1904, σσ. 1-5. Το άρθρο αναφέρει στη μελέτη του ο Φαίδων Κ. Μπουμπουλιδής, *Συμβολή εις την Επτανησιακήν Βιβλιογραφίαν. Περιοδικά και εφημερίδες Ζακύνθου*, Αθήναι 1956, σ. 36 αρ. 321. Βλ. και Επίμετρο, σσ. 502-505.

εκφραστεί για τη δραματουργική του εκδοχή, δίνοντας προφανώς ιδιαίτερη έμφαση στο περιεχόμενο της μυθοπλασίας. Μια τέτοια θεώρηση νομίζουμε πως μπορεί ν' αποτελέσει από μόνη της μια άτυπη κρίση για το αφήγημα, πριμοδοτώντας ουσιαστικά την αναγνωστική του αξία. Ο Ξενόπουλος χαρακτηρίζεται, εδώ, ως «ο περίπυστος του "Έρωτος εσταυρωμένου" συγγραφέας», στοιχείο που καταδεικνύει τον σημαντικό βαθμό αναγνωστικής αποδοχής τον οποίον απολαμβάνει το συγκεκριμένο αφήγημα. Στη συνέχεια, με την ευκαιρία της αναφοράς στη δεύτερη σειρά των *Διηγημάτων* του, ο συγγραφέας εκλαμβάνεται ως ο «παλαίμαχος της διηγηματογραφίας εργάτης», στοιχείο μέσω του οποίου αποτιμάται, επίσης, θετικά η εικοσάχρονη συγγραφική του διαδρομή στον χώρο της νεοελληνικής διηγηματογραφίας, από τα τέλη του 19ου ως τις αρχές του 20ού αιώνα. Ο Μάνεσης δεν διστάζει, στη συνέχεια, ν' ανατρέξει στο παρελθόν, όταν προέβαινε σε αρνητικά σχόλια για παλαιότερα αφηγήματα του Ξενόπουλου, συνιστώντας του «[...] την αποχήν από υποθέσεων ξένων, από συστημάτων και έξεων και συνηθειών άλλων [...]»... Το μυαλό μας αναπότρεπτα πηγαίνει στον υπογράφωντα ως «Γωγ» αρθρογράφο του περιοδικού *Αι Μούσαι* του 1894⁶²...

Ως προς τα σχόλια, τώρα, του Ζακυνθινού λογίου για το κρινόμενο διήγημα αξίζει να παρατηρήσει κανείς πως, στα μέσα περίπου της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, το *Μυστικό της Βαλέραινας* αναγνωρίζεται ως «λεπτό», «εν των λεπτοτέρων και εντεχνοτέρων διηγημάτων» του συγγραφέα με άξονα, προφανώς, το ιδεολογικό–αισθητικό του φορτίο, ενώ σημαντική εμφανίζεται η κοινωνιολογική του διάσταση. Σύμφωνα με την υπόθεση, ο αναπόφευκτος οικονομικός ξεπεσμός του πάλαι ποτέ αριστοκρατικού οίκου των Βαλέρηδων, εξαιτίας της ανόδου της αστικής τάξης, οδηγεί τη χορήγηση του «φάρμακου» της Βαλέραινας —μιαν, άλλοτε, κοινωνική δωρεά—, στην εμπορευματοποίηση. Η ανατροπή, ωστόσο, του αφηγηματικού σκηνικού από τον Ξενόπουλο στο τέλος του διηγήματος, ικανοποιεί τον Μάνεση, αφού φαίνεται να συμβαδίζει πως συνάδει με τις προσωπικές του ιδεολογικές αρχές, που είναι κατά βάση αντίθετες με την κρατούσα ιδεολογία της εποχής, εις την οποία τα πάντα, κινούμενα σύμφωνα με τους νόμους της αγοράς, οφείλουν να «θυσιάζονται» στον βωμό του κέρδους...

Παράλληλα, γίνεται αποδεκτή η θεματική απόρριψη του συγγραφέα των *Διηγημάτων* από την ελληνική, και δη τη ζακυνθινή, κοινωνική πραγματικότητα, από την καθημερινή ζωή, δηλαδή, των Ζακυνθίων και τα τοπικά ήθη και έθιμα. Ως σημαντικό πειστήριο της θεώρησης αυτής αναφέρεται το διήγημα *Η λιτανεία του Φώσκολου*⁶³.

⁶² Βλ. πιο πάνω, πρώτο μέρος, σ. 59 σημ. 137.

⁶³ Βλ. πιο πάνω, σημ. 44. Η δημοσίευση του αφηγήματος γίνεται με τον τίτλο «Μια παράξενη λιτανεία»· βλ. σχετικά Βιβλιογραφία, σ. 396 αρ. 134.

Αν και το περιοδικό *Αι Μούσαι* δεν φέρνει ιδιαίτερα ευχάριστες αναμνήσεις στον Ξενόπουλο (ας θυμηθούμε την αρνητική κριτική για το έργο του της περασμένης δεκαετίας εκ μέρους του επιστολογράφου «Γωγ»), αυτήν τη φορά η ανταπόκριση από τα πάτρια εδάφη είναι ιδιαίτερα ευνοϊκή. Η δραματοποίηση του *Μυστικού της Βαλέραινας* φαίνεται να αποτελεί την αφορμή για τη συγγραφή του άρθρου του Μάνεση· ωστόσο, είναι εμφανής και η επίδραση που έχει ασκηθεί στον αρθρογράφο από την προηγηθείσα θετική πρόσληψη του *Έρωτα εσταυρωμένου*. Ανάλογα δε άρθρα, τα οποία διαπραγματεύονται δραματικά έργα του Ξενόπουλου, αλλά εκπορεύονται αποκλειστικά, κατά τις δηλώσεις των συντακτών τους, από την αναγνωστική εμπειρία του αντίστοιχου αφηγηματικού προτύπου τους, συναντάμε και στη συνέχεια.

Επίσης, τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς, ο Ζακύνθιος εκδότης και διευθυντής του περιοδικού *Αι Μούσαι* Λ. Χ. Ζώης αναγνωρίζει σε άρθρο του στο πρόσωπο του Ξενόπουλου τον «φιλόνομο συγγραφέα, τον περίβλεπτον καταλαβόντα θέσιν εν τη νέα ημών πτωχή φιλολογία», επιθυμώντας «ως συμπολίτης» του να τον ενθαρρύνει «εις το έργον του δοκίμου διηγηματογράφου». Αν και δεν λησμονεί ότι κατά το παρελθόν ο συγγραφέας είχε προτιμήσει «[...] την δημοσίευσιν ελαφρών διηγηματίων υπό την επίδρασιν έτι των ξένων τοιούτων άτινα είχε μελετήσει [...]», πλην όμως «[...] υποκρυπτόντων οπωςδήποτε λάμψεις τινάς πρωτοτυπίας [...]», σημειώνει με ικανοποίηση τη μετέπειτα θετική εξέλιξή του ως αφηγηματογράφου⁶⁴:

«είτα δε δι' ελληνικότερων και εντεχνοτέρων, δεν εβράδυνε ν' αναδειχθή ως εις των διαπρεπεστέρων διηγηματογράφων και των περιπέστων συγχρόνων λογογράφων».

Ο Ζώης παραθέτει, ακόμη, βιοεργογραφικά στοιχεία του Ξενόπουλου, ενώ εμφανίζεται ιδιαίτερα ενημερωμένος, αναφερόμενος ευνοϊκά στο διήγημα *Μητρυιά*, καθώς γνωρίζει έως και την αγγλική μετάφραση του διηγήματος για την οποία σημειώνει⁶⁵:

«πολύκροτον μυθιστόρημα, όπερ μετεφράσθη αγγλιστί εκδοθέν εν Λονδίνω τω 1897 υπό του Jone Lane κατά μετάφρασιν της Καs E. M. Edmonds».

⁶⁴ Λ. Χ. Ζώης, «Γρ. Ξενόπουλος», περ. *Αι Μούσαι*, έτ. 12, τ. 1Β', φ. 274, εν Ζακύνθω 15 Αυγούστου 1904, σσ. 3-4. Βλ., επίσης, Φαίδων Κ. Μπουμπουλιδης, *Συμβολή εις την Επτανησιακήν Βιβλιογραφίαν. Περιοδικά και εφημερίδες Ζακύνθου*, Αθήναι 1956, σ. 36 αρ. 322.

⁶⁵ Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου. Πρώτη συμβολή», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ', τ. Ν', τχ. 587, Χριστούγεννα 1951, σσ. α'-λ' (:θ') αρ. 75.

Με ιδιαίτερα ευνοϊκό τρόπο, όμως, αναφέρεται στο διήγημα *Έρωτες εσταυρωμένος*, θεωρώντας το ως το «τεχνικότερο και εντελέστερο των έργων» του συγγραφέα, το οποίο

«[...] απέσπασε τας ενθουσιωδεστέρας κρίσεις των δυσκολωτέρων κριτών ου μην, αλλά και αυτών των αντιζήλων τω κ. Ξενοπούλω».

Ας σημειώσουμε εδώ πως η ήδη αναφερθείσα θετική υποδοχή του *Έρωτα εσταυρωμένου*, από τον Κ. Παλαμά, αποκτά ξεχωριστή σημασία, καθώς ο αρθρογράφος στέκεται στο ότι ένα πεζογράφημα αποτελεί την αφορμή για τη γραφή ενός ποιήματος, ενώ συνηθίζεται το αντίθετο, εννοώντας προφανώς την παλαμική *Στέλλα Βιολάντη*.

Θα μπορούσε να υποτεθεί πως οι δύο Ζακύνθιοι λόγιοι προβαίνουν στις παραπάνω δημοσιεύσεις, «απολογούμενοι» στον Ξερόπουλο για την αμφισβήτηση της λογοτεχνικής αξίας των αφηγημάτων του, την οποία είχαν παλαιότερα εκδηλώσει. Καταγράφεται έτσι το γεγονός της μεταστροφής που έχει συντελεστεί στα πάτρια εδάφη, ως προς την πρόσληψη της αφηγηματογραφίας του συγγραφέα, τουλάχιστον από τον Μάνεση και τον Ζώη, στο χρονικό διάστημα των δέκα ετών που έχουν μεσολαβήσει από το 1894, όταν ο ψευδώνυμος αρθρογράφος του περιοδικού *Αι Μούσαι* αποδεχόταν πρωτίστως τη λογοτεχνική αξία των έργων του Καρκαβίτσα...

2.11.

Διακωμώδηση από τον *Νουμά*

Την ίδια εποχή, όμως, από τις στήλες του περιοδικού *Ο Νουμάς*, ο Γρ. Ξερόπουλος αναφέρεται υποτιμητικά ως «Αργεντινή δεκάρα της φιλολογίας»⁶⁶ και διακωμωδείται με σατιρικά επιγράμματα⁶⁷:

«Γρηγόριος Ξερόπουλος λεγόμενος και Φαίδων
που γράφει διηγήματα με ιπεκουάνα
κ' είναι συντάχτης στη γρηά *Διάπλασι των Παίδων*
και στις *Αθήνας*⁶⁸ κελαιΐδει σαν ξύλινη ροκάνα».

⁶⁶ Ανώνυμο, περ. *Ο Νουμάς*, χρ. Β', τχ. 83, 15.02.1904, σ. 8, στήλη «χωρίς γραμματόσημο».

⁶⁷ Ανώνυμο, περ. *Ο Νουμάς*, χρ. Β', τχ. 78, 11.01.1904, σ. 7, στήλη «ό,τι θέλετε».

Στο ίδιο τεύχος του περιοδικού, ο Δ. Π. Ταγκόπουλος, ως ανώνυμος αρθρογράφος της στήλης «Ό,τι θέλετε», ισχυρίζεται με γραφικό τρόπο πως... κάποιος φίλος του *Νουμά*, που υπογράφει ως «Σφήκα», βρήκε πεταμένη μια κάρτα με το πιο πάνω τετράστιχο και αναλογιζόμενος τίνος είναι... υποθέτει⁶⁹:

«—Νάναι άραγε η κάρτα του κ. Στέλιου Βιολάντα αυτή;»

Και να σκεφτεί κανείς πως δεν έχουν περάσει παρά τρεις μήνες από τη δημοσίευση του σημειώματος όπου το διήγημα της Στέλλας Βιολάντη χαρακτηρίζεται ως το «πιο διαλεχτό» της πρώτης σειράς των *Διηγημάτων* του συγγραφέα... Αρνητικά όμως, σχόλια αρνητικά σε σχέση με την πολύχρονη παρουσία του Ξενόπουλου στα ελληνικά Γράμματα διατυπώνονται από τις σελίδες του *Νουμά*, τον Μάιο του 1904. Αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι ο συγγραφέας είναι «...καιρός ν' αποστρατευτή» αφού «...έχει συμπληρώσει τα έτη της εικοσιπενταετηρίδας του και της... συντάξεώς του»⁷⁰.

Ανεξάρτητα από την περριρέουσα θετική ή αρνητική κριτική που δέχεται η αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου αυτήν την εποχή, γεγονός είναι πως οι αισθηματικές διηγήσεις του «κλέβουν τις καρδιές» πολλών ευαίσθητων νεαρών αναγνωστριών του... Έτσι, αυτόγραφο του συγγραφέα και απόσπασμα από τον *Έρωτα εσταυρωμένο* ανιχνεύουμε στο λεύκωμα της Κερκυραίας λογίας Ειρήνης Α. Δεντρινού στα 1905⁷¹.

Στο *Πανελλήνιον Λεύκωμα* του 1905, ωστόσο, και σε άρθρο του Ν. Επισκοπόπουλου όπου ως ο «μεγαλειτέρός μας ποιητής» αναφέρεται ο Κ. Παλαμάς, κατ' αντιστοιχία ως ο «ο μεγαλειτέρός μας διηγηματογράφος» αναφέρεται ο Ανδρ. Καρκαβίτσας⁷²... Προφανώς, εξακολουθεί να ισχύει για τον αρθρογράφο η παλαιότερη γνώμη του, του 1901, που θέλει τον Καρκαβίτσα ως «τον νευρωδέστερον ζωγράφον της ελληνικής ζωής»...

⁶⁸ Εννοεί, προφανώς, την εφημερίδα *Αθήναι* όπου ο Ξενόπουλος αρθρογραφούσε την εποχή αυτή.

⁶⁹ Βλ. πιο πάνω, σημ. 67.

⁷⁰ Ανώνυμο, περ. *Ο Νουμάς*, χρ. Β', τχ. 98, 23.05.1904, σ. 8, στήλη «ό,τι θέλετε».

⁷¹ Βλ. Θεοδόσης Πυλαρινός, *Το λεύκωμα της Ειρήνης Α. Δεντρινού*, εκδ. Ειρμός, Αθήνα 1989, σ. 128.

⁷² Βλ. Γ. Π. Σαββίδης, *Κ. Π. Καβάφης και Γρ. Ξενόπουλος. Ανασύνθεση μιας λογοτεχνικής σχέσης 1901-1944*, Ερμής, Αθήνα 1994, σ. 75, σημ. 27.

2.12.

Το «ζακυνθινώτερον έργον του κ. Ξενοπούλου»

Στα 1906 εκδίδεται το μυθιστόρημα *Μαργαρίτα Στέφα* από τον εκδοτικό οίκο της «Εστίας» του Ι. Δ. Κολλάρου, αφιερωμένο στον εκδότη Α. Κωνσταντινίδη⁷³. Η έκδοση πραγματοποιείται δεκατρία χρόνια μετά την πρώτη δημοσίευση του αφηγήματος στα 1893. Εδώ, σύμφωνα με αναφορά του ίδιου του Ξενοπούλου⁷⁴, υπάρχουν διαφοροποιήσεις σε σχέση με το κείμενο της πρώτης δημοσίευσης, ιδιαίτερα όσον αφορά τα ονόματα των πολιτικών προσώπων, τα οποία εμπλέκονται στα πλαίσια της μυθοπλασίας. Για παράδειγμα, τα ψευδώνυμα «Μήλας», «Λούβης» και «Μηλιανός», που εμπεριέχονται στο κείμενο της δημοσίευσης του 1893 αποδίδονται στο κείμενο της τωρινής έκδοσης ως «Λομπάρδος», «Λιούρης» και «Λομπαδιανός» αναφέρεται δηλαδή, μεταξύ άλλων, και το όνομα του σπουδαίου Ζακύνθιου πολιτικού Κων. Λομπάρδου, ο οποίος είναι και το μοναδικό πραγματικό πρόσωπο στη *Μαργαρίτα Στέφα*. Η ρεαλιστική πρόθεση του συγγραφέα είναι χαρακτηριστική...

Στο περιοδικό *Αι Μούσαι* της Ζακύνθου δημοσιεύεται άρθρο του Μ. Ε. Σιγούρου, στο οποίο δίνεται έμφαση στον ζακυνθιολογικό χαρακτήρα του έργου και κυρίως στις εμπεριεχόμενες σε αυτό κοινωνιολογικές αναφορές. Ας δούμε τι γράφεται σχετικά⁷⁵:

«Ένα έργον ωραίον είναι πάντοτε ευχάριστον γεγονός δια την νεοελληνικήν μας φιλολογίαν, ένα έργον όμως ζακυνθινής υποθέσεως και ζακυνθινού συγγραφέως, είνε το πλέον ευχάριστον γεγονός δια την ζακυνθινήν μας γραμματολογίαν. Τοιούτον ευχάριστον γεγονός είναι η έκδοσις εις βιβλίον του χαριτωμένου ζακυνθινού μυθιστορήματος του φίλου μου κ. Γρηγορίου Ξενοπούλου [...]. Η *Μαργαρίτα Στέφα* αν δεν είναι το ωραιότερον είναι βεβαίως το γνωστότερον και ζακυνθινώτερον έργον του κ. Ξενοπούλου. [...] Θα συστήσω μόνον εις τους ζακυνθινούς να την διαβάσουν διότι θα ίδουν εις μίαν

⁷³ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 373 αρ. 30.

⁷⁴ Βλ. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Μαργαρίτα Στέφα*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου, Αθήνα 1906, σ. ιε΄.

⁷⁵ Μ. Ε. Σιγούρος, «Ένα Ζακυνθινό μυθιστόρημα [Κριτική της "Μαργαρίτας Στέφα" του Γρ. Ξενοπούλου]», περ. *Αι Μούσαι*, έτ. 14, τ. ΙΔ΄, φ. 317, εν Ζακύνθω τη 1η Ιουνίου 1906, σσ. 4, 7. Βλ., επίσης, Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης, *Συμβολή εις την Επτανησιακήν Βιβλιογραφίαν. Περιοδικά και εφημερίδες Ζακύνθου*, Αθήναι 1956, σ. 38 αρ. 343. Βλ. και Επίμετρο, σ. 505.

ωραϊαν αναπαράστασιν την ζωήν που ζουν αυτοί και την ζωήν που έζησαν οι γονείς των. Η λεπτή περιγραφική δύναμις του Αλφόνσου Δωδέ και η νατουραλιστική αντίληψις του Ζολά, από την αντίθετον όμως μορφήν της, την ηθικόν, χαρακτηρίζει το έργον αυτό. Η περιγραφή του σχολείου της γειτονιάς [...] είναι πολύ επιτυχής. Και το φαρμακείο του Μαρκίδα είναι ζωντανεμένο εις τας σελίδας του βιβλίου. Με πόσην ακρίβεια περιγράφει τα αμέτρητα συρτάρια [...] και τες μυρωδιές των φαρμάκων [...]. Ωραία είναι η περιγραφή της πολιτικής επιδείξεως την οποίαν ακολουθεί από τον αναμινάλε του αρχοντικού του ο υιός του πολιτευομένου Τοκαδέλου. Η άλλη σκηνή της αναμονής προ του ταχυδρομείου κατά την ώραν της διανομής των επιστολών είναι, κατά την γνώμην μου, η πλέον αληθινή [...].»

Ιδιαίτερη κοινωνιολογική διάσταση αποδίδεται στο σημείο του «θριάμβου» της Μαργαρίτας, της πορείας της δηλαδή προς το σπίτι του μέλλοντα συζύγου της, όπου εμφανίζεται, με τρόπο έντονα συμβολικό η ταξική διαπάλη. Γράφει χαρακτηριστικά ο Ξενόπουλος και ο Σιγούρος παραθέτει, σε απόσπασμα, ως αναγκαίο πειστήριο της θετικής του κρίσης:

«[...] Η κόρη η ωραία ήτο εν έμβλημα της ευέλπιδος κοινωνικής αναζυμώσεως, η οποία ήρχιζε με την αυγήν των νέων ιδεών. Τα τείχη των παλαιών προλήψεων κατερρίπτοντο. [...]»

Είναι εμφανές ότι το άρθρο αυτό εντάσσεται στο φάσμα της ευνοϊκής κριτικής ανταπόκρισης απέναντι στην αφηγηματογραφία του συγγραφέα, σε σχέση με τον αναγνωστικό ορίζοντα που διαμορφώνεται στα πλαίσια της ιδιαίτερης πατρίδας του, της Ζακύνθου. Η ανάδειξη του κοινωνιολογικού χαρακτήρα του μυθιστορήματος, ιδίως όσον αφορά την παρουσιαζόμενη ταξική διαμάχη η οποία διαμορφώνεται στους κόλπους της ζακυνθινής πολιτείας, γίνεται θετικά αντιληπτή από τον Σιγούρο ως ζακυνθιολογικό στοιχείο ρεαλιστικής αφήγησης. Θετικά προσλαμβάνεται, επίσης, η επιρροή του συγγραφέα από τους Daudet και Zola, την οποία εντοπίζει ο αρθρογράφος με άξονα και πάλι τη ρεαλιστική καταγραφή.

Αξίζει, ωστόσο, να σημειώσουμε εδώ, την άποψη ως προς την «νατουραλιστική αντίληψη» που χαρακτηρίζει το αφήγημα, εκπορευόμενη μεν από το έργο του Zola, προσδιοριζόμενη, όμως, ως «ηθική», εν αντιθέσει με το ζολαδικό πρότυπο της, το οποίο, προφανώς, εκλαμβάνεται από τον αρθρογράφο ως... ανήθικο.

2.13.

Ευνοϊκή κριτική στον *Νουμά*:

Η «Απολογία» του Ψυχάρη και η συμβολή του Μιχ. Λυκιαρδόπουλου

Με την αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου ασχολείται στα 1906 και ο Γ. Ψυχάρης, στο γνωστό άρθρο του με τίτλο «Απολογία», το οποίο δημοσιεύεται στον *Νουμά*. Ο συγγραφέας, εδώ, αναγνωρίζεται ως «περίφημος διηγηματογράφος», για τον οποίο, ωστόσο, είναι δύσκολο να γραφεί ειδική μελέτη. Αυτός, άλλωστε, είναι ο λόγος, που δεν επέτρεψε στον «απολογούμενο» Ψυχάρη, να γράψει κάποιο άρθρο για το έργο του συγγραφέα...

Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στον *Έρωτα εσταυρωμένο*, ο οποίος διανύει ήδη μια πενταετία μετά τη δημοσίευσή του, αλλά και σε νεότερα διηγήματα, όπως η *Φούρκα*⁷⁶ και η *Πνοή φθινοπώρου*⁷⁷ του 1903 καθώς και ο πρόσφατα δημοσιευμένος *Κόκκινος Βράχος*⁷⁸. Ο αρθρογράφος, μάλιστα, δεν διστάζει να παραδεχτεί πως ο Ξενόπουλος διαθέτει μεγαλύτερη ψυχογραφική ικανότητα απ' ό,τι ο ίδιος, «συγκρίνοντας» τα παραπάνω αφηγήματα του συγγραφέα με δικά του⁷⁹:

«[...] Γελάς άξαφνα με το χαριτωμένο μας τον παλιό το φίλο, με το ζαχαρένιο τον Ξενόπουλό μας. Γελάς, επειδή, όσο ζαχαρένιο κι αν το ξέρουμε, ο Ξενόπουλος θυμώνει. Δε θυμώνει το μεγάλο το θυμό της αλήθειας, το θυμό του ποιητή. Από φιλότιμο θυμώνει. Στα *Παναθήναια* (31 του Μαγίου, 1905, σ. 127, στ. 1-2) ανάφτει γιατί δεν παινέσαμε τα έργα του όπως τους άξιζε. [...] Βλέπετε την αμαρτία μου. Δεν υμνολόγησα τον *Έρωτα εσταυρωμένο*, τον άλλαξα μάλιστα και τον έκαμα *Έρωνας*, με ντ άγνωστό μου. Δεν υμνολόγησα ούτε τα διηγήματα του περιφήμου διηγηματογράφου. Λέξη δεν είπα μήτε για τον *Κόκκινο Βράχο* [...], μήτε για τη *Φούρκα* [...], μήτε για τη σπαρακτική *Πνοή φθινοπώρου* [...], μήτε για ένα σωρό άλλα πολύ πιο ψυχολογημένα κι από τη *Ζωή κι αγάπη*⁸⁰ κι από τη *Ζούλια*. Ωστόσο άδικο έχει ο Ξενόπουλος αν πιστέβει πως τονέ ζουλέβω. Το εναντίο. Ίσως ιδιαίτερη μελέτη δεν μπορώ να του κάμω καθώς το έλπιζα, επειδή τι να σας πω; μελέτη γίνεται απάνω στο Σουρή,

⁷⁶ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 399 αρ. 144.

⁷⁷ Βλ. *ό.π.*, σ. 400 αρ. 145.

⁷⁸ Βλ. *ό.π.*, σσ. 428-429 αρ. 318.

⁷⁹ Γ. Ψυχάρης, «Απολογία», *Ο Νουμάς*, τχ. 181, 15.01.1906, σσ. 9-12 (:10). Βλ. και Επίμετρο, σ. 506.

⁸⁰ Βλ. σχετικά Ψυχάρης, *Ζωή κι αγάπη στη μοναξιά. Ιστορικά ενός καινούριου Ρομπινσώνα*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1991.

απάνω στον Ξενόπουλο πιο δύσκολο. Μα τον αγαπώ και πάντα μου τονέ θυμούμαι. [...]»

Την ίδια χρονιά δημοσιεύεται, επίσης στον *Νουμά*, άρθρο του Μιχ. Λυκιαρδόπουλου, γνωστού Έλληνα διανοούμενου της Διασποράς με πνευματική δράση και στη Ρωσία⁸¹, όπου, μεταξύ άλλων, γίνεται αναφορά στην αφηγηματογραφία του συγγραφέα. Σύμφωνα μ' αυτό, ο Ξενόπουλος μαζί με τους Ν. Επισκοπόπουλο, Κ. Θεοτόκη και Π. Νιρβάνα, «νοιώθονται απ' τον καθένα, πιο Εβρωπαϊκοί» συγγραφείς. Επιπλέον, ο αρθρογράφος, εντυφώνοντας, προφανώς, στο οικείο σ' αυτόν πεδίο της ρώσικης λογοτεχνίας, δεν διστάζει ν' αποδώσει στον Ξενόπουλο τον χαρακτηρισμό του «Έλληνα Τσέχωφ».

Βασική παράμετρος της πρόσληψης του Ξενόπουλου από τον Λυκιαρδόπουλο αποτελεί ο εντοπισμός του ρεαλιστικού στοιχείου στην αφηγηματογραφία του συγγραφέα. Γενικά ο Ξενόπουλος είναι αυτός που⁸²:

«[...] ζωγραφίζει με αρκετό τάλαντο στα επαρχιακά του δηγήματα τη ζωή και τις φυσικές κλίσεις της μικρής ελληνικής κοινωνίας [...]»,

ενώ ο *Κόκκινος Βράχος* του, από κοινού με το μυθιστόρημα του Γ. Ψυχάρη *Ζωή κι αγάπη στη μοναξιά*, με άξονα τον δεδομένο ρεαλισμό τους, θεωρούνται

«[...] δυο ρομάντσα που η εποχή και ο τόπος της δράσης τους μπορεί να είναι μακριά από μας αλλά πολύ κοντά μας βρίσκεται η ουσία τους [...]».

Αξίζει ν' αναφέρουμε, ωστόσο, το όχι ιδιαίτερα ευνοϊκό σχόλιο, που γίνεται σχετικά με τον *Κόκκινο Βράχο*, ο οποίος δεν είναι άλλο από

«[...] ένα ειδυλλιακό ρομάντσο που μπορούσε νάχε ενδιαφέρο, αν ο συγγραφέας δεν είτανε και δω έτσι να πούμε γλυκοαιστηματικός [...]».

Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό, ο αρθρογράφος ενοχλείται από την ύπαρξη μελοδραματικού στοιχείου στη γραφή του Ξενόπουλου (στοιχείου που εντοπίζει τόσο στη μορφή της αφήγησής του όσο και στο θεματικό περιεχόμενό της) θεωρώντας την, ίσως, δίχως να το ομολογεί, ως μια αντιρεαλιστική ένδειξη. Παράλληλα, θεωρεί

⁸¹ Βλ. ενδεικτικά Σόνια Ιλίνσκαγια, *Μιχαήλ Λυκιαρδόπουλος. Ένας Έλληνας στο χώρο του ρώσικου Συμβολισμού*, Κέδρος, Αθήνα 1989.

⁸² Μιχ. Λυκιαρδόπουλος, «Σύγχρονη νεοελληνική λογοτεχνία», περ. *Ο Νουμάς*, χρ. Δ', τχ. 197, 07.05.1906, σσ. 9-11 (:10).

θετική, όπως προαναφέραμε, την ύπαρξη «ευρωπαϊκού» χαρακτήρα στο έργο του συγγραφέα, χωρίς να «επιδικάζει» μίμηση ή αντιγραφή.

Το άρθρο του Λυκιαρδόπουλου, παρά τις αδυναμίες που επισημαίνει στην αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου, νομίζουμε πως σε γενικές γραμμές ενισχύει το φάσμα της ευνοϊκής πρόσληψής της. Δημοσιευμένο, μάλιστα, όπως και το άρθρο του Ψυχάρη, στις σελίδες του *Νουμά*, που τόσο αρνητικά είχε αντιμετωπίσει τον συγγραφέα κατά το παρελθόν, θα μπορούσε εύλογα να χαρακτηριστεί ως μια στρατηγική κίνηση καλής θέλησης με άμεσο στόχο τη βελτίωση και αποκατάσταση των σχέσεων μεταξύ του Ξενόπουλου και των μαχητικών δημοτικιστών που πλαισιώνουν το περιοδικό.

2.14.

Ο Κ. Π. Καβάφης, η *Μαργαρίτα Στέφα* και άλλα διηγήματα

Στα 1906 ο Ξενόπουλος, πέραν των ευνοϊκών κριτικών σχολίων που επιθυμεί για τα αφηγήματά του ενδιαφέρεται άμεσα για τις πωλήσεις των βιβλίων του... Επιστρατεύει, λοιπόν, κάθε γνωριμία, που θα μπορούσε να του φανεί χρήσιμη στη διακίνηση αντιτύπων τους και πέραν του εγχώριου αναγνωστικού κοινού, προσβλέποντας μεταξύ άλλων, στο ελληνικό κοινό της Διασποράς. Για παράδειγμα, θεωρεί την Αλεξάνδρεια, μια ιδιαίτερα αναπτυγμένη παροικία του Ελληνισμού, την θεωρεί έναν από τους άμεσους «στόχους» του και στο πρόσωπο του Αλεξανδρινού Κ. Π. Καβάφη αναγνωρίζει τον πιθανό διαμεσολαβητή για την προσέλκυση αναγνωστών-αγοραστών.

Με επιστολές που απευθύνει, μάλιστα, στον ποιητή ζητά τη διάθεση-προώθηση αντιτύπων ενός βιβλίου του, το οποίο πρόκειται να εκδοθεί σύντομα⁸³. Η εγγραφή συνδρομητών, που προκαταβάλλουν με μικρή έκπτωση το αντίτιμο για την αγορά αντιτύπων ενός βιβλίου πριν αυτό εκδοθεί και διατεθεί στην αγορά, αποτελεί μια αναγνωστική συνήθεια της εποχής η οποία προφανώς αποσκοπεί στην οικονομική ενίσχυση του εκδότη αλλά και του συγγραφέα, αφού ο ίδιος συχνά αναλαμβάνει το οικονομικό κόστος της έκδοσης του έργου του ή, στην καλύτερη περίπτωση, μέρος αυτού. Ωστόσο, πέραν της οικονομικής παραμέτρου, η εγγραφή συνδρομητών για την έκδοση ενός βιβλίου συμβάλλει στην καλλιέργεια πρώιμου κλίματος ευνοϊκής αναγνωστικής ανταπόκρισης σε αυτό, η οποία, προφανώς, βρίσκεται σε συνάφεια με το ευνοϊκό αναγνωστικό κλίμα του παρελθόντος, που έχει διαμορφωθεί και εξασφαλιστεί βάσει προηγούμενων βιβλίων του συγγραφέα. Είναι σαφές ότι η

⁸³ Πρόκειται μάλλον για αναφορά στο μυθιστόρημα *Μαργαρίτα Στέφα* που εκδίδεται τη χρονιά αυτή.

διαμόρφωση ικανού, ως προς τον αριθμό, ρεύματος συνδρομητών για τη νέα έκδοση αποτελεί και καλό οίωνό για ενδεχόμενη ευνοϊκή αναγνωστική πρόσληψη του μέλλοντος...

Πόσο θετική είναι, όμως, η ανταπόκριση του αλεξανδρινού κοινού στο έργο του Ξενόπουλου; Ας δούμε την απάντηση που δίνει ο ίδιος ο Καβάφης τον Φεβρουάριο του 1906⁸⁴:

«Αγαπητέ κ. Ξενόπουλε,

Έλαβα το γράμμα σας της 26ης Ιανουαρίου. Να εγγράψω συνδρομητάς με είναι πιο δύσκολο, παρά να πουλήσω 10 τόμους όταν εκδοθή το βιβλίο.

Γι' αυτό σας στέλλω δια του ταχυδρομείου 30 φρ., και σεις με στέλλετε, άμα τη εκδόσει, 10 αντίτυπα. Για τους προπληρώνοντας η τιμή είναι 2 φρ. Αλλά δεν το εθεώρησα σωστό να σας στείλω 20 φρ. μόνον. Τα δικά μου 10 αντίτυπα, πρέπει να λογαριασθούν ως τα μετά την έκδοσιν πωλούμενα, δηλαδή προς 3 φρ. το ένα. Λέτε που στενοχωρείσθε ότι με βαρύνετε με αυτήν την ενόχλησιν. Κανένα βάρος και καμιά ενόχλησις δεν είναι. Τουναντίον εγώ λυπούμαι που δεν μπορώ να διαθέσω περισσότερα αντίτυπα. Αλλά την αιτία την διδετε ο ίδιος. Τα ελληνικά βιβλία δυστυχώς δεν γίνονται ανάρπαστα.»

Όταν, στα 1903, ο συγκεκριμένος ποιητής παρουσιαζόταν για πρώτη φορά στο ελληνικό κοινό μέσω της γνωστής συμβολής του Ξενόπουλου στα *Παναθήναια*, αναλογιζόταν άραγε πως ο «θαυμαστής» του θα του ζητούσε κάποτε υποστήριξη; Όχι, βέβαια, με μια ανάλογη κριτική παρουσίαση, αλλά με κάτι εντελώς πρακτικό και αγοραίο μέσα στα πλαίσια του καταναλωτισμού της εμπορευματικής κοινωνίας: πωλήσεις ή, μάλλον, προπωλήσεις βιβλίων του...

Να υποθέσουμε, λοιπόν, ότι ο Καβάφης νιώθει ως υποχρέωσή του να «εξυπηρετήσει» τον «διαφημιστή» του Ξενόπουλο, μέσω της διάθεσης αντιτύπων των βιβλίων του, ή ότι ενθουσιάζεται από την αφηγηματική τέχνη του συγγραφέα και η επιθυμία του να διαδώσει το έργο του είναι γνήσια; Μήπως συμβαίνουν και τα δύο; Το γεγονός της προπληρωμής αντιτύπων εκ μέρους του ποιητή δηλώνει, πάντως, πως η υποχρέωση τον βαρύνει τόσο ώστε να παρακάμψει το γεγονός της αδυναμίας εξεύρεσης συνδρομητών μέσω της προσωπικής του εισφοράς...

Η θετική πρόσληψη, την οποία φαίνεται να προσδοκά ο Ξενόπουλος για το μέλλον της αφηγηματογραφίας του στην Αλεξάνδρεια, δεν φαίνεται να ευοδώνεται: οι αναγνωστικές προτιμήσεις του ελληνικού στοιχείου της μάλλον δεν συμβαδίζουν με τα παλαιότερα αφηγήματά του σε τέτοιο βαθμό που να αποζητά την έκδοση νέων,

⁸⁴ Γ. Π. Σαββίδης, *Κ. Π. Καβάφης και Γρ. Ξενόπουλος. Ανασύνθεση μιας λογοτεχνικής σχέσης 1901-1944*, ό.π. [72], σσ. 20-21.

«πριμοδοτώντας» την, μάλιστα, εκ των προτέρων. Με βάση τα προαναφερόμενα θα πρέπει να επισημάνουμε, γενικότερα, το στοιχείο της μειωμένης αναγνωσιμότητας έργων της νεοελληνικής λογοτεχνίας στους κύκλους της ελληνικής παροικίας της Αλεξάνδρειας, στα μέσα της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, το οποίο επισημαίνει ο Καβάφης στην επιστολή του.

Ο Ξενόπουλος, βέβαια, δεν πτοείται... Την επόμενη χρονιά, (1907), με την ευκαιρία της έκδοσης της τρίτης σειράς των *Διηγημάτων*⁸⁵ του, αναζητώντας αναγνώστες-αγοραστές, απευθύνεται πάλι στο αλεξανδρινό κοινό, «χρησιμοποιώντας» εκ νέου τον Κ. Π. Καβάφη. Κατά τη συνήθειά του, του απευθύνει επιστολή, στην οποία απαντά ο ποιητής εκφράζοντας σε γενικές γραμμές τη θετική άποψή του για τη σειρά και ιδιαίτερα για τον *Μιλημένο ένορκο*⁸⁶, το *Μαρμαράδικο*⁸⁷ και την *Αναθρεφτή*⁸⁸.

Όπως διαπιστώνουμε, η καλή διάθεση που επιδεικνύει ο Καβάφης ώστε να συμβάλει στη διακίνηση του νέου βιβλίου του συγγραφέα «σκοντάφτει» για μια ακόμη φορά στο μικρό αναγνωστικό ενδιαφέρον του αλεξανδρινού κοινού για τα ελληνικά γράμματα⁸⁹:

« Αλεξάνδρεια

14/27 Ιανουαρίου 1908

Αγαπητέ κ. Ξενόπουλε,

Έλαβα το γράμμα σας της 14ης Δεκεμβρίου, με την εσώκλειστον αγγελία. Συγγνώμην που, ένεκα πολλών ασχολιών, άργησα να σας απαντήσω.

Με την πρώτη ματιά που έριξα στα περιεχόμενα του νέου τόμου σας εννόησα αμέσως τ ι ω ρ α ί ο βιβλίον είναι. Τα έκτακτα εκείνα —“Ο Μιλημένος Ένορκος”, “Η Αναθρεφτή”, “Το Μαρμαράδικο”. Όσο δια την πώλησιν αντιτύπων— η καλή θέλησις εκ μέρους μου δεν λείπει. Αυτό το ξεύρετε. Αλλά, σας βεβαιώ, απογοητεύθηκα πια με το ολίγον ενδιαφέρον που δείχνει το ελληνικόν κοινόν —εδώ, τουλάχιστον— δια τα ελληνικά γράμματα. Είναι πολύ δύσκολο πράγμα να πουλήσει κανείς ελληνικά βιβλία. Μολοντούτο στείλτε με, όταν τεθεί εις κυκλοφορίαν το έργον, πέντε τόμους, και θα προσπαθήσω να τους διαθέσω. [...]»

⁸⁵ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 364 αρ. 8.

⁸⁶ Βλ. *ό.π.*, σ. 398 αρ. 141.

⁸⁷ Βλ. *ό.π.*, σ. 399 αρ. 142.

⁸⁸ Βλ. *ό.π.*, σ. 401 αρ. 154.

⁸⁹ Γ. Π. Σαββίδης, *Κ. Π. Καβάφης και Γρ. Ξενόπουλος. Ανασύνθεση μιας λογοτεχνικής σχέσης 1901-1944*, *ό.π.* [72], σσ. 24-25.

Η εκδήλωση της απογοήτευσης του Αλεξανδρινού ασφαλώς θα στενοχώρησε και τον Ξενόπουλο, ο οποίος, μάλλον, εμφανίζεται τώρα «υποψιασμένος», αφού δεν διατυπώνεται αίτημά του για εγγραφή συνδρομητών, όπως συνάγεται από την έλλειψη συναφούς μνείας εκ μέρους του Καβάφη. Αν, μάλιστα, συγκρίνουμε ποσοτικά τη νέα παραγγελία που ζητά ο ποιητής με την προηγούμενη, διαπιστώνουμε πως τώρα πρόκειται για τα μισά αντίτυπα σε σχέση με το 1906. Η χαμηλή ζήτηση αποδίδεται, και πάλι, στο χαμηλό αναγνωστικό ενδιαφέρον του κοινού της Αλεξάνδρειας για τα ελληνικά βιβλία...

Σχετικά με την προώθηση της νέας έκδοσης των *Διηγημάτων* του Ξενόπουλου, όμως, έχει ενδιαφέρον να δούμε και τη συμμετοχή του περιοδικού *Παναθήναια*, μέσω σχετικής αγγελίας που δημοσιεύεται στις σελίδες του, πριν από την κυκλοφορία του βιβλίου στην αγορά⁹⁰:

«Διηγήματα, Σειρά Τρίτη, υπό Γρηγορίου Ξενοπούλου. Αθήναι. Βιβλιοπωλείον Εστία, 1907. [Το βιβλίο τούτο εξετυπώθη αλλά δεν ετέθη ακόμη εις κυκλοφορίαν. Οι αναγνώσται των *Παναθηναίων* δύνανται να το αποκτήσουν από τούδε, εμβάζοντες εις το γραφείον μας δρ. ή φρ. χρ. 3. Η σχετική αγγελία διανέμεται δια του τεύχους τούτου].»

Καθώς ένα σημαντικό μέρος των αναγνωστών των *Παναθηναίων* συγκαταλέγεται στο αναγνωστικό κοινό των αφηγημάτων του Ξενόπουλου, είναι προφανής η «εκδόλευση» που παρέχεται, μέσω του περιοδικού, στον συγγραφέα...

2.15.

«Ο Ξενόπουλος έχει το πάθος, σε φέρνει και κλαις»

Στα 1907 τα *Παναθήναια* δημοσιεύουν ένα ιδιαίτερης βαρύτητας κείμενο σχετικά με το αφηγηματικό έργο του Ξενόπουλου: το άρθρο του Κ. Παλαμά με τίτλο «Γρηγόριος Ξενόπουλος»⁹¹. Μια πενταετία μετά τη θετική αποτίμηση του *Έρωτα εσταυρωμένου* από τον ποιητή και την επακόλουθη γραφή του ποιήματός του *Στέλλα Βιολάντη*, με το ευνοϊκό αυτό άρθρο του ο Παλαμάς ενισχύει το ρεύμα της θετικής αναγνωστικής ανταπόκρισης ως προς την αφηγηματογραφία του συγγραφέα, τη χρονιά ακριβώς που τυπώνεται το μείζον έργο της λογοτεχνικής του

⁹⁰ Ανώνυμα, περ. *Παναθήναια*, έτ. Η΄, τ. ΙΕ΄, 15.11.1907, σ. 96, στήλη «Νέες εκδόσεις».

⁹¹ Βλ. Κ. Παλαμάς, «Γρηγόριος Ξενόπουλος», τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 6ος, Μπίρης, [Αθήνα], χ.χ., σσ. 463-470. Βλ. και Επίμετρο σσ. 506-510.

δημιουργίας, ο *Δωδεκάλογος του Γύφτου*. Ο Ξενόπουλος θεωρεί συστηματικά το συγκεκριμένο άρθρο ως ασφαλές πειστήριο της προσωπικής του λογοτεχνικής αξίας, τοποθετώντας το ως πρόλογο στην πρώτη έκδοση του μυθιστορηματός του *Ο Κόκκινος Βράχος*, στα 1915, καθώς και στις επόμενες.

Ο Παλαμάς εισαγωγικά αποκαλύπτει ενδιαφέροντα στοιχεία της διαπροσωπικής σχέσης του με τον Ξενόπουλο, μιας σχέσης που διαρκεί τουλάχιστον είκοσι χρόνια, ήδη από την πρώτη συνάντησή τους στους κόλπους του περιοδικού *Εστία*, με αποτέλεσμα την εγκαθίδρυση ενός φιλικού, ιδιαίτερα αγαπητικού, συνδέσμου μεταξύ τους. Κανείς, εδώ, δεν μπορεί ν' αποκλείσει το ιδιαίτερο συναισθηματικό φορτίο που απορρέει από τη σχέση αυτή, του οποίου η επιρροή μοιραία υπολανθάνει κατά τη διαμόρφωση των κριτικών απόψεων του ποιητή· ωστόσο, η έλλειψη αντικειμενικότητας των κρίσεών του δεν είναι εύκολο να τεκμηριωθεί.

Από την αρχή γίνεται εμφανής η ιδεολογική/αισθητική τοποθέτηση του αρθρογράφου υπέρ του ρεύματος του νατουραλισμού–ρεαλισμού, βάσει της οποίας αξιολογείται η αφηγηματική τέχνη του Ξενόπουλου. Χαρακτηριστική είναι, επίσης, η τολμηρή, για την εποχή, ματιά του με την οποία απομυθοποιεί την εικόνα του Ξενόπουλου ως αφηγηματογράφου, αφού για τον Παλαμά ο συγγραφέας είναι:

«[...] Εργάτης υπομονετικός και μεθοδικός», ο οποίος, «δεν τη βλέπει τη λογοτεχνική εργασία από τη μεταφυσική κι από τη ρομαντική της όψη [...]».

Ο δε γεωγραφικός χώρος από τον οποίο προέρχεται ο Ξενόπουλος, η Ζάκυνθος, αναδεικνύεται σε μείζον θέμα στο αφηγηματικό έργο του. Ό,τι συνιστά, κατά τον Παλαμά, την πρωτοπορία των πεζών του συγγραφέα και ό,τι, μάλιστα, θα επιτρέψει, την αναγνωστική επιβίωσή του στο πέρασμα του χρόνου είναι η εισαγωγή του ρεαλιστικού στοιχείου σ' αυτά, μέσω των ζακυνθιολογικών αναφορών. Με ενδιαφέροντα, όμως, τρόπο εξετάζεται και η επίδραση της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας στον Ξενόπουλο⁹², ιδίως δε η χρήση του ρεαλιστικού στοιχείου στο αφηγηματικό έργο του συγγραφέα ως παράμετρος νεοτερικότητας:

«[...] Άλλοι μας την παρουσίασαν την εικόνα του νησιού λυρικά και τραγουδιστά, κάτι από τη χάρη του την ολοεύωδη έκλεισε μέσα στο έργο του ο Ξενόπουλος, αλλά μας την παρουσίασε την εικόνα του σα λογογράφος πραγματιστής. Κι ανίσως δεν τον συνεπάρη το ποτάμι του Καιρού, σ' αυτό μια μέρα θα χρωστά την αξία και την αθανασία του. Ο στίχος του Κάλβου "ωραία

⁹² Βλ. και Απ. Σαχίνης, *Ο Παλαμάς και η κριτική*, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, Αθήνα 1994, σ. 115, όπου η μελέτη αυτή του Παλαμά για τον Ξενόπουλο αναφέρεται ως παράδειγμα συνηγορίας του ποιητή υπέρ του «ευρωπαϊσμού» στη νεοελληνική λογοτεχνία.

και μόνη η Ζάκυνθος με κυριεύει”, που τότε χάραξε στο μέτωπο της *Μαργαρίτας Στέφα*, θάξιζε πολυσήμαντα να σκαλιστή κι απάνω στην πέτρα του Έργου του. [...] Μας άνοιξε νέους σταθμούς. [...] Από τις πρώτες του δοκιμές παρουσιάζετ’ επηρεασμένος από τη μεγάλη σύγκαιρη κίνηση του φιλολογικού πραγματισμού, που βασίλευε τότε στην Ευρώπη. [...]»

Ο Παλαμάς, δεν διστάζει, ωστόσο, προβάλλοντας τη δική του «στράτευση» απέναντι σε μια σειρά ζητήματα της εποχής, όπως το Γλωσσικό, να κατηγορήσει τον συγγραφέα για ιδεολογική και αισθητική αστάθεια⁹³:

«[...] Δουλευτής κι ο Ξενόπουλος, μα το περπάτημά του, τις πιο πολλές φορές, σα να μην πάη στερεά κι αποφασιστικά προς την ομορφιά και προς την αλήθεια. Βλέπει σωστά, μα κάπως αργεί να ιδή. Με τη μεγάλη *receptivite* που έχει ο νους του, δεν ισοζυγιάζεται η μαντεύτρα, σα να πούμε, δύναμη του νου αυτού. Προς τα όμορφα και προς τα νέα δεν προβαίνει από μιας αρχής σε τρόπο που να τυπωθούνε στο δρόμο τα σημάδια του βαθιά κάπως και δυσκολόσβυστα. Είναι τάχα κάποιος διλετταντισμός που εύκολα βαριέται; είναι κάποια γνώμη ανεξάρτητη που δύσκολ’ αναπαύεται; είναι κάτι μετρημένο, συντηρητικό, προμελετημένο, κατά βάθος, μ’ όλον τον ενθουσιασμό απάνου απάνου προς τα πρωτόφαντα και προς τα επαναστατικά, που τον κάνει να περνάη από *Εστίες* κι από *Τέχνες*, από *Νουμάδες* κι από *Παναθήναια*, κι από περιοδικά κι από εφημερίδες κι από ημερολόγια, και με κηρυγμένους δημοτικιστές και μ’ εκλεκτικούς αναρχικούς και με καθαρευουσιάνους αλύγιστους και με κείνους που τ’ ανακατώνουν όλα, κι από τάπιες ανταρτών κι από σπίτια νοικοκυριστικά, χωρίς να πολυσκοτίζεται, και φροντίζοντας μόνο προσεχτικά πώς να μη καθήση πουθενά και σκονίση τα φορέματά του; Αυτό μπορεί να είναι και προς έπαινό του. Όποια κι αν είναι η αφορμή, είτε καθαρή

⁹³ «Αντίθετη στάθηκε η εξελικτική πορεία Παλαμά και Ξενόπουλου μέσα στο δημοτικιστικό κίνημα [...]. Οδηγείται στον αγωνιστικό δημοτικισμό του ο Ξενόπουλος, θεωρητικά τουλάχιστον, μέσα στο χρονικό διάστημα που ο Παλαμάς προετοιμάζεται, προπονείται, μπορούμε να πούμε, για το μετέπειτα αγώνα του· εκείνος, ο Ξενόπουλος, θεωρητικά έστω, όπως είπα, εκφράζεται με μεγάλη αναγνώριση προς τον άκρατο δημοτικισμό. Κατ’ ακολουθίαν μέσα στην πρώτη δεκαετία του αιώνα μας η γλωσσική ιδεολογία των δύο ανδρών αντιστρέφεται. Ο Παλαμάς είναι τώρα ο κατεξοχήν αγωνιστής του δημοτικισμού στον ελλαδικό χώρο, ενώ ο Ξενόπουλος γίνεται συντηρητικός γλωσσικά. Έχει μάλιστα την ευκαιρία να σταθεί αντιμέτωπος στη θεωρία του Ψυχάρη και την τακτική του με διάφορα δημοσιεύματα. Αυτό αναγκάζει τον Παλαμά να προβάλει αντιμέτωπος του συνοδοιπόρου του και να προχωρήσει σε αυστηρό έλεγχό του [...] », υποστηρίζει ο Εμμ. Κριαράς στο πόνημά του *Κωστής Παλαμάς. Ο αγωνιστής του δημοτικισμού και η κάμψη του*, εκδόσεις Γκοβόστη, [Αθήνα] 1997, σσ. 59-60.

εσωτερική, είτε εξωτερικότερη, του φαινομένου, εγώ νομίζω πως του έλειψε σε κάποιες στρατιωτικές πορείες που έλαβε μέρος, κάποιο πάτημα κανονικό κι αποφασιστικό.[...]»

Ο Παλαμάς δηλώνει τελικά γοητευμένος από την τέχνη του συγγραφέα. Μάλιστα, αναφερόμενος σε αφηγήματα μιας δεκαετίας «ορίων», αυτής του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, και αναφερόμενος τόσο στη διηγηματογραφία όσο και στη μυθιστοριογραφία του, δεν παραλείπει, προσδίδοντας στον Ξενόπουλο την ιδιότητα του ρεαλιστή αφηγηματογράφου, να του αποδώσει και το χαρακτηριστικό του έντονου λυρικού στοιχείου:

«[...] Μα έρχεται ο ποιητής λογογράφος με κάποια έργα του και με συνεπαίρνει. Ανάμεσα σε ξεχειλιστή αράδα διηγημάτων, —που βέβαια πολλά απ' αυτά τώρα δεν του σημειώνουν τίποτ' εξαιρετικό στο ενεργητικό του, μα που έπρεπε να περάση απ' αυτά για να φτάση εκεί που έφτασε—, έχουμε σελίδες σαν τη *Ζωή και το θάνατο της Αργυρούλας*, σαν την *Ευχαριστία*, σαν τον *Παιδαγωγό*, σαν τη *Φούρκα*, σαν τον *Τρελλό με τους κόκκινους κρίνους*. Και τέλος έχουμε την αξιοστεφάνωτη ζακυθινή τριλογία, το με θρησκευτική φροντίδα γραμμένο τριμόρφι της *Μαργαρίτας Στέφα*, του *Εσταυρωμένου Έρωτα*, του *Κόκκινου Βράχου*. Το πρώτο με τα σταχτερά και κάπως σκοτωμένα χρώματα, και με το καθαρό σχέδιο του πραγματισμού. Το δεύτερο με τα γαλάζια σε χρυσό βάθος χρώματα κάποιας έμπνευσης βυζαντινοχριστιανικής, το τρίτο, ο θρίαμβος του κόκκινου, παντού χυμένου, με την ποίηση μιας φυσιολατρικής ειδωλολατρικής. Τρία όμοια μαζί και αλλοιώτικα έργα, και τα τρία σημαντικά της ίδιας φαντασίας, που ενώ κυριεύεται, διαφορετικά κάθε φορά —μα με τέχνη την κάθε φορά και με γλώσσα πιο λαγαριασμένη— από τα ρέματα των ιδεών, που μακρυάθε μας έρχονται και κάνουνε σταθμό κι εδώ πέρα, δείχνουν πως ωρίμασε η φαντασία αυτή και πως ξέρει να τα χωνεύη μέσα στο είναι της και μέσα στα δικά μας όσα δέχεται. [...] Ο Ξενόπουλος έχει το πάθος, σε φέρνει και κλαίς. Οι τρεις του ζακυθογέννητες ηρωίδες, (Μαργαρίτα Στέφα, Στέλλα Βιολάντη, Φωτεινή Σάντρη), θα μπορούσαν να ξαναπαρασταθούν αξιότερα, όχι από ζωγράφο σε πίνακα, αλλ' από κανένα καινούριο Σκόπα, το μαρμαρογλύφο του πάθους. Είναι πλαστικά δημιουργήματα και δραματικά.»

Πριν συμπληρωθεί η πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, και με αφορμή την κριτική αυτή, γίνεται, νομίζουμε, εμφανές ότι η αφηγηματική τέχνη του σαραντάχρονου,

πλέον, Ξενόπουλου αξιολογείται ως πλήρως ενταγμένη στον τότε νεοελληνικό αναγνωστικό ορίζοντα προσδοκίας με άξονα τον ρεαλισμό.

Η ρεαλιστική παράμετρος (σε συνδυασμό με την προβολή του ζακυνθινολογικού στοιχείου), η οποία εντοπίζεται ως προεξάρχουσα στην αφηγηματογραφία του συγγραφέα, προοικονομεί, κατά την άποψη του Παλαμά, και τη μελλοντική αναγνωστική επιβίωση της στον εν εξελίξει νεοελληνικό λογοτεχνικό ορίζοντα. Μάλιστα, η θετική πρόσληψη της επιρροής του Ξενόπουλου από την ευρωπαϊκή λογοτεχνία δεν έρχεται σε αντίθεση με την εμπλοκή του ζακυνθινολογικού στοιχείου —δηλαδή του εγγενούς ελληνοκεντρικού χαρακτήρα— στα αφηγήματά του. Αποτιμώντας, γενικά, την αξία αυτής της κριτικής παρέμβασης του Παλαμά, θεωρούμε πως καταδεικνύει την ολοένα αυξανόμενη αποδοχή του Γρ. Ξενόπουλου ως σημαντικού σύγχρονου Έλληνα λογοτέχνη στο ξεκίνημα του 20ού αιώνα.

2.16.

Ένας «... αγύρτης της διηγήσεως και του ύφους»

Στα 1908, δημοσιεύεται στο περιοδικό *Παναθήναια* ανυπόγραφο κριτικό άρθρο σχετικά με την νεοεκδοθείσα τρίτη σειρά *Διηγημάτων* του συγγραφέα. Παρά τον αρχικό αρνητικό σχολιασμό σε σχέση με την εικονογράφιση του εξωφύλλου, το άρθρο αποβαίνει, σε γενικές γραμμές, ευνοϊκό, υποστηρίζοντας την τάση για διαρκή αναζήτηση όσον αφορά τη διαχείριση της μυθοπλασίας και του ύφους των αφηγημάτων και ιδιαίτερα ενός από τη σειρά, της *Αναθρεφτής*⁹⁴:

«Ένα βιβλίο του Ξενοπούλου —με όλην την απόκρουσιν, που γεννά η γνωστή μέγαιρα την οποίαν επιμένει να καθίζει εις το εξώφυλλον του— είνε πάντα ένα βιβλίο ελκυστικόν. Ο αγαπητός συγγραφεύς παραμένει πάντα ένας *αγύρτης* της διηγήσεως και του ύφους, εις την καλήν σημασίαν, που ο ίδιος απέδωκεν εις το επίθετον. Έτσι η νέα σειρά των διηγημάτων του, έχουσα επί κεφαλής την *Αναθρεφτήν*, ένα από τα καλύτερα νεοελληνικά διηγήματα, αξίζει όλην μας την προσοχήν. [...]

Ενδιαφέρουσα είναι η άποψη του αρθρογράφου για την αξιολόγηση του αφηγηματικού έργου του Ξενόπουλου με βάση την αναγνωσιμότητά του: κατ' αυτόν, εφ' όσον ένας συγγραφέας δεν διαθέτει έργο της λογοτεχνικής αξίας ενός...

⁹⁴ Ανώνυμα, περ. *Παναθήναια*, έτ. Η', τ. ΙΕ', 15.01.1908, σσ. 218-219, στήλη «Τα βιβλία». Βλ. και Επίμετρο, σσ. 511-513.

Dostoievsky, δεν μπορεί παρά να είναι απόλυτα ευχαριστημένος με το γεγονός ότι απολαμβάνει την αναγνωστική αποδοχή του κοινού:

«[...] Δεν ηξεύρω, ένας διηγηματογράφος, όταν δεν είναι Δοστογιέφσκις, αν εμπορή να επιθυμήσει καλύτερο πράγμα. Και είναι βέβαιον ότι ο Ξενόπουλος διαβάζεται ευχαρίστως. [...]»

γράφει χαρακτηριστικά. Στη συνέχεια, γίνεται αναφορά στην *Αναθρεφτή*, η οποία, παρά τον ηθογραφικό της χαρακτήρα, εκλαμβάνεται ως «διήγημα ψυχολογικών» και θεωρείται ως το καλύτερο της σειράς. Ιδιαίτερα σχολιάζεται το γεγονός της δημιουργίας «ατομικών» αφηγηματικών τύπων, στοιχείο το οποίο, είχε κριθεί στο παρελθόν ανεπαρκές ως προς τη λογοτεχνική γραφή του συγγραφέα — ας θυμηθούμε τη σχετική διατύπωση του Karl Dieterich.

Ακόμη, ο αρθρογράφος, κάνει ιδιαίτερη αναφορά στον «σιορ Αντωνάκη», θεωρώντας τον έναν από τους πιο δυναμικούς ήρωες στη μυθοπλασία του Ξενόπουλου, οι οποίοι, με τον ρεαλισμό που τους διακρίνει, επαναπροσδιορίζουν το βασικό ηθογραφικό πλαίσιο, ούτως έτσι ώστε το αφήγημα που προκύπτει να απέχει τελικά από μια απλοϊκή ηθογραφία:

«[...] Το διήγημα αυτό, το οποίον αποτελεί σχεδόν όλον του το νέον βιβλίον, είναι το καλύτερόν του. Είναι και αυτό, όπως όλα σχεδόν τα διηγήματα του συγγραφέως, ένα διήγημα ψυχολογικών, ένα διήγημα αναλύσεως. Εις τα καλά διηγήματα του Ξενοπούλου, όσον και αν φαίνονται ηθογραφίαι, οι ήρωές των, περισσότερον από αντιπροσωπευτικοί τύποι, είναι τύποι ατομικοί. Ο σιόρ-Αντωνάκης, ο πραγματικός ήρωας της *Αναθρεφτής*, όσον και αν νομίζωμεν ότι απαντώμεν συχνάς παραλλαγάς του εις την ζωήν, είναι ένας τύπος σπάνιος.[...]»

Τέλος, εκτιμάται ότι το το διήγημα *Οχτρός αθανάσιμος*⁹⁵ διαθέτει «[...] ωραίας και δυνατάς σελίδας λαϊκού ιπποτισμού [...]», ενώ ως «ανάξιο λόγου» κρίνεται το θέμα της μυθοπλασίας του *Μαρμαράδικου*.

Τον Αύγουστο του 1908 γίνεται από τον Ξενόπουλο η θεατρική μεταγραφή του *Κόκκινου Βράχου*, ο οποίος παρουσιάζεται από τον θίασο της Κυβέλης Αδριανού ως τρίπρακτο δράμα, με τίτλο *Φωτεινή Σάντρη*.

⁹⁵ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 402 αρ. 155.

2.17.

Η «κοινωνιολογία» του *Κόκκινου Βράχου*

Τον Φεβρουάριο του 1909 δημοσιεύεται στο περιοδικό *Αι Μούσαι* της Ζακύνθου, υπό το ψευδώνυμο «Η έδρα 15», άρθρο σχετικά με την *Φωτεινή Σάντρη*. Εδώ, ουσιαστικά κρίνεται το αφήγημα *Ο Κόκκινος Βράχος* αφού όλα τα σχόλια αναφέρονται στη μυθοπλασία του και ιδιαίτερα στο ιδεολογικό της περιεχόμενο, ενώ οι μνείες του συναφούς δράματος καταλαμβάνουν μόλις δυόμισι αράδες στην τελευταία παράγραφο. Ως εκ τούτου, νομίζουμε πως είναι επιβεβλημένη η μελέτη του συγκεκριμένου άρθρου.

Ενδιαφέρουσα είναι η κοινωνιολογική, ταξική, τοποθέτηση του αρθρογράφου όσον αφορά τον καθορισμό των κριτηρίων περί του «ηθικού», του κοινωνικά αποδεκτού, και του ανπιστρώφου του, στο πλαίσιο της διαχείρισης του αφηγηματικού μύθου: κατ' αυτόν, η βασική ηρωίδα, η Φωτεινή Σάντρη, εξαιτίας του «απαγορευμένου» έρωτά της για τον εξάδελφό της, θεωρείται σχεδόν επικίνδυνη για τα δημόσια ήθη, σε μια κοινωνία όπου ανάλογες απαγορεύσεις ισχύουν μεροληπτικά μόνο για τους αστούς, όχι όμως και για την αριστοκρατία... Για τα παλιά «τζάκια», «ζάμπλουτων, Φαναριωτών και Χίων», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, η Εκκλησία και η Πολιτεία, κλείνει τα μάτια⁹⁶:

«[...] Οι επικρίναντες πράγματι το έργο, εστηρίχθησαν αποκλειστικώς εις μίαν θ ε τ ή ν απαγόρευσιν, λησμονούντες παραδόξως ότι δεν είναι δυνατόν να θεωρηθή ως αλήθεια αναμφισβήτητος αρχή, ήν 300.000.000 των μάλλον προηγμένων λαών της γης δεν παραδέχονται ως τοιαύτην· ότι Βασιλείς και Πρίγκιπες και ορθόδοξοι έτι σχεδόν κατά κανόνα ενούνται μεταξύ των· ότι οι γένει, πλούτω, πραγματική αξία ή ηλιθιότητα των άλλων θεωρούμενοι αριστοκράται, εν μεγάλοι κλίμακι τους μιμούνται· ότι και παρ' ημίν έτι, η απαγόρευσις αύτη δεν ισχύει ή μόνον δια την μεγάλην των αστών μάζαν, ενώ προκειμένου περί ζαμπλούτων, Φαναριωτών, Χίων και λοιπών κατά προτίμησιν ενουμένων προς εξαδέλφους των, εκκλησία τε και Πολιτεία προθύμως και κατά σύστημα κλείνουν τα μάτια· ότι ακόμη το σκάνδαλον της μεροληψίας καταντά έτι μεγαλύτερον, όταν σκεφθή τις ότι εις τας τελευταίας αυτάς ενώσεις, δεν υπάρχει καν ως επί το πολύ, η δικαιολογία —αν υπάρχη εδώ ανάγκη ταύτης— του σφοδρού μεταξύ των πρωταγωνιστών του κρινόμενου έργου πάθους· ότι επί τέλους οι κατ' αυτής εξανιστάμενοι ηθικολόγοι προσποιούνται περισσότερον των άλλων πως δεν παίρνουν ούτε είδησι εις τοιαύτας περιπτώσεις.

⁹⁶ Η έδρα 15, «Η Φ. Σάντρη και οι επικριταί της», περ. *Αι Μούσαι* (Ζακύνθου), τ. ΙΖ', τχ. 381, 01.02.1909, σσ. 3-5. Βλ. και Επίμετρο, σσ. 515-519.

Τουλάχιστον, δεν είδαμε κανένα εκ τούτων, των κατά πεποίθησιν θεωρούντων τούτο ανόσιον, να εξεγερθή εν κ αι ρ ώ κατά τινος των εντιμοτάτων άλλως τούτων οικογενειών. Η παράδοσις λοιπόν γουρλώνει τα μάτια μ ό ν ο ν, α ν α σ τ ό ς τ ι ς π ε ρ ι έ λ θ η κ α τ' ε ξ α ί ρ ε σ ι ν ε ι ς ό μ ο ι α ν α ν ά γ κ η ν [...].».

Ο αρθρογράφος επισημαίνει και σημεία που, κατά την κρίση του, «αδικούν» τη λογοτεχνική αξία του έργου, όπως, για παράδειγμα, η ομολογία του σεξουαλικού πόθου από την πλευρά των αφηγηματικών ηρώων, στοιχείο που δεν εμπίπτει, όπως διαφαίνεται, στην περί ηθικής ιδεολογία του:

«[...] Η ομολογία του ήρωος προς τον φίλον του ότι δεν αγαπά την αβράν ηρωίδα —εις ην εν τούτοις ευθύς μετ' ολίγον προτείνει γάμον— αλλ' απλουστάτα ποθεί το... σώμα της! —και τι ωμά που το λέγει αυτό!— είναι λεκκές, όστις ανάγκη να σταλή ως τάχιον στο πρώτο κηλιδοκαθαρητήριο, ως όχι μόνον τίποτε μη προσθέτων εις το όλον έργον, αλλά και καταπλήσων, ως αηδής σπίλος εις κατάλευκο κρέπι. Δια τίνα τώντι λόγον παρίσταται ο έρως του, σ' α υ τ ό μ ό ν ο ν τ ο σ η μ ε ί ο ν τόσο πρόστυχος και τιποτένιος [...];»

Η τελική κρίση για το έργο, πάντως, νομίζουμε πως συνοψίζεται στην άποψη του αρθρογράφου ότι αυτό θα διέθετε ιδιαίτερη φιλολογική βαρύτητα αν ο συγγραφέας του απέδιδε, «μετά θάρρους», την ευθύνη για τη δυστυχία των αφηγηματικών ηρώων του στην «παρανοούσαν ενίστε δε και σπαράτουσαν άνευ λόγου τον άνθρωπον παράδοσιν»... αν, δηλαδή, ο Ξενόπουλος, παράλληλα με τη ρεαλιστική γραμμή, μέσω της οποίας διαχειρίζεται στην αφήγηση την κοινωνική πραγματικότητα, ασκούσε σε ικανό βαθμό δια της συγγραφής του και κοινωνική κριτική. Είναι δε πιθανόν, η θεώρησή του αυτή να υπαινίσσεται και κάποια ατολμία του συγγραφέα να διατυπώσει έναν πραγματικά αξιόλογο ιδεολογικοκοινωνικό προβληματισμό, περιοριζόμενος σε μια «επιδερμική» διαχείριση των κοινωνιολογικών παραμέτρων που εμφανίζει στις μυθοπλασίες του...

Σχεδόν δεκαπέντε χρόνια από την είσοδο του Ξενόπουλου στη λογοτεχνική ζωή, στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα και με τον κοινωνιολογικό χαρακτήρα της αφηγηματογραφίας του, πρώιμα αναγνωρισμένο, ο συγγραφέας εγγράφεται στην αναγνωστική συνείδηση του κριτικού του ως ένας γνήσιος «κοινωνιολόγος» της αφήγησης, από τον οποίον αναμένονται όχι μόνον ο τολμηρός προβληματισμός για τα κακώς κείμενα της ελληνικής κοινωνίας (κατ' επιλογήν δε της κοινωνίας της Ζακύνθου), αλλά και οι ενδεδειγμένες, κατά περίπτωση,

«κοινωνιολογικές λύσεις» στην κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού και της προόδου. Παράλληλα, από την αρχή του νέου αιώνα, στην αφηγηματογραφία του, πλην του κοινωνισμού, αναγνωρίζεται σημαντικός εξοπλισμός ψυχογραφικής υποδομής, με αποτέλεσμα αυτή να τείνει να υπερβεί το γραφικό σχήμα της επαρχιακής ηθογραφίας, το οποίο έχει προκύψει, ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, ως βασικό δείγμα προσδιορισμού της νεοελληνικής εθνικής ταυτότητας. Η σχετική πρόσληψη του «επαρχιακού διηγήματος» του Ξενόπουλου εισηγείται σαφώς περισσότερο απ' όσα μια κοινή περιγραφή των διαπλεκομένων στον χώρο της ελληνικής υπαίθρου. Όμως, το δεδομένο αυτό έχει έρθει η ώρα να τεκμηριωθεί...

2.18.

Κακός δρόμος:

Προβληματισμός για τους όρους «επαρχιακό διήγημα» και «ηθογραφία»

Στα 1909, δημοσιεύεται στο περιοδικό *Παναθήναια* ευνοϊκό κριτικό άρθρο του Κερκυραίου λογίου Ι. Ζερβού, γραμμένο υπό τύπο επιστολής απευθυνόμενης προς το συγγραφέα. Τον αρθρογράφο απασχολεί ιδιαίτερα το διήγημα του Ξενόπουλου *Ο κακός δρόμος*⁹⁷, που έχει δημοσιευτεί από την προηγούμενη χρονιά στο περιοδικό, το οποίο και αντιπαραβάλλεται με προγενέστερα αφηγήματα του συγγραφέα. Ο Ζερβός θεωρεί την ανάγνωση του εν λόγω αφηγήματος αποκαλυπτική της μεγάλης καλλιτεχνικής απόστασης μεταξύ παλαιότερων και νεότερων έργων του Ξενόπουλου, ισχυριζόμενος πως η αφηγηματογραφία του είναι είδος εξελίξιμο αισθητικά.

Αφηγήματα όπως το *Χωρίς όνομα*, η *Επαρχιακή φιλανθρωπία*⁹⁸, *Η φούρκα*, *Ο τρελλός με τους κόκκινους κρίνους* κι αυτή ακόμα η *Μαργαρίτα Στέφα* αποτελούν, κατά τον αρθρογράφο, «παραγωγήν φιλολογικήν, όχι όμως και καλλιτεχνικήν δημιουργίαν». Εξέλιξη ως προς την «αληθινήν τέχνην» αποτελούν, κατ' αυτόν, έργα όπως ο *Κόκκινος Βράχος*, «έργον δυνατής περιγραφικότητας σαν μυθιστόρημα», ο *Έρωσ εσταυρωμένος*, «διήγημα που έχει αληθινά εμπνευσμένην και υψηλήν περιγραφήν του ψυχικού πάθους» και η *Αναθρεφτή*, «κάτι καλύτερον ακόμη, που συνδυάζει αρμονικά το δυνατό ζωγράφισμα ενός γενικού χαρακτήρος με λιτήν περιγραφήν επεισοδίων και πραγμάτων, παρμένων αριστοτεχνικά μες από την αλήθειαν της ζωής». Σε σχέση, μάλιστα, με το αφήγημα αυτό ενδιαφέρων είναι ο εντοπισμός του ρεαλιστικού στοιχείου στον άξονα της μορφής του, ιδίως δε όσον αφορά την τεχνική των περιγραφών που ακολουθεί ο συγγραφέας. Ας σημειώσουμε ότι η ρεαλιστική παράμετρος στην αφηγηματογραφία του συγγραφέα γενικά

⁹⁷ Βλ. Βιβλιογραφία, σσ. 402-403 αρ. 158.

⁹⁸ Βλ. *ό.π.*, σ. 397 αρ. 139.

αποτελεί μείζον θέμα στην κριτική εισήγηση του Ζερβού, όπως θα δούμε στη συνέχεια⁹⁹:

«[...] Μία τέτοια δική σου περιγραφή του μεθύσου, που η ψυχική σου υπόσταση αργοπνίγεται μέσα στο βούρκο, φθάνει σε δυνατό ρεαλιστικό λυρισμό, που μόνον σε μεγάλους τεχνίτες μπορεί κανείς κάποτε να τον βρίσκει [...]».

Ο αρθρογράφος, ωστόσο, «με διάθεση αντιδιαστολής» ως προς την αισθητική αξία των αφηγημάτων, στα οποία αναφέρεται, θεωρεί πως ο *Έρωτας εσταυρωμένος* και η *Αναθρεφτή* «είνε με την ίδια δύναμη δημιουργημένα έργα, όχι όμως και στο αυτό φιλοσοφικής γνώμης ύψος, εις το οποίον βρίσκεται ο *Κακός δρόμος*»... Όσον αφορά, λοιπόν, το διήγημα αυτό επιφυλάσσει τα ευνοϊκότερα των σχολίων του:

«[...] Ο θρίαμβος της ευμορφίας ο μόνος αληθινός εις τη ζωή των ανθρώπων, τύραννος κάθε ατομικότητας και δημιουργός των συνόλων, δεν βρίσκεται εις τον *Κακό δρόμο* ζωγραφισμένος με υστερική προσπάθεια αντιθέσεως του αγαθού και του πονηρού, ούτε με απαισιοδοξία ηθικολόγου, ούτε με μεθύσι πραγματικισμού, αλλά με τη λιτότητα της αληθινής τέχνης [...]».

Το πιο ουσιαστικό, όμως, για τον αρθρογράφο είναι η αμφισβήτηση, και τούτο προς όφελος της καλλιτεχνικής του αξίας, του χαρακτηρισμού του *Κακού δρόμου* ως «επαρχιακού διηγήματος»: Αν, στα τέλη του 19ου αιώνα, ο συγκεκριμένος χαρακτηρισμός αποτελούσε σαφές κριτήριο ένταξης ενός αφηγήματος στον αναγνωστικό ορίζοντα προσδοκίας με άξονα διαμόρφωσης την αποτύπωση των ηθών της ελληνικής επαρχίας, τώρα, μια δεκαπενταετία αργότερα και εν όψει της συνεχιζόμενης αστικοποίησης της χώρας, μοιάζει ξεπερασμένος... Ο Ζερβός προσλαμβάνει, λοιπόν, τα ηθογραφικά συμφραζόμενα του *Κακού δρόμου* όχι ως «επαρχιακά», αλλά ως ευρύτερα *κοινωνικά* δεδομένα, που ισχύουν, δηλαδή, για τη ζωή των λαϊκών στρωμάτων, γενικότερα, ανεξαρτήτως γεωγραφικού χώρου, προβληματιζόμενος ακόμη και για τη χρήση του όρου «ηθογραφία»:

«[...] τα πλέον γενικά και τα πλέον θεμελιώδη, παρουσιάζονται εις ένα σύνολον φυσικόν και αρμονικόν, καθρέφτισμα —δια να γράψω παραστατικώτερα— καθρέφτισμα της μορφής και της ψυχής των πραγμάτων [...], ξετυλίγονται όλα γοργά και αβίαστα, κατορθώνοντας μάλιστα να δίνουν μίαν ηθογραφία (έτσι

⁹⁹ Ι. Ζερβός (Αρέτας) «Κριτική – Ο Κακός Δρόμος», περ. *Παναθήναια*, έτ. Θ', 15-31 Ιουλίου 1909, σσ. 204-208. Βλ. και Επίμετρο, σσ. 513-515.

πρέπει να την λέμε;) πιστή κ' εξακριβωμένη της σημερινής κοινωνικής ζωής εις την κάτω τάξι και όχι μόνο ζωής επαρχιακής, όπως αλλόκοτα θέλεις να φανερώσης με τον γενικόν τίτλον «επαρχιακά διηγήματα», σαν να ήταν ο *Κακός δρόμος* στην έμπνευσι και στην πλοκή του κάτι που μπορεί να συμβαίνει ιδιαιτέρως εις τη Ζάκυνθο και δεν μπορεί να συμβαίνει, δυνατότερα μάλιστα, εις τας Αθήνας ή στη Νεάπολι ή στη Βιέννη και κάθε αλλού. Η φωτοσκίασις, που ανέφερα παραπάνω για τη Στέλλα και τον Παναγή Βιολάντη, βρίσκεται τεχνικώτατα και μάλιστα με κάποιαν ελληνική λιτότητα εις τον *Κακό δρόμο* χωρίς το τέχνασμα των εμμέσων περιγραφών, που είνε χαρακτηριστικόν ελάττωμα της νεωτέρας τέχνης [...]. Απλότης περιγραφής και καθαρότης σκέψεως απεγάδιαστες [...].».

Χαρακτηριστική είναι, νομίζουμε, η συσχέτιση του ρεαλιστικού στοιχείου του αφηγήματος με την «ελληνικότητα», την οποία εμφανίζει. Ο αρθρογράφος παραπέμπει στην ιδέα μιας τέχνης «ελληνικής», κάνοντας λόγο για «ελληνική λιτότητα» στις περιγραφές του *Κακού δρόμου* και, θέλοντας να τεκμηριώσει τις απόψεις του, αντιπαραβάλλει τη σχετική περιγραφή του Ξενόπουλου με εκείνη του Ε. Ζολα στο μυθιστόρημά του *Η γη* (*La Terre*), του 1887¹⁰⁰:

«[...] Άθελα, όταν εδιάβαζα την περικοπήν αυτήν, την εσύγκρινα με τη δυνατή περιγραφή του Ζολά, με την οποίαν αρχίζει το μυθιστόρημά του *Η Γη* και βρήκα πως εκείνη ζωγραφίζοντας την απόλαυσι στα ζώα, έχει τους δυνατούς ήχους του σφυρίγματος των μηχανών και η δική σου τις μαλακές αρμονίες του κελαρύσματος των πηγών, ήμερη και χαρωπή σαν την ελληνική φύσι [...]. Μια τέτοιαν ημερότητα ελληνικήν έχουν κι όλα τ' άλλα επεισόδια καθώς και οι σκέψεις του *Κακού δρόμου* και μάλιστα κάποτε μια σατυρικήν ευθυμία, που θυμίζει τις κωμικές μορφές των αρχαίων ηλιών ειδωλίων [...].».

Ο συνδυασμός της «ελληνικότητας» με τις κοινωνιολογικές νύξεις στοιχειοθετούν, κατά τον αρθρογράφο, την κορωνίδα του αφηγήματος:

«[...] τέλος βαθυστόχαστο, σαν παραμυθιού ελληνικού και σαν τραγωδίας, τέλος που είναι σαν εξηγητής της κοινωνικής τάξεως [...].».

Κλείνοντας, θα λέγαμε πως η εν λόγω μελέτη του Ζερβού δεν αποτελεί απλώς μια θετική κριτική για τον *Κακό δρόμο*, ως ένα αφήγημα από τα πολλά του Ξενόπουλου, αλλά, με αφορμή το συγκεκριμένο έργο σημειώνει την εξέλιξη της αφηγηματικής

¹⁰⁰ Βλ. σχετικά Εμίλ Ζολά, *Η γη*, μετάφραση Λ. Παυλίδης, γράμματα, [Αθήνα] 1979.

γραφής του συγγραφέα, ακριβώς τη στιγμή που ολοκληρώνεται η πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, σε συνάρτηση με τις οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές εξελίξεις του τόπου. Η ένσταση του αρθρογράφου για τους όρους «επαρχιακό διήγημα» και «ηθογραφία», που συνοδεύουν τον *Κακό δρόμο* —τους οποίους θεωρεί, πλέον, ανεπαρκείς για τον προσδιορισμό της αισθητικής, λογοτεχνικής «ποιότητάς» του—, εισηγείται ουσιαστικά την υπέρβαση, εκ μέρους του Ξενόπουλου, του είδους αυτού της αφηγηματικής γραφής, το οποίο κυριάρχησε στον νεοελληνικό λογοτεχνικό ορίζοντα για μια τριακονταετία. Εν μέσω της διαρκούς αστικοποίησης της ελληνικής ζωής, είναι προφανές πως ο Ζερβός επιθυμεί την «επαναποθέτηση» της αφηγηματογραφίας του συγγραφέα εντός του αναγνωστικού, αλλά και του ευρύτερα πολιτισμικού, ορίζοντα. Συσχετίζοντας, μάλιστα, το περιεχόμενο της μυθοπλασίας του *Κακού δρόμου*, με τις νέες κοινωνικές συνθήκες, θεωρεί ασφυκτικά γι το συγκεκριμένο έργο τα «επαρχιακά» στεγανά, εισηγούμενος τη «διασύνδεση» του αφηγήματος με την κοινωνική ζωή των ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων.

Στην εισήγηση αυτή συνεπικουρεί και η μορφή του αφηγήματος, ιδιαίτερα δε ο χαρακτήρας των περιγραφών του. Εδώ, ο εντοπισμός του ρεαλιστικού στοιχείου είναι καταλυτικός: ο «δυνατός ρεαλιστικός λυρισμός» της περιγραφής του Ξενόπουλου, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, αποτελεί ασφαλές τεκμήριο για «επαναποθέτηση» της αφηγηματογραφίας του συγγραφέα από τον Ζερβό. Το συγκεκριμένο άρθρο, επομένως, εισηγείται με σαφήνεια την ένταξη της εν εξελίξει αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου —με τον *Κακό δρόμο* ως ενδεικτικό αφήγημα αναφοράς— εντός του νέου αισθητικού αναγνωστικού ορίζοντα προσδοκίας που διαμορφώνεται στο ξεκίνημα του 20ού αιώνα, σε σχέση με τις διαμορφούμενες τάσεις στη νεοελληνική πεζογραφία.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι στα 1909 λαμβάνει χώρα η μεταφορά στη θεατρική σκηνή του *Έρωτα εσταυρωμένου*. Πρόκειται για το τρίπρακτο δράμα του Ξενόπουλου με τίτλο *Στέλλα Βιολάντη*, που έχει την τύχη να παρασταθεί από τους θιάσους και των δύο μεγάλων Ελληνίδων ηθοποιών της εποχής, της Κυβέλης Αδριανού στην Πάτρα, τον Ιανουάριο, και της Μαρίκας Κοτοπούλη στην Αθήνα, τον Ιούνιο.

1910. Μετά το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί ο Ελ. Βενιζέλος καλείται από την Κρήτη με πρόσκληση του Στρατιωτικού Συνδέσμου, προκειμένου ν' αναλάβει τη διακυβέρνηση της χώρας. Προκηρύσσονται εκλογές προς ανάδειξη Αναθεωρητικής Βουλής. Λίγο αργότερα το πανθεσσαλικό συλλαλητήριο στο Κιλελέρ πνίγεται στο αίμα...

«[...] Ανεξαρτήτως της πολιτικής, το Ελληνικόν πνεύμα εσημείωσε κατά τα άλλα προόδους. Η κοινωνία διαρκώς προάγεται και τείνει να μορφώσει ένα Ελληνικόν πολιτισμόν, σύμφωνον προς την εποχήν. Αι επαρχιακαί πόλεις εκπολιτίζονται διαρκώς. Η συγκοινωνία επυκνώθη. Κατηρτίσθησαν σύλλογοι με κοινωφελείς σκοπούς. Αι γυναίκες προχωρούν επίσης εις την πρόσδοον δια της εργασίας. Η παιδεία βελτιώνεται και η νέα γενεά γαλουχείται με πρακτικώτερα διδάγματα και θετικώτερας γνώσεις. Το θέατρον καλλιεργείται ήδη επιτυχέστερον, η επιστήμη δεν μένει αδρανής και η τέχνη ήρχισεν ενδιαφέρουσα το κοινόν. Τα προϊόντα της γης επέσπασαν την μέριμναν των αρμοδίων [...]. Η Ελλάς, εν γένει, παρακολουθεί την παγκόσμιον εξέλιξιν προς πρόσδοον. Μόνον πολιτικώς καθυστερεί [...]»,

αναφέρει χαρακτηριστικά στον ετήσιο απολογισμό του το *Ημερολόγιον της Ελλάδος*¹⁰¹.

Η αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου, αυτήν την εποχή, φαίνεται πως βρίσκει αναγνωστική ανταπόκριση από το κοινό της Ελλήνων της Διασποράς. Συγκεκριμένα, σε περιοδικό της Ομογένειας στο Λονδίνο δημοσιεύεται στο πρωτότυπο και σε αγγλική μετάφραση το διήγημα του Ξενόπουλου *Ο λωποδύτης*¹⁰², του 1894. Ο *Νουμάς* αναφέρει σχετικά, επικρίνοντας τη γλωσσική μορφή του, αφού το διήγημα είναι γραμμένο στην καθαρεύουσα¹⁰³:

«— Και είδαμε και το θάμα. Να πιάση στη Λόντρα μια ευκή που έκαμε στην Αθήνα ο Νιρβάνας σ' ένα χρονογράφημά του για τις κουσκουσουριές που γίνονται γύρο στον Αβερώνφειο Δραματικό Διαγωνισμό.

¹⁰¹ «Απολογισμός του έτους», *Ημερολόγιον "Ελλάδος" 1910*, έτ. 2, ετησία έκδοσις "Ελλάδος" Σπυρ. Α. Ποταμιάνου, Αθήναι, σσ. 1-2 (: 2).

¹⁰² Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 394 αρ. 120.

¹⁰³ Ανώνυμα, περ. *Νουμάς*, χρονιά Η', τχ. 402, 22 του Τρυγητή 1910, σ. 63, στήλη «ό,τι θέλετε».

Έγραφε πως πρέπει να ξανατυπωθή στην *Εστία* ένα επίκαιρο αν και παλιό διήγημα του κ. Γρ. Ξενόπουλου για τους ποιητικούς διαγωνισμούς.

— Και το διήγημα, ο *Λωποδύτης*, τυπωνότανε στον *Hellenic Herald*, στο φυλλάδιο του Αλωνάρη, πρωτότυπο αρχαιοπρεπέστατο κείμενο και αγγλική μετάφραση πλάι-πλάι.

— Ρωμαίικα ως τόσο δεν το μετάφρασε κανείς ακόμα.»

Στο περιοδικό *Ο Καλλιτέχνης* του Γερ. Βώκου, αυτήν την εποχή, βρίσκουμε καταχωρημένη την αγγελία¹⁰⁴:

«Γρ. Ξενοπούλου: Διηγήματα σειρά πρώτη, δρχ. 3.
 » » δευτέρα, δρχ. 3.
 Διηγήματα σειρά τρίτη, δρχ. 3.
 Μαργαρίτα Στέφα (μυθ/μα), δρχ. 3.
 Και τα τέσσαρα μαζί, δρχ 10! Προσφορά!!»

Η εμπορική διακίνηση των έργων που ο «δημοσιογράφος και λογογράφος» (όπως αναφέρεται σε σχετικό λήμμα στο *Εθνικόν Ημερολόγιον* του έτους 1910¹⁰⁵) Γρ. Ξενόπουλος έχει εκδώσει δεν μπορεί παρά να ακολουθεί τους νόμους της αγοράς...

Στα 1911 ο Ξενόπουλος φαίνεται πως απογοητεύει έναν παλιό του θαυμαστή, τον Αργύρη Εφταλιώτη. Ο φλογερός υποστηρικτής της *Μαργαρίτας Στέφα*, του 1894, γράφει τώρα σε επιστολή του προς την Π. Σ. Δέλτα¹⁰⁶:

«[...] Ο Ξενόπουλος είναι του "κόσμου" άνθρωπος, και κοιτάζει το συμφέρο του. Για το έθνος του δεν πεθαίνει αυτός. Εμείς θέμε ανθρώπους όχι "του κόσμου", σαν τον Ξενόπουλο, παρά του "Υπέρκοσμου", σαν τον Παλαμά. Αυτοί είναι που εδραιώνουνε την Αλήθεια με θ υ σ ί α τ ο υ ς, κ ι ό χ ι π ρ ο ς ω φ έ λ ε ι ά τ ο υ ς [...].»

Έχουν περάσει σχεδόν είκοσι χρόνια από την εποχή που ο Εφταλιώτης με την κριτική του παρέμβαση για τη *Μαργαρίτα Στέφα* συνηγορούσε θερμά υπέρ της αφηγηματικής τέχνης του νεαρού Ξενόπουλου... Ο ηθογραφικός ρεαλιστικός

¹⁰⁴ Περ. *Ο Καλλιτέχνης*, τχ. 2, Μάιος 1910, οπισθόφυλλο.

¹⁰⁵ Περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον*, Εν Αθήναις 1910, σ. 30.

¹⁰⁶ Βλ. σχετικά *Αλληλογραφία Π. Σ. Δέλτα, 1906-1940*, επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδης, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», [Αθήνα] χ.χ., σσ. 188-189, όπου δημοσιεύεται και η επιστολή του Εφταλιώτη με ημερομηνία 30.05.1911.

δυναμισμός της με την έντονη κοινωνιολογική χροιά, σε συνδυασμό με το λεξιλογικό υλικό της δημοτικής, με το οποίο ο συγγραφέας είχε επενδύσει το διαλογικό μέρος του αφηγήματός του, είναι προφανές πως είχαν προκαλέσει την εύνοια του δημοτικιστή αρθρογράφου. Στην αφηγηματική τέχνη του Ξενόπουλου «έβλεπε», τότε, τόσο την έκφραση των αισθητικών λογοτεχνικών προσδοκιών του στην κατεύθυνση της παραγωγής *ελληνικού* αφηγήματος, με σημείο αναφοράς το σχετικό αίτημα του 1883 («ιστορίες ρωμαίικες», όπως χαρακτηριστικά ανέφερε) όσο και την έκφραση των γλωσσικών του προτιμήσεων στην κατεύθυνση του δημοτικιστικού αιτήματος. Η συγκεκριμένη πρόσληψη, λοιπόν, εκ μέρους του Εφταλιώτη, προέκυπε ως συνισταμένη της έκφρασης συγκεκριμένων προσδοκιών στα τέλη του 19ου αιώνα, η οποία ταυτοποιούσε τον εικοσιεπτάχρονο πεζογράφο με το πρότυπο του Έλληνα δημοτικιστή ηθογράφου.

Αποδεικνύεται, όμως, ο Ξενόπουλος «αντάξιος» της πρώιμης αυτής αποδοχής; Όλα όσα είχε «επενδύσει» ο Εφταλιώτης στο πεζογραφικό του μέλλον βρίσκουν δικαίωση; Διατηρεί την αρχική του θέση του στο δημοτικιστικό όραμα του κριτικού του; Η απάντηση είναι αρνητική, αν αναλογιστεί κανείς τη γνωστή στάση του συγγραφέα στο Γλωσσικό. Το λεξιλογικό υλικό της γραφής του επιλέγεται με κριτήριο τη «συμβατότητα» ως προς τις γλωσσικές προσδοκίες των εκάστοτε αναγνωστών του... Μοναδικό του στόχο αποτελεί τελικά η αναγνωστική αποδοχή... Ο ίδιος, άλλωστε, έχει ήδη «απολογηθεί» με τρόπο χαρακτηριστικό στον *Νουμά* τον Δεκέμβρη του 1906: «[...] Ξέρω ελληνικά, γαλλικά, ιταλικά, γερμανικά, αθηναϊκά, παναθηναϊκά, νουμικά, διαπλασιακά και πάει λέγοντας [...]»¹⁰⁷.

Αν, επίσης, λάβουμε υπόψη μας το ότι η πεζογραφική εξέλιξη του Ξενόπουλου, στη χρονική περίοδο 1894-1911, δεν απομακρύνθηκε από τον ηθογραφικό «ελληνοκεντρικό» ορίζοντα προσδοκίας, στον οποίον η κριτική ματιά του Εφταλιώτη προσαρμοζόταν και αντιπαραβάλλουμε στον «ενθουσιασμό» της υποδοχής του 1894 την «απογοήτευση» του 1911, γίνεται προφανές πως το μεγαλύτερο μέρος της θετικής αντιμετώπισης του παρελθόντος, εκ μέρους του Εφταλιώτη, είχε στοιχειοθετηθεί με βάση το δημοτικιστικό του όραμα. Ο Ξενόπουλος, λοιπόν, διαψεύδοντας αυτό το όραμα «διαψεύδει» ουσιαστικά την αποδοχή του 1894, που έχει διατυπωθεί από έναν στρατευμένο μαχητή του Δημοτικισμού... Επιπλέον, ο συγγραφέας κατηγορείται για ωφελιμισμό, κατονομάζεται ως άνθρωπος του συμφέροντος, εν αντιθέσει με τον Παλαμά (ο οποίος, ως γνωστόν, βρίσκεται ήδη στο δημοτικιστικό μετερίζι), που αναφέρεται ως «αντίπαλο δέος», ως λογοτέχνης που υποτάσσει την τέχνη του στη δημοτικιστική «Αλήθεια» θυσιάζοντας προσωπικά οφέλη.

¹⁰⁷ Γ. Χ. Καλογιάννης, *Ο Νουμάς και η εποχή του (1903-1931)*, ό.π. [53], σ. 58.

Αποτιμώντας, συνολικά, την κριτική στάση του Εφταλιώτη με βάση την αρχική τοποθέτησή του και αυτή του 1911 διαπιστώνουμε πως στοιχειοθετεί, κατά μείζονα λόγο, μια γλωσσικού τύπου πρόσληψη για την αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου, η οποία διαμορφώνεται στο πλαίσιο μιας γενικότερης ανταπόκρισης σε σχέση με την υπόθεση του Δημοτικισμού. Η δε συμμόρφωση του συγγραφέα σύμφωνα με το δημοτικιστικό πρότυπο επιφέρει τη θετική κριτική υποδοχή, ενώ η αποστασιοποίηση από αυτό ενδεχομένως συνεπάγεται την κριτική απόρριψη. Εύκολα διακρίνει κανείς τους λόγους οι οποίοι οδηγούν τον Εφταλιώτη στην απόρριψη του Ξενόπουλου. Για έναν στρατευμένο δημοτικιστή όπως αυτός, ο Ξενόπουλος ή είναι *χρήσιμος*, και επομένως αποδεκτός, όταν γράφει σύμφωνα με το δημοτικιστικό πρότυπο και το υπερασπίζεται μαχητικά, ή δεν είναι...

2.19.

Ένας «αληθινός» ήρωας της *Αναθρεφτής*

Στα 1912 εκδίδεται η σειρά διηγημάτων του Ξενόπουλου *Ο Κακός δρόμος κι άλλα καινούργια διηγήματα* (1908-1911)¹⁰⁸ από τις εκδόσεις του Γεωργίου Φέξη. Η έκδοση εντάσσεται στη σειρά «Λογοτεχνική Βιβλιοθήκη Φέξη» και έχει επιμελητή τον Ι. Ζερβό. Το κριτικό άρθρο του Ζερβού (γραμμένο το 1909), για το οποίο ήδη έγινε λόγος, εισάγεται ως πρόλογος. Αναδημοσίευση του διηγήματος του συγγραφέα *Τα δυο αδέρφια*¹⁰⁹, που συμπεριλαμβάνεται στην προαναφερθείσα έκδοση, καθώς και δημοσίευση συναφούς με αυτόν κριτικού σημειώματος εντοπίζουμε την ίδια χρονιά στο περιοδικό της Μυτιλήνης *Χαραυγή*. Εκεί, μεταξύ άλλων, αναφέρονται χαρακτηριστικά¹¹⁰:

«[...] Αληθής δημιουργός μεταξύ των συγγραφέων μας είναι ο Ξενόπουλος. Η Φωτεινή Σάντρη του, η Στέλλα Βιολάντη του, ο σιορ Αντωνάκης ο Κιτραμής και τόσοι άλλοι ήρωες των διηγημάτων του είναι ανθρωπίνοι, ζωντανοί, γνώριμοι πλέον εις τας συνειδήσεις των αναγνωστών του ως να υπήρξαν αληθινοί. Αλλ' οι τελειότεροι τύποι, εξ όσων εδημιούργησε μέχρι τούδε ο Ξενόπουλος, ζουν εις το έξοχον εκείνο διήγημά του, το καλλίτερόν του βεβαίως, που επιγράφεται "Ο κακός δρόμος", το αριστούργημα αυτό της νεοελληνικής φιλολογίας [...].»

¹⁰⁸ Βλ. Βιβλιογραφία, σσ. 364-365 αρ. 9.

¹⁰⁹ Βλ. *ό.π.*, σ. 406 αρ. 173.

¹¹⁰ Περ. *Χαραυγή* (Μυτιλήνης), τχ. 41, 15.06.1912, στήλη «Εκδόσεις», σύμφωνα με τη σχετική αναφορά στο Κ. Γ. Μίσσιος, *Η «Λεσβιακή Άνοιξη» εν καρποφορία. Συμβολή στην ιστορία της λεσβιακής γραμματείας*, τ. Β', εκδόσεις Αστερίας, Μυτιλήνη 1994, σ. 128.

Όπως παρατηρούμε, ο αρθρογράφος επισημαίνει την αποδοχή που γνώρισαν από το αναγνωστικό κοινό δύο πασίγνωστες ηρωίδες του Ξενόπουλου, η Στέλλα Βιολάντη και η Φωτεινή Σάντρη από τον *Έρωτα εσταυρωμένο* και τον *Κόκκινο Βράχο* αντίστοιχα, και ένας άνδρας, ο σιορ Αντωνάκης ο Κιτραμής, από το αφήγημα *Η αναθρεφτή*, ως αντιπροσωπευτικός αφηγηματικός ήρωας. Ας προσέξουμε την έκφραση «ως να υπήρξαν αληθινοί» που αναφέρεται σχετικά, με την οποία, νομίζουμε, ότι επισημαίνεται χαρακτηριστικά τόσο ο ρεαλισμός που διακρίνει τους πιο πάνω αφηγηματικούς τύπους, που δημιουργεί ο Ξενόπουλος, όσο και η ισχυρή επιβίωσή τους στην αναγνωστική συνείδηση του κοινού. Ο αρθρογράφος εμφανίζεται πεπεισμένος πως και οι κεντρικοί ήρωες του *Κακού δρόμου* μπορούν, με αντίστοιχο ή και εντονότερο τρόπο, να επιβιώσουν στη συνείδηση των αναγνωστών.

2.20.

Κακός δρόμος:

Κ. Χατζόπουλος, ένας πολύτιμος υποστηρικτής

Στα 1912 και στο περιοδικό *Νέα Ζωή* Αλεξανδρείας δημοσιεύεται το διήγημα του Ξενόπουλου *Πετριές στον ήλιο*¹¹¹. Αμέσως μετά την ολοκλήρωση της δημοσίευσης, και συγκεκριμένα στο επόμενο τεύχος του περιοδικού, δημοσιεύεται κριτική μελέτη του Κων. Χατζόπουλου με τίτλο «Ποιητική τέχνη», η οποία αναφέρεται στο λογοτεχνικό έργο των Ψυχάρη, Ξενόπουλου και Παλαμά. Όσον αφορά το έργο του Ξενόπουλου σχολιάζεται το διήγημα *Ο κακός δρόμος*. Γράφει χαρακτηριστικά ο Χατζόπουλος¹¹²:

«Αν τύχαινε να διάβαζα μόνο τα τρία τελευταία κομμάτια, που συμπληρώνουν τον *Κακό δρόμο* κι άλλα καινούργια διηγήματα του Γρ. Ξενόπουλου [...] θα δικαίωνα δίχως άλλο τη γνώμη που έχουνα μερικοί πως ο Ξενόπουλος, είναι μόνο δημοσιογράφος, το πολύ-πολύ ένας συγγραφέας που συγχύζει τα σύνορα της χρονογραφίας και της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Πόσο άδικη όμως κ' επιπόλαιη είναι η γνώμη αυτή, δείχνεται από τ' άλλα διηγήματα του βιβλίου: τους χαριτωμένους *Κελαϊδισμούς* και τις αξιοσημείωτες δοκιμές ψυχογραφίας του *Μάγκαλο*υ, της *Μελλοθάνατης*, και πιο πολύ του *Κακού δρόμου*. Τον Ξενόπουλο τον ήξερα

¹¹¹ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 405 αρ. 172.

¹¹² Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, «Ποιητική Τέχνη», *Νέα Ζωή* (Αλεξανδρείας), περ. Γ', τ. VII-5, Μάης 1912, σσ. 351-354 (:352-353). Βλ. και Επίμετρο, σσ. 519-520.

ως τώρα καλά-καλά μόνο από την παλιά του *Μαργαρίτα Στέφα*, ένα έργο, όπου, όξω από την ηθογραφική αξία του, αποτυπώνεται περισσότερο ή λιγότερο καλλιτεχνικά μια κοινωνική στιγμή. Την εξέλιξη του διηγήματός του στο μεταξύ δεν τη γνωρίζω, μα με τον τόμο αυτό μου παρουσιάζεται ο Ξενόπουλος σαν ένας συγγραφέας από τους λίγους γύρω του, σαν ένας διηγηματογράφος που ξέρει τι σημαίνει ποιητική σύνθεση, μορφή, μέτρο, ύφος, σαν ένας ποιητής που δε βλέπει μόνο φαινόμενα, μα ρίχνει τη ματιά βαθύτερα. Αυτό βέβαια δε θα πει πως φτάνει κιόλας το σκοπό του τέλεια, πως η έκφραση δεν προδίνει συχνά τη δημοσιογραφική συνήθεια και δεν ξεπέφτει σε κοινούς τύπους [...] δε θα πει ακόμα πως η αποκαλυπτική του δύναμη δεν αστοχεί κάποτε σε κύριες στιγμές, που μόνο το εσώτερο ξεσκέπασμά τους θα παρουσίαζε την ψυχική κίνηση μεστή και δε θ' άφινε να χαλαρωθεί η καλλιτεχνική ενέργεια και να χλωμιάσ' η ολική εντύπωση, καθώς γίνεται στο *Μάγκκαλο*, για να φέρω ένα παράδειγμα. Από το άλλο μέρος όμως, σημεία όπως ο ερχομός του Μάγκαλου ή η απομόνωσή του, σημεία σαν την περιγραφή απάνω στο καμπαναριό κ' ύστερα του σεισμού στη *Μελλοθάνατη*, στιγμές σαν τους τρεις δρόμους που βλέπει μπρος της η Χρηστίνα, σαν την απόφασή της να πάρει τον κακό δρόμο και σαν το τέλος της ιστορίας αυτής, είναι κάτι περισσότερο από πρόθεση, είναι βαθμίδες στην εξέλιξη μιας τέχνης. Και απάνω απ' όλα η προσπάθεια του ποιητή να τοποθετήσει τη δραματική κίνηση στον εσωτερικό άνθρωπο και να σηκώσει τα πρόσωπά του σε σύμβολα ζωής. Έντον' ατόφια, χτυπητά δε βγαίνουν τα σύμβολα πάντα, δυνατή, επιβλητική, συναρπαστική δεν είναι βέβαια η τέχνη του Ξενόπουλου, όμως μπορεί και ζωντανέβει σε αρκετό βαθμό και πρόσωπα και πράγματα, ζωγραφίζει το γύραθέ τους καλά τις περισσότερες φορές και κατορθώνει να σηκώσει την ηθογραφία σε σημασία γενικότερη με την πνοή μιας τραγικότητας απλής, που σιγοσαλέβει ανάμεσα στα περιστατικά και ψιθυρίζει μελαγχολικά από το βάθος των ιστοριών αυτών.»

Στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα ο Κων. Χατζόπουλος, άλλοτε εκδότης της πρωτοπόρας *Τέχνης*, συμβολιστής ποιητής και αφηγηματογράφος ο ίδιος, αλλά και θερμός κοινωνιστής, σοσιαλιστής, κρίνει την αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου με αφετηρία τον *Κακό δρόμο* ακολουθώντας, σε γενικές γραμμές υπερασπιστική γραμμή. Ωστόσο, σ' αυτή του ηχούν οι αρνητικές κρίσεις που έχουν, κατά καιρούς, διατυπωθεί για την αφηγηματογραφία του συγγραφέα, μεταξύ των οποίων και οι απόψεις του αδελφού του, του Δημ. Χατζόπουλου, εκδότη του βραχύβιου *Διόνυσου*.

Οι κρίσεις αυτές έχουν όλες μια κοινή βάση αναφοράς: την προχειρότητα της συγγραφής του Ξενόπουλου, τον «δημοσιογραφικό» της χαρακτήρα, την έλλειψη λογοτεχνικής αξίας των αφηγημάτων του. Μια τέτοια θεώρηση, όμως, ο αρθρογράφος την αντικρούει χρησιμοποιώντας ως «άλλοθι» την έκδοση της σειράς του *Κακού δρόμου*. Αν και εξαιρεί από τη θετική αξιολόγησή του, χωρίς να τα κατονομάζει, τα τελευταία διηγήματα του τόμου (*Η φάτνη*¹¹³, *Τα δυο αδέρφια*, *Για την αγάπη της πατρίδος*¹¹⁴) αφηγηματικά στιγμιότυπα από τον *Μάγκαλο*¹¹⁵, τη *Μελλοθάνατη*¹¹⁶ και ιδιαίτερα από τον *Κακό δρόμο* εκλαμβάνονται ως «βαθμίδες» στην εξέλιξη της αφηγηματικής τέχνης του Ξενόπουλου. Ως ενδεικτικό στοιχείο, το οποίο και καθορίζει την εξέλιξη αυτή, εκλαμβάνεται η ψυχογραφική ικανότητα του συγγραφέα. Η χαρακτηριστική έκφραση «αξιοσημείωτες δοκιμές ψυχογραφίας» επιρρωνύει την ευνοϊκή υποδοχή των συγκεκριμένων αφηγημάτων.

Αξίζει να σημειώσουμε, επίσης, την αναφορά του αρθρογράφου στη *Μαργαρίτα Στέφα*. Πέραν της ηθογραφικά προσανατολισμένης πρόσληψης του αφηγήματος αισθητή γίνεται κι εδώ η κοινωνιολογική δεξίωσή του, αιτιολογημένη με βάση την «αποτύπωση» της «κοινωνικής στιγμής» που διαγράφεται στο πλαίσιο της μυθοπλασίας του. Κατ' αυτόν τον τρόπο στοιχειοθετείται, δευτερευόντως, μια ενδιαφέρουσα ευνοϊκή ανταπόκριση για το συγκεκριμένο αφήγημα, είκοσι πέντε και πλέον χρόνια από την εμφάνισή του στη λογοτεχνική σκηνή, που επιβεβαιώνει τη συναφή πρώιμη πρόσληψή του, το 1894, από τον Αργ. Εφταλιώτη.

Στο τέλος του άρθρου του ο Χατζόπουλος, διατυπώνοντας έμμεσα ένα γενικότερο αίτημά του για τη νεοελληνική λογοτεχνία, ως παλιός υπέρμαχος της άποψης περί υπέρβασης της ηθογραφίας, εκφράζει την αποδοχή του ως προς τον ρεαλιστικό χαρακτήρα των αφηγημάτων του *Κακού δρόμου* και αποτολμά την κριτική «αποκατάσταση» του ηθογραφικού τους πλαισίου. Τα «σύμβολα ζωής», τα οποία επιτυγχάνει να προβάλει ο συγγραφέας (όταν το επιτυγχάνει —αφού, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, «έντον' ατόφια, χτυπητά δε βγαίνουν τα σύμβολα πάντα, δυνατή, επιβλητική, συναρπαστική δεν είναι βέβαια η τέχνη του Ξενόπουλου»—), εισηγούνται, κατά τον αρθρογράφο, πέρα από την αναγνώριση της ψυχογραφικής παραμέτρου της διηγηματογραφίας του και την αναγνώριση του ρεαλισμού της. Ρεαλισμού, βέβαια, ιδωμένου με την αίσθηση ενός «μελαγχολικού» ιδιότυπου συμβολιστή σαν τον Χατζόπουλο...

Μετά την προαναφερθείσα γνώμη του Ι. Ζερβού, διατυπωμένη στα 1909, γίνεται εμφανές ότι και η κριτική ανταπόκριση του Χατζόπουλου για τον *Κακό δρόμο*

¹¹³ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 404 αρ. 163.

¹¹⁴ Βλ. πιο πάνω, σημ. [108].

¹¹⁵ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 377 αρ. 166.

¹¹⁶ Βλ. *ό.π.*, σ. 403 αρ. 159.

εισηγείται αφ ενός μεν την τοποθέτηση του συγκεκριμένου αφηγήματος εντός ενός ευρέος «κοινωνικού» ρεαλιστικού λογοτεχνικού πλαισίου αφ' ετέρου δε την «αποκάθαρσή» του από τη στατική και ανεπαρκή «επαρχιακή» ηθο-γραφικότητα.

Ωστόσο, η συγκεκριμένη, μερική έστω, αποκατάσταση της λογοτεχνικής αξίας της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου, ως απόρροια του άρθρου του Χατζόπουλου μπορεί να είχε για τον Ζακυνθινό συγγραφέα και «πρακτικό» όφελος; Για παράδειγμα, διευρύνθηκε, άραγε, το αναγνωστικό κοινό των έργων του συγγραφέα στους κόλπους της ελληνικής παροικίας της Αλεξάνδρειας, εντός των οποίων κυκλοφορούσε το περιοδικό που φιλοξενεί το συγκεκριμένο άρθρο; Η θετική απάντηση στο προαναφερθέν ερώτημα μοιάζει, μάλλον, προφανής, όμως δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί πλήρως με βάση τα στοιχεία που γνωρίζουμε.

Αυτήν τη χρονιά, πάντως, στο οπισθόφυλλο του τεύχους του Μαρτίου της *Νέας Ζωής* δημοσιεύεται αγγελία όπου, μεταξύ άλλων, διαφημίζονται και έργα του Ξενόπουλου¹¹⁷:

«Καινούργια βιβλία:

[...] ΓΡ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ: Ο ΚΑΚΟΣ ΔΡΟΜΟΣ

Κί' άλλα καινούργια Διηγήματα 1908-1911. Καλοτυπωμένος τόμος από 8 τυπογραφικά, σε μεγάλο σχήμα. Όσοι θέλουν να τον λάβουν, ας στείλουν 3 φράγκα με ταχυδρομική επιταγή προς τον κ. Γρ. Ξενόπουλο, 38 Οδός Ευριπίδου, Αθήνας.

Σημ. –Υπάρχουν άλλοι τέσσερες τόμοι: ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ Ξενοπούλου και ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ ΣΤΕΦΑ, μυθιστόρημα. Καθένας 3 φράγκα. Όλοι μαζί, με τον ΚΑΚΟ ΔΡΟΜΟ, Φρ. 13.»

Στο ίδιο τεύχος, μάλιστα, εμπεριέχεται και ένθετο διαφημιστικό φυλλάδιο σχετικά με την έκδοση και κυκλοφορία δεκαπενθήμερης σειράς με τον τίτλο *Θέατρον*, στην οποία περιλαμβάνεται μέρος από τη δραματογραφία του Ξενόπουλου της χρονικής περιόδου 1894-1911. Στο ένθετο περιλαμβάνονται μέχρι και δελτία παραγγελίας στα οποία οι εγγραφέντες προπληρώνουν για τα τεύχη που θέλουν να λάβουν. Στο τέλος, προφανώς ως δέλεαρ για την προσέλκυση συνδρομητών, επιστρατεύεται και η προηγούμενη αφηγηματική παραγωγή του συγγραφέα με την παράθεση πίνακα με τα εκδεδωμένα έργα του, συνοδευόμενου από χαρακτηριστική «οικονομική» προσφορά:

«ΠΡΟΕΚΔΟΘΕΝΤΑ ΕΡΓΑ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ

1) ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ Σειρά Πρώτη

¹¹⁷ Περ. *Νέα Ζωή*, περ. Γ', τ. VII-5, Μάρτης 1912.

- 2) ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ Σειρά Δευτέρα
 3) ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ Σειρά Τρίτη
 4) ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ ΣΤΕΦΑ, μυθιστόρημα
 5) Ο ΚΑΚΟΣ ΔΡΟΜΟΣ κι άλλα καινούργια διηγήματα, [προ ολίγου εκδοθέντα]
 Πέντε κομψότατα βιβλία, επί αρίστου χάρτου, με καλλιτεχνικόν εξώφυλλον, απαραίτητα εις κάθε ελληνικήν βιβλιοθήκην. Ἐκαστον τιμάται δρ. ἢ φρ. 3. Καί τα πέντε μαζί, δρ. ἢ φρ. 13.[...]

2.21.

Πετριές στον ήλιο:

Νέα υποστήριξη από την Αλεξάνδρεια

Στα 1913, σύμφωνα με τον ίδιον τον Ξενόπουλο, δημοσιεύεται στο αλεξανδρινό περιοδικό *Γράμματα* κριτικό άρθρο του Γιάννη Κασιμάτη, διευθυντή της επίσης αλεξανδρινής εφημερίδας *Τα Νέα*, όπου γίνεται λόγος για το διήγημα *Πετριές στον ήλιο*, δημοσιευμένο, όπως είδαμε, την προηγούμενη χρονιά στον ένατο τόμο της *Νέας Ζωής*.

Κατά τον συντάκτη του άρθρου, το εν λόγω διήγημα είναι: «το ωραιότερον από τα περιεχόμενα» ολόκληρου του τόμου... Αυτό, μάλιστα, το δηλώνει ο ίδιος, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, «αφίνοντας κατά μέρος κάθε προκατάληψη, γιατί εναντίον του Ξενοπούλου, έχει γεννηθεί κάτι σαν αντιπάθεια», εννοώντας, προφανώς, τα γνωστά σχόλια περί «δημοσιογραφικής» τέχνης του συγγραφέα. Ο αρθρογράφος αναφέρεται, επίσης, ευνοϊκά στο διήγημα *Η αναθρεφτή*, το οποίο θεωρεί ότι θα «ξεχωρίσει» τον Ξενόπουλο ως διηγηματογράφο ανάμεσα στους συγχρόνους του, αξιολογώντας, παράλληλα, επιφυλακτικά την εποχή μέσα στην οποία αυτό έχει γραφτεί¹¹⁸:

«[...] θα μείνει για πολύ» [ο Ξενόπουλος] «στον φιλολογικόν ορίζοντα ως ταλέντο διηγηματογραφικό από τα πρώτα μιας εποχής, που, είνε ανάγκη να το ομολογήσουμε, δεν παρουσίασεν ακόμα τίποτε το έκτακτο, το μεγάλο — όχι μεγαλοφυές».

Κυρίως, όμως, γίνεται αναφορά στο αφήγημα *Πετριές στον ήλιο*:

¹¹⁸ Σύμφωνα με την παραπομπή που κάνει ο Ξενόπουλος (Γ. Ι. Κ., «Ένα έτος της *Νέας Ζωής*», περ. *Γράμματα* (Αλεξανδρείας), τ. Β', τχ. 17-20, 1913, σσ. 299-300) σε προλογικό σημείωμά του στον τόμο: Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Πετριές στον ήλιο*. Διηγήματα, Εκδότης Ν. Π. Παπαδόπουλος, Αθήναι 1919, σσ. 3-6 (:3).

«[...] *ΟΙ ΠΕΤΡΙΕΣ ΣΤΟΝ ΗΛΙΟ* είναι από τα πιο ώμορφα διηγήματα του Ξενοπούλου. Ούτε αυτός ο *Κακός Δρόμος*, για τον οποίον τόσα εγράφηκαν, μπορεί να συγκριθί με τη γοητευτική απλότητα, το φυσικώτατο ξετύλιγμα των επεισοδίων και τη λιτή κομψότητα του ύφους. Παρ' όλο που η δράση γίνεται μέσα σ' ένα στενό επαρχιακό περιβάλλον, δεν έχει τίποτ' από τη στενότητα των ηθογραφημάτων. Αλλά και η ψυχολογική δύναμη του συγγραφέως, που ζωντανεύει όλα τα πρόσωπα του διηγήματος, δεν χαλαρώνεται πουθενά. Και μόνον ίσως κάπου, αραιότατα όμως, μπορεί να βρούμε κάποιαν υπερβολή αισθηματικότητας, το μόνο αν θέλει να το ονομάσει κανείς ελάττωμα.»

Σημαντικό στοιχείο στο άρθρο αυτό —το οποίο, όπως και το συναφές του Κ. Χατζόπουλου, απευθυνόμενο πρωτίστως προς το ελληνικό στοιχείο της Αλεξάνδρειας, νομίζουμε ότι θεωρητικά διευρύνει τα γεωγραφικά όρια της αναγνωστικής πρόσληψης των έργων του Ξενοπούλου— είναι το ότι εντοπίζοντας «διαφορά» ανάμεσα στη διηγηματογραφία του συγγραφέα (συγκεκριμένα στο αφήγημά του *Πετριές στον ήλιο*) και «τη στενότητα των ηθογραφημάτων» άλλων ομοτέχνων του, φαίνεται να αναγνωρίζει στο πρόσωπό του τον «σύγχρονο» αφηγηματογράφο, αυτόν που μπορεί να δημιουργεί υλοποιώντας μέσω της τέχνης του τα αιτήματα της εποχής του. Το μόνο «ελάττωμα» που εντοπίζει ο αρθρογράφος στις *Πετριές στον ήλιο*, κι αυτό «αραιότατα», είναι «κάποιαν υπερβολή αισθηματικότητας»... Ας μη μας διαφεύγει, τέλος, το γεγονός ότι η λογοτεχνική «ποιότητα» του εν λόγω αφηγήματος συγκρίνεται με αυτήν του *Κακού δρόμου*, ο οποίος, επίσης, αξιολογείται ιδιαίτερα ευνοϊκά.

Πόσο αποτελεσματική, όμως, μπορεί να είναι η πένα ενός λογίου σαν το Γ. Ι. Κασιμάτη, στα 1913, επιχειρώντας να άρει από τον αφηγηματογράφο Ξενοπούλο το στίγμα μιας γραφής «δημοσιογραφικής», όταν ο ίδιος ο συγγραφέας, το έτος αυτό, ανοίγει την αυλαία των δημοσιεύσεων μυθιστορημάτων του, ως επιφυλλίδων, σε καθημερινές εφημερίδες και λαϊκά περιοδικά; Η αρχή γίνεται με το μυθιστόρημα *Ολέθριος έρωσ*¹¹⁹, που αρχίζει να δημοσιεύεται ως «Μέγα Αθηναϊκόν Μυθιστόρημα» στην εφημερίδα *Έθνος* του Σπ. Νικολόπουλου, από το πρώτο φύλλο της έκδοσής της¹²⁰, τον Οκτώβρη του 1913, για να ολοκληρωθεί το επόμενο έτος. Η τακτική αυτή των δημοσιεύσεων σε συνέχειες, που υιοθετείται από τον Ξενοπούλο για χρονική περίοδο μεγαλύτερη των τριάντα ετών, ήτοι ως τα 1945, φαίνεται ότι στοιχειοθετεί,

¹¹⁹ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 430 αρ. 319.

¹²⁰ Βλ. Γρ. Ξενοπούλος, *Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα. Αυτοβιογραφία*, ό.π.[2], σ. 437.

εν πολλοίς, και την εμπλοκή του στην παραλογοτεχνική¹²¹ παραγωγή της εποχής¹²². Πρόκειται, κυρίως, για δημοσιεύσεις «αισθηματικών» αφηγημάτων, με τίτλους που άμεσα παραπέμπουν σ' ένα μήνυμα-πρόσκληση¹²³ για τον υποψήφιο αναγνώστη (ώστε να μπορεί εύκολα να φανταστεί τί θα αναγνώσει) και με υπόθεση δεδομένη, περιστρεφόμενη γύρω από την ερωτική ζωή των δύο φύλων. Θεματολογικά τα παραδείγματα δεν ποικίλλουν: ένα φτωχοκόριτσο ερωτεύεται έναν πλούσιο άνδρα, ο οποίος είτε την παντρεύεται μετά από πολλές συγκρούσεις με τον οικογενειακό και κοινωνικό του περίγυρο, είτε την «εκμεταλλεύεται» ερωτικά για ένα χρονικό διάστημα και μετά την εγκαταλείπει (οπότε αυτή ή αυτοκτονεί ή τη σκοτώνει ο αδελφός της ή γίνεται πόρνη ή παντρεύεται τον φτωχό, πλην τίμιο, νέο που την ερωτεύεται ενώ ξέρει το «παρελθόν» της). Άλλοτε, πάλι, πρόκειται για μια παντρεμένη, κατά κανόνα, πλούσια γυναίκα που δημιουργεί εξωσυζυγικές σχέσεις και ο απατημένος σύζυγος προσπαθεί να την «επαναφέρει», για τον παράνομο έρωτα μεταξύ κουνιάδας-γαμπρού ή μεταξύ οικογενειακής φίλης/φίλου του ζευγαριού και ενός εκ των δύο συζύγων κ.λπ. *Η τιμή του συζύγου, Η μοδιστρούλα, Τα τρελοκόριτσα, Παγίδες για κορίτσια, Ο κατήφορος, Πιστή στον έρωτα, Η μεγάλη αγάπη, Η άπιστη, Οι σύζυγοι της Μίνας* κ.ά. είναι ενδεικτικοί τίτλοι των ιστοριών που θ' αναγνώσουν (ή καλύτερα θα «καταναλώσουν») μαζί με τις καθημερινές ειδήσεις και τα σχόλια για την πολιτική ζωή, οι αγοραστές των εφημερίδων και των περιοδικών όπου δημοσιεύει ο Ξενόπουλος τα μυθιστορήματά του...

Την ίδια εποχή, σε παράρτημα της έκδοσης του έργου του Εμμ. Ροΐδη *Έργα Μελέται*¹²⁴, δημοσιεύεται αγγελία για τα εκδεδομένα έργα του Ξενόπουλου *Κακός δρόμος* και *Έρωσ εσταυρωμένος*. Διαβάζουμε:

«Γρ. Ξενοπούλου, *Ο κακός δρόμος κι άλλα καινούργια διηγήματα*. Είναι όλα τα διηγήματα του συγγραφέως γοητευτικά δια την τεχνικήν πλοκήν, ωραία εις το ύφος, αληθινά εις περιγραφήν και ψυχολογίαν Δρ. Ζ.» και «Γρ. Ξενοπούλου, —Ωραία και παθητική ιστορία έρωτος και θελήσεως Ο Έρωσ Εσταυρωμένος με

¹²¹ Σχετικά με την προβληματική του όρου, βλ. ενδεικτικά και Μ. Γ. Μερακλής, «Παραλογοτεχνία», περ. *Παρνασσός*, τ. ΚΕ', αρ. 4, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1983, σσ. 567-587.

¹²² Βλ. και Γεωργία Φαρίνου-Μαλαματάρη, «Γρηγόριος Ξενόπουλος», στον τόμο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τ. Θ', εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1997, σσ. 288-325 (:298).

¹²³ Βλ. Γ. Βελουδής, *Αναφορές. Έξη νεοελληνικές μελέτες*, Φιλιππότης, Αθήνα 1983, σ. 113.

¹²⁴ Βλ. Εμμ. Ροΐδου, *Έργα Μελέται*, επιμ. Δ. Πετροκόκκινου και Α. Ανδρεάδου, εκδοτικός οίκος Γεωργ. Φέξη, εν Αθήναις 1913, παράρτημα.

ηθογραφίαν επαρχιακήν αλλά με αντιλήψεις και χαρακτηρισμούς αποβλέποντας εις γενικωτάτας κοινωνικάς προλήψεις.»

2.22.

Στέλλα Βιολάντη ή Έρωσ εσταυρωμένος;

Στα 1914, εκδίδεται νέα συλλογή διηγημάτων του Ξενόπουλου από τον εκδοτικό οίκο του Γεωργίου Φέξη. Πρόκειται για επανέκδοση πέντε διηγημάτων, με το αφήγημα *Έρωσ εσταυρωμένος* στην αρχή, τα οποία φέρουν τον τίτλο *Στέλλα Βιολάντη ή Έρωσ εσταυρωμένος και κάποια άλλα διαλεχτά διηγήματα*¹²⁵. Όπως παρατηρούμε, προτάσσεται ο τίτλος της ειδολογικής μεταγραφής του αφηγήματος, δηλαδή του δράματος *Στέλλα Βιολάντη*, ενώ η χρήση του διαζευκτικού ανάμεσα σ' αυτόν και στον τίτλο του αφηγήματος-προτύπου, κατά πάσα πιθανότητα, αφήνει στον αναγνώστη την τελική επιλογή τίτλου. Το γνωστό ποίημα *Στέλλα Βιολάντη* του Κ. Παλαμά παρατίθεται στον πρόλογο.

Η μεταβολή στην τιτλοφόρηση σχετίζεται προφανώς με το γεγονός της επιτυχημένης δραματοποίησης του έργου, αφού την ηρωϊκή *Στέλλα Βιολάντη* έχουν ενσαρκώσει επιτυχημένα οι ερμηνείες και των δύο μεγάλων πρωταγωνιστριών της θεατρικής σκηνής της εποχής, της Κυβέλης Αδριανού και της Μαρίκας Κοτοπούλη¹²⁶. Η αναγνωστική ανταπόκριση του κοινού στο αφήγημα αναμένεται μεγαλύτερη αν ο τίτλος του ανακαλεί στη μνήμη μια «ενσαρκωμένη» *Στέλλα Βιολάντη*... Γίνεται σαφές πως η ειδολογική μεταγραφή που επιχειρεί, ο ίδιος ο Ξενόπουλος, οδηγώντας τον πρωτογενή αφηγηματικό *Έρωτα εσταυρωμένο* του, του 1901, στη δραματοποιημένη *Στέλλα Βιολάντη*, του 1909, συμβάλλει ουσιαστικά στην ενίσχυση του κλίματος για θετική πρόσληψη του αφηγήματός του, και μάλιστα τόσο ώστε να εισηγείται και αντίστοιχη μεταγραφή του τίτλου του.

2.23.

Η αμφισβήτηση των «νέων»

Στα 1914, ο Ξενόπουλος και άλλοι γνωστοί λογοτέχνες βρίσκονται στο επίκεντρο έντονης κριτικής, σε σχέση με το έργο τους, από νεότερους ηλικιακά ομοτέχνους

¹²⁵ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 365 αρ. 10.

¹²⁶ Ως μεγάλες επιτυχίες εκτιμώνται οι δραματοποιήσεις του *Κόκκινου βράχου (Φωτεινή Σάντρη)* και *Έρωτα εσταυρωμένου (Στέλλα Βιολάντη)*· βλ. Βάλτερ Πούχνερ «Τα πρώτα δραματικά έργα του Γρηγορίου Ξενόπουλου...», *ό.π.* [60], σ. 447.

τους. Ας μην ξεχνάμε, πως βρισκόμαστε στην αρχή μιας περιόδου κρίσης των καθιερωμένων αξιών και πως το κλίμα της φθοράς και της αντιφατικότητας είναι από τα κύρια χαρακτηριστικά της εποχής που έρχεται.

Η αρχή γίνεται¹²⁷ με τον ποιητή Ναπολέοντα Λαπαθιώτη, τον Απρίλη του 1914, που δημοσιεύει ένα μαχητικό άρθρο του στο περιοδικό *Ο Νουμάς* με τίτλο «Μανιφέστο»¹²⁸, στο οποίο, χωρίς να κατονομάζονται, καταγγέλλονται οι «ανθρωπάκοι των γραμμάτων», οι «μικράνθρωποι» που «μπήκαν μες στο άλσος της Τέχνης και κουρέψανε τις δάφνες», τα «χίλια παράσιτα και χίλια μαλάκια», οι «στενοκέφαλοι κι αντιπαθητικοί»... Τη σκυτάλη, στη συνέχεια, παραλαμβάνει ο ποιητής Φ. Γιοφύλλης που σε δικό του άρθρο με τίτλο «Το κίνημα»¹²⁹, επίσης στο περιοδικό *Ο Νουμάς*, τάσσεται κι αυτός με τρόπο εμφαντικό κατά της «φιλολογικής φαυλοκρατίας».

Η δυσμενής αυτή κριτική ανταπόκριση κατά των «παλαιών» περιλαμβάνει μια, μάλλον, υπαινικτική αναφορά και κατά του Ξενόπουλου, που δημοσιεύει ήδη το δεύτερο επιφυλλιδιογραφικό μυθιστόρημά του στην εφημερίδα *Έθνος*:

«[...] Εδώ έχουμε βιομήχανους που παρουσιάζουν την κάθε λογής βιομηχανική τους δουλειά για φιλολογία και τη ρεκλαμάρουνε στα φύλλα κι ο κοσμάκης τη χάφτει για τέτοια [...]»,

αναφέρεται σχετικά στο κείμενο του Γιοφύλλη. Πιο συγκεκριμένος γίνεται, όμως, ο Γεράσιμος Λύχνος, ο οποίος σε σχετικό άρθρο στην εφημερίδα *Νέα Ελλάς*¹³⁰ κατονομάζει τους λογοτέχνες που κατηγορούνται:

«[...] Ο αγών μας στρέφεται εναντίον ορισμένων προσώπων και τα ονομάζομεν, των κ.κ. Ξενοπούλου, Τσκοπούλου, Νιρβάνα, Αννίνου [...] και

¹²⁷ Βλ. ενδεικτικά και Γ. Παπακώστας, *Φιλολογικά σαλόνια και καφενεία της Αθήνας (1880-1930)*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1988, σσ. 180-190.

¹²⁸ Βλ. Ν. Λαπαθιώτης, «Μανιφέστο», περ. *Ο Νουμάς*, έτ. ΙΒ΄, τχ. 524, 10.04.1914, σ. 103.

¹²⁹ Βλ. Φ. Γιοφύλλης, «Το κίνημα», περ. *Ο Νουμάς*, έτ. ΙΒ΄, τχ. 527, 31.05.1914, σ. 151. Το άρθρο επικρίνει και τη στάση του Λαπαθιώτη που τελικά υποστήριξε τον Ξενόπουλο και τον Νιρβάνα...

¹³⁰ Βλ. σχετικά και Χ. Λ. Καράογλου, «Συλλογικές κινήσεις και εκδηλώσεις νέων λογοτεχνών 1914-1924). Ελάσσονα θέματα ιστορίας της λογοτεχνίας μας» στον τόμο *Μνήμη Λίνου Πολίτη. Φιλολογικό μνημόσυνο και επιστημονική συνάντηση*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ε.Ε.Φ.Σ., Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 209-228 (:222). Αναφέρεται άρθρο του Γερ. Λύχνου με τίτλο «Οι "νέοι" κατά των "παλαιών"». Η τελευταία συνεδρίαση του *Νουμά*, εφ. *Νέα Ελλάς*, 27, 28, 30, 31.05.1914.

όσων άλλων γράφουν εις τις εφημερίδες και γράφουν συγχρόνως θεατρικά έργα ή φιλολογίαν [...].»

Έκπληξη προκαλεί, ωστόσο, η στάση του Λαπαθιώτη στη συνέχεια, καθώς αυτός υποχωρεί θεωρώντας, προφανώς, λάθος την εμπλοκή των Ξενόπουλου και Νιρβάνα στην «κλίκα» των «ανθρωπάκων των γραμμάτων»: σπεύδει, μάλιστα, να τους αποκαταστήσει, αποκαλώντας τους «Τίμιους Τεχνίτες», σε άρθρο του που δημοσιεύει στην εφημερίδα *Ακρόπολις* με τίτλο «Δευτερολογία»¹³¹.

Είμαστε ήδη στον πρώτο χρόνο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1915). Το μυθιστόρημα του Ξενόπουλου *Ο Κόκκινος Βράχος*, δέκα χρόνια μετά την πρώτη δημοσίευσή του, στα 1905, εκδίδεται από τον εκδοτικό οίκο της «Εστίας», ως *Ο Κόκκινος Βράχος [Το μυθιστόρημα της Φωτεινής Σάντρη]*¹³², με πρόλογο τη μελέτη του Κ. Παλαμά για τον συγγραφέα, του 1907. Κατά τη μαρτυρία του ίδιου του Ξενόπουλου, ο Αλέξανδρος Πάλλης, ενθουσιασμένος από το αφήγημα, ανέλαβε τα έξοδα της έκδοσής του, η οποία και «έγινε ανάρπαστη»¹³³.

Ο χαρακτηριστικός επίτιτλος «Το μυθιστόρημα της Φωτεινής Σάντρη», μέσα σε αγκύλη, πλάι στον τίτλο του έργου, καταδεικνύει πως το όνομα της βασικής αφηγηματικής ηρωίδας θεωρείται τόσο οικείο στο αναγνωστικό κοινό, σε βαθμό που να «χρησιμοποιείται» επεξηγηματικά ως δηλωτικό της ταυτότητας του ίδιου του αφηγήματος. Μια τέτοια «οικείωση» θεωρείται δικαιολογημένη βάσει της επιτυχημένης δραματουργικής εκδοχής του, ήδη επτά χρόνια νωρίτερα, με την ενσάρκωση της Φωτεινής Σάντρη από την Κυβέλη Αδριανού¹³⁴.

Ανάλογη τακτική έχει εφαρμοστεί, όπως έχουμε σημειώσει, στην περίπτωση της έκδοσης του διηγήματος *Έρωσ εσταυρωμένος*, μόνο που τότε ως πρώτος τίτλος είχε εισαχθεί αυτός του αντίστοιχου δράματος και, εναλλακτικά, ως δεύτερος με χρήση του διαζευκτικού «ή», ο αρχικός τίτλος του αφηγήματος. Γίνεται, νομίζουμε,

¹³¹ Βλ. *ό.π.* [127], σ. 188. Η «Δευτερολογία» δημοσιεύτηκε στην εφ. *Ακρόπολις*, 29.05.1914, σ. 2. Μεταξύ των άλλων που γράφονται, αναφέρουμε τα παρακάτω για τους Ξενόπουλο και Νιρβάνα: «[...] Για Σας, ω Καλοί που βαστάξατε την Έμπνευση ψηλά, και δεν ταπεινώσατε το Πνεύμα, που υπηρετήσατε απλά κι αγνά τ' όνειρο και το Ρυθμό — πάσα τιμή κ' ευλάβεια και χαρά. [...]»

¹³² Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 374 αρ. 31.

¹³³ Βλ. *ό.π.* [2], σ. 405.

¹³⁴ Βλ. *ό.π.*[60]. Για τις μεγάλες θεατρικές επιτυχίες του πεζογραφικού έργου του Ξενόπουλου βλ. τη μελέτη του Βάλτερ Πούχνερ, «Τα πρώτα δραματικά έργα του Γρηγορίου Ξενόπουλου ήτοι η (σχεδόν) αποτυχημένη θεατρική σταδιοδρομία του Νέστορα της ελληνικής δραματογραφίας στη στροφή του αιώνα», περ. *Νέα Εστία*, έτ. 75ο, τ. 150ος, τχ. 1738, Οκτώβριος 2001, σσ. 446-487 (:447).

εμφανές πως και στην περίπτωση του *Κόκκινου Βράχου* η προβολή μιας επιτυχημένης ειδολογικής μεταγραφής του (μέσω της δραματοποίησής του), θεωρείται ικανή να ευνοήσει το ρεύμα μιας αναμενόμενης θετικής αναγνωστικής ανταπόκρισης.

Την άποψή μας ενισχύει το άρθρο του Θεόδ. Βελλιανίτη, τακτικού χρονογράφου της εφημερίδας *Αθήναι*, που δημοσιεύεται την παραμονή των Χριστουγέννων του ίδιου έτους, όπου ο *Κόκκινος Βράχος* αντιμετωπίζεται τόσο ως πεζογράφημα όσο και ως δράμα. (Στο ίδιο άρθρο γίνεται, επίσης, αναφορά και στο μυθιστόρημα του συγγραφέα *Η τιμή του αδελφού*¹³⁵, το οποίο, αυτήν την εποχή, βλέπει το φως της δημοσιότητας στις σελίδες της εφημερίδας *Έθνος*.)

Ο αρθρογράφος, εδώ, αντιμετωπίζοντας τον *Κόκκινο Βράχο* χωρίς να διαχωρίζει την αφηγηματική από τη δραματουργική του εκδοχή, εστιάζει στο ρεαλιστικό του στοιχείο και, εκεί βασιζόμενος, τον εκλαμβάνει ως «αληθές έργον τέχνης». Άξια προσοχής είναι η σχετική αναφορά στον Ρώσο αφηγηματογράφο Ι. Turgeniev, του οποίου το έργο υποδεικνύεται ως παράδειγμα ρεαλιστικής αφηγηματογραφίας. Γράφει χαρακτηριστικά ο Βελλιανίτης¹³⁶:

«Εδημοσιεύθη εις ιδιαίτερον τόμον το πασίγνωστον μυθιστόρημα του κ. Γρηγορίου Ξενοπούλου "Ο Κόκκινος Βράχος", εκ του οποίου εξήχθη το δράμα "Φωτεινή Σάντρη". Και το μυθιστόρημα και το δράμα προεκάλεσαν την γενικήν προσοχήν και την γενικήν εκτίμησιν. Δεν ελησμονήθη δε το μέγα ενδιαφέρον του ελληνικού κοινού, όταν επί της σκηνής η έγκριτος καλλιτέχνης κυρία Κυβέλη υπεδύθη την ηρωίδα. Το έργον του κ. Ξενοπούλου το εγνώρισα και ως μυθιστόρημα και ως δράμα [...] Ο "Κόκκινος Βράχος" είνε εν αληθές έργον τέχνης και ως τοιούτο θα θέλγη και θα συγκινή πάντοτε. Δια τούτο το ανέγνωσα και πάλιν, ενώ το είχαν ιδή τετράκις παιζόμενον ως δράμα.[...] Ούτως, όταν έχω διάθεσιν να αισθανθώ τας συγκινήσεις τας πηγάζουσας εκ της κομψότητας, της γλαφυρότητας και της συμμετρίας φιλολογικού έργου, καταφεύγω εις τους τόμους του Τουργένιεφ, ο οποίος κατ' εμέ είνε ο αριστοτέχνης του διηγήματος και του νέου μυθιστορήματος, του εκβλύζοντος από την ζωήν των κοινών και απλών ανθρώπων, η οποία δεν είνε ούτε εποποιία ούτε τραγωδία, αλλ' είνε πλήρης ποιήσεως αληθούς. Μάλιστα, αν θέλετε, τούτο αποτελεί το πρόβλημα της πραγματικής ποιήσεως, να εξάγη δηλαδή ο συγγραφέυς την ποίησιν από την πεζότητα του βίου και να

¹³⁵ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 430 αρ. 321.

¹³⁶ Θεόδ. Βελλιανίτης, «Ο μυθιστοριογράφος», εφ. *Αθήναι*, 24.12.1915. Τώρα στο Γρηγ. Ξενοπούλου, *Η τιμή του αδελφού. Αθηναϊκό μυθιστόρημα*, τ. Α, Ι. Δ. Κολλάρος, Αθήναι 1920, σσ. ε' - ι'. Βλ. και Επίμετρο, σσ. 520-523.

συνταράσση τας ψυχάς δια της πιστής εξεικονίσεως του βίου τούτου, ως λέγει εις μέγας κριτικός. Ο Ξενόπουλος κατορθώνει τούτο. Μέσα από τας περιπετείας μιας κοινής και απλής ζωής, εξάγει την ποιήσιν και την αλήθειαν, τούτο δε είνε το γνώρισμα της αληθούς και ωρίμου ιδιοφυΐας. Η πραγματική αξία του Ξενοπούλου ως συγγραφέως, και το ιδιαίτερον χαρακτηριστικόν του συνίσταται εις την πλαστικότητα, εις την απλότητα της επινοίας και την αλήθειαν της ζωής, περιβαλλομένην δι' ενός βαθέος αισθήματος. [...] Το έργον είνε τόσον απλούν, τόσον ολιγοσύνθετον, τόσον πενιχρόν εις περιπλοκάς γεγονότων, ώστε μόλις καθίσταται δυνατή η αφήγησις του θέματος αυτού. Θα επροξένει αληθή ανίαν εις τας χείρας ενός μετρίου συγγραφέως. [...] Τοιούτος είνε εις όλα του τα έργα ο Ξενόπουλος. [...] Τα έργα του δε όχι μόνον έχουσι μορφήν αισθητικήν, αλλ' είνε πεπληρωμένα αισθητικού πνεύματος και τα διακρίνει η μεγίστη αρετή της δημιουργικότητος [...].»

Επιπλέον, ο αρθρογράφος αναφέρεται στον ζακυνθιολογικό χαρακτήρα της αφηγηματογραφίας του συγγραφέα, υποστηρίζοντας πως η παρουσία του δεν αναιρεί την ενδεχόμενη «καθολικότητα» του έργου του:

«[...] Τον Ξενόπουλον συνήθως τον χαρακτηρίζουν ως μυθιστοριογράφον της ζακυνθινής ζωής και των ηθών του λαού της ωραίας νήσου. Δεν γνωρίζω κατά πόσον είνε αληθής ο τοιούτος χαρακτηρισμός. Ότι η φύσις, η κοινωνία και τα συμφέροντα της Ζακύνθου επέδρασαν επ' αυτού είνε πολύ φυσικόν, διότι εκ της νήσου ταύτης προέρχεται και εκεί εύρεν αφθονίαν τύπων, ους εξωγράψισεν εις τα έργα του. Αλλ' αν αφαιρέση τις τον ελαφρόν αυτόν τοπικόν χρωματισμόν, η κοσμοθεωρία του, η φιλοσοφία του η μελέτη και η ανάπτυξις των θεμάτων του είνε τοιαύται, ώστε δίδουν εις τα έργα του γενικότητα, η οποία δεν αναγνωρίζει χρόνον και όρια.»

Στο ίδιο άρθρο, όμως, όπως ήδη σημειώσαμε, γίνεται αναφορά στο επιφυλλιδογραφικό μυθιστόρημα του Ξενόπουλου *Η τιμή του αδελφού*, το οποίο από τον Ιούλιο του 1914, έχει αρχίσει να βλέπει το φως της δημοσιότητας στις σελίδες του *Έθνους* για να ολοκληρωθεί στα 1915. Το συγκεκριμένο αφήγημα, μάλιστα, αναφέρεται ως χαρακτηριστικό παράδειγμα «αθηναϊκού» αφηγήματος του Ξενόπουλου, στοιχείο δηλαδή το οποίο διευρύνει τα όρια της εντοπιότητας στο έργο του. (Ίσως ο Βελλιανίτης καταφεύγει στον σχολιασμό της *Τιμής του αδελφού*, τον οποίον ουσιαστικά επισυνάπτει στο άρθρο του για τον *Κόκκινο Βράχο*, με σκοπό να αποβάλλει από την αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου τους περιορισμούς που ενδεχόμενα θα έθετε η υπερβολική προβολή του ζακυνθιολογικού στοιχείου):

«Έν από τα έργα του, όπερ τελευταίως μου προεκάλεσε πολύ το ενδιαφέρον ήτο η “Η τιμή του Αδελφού”. Αθηναϊκόν μυθιστόρημα, εις ό αναλύεται φαινόμενον όπερ έλαβε την ισχύν κοινωνικού προβλήματος δυσλύτου. Δι’ εμπέ όστις εις όλα τα έργα της τέχνης επιζητώ κυρίως την εξ’ αυτών ωφέλειαν, η “Τιμή του Αδελφού” μου εφάνη η αρχή φιλολογικής εργασίας, η οποία εισδύουσα υπό τον κοινωνικόν πέπλον, αναλύει εκείνα τα προβλήματα, των οποίων δέον να δοθή μία λύσις και να εκβληθούν από τα ήθη του ελληνικού λαού, ως ασυμβίβαστα προς τας συγχρόνους κοινωνικάς τάσεις και προς την λαϊκήν ευαισθησίαν και την λεπτότητα αυτής. [...]»

Γίνεται εύκολα αντιληπτός ο εντοπισμός του κοινωνιολογικού χαρακτήρα σ’ ένα ακόμη αφηγηματικό έργο του Ξενόπουλου· η διαφορά, ωστόσο, εδώ, είναι πως πρόκειται για αναφορά που αφορά την αθηναϊκή πραγματικότητα. Ο Ξενόπουλος «επανέρχεται», λοιπόν, στον αφηγηματικό τόπο από τον οποίον είχε ξεκινήσει τη λογοτεχνική του συγγραφή: την ελληνική πρωτεύουσα. Κατά την αντίληψη του Βελλιανίτη, μάλιστα, επανέρχεται διεισδύοντας στον ιστό της αθηναϊκής κοινωνίας με διάθεση κριτική και αναλυτική. Ο αρθρογράφος τοποθετεί τον Ξενόπουλο στον ρόλο του «κοινωνικού αναμορφωτή», αυτού που μέσω της αφηγηματογραφίας θ’ αναδείξει τα κακώς κείμενα της ελληνικής —κατά βάση αθηναϊκής— κοινωνίας και θα συντελέσει στην κατάργησή τους με απώτερο σκοπό τον εκσυγχρονισμό της.

Στα 1916 ακολουθεί η έκδοση ενός νέου συγκεντρωτικού τόμου με διηγήματα του συγγραφέα (αυτήν τη φορά από τις εκδόσεις της «Φιλολογικής Κυψέλης»), με τίτλο *Οι ερωτευμένοι και άλλα διηγήματα*¹³⁷. Εισαγωγικά υπάρχει βιογραφικό σημείωμα για τον συγγραφέα που υπογράφει ο Γάλλος λογοτέχνης και κριτικός A. Ph. Lebesgue, με αναφορά δημοσίευσής του στο γαλλικό περιοδικό *Les milles nouvelles Nouvelles*¹³⁸. Η σειρά περιλαμβάνει επτά διηγήματα ως «επαρχιακά» και τρία με τον υπότιτλο «Τρία Ζακυνθινά ηθογραφήματα». Από αυτά πέντε διηγήματα έχουν ήδη δημοσιευτεί, δύο πρωτοδημοσιεύονται την ίδια χρονιά με τη συγκεκριμένη έκδοση τους και τρία είναι αδημοσίευτα.

Άξιον προσοχής είναι η κατά το ίδιο έτος δημοσίευση του διηγήματος *Νανότα*¹³⁹ στον *Νουμά*. Στα δεκατρία χρόνια που μεσολαβούν από την έναρξη της έκδοσης του περιοδικού, πρόκειται για το πρώτο αφήγημα του συγγραφέα που δημοσιεύεται σε

¹³⁷ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 365 αρ. 11.

¹³⁸ Βλ. το βιογραφικό σημείωμα στο Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Οι Ερωτευμένοι και άλλα διηγήματα*, Έκδοσις Φιλολογικής Κυψέλης, Εν Αθήναις, χ.χ.

¹³⁹ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 407 αρ. 181.

αυτό, σύμφωνα με τα βιβλιογραφικά στοιχεία του Π. Μαρκάκη. Ανάμεσα στις αιτίες της καθυστέρησης βρίσκεται, πιθανόν, και η γνωστή διαμάχη του Ξενόπουλου με το περιοδικό με αφορμή το Γλωσσικό.

Ο χειμώνας του 1916-1917, είναι ο χειμώνας της πείνας και του αποκλεισμού. Το ελληνικό κράτος βρίσκεται σε διάλυση. Η τρομοκρατία, η πείνα, η φυματίωση θερίζουν. Ο Ξενόπουλος βάλλεται, πάλι, ευρισκόμενος στο επίκεντρο δυσμενών σχολίων μεταξύ «παλαιών» και «νέων» λογοτεχνών. Κατά τον ιστορικό της νεοελληνικής λογοτεχνίας Αδ. Π. Παπαδήμα, στην *Επιφυλλίδα της Φιλολογικής Κυψέλης*¹⁴⁰, τον Μάη του 1917, ο συγγραφέας, ως αρθρογράφος με υπογραφή «Ένας παλιός-παλιός», επιτίθεται εναντίον «νέων» δημιουργών. Προκαλεί έτσι στο επόμενο φύλλο του εντύπου σχετικές αντιδράσεις, θεωρούμενος ως ένας από τους υπαίτιους για τη δυσχέρεια στην επικοινωνία των νέων δημιουργών με το κοινό, είτε με την ιδιότητά του του αφηγηματογράφου, είτε με αυτήν του δραματογράφου. Ο αρθρογράφος αναφέρει ως συγγραφείς-μηχανές τον Ξενόπουλο και άλλους ομοτέχνους του, των οποίων τα μυθιστορήματα δημοσιεύονται στη «...φθήνιαν», ως επιφυλλίδες σε εφημερίδες της εποχής. Η συγκεκριμένη θεώρηση μας φέρνει στη μνήμη τις απόψεις του Δημ. Χατζόπουλου είκοσι, σχεδόν, χρόνια πριν, ο οποίος, προκειμένου να εκφράσει τη δυσμένειά του για τη διηγηματική παραγωγή του Ξενόπουλου, παρέπεμπε στην αφηγηματογραφία του Γάλλου Ohnet χρησιμοποιώντας, χαρακτηριστικά, το ρήμα «φαμπρικήρει». Και τότε η αναφορά στο πεζογραφικό έργο του συγγραφέα συσχετιζόταν με τα «βιομηχανικά» αφηγήματα, δηλαδή τα πρόχειρης συγγραφής και «χαμηλής» αισθητικής αλλά ευρείας αναγνωσιμότητας αφηγηματικά κείμενα:

«[...] Θα δικαιολογηθεί ίσως ο κ. Παλιός ότι ακριβώς η αφάνεια των νέων είναι η ένδειξη της μετριότητός των. Όχι, χίλιες φορές, όχι. Γιατί για μας, που ξέρουμε καλά τα πράγματα, που ξέρουμε ποια πολεμική γίνεται εναντίον κάθε νέου, και από τους παλιούς και από τους μεσόκοπους, αυτά είναι αστεία επιχειρήματα. Θέλετε να τους δείτε στο θέατρον, αλλά πώς, αφού απ' αυτό απεκλείσθητε, χωρίς διαμαρτυρίαν, και σεις οι Παλιοί-Παλιοί, οι σφάντζικες, και αφού ένα δικό σας έργο παίζεται μόνον από ελεημοσύνην; Εις τας εφημερίδας; Αλλά πώς αφού σεις μετεβλήθητε σε μηχανές και η παραγωγή σας καταναλίσκεται με τόσην φθήνιαν; [...]».

¹⁴⁰ Βλ. Αδαμάντιος Δ. Παπαδήμας, *Λογοτεχνικά χρονικά. Η πορεία μιας γενιάς*, Ωρίων, Αθήνα 1944, σ. 63.

Όμως, και ένας άλλος αρθρογράφος με το ψευδώνυμο «Ένας παλιός και νέος» πιθανόν, κατά τον Παπαδήμα, ο ποιητής Ρώμος Φιλύρας, αποδεικνύεται εξαιρετικά καυστικός για τον Ξενόπουλο, ειρωνευόμενος, ιδιαίτερα, την πολυγραφία του¹⁴¹:

«Επήρα το φύλλο και διάβασα τον κ. Παλιό. Εννόησα από τις πρώτες γραμμές περί τίνος επρόκειτο. Περί του αιωνίου κ. Ξενοπούλου, συζητούντος και πάλιν, όπως πάντοτε περί... πρωτείων. Ο κ. Ξενόπουλος είναι βεβαίως "λόγιος", όσον και πολλοί άλλοι ενταύθα, απλώς και μόνον "λόγιος". [...] Η αντίθεσις του προς την λοιπήν χορείαν έγκειται εις την δημιουργικότητά του. Κολιός και κολιός! Εκείνοι γράφουν ολιγώτερα, αυτός συνεσώρευσε και συσσωρεύει όγκον! Τι παίζομεν, εδώ;»

Ο ίδιος αρθρογράφος, απευθυνόμενος, στη συνέχεια, στον Σπύρο Μελά γίνεται πιο απορριπτικός, θεωρώντας ανεπαρκή τα περιορισμένα βιώματα του Ξενόπουλου για την παραγωγή αξιόλογου αφηγηματικού έργου:

«Εκλεκτέ και φίλε Σπύρε Μελά, ηδυνήθης ποτέ να ομιλήσεις σοβαρώς μετά του κ. Γρηγορίου; Πιστεύω, ουδέποτε. Το αυτό συνέβη εις πάντα άνθρωπον, έχοντα αίμα εις τας φλέβας του και μη ομιλούντα δια να μη ομιλεί και μη γράφοντα δια να γράφει. Πώς είναι δυνατόν κανείς να "γράφει... ωραία", όταν ελέγχεται μικράς αντιλήψεως, εντελώς στενών οριζόντων; Όταν έζησε μόνον εντός του γραφείου της "Διαπλάσεως" και δεν κατέμαθε την Γην αυτήν;»

2.24.

Πετριές στον ήλιο:

Η αρνητική στάση του Κ. Παρορίτη

Στα 1919 εκδίδεται η σειρά διηγημάτων του Ξενόπουλου με τίτλο *Πετριές στον ήλιο*¹⁴² από τις εκδόσεις του Ν. Π. Παπαδόπουλου. Εκτός από το ομότιτλο διήγημα, που έχει κάνει πρωτοδημοσιευτεί στα 1912, περιλαμβάνονται ο *Αντάρτης*¹⁴³ (ά δημοσίευση 1913), η *Μανταλένα*¹⁴⁴ (ά δημοσίευση 1918) και η *Τελευταία προσευχή*¹⁴⁵ που είναι αδημοσίευτη.

¹⁴¹ Ό.π., σσ. 63-64.

¹⁴² Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 365-366 αρ. 13.

¹⁴³ Βλ. ό.π., σ. 406 αρ. 175.

¹⁴⁴ Βλ. ό.π., σ. 408 αρ. 186.

¹⁴⁵ Βλ. ό.π., [142].

Ως πρόλογος παρατίθεται το κριτικό άρθρο του Γ. Ι. Κασσιμάτη του 1913, για το οποίο έγινε ήδη λόγος. Με αφορμή δε την έκδοση αυτής της σειράς δημοσιεύεται στο περιοδικό *Ο Νουμάς* δυσμενές κριτικό άρθρο του Κ. Παρορίτη¹⁴⁶:

«[...] Εκατόν δώδεκα (αριθ. 112) σελίδες για να μας δηγηθή ο κ. Ξενόπουλος την απλούστατη, τη χιλιοειπωμένη αυτή ιστορία, είναι δίχως άλλο πάρα πολλές. Μπορούσε να μας τηνέ δηγηθή σε δυο-τρεις μόνο. Μπορούσε να μη μας τηνέ δηγηθή και καθόλου. Κι αυτό θα είτανε το καλύτερο. Γιατί, μα το θεό, βαρεθήκαμε πιά, χορτάσαμε το θέμα αυτό. Τέλος πάντων ας το πάρη απόφαση ο κ. Ξεν. και κάθε άλλος συνάδερφός του στο ρομάντσο ή και στο θέατρο πως δεν μας ενδιαφέρει, δεν μπορεί να μας ενδιαφέρει πια σήμερα που τόσα άλλα ζητήματα απασχολούνε κάθε αληθινό διανοούμενο άνθρωπο, το ζήτημα γιατί ο οποιοσδήποτε Τρισμπάρδης δεν τα κατάφερε να βάλη στο χέρι τη γυναίκα πούβαλε στο μάτι. [...]»

γράφει χαρακτηριστικά ο αρθρογράφος, θεωρώντας ανάξια λόγου τη θεματολογία του Ξενόπουλου, μιας και αυτή εμφανίζει μεγάλη «καθυστέρηση» σε σχέση με τα προβλήματα της νέας εποχής. Ό,τι στα τελευταία χρόνια είχε εκληφθεί ως ρεαλιστικό στοιχείο στη μυθοπλασία των αφηγημάτων του συγγραφέα, με ιδιαίτερο χαρακτηριστικό το κοινωνιολογικό έρεισμα —το οποίο, μάλιστα, εμφανιζόμενο ως νεότερικό στοιχείο ενέτασσε το γράψιμό του στις αναμονές μεγάλου μέρους του αναγνωστικού κοινού, απομακρύνοντάς παράλληλα το έργο του από το επίπεδο της απλοϊκής ηθογραφίας—, τώρα προσλαμβάνεται ως άκαιρο, ξεπερασμένο και εν τέλει μη ρεαλιστικό.

Η αφήγησή του, όμως, απορρίπτεται και εξαιτίας της μορφής, καθώς η ατεχνία της αποδίδεται στην εμπλοκή του συγγραφέα με την επιφυλλιδογραφία, άρα την πρόχειρη και «αδούλευτη» γραφή:

«[...] τη δήγησή του τη χαρακτηρίζει μια απελπιστική μονοτονία, κάτι που σου θυμίζει φωνογράφο ή φωτογραφία. Παίρνει τη ζωή από το δρόμο και τηνέ μπάζει στο βιβλίο, έτσι την ίδια, αμετάβλητη, όπως την είδε και την άκουσε. Μα αυτό δεν είναι τέχνη. Από το δρόμο ως το βιβλίο κάτι άλλο πρέπει να μεσολαβήση. Κι αυτό είναι η ψυχή του τεχνίτη. Αυτή θα δώση το βάθος, αυτή στο κοινό και στο συνηθισμένο θα χαρίση τη χάρη και τη δύναμη της αιώνιας αλήθειας. Ο κ. Ξ. δε δίνει βάθος στα πρόσωπά του, δε δίνει αιωνιότητα. Δεν

¹⁴⁶ Κ. Παρορίτης, «Γρ. Ξενοπούλου, *Πετριές στον ήλιο. Διηγήματα*», περ. *Ο Νουμάς*, έτ. Α΄ (16ον), περίοδος Β΄, αρ. 23 (632), 18.05.1919, σσ. 339-340. Βλ. και Επίμετρο, σσ. 524-528.

έμαθε ούτε να κόβη το δήγημα τη στιγμή που πρέπει. [...] το ύφος του μπορεί να ενθουσιάζει τους αναγνώστες της "Διάπλασης", μα είναι από τα κουραστικώτερα. Ένα ύφος καθαρά δημοσιογραφικό. Ά, η δημοσιογραφία ξέρει να εκδικηθεί. Τον κ. Ξ. τον εκδικείται μάλιστα με το χειρότερο τρόπο. Η καθημερινή του συνεργασία σε πρωινές και βραδινές εφημερίδες του αφαιρέσει κάθε ζωή, κάθε πρωτοτυπία και το ύφος του κυλιέται στρωτό, ομαλό, σα να πέρασε αποπάνω οδοστρωτήρας. Καμιά θερμότητα, καμιά λάμψη, κανένα σφίξιμο. Η φράση πλαδαρή, άτονη, αχρωμάτιστη, σχεδόν δημοσιογραφική. Μέσα σε 242 σελίδες ούτε μια πρωτότυπη φράση, ούτε ένα πρωτότυπο, δυνατό επεισόδιο έξω από κάτι συνηθισμένα, θεατρικά κόλπα, που κάνουνε εντύπωση στους απλοϊκούς. [...]

Για τον Παρορίτη, ο Ξενόπουλος δεν είναι πραγματικός δημιουργός, εν αντιθέσει προς την περίπτωση του Ψυχάρη, ο οποίος αναφέρεται ως «πρότυπο» λογοτέχνη:

«[...] Γιατί ο κ. Ξ. ποτέ πιθανώτατα, δεν ένοιωσε μέσα του την ιερή φλόγα της αληθινής δημιουργίας. Σκοπός του πάντα πως να γίνει ευχάριστος στο πολύ πλήθος. Έτσι με την προσπάθεια αυτή ν' αρέσει, γύμνωσε το λόγο του από κάθε καλλιτεχνικό στοιχείο, τον έκανε αχρωμάτιστο, πεζό. Διαβάσετε λ.χ. μια σελίδα του Ψυχάρη για να νοιώσεις αμέσως τι θα πη ύφος καλλιτεχνικό, διαβάστε αμέσως κατόπιν μια σελίδα του κ. Ξεν. για να νοιώσετε αμέσως ένα αίσθημα κατάπτωσης, που η σύγκριση το κάνει βαρύτερο. Καλλιτέχνης ο ένας, δημοσιογράφος ο άλλος. Τον ιδρώτα, την άγια ηδονή της ψιλοδουλεμένης φράσης δεν την ένοιωσε ο κ. Ξ. [...]

Αναφορά κάνει ο αρθρογράφος και στο διήγημα *Αντάρτης*, όπου με αφορμή το θέμα του, καταλογίζει στον συγγραφέα «εκμετάλλευση» των κοινωνικών προβλημάτων και συγκεκριμένα του ζητήματος της ταξικής διαπάλης. Κατά τον Παρορίτη, ο οποίος, ως γνωστόν, καλλιεργεί το κοινωνιστικό μυθιστόρημα εμφορούμενος από σοσιαλιστικές ιδέες, ένας συγγραφέας σαν τον Ξενόπουλο δεν είναι ικανός για «εγχειρήματα» με κοινωνιολογικό προβληματισμό, αγγίζοντας, όταν τον επιχειρεί, τα όρια της γελοιότητας¹⁴⁷:

¹⁴⁷ Με τις θέσεις αυτές του Παρορίτη, χωρίς τον επιθετικό τόνο με την οποία διατυπώνονται στο συγκεκριμένο άρθρο, συνηγορούν και σχετικές απόψεις σύγχρονων μελετητών της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου. Βλ. ενδεικτικά, Νίκιας Λούντζης, «Ο Ζακυνθινός Ξενόπουλος», περ. *Επτανησιακά Φύλλα*, τ. ΚΑ', τχ. 3-4, Ζάκυνθος, Φθινόπωρο - Χειμώνας 2001, σσ. 377-382 (:380-381), όπου ο Ξενόπουλος αναφέρεται ως «[...] Αστός μάλιστα ανερχόμενος, νικηφόρος, με αποστάσεις από κάθε είδος λαϊκισμού, κοινωνικά

«[...] Ο κ. Ξ. που εκμεταλλεύτηκε σαν καλός δημοσιογράφος τα πάντα, θέλησε να εκμεταλλευτεί στη σημερινή περίπτωση που το θέμα αυτό φαίνεται πως έχει κάποια πέραση, και το ζήτημα της πάλης ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις. Μα η αστική του ιδιοσυγκρασία δεν του επέτρεψε να ιδή βαθύτερα το ζήτημα κ' η πιθανή πρόθεσή του αποτελεσματώθηκε σε μια κοινότατη ερωτική ιστορία. Έτσι έπλασε έναν αστειό τύπο κοινωνικού αντάρτη που ξεθυμαίνει το θυμό του δίνοντας χαστουκιές σ' ένα δυστυχισμένο μισοπάλαβο Ζακυνθινό κόντε, που σας βεβαιούμε πως με αυτό μας τον έκανε συμπαθητικώτατο. Ίσως να είναι το συμπαθητικώτερο πρόσωπο αυτός ο κόντε Ροζάρος μέσα σε όλο το δήγημα. Τέτοια θέματα που απαιτούνε παρθένα ζεστή, επαναστατική ψυχή είναι ανίκανος ο κ. Ξ. να πραγματευτεί δίχως να εκφυλιστούνε στα χέρια του σε ανούσιες ερωτικές ιστορίες. Η ψυχή του Γκόρκη, του Τολστόη κι όλων των μεγάλων πρόδρομων της σημερινής Ρούσσικης επανάστασης, θα γελάση με τον *Αντάρτη* του κ. Ξενόπουλου [...]. Ο κ. Ξεν. συνηθισμένος στις εύκολες επιτυχίες ούτε πόνεσε ο ίδιος, ούτε ένοιωσε ποτέ καν τον πόνο της λαϊκής ψυχής, που για την αστική του ψυχή δεν είναι παρά ένα πρόχειρο θέμα δηγηματογραφικής ή θεατρικής εκμετάλλευσης. Να μου το θυμηθήτε πως σε λίγο ο κ. Ξεν. θα γράψη έργο, σοσιαλιστικό [...]

δηλώνει ειρωνικά ο αρθρογράφος, έχοντας προφανώς κατά νου και το μυθιστόρημα *Πλούσιοι και Φτωχοί*¹⁴⁸ του συγγραφέα, που δημοσιεύεται αυτήν την εποχή. Τέλος, κρίνοντας αποτυχημένο και το τέταρτο διήγημα της σειράς, την *Τελευταία προσευχή*, ο Παρορίτης δεν θεωρεί την περίπτωση του Ξενόπουλου μοναδική, αλλά αντιπροσωπευτική μιας γενικότερης

«[...] ιδεολογίας που για πρόγραμμά της είχε πάντα την εύκολη επιτυχία, την ικανοποίηση του λαϊκού γούστου, και γι' αυτό στάθηκε επιζήμια στην

διεκδικητικός αλλά όχι ριζοσπάστης. Στον "Ποπολάρο" του (που και αυτός είναι αστός και όχι ποπολάρος) η ταξική πάλη, τελικά, γεφυρώνεται από τον έρωτα μ' ένα γάμο. Οι κοινωνικές διεκδικήσεις του Ξενόπουλου περιορίζονται στη συμμετοχή, χωρίς να φθάνουνε στην ανατροπή. Μοναδικό του φλερτ με το σοσιαλισμό συναντάμε στο μυθιστόρημα "Πλούσιοι και φτωχοί" αν και στο "Σημείωμα" της τελευταίας σελίδας επιχειρεί να κρατήσει αποστάσεις. Η αστική ηπιότητα του Ξενοπούλου ίσως πρέπει να συνδυαστεί με την απροκάλυπτη ή υποβόσκουσα ζακυνθινότητά του. Γιατί στις νεανικές ζακυνθινές μνήμες του, το κοινωνικό παιχνίδι έχει ήδη κριθεί. Οι αστοί έχουν επικρατήσει οικονομικά και πολιτικά, ενώ το αρχοντολόδι αντιτάσσει σαν τελευταίο του προνόμιο την κλάση και σαν τελευταίο του όπλο το πείσμα. Η σύγκρουση, με κάποιες εξαιρέσεις, ξεστρατίζει στη γραφικότητα [...]

¹⁴⁸ Βλ. Βιβλιογραφία, σσ. 432-433 αρ. 332.

πνευματική προκοπή του τόπου, ώστε να είναι ανάγκη σήμερα να αρχίσουμε το έργο της αναδημιουργίας από την αρχή [...]».

Ο Παρορίτης, αν και αναγνωρίζει την ύπαρξη λογοτεχνικού ταλέντου στον συγγραφέα, ταυτόχρονα του καταλογίζει και την ευθύνη της «απομάκρυνσής» του από την τέχνη μπροστά στο δέλεαρ της πρόσκαιρης αναγνωστικής επιτυχίας. Αποτέλεσμα: ως λογοτέχνης ο Ξενόπουλος εμφανίζεται να ανήκει πια στο παρελθόν, εγκλωβισμένος στο επαρχιακό αφηγηματικό περιβάλλον των μυθοπλασιών του, τη στιγμή που η νεοελληνική λογοτεχνία ανανεώνεται:

«[...] Κι όμως δεν τούλειψε κάποιο ταλέντο. Με μεγαλύτερο σεβασμό προς την τέχνη μπορούσε να εξελιχτή σ' ένα σεμνό τεχνίτη. Αυτός προτίμησε τη δημοσιογραφική επιτυχία που την κέρδισε βέβαια μα με ζημία του ταλέντου του. Ο κ. Ξεν. ανήκει πια στο παρελθόν. Ό,τι είχε να δώσει μέσα στο στενό περιβάλλον της επαρχιακής ζωής, υποθέτουμε πως τόδωσε πια οριστικά. Περισσότερα δεν ελπίζουμε. [...] Την εύνοια του πολλού κόσμου την απόλαψε δίχως όριο. Μα την εκτίμηση των διαλεχτών, την έχασε για πάντα κ' είναι θλιβερό να τον βλέπει κανείς σήμερα να ψάχνη στην Αίγυπτο για να την έβρη. Κ' είναι ευτύχημα πως τη στιγμή που ο αστέρας του κ. Ξεν. γέρνει οριστικά προς τη δύση του, το Ελληνικό δῆγμα λευτερωμένο από κάθε λογής σκλαβιά, με βήμα σταθερό, με μάτι ανοιχτό τραβάει αργά, μα σίγουρα το δρόμο της μεγάλης Ζωής.»

Είναι, κατά τη γνώμη μας, εμφανές πως το άρθρο αυτό αποτελεί μέρος μιας συλλογιστικής που εκφράζεται με βάση την κοινωνικοπολιτική, ταξική, θεώρηση του συντάκτη του, του Κ. Παρορίτη. Θα μπορούσαμε να πούμε πως φαίνεται να συνιστά μέρος της πρώιμης κριτικής της Αριστεράς, αν και δεν φιλοξενείται σε έντυπο που ανήκει ιδεολογικά στο μαρξιστικό χώρο. Πρέπει, ωστόσο, να σημειώσουμε πως στην αρθρογραφία του *Νουμά* αυτής της περιόδου αυτή, γίνεται συχνά λόγος για την κοινωνική επανάσταση που θ' αναδιαρθρώσει την ελληνική ζωή στο σύνολό της¹⁴⁹. Άλλωστε, σύμφωνα με την πρώιμη αριστερή διάνοηση της εποχής αυτής, η λογοτεχνία οφείλει να κινείται στο πλαίσιο της «κριτικής των αστικών αξιών» που επικρατούν στην κοινωνία¹⁵⁰ καθώς η άποψη να συνδυαστεί η ανανέωση στο χώρο

¹⁴⁹ Βλ. ενδεικτικά και Γ. Χ. Καλογιάννης, *Ο Νουμάς και η εποχή του (1903-1931)...*, ό.π. [53], σ. 29

¹⁵⁰ Βλ. Χριστίνα Ντουριά, *Λογοτεχνία και Πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο*, Καστανιώτης, Αθήνα 1996, σ. 35.

της λογοτεχνίας με την αλλαγή της κοινωνικής πραγματικότητας αποτελεί πρόθεση των Ελλήνων μαρξιστών στην περίοδο του Μεσοπολέμου¹⁵¹.

Ο ιδεολογικοαισθητικός ορίζοντας του Παρορίτη φαίνεται να υιοθετεί τις παραπάνω απόψεις. Ο Ξενόπουλος, ωστόσο, δεν συγκαταλέγεται ανάμεσα στους «συντρόφους» του... Χρησιμοποιώντας ύφος οξύ, λοιπόν, τον θεωρεί ανίκανο να προβεί σε κοινωνική κριτική μέσω του έργου του, άρα και ανήμπορο να ικανοποιήσει την αντίληψή του περί «καλής» λογοτεχνίας. Ό,τι απομένει για τον συγγραφέα είναι η κατηγορία του εκφυλισμού της τέχνης του σε ανούσιες ερωτικές ιστορίες, η ανωριμότητά του να αισθανθεί τα προβλήματα των λαϊκών τάξεων και να παραγάγει έργο σχετικό μ' αυτά, αλλά και το πέρασμα της καθημερινής ζωής των λαϊκών ανθρώπων σε κοινότυπες συγγραφές. Τελικά, σύμφωνα με τη συγκεκριμένη κριτική του Παρορίτη, η συνεισφορά του Ξενόπουλου στην ελληνική αφηγηματογραφία αποβαίνει ουσιαστικά επιζήμια για την πνευματική προκοπή του τόπου.

Ωστόσο, σχετικά με τη δημοσίευση των *Πλούσιων και φτωχών*, παρά τις προαναφερθείσες ενστάσεις του Παρορίτη, ο ιστορικός Γ. Κορδάτος αναφέρει ότι το αναγνωστικό κοινό της εποχής είχε αρκετά θορυβηθεί από την κοινωνιστική προβληματική του Ζακυνθινού συγγραφέα¹⁵²:

«[...] Επειδή πολλοί κατακρίνανε τον Ξενόπουλο για το "σοσιαλιστικό του κήρυγμα" και μάλιστα πολλοί αναγνώστες του *Έθνους* απειλούσαν να πάψουν να το αγοράζουν, ο ιδιοκτήτης Νικολόπουλος και άλλοι έκαναν παραστάσεις στον Ξενόπουλο.[...]»

2.25.

Πετριές στον ήλιο:

Η υπεράσπιση του Γερ. Σπαταλά

Απάντηση στις απόψεις του Παρορίτη δίνει έναν, περίπου, μήνα αργότερα, από τις στήλες του δεκαπενθήμερου περιοδικού *Βωμός*, ο Γερ. Σπαταλάς, θεωρώντας ότι αυτές αδικούν το έργο του Ξενόπουλου, καθώς υπαγορεύονται από την προσωπική ιδεολογία του συντάκτη του που φτάνει στα όρια του φανατισμού.

Ο αρθρογράφος υποστηρίζει ότι ο συγγραφέας είναι πραγματικός δημιουργός και υπερασπίζεται τη λογοτεχνική του παραγωγή καθώς και ό,τι αποκαλείται ηθογραφική πεζογραφία από τους κριτικούς της εποχής. Εγείρει, μάλιστα, την ένστασή του για

¹⁵¹ Βλ. *ό.π.*, σ. 15.

¹⁵² Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τ. Α, Βιβλιοεκδοτική, Αθήνα 1962, σ. 425.

τη διάσταση μεταξύ «ηθογραφικού» και «ψυχολογικού» διηγήματος, θεωρώντας πως, όσον αφορά τη νεοελληνική πραγματικότητα («μια κοινωνία που ζει κι' αναπνέει με τα ήθη και έθιμα» όπως, χαρακτηριστικά, αναφέρει) ό,τι υπονοείται με τον δεύτερο όρο «εμπεριέχεται», κατά κάποιον τρόπο, και στον πρώτο. Ενδιαφέρουσα, μάλιστα, είναι η κριτική άποψη του Σπαταλά σε σχέση με το «κοινωνιστικό» όραμα περί λογοτεχνίας, η οποία έχει εκφραστεί στο προηγούμενο άρθρο του Παρορίτη¹⁵³:

«[...] Κατά τη γνώμη μου, το καλλύτερο είναι να βλέπουμε το λογοτέχνημα σα λογοτέχνημα και όχι σα μπροσούρα, γιατί το ένα ζητάει να δείξει μια πλευρά ή περισσότερες του αιώνιου ανθρώπου, ενώ το άλλο ζητάει να προσηλυτήσει τους ανθρώπους σ' ένα από τα καιρικά ρέματα»,

γράφει, χαρακτηριστικά, ο Σπαταλάς. Επεκτείνοντας, μάλιστα, τις θέσεις του σχετικά με την εξέλιξη της νεοελληνικής λογοτεχνίας, γίνεται ακόμη πιο κατηγορηματικός, αιτούμενος μια ρεαλιστική πεζογραφία εκπορευόμενη από τη βαθειά και ουσιαστική μελέτη της ελληνικής πραγματικότητας, από την οποία θα διαγράφονται με σαφήνεια τα ψυχοδιανοητικά χαρακτηριστικά του νέου Ελληνισμού:

«[...] Και πρέπει ακόμα να βλέπουμε τα διήγημα το ελληνικό, σα φυτό που φύτρωσε κάτω από τον ελληνικό ουρανό, και ακόμα που μπορεί να αναπτυχθεί, που έχει σχέση με τη ζωή μας και όχι με τη ζωή της Ρουσίας· τη ζωή εκείνης τήνε ξέρουνε πιο καλά οι Ρούσοι, όπως τη δική μας καλλύτερα εμείς. Και αν οι διηγηματογράφοι μας προχωρούσαν λίγο ακόμα, αντίς να στέκονται στα όρια της απλής εξιστόρησης και μελετούσαν μεθοδικότερα και από την πραγματικότητα τα κρυμμένα σπέρματα του δικού μας χαρακτήρα, κ' εζητούσαν να διαγράψουν τις μελλούμενες ψυχοδιανοητικές κατεύθυνσεις της φυλής, μες από τα κοπάδια που διευτύνονται από τα ήθη και έθιμα, νομίζω πως θάγραφαν το πραγματικότερο ψυχολογικό ελληνικό διήγημα. Και τώρα ειδικότερα για τις "Πετριές στον Ήλιο", παρατηρούμεν ότι, ο Γρ. Ξενόπουλος και να γράψει ξέρε και ωραία να πλέξει μιαν υπόθεση, και να την κινήσει μέσα στο ελληνικό περιβάλλον, πράμα που λίγοι το κατορθώνουν, και οι τύποι του είναι άνθρωποι Έλληνες, σύγχρονοι, ζωντανοί και όχι κατασκευάσματα.»

¹⁵³ Γερ. Σπαταλάς, «Λόγια για τις "Πετριές στον Ήλιο" του Γρηγ. Ξενόπουλου», περ. *Βωμός*, χρ. Α', τχ. 15-16, Αθήνα, 1-15 Ιουνίου 1919, σ. 211. Βλ., επίσης, και Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της. Στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918- 1940)*, τ. Α', Καστανιώτης, Αθήνα 2001, σ. 58. Βλ. και Επίμετρο, σσ. 528-529.

Είναι σαφές ότι η «ελληνοκεντρική» αυτή πρόσληψη του αφηγήματος του Ξενόπουλου, εκ μέρους του Σπαταλά, δεν υπερασπίζεται μόνο το συγκεκριμένο αφήγημα ή το αφηγηματικό έργο του συγγραφέα γενικότερα, αλλά τη νεοελληνική ηθογραφική παραγωγή στο σύνολό της. Επιπλέον, η έλλειψη ρεαλιστικού στοιχείου στη συγγραφή του Ξενόπουλου, εν μέσω της νέας εποχής και των κοινωνικών προβλημάτων που αυτή αναδεικνύει, την οποία καταλόγιζε, μέσω του άρθρου του, ο Παρορίτης ορμώμενος από τον προσωπικό του κοινωνιολογικό προβληματισμό, μόνο στο πλαίσιο της χρήσης μιας «μπροσούρας» δικαιολογείται από τον Σπαταλά. Βέβαια, η υπεράσπιση των μέχρι τώρα λογοτεχνικών —ηθογραφικών— κεκτημένων της νεοελληνικής αφηγηματογραφίας δεν γίνεται στο όνομα μιας ενδεχόμενης απλοϊκότητας ή και γραφικότητας, αλλά με εμφανές το αίτημα για ψυχογράφηση του ελληνικού βίου. Το «πραματικότερο ψυχολογικό ελληνικό διήγημα» είναι ο λογοτεχνικός-αισθητικός «στόχος» του Σπαταλά, ενώ και το αίτημά του για προώθηση της ρεαλιστικής γραφής καθίσταται, επίσης, εμφανές.

2.26.

Αποτυχία απονομής του Εθνικού Αριστείου Γραμμάτων και Τεχνών

Ένα θέμα που απασχολεί τον Ξενόπουλο για μια οχταετία, και πιο συγκεκριμένα κατά τη χρονική περίοδο 1915-1922, έχει σχέση με την απονομή του Αριστείου Γραμμάτων και Τεχνών, το οποίο, ως γνωστόν, αποτελεί ανώτατη τιμητική διάκριση, θεσμοθετημένη από την ελληνική πολιτεία και ενταγμένη στις αρμοδιότητες του Υπουργείου Παιδείας.

Η αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου, ως μέρος του συνολικού έργου του, δεν φαίνεται να βρίσκει την ευνοϊκή ανταπόκριση της συναφούς επιτροπής κρίσεων, αφού η συγκεκριμένη διάκριση δεν απονέμεται στον συγγραφέα παρά στα 1922, στο πλαίσιο μιας συλλογικής απονομής, η οποία και σηματοδοτεί τη λήξη της ισχύος του θεσμού. Ως αιτία της επαναλαμβανόμενης αποτυχίας του ο ίδιος ο συγγραφέας θεωρεί την κακή διαπροσωπική σχέση του με τον ποιητή Γ. Δροσίνη, ο οποίος κατείχε τη θέση του Τμηματάρχη των Γραμμάτων και Τεχνών στο Υπουργείο Παιδείας και ήταν ο εισηγητής της θεσμοθέτησης της συγκεκριμένης διάκρισης¹⁵⁴. Στα 1919, λοιπόν, ο Ξενόπουλος αποτυγχάνει, μια ακόμη φορά, ως προς την υποψηφιότητά του για την απονομή του Εθνικού Αριστείου που αφορά το έτος 1918. Πολύ ενοχλημένος πλέον, και προκειμένου να διαμαρτυρηθεί, κηρύσσει ένα είδος απεργίας από το συγγραφικό έργο του... Σε συνέντευξη που δίνει ο Κ. Παλαμάς στην

¹⁵⁴ Βλ. Γρ. Ξενόπουλου, *Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα...*, ό.π. [2], σσ. 195-196.

εφημερίδα *Αθήναι*, αυτήν την εποχή, ενώ αρχικά αναγνωρίζει το δίκαιο της απονομής του Αριστείου στον Ξενόπουλο με βάση έργα παλαιότερων ετών — «εξομολογούμενος», χαρακτηριστικά, πως το καινούργιο βιβλίο του συγγραφέα... δεν το έχει διαβάσει—, στη συνέχεια, φαίνεται να διαφωνεί με τους χειρισμούς του Ζακυνθινού συγγραφέα καταδικάζοντας τη στάση του. Ο «ιδεαλισμός» του Παλαμά είναι προφανής· γι' αυτόν, η «αγοραία» συμπεριφορά του Ξενόπουλου δεν συνάδει με την ιδιότητά του ως πνευματικού δημιουργού¹⁵⁵:

«[...] Μα ο κ. Ξενόπουλος είναι συγγραφέας. Μόνον αυτά που κάνει τώρα, γιατί δεν του έδωσαν το Αριστείον είναι αστεία πράγματα. Ένας δημιουργός πρέπει να στέκεται πάντα ψηλά και περήφανα, κλεισμένος στον εαυτό του, λειτουργός στα ιερά της Τέχνης. [...]»

Από την άλλη, ο Ξενόπουλος ως επαγγελματίας συγγραφέας που χρησιμοποιεί την αφηγηματογραφία του για βιοπορισμό, καθόλου δεν φαίνεται να θεωρεί τον εαυτό του έγκλειστο στα «ιερά της Τέχνης»¹⁵⁶... Τα δε περί της απονομής του Αριστείου εξιστορούνται γλαφυρά από τον Φώτο Γιοφύλλη στο αφιερωματικό, για τον Ξενόπουλο, τεύχος του περιοδικού *Ιόνιος Ανθολογία*¹⁵⁷ στα 1938 και από τον Ρήγα Γκόλφη στο επίσης αφιερωματικό τεύχος της *Νέας Εστίας*¹⁵⁸ στα 1951.

Έναν χρόνο αργότερα (1920), τα οράματα του μεγαλοϊδεατισμού, επικεντρωμένα στη Μικρασιατική εκστρατεία, όλο και φουντώνουν. Ο ελληνικός στρατός έχει ήδη αποβιβασθεί στη Σμύρνη. Η μισαλλοδοξία βρίσκεται στο απόγειό της, αλλά το τί θα επακολουθήσει λίγοι το φαντάζονται... Αν, ωστόσο, ο ρεαλισμός μοιάζει ν' απουσιάζει από την πολιτική ζωή αποτελεί πλέον κατάκτηση της νεοελληνικής λογοτεχνίας ως προς τη χρήση του στην αφήγηση. Παράλληλα, η εισαγωγή νεότερων καλλιτεχνικών και λογοτεχνικών ρευμάτων στον ελληνικό πνευματικό χώρο βαθμιαία διαφοροποιεί και τον ορίζοντα προσδοκίας του αναγνωστικού κοινού. Η υπάρχουσα λογοτεχνική

¹⁵⁵ Κ. Παλαμάς, «Ο κ. Κωστής Παλαμάς δια το Αριστείον. Τα αναγνωστικά και η γλώσσα. Οι νέοι ποιηταί», εφ. *Αθήναι*, 15.01.1919, συνέντευξη στον Στέφ. Δάφνη· βλ. τώρα Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 14ος, Μπίρης, [Αθήνα], χ.χ., σσ. 98-101 (:99). Σύμφωνα με την άποψη του Παλαμά: «τα διηγήματά του», του Ξενόπουλου, «και η *Φωτεινή Σάντρη* είναι αρκετά δικαιώματα [...]».

¹⁵⁶ Βλ. και Διονύσης Μουσιμούτης, *Ο Ξενόπουλος, το Αριστείον, η απεργία και οι Ποιηταί*, εκδόσεις Τρίμορφο, Ζάκυνθος 2006, σσ. 14-20.

¹⁵⁷ Τρίτο μέρος, σσ. 282-283.

¹⁵⁸ Βλ. Ρήγας Γκόλφης, «Ο Ξενόπουλος και ο *Νουμάς*», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ', τ. Ν, τχ. 587, Χριστούγεννα 1951, σσ. 33-37 (:36).

παράδοση αμφισβητείται και η κλίμακα των λογοτεχνικών αξιών επαναπροσδιορίζεται.

Επιπλέον, η αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου έχει απέναντί της έργα δημιουργών που διαθέτουν σημαντική ευρωπαϊκή παιδεία και προβληματισμό, κάποτε δε και σοσιαλιστική ιδεολογία, έτσι ώστε σ' αυτά να αναδεικνύονται εκτός από ψυχογραφικές και σημαντικές κοινωνιολογικές παράμετροι. *Η ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα* του Κ. Θεοτόκη, που εκδίδεται αυτήν την χρονιά, αλλά και τα παλαιότερα έργα του *Η Τιμή και το χρήμα* του 1914 και ο *Κατάδικος* του 1919, όπως και το *Φθινόπωρο* του Κ. Χατζόπουλου του 1917, αποτελούν ενδείξεις της νέας αισθητικής. Στο προσκήνιο, επίσης, από την άποψη της κοινωνιολογικής προβληματικής που εμφανίζεται μέσω της λογοτεχνικής γραφής, μπαίνει και η διηγηματογραφία του Δ. Βουτυρά (του οποίου το διήγημα *Ο Λαγκάς*, ας μην ξεχνάμε, ο ίδιος ο Ξενόπουλος έχει πρωτοπαρουσιάσει στο περιοδικό *Παναθήναια* στα 1903), αλλά και του Π. Πικρού και του Κ. Παρορίτη, αφηγηματογράφων που καταγράφουν λογοτεχνικά κυρίως τον νεοσύστατο αστικό χώρο.

Την ίδια χρονιά εκδίδεται, για δεύτερη φορά, ο *Κόκκινος Βράχος*¹⁵⁹, μια πενταετία από την πρώτη έκδοσή του, του 1915, και πάλι από τον εκδοτικό οίκο της «Εστίας». Όπως και στην πρώτη έκδοση, πλάι στον τίτλο του αφηγήματος, μέσα σε αγκύλη, παρατίθεται ο επίτιτλος «Το μυθιστόρημα της Φωτεινής Σάντρη». Επίσης, αντί προλόγου εμπεριέχεται, όπως και στην πρώτη έκδοση, το γνωστό άρθρο του Παλαμά για τον Ξενόπουλο, του 1907, ως μια «μελέτη για τον συγγραφέα». Από σημείωμα, όμως, το οποίο τυπώνεται στην έκδοση, προκύπτει πως η υιοθέτηση της δραματικής εκδοχής του αφηγήματος από τον Ξενόπουλο βασίζεται στην αναγνωστική εμπειρία που αποκομίζει από το εν λόγω έργο η ηθοποιός Κυβέλη Αδριανού¹⁶⁰:

«Ο "Κόκκινος Βράχος" γράφτηκε 'ςτας Αθήνας, από τις 11 Νοεμβρίου 1904 ως τις 8 Ιανουαρίου 1905. Πρωτοδημοσιεύτηκε τον ίδιο χρόνο, στο περιοδικό "Παναθήναια", από τις 15 Απριλίου ως τις 30 Σεπτεμβρίου.

Η Κα Κυβέλη Αδριανού, που διάβασε αυτό το μυθιστόρημα, παρακάλεσε τον συγγραφέα να της το διασκευάσει για τη σκηνή. Έτσι έγινε η "Φωτεινή Σάντρη", δράμα τρίπρακτο, που πρωτοπαίχτηκε 'ςτας Αθήνας, 'στο θέατρο "Πανελλήνιον", από τον θίασο της Κυβέλης, στις 11 Αυγούστου 1908, και τυπώθηκε 'ςτον πρώτο τόμο του "Θεάτρου" Ξενοπούλου (εκδότης Ι. Κολλάρος), το 1913. Το μυθιστόρημα, όπως πρωτοδημοσιεύθηκε στα "Παναθήναια", ανατυπώθηκε, με κάποιες μόνο μικρές αλλαγές, σε βιβλίο το

¹⁵⁹ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 374 αρ. 31.

¹⁶⁰ Βλ. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Ο κόκκινος Βράχος*, τυπογραφείον «Εστία»- Κ. Μάϊσνερ και Ν. Καργαδούρης, Αθήναι 1915.

1915. Η πρώτη αυτή έκδοσι του “Κόκκινου Βράχου” έχει εξαντληθή προ πολλού. Η παρούσα δευτέρα έγινε, χωρίς καμιά σχεδόν αλλαγή, από την πρώτη. [...]».

Από τον εκδοτικό οίκο της «Εστίας» εκδίδεται, ακόμη, και το πρώτο μέρος του μυθιστορήματος του συγγραφέα *Η τιμή του αδελφού*¹⁶¹, του τρίτου από τα κείμενα αυτού του είδους που δημοσιεύονται στο *Έθνος* από το 1913. Αντί προλόγου η έκδοση συνοδεύεται από το ευνοϊκό άρθρο του Θεόδ. Βελλιανίτη, του 1915, δημοσιευμένου με την ευκαιρία της πρώτης έκδοσης του *Κόκκινου Βράχου*, το οποίο, αναφερόμενο βασικά στο συγκεκριμένο αφήγημα, εμπεριέχει, όπως είδαμε, και σχολιασμό για το συγκεκριμένο «αθηναϊκό» μυθιστόρημα του συγγραφέα. Καθώς ήδη σημειώσαμε, επισημαίνεται η ιδιαίτερα θετική κοινωνιολογική λειτουργία της *Τιμής του αδελφού*, στο πλαίσιο του εκσυγχρονισμού των κοινωνικών ηθών κατά την παραγμένη αυτή εποχή του ελληνικού Μεσοπολέμου.

2.27.

Ο Πόλεμος (1912-1913):

Η κριτική απόρριψη από τον Ρήγα Γκόλφη

Ήδη, από τα 1919 έχει εκδοθεί από τον εκδοτικό οίκο της «Εστίας» *Ο Πόλεμος (1912-1913)*¹⁶², το γνωστό «αθηναϊκό μυθιστόρημα» του Ξενόπουλου, πρωτοδημοσιευμένο τέσσερα χρόνια πριν. Πρόκειται για το πρώτο από τα επιφυλλιδογραφικά μυθιστορήματα του συγγραφέα το οποίο εκδίδεται αυτοτελώς. Την επόμενη χρονιά, με αφορμή την έκδοση αυτή, δημοσιεύεται στον *Νουμά* ένα ακόμη δυσμενές κριτικό άρθρο για την αφηγηματογραφία του συγγραφέα, υπογεγραμμένο αυτήν τη φορά από τον Ρήγα Γκόλφη¹⁶³:

«[...] ο κόσμος, της αστικής τάξης, κουνιέται και ξαναγουρίζει ολοένα, μονότονα και βαρετά, μέσα στην πολύχρονη ηθογραφική εργασία του κ. Ξενόπουλου, σε λογοτεχνικό ύφος στρωτό βέβαια, μα στεγνό και φτωχό, χωρίς από την εργασία τούτη να βγαίνει τίποτα το ξεχωριστό, το αληθινά συγκινημένο, το βαθιοχάραχτα ζωγραφισμένο. Αρπάζεται η συνειθισμένη ζωή στην επιφάνειά

¹⁶¹ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 375 αρ. 33.

¹⁶² Βλ. Βιβλιογραφία, σσ. 374-375 αρ. 32.

¹⁶³ Βλ. Ρήγας Γκόλφης, «Κριτικά σημειώματα, *Ο Πόλεμος*, το τελευταίο βιβλίο του κ. Γρ. Ξενόπουλου», *Ο Νουμάς*, χρ. ΙΖ, αρ. 687, 06. 06.1920, σσ. 355-357. Βλ. και Επίμετρο, σσ. 530-533.

της, δίνεται η εξωτερική της παράσταση, μα το δράμα μιας ψυχής πονεμένης, που μέσα και βαθιά της, ολάκερος ένας κόσμος χτυπά, πουθενά δε θα το απαντήσουμε. Ο "Π ό λ ε μ ο ς", το καινούργιο βιβλίο, "α θ η ν α ἰ κ ό μ υ θ ι-σ τ ό ρ η μ α", του κ. Ξενόπουλου, δεν ξεφεύγει από τον πατημένο δρόμο. [...].».

Ο αρθρογράφος αποδίδει στη γραφή του Ξενόπουλου προχειρολογία και πλατειασμό, παραλληλίζοντας την αφηγηματική του ικανότητα με αυτή γνωστών Ευρωπαίων λαϊκών αφηγηματογράφων:

«[...] Ένας Ιούλιος Μαρής, ένας Ευγένιος Σύης, ένας Ξαβιέ ντε Μοντεπέν, ένας Γεώργιος Ονέ, που δεν τους είναι και διόλου κατώτερος ο συγγραφέας μας. [...].».

Τι είναι, ωστόσο, για τον Γκόλφη ο Ξενόπουλος;

«[...] αντιπροσωπεύει στο τόπο μας, τον τύπο του λογίου που ποτές δε θέλησε να στηρίξει το πάτημά του σε δρόμο χαραγμένο με σύστημα και με συνέπεια, σύμφωνα με την μόρεσή του και την κλίση του. Πάλεψε πάντα σε δυο προσπάθειες ανάμεσα. Από τη μια μεριά να κολακέψει το κοινό ακολουθώντας το και προχωρώντας μόνο με το σημειωτό σήμα εκείνου, —κι από την άλλη λαχταρούσε να φανεί πως δεν είναι ξένος για κάθε ιδέα προχωρημένη κι απολυτρωτική μέσα στα νεοελληνικά γράμματα, έστω, κι α δεν πίστευε σε τίποτα [...].».

Ο αρθρογράφος στρέφεται εναντίον του συγγραφέα και για την εμπλοκή του στο Γλωσσικό, με τις γνωστές εναλλαγές της στάσης του, παραλληλίζοντας τη «μικτή» γλώσσα των έργων του με τη γενικότερη τακτική του ως αφηγηματογράφου:

«[...] Τον ίδιο μιχτό χαρακτήρα παρουσιάζει κ' η δηγηματογραφική τέχνη του κ. Ξενόπουλου. Προσπαθούσε κ' ήθελε πάντα ν' ακολουθήσει δρόμο φιλολογικό, μα η βιασύνη της εφήμερης επιτυχίας και της άμεσης αναγνώρισης, τον έ τραβούσε στην αγκαλιά της δημοσιογραφικής μαστοριάς. Εκεί έβλεπε πως ικανοποιούσε τον κόσμο, την "κοινωνία", εύκολα και δίχως κόπο, και ριχνότανε ολόβολος. Ως και αναγνώσματα σκανταλιάρικα, με την περιέργεια της συνέχειας, κατάφερε να δημοσιεύει σε φημερίδες, μέσα σε καλούπι τάχα ηθογραφικό. Ένας πόθος, μανία μοναδική τον έ συνέπαιρνε ολόένα να διαβάζεται όπως όπως από περισσότερους. Σφυγμομετρούσε έτσι το

μέτριο και κοινό γούστο της ακατάρτιστης κοινωνίας μας, και κατέβαινε. Σε καθ' επιφύλαξη για την παραγνώριση αυτή της αξίας του, σε κάθε κριτική φωνή για τη φτώχεια και τη γυμνότητα που σημαδεύανε το ύφος του, –μία είχαν η απάντηση κι ένα το καύχημά του. Κι όμως μ' όλα αυτά, με διαβάζουμε μένα. Αυτό δείχνει, ολοφάνερα την τάση του ομολογημένη από τον ίδιο. Μα ένας συγγραφέας, τότε μονάχα, δεν μπορεί να κατηγορηθεί γιατί έχει αποχτήσει την αγάπη του κοινού, όταν η αγάπη αυτή έρχεται από γνώση κ' επίγνωση της υπέροχης αξίας του και γίνεται από κοινό με κάποια λαμπρή πνευματική παράδοση, και που δε στέκεται σε τόσο χαμηλή διανοητικότητα σαν το συγκαρινό το κοινό του τόπου μας.»

Παράλληλα, όμως, αναφερόμενος ο Γκόλφης, στο χαμηλό αισθητικό επίπεδο σημαντικής μερίδας του αναγνωστικού κοινού, επιχειρεί να προδιαγράψει τη μελλοντική πρόσληψη τέτοιων έργων από τις πλατειές μάζες:

«Βέβαια, η λαϊκή ψυχή, σαν ξυπνήσει, ποτές δεν θα δώσει τη σημασία που ο κ. Ξενόπουλος κολακεύεται να νομίζει πως έχει το έργο του. Ο λαός, με το λευτερωμένο του πνεύμα, σε μια κατοπινή μέρα, θα ζητήσει έργα που ν' αντικρύζει μέσα τους καθρεφτισμένη την πνοή και την ουσία του. Τα έργα τούτα θα τα βρει σε όσους με κόπο, επιμονή κι αγάπη, θελήσανε να σκύψουνε προς αυτόνε, την εποχή που ο κ. Ξενόπουλος και οι όμοιοί του, δημοσιογραφώντας την τέχνη με βλέμ' ανάβαθο και μ' αφρόντιστο κοντίλι μακριά από κάθε μελετημένο κι άξιο ρεαλισμό, σαν ενός Ζολά, ρίχνανε στη χυδαιότητα τη λαϊκή ζωή κάθε φορά που καταπιανόντανε να τη ζωγραφίσουν από ενδιαφέρο τάχατε μα στο βάθος κινημένοι από την καθαρή αστική τους ιδεολογία, που τους έκανε ανίκανους για ψυχολογία και παρατήρηση. Και με το δρόμο αυτό, που εύκολα έπαιρνε πρώτος, μέσα σε τόσους ο κ. Ξενόπουλος, ανυποψίαστος καθώς έστεκε, από λογίς πνευματικά και κοινωνικά ζητήματα και προβλήματα, —έφευγε από την πραγματικότητα, περιοριζότανε σε καθέκαστα δίχως πλάτος, βάθος και ουσία, και μέσα στον στενό του ορίζοντα, δεν μας έδινε ποτές να νοιώσουμε ένα ποίημα της ζωής, τέτοιο, που είναι το άξιο ρομάντζο, ένα δράμα της Αλήθειας, κάτι πλατύ και γενικό, εκφρασμένο σε ωρισμένη τεχνική περιοχή, με πνοή εξαιρετική. [...] Ο κ. Ξενόπουλος στο μεταχείρισμα και το ξετύλιγμα του μύθου του, στην έκφραση της ιδέας του, στη γλωσσική διατύπωση τής έννοιας, δείλιαζε πάντα μπροστά στην πραγματικότητα της αληθινής τέχνης. Εχεφρονούσε, για τούτο έμεινε συγγραφέας μέτριος με ταλέντο, καθώς είπαμε, άξιο πολύ καλύτερης τύχης.»

Μια κριτική «από τ' αριστερά» αποτελεί, νομίζουμε, το άρθρο αυτό του Ρήγα Γκόλφη, που μας παραπέμπει, έχοντας και αυτό δημοσιευτεί στον *Νουμά* στο συναφές άρθρο του Κ. Παρορίτη, για το οποίο ήδη έγινε λόγος. Ο Γκόλφης, επίσης εμφορούμενος από σοσιαλιστικά οράματα, θεωρεί ότι ο αφηγηματικός κόσμος του Ξενόπουλου ταυτίζεται με εκείνον της «αστικής τάξης», καταλογίζοντας, προφανώς, έλλειψη σοβαρού κοινωνιολογικού προβληματισμού και «κατάλληλης» ιδεολογικής σκευής στους πρωταγωνιστές των έργων του, στην κατεύθυνση της ανατροπής των αστικών αξιών. Με άξονα το σκεπτικό αυτό, το έργο του συγγραφέα βρίσκεται πίσω από την εποχή του θεματολογικά, «χάνει» τον ρεαλιστικό του χαρακτήρα και, τοποθετούμενο εκτός πραγματικότητας, ορίζεται ως μια κοινή ηθογραφική εργασία. Μάλιστα, μερικές φορές αμφισβητείται και αυτή ακόμα η ηθογραφική του διάσταση· για παράδειγμα, προκειμένου για την επιφυλλιδογραφία του Ξενόπουλου, ο Γκόλφης κάνει λόγο για «αναγνώσματα σκανταλιάρικα [...] μέσα σε καλούπι τάχα ηθογραφικό». Εδώ, ίσως, θα μπορούσε κανείς να διαγνώσει και κάποιους, αμυδρούς έστω, υπαινιγμούς για πορνογραφικές τάσεις στα αφηγήματα του συγγραφέα, οι οποίες, όπως θα δούμε στη συνέχεια, του αποδίδονται αργότερα από άλλον κριτικό του.

Στον Ξενόπουλο αναγνωρίζεται, βέβαια, αφηγηματικό ταλέντο, ισάξιο με εκείνο αγαπητών στο πλατύ κοινό Γάλλων αφηγηματογράφων, των οποίων τα μυθιστορήματα δημοσιεύονται μεταφρασμένα και στον ελληνικό ημερήσιο και περιοδικό τύπο, ήδη από τον 19ο αιώνα. Μόνο που τη δεδομένη αναγνωσιμότητα των έργων του Ζακυνθινού λογοτέχνη, ο αρθρογράφος την στρέφει εναντίον του, αφού, κατ' αυτόν, ο Ξενόπουλος δεν είναι «λαϊκός» συγγραφέας, αλλά ο τύπος του λογίου που, χωρίς να διαθέτει προσωπικό στίγμα, επιδιώκει από τη μια να ικανοποιεί με το έργο του το «χαμηλό» γούστο των πολυπληθών αναγνωστών του και από την άλλη να συγκρούεται με αυτό, εισάγοντας νέες ιδέες με τα κείμενά του. Η δεύτερη αυτή επιλογή, μάλιστα, θεωρείται ανειλικρινής και μάλλον εκτιμάται ως μια ακόμη «στρατηγική» του συγγραφέα, με την οποία επιδιώκει να κάνει αποδεκτή την αφηγηματογραφία του και σε κοινό με αναγνωστικές προσδοκίες «υψηλότερες» αυτών που διαθέτουν οι πολλοί, «κοινοί», αναγνώστες του (στο «υψηλότερο» αυτό κοινό συμπεριλαμβάνονται, ασφαλώς, και οι κριτικοί).

Αποτιμώντας τις προαναφερθείσες κριτικές απόψεις του Γκόλφη και συσχετίζοντάς τις με τις συναφείς θέσεις του Παρορίτη, θεωρούμε ότι συνιστούν μια σοβαρή αμφισβήτηση της αφηγηματογραφίας του συγγραφέα που διαμορφώνεται κατά τη διάρκεια της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα και που, με απαρχή το διήγημα *Πετριές στον ήλιο* του 1912, επικεντρώνεται στα επιφυλλιδογραφικά μυθιστορήματα της περιόδου 1913-1920. Μολονότι ο ιδεολογικοαισθητικός ορίζοντας της δυσμενούς αυτής αντιμετώπισης εκπορεύεται από έναν ιδιαίτερό, «σοσιαλιστικό», ιδεολογικό

προσανατολισμό, που θέλει τη λογοτεχνία «στρατευμένη» στην υπόθεση της ανατροπής των αστικών αξιών, οι οποίες εμφανίζονται να επικρατούν στην ελληνική κοινωνική πραγματικότητα της εποχής, οι κριτικές αυτές παρεμβάσεις δεν στερούνται σοβαρότητας αφού υπερβαίνουν τη βασική ιδεολογική τους αρχή.

Η τραυματική εμπειρία από την εμπλοκή του ελληνικού λαού στη βαλκανική διαμάχη, τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την τραγικότητα του Εθνικού Διχασμού, το ρεύμα των οικονομικών και κοινωνικών διεκδικήσεων των Ελλήνων εργαζομένων και η πολιτική αναταραχή πόσο και πώς έχουν αποτυπωθεί στην αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου αυτής της περιόδου; Αν μέχρι το τέλος της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα ο συγγραφέας έθετε έναν «επαρκή» κοινωνιολογικό προβληματισμό προβάλλοντας την ταξική διαπάλη μέσω των ερωτικών του αφηγήσεων με επίκεντρο το ζακυνθινό πολιτικοκοινωνικό τοπίο του 19ου αιώνα, δεν κάνει το ίδιο τώρα που επιχειρεί να μεταφέρει την ερωτική δράση των ηρώων της μυθοπλασίας του στον νεοπαγή αθηναϊκό αστικό χώρο του 20ού αιώνα; Τελικά, πόσο ρεαλιστής είναι πλέον ο Ξενόπουλος; Οι εξελίξεις στην ολοένα εξαστιζόμενη Αθήνα είναι ραγδαίες, ένας νέος αισθητικός ορίζοντας προσδοκίας διαμορφώνεται με επίκεντρο την αστικοποίηση της νεοελληνικής κοινωνίας... Οι Παρορίτης και Γκόλφης, με αφορμή την ιδεολογική τους «στράτευση», απορρίπτουν τον «ρεαλισμό» του συγγραφέα απ' την αρχή· θα επαληθευτούν άραγε;

2.28.

Αρνητική αντιμετώπιση από τους «νέους» του περιοδικού *Μούσα*

Τον Αύγουστο του 1920 κυκλοφορεί το λογοτεχνικό περιοδικό *Μούσα*. Στην εκδοτική ομάδα του ανήκουν οι Τέλλος Άγρας, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, Μ. Στασινόπουλος, Μ. Παπανικολάου, νέοι λογοτέχνες της εποχής με ζωντανό ενδιαφέρον και προς την κριτική. Στο πρώτο, κιόλας, φύλλο του εν λόγω εντύπου αμφισβητείται η λογοτεχνική αξία του Ξενόπουλου με τη δήλωση πως οι Δ. Βουτυράς, Α. Καρκαβίτσας και Κ. Παρορίτης είναι αυτοί που δημιούργησαν «το ελληνικό ρωμάντσο και διήγημα»¹⁶⁴.

Στο τρίτο φύλλο του περιοδικού, άλλο σχόλιο, υπεραμυνόμενο της αφηγηματογραφίας του Βουτυρά και με αφορμή κρίσεις που έχει διατυπώσει ο Ξενόπουλος γι' αυτήν, γίνεται έως και επιθετικό με «στόχο» το μυθιστόρημα του συγγραφέα *Η Σμυρνιά*¹⁶⁵, που δημοσιεύεται αυτήν την εποχή στο *Έθνος*. Επιπλέον,

¹⁶⁴ Ανώνυμο, περ. *Μούσα*, χρ. Α , τχ. 1, Αύγουστος 1920, σ. 15, στήλη «Ελληνική φιλολογία».

¹⁶⁵ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 433 αρ. 334.

αντικείμενο ειρωνείας γίνεται και η αποτυχία του συγγραφέα στην υπόθεση του Αριστείου¹⁶⁶:

«[...] βρίσκει την ευκαιρία να περιαυτολογήσει οχληρά κι ανιαρά προσπαθώντας να βρη ψεγάδια ανύπαρχτα στο διήγημα του Βουτυρά. Η γνώμη μας είναι, πως αντί να γράφη κριτικές για το Βουτυρά ο κ. Ξενόπουλος προτιμώτερο θάτανε νάγραφε καμιά *Σμυρνιά*. Ποιος ξέρει... Ίσως έπαιρνε και τ' αριστείο... »

2.29.

Λάουρα: Ευνοϊκή υποδοχή από έναν πρώην «κατήγορο»

Στα 1921 εκδίδεται από τον εκδοτικό οίκο του Ελευθερουδάκη ένα ακόμη επιφυλλιδογραφικό μυθιστορημα του Ξενόπουλου, η *Λάουρα*¹⁶⁷, πρωτοδημοσιευμένη ήδη από το 1917. Το δεκαπενθήμερο περιοδικό *Εθνική Ζωή* δημοσιεύει σχετικό άρθρο του Ηλ. Π. Βουτιεριδής. Έχουν περάσει σχεδόν είκοσι χρόνια από την εποχή που ο αρθρογράφος, ως «Προκλής Δ. Ηλιόπουλος», κατηγορούσε από τις σελίδες του *Νουμά* τον συγγραφέα και άλλους Έλληνες αφηγηματογράφους, για «μίμηση» και «αντιγραφή» από την ξένη λογοτεχνία... Αυτή τη φορά εκφράζει τη διαφωνία του απέναντι στις απόψεις του Ξενόπουλου, οι οποίες διατυπώνονται στον πρόλογο της *Λάουρας* και όπου ο συγγραφέας παρουσιάζει το μυθιστόρημά του ως «ψυχογραφία» θεωρώντας το ανώτερο καλλιτεχνικά από μian «ηθογραφία». Ο Βουτιεριδής εκλαμβάνει ως άστοχη την άποψη αυτή υποστηρίζοντας πως¹⁶⁸:

«[...] αληθινά καλλιτεχνικά έργα υπάρχουνε και στις δύο μορφές του μυθιστορήματος. Κ' έτσι φτάνουμε στο συμπέρασμα, ότι η ουσία του ζητήματος είναι αν ο ηθογράφος ή ο ψυχογράφος κατώρθωσε να δώσει στο έργο του την τέλεια καλλιτεχνική μορφή [...]».

¹⁶⁶ Ανώνυμα, περ. *Μούσα*, χρ. Α , τχ. 3, Οχτώβρης 1920, σ. 18, στήλη «Σημειώματα».

¹⁶⁷ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 376 αρ. 36.

¹⁶⁸ Ηλ. Π. Βουτιεριδής, «Γρ. Ξενόπουλος : Λάουρα (το κορίτσι που σκοτώνει)...», περ. *Εθνική Ζωή*, έτ. Α , τχ. 3, 01.05.1921, σ. 14. Βλ., επίσης, Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της. Στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1940)*, τ. Α , Καστανιώτης, Αθήνα 2001, σ. 58. Βλ. και Επίμετρο, σσ. 533-536.

Ως πειστήριο δε της άποψής του, αναφέρει ένα άλλο μυθιστόρημα του Ξενόπουλου, τον *Πόλεμο (1912-13)*, το οποίο, χωρίς να το χαρακτηρίζει ως ψυχογραφία, το βρίσκει ισάξιο καλλιτεχνικά με τη *Λάουρα*:

«[...] Και να, έξαφνα —για μένα τουλάχιστο— η “Λάουρα” μ’ όσο κι αν θέλησεν ο Ξενόπουλος να της δώσει μορφή μυθιστορήματος ψυχογραφικού, δεν παρουσιάζεται σαν έργο καλλιτεχνικά ανώτερο από τον “Πόλεμο” ή κι από κανένα άλλο ακόμη μυθιστόρημα του ίδιου συγγραφέα, αν και βρίσκω σ’ αυτή τα ίδια χαρίσματα, που τονε δείχνουν τόσο καλό μυθιστοριογράφο.[...]»

Κατά τα φαινόμενα, μάλιστα, ο Βουτιεριδής είναι ενημερωμένος για τα νέα λογοτεχνικά ρεύματα:

«[...] Αν εμιλούσα για την προσωπική προτίμηση, δε θα δίσταζα να ειπώ, ότι το ψυχογραφικό ή πιο σωστά το ψυχαναλυτικό μυθιστόρημα είναι το τέλειο, μια και το είδος αυτό μας θυμίζει Σταντάλ, Δοστογιέφσκη, Βιλλιέρ ντε Λιλ-Άνταμ ή όποιον άλλο της ίδιας σειράς [...]»,

γράφει συναφώς. Σε μια εποχή, λοιπόν, κατά την οποία η ηθογραφική πεζογραφία προσλαμβάνεται συχνά ως χαμηλής αισθητικής αξίας και παράλληλα διευρύνονται οι αναγνωστικές προσδοκίες κοινού και κριτικών, ποιο είναι το καθοριστικό στοιχείο που προκαλεί την αποδοχή του αρθρογράφου για το έργο αυτό του Ξενόπουλου; Ο Βουτιεριδής το εξηγεί με σαφήνεια:

«[...] Στη “Λάουρα” η ψυχανάλυση είναι περισσότερη από όση υπάρχει σ’ άλλα έργα του ίδιου συγγραφέα. Το θέλησε αυτό ο κ. Ξενόπουλος. Μα για τούτο δεν ελησμόνησε καθόλου να είναι και ηθογράφος. Κι όπως λέει κι ο ίδιος στον πρόλογό του σε κανένα άλλο μυθιστόρημά του δεν παρουσιάζεται τόσο πιστά η εφτανησιώτικη ζωή. Κ’ εδώ όμως η ηθογραφία παίρνει πλατύτερη όψη και γίνεται κάπως κοινωνική αναπαράσταση. Ο κ. Ξενόπουλος δεν κάνει ποτέ στενό το ηθογραφικό σύνορο. Στη “Λάουρα” δίπλα στην ηθογραφίαν έβαλε και την πρόθεσή του να κάμη περισσότερη ψυχική ανάλυση, πράγμα που γίνεται φανερό όσο προχωρεί το ξετύλιγμα της ιστορίας. Μα υποψιάζομαι, πως την πρόθεσή του αυτή την έσπρωξε παραπολύ για τούτο και πλαταίνει την αφήγησή του. Θα μπορούσε να μας ειπή με λιγότερα λόγια, όσα μας λέει με κάποια μακρολογία. Αρκετές σελίδες φαίνονται σαν τραβηγμένες. Πάντα όμως [...] υπερτερούν τα άλλα προτερήματα του συγγραφέα. Το αβίαστο ύφος, η αφηγηματική χάρη κι αφέλεια, η αρμονική σύνθεση των σκηνών και των

επεισοδίων, η ζωερή αναπαράσταση προσώπων και τόπων. Έχει τον καθαρό στοχασμό και τη δύναμη να δείχνη την ψυχή των ηρώων του πιστά ζωγραφισμένη, έχει ακόμη δραματικότητα και ποιήση. Και γενικά μπορούμε να ειπούμε ότι κ' η "Λάουρα" είναι μυθιστόρημα χαριτωμένο και δραματικό μαζί, όπου το πάθος φανερώνεται με ορμή και γίνεται δύναμη, που κινεί την ψυχή των ηρώων του έργου.»

Η διαφορά στο σκεπτικό του αρθρογράφου από το αντίστοιχο των Παρορίτη και Γκόλφη της ίδιας εποχής είναι εμφανής... Ας θυμηθούμε τις απόψεις για τη θεματογραφία και το ύφος του συγγραφέα αυτών των δύο και ας τις συγκρίνουμε με τις αντίστοιχες του Βουτιεριδίδη:

«[...] Δε θα ειπώ, ότι το θέμα της "Λάουρας" είναι κοινό. Το θέμα για ένα συγγραφέα, που ξέρει να συνθέτη, δεν έχει και πολύ μεγάλη σημασία. Μπορεί και την πιο κοινή υπόθεση να την κάμη σπουδαία. Κ' η υπόθεση της "Λάουρας" είναι βέβαια από τις πιο κοινές. Μα ο κ. Ξενόπουλος την ξετυλίγει με τέτοιο τρόπο, της δίνει τέτοια καθέκαστα, που στο τέλος την παρουσιάζει σαν δημιουργήμα αληθινού καλλιτέχνη, σαν έργο συγγραφέα, που η παρατήρησή του κ' η ζωγραφική δύναμή του δίνουνε σ' αυτό τον αληθινό τόνο της τέχνης. [...] »

Μολονότι ο αρθρογράφος δεν αρνείται το κοινωνιολογικό υπόβαθρο της *Λάουρας*, αποδεχόμενος ότι η μυθοπλασία της εμπίπτει σε μια «κοινωνική αναπαράσταση» της εφτανησιώτικης ζωής, δεν το αξιολογεί ιδιαίτερα θεωρώντας το περιεχόμενό του αφηγήματος, μάλλον, ως μια «κοινή υπόθεση». Η θετική του ανταπόκριση αφορά, κυρίως, τη μορφή της αφήγησης και η έμφασή του επικεντρώνεται στο σαφώς ρεαλιστικό της στοιχείο.

Το συγκεκριμένο άρθρο γραμμένο για ένα επιφυλλιδογραφικό μυθιστόρημα του Ξενόπουλου, και με δεδομένη την επιφυλακτική αναγνωστική υποδοχή έργων του συγγραφέα εξαιτίας της επιφυλλιδογραφίας του, συνιστά, ασφαλώς, ένα ισχυρό έρεισμα για ευνοϊκή κριτική αποδοχή.

2.30.

Ο Ξενόπουλος και οι «νέοι»:

Οι αιχμηρές απόψεις του Φ. Πολίτη

Στα 1921, ο Φώτος Πολίτης δημοσιεύει στην εφημερίδα *Πολιτεία* κριτικό άρθρο του όπου αναφέρεται στο αφηγηματικό έργο του Ξενόπουλου. Γράφει χαρακτηριστικά¹⁶⁹:

«Ο κ. Ξενόπουλος ανησυχεί. Δεν τον αναγνωρίζουν οι “νέοι” ποετάρτροι και υπερκριτικοί και τα βάζει μαζί των. Άλλοτε, δια να προεξοφλήση τον θαυμασμόν των, είχε πρώτος αυτός κηρύξει το κενόν και αστείον δόγμα: “Τόπον εις τους νέους!”. Η ευχή του επραγματοποιήθη ατυχώς, αλλ’ εξέσπασε —και δικαίως— εις βάρος του. Αυτόν πρώτον απεκήρυξαν και ηγνόησαν οι επικρατήσαντες πλέον “νέοι”. Και ανησυχία κατέλαβε την ψυχήν του κ. Ξενοπούλου. Αν οι νέοι τον αγνοούν, από πού θα πληροφορηθούν την ύπαρξίν του οι “νεώτεροι” [...]. Ο κ. Ξενόπουλος ορθώς κατηγορεί τους νέους, ότι προσκολλώνται εις λογοτεχνικάς “σχολάς” υψώνοντες ούτω φραγμόν γύρω των, ο οποίος τους κλείνει τους ευρύτερους ορίζοντας. [...] Αλλά διατί να κατηγορηθούν οι οπαδοί αυτοί των περιωρισμένων σχολών, όταν όλη η νεωτέρα ελληνική λογοτεχνία, εξαιρουμένου μόνον του Σολωμού, ομοίαν και αυτή ακολουθεί πρόληψιν, την πρόληψιν μιας Σχολής κατά τί ίσως ευρυτέρας, αλλά πάντοτε ψευδούς και σαθράς; Πιστεύει σοβαρώς ο κ. Ξενόπουλος ότι είναι ο ίδιος απηλλαγμένος από την τοιαύτην πρόληψιν; Αλλά τι άλλο είναι τα έργα του, παρά προϊόντα ψυχράς σχολής, της οποίας βάσις είναι μια πλάνη τεραστία, διαδεδομένη ευρύτατα, πλάνη ως προς τους λόγους υπάρξεως και τους σκοπούς της τέχνης; Ηρώτησε ποτέ ο κ. Ξενόπουλος τον εαυτό του “διατί γράφει”; Ας αναλύση μόνος του οιοδήποτε δράμα του ή μυθιστόρημά του. Ας το γυμνώση τελείως των φιλολογικών του κοσμημάτων, και ας φθάση εις την κεντρικήν εστίαν του, εις την αφετηρίαν της όλης δράσεως. Τί θα εύρη εκεί; Τίποτα απολύτως. Ή, το πολύ πολύ, μιαν σκέψιν τόσοσ κοινήν, όσον και η καθημερινή “καλημέρα μας”, τόσης τρεχούσης αξίας, όσον και το βρωμερότερον τραπεζογραμμάτιον. Λοιπόν; Διατί την έγγραψε; Δια ν’ αναπτύξη πέριξ αυτής ένα πλούτον λέξεων, κατά βάθος αχρήστων, και κατ’ ουσίαν βαρβάρων; Δια να κάμη φιλολογίαν; Αλλ’ αυτή ακριβώς είναι η πρόληψις. Αυτή είναι η “σχολή”. [...]»

¹⁶⁹ Φ. Πολίτης, «Νέοι και γέροντες», εφ. *Πολιτεία*, έτ. Δ , αρ. 1286, 29.05.1921, σ. 3. Τώρα στο Φ. Πολίτη, *Εκλογή από το έργο του. Είκοσι χρόνια κριτικής*, τ. Α , Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1938, σσ. 142-144. Βλ. Επίμετρο, σσ. 536-538.

«Ιδεαλιστής» και «ρομαντικός», στο όνομα της αποδοχής του φαινομένου της κρίσης των αξιών της τέχνης με το πέρασμα του χρόνου, ο τριαντάχρονος Φώτος Πολίτης θέλει να συγκρούεται με δύο «αντίπαλες» πλευρές, ορίζοντας από τη μια τους «νέους» και από την άλλη τον «κ. Ξενόπουλο»... Εκ των προτέρων, βέβαια, δηλώνεται η γνωστή του απόρριψη για όλη τη «νεωτέρα ελληνική λογοτεχνία, εξαιρουμένου μόνον του Σολωμού». Η αναφορά στον Ξενόπουλο φαίνεται γενική και άπτεται και των δύο ιδιοτήτων του ως δημιουργού, του αφηγηματογράφου και του δραματογράφου. Η αρνητική άποψη του Πολίτη εδράζεται για μια ακόμη φορά στην άποψη περί «κοινοτυπίας» στην αφηγηματική παραγωγή του συγγραφέα, από θέση που έχει επανειλημμένως διατυπωθεί κατά καιρούς. Μοιάζει να είναι, όμως, τη δεδομένη χρονική στιγμή, σε μεγάλο βαθμό ρεαλιστική: οι δυο, και πλέον, δεκαετίες που έχουν κρατήσει τη λογοτεχνική παραγωγή του Ξενόπουλου εντός του ισχύοντος ρεαλιστικού-ηθογραφικού αναγνωστικού ορίζοντα μοιάζουν να βαραίνουν επικίνδυνα...

2.31.

Διακωμώδηση της υπόθεσης του Αριστείου

Το 1921 ο Ξενόπουλος εκδίδει φυλλάδιο με τίτλο *Η Κωμωδία τον Αριστείου*¹⁷⁰, όπου εκφράζει τις απόψεις του σχετικά με την υπόθεση της απονομής του Εθνικού Αριστείου Γραμμάτων και Τεχνών, αφού είχε αποτύχει, για μιαν ακόμη φορά, ως υποψήφιος για το έτος 1920. Εδώ καταγγέλλει τόσο την προσωπική εμπάθεια του Δροσίνη εναντίον του όσο και τη μεροληπτική του στάση υπέρ του εκδοτικού οίκου Σιδέρη. Ωστόσο, η συγκεκριμένη έκδοση-διαμαρτυρία παρέχει την αφορμή για τα ακόλουθα έμμετρα σατιρικά σχόλια, τα οποία δημοσιεύονται στην εφημερίδα *Πολιτεία*¹⁷¹:

«Η ΚΩΜΩΔΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΕΙΟΥ

(Ένα γράμμα για τον Γληγόρη τον Ξενόπουλο)

Βρε Τζόγια μου Γληγόρη, τι συγχίστηκες

¹⁷⁰ Βλ. Γρ. Ξενοπούλου, *Η Κωμωδία του Αριστείου*, Αθήναι 1921.

¹⁷¹ Ο Κόντε Κουρούπης, «Η Κωμωδία του Αριστείου», εφ. *Πολιτεία*, έτ. Δ΄, αρ. 1167, 28.02.1921, σ. 3.

Που έγδοσες για τ' Αριστείο φυλλάδα;
 Τάχα για πρώτη σου φορά ξαφνιάστηκες
 μ' αυτά που γίνονται μέσ' στην Ελλάδα;
 Δεν σκέφτηκες πως γίνονται τα ίδια,
 πότες κρυφά και πότες φανερά,
 κι' έχουν τους μάρτζολές τους τα παιχνίδια
 από τα Γράμματα ως το Μπακαρά;

Σε πήρε το παράπονο και σκούζεις
 γιατί δεν είσαι τω Γραμμάτω ιππότης,
 σαν κάθε φιλολογικός μουφλούτζης
 όπου περνάει για πρώτος εν τσοί πρώτοις·
 και λιώνεις νύχτα, μέρα οχ τον καϊμόνε σου
 που δεν μπορείς να σουρνεσαι με πόζα,
 γιατί και συ δεν πήρες στο λαιμόνε σου
 εκείά την αλυσσίδα τη φαμόζα,—
 κατά που την επήραν ούλ' οι βλάμηδες
 περιφρονώντας τη δουλειά των άλλωνε,
 και γίνηκαν σωστοί Λαλακλάμηδες
 αφ' τον εγωισμό τους το μέγαλονε....

Ύστερις άρχισαν να μπαίνουν κι' άλλοι
 και φκιάνουν κόμμα Ακαδημαϊκό.
 Και τόμου ήταν έλλειψι μεγάλη
 και από γκάζι κι' από ηλεκτρικό,
 και τα καντήλια μας εμέναν άδεια
 γιατί οι λαδάδες κρύβανε το λάδι,
 εβράβεψαν τα "Φωτερά Σκοτάδια"
 να πορπατάη ο κόσμος και το βράδυ·
 κι έτσι μέσα σε εκείά τα γεγονότα,
 που ήσαν για τον τόπο τρομερά
 είπαν. —Μια που σκορπίστηκαν τα φώτα
 ας βγάλουμε σ κ ο τ ά δ ι α φ ω τ ε ρ ά !...

Ο Κόντε Κουρούπης»

Την ίδια εποχή, το περιοδικό *Μούσα* καταγγέλλει μεν τα τεκταινόμενα στην επιτροπή απονομής του Αριστείου, αλλά χωρίς να αναγνωρίσει «αδικία» στην περίπτωση Ξενόπουλου. Αντίθετα, θεωρεί ότι¹⁷²

«[...] παραγνωρίζονται πρόδρομοι κι εργάτες όπως οι Καρκαβίτσας, Πορφύρας, Μαλακάσης, Βουτυράς, Βλαχογιάννης και Θεοτόκης [...]».

Ένα άρθρο, άλλωστε, του νέου κριτικού Λ. Κουκούλα, που δημοσιεύεται στις σελίδες του ίδιου περιοδικού¹⁷³, θίγει έμμεσα τον Ξενόπουλο ως αφηγηματογράφο, αναφερόμενο στη σαφή προτίμηση του συγγραφέα σε διηγήματα «[...] που ημπορούν να θέλξουν το πολύ κοινόν [...]».

Έχουμε φτάσει στα 1922. Οι εξελίξεις στην πολιτικοκοινωνική ζωή της χώρας είναι ραγδαίες και τραγικές. Ενάμισι εκατομμύριο Έλληνες της Μ. Ασίας εγκαταλείπουν κάτω από τις γνωστές ιστορικές συνθήκες την πατρίδα τους γη και εγκαθίστανται στην κυρίως Ελλάδα, καθορίζοντας σε μεγάλο βαθμό την παραπέρα εξέλιξη του ελληνισμού. Παράλληλα με τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα που δημιουργεί η εγκατάσταση των προσφύγων, ευνοείται και η ωρίμανση του συνδικαλιστικού κινήματος των Ελλήνων εργαζομένων, ιδιαίτερα στα αστικά κέντρα, καθώς και ο πολιτικός προσανατολισμός τους προς την Αριστερά. Από την άλλη, αποφασιστικής σημασίας αποβαίνει για την ελληνική κοινωνία η ένταξη ακόμα μεγαλύτερης μερίδας του γυναικείου πληθυσμού στην αγορά εργασίας. Το μεγαλοϊδεατικό όνειρο έχει πλέον καταρρεύσει και το κλίμα μιας έντονης κοινωνικής αμφισβήτησης γενικεύεται.

Το Εθνικό Αριστείο Γραμμάτων και Τεχνών απονέμεται τη χρονιά αυτή για τελευταία φορά και, μάλιστα, όχι σε ένα πρόσωπο αλλά σε ομάδα τιμωμένων¹⁷⁴. Σε αυτήν την απονομή τιμάται και ο Ξενόπουλος. Από το συγκεκριμένο χρονικό σημείο στις εκδόσεις των έργων του γίνεται μνεία του γεγονότος αυτού, αφού στο εκάστοτε εξώφυλλο, κάτω από το όνομά του συγγραφέα, τυπώνεται η χαρακτηριστική ένδειξη: «Εθνικόν Αριστείον Γραμμάτων και Τεχνών».

¹⁷² Ανώνυμα, περ. *Μούσα*, χρ. Α', τχ. 7, Φεβρουάριος 1921, σ. 11, στήλη «Σημειώματα».

¹⁷³ Βλ. Λ. Κουκούλας, « Εξ αφορμής της "Ζωής αρρωστημένης" (1) », περ. *Μούσα*, χρ. Α', τχ. 8, Μάρτης 1921, σσ. 128-131.

¹⁷⁴ Αν και το 1922 μνημονεύεται συχνά ως το έτος της απονομής του Αριστείου στον Ξενόπουλο, ο ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας Αδ. Δ. Παπαδήμας αναφέρει ότι αυτός το έλαβε το έτος 1923 από κοινού με τους Γ. Ψυχάρη, Αλ. Πάλλη, Ιω. Βλαχογιάννη, Δημ. Βουτυρά, Δ. Καμπούρογλου, Μ. Μαλακάση, Σπ. Μελά, Π. Νιρβάνα, Ζ. Παπαντωνίου, Λ. Πορφύρα, Σ. Σκίπη, Δ. Ταγκόπουλο κ.ά.· βλ. Αδ. Δ. Παπαδήμας, *Λογοτεχνία και ζωή*, εκδόσεις Δημακάρκου 1976, σσ. 56-57.

2.32

Αφροδίτη:

Κρίσεις του Αδ. Παπαδήμα

Την ίδια χρονιά, και ενώ τα λαϊκά μυθιστορήματα κατακλύζουν την αγορά του βιβλίου, κυκλοφορεί από τον εκδοτικό οίκο της «Εστίας» το μυθιστόρημα του Ξενόπουλου *Αφροδίτη*¹⁷⁵. Το αφήγημα αυτό δεν είναι άλλο από τον *Ολέθριο έρωτα*, το πρώτο του επιφυλλιδογραφικό μυθιστόρημα, δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Έθνος* στα 1913-14, με αρκετές, ωστόσο, διορθώσεις στην τωρινή του μορφή¹⁷⁶. Η νέα έκδοση, μάλιστα, το παραδίδει σε δύο μέρη: «Μέρος Α΄ *Η γυναίκα που σε σώζει*, Μέρος Β΄ *Η γυναίκα που σε χάνει*», ενώ ως πρόλογος παρατίθεται μέρος από μελέτη του μετέπειτα ιστορικού της νεοελληνικής λογοτεχνίας Αδ. Δ. Παπαδήμα. Αναμφίβολα πρόκειται για σοβαρή κριτική συμβολή στη διερεύνηση του αφηγηματικού έργου του Ξενόπουλου διατυπωμένη από έναν νέον ηλικιακά κριτικό σε μια περίοδο κρίσης των καθιερωμένων λογοτεχνικών αξιών —στην οποία, όπως είδαμε, η αφηγηματογραφία του συγγραφέα έχει σαφή εμπλοκή— και πραγματευόμενη το σημείο αιχμής της κριτικογραφίας της εποχής σε σχέση με το έργο του συγγραφέα, που βέβαια δεν είναι άλλο από την επιφυλλιδογραφία του.

Αξίζει να παρατηρήσει κανείς ότι ο αρθρογράφος, προκειμένου να δώσει το λογοτεχνικό στίγμα του Ξενόπουλου, ανατρέχει σε αφηγήματα όπως ο *Κόκκινος Βράχος* και ο *Κακός δρόμος*, του 1905 και του 1908, αντίστοιχα. Μια τέτοια αναφορά θα μπορούσε εύλογα να εγείρει απορίες και να θέσει σε αμφισβήτηση τη λογοτεχνική «ποιότητα» της νεότερης δημιουργίας του συγγραφέα· ωστόσο, όπως

¹⁷⁵ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 376 αρ. 38.

¹⁷⁶ Βλ. σχετικά Κ. Δαφνής (Προλεγόμενα-επιμέλεια) «Γράμματα Δημ. Καμπούρογλου και Γρηγ. Ξενόπουλου στην Κατίνα Γ. Παπά 1920-1937», περ. *Κερκυραϊκά χρονικά*, τ. 18, Κέρκυρα 1972, σσ. 178-229 (: 192), όπου η ακόλουθη ομολογία του ίδιου του Ξενόπουλου σε επιστολή του στην Κατίνα Παπά: «[...] Αυτές τις μέρες βγαίνει η "Αφροδίτη" μου. Την έγραψα το 1913 και τη διόρθωσα τώρα, μετά 8 χρόνια. Κι όμως φοβάμαι μην την χάλασα. Έβγαλα πολλά κομμάτια, (κι ολόκληρα κεφάλαια) που στιγμές-στιγμές φοβάμαι μήπως ήταν τα ωραιότερα [...]». Ο ίδιος ο συγγραφέας, επίσης, στη σ. 202, αναφέρει πως η καταγωγή του μυθιστορήματος αυτού ανάγεται στο δημοσιευμένο (στα 1891 και στην εφημερίδα *Το Άστυ*) μυθιστόρημά του *Μαύρα μάτια*.

διαφαίνεται, αυτή επιχειρείται στο όνομα της αναγνώρισης της διαχρονικότητας που χαρακτηρίζει τα παραπάνω αφηγήματα των αρχών του 20ού αιώνα.

Είναι χαρακτηριστική, όπως θα δούμε, η διάκριση της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου σε έργα «δημιουργικής φαντασίας» και σε αυτά που γράφονται με «στεγνή πένα» (δηλαδή, στα επιφυλλιδογραφικά του μυθιστορήματα). Η *Αφροδίτη*, ωστόσο, αναγνωρίζεται ως γνήσια καλλιτεχνική δημιουργία, «συνθεμένη στις γόνιμες στιγμές» του συγγραφέα, παρότι πρωτοδημοσιεύτηκε ως επιφυλλιδογραφικό μυθιστόρημα. Γράφει χαρακτηριστικά ο Παπαδήμας¹⁷⁷:

«Σ' ολάκερη την Ξενοπουλική δημιουργία —έργο απέραντο σε ποσότητα— υπάρχουνε ωρισμένα κομμάτια που ζούνε ξέχωρα από το συνηθισμένο στρωτό ύφος, πού το στερεί η βαθειά έμπνευση και η επίγνωση του δημιουργικού και καλλιτεχνικού εγώ του συγγραφέα του *Κόκκινου Βράχου* και του *Κακού δρόμου*. Τα σημάδια αυτά μας κάνανε όχι και λίγες φορές τη θλιβερήν εντύπωση, ότι ο κ. Ξενόπουλος θα μπορούσεν, α δε δούλευε χρόνια τώρα στην επιφυλλιδογραφία με επαγγελματικό ζήλο, να μας δώσει σπάνια δείγματα της δημιουργικής του φαντασίας, ακόμα και στοχαστικώτερα αισθητικά και πνευματικά κομμάτια, που δίκαια θα τα νοιώθαμε να στέκουν ψηλά μέσα στη λογοτεχνία μας. Η αντίληψη αυτή αμερόληπτα ξεχωρίζει την αγνή δημιουργία από την προχειροδουλειά, τη δημιουργία μ' άλλα λόγια που γράφεται με στεγνή πένα. Ένα τέτοιο σημάδι συνθεμένη στις γόνιμες στιγμές του τεχνίτη είναι το ρομάντζο του η *Αφροδίτη*, που πάνω απ' όλα τα λογοτεχνικά του χαρίσματα, έχει καλοδουλεμένη αρχιτεκτονική στον τρόπο της σύλληψης και της εκτέλεσής του. Τίποτα δε δίνει την εικόνα του πλαστού και του άψυχου. Αφεγάδιαστο ξετυλίγεται δίχως κανένα προχειρόλογο στην προβολή κάποιας κοινωνικής ζωγραφιάς, κλεισμένης μέσα στις δυναμωμένες γραμμές μιας ερωτικής ιστορίας, που παίρνει τα όρια της πλατύτερης ηθογραφίας, φανερώνοντας τη μεστωμένη σκέψη του παρατηρητή και τη θέρμη του λογοτέχνη. [...] Κοιτάζοντας την *Αφροδίτη* σα λογοτεχνικό έργο, βλέπουμε πως δε γράφηκε στις άγονες στιγμές της προχειροδουλειάς, μα στις στιγμές της μεστωμένης στοχαστικής έμπνευσης που στολίζει με τρανές αρετές κάθε δημιούργημα της φαντασίας. Κι' εδώ το δημιούργημα αυτό είναι από τα λίγα τα διαλεχτά έργα του κ. Ξενοπούλου, που μας γενάνε πεσιμιστικές διαθέσεις σαν βλέπουμε τον δημιουργό τους να χάνει αλύπητα τις πολυτιμές του δύνாமες σε

¹⁷⁷ Αδ. Παπαδήμας, «Η Αφροδίτη» στο Γρ. Ξενοπούλου, *Αφροδίτη. Αθηναϊκό μυθιστόρημα*, εκδότης Ιωάννης Δ. Κολλάρος, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Αθήναι 1922, σσ. 5-8, όπου γίνεται λόγος για δημοσίευση του άρθρου του Παπαδήμα στην εφ. *Πρόοδο* χωρίς χρονολογική αναφορά. Βλ. και Επίμετρο, σσ. 538-540.

μικροπράγματα. Μα όμως και πάνω απ' όλα στον κ. Ξενόπουλο η Νεοελληνική Λογοτεχνία χρωστάει άπειρες χάρες, γιατί μπόρεσε και μίλησε στο μεγάλο κοινό, ξυπνώντας του έτσι κάποιο ενδιαφέρο. Κι' αν σήμερα διαβάζεται το Ελληνικό βιβλίο και το λογοτεχνικό περιοδικό, το χρωστούμε από μια μεριά στον κ. Ξενόπουλο. Για τους μισομορφωμένους αστούς της Τέχνης μας είναι μια υπερβολή αυτό· για τους πνευματικούς εργάτες χρωστούμενος φόρος.»

Όπως γίνεται φανερό, αν και ο αρθρογράφος δείχνει γενικά να «δυσανεύεται» από την εμπλοκή του Ξενόπουλου με την επιφυλλιδογραφία, ωστόσο, αποτιμά θετικά τη συμβολή του στην καλλιέργεια του αναγνωστικού ενδιαφέροντος στο πλατύ κοινό. Ό,τι η κριτική των επόμενων χρόνων, και ειδικά της δεκαετίας του 1950, θα αναγνωρίσει ως το σπουδαιότερο «επίτευγμα» της αφηγηματογραφίας του συγγραφέα (δηλαδή τη μέσω αυτής εξοικείωση του μεγάλου αναγνωστικού κοινού με το λογοτεχνικό βιβλίο), ο Παπαδήμας το εντοπίζει σε αυτό του άρθρο, καθιστώντας, και με αυτόν τον τρόπο, την κρίση του ως μία από τις σημαντικότερες παραμέτρους του φάσματος της θετικής πρόσληψης της πεζογραφίας του Ξενόπουλου.

Ο ίδιος ο αρθρογράφος, ως ιστορικός αργότερα της νεότερης ελληνικής γραμματείας, μνημονεύει το άρθρο του αυτό στα 1949, στο πλαίσιο της συγγραφής της δικής του *Ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας*¹⁷⁸.

2.33.

Αφροδίτη:

Ένας αποτυχημένος ρεαλισμός;

Στο μυθιστόρημα *Αφροδίτη*, όμως, αναφέρεται και άρθρο που δημοσιεύεται στο περιοδικό *Βωμός*, τον Μάρτη του 1922. Ο αρθρογράφος, υπό το ψευδώνυμο «Δήμος Βελουχινός», αφορμάται από την προαναφερθείσα κριτική του Αδ. Παπαδήμα για το ίδιο μυθιστόρημα, προβάλλοντας την επιφυλλιδογραφία ως «μελανό σημείο» της πεζογραφικής παραγωγής του Ξενόπουλου. Αν και η τυποτεχνική εμφάνιση της *Αφροδίτης* αντιμετωπίζεται ευνοϊκά¹⁷⁹:

¹⁷⁸ Βλ. και τρίτο μέρος, σσ. 320-321.

¹⁷⁹ Δήμος Βελουχινός, «Γρηγορ. Ξενοπούλου: "Αφροδίτη"», περ. *Βωμός*, περ. Β', χρ. Α', τχ. 5-6 (28-29), Παρίσι 25 Μαρτίου 1922, σσ. 74-75. Βλ., επίσης, Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της. Στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1940)*, τ. Α', Καστανιώτης, Αθήνα 2001, σ. 58. Βλ. και Επίμετρο, σσ. 506-508.

«Ο εκδότης Ι. Κολλάρος τύπωσε και κυκλοφόρησε το ρομάντσο του κ. Ξενοπούλου "Αφροδίτη" σ' ένα αρκετά καλλιτεχνικό τόμο [...]»,

είναι μάλλον απαξιωτικός ο τόνος του αρθρογράφου ως προς την προβολή του άρθρου του Παπαδήμα εκ μέρους του Ξενοπούλου στον πρόλογο του μυθιστορηματός του:

«[...] Το αιώνιο παράπονο του κ. Ξ. ήτανε και είναι ότι ενώ οι σύγχρονοι του λόγιοι τον διαβάζανε και τον εχτιμούσανε πολύ, οι νεώτεροί του, όχι μόνο δεν τον διαβάζουνε, αλλά και δεν τον προσέχουνε διόλου. Αυτό τον πείραζε, τον δαιμόνιζε. Για να προσελκύση λοιπόν την προσοχή των νέων λογοτεχνών, κατώρθωσε να ψαρέψη μιαν εγκωμιαστική κριτική ενός από τους νέους, του κ. Α. Παπαδήμα, για το ρομάντσο του αυτό και να τη βάλη πρόλογό του. [...]»

Από το σύνολο των δεκαεπτά επιφυλλιδογραφικών μυθιστορημάτων του Ξενοπούλου που δημοσιεύονται σε χρονικό διάστημα εννέα ετών, από το 1913, όταν ξεκινά η επιφυλλιδογραφία του, ως το 1922, οπότε δημοσιεύεται το συγκεκριμένο άρθρο, μόνο τρία αφηγήματα (τα τρία πρώτα στη σειρά δημοσίευσης), ο *Ολέθριος έρωσ (Αφροδίτη)*, *Το φάντασμα*¹⁸⁰ και *Η τιμή του αδελφού*, εκλαμβάνονται ως τα καλύτερα του συγγραφέα, ύστερα, βέβαια, από τον *Κόκκινο Βράχο* του, ο οποίος δεν εμπίπτει στην επιφυλλιδογραφία:

«[...] Είναι αλήθεια ότι η *Αφροδίτη*, η *Τιμή του Αδελφού* και το *Φάντασμα*, αν και πρώτα δημοσιευτήκανε σ' επιφυλλίδες, είναι τα καλλίτερα του κ. Ξ. ρομάντσα, ύστερα από τον *Κόκκινο Βράχο* του, γιατί λείπει απ' αυτά η πολυλογία και το κοινό κουτσομπολιό, που παρατηρείται στα νεώτερα επιφυλλιδογραφικά έργα του, που τα τραϊτινάρει, αλά Ξαβιέντε Μοντεπέν, για να διαρκούν πολύ [...]»,

σημειώνεται χαρακτηριστικά. Όσο προφανής φαντάζει η επιβεβαίωση της άποψης περί ευρείας αναγνωστικής ανταπόκρισης ενός έργου του Ξενοπούλου των αρχών του 20ού αιώνα, του *Κόκκινου Βράχου*, τόσο εύλογη φαίνεται και η κριτική απόρριψη σειράς έργων του συγγραφέα που ακολουθούν στη ροή των επόμενων δεκαετιών του αιώνα. Μάλιστα, κατά τον αρθρογράφο, δύο είναι τα βασικά μειονεκτήματα των έργων αυτών: ο άσκοπος πλατειασμός και η απουσία αξιόλογου περιεχομένου. Η αιτία εντοπίζεται στην πρόθεση του ίδιου του Ξενοπούλου:

¹⁸⁰ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 434 αρ. 339.

«[...] Αιτία αυτού είναι ότι δε συγκινιέται και δεν παθαίνεται ούτε ο ίδιος ο συγγραφέας όταν το γράφει. Η ψυχολογία του κ. Ξ. είναι επιπόλαιη, γιατί δε ζητεί ποτέ τα βαθύτερα αίτια σε μια πράξη, αλλ' αρκείται στην εξωτερική περιγραφή της. Γράφει μηχανικά, αντικειμενικά. Σ' αυτό θέλει ίσως να μιμηθή το Φλομπέρ, αλλ' εκείνου η τέχνη και ψυχολογία είναι άλλη. [...]»

Η κριτική του Βελουχινού επικεντρώνεται στην παρουσία του ρεαλιστικού δυναμικού του αφηγήματος, αναγνωρίζοντάς το, όμως, ως στοιχείο μιας αντικειμενικής γραφής που απλώς περιγράφει τη δράση των αφηγηματικών ηρώων χωρίς να τους ψυχογραφεί. Στην περίπτωση αυτή, λοιπόν, η αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου στις αρχές της τρίτης δεκαετίας του 20ού αιώνα εμφανίζεται ως ατελής μιμητικό προϊόν της ρεαλιστικής ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, η δε χρήση του ονόματος του Flaubert πιθανόν να αποδίδει την ιδιαίτερη επιρροή που άσκησε η γαλλική λογοτεχνία στον Ζακυνθινό συγγραφέα. Πόσο κοντά βρίσκεται άραγε το ιδεολογικό-αισθητικό υπόβαθρο της κριτικής αυτής με εκείνην του Προκλή Δ. Ηλιόπουλου, είκοσι σχεδόν χρόνια πριν, στα 1903, όταν η αφήγηση του συγγραφέα εκλαμβάνονταν ως «μίμηση» και «αντιγραφή» Γάλλων αφηγηματογράφων;

Πέραν, επομένως, από μια σοβαρή αμφισβήτηση της ρεαλιστικότητας ως προς το περιεχόμενο της μυθοπλασίας των αφηγημάτων του Ξενόπουλου, που έχει, όπως είδαμε, ήδη διατυπωθεί (κυρίως από τους Παρορίτη και Γκόλφη), αμφισβητείται τώρα και η ρεαλιστικότητα της μορφής των συναφών έργων του. Ποια επίδραση ασκούν, άραγε, παρόμοιες διαπιστώσεις στη συγκρότηση μιας συνολικής πρόσληψης του λογοτεχνικού ρεαλισμού στη νεοελληνική πεζογραφία του 20ού αιώνα; Η συμβολή της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου μπορεί, άραγε, να αποτιμηθεί, σε μια αρνητική της εκδοχή, ως μια μηχανιστική μιμητική διαδρομή;

2.34

Παγίδες για κορίτσια:

Κατηγορία για πορνογραφία

Τον Αύγουστο του 1922, από τις γραμμές του μηνιαίου περιοδικού *Ανθρωπότης*, τον Αύγουστο του 1922, ο τριανταπεντάχρονος πια Φώτος Γιοφύλλης, κατήγορος του λογοτεχνικού «κατεστημένου» κατά την περασμένη δεκαετία, έρχεται να αναγνωρίσει, παρά τη δεδομένη κρίση των αξιών στη λογοτεχνική σκηνή, την εξαιρετική «αξία» του έργου των Ξενόπουλου και Παλαμά.

Με ιδιαίτερα θετικό τρόπο καταγράφονται ο *Κακός δρόμος*, η *Αναθρεφτή* και, για μια ακόμη φορά, ο *Κόκκινος Βράχος*. Ωστόσο, η διαπίστωση μιας έντονης

«διάστασης» που διακρίνει το σύνολο του αφηγηματικού έργου του Ξενόπουλου είναι ορατή, καθώς, παρά τον ενθουσιασμό του, ο αρθρογράφος δεν διστάζει να αναφερθεί με αρνητικό τρόπο στο μυθιστόρημα *Παγίδες για κορίτσια*¹⁸¹. Σε γενικές γραμμές, αν τα επιφυλλιδογραφικά μυθιστορήματα του Ξενόπουλου έχουν, έως τώρα θεωρηθεί ελλιπή σε ρεαλισμό ως προς το περιεχόμενο και τη μορφή, στις αρχές του Μεσοπολέμου, το συγκεκριμένο αφήγημα (που βλέπει, μάλιστα, το φως της δημοσιότητας όχι στις σελίδες της εφημερίδας *Έθνος*, αλλά ενός ευρείας κυκλοφορίας λαϊκού περιοδικού, της *Σφαίρας*), προσλαμβάνεται και ως πορνογράφημα. Μια τέτοια ανταπόκριση θα μπορούσε ίσως να εμπεριέχει την εμπλοκή του συγγραφέα στον «ιστό» της παραλογοτεχνίας της εποχής, αφού, ως γνωστόν, ο περιοδικός Τύπος την περίοδο αυτή βρίθει «σκανδαλιστικών» αφηγήσεων¹⁸².

«Τον κ. Γρηγ. Ξενόπουλο τον εκτιμούσαμε πάντα εξαιρετικά. Είνε για μας τους νεωτέρους του ένας μεγάλος μαιτρ στην πεζογραφία, όπως και ο Κ. Παλαμάς στην ποίηση. Αυτοί οι δύο επηρέασαν όλη την περασμένη γεννεά και την σημερινή! Και ο κ. Ξενόπουλος, κοντά στα άλλα, μας παρουσίασε τελευταία τους δυο μεγαλύτερους θριάμβους του. Το δράμα του "Ανθρώπινο" [...] και σύγχρονα μ' αυτό μας έκανε τη 2α έκδοσι του "Κακού δρόμου". Το διήγημα αυτό είνε ένα από τα αριστουργήματα της πεζογραφίας του κ. Ξενοπούλου. Μαζί με την "Αναθρεφτή" με τον "Κόκκινο βράχο", με ένα πλήθος μικρότερα και με ελάχιστα μεγαλύτερα. Μα αφού θαυμάζουμε έτσι ανεπιφύλακτα και μ' ενθουσιασμό τον κ. Ξενόπουλο, τότε γιατί τον "βρίζουμε", όπως ο ίδιος λέει; Ας το πούμε λοιπόν. Ο κ. Ξενόπουλος δεν θα είχε ανάγκη να τον "βρίζουμε" αν δεν ήταν κουτσομπόλης και πορνογράφος. Γιατί βέβαια δεν θαυμάζουμε τους καυγάδες του, ούτε τις "Παγίδες για κορίτσια" (ένα άνευρο και αψυχολόγητο αισχρογράφημα, χωρίς καμιά πνοή όπου όλα έχουν αποξηρανθή κ' έχουν χαθή μέσα στη χυδαιότητα ενός οίκου ανοχής). Αλλά τον Ξενόπουλο στην καλή του εμφάνιση τον θαυμάζουμε και θα τον θαυμάζουμε πάντα. Και έχουμε τη βεβαιότητα πως το μέλλον θα τον θαυμάσει περισσότερο.»

¹⁸¹ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 434 αρ. 336.

¹⁸² Φώτος Γιοφύλλης, «Γρηγορίου Ξενοπούλου. Ο κακός δρόμος...», περ. *Ανθρωπότης*, έτ. Γ', περ. Β', τχ. Α', Αθήναι, Αύγουστος 1922, σσ. 60-61. Βλ., επίσης, Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της. Στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1940)*, τ. Α', Καστανιώτης, Αθήνα 2001, σ. 58.

Τί εισηγείται ουσιαστικά η εν λόγω κριτική του Γιοφύλλη; Ο Ξενόπουλος, ένας πεζογράφος που επί δύο δεκαετίες οικοδομεί το αφηγηματικό του έργο διαπλέκοντας ερωτικές μυθοπλασίες με κοινωνιολογικά παρεπόμενα—προσεγγίζοντας, όμως, ελάχιστα τη σεξουαλική παράμετρο του ερωτισμού των αφηγηματικών του ηρώων—αποφασίζει τώρα να σκανδαλίσει το αναγνωστικό του κοινό, αφήνοντας προκλητικά την έκφραση του σαρκικού πόθου να «ξεχειλίζει» από τις γραμμές των αφηγημάτων του;

Στην παραγμένη περίοδο του ελληνικού Μεσοπολέμου, όπως ήδη αναφέραμε, οι διαφοροποιήσεις που συμβαίνουν στην ελληνική κοινωνία αφορούν, σε σημαντικό βαθμό, και τις αντιλήψεις περί ερωτικής «ηθικής». Το γεγονός της αποδοχής της ανθώπινης σεξουαλικότητας και των συμπεριφορών που αυτή υπαγορεύει αποτελεί μια εξελικτική διαδικασία που, στα χρόνια αυτά, προκαλεί κάποιες αναταράξεις στην κατεύθυνση της «απελευθέρωσης» των ερωτικών σχέσεων, κυρίως στις αστικές περιοχές. Η αναγνωστική «όρεξη» του κοινού για διηγήσεις με «γαργαλιστικές» λεπτομέρειες είναι ευνόητη και η εμπορικότητα των σχετικών αφηγημάτων δεδομένη... Ο Ξενόπουλος, λοιπόν, ήδη «ευαίσθητος» αφηγηματικά ως προς το ερωτικό συναίσθημα, δεν διστάζει να εμπλακεί, αυτήν την εποχή, και με τη σεξουαλική του παράμετρο. Και σαφώς προκαλεί... Η εμπλοκή του αυτή αποτελεί άραγε μια γνήσια ρεαλιστική ενδεχομένως και πρωτοποριακή, αφηγηματική επιλογή ή, παρά τον υποτιθέμενο ρεαλισμό, ο συγγραφέας οδηγείται στη σκανδαλιστική έκφραση με σκοπό την πλατεία εμπορευματοποίηση της παραγωγής του, όπως αφήνει να εννοηθεί ο Γιοφύλλης;

2.35.

Ο απολογισμός και η «στροφή» του Δ. Π. Ταγκόπουλου

Στα 1922, ο παλιός πολέμιος του Ξενόπουλου, εκδότης του περιοδικού *Ο Νουμάς* Δ. Π. Ταγκόπουλος, αναφέρεται στη σχέση του με τον συγγραφέα και το αφηγηματικό έργο του, μνημονεύοντας τις παλαιότερες «επιθέσεις» με αφορμή το Γλωσσικό. Είναι φανερό ότι η στράτευση του διευθυντή του *Νουμά* στην υπόθεση του Δημοτικισμού—από την οποία έχει εκπορευθεί, σε ένα σημαντικό βαθμό, η αρνητική μεταχείριση του Ξενόπουλου κατά τη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα—έχει πλέον υποχωρήσει.

Εκείνο που βλέπουμε απομένει τώρα στον πρώην «κατήγορο», εκτός της απολογητικής του διάθεσης απέναντι στον συγγραφέα για τη δυσμένεια των προηγούμενων ετών, είναι η πρόθεσή του να του συμπαρασταθεί για να

αντιμετωπίσει τις επιθέσεις της κριτικής, σε αυτά τα νεότερα χρόνια του Μεσοπολέμου¹⁸³:

«[...] Το ζήτημα είναι πως είχε γεννηθεί μεταξύ μας μια φιλολογική αντιπάθεια δίχως λόγο [...] Τον εχτιμούσα και δεν τον έχωνε. Πολιτεύεται άσκημα, έλεγα. Πολύ για τον εαυτό του μιλάει. Όλο pro domo sua [...].

—Μέσα του, έλεγα, υπάρχουνε δυο άνθρωποι. Ο λόγιος Ξενόπουλος και ο έμπορας Ξενόπουλος. Ο λόγιος, σα λόγιος που είναι, πιάνει σωστή την ιδέα ενός έργου του. Μα αμέσως έρχεται ο έμπορας και του σφυρίζει στ' αυτί: "Έτσι που τόπιασες το έργο σου, δε γίνεται δουλιά, δε μας συμφέρει. Πρέπει να ταλλάξεις να το κάνεις λαϊκότερο, για να αρέσει στον κοσμάκη, για να πιάσουμε λεφτά." Κι ο έμπορας πείθει το λόγιο κ' έτσι ο Ξενόπουλος πνίγεται μέσα στο ίδιο του το ταλέντο... Κολοκυθένια εξήγηση — το βλέπω. Ο Ξενόπουλος είναι και μένει λόγιος, ξεχωριστός λόγιος μάλιστα. Ίσως νάν τον ζημιώνει κάπως η υπερπαραγωγή του μα τί τα θέλετε: είναι υπερπαραγωγή, όχι γραμματοβιομήχανου, αλλά γνήσιου λογοτέχνη. Αλλού δυνατή και αλλού αδυνατισμένη. Υπερπαραγωγή όμως λογοτέχνη πάντοτε [...]. Τονέ χτυπούν ακόμα πού και πού στο *Νουμά*, γιατί ο *Νουμάς* έχει παλιούς λογαριασμούς μαζί του, που μείνανε ανεξόφλητοι από την εποχή των γλωσσικών καυγάδων μας, μα γώ, προσωπικά, και τον αγαπώ και τον εχτιμώ. [...]

«Γραμματοβιομήχανος ή λογοτέχνης»; Ο Ταγκόπουλος θέτει εύστροφα το ερώτημα που πλανιέται σχετικά με την πληθωρική αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου και δίνει ο ίδιος την απάντηση, δικαιώνοντας τον παλιό του «αντίπαλο». Η λογοτεχνική υπερπαραγωγή του συγγραφέα, έτσι όπως προσλαμβάνεται από τον κορυφαίο δημοτικιστή, μπορεί να ενέχει ή και να προϋποθέτει το στοιχείο μιας «ποιοτικής» ανισότητας: ουσιαστικά, όμως, η άποψη του Ταγκόπουλου παρέχει γενναία κριτική υποστήριξη στον παλαίμαχο λογοτέχνη, την κρίσιμη αυτή χρονική στιγμή του Μεσοπολέμου, όπου η λογοτεχνική παρουσία του βάλλεται γενικότερα. Μάλιστα, προκειμένου να εκτιμηθεί η σπουδαιότητα αυτής της υπερασπιστικής διάθεσης, θα πρέπει να θυμηθεί κανείς τη σχετική αρθρογραφία εναντίον της αφηγηματογραφίας του συγγραφέα η οποία έχει πρόσφατα δημοσιευτεί από τις σελίδες του *Νουμά* (π.χ. τις περιπτώσεις των Παρορίτη και Γκόλφη).

¹⁸³ Τώρα στο Δημ. Π. Ταγκόπουλος, *Φιλολογικά πορταίτα 1886-1920* [εξώφυλλο: 1886-1922], εκδόσεις Παίριδη, [Αθήνα 1988], σσ. 105-107.

2.36.

Στέλλα Βιολάντη [Έρωτα Εσταυρωμένος] Το διήγημα και το δράμα.

Το 1923 εκδίδεται σε κοινή αυτοτελή έκδοση η αφηγηματική και η δραματοποιημένη εκδοχή του *Έρωτα εσταυρωμένου*, με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Στέλλα Βιολάντη [Έρωτα Εσταυρωμένος]*. Το διήγημα και το δράμα¹⁸⁴.

Μετά τις δυο συγκεντρωτικές εκδόσεις, του 1903 και του 1914 από τον Α. Κωνσταντινίδη και τον Γ. Φέξη αντίστοιχα, οι οποίες αφορούσαν μόνον το διήγημα, η παρούσα τρίτη έκδοση από τον εκδοτικό οίκο της «Εστίας» προβάλλει και τις δύο ειδολογικές μορφές της μυθοπλασίας του Ξενόπουλου. Περιλαμβάνονται δε και εδώ τόσο το «πρελούδιο» όσο και η παλαμική *Στέλλα Βιολάντη* των προηγούμενων εκδόσεων. Αν στη δεύτερη έκδοση, του 1914, ο αρχικός τίτλος του αφηγήματος θεωρείται δευτερεύων και τυπώνεται με τη χρήση διαζευκτικού ή, μετά τον πρωτεύοντα τίτλο της ειδολογικής μεταγραφής του, του δράματος *Στέλλα Βιολάντη*, τώρα το διαζευκτικό καταργείται, προτάσσεται ο τίτλος του δράματος και εντός αγκύλης εγγράφεται ο τίτλος του αφηγήματος. Επιπλέον, σημειώνεται συμπληρωματικά ο ειδολογικός προσδιορισμός των εμπεριεχόμενων κειμένων.

Είναι, νομίζουμε, αυτονόητο ότι αν στη δεύτερη έκδοση του αφηγήματός του, ο Ξενόπουλος συνηγορούσε υπέρ της οικειοποίησης του τίτλου του αντιστοίχου του δράματος (διερμηνεύοντας, προφανώς, τις απαιτήσεις του αναγνωστικού του κοινού) σε αυτήν, την τρίτη έκδοση, προσδοκώντας και πάλι στην ευνοϊκή ανταπόκριση των αναγνωστών του, τυπώνει και το κείμενο του δράματος. Όπως ήδη, έχει επισημανθεί, η επιτυχημένη ειδολογική μεταγραφή του αφηγήματος είναι αυτή που, προφανώς, υπαγορεύει και τη συγκεκριμένη εκδοτική πρακτική.

Αν λάβει κανείς υπόψη του την απόσταση είκοσι και πλέον χρόνων από την πρώτη επαφή του κοινού με τον *Έρωτα εσταυρωμένο* και την ενδεχόμενη απώλεια του ενδιαφέροντος των αναγνωστών, η διαμεσολάβηση της επιτυχημένης δραματικής εκδοχής του αφηγήματος σε κειμενικό επίπεδο, από κοινού με το αρχικό διήγημα, κάνει ορατή την προσδοκία για αναζωπύρωση ενός νέου αναγνωστικού ρεύματος, το οποίο, με τη σειρά του, θα συντελέσει στην ενίσχυση μιας γενικότερης ευνοϊκής πρόσληψης του συγκεκριμένου έργου αλλά και του Ξενόπουλου.

¹⁸⁴ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 367-368 αρ. 18.

2.37.

Τρίμορφη γυναίκα:

Από το αφήγημα στο «κινηματούδραμα»

Μια ακόμη δραματοποίηση αφηγήματος του Ξενόπουλου επιχειρείται στα 1923 και αφορά το επιφυλλιδιογραφικό μυθιστόρημα *Η τρίμορφη γυναίκα*, το οποίο έχει δημοσιευτεί δυο φορές έως τότε, το 1917¹⁸⁵ και το 1922¹⁸⁶. Η περίπτωση αυτή αναφέρεται χαρακτηριστικά ως ένα «πολύ πρωτότυπο κινηματούδραμα»¹⁸⁷ και παρουσιάζεται τον Σεπτέμβρη του 1923 με πρωταγωνίστρια την Κυβέλη Αδριανού.

2.38.

Ο Μινώταυρος κι άλλα νέα διηγήματα (1921-1924):

«Αφιέρωμα» στον Κ. Π. Καβάφη

Στα 1925 εκδίδεται για δεύτερη φορά βιβλίο του συγγραφέα στην Αλεξάνδρεια. Πρόκειται για τη σειρά διηγημάτων του με τίτλο *Ο Μινώταυρος κι άλλα νέα διηγήματα (1921-1924)*¹⁸⁸, η οποία κυκλοφορεί σε 2.500 αντίτυπα¹⁸⁹ από τις εκδόσεις του γνωστού περιοδικού των Αιγυπτιακών *Γράμματα*, που διευθύνει ο Στέφανος Πάργας (Ν. Ζελίτας). Μαζί με άλλα τέσσερα αφηγήματα τυπώνεται το διήγημα, *Ο Μινώταυρος*¹⁹⁰, δημοσιευμένο για πρώτη φορά στα 1923 ως «Μια πολύ παλιά ζακυθινή ιστορία» και συνοδευόμενο εδώ από το σημείωμα: «Στον ποιητή Κ. Π. Καβάφη τον μεγάλο κι αγαπημένο μου, αφιέρωμα»¹⁹¹.

¹⁸⁵ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 432 αρ. 328.

¹⁸⁶ Βλ. *ό.π.*, σ. 435 αρ. 340.

¹⁸⁷ Βλ. σχετικά Κατίνα Γ. Παπά, «Η αλληλογραφία μου με τον Γρ. Ξενόπουλο (β' μέρος)», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΣΤ', τ. 51ος, τχ. 593, 15.03.1952, σσ. 393-400 (: 393), επιστολή αρ. 27, με ημερομηνία 08.10.1923.

¹⁸⁸ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 368 αρ. 21.

¹⁸⁹ Βλ. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Ο Μινώταυρος κι άλλα νέα διηγήματα (1921-1924)*, Έκδοση «Γραμμάτων», Αλεξάνδρεια 1925. Η πληροφορία αναφέρεται στη σελίδα που προηγείται της σελίδας τίτλου.

¹⁹⁰ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 410 αρ. 196.

¹⁹¹ *Ό.π.* [189], σ. 5.

Ανταπαντώντας ο ποιητής, απευθύνει από την Αλεξάνδρεια επιστολή προς τον Ξενόπουλο, όπου τον ευχαριστεί αποκαλώντας τον «μεγάλο λογοτέχνη». Είναι εμφανές ότι ο συγγραφέας, παρά τη φιλία που τον δένει χρόνια με τον Παλαμά, αγνοεί τις «κατηγορίες» που εγείρονται αυτήν την εποχή για την ποιητική τέχνη του Αλεξανδρινού με επίκεντρο την παλαμική δυσμένεια, αποστασιοποιείται και υιοθετεί στάση εκτίμησης και αποδοχής του έργου του Καβάφη¹⁹²:

«Αλεξάνδρεια, 18 Αυγούστου 1925

Φίλε κ. Ξενόπουλε,

Σας ευχαριστώ θερμώς για το αφιέρωμα του "Μινωταύρου". Ήταν μεγάλη καλοσύνη σας και το θεωρώ μεγάλη τιμή μου. Είναι ένα νέον δείγμα φιλίας από σας, εις τον οποίον ήδη έχω τόσην ευγνωμοσύνην. Το 1903, υπό όρους όλως διαφορετικούς, είχατε την καλωσύνην να με παρουσιάσετε και να με υποστηρίξετε [...]. Μ' ευχαριστεί δε εις άκρον το ότι εξακολουθεί έως την σήμερον το έργον μου να ελκύει το ενδιαφέρον ενός μεγάλου λογοτέχνου σαν τον Ξενόπουλο.

Ο φίλος σας,

Κ. Π. Καβάφης»

Το γεγονός της τιμητικής αφιέρωσης εκ μέρους του Ξενόπουλου, της αποδοχής της από τον Καβάφη, αλλά και της ευρύτερης εκτίμησης του τελευταίου προς τη λογοτεχνική οντότητα του Ζακυνθινού συγγραφέα προφανώς «εξυπηρετεί» και τους δύο...

Αν και ο Ξενόπουλος δείχνει να βρίσκεται υπό καθεστώς δυσμενούς κριτικής ανταπόκρισης στην Ελλάδα με επίκεντρο τον επιφυλλιδογραφικό του προσανατολισμό, φαίνεται ότι εξασφαλίζει επαρκή αναγνωστική αποδοχή στους κόλπους της ελληνικής παροικίας στην Αλεξάνδρεια, ώστε να επιτύχει τη συγκεκριμένη έκδοση των διηγημάτων του. Η εποχή κατά την οποία ο συγγραφέας εναγωνίως αναζητούσε στους ίδιους κύκλους αναγνωστικό και αγοραστικό κοινό για τα βιβλία του, μέσω της συνδρομής του Καβάφη, πριν από είκοσι σχεδόν χρόνια, έχει μάλλον παρέλθει. Το κλίμα της αναγνωστικής υποδοχής του Ξενόπουλου στην Αλεξάνδρεια διαγράφεται τώρα ευνοϊκό.

2.39.

Η αναθρεφτή

¹⁹² Γ. Π. Σαββίδης, *Κ. Π. Καβάφης και Γρ. Ξενόπουλος. Ανασύνθεση μιας λογοτεχνικής σχέσης 1901-1944...*, ό.π. [72], σ. 37.

Το αναγνωστικό «ενδιαφέρον» του Βενιζέλου

Από το 1906, έχει γίνει, ως γνωστόν, η δημοσίευση του διηγήματος του Ξενόπουλου *Η αναθρεφτή* στις σελίδες των *Παναθηναίων*. Είκοσι περίπου χρόνια αργότερα πραγματοποιείται αυτοτελής έκδοσή του, από τον εκδοτικό οίκο του Χρ. Γανιάρη, με αφιέρωση στον γνωστό δημοσιογράφο Βλ. Γαβριηλίδη¹⁹³. Το γεγονός αναφέρεται χωρίς χρονολόγηση από τον Π. Μαρκάκη¹⁹⁴. ωστόσο, σχετικό δημοσίευμα στην εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* του Δημ. Λαμπράκη τον Μάρτη του 1925 νομίζουμε πως πιστοποιεί ως έτος έκδοσης το 1924 (ή, με μικρή, όμως, πιθανότητα, το 1925)¹⁹⁵:

«Εις την σειράν των "μικρών αριστουργημάτων" ο εκδοτικός οίκος Γανιάρη μας έδωκεν τας ημέρας αυτάς, εις κομψήν έκδοσιν την "Αναθρεφτή" του κ. Γρ. Ξενοπούλου. [...] Η "Αναθρεφτή", από τα παλαιά διηγήματα του κ. Ξενοπούλου, είνε μια χαριτωμένη ζακυνθινή ηθογραφία, αλλά και από της καλλίτερες, της πειο ζωντανές, που έχει γράψει ο πολυγραφότατος και πολυσχιδέστατος συγγραφεύς. [...]»

Ο πραγματικός λόγος της δημοσίευσης του άρθρου είναι, όπως αναφέρεται, η προβολή στοιχείων του προλόγου που θέτει ο Ξενόπουλος εν όψει της εν λόγω έκδοσης του διηγήματός του, όπου καταγράφει —ως προσωπική του μαρτυρία από το έτος 1915— μιαν αναγνωστική εμπειρία του τότε πρωθυπουργού της χώρας Ελ. Βενιζέλου, που αφορά την *Αναθρεφτή*. Κατά τον Ξενόπουλο, λοιπόν, το ενδιαφέρον του Βενιζέλου για την *Αναθρεφτή* ήταν τέτοιο ώστε ο τελευταίος να θυσιάσει χρόνο από τον βραδινό του ύπνο, ξενυχτώντας, προκειμένου να ακούσει την ολοκλήρωση της ανάγνωσής της κατά τη διάρκεια φιλολογικής βεγγέρας που γινόταν στο σπίτι του σπουδαίου Έλληνα μουσουργού Μ. Καλομοίρη. Με βάση τα παραπάνω, βέβαια, και με το σκεπτικό πως *Η αναθρεφτή* είχε δημοσιευτεί στα *Παναθήναια* από το 1906, δηλαδή σχεδόν δέκα χρόνια πριν από τη χρονική στιγμή της «ανάγνωσης» αυτής, βγάζει κανείς το συμπέρασμα πως το αναγνωστικό ενδιαφέρον του Βενιζέλου για το αφήγημα αυτό του Ξενόπουλου θα μπορούσε να είχε εκδηλωθεί ενωρίτερα, μολονότι

¹⁹³ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 368 αρ. 20.

¹⁹⁴ Βλ. Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου. Πρώτη συμβολή», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ', τ. Ν', τχ. 587, Αθήναι Χριστούγεννα 1951, σσ. α'-λ' (:δ') αρ. 11].

¹⁹⁵ Ε. Γρ., «Η "Αναθρεφτή" του κ. Ξενοπούλου και ο Βενιζέλος», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, έτ. Δ', αρ. 1096, 13.03.1925, σ. 3, στήλη «Νέα Βιβλία». Βλ. σχετικά και Γιώργος Α. Παναγιώτου, *Ελεύθερον Βήμα, Δημοσιεύματα 1922-1944. Βιβλιογραφική καταγραφή*, Αθήνα 1978, λήμμα 7721, σ. 187.

κατά το έτος της πρώτης δημοσίευσής του ο μεγάλος Έλληνας πολιτικός είχε με τόσα να ασχοληθεί... Όμως, κάλλιο αργά παρά ποτέ...

2.40.

Η υποδοχή της θεατρικής τριακονταετηρίδας του Ξενόπουλου

Στα 1925 τιμάται η τριακονταετής παρουσία του συγγραφέα στο θέατρο. Με πρωτοβουλία της Εταιρείας Ελλήνων Θεατρικών Συγγραφέων εκδίδεται *Αναμνηστικόν Τεύχος για την θεατρική τριακονταετηρίδα του Γρηγορίου Ξενοπούλου*¹⁹⁶. Αξίζει να επισημάνουμε ότι στον εν λόγω τόμο εκφράζονται γενικά απόψεις για τον Ξενόπουλο ως δημιουργό, συμπεριλαμβανομένων και αυτών που αφορούν την αφηγηματογραφία του. Αν και πρόκειται, κατά κύριο λόγο, για ευνοϊκές εκτιμήσεις —άλλωστε ως τέτοιες θα μπορούσαν να εμπεριέχονται σε μian τιμητική έκδοση— παραθέτουμε ορισμένες από αυτές με το σκεπτικό ότι, ακριβώς επειδή διατυπώνονται στο πλαίσιο ενός αφιερώματος για τη δραματογραφία του συγγραφέα, αποτελούν και ασφαλή πειστήρια της ιδιαίτερης συμβολής της αφηγηματογραφίας του στη διαμόρφωση της συνολικής του ταυτότητας ως πνευματικού δημιουργού.

Ο Γ. Βλαχογιάννης, με αφορμή την αναφορά του στον Ξενόπουλο, εκφράζεται μάλλον απαξιωτικά ως προς την επίδραση των δυτικών λογοτεχνιών σε έργα της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Στο πλαίσιο, λοιπόν, μιας «ελληνοκεντρικής» αισθητικής προσλαμβάνει την αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου ως ¹⁹⁷

«[...] έργο ευσυνείδητο και μεθοδικό μέσα στη φιλολογική πλημμύρα, που μας πνίγει το μυαλό και μας ζαλίζει με τ' αναρχικά της και φραγκοσπαρμένα γεννοβολήματα.[...]».

Τόσο η πεζογραφία όσο και η δραματογραφία του συγγραφέα συνεκτιμώνται θετικά για τη μεγάλη συμβολή τους στην καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας, έτσι ώστε ο Ξενόπουλος να δικαιούται την «εθνική αναγνώριση». Αξίζει να αναφέρουμε, επίσης, τον ιδιαίτερο χαρακτηρισμό με τον οποίο παρουσιάζεται ο συγγραφέας ως

¹⁹⁶ Βλ. *Αναμνηστικόν τεύχος για την θεατρική τριακονταετηρίδα του Γρηγορίου Ξενοπούλου, 1895-1925*, Τυπογραφικά Καταστήματα "Ακροπόλεως", 1925.

¹⁹⁷ *Ό.π.*, σσ. 65-66. Βλ. και Επίμετρο, σ. 542.

«ακαταπόνητος» εργάτης της πέννας, θύμα της βιοποριστικής ανάγκης αλλά και της εμπορευματοποίησης του λογοτεχνικού μόχθου:

«[...] Ο Ξενόπουλος πρέπει να θαυμάζεται ακόμα σαν ακαταπόνητος πνευματικός βιοπαλαιστής, που όλη τη ζωή του την πέρασε στο σκαμνί, με την πέννα στο χέρι, κατάδικος ισόβιος της πνευματικής τυραννίας, που λέγονται Ελληνικά Γράμματα και που μόνο σκοπό έχουν να πλουτίζουν τον εκδότη το σταυρωτή. [...]»

Η Ελένη Ουράνη, πάλι, ως Άλκης Θρύλος, επισημαίνει τη —συχνά όχι επιτυχημένη, όπως αφήνει να εννοηθεί— προσπάθεια του Ξενόπουλου να εισαγάγει στην αφηγηματογραφία του νεοτεριστικά στοιχεία και τονίζει την ανάγκη μιας εμπειριστωμένης μελέτης γι' αυτήν¹⁹⁸.

“Τον Ξενόπουλο ως λογοτέχνη με γάλα ως εκτιμώ”, φέρεται να δηλώνει, μεταξύ άλλων, ο Κ. Π. Καβάφης¹⁹⁹. Το ποιητικό έργο του Αλεξανδρινού, με άξονα την πρωτοπόρα αισθητική που πρεσβεύει, αποτελεί, όπως ήδη σημειώσαμε, σημείο αιχμής για την αθηναϊκή κριτική την εποχή αυτή. Η άποψη που εκφράζει ο Καβάφης για τον λογοτέχνη Ξενόπουλο διαθέτει ιδιαίτερη βαρύτητα· ωστόσο, είναι εύκολα κατανοητή και η συμπάθεια, με την οποία μπορεί να εκδηλώνει ο ποιητής την κρίση του αυτή, για τον άνθρωπο που όχι μόνον έχει συμβάλει σε μεγάλο βαθμό στην παρουσίαση του δικού του έργου στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό από τις αρχές του αιώνα, αλλά και ακολουθεί πάγια υποστηρικτική θέση σε σχέση με την ποίησή του.

Τη δε κατά βάση «ζακυνθιολογική» πρόσληψη της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου εκφράζει ο γνωστός συντοπίτης του, δημοσιογράφος και ιστοριοδίφης Κ. Καιροφύλας, σε ένα σχόλιο με κυρίαρχη την αναγνωστική επιβίωση της *Μαργαρίτας Στέφα*²⁰⁰.

Ως ομότεχνος του συγγραφέα, ο Δ. Κόκκινος αναφέρεται συνολικά στο έργο του Ξενόπουλου, αναγνωρίζοντας γενικά τη θετική αντάποκριση του αναγνωστικού κοινού. Ο αρθρογράφος διακρίνει στην αποδοχή αυτή τον «τεχνικό ακροβατισμό» απέναντι σε αυτό ως προς την προσέγγιση των αναγνωστών και όχι την υποβάθμιση της ποιότητας του έργου του, όπως θεωρούν άλλοι. Τέλος, αναγνωρίζεται «ωριμότητα» τόσο στη λογοτεχνική γενιά που ανέδειξε τον Ξενόπουλο ως αφηγηματογράφο όσο και στο αναγνωστικό κοινό της εποχής, το οποίο έγινε θετικός αποδέκτης του αφηγηματικού έργου του²⁰¹.

¹⁹⁸ Βλ. *ό.π.*, σσ. 69-70. Βλ. και Επίμετρο, σ. 543.

¹⁹⁹ *Ο.π.*, σ. 70.

²⁰⁰ Βλ. *ό.π.*, σσ. 70-71. Βλ. και Επίμετρο, σ. 543.

²⁰¹ Βλ. *ό.π.*, σ. 71. Βλ. και Επίμετρο, σ. 544.

Επίσης, τον λανθάνοντα θαυμασμό ακόμη και των επικριτών του συγγραφέα θεωρεί δεδομένο ο ποιητής Μ. Μαλακάσης, τοποθετώντας τη μυθιστοριογραφία του πρώτου στο ίδιο ποιοτικό επίπεδο με τη δραματογραφία του²⁰².

Η πολυσχιδής προσωπικότητα του Ξενόπουλου και η πολυμορφία της πνευματικής παραγωγής του αποτελούν για τον γνωστό δημοσιογράφο, κριτικό, μυθιστοριογράφο και θεατρικό συγγραφέα Σπύρο Μελά ασφαλή κριτήρια ώστε ο Ζακυνθινός «άνθρωπος των γραμμάτων» να χαρακτηρίζεται ως ο «εργατικότερος και παραγωγικότερος» Έλληνας συγγραφέας, αλλά και ως ο «πολυμορφότερος» της εποχής του. Ο Μελάς, ωστόσο, προβληματίζεται για το μέρος της πεζογραφικής παραγωγής του συγγραφέα που δικαιούται τη μεγαλύτερη προσοχή και φαίνεται να θεωρεί πως το «μυθιστόρημά του και το διήγημα, και μάλιστα το ηθογραφικό, διαβάζεται πάντα με πολλή ευχαρίστηση κι ενδιαφέρον». Γενικά, το έργο του Ξενόπουλου καταγράφεται ως «πολιτισμένο, γεμάτο γνώση της τεχνικής, λεπτότητα, ορθοφροσύνη και παρατήρηση ζωής»²⁰³.

Στη συνέχεια, η άποψη του Παλαμά, εστιάζοντας στην αφηγηματογραφία του συγγραφέα (αφού ο ποιητής δηλώνει έλλειψη ενημέρωσης για τη δραματογραφία του Ξενόπουλου), συνεχίζει την «υπεράσπιση» της εικοσιπεντάχρονης αναγνωστικής παρουσίας της και αγνοεί τις ενστάσεις που έχουν διατυπωθεί σχετικά με τη λογοτεχνική της αξία. Αυτό που ο ποιητής με έμφαση επισημαίνει, είναι ότι η μυθιστοριογραφία αποτελεί τον κατ' εξοχήν «τόπο» δημιουργίας του Ξενόπουλου — ο συγγραφέας «βασιλεύει εκεί» — γράφει χαρακτηριστικά²⁰⁴.

Ως συντοπίτης και επιστήθιος φίλος του συγγραφέα, ο Μ. Σιγούρος διατυπώνει με χαρακτηριστικό τρόπο μια ακόμη «ζακυνθιολογική» πρόσληψη του αφηγηματικού έργου του Ξενόπουλου. Αφήνοντας προφανείς αιχμές για την αφηγηματική γραφή των νεότερων πεζογράφων επικεντρώνεται στον διηγηματογράφο Ξενόπουλο, αποδίδοντάς του όχι μόνο τον χαρακτηρισμό του «κλασσικού καλλιτέχνη» αλλά και του «μοναδικού» στο είδος της νεοελληνικής διηγηματογραφίας. Διακρίνει, ωστόσο, «ανισοδυναμία» στο σύνολο της λογοτεχνικής του παραγωγής του θεωρώντας την αναγνωστική επιβίωση στη ροή του χρόνου ως τελικό κριτή²⁰⁵.

Από την άλλη, τον απολογητικό χαρακτήρα μιας εκ βαθέων εξομολόγησης φαίνεται να έχει η δήλωση του Δ. Π. Ταγκόπουλου για τον συγγραφέα, στην οποία κυριαρχεί γενικά η ιδιάζουσα πρόσληψη του Ξενόπουλου ως αφηγηματογράφου-«μάρτυρα»

²⁰² *Ο.π.*, σ. 75. Βλ. και *Επίμετρο*, σ. 544.

²⁰³ *Ο.π.*, σ. 76. Βλ. και *Επίμετρο*, σ. 544.

²⁰⁴ Βλ. *ό.π.*, σσ. 79-80. Βλ. και Κ. Παλαμάς, «Για τον Γρηγόριο Ξενόπουλο (Στη θεατρική τριακονταετηρίδα του)», τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 14ος, Γκοβόστης, [Αθήνα] χ.χ., σ. 143. Βλ. και *Επίμετρο*, σ. 545.

²⁰⁵ Βλ. *ό.π.*, σσ. 82-83. Βλ. και *Επίμετρο*, σσ. 545-546.

της λογοτεχνίας, με βάση την πολυγραφία του. Λόγος γίνεται, επίσης, και για τις επιθέσεις που δέχτηκε ο συγγραφέας με αφορμή τη διαμάχη του συγγραφέα για το Γλωσσικό Ζήτημα²⁰⁶.

Τέλος, ο ποιητής Ρώμος Φιλύρας, αναφέρεται με τον προσωπικό του τρόπο, δηλαδή έμμετρα, οικειοποιούμενος αφηγηματικές ηρωϊδες του Ξενόπουλου με ευρεία αναγνωστική αποδοχή, όπως τη Φωτεινή Σάντρη, τη Στέλλα Βιολάντη ή την Κοντέσα Βαλέραϊνα²⁰⁷.

2.41.

Ολοκληρωτική απαξίωση εκ μέρους του Φ. Πολίτη

Με αφορμή τον εορτασμό της θεατρικής τριακονταετηρίδας του Ξενόπουλου ο Φώτος Πολίτης δημοσιεύει στην εφημερίδα *Πολιτεία* άρθρο με τίτλο «Μία τριακονταετηρίς», όπου απορρίπτει ουσιαστικά το έργο του συγγραφέα στο σύνολό του. Η αρνητική αυτή στάση του, ωστόσο, φαντάζει μάλλον προδιαγεγραμμένη, στο πλαίσιο του γενικότερου αρνητισμού του για τη νεοελληνική λογοτεχνία²⁰⁸:

«[...] Ο κ. Ξενόπουλος είναι άξιος τιμής δια την εργατικότητα του. Είναι συγγραφέυς καλός. Έδωσαν ε ρ γ α σ ί α ν – ΕΡΓΟΝ όμως όχι! Αυτή είναι η διαφορά. Άς τιμηθή ο εργάτης, αφού δεν υπάρχει ο δημιουργός [...]»,

αναφέρεται χαρακτηριστικά.

2.42.

Ενδιαφέρουσες διαφημιστικές καταχωρήσεις για νέες και παλαιότερες εκδόσεις

Στα 1926 τυπώνεται από την «Εστία» το πρωτοδημοσιευμένο κατά το 1925 μυθιστόρημα του Ξενόπουλου *Τερέζα Βάρμα Δακόστα*²⁰⁹ φέροντας τον επίτιτλο *Ένας*

²⁰⁶ Βλ. *ό.π.*, σσ. 85-86. Βλ. και Επίμετρο, σ. 546.

²⁰⁷ Βλ. *ό.π.*, σσ. 86-87. Βλ. και Επίμετρο, σσ. 546-547.

²⁰⁸ Φ. Πολίτης, «Μία τριακονταετηρίς», εφ. *Πολιτεία*, 02.09.1925. Τώρα στο Φ. Πολίτης, *Εκλογή από το έργο του. Είκοσι χρόνια κριτικής*, τ. Α΄, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», [Αθήνα] 1938, σσ. 273-275.

²⁰⁹ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 379 αρ. 46.

σύγχρονος μεσαιώνας. Το εν λόγω βιβλίο κυκλοφορεί σε 3.000 αντίτυπα²¹⁰, ενώ από το εξώφυλλό του «υπενθυμίζεται» στον υποψήφιο αναγνώστη η θεσμική αναγνώριση του συγγραφέα, καθώς κάτω από το όνομά του τυπώνεται η τιμητική διάκριση που έχει λάβει: «Εθνικόν Αριστείον Γραμμάτων και Τεχνών»...

Αναφορά αυτής της διάκρισης βρίσκουμε, όμως, την ίδια χρονιά και στην έκδοση του *Τρελλού με τους κόκκινους κρίνους*²¹¹, του 1901, η οποία πραγματοποιείται στους κόλπους της ελληνικής παροικίας στην Αλεξάνδρεια από τον εκδοτικό οίκο του Άγ. Κασιγόνη. Άς σημειώσουμε πως τον προηγούμενο χρόνο έχει κυκλοφορήσει, επίσης στην Αλεξάνδρεια, η συλλογή διηγημάτων του συγγραφέα *Ο Μινώταυρος κι άλλα διηγήματα (1921-1924)*²¹². Έτσι, μπορεί βάσιμα να υποτεθεί ότι βρισκόμαστε, μπροστά σε μια ανοδική πορεία της αναγνωστικής ανταπόκρισης σε σχέση με την διηγηματογραφία του Ξενόπουλου στον ακμάζοντα αυτό κόμβο του παροικιακού Ελληνισμού.

Ακόμη, το 1926 εκδίδονται τα μυθιστορήματα του Ξενόπουλου *Πλούσιοι και φτωχοί*²¹³ και *Τίμιοι και άτιμοι*²¹⁴, ως πρώτο και δεύτερο μέρος μιας «κοινωνικής τριλογίας» που περιλαμβάνει τα αφηγήματα *Πλούσιοι και φτωχοί*, *Τίμιοι και άτιμοι* και *Τυχεροί και άτυχοι*, τα οποία, ως γνωστόν, έχουν πρωτοδημοσιευτεί στα 1919, 1921-22 και 1924 αντίστοιχα. Όλες δε οι παραπάνω εκδόσεις γίνονται από τον εκδοτικό οίκο της «Εστίας». Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι διαφημιστικές καταχωρήσεις, οι οποίες εισάγονται στα αντίτυπα της *Τερέζας Βάρμα Δακόστα* σχετικά με την έκδοση της «κοινωνικής τριλογίας» που προαναφέραμε:

«ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ ΕΚΔΟΤΗΣ ΑΘΗΝΑΙ
ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΡΙΛΟΓΙΑ

Τρία μεγάλα, αυτοτελή αλλά και αλληλένδετα κοινωνικά μυθιστορήματα, τα πρωτοτυπότερα και τα σημαντικότερα της όλης σειράς των *Απάντων*

Α΄

ΠΛΟΥΣΙΟΙ ΚΑΙ ΦΤΩΧΟΙ

²¹⁰ Βλ. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Ένας σύγχρονος Μεσαιώνας. Τερέζα Βάρμα Δακόστα*, Εκδότης Ιωάννης Δ. Κολλάρος, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι 1926, σ. 4.

²¹¹ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 369, αρ. 22.

²¹² Βλ. *ό.π.*, σ. 369, αρ. 21.

²¹³ Βλ. *ό.π.*, σ. 379-380 αρ. 47.

²¹⁴ Βλ. *ό.π.*, σ. 380 αρ. 48.

320 σελίδες. —Δίχρωμον εξώφυλλον με σκίτσο του κ. Στ. Ξενοπούλου. Τιμάται δρ. 30. —Εις το έργον τούτο εξετάζεται το μέγα πρόβλημα των Πλουσίων και των Φτωχών, αν δηλαδή υπάρχουν, όπως ισχυρίζονται μερικοί, δυο ράτσες χωριστές, αν οι άνθρωποι γεννώνται προωρισμένοι από τη Φύση άλλοι να μείνουν φτωχοί κι άλλοι να γίνουν πλούσιοι. Ο Πώπος ο Δαγάτορας, ο παράξενος ήρωας του μυθιστορήματος, πείθεται ότι η θεωρία αυτή είναι αληθινή κι ότι ο ίδιος ανήκει στη ράτσα των Φτωχών.

Έτσι γίνεται σοσιαλιστής, γιατί, όπως τον πείθει ο φιλόσοφος Λέων Χαρίσης, μόνο ο Σοσιαλισμός θα επανορθώσει κατά το δυνατό την τεράστια αυτή αδικία της Φύσεως. Απ' αυτό ο συγγραφέας παίρνει αφορμή να παρουσιάσει τους πρώτους-πρώτους σοσιαλιστάς που φάνηκαν στην Ελλάδα προ 30-40 ετών. Κάνει ούτως ειπείν λίγη ιστορία του Ελληνικού Σοσιαλισμού, διατηρεί όμως κι όλη του την ανεξαρτησία. Το μυθιστόρημα αυτό, η δραματική ψυχογραφία του Πώπου Δαγάτορα κι η ηθογραφία της εποχής του και του κύκλου του στις Αθήνας, ως έργο κοινωνικό, είναι αντικειμενικό και αμερόληπτο.

Β΄

ΤΙΜΙΟΙ ΚΑΙ ΑΤΙΜΟΙ

Τυπώνεται τώρα. —Σ' αυτό δείχνεται ότι από όλα τ' ανθρώπινα κτήματα, το πιο λεπτό κι ακαθόριστο είναι η Τιμή. Υπάρχουν Τίμιοι και Άτιμοι κατά συνθήκη, όπως υπάρχουν Τίμιοι και Άτιμοι αληθινά. Ένας άνθρωπος τίμιος κατά συνθήκη, μπορεί να είναι άτιμος, και πάλι ένας άτιμος κατά συνθήκη μπορεί να είναι ο τιμιότερος των ανθρώπων.

Τέτοιος είναι κι ο Δήμος Σπάθης, ο ήρωας του μυθιστορήματος, ο αγαθός, ο ενάρτετος, ο ευθύς, ο τίμιος, αλλά διαρκώς για την κοινωνία ατιμασμένος. Το βιβλίο, του ίδιου όγκου με το προηγούμενο, θα τιμάται επίσης 30 δρ.

Γ΄

ΤΥΧΕΡΟΙ ΚΑΙ ΑΤΥΧΟΙ

Το τρίτο μυθιστόρημα της "Κοινωνικής Τριλογίας" θα τυπωθή λίαν προσεχώς. —Σ' αυτό εξετάζεται το πρόβλημα της Τύχης. Τι είναι καθαυτό καλοτυχία και τι κακοτυχία; Υπάρχουν Τυχεροί και Άτυχοι εκ γενετής; Όλα τα παράξενα, τ' ανεξήγητα και τα μυστηριώδη που παρουσιάζει σ' αυτό το κεφάλαιο η ζωή, συγκεντρώνονται στη βιογραφία των δυο αντιθέτων ηρώων του μυθιστορήματος, δυο στενών φίλων, του τυχερού Στέλιου και του άτυχου Ρίτσου. Στο τέλος όμως δείχνεται πώς, χωρίς να το ξέρουν ούτε αυτοί ούτε ο κόσμος, ο πρώτος ήταν ο καθαυτό άτυχος κι ο δεύτερος ο καθαυτό τυχερός.»²¹⁵

²¹⁵ Βλ. ό.π. [209].

Εστιάζοντας στην καταχώρηση για τους *Πλούσιους και φτωχούς*, ενδεχομένως την πιο ενδιαφέρουσα από άποψης κριτικής θεώρησης, παρατηρούμε πως ο προβληματισμός του Ξενόπουλου σχετικά με την ύπαρξη ταξικών διαφορών στην ελληνική κοινωνία, έτσι όπως παρουσιάζεται στο συγκεκριμένο αφήγημα, χαρακτηρίζεται ως απόπειρα ιστοριογράφησης, εκ μέρους του, του σοσιαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα. Ιδιαίτερα τονίζεται, ωστόσο, η πρόθεση για ανεξαρτησία στη σκέψη του συγγραφέα, καθώς είναι εμφανές πως οι συγκεκριμένες επισημάνσεις αποσκοπούν, μεταξύ άλλων, και στο ξεκαθάρισμα του τοπίου σε σχέση με τις ιδεολογικές απόψεις του: ο Ξενόπουλος δεν γράφει ως οπαδός (ή αντίπαλος) των αρχών του σοσιαλισμού· είναι αντικειμενικός και αμερόληπτος στη συγγραφή του, δεν προπαγανδίζει. Οι αναγνώστες, λοιπόν, του έργου του, σε όποιο χώρο κι αν ανήκουν ιδεολογικά μπορούν να νιώθουν «ασφαλείς», το έργο του συγγραφέα τούς «καλύπτει» όλους... Ο «άγνωστος» συντάκτης του κειμένου της συγκεκριμένης καταχώρησης είναι προφανές πως αποσκοπεί στην προσέλκυση του αναγνωστικού κοινού: ενός ευρέος, φυσικά, αναγνωστικού κοινού, κάθε ιδεολογικού φάσματος, αφού ο συγγραφέας είναι ο συγγραφέας όλων των Ελλήνων.

Μια άλλη διαφημιστική καταχώρηση συναντάμε στην αλεξανδρινή έκδοση του διηγήματος *Ο τρελλός με τους κόκκινους κρίνους*, για την οποία έγινε ήδη λόγος. Αφορά δε το μυθιστόρημα *Ισαβέλλα*²¹⁶, παρ' ότι έχουν μεσολαβήσει τρία χρόνια από την έκδοσή του. Εδώ, δίνεται έμφαση στην ιδιαίτερη αφηγηματική φόρμα που χρησιμοποιεί ο Ξενόπουλος, η οποία χαρακτηρίζεται από συνοπτικότητα περιγραφών και αναλύσεων, στοιχείο το οποίο μπορεί να λειτουργεί υπέρ μιας «ευκολότερης» ανάγνωσης του αφηγήματος. Διαβάζουμε²¹⁷:

«ΕΞΕΔΟΘΗ
ΓΡ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ
Ι Σ Α Β Ε Λ Λ Α

Το δραματικότερο, το μεγαλοπρεπέστερο, το συγκινητικότερο, το πρωτοτυπότερο μυθιστόρημα του ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ.

Αληθινή τραγωδία, που απ' αρχής μέχρι τέλους κρατεί τον αναγνώστη σε μια διαρκή αγωνία. Η σπαρακτική ιστορία μιας ωραίας και δυνατής κόρης, που μια άγρια, αμείλικτη Μοίρα σωρεύει επάνω της τις μεγαλύτερες συμφορές. Προηγείται "Εισαγωγή", στην οποία ο συγγραφέας εξηγεί την ιδέα του έργου του. Ακολουθεί "Πρόλογος" όπου εξιστορούνται τα προηγούμενα ("Πέντε χρόνια πρωτύτερα") και κατόπι αρχίζει η τραγωδία, που όπως οι αρχαίες,

²¹⁶ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 377 αρ. 41.

²¹⁷ Βλ. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Ο τρελλός με τους κόκκινους κρίνους*, εκδοτικός οίκος Α. Κασσιγόνη, Αλεξάνδρεια 1926, σ. 87.

εκτυλίσσεται όλη εντός 24 ωρών ("Το Εικοσιτετράωρο"). Είναι το πρώτο και το μόνο μυθιστόρημα που γράφτηκε με τέτοια φόρμα. Δεν έχει σχεδόν καθόλου περιγραφές και μεγάλες αναλύσεις. Ο δραματικός διάλογος κυριαρχεί και τ' αναπληρώνει όλα. Η "ΙΣΑΒΕΛΛΑ" εξεδόθη εις κομψότατον τόμον, με καλλιτεχνικώτατον δίχρωμον εξώφυλλον.

ΕΚΔΟΤΗΣ: ΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΣΙΓΟΝΗΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ 1923»

2.43.

Ο κατήφορος:

Ένα μυθιστόρημα «βαρύ δια μίαν εφημερίδα απλώς ευπρεπή»

Την ίδια πάντα χρονιά (1926), ένα γεγονός που προκαλεί αίσθηση στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό είναι η δημοσίευση στην εφημερίδα *Καθημερινή* του μυθιστορήματος του Ξενόπουλου *Ο κατήφορος*²¹⁸. Σύμφωνα με τον ίδιο τον συγγραφέα, πρόκειται για επεξεργασμένη μορφή του μυθιστορήματος *Παγίδες για κορίτσια*, του 1921-22. Αφού καλύψει χρονικό διάστημα τεσσάρων περίπου μηνών (από τον Ιούλιο ως τα μέσα Νοεμβρίου), η δημοσίευση διακόπτεται από τον διευθυντή της εφημερίδας Γ. Βλάχο με το σκεπτικό ότι το αφήγημα προσβάλλει τα χρηστά ήθη των αναγνωστών της. Στο ερώτημα-διαμαρτυρία, μάλιστα, ενός (υποτίθεται δυσαρεστημένου από τη διακοπή), αναγνώστη της εφημερίδας, αναγκάζεται, η διεύθυνση του εντύπου, να «απολογηθεί» με άρθρο όπου ο μεν Ξενόπουλος εκλαμβάνεται ως συγγραφέας «περιγράφων κατά τρόπον καταπληκτικώς άσεμνον την ζωήν της ατυχούς ηρωίδος του», ο δε *Κατήφορος* ως μυθιστόρημα «πιθανώς ρεαλιστικόν και σπουδαίον αλλά βαρύ δια μίαν εφημερίδα απλώς ευπρεπή». Ας δούμε τί γράφεται χαρακτηριστικά²¹⁹:

«Αναγνώστης μας ερωτά διατί "αυθαιρέτως" διεκόπη ο *Κατήφορος* του κ. Γρ. Ξενοπούλου. Απαντώμεν: Διότι ο *Κατήφορος*, παρά πάσαν εκ μέρους της Διευθύνσεως του φύλλου σύστασιν, είχε προαχθή τας τελευταίας αυτάς ημέρας εις ανάγνωσμα, το οποίον μία εφημερίς, σεβομένη το αναγνωστικόν της κοινόν, δεν έχει δικαίωμα να παρουσιάζη. [...] Μετά τας πρώτας επιφυλλίδας η Διεύθυνσις του φύλλου δια σημειώματος παρεκάλεσε τον συγγραφέα να

²¹⁸ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 436-437 αρ. 352.

²¹⁹ Ανώνυμα, «Εξηγήσεις», εφ. *Η Καθημερινή*, έτ. 8ο, αρ. φύλ. 1929, 19.11.1926, σ. 1. Βλ. Επίμετρο, σσ. 547-548.

μετριάση τας ασέμνους περιγραφάς του διότι θα ευρίσκετο εις την ανάγκην να διακόψη πραξικοπηματικώς το ανάγνωσμα. Ο συγγραφεύς εφάνη πεισθείς εις την παρατήρησιν και ο *Κατήφορος* εξελίσσετο οπωσδήποτε ομαλώς. Τελευταίως όμως ο κ. Ξενόπουλος, φρονών ίσως ότι η εφημερίς έχει ανάγκην να καταφεύγη εις μέσα, τα οποία εδημιούργησαν τας κυκλοφορίας άλλων της συναδέλφων, εξηκολούθησε περιγράφων κατά τρόπον καταπληκτικώς άσεμνον την ζωήν της ατυχούς ηρωίδος του, ώστε σωτηρία δεν παρουσιάζετο άλλη: 'Η το μυθιστόρημα έπρεπε να διακοπή επί ζημία πιθανώς της εφημερίδος, διότι και τα άσεμνα έχουν πολλούς αναγνώστας, ή η εφημερίς έπρεπε να παραταχθή ουραγός άλλων εντύπων, προς τα οποία δεν αποφάσισε να μοιάση ακόμη. Ούτω, αυθαιρέτως διεκόπη χθες ο *Κατήφορος*, μυθιστόρημα πιθανώς ρεαλιστικόν και σπουδαίον, αλλά βαρύ δια μίαν εφημερίδα απλώς ευηρεπή.»

Αν ο Ξενόπουλος, ενδεχομένως μέσα στο ρεύμα της ερωτικής, σεξουαλικής, «απελευθέρωσης» που διατρέχει αυτήν την εποχή την ελληνική κοινωνία, αποπειράται με τον *Κατήφορο* τη ρεαλιστική απόδοση ενός νεόκοπου κοινωνικού σκηνικού, ο παραδοσιακός «συντηρητισμός» κάποιων εντύπων, μεταξύ αυτών και της *Καθημερινής*, φαίνεται να προσλαμβάνει ως «άσεμνα» ορισμένα από τα αφηγηματικά του διαπλεκόμενα. Εκφραστής αυτής της αντίληψης ο Γ. Βλάχος, θεωρώντας πως ενεργεί εξ ονόματος των αναγνώστων της εφημερίδας, εκτιμά πως το συγκεκριμένο αφήγημα σκανδαλίζει, φτάνοντας ακόμη και ως την προσβολή των δημοσίων ηθών. Έτσι, παρ' ότι αναγνωρίζει το δεδομένο ενδιαφέρον του κοινού (η αναγνωστική «όρεξη» για γλαφυρές περιγραφές με σεξουαλικό υπόβαθρο σε μια κοινωνία όπου το σεξ κινείται στη σφαίρα του απαγορευμένου είναι κάτι παραπάνω από αυτονόητη και, ως εκ τούτου, μπορεί άνετα να οδηγήσει στην αύξηση της κυκλοφορίας μιας καθημερινής εφημερίδας), ακόμη και ενδεχόμενη αύξηση της κυκλοφορίας της εισηγείται— αυτός προτιμά τη διακοπή της δημοσίευσης στο όνομα της «ευπρέπειας» του εντύπου του, το οποίο δεν επιθυμεί να ακολουθήσει την τακτική άλλων εφημερίδων της εποχής.

Μια εβδομάδα αργότερα, ωστόσο, το μυθιστόρημα επαναδημοσιεύεται στην εφημερίδα *Νέα Ημέρα*, μέχρι την ολοκλήρωσή του, περίπου ενάμιση μήνα μετά. Ο διευθυντής, μάλιστα, της *Νέας Ημέρας*, Ι. Χαλκοκονδύλης, σε σχετική επιστολή που δημοσιεύει στην εφημερίδα του, αναλαμβάνει την υπεράσπιση του αφηγήματος από τις βολές περί ανηθικότητας, οι οποίες απορρέουν από το σημείωμα της *Καθημερινής*²²⁰:

²²⁰ «Το σημείωμα της "Νέας Ημέρας" », στο Γρ. Ξενοπούλου, *Άπαντα*, τ. 5ος, Μπίρης, Αθήνα 1960, σσ. 11-12. Βλ. και Επίμετρο, σσ. 548-549.

«Η "Νέα Ημέρα" είχαν αποφασίσει να δώση εις τους αναγνώστας της, μετά το τέλος της "Σκιάς του Μιραμάρ", εν καθαρώς Αθηναϊκόν μυθιστόρημα, χρησιμοποιούσα προς τούτο παλαιόν φίλον και συνεργάτην, κορυφαίον δ' Έλληνα λογοτέχνην, τον κ. Γρηγ. Ξενόπουλον. Εν τω μεταξύ παρενέπεσεν η εξ αφορμής του "Κατηφόρου" διαφωνία μεταξύ της "Καθημερινής" και του κ. Γρηγ. Ξενοπούλου, την οποίαν εξετιμήσαμεν ως ευκαιρίαν, αφ' ενός μεν να μη αφήσωμεν έκθετον και αναπολόγητον Έλληνα λογοτέχνην της περιωπής και της φήμης του Γρηγ. Ξενοπούλου, αφ' ετέρου δε, υποβοηθητικήν της αρχικής ημών αποφάσεως να επαναφέρωμεν αυτόν προς το αναγνωστικόν κοινόν μας, ταχύτερον μεν ή όσον υπελογίζομεν αλλά και ολιγώτερον απησχολημένον.

Η δήλωσις της "Καθημερινής" ότι, εκ λόγων ηθικής, διέκοπτε την συνέχειαν του "Κατηφόρου", ομολογούμεν ότι μας συνεκίνησε τόσο ολίγον, ώστε δεν ίσχυσε να μας αποτρέψη της αποφάσεώς μας. Όχι βεβαίως διότι η "Νέα Ημέρα" πρεσβεύει τυχόν αρχάς ανηθικούς, παν άλλο, αλλά διότι η μακρά φιλολογική πείρα του κ. Γρηγ. Ξενοπούλου καθώς και η βαθεία, ην έχει, γνώσις του Αθηναϊκού κοινού έπειθον ημάς, κατά τεκμήριον, ότι δεν ήτο δυνατόν ένας κορυφαίος και δεδοκιμασμένος και σεμνότατος Έλληνα λόγιος να μετεβλήθη, αφνιδίως, εις ρυπαρογράφον. Ευθύς εξ' αρχής εσχηματίσαμεν υποκειμενικώς την πεποίθησιν, ότι την ευθύνην του περι ου πρόκειται φιλολογικού επεισοδίου υπείχεν εις ακέραιον η "Καθημερινή", εκ του υπερβολικού, κάπως νοσηρού ρωμαντισμού της, εκλαβούσα ως ανήθικον μίαν θετικήν ηθικήν, βεβαίως δ' ως εκ τούτου ούτε ολιγώτερον αυστηράν ούτε ολιγώτερον διδακτικήν της ηθικής την οποίαν, κατ' ουσίαν, όλοι πρεσβεύομεν και τιμώνμεν. Επικοινωνήσαντες ευθύς μετά του κ. Γρηγ. Ξενοπούλου, επείσθημεν απολύτως περί της ορθότητος των υποθέσεών μας. Ο "Κατήφορος", δεν γεννά ουδέ πόρρωθεν ζήτημα ηθικής. Ίσως ζήτημα μόνον ηθικής μορφολογίας. Εξ αυτού όμως η ηθική δεν θίγεται. Και ούτως, ημών αναδεχομένων την φιλολογικήν ευθύνην την οποίαν η συνάδελφος ηρνήθη, ο "Κατήφορος", κατόπιν ευρείας περιλήψεως την οποίαν διασκευάζει ο συγγραφεύς του, θα συνεχισθή από της προσεχούς Πέμπτης δια της "Νέας Ημέρας".»

Είναι προφανές ότι αν ο Γ. Βλάχος ηθικολογώντας, ίσως με υπερβάλλοντα ζήλο, στερεί από τους αναγνώστες της εφημερίδας του τον τολμηρό *Κατήφορο*, ένας ομολογός του στην αγορά εργασίας, ο εκδότης της *Νέας Ημέρας*, επαναφέρει στο φως της δημοσιότητας το «κομμένο» αφήγημα, καθώς μια πιθανή συνεργασία με τον Ξενόπουλο είναι, όπως ομολογεί, από καιρό μέσα στις προσδοκίες του. Επιπλέον, παρέχει πλήρη υποστήριξη στη λογοτεχνική του αξία, θεωρώντας όχι μόνο άνευ

Comment [QU3]:

σοβαρότητας την κρίση του Βλάχου, αλλά και εξωπραγματική (έως νοσηρά «ρομαντική»). Ό,τι, για τον Χαλκοκονδύλη συνιστά το εν λόγω ζήτημα είναι μόνο θέμα «ηθικής μορφολογίας», χωρίς ουσιαστική, δηλαδή, αμφισβήτηση των κανόνων της ηθικής.

Είναι προφανές ότι οι διαφορετικές θεωρήσεις των δύο εκδοτών αποτελούν ενδιαφέρουσες πρακτικές αναγνωστικής πρόσληψης του ίδιου αφηγήματος διατυπωμένες, μάλιστα, στο ίδιο χρονικό σημείο. Η αντιθετικότητα των απόψεων που τις χαρακτηρίζει, δείχνει κατά πόσο ένα συγκεκριμένο αφήγημα μπορεί να εμφανίζεται από κάποιους ότι ανταποκρίνεται στα ρεαλιστικά δεδομένα μιας εποχής και παράλληλα να εκλαμβάνεται από άλλους ως προκλητικό (έως και ανήθικο) — και επομένως ασύμβατο με τον ιδεολογικοαισθητικό τους ορίζοντα. Σε κάθε περίπτωση, οι αντικρουόμενες απόψεις επιδέχονται και την ανάλογη ερμηνεία η οποία, κατά κύριο λόγο, εστιάζει στην περί ηθικής αίσθηση των ίδιων των αρθρογράφων, ενώ δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί και το ενδεχόμενο του «εμπορικού ανταγωνισμού»: εκεί που ο ένας θεωρεί ότι οφείλει να προφυλάξει το κύρος της εφημερίδας του, στερούμενος, έστω, τη συνεργασία ενός καταξιωμένου λογοτέχνη, ο άλλος βρίσκει μια πρώτης τάξεως ευκαιρία να επιτύχει μια «δημοσιογραφική μεταγραφή», προσδοκώντας, προφανώς, περισσότερες πωλήσεις φύλλων...

2.44.

Πλούσιοι και φτωχοί:

Ευνοϊκή υποδοχή από έναν «δύσκολο» αναγνώστη

Στα 1926 δημοσιεύεται ένα εξαιρετικά ευνοϊκό άρθρο για το μυθιστόρημα *Πλούσιοι και φτωχοί*, υπογραφόμενο από έναν κατ' εξοχήν επικριτή της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου, τον Φώτο Πολίτη. Η εν λόγω δημοσίευση γίνεται στην εφημερίδα *Πολιτεία*, σε δυο συνέχειες. Στο πρώτο μέρος, το μυθιστόρημα θεωρείται πως εκφράζει την κεκτημένη συγγραφική πείρα του δημιουργού του²²¹:

«[...] Κάτω από τις γραμμές, μέσα εις τις σελίδες του έργου τούτου υποφώσκει τους — η σκέψις ωρίμου ανδρός που προσεχτικά παρατηρεί και κρίνει [...]»,

²²¹ Φ. Πολίτης, «"Πλούσιοι και φτωχοί" (Μυθιστόρημα του κ. Γρ. Ξενοπούλου)», εφ. *Πολιτεία*, 21.06.1926. Τώρα στο Φ. Πολίτη, *Εκλογή από το έργο του. Είκοσι χρόνια κριτικής*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου κ Σίας Α. Ε., Αθήναι 1938, σσ. 288-292. Βλ. και Επίμετρο, σσ. 549-552.

αναφέρεται χαρακτηριστικά. Επιπλέον, οι αφηγηματικοί του χαρακτήρες εκλαμβάνονται ως ιδιαίτερα ψυχογραφημένοι, ενώ εκτιμάται ότι αποδίδεται ρεαλιστικά η κοινωνική πραγματικότητα:

«[...] ο Πώπος Δαγάτορας, ο πλούσιος που φτωχαίνει, κί' ο Αντώνης Ρουκάλης-Φαραός, ο φτωχός που γίνεται πλούσιος, είναι πρόσωπα που αποκρυσταλλώνουν θετική και αληθινή παρατήρησιν από την ζωήν. Και δεν εννοώ παρατήρησιν απλήν, συνήθη και άχρωμον, αλλά, τουναντίον, πλουτισμένην με λεπτομερειακήν ψυχολογίαν και ζωηρευμένην από φαντασίαν γόνιμον [...]».

Από την άλλη, μια εκ διαμέτρου αντίθετη άποψη διατυπώνεται στο ίδιο άρθρο για το μυθιστόρημα του συγγραφέα *Αναδυομένη*²²², που έχει εκδοθεί έναν χρόνο πριν, και το οποίο, με εξαίρεση το πρώτο του κεφάλαιο, εκλαμβάνεται σχεδόν ως παραφιλολογικό ανάγνωσμα, προσαρμοσμένο στις απαιτήσεις του «ακαλλιέργητου» κοινού:

«[...] Η *Αναδυομένη*, αν αφαιρέση κανείς το πρώτον της κεφάλαιον, το οποίον είναι γραμμένο από χέρι μαέστρου, υπενθυμίζει τα έργα της κακής φιλολογίας, τα μυθιστορήματα, που γράφονται για μοδιστράκια και για κοριτσόπουλα ρωμαντικά και είναι χωρίς έρμα κανένα, χωρίς σκέψιν, χωρίς σοβαράν προσπάθειαν ζωογονήσεως των δρώντων προσώπων. [...]»

Ανάλογη υποδοχή με αυτήν της *Αναδυομένης*, επιφυλάσσει ο αρθρογράφος για το σύνολο σχεδόν της μυθιστοριογραφίας του Ξενόπουλου, για την οποία ορίζει και πάλι ως πεδίο αναγνωστικής αποδοχής ένα «κάπως χαμηλού πνευματικού επιπέδου» κοινό. Με αφορμή, στη συνέχεια, τη γνωστή θέση του συγγραφέα περί επικοινωνίας των κειμένων του με το ευρύ αναγνωστικό κοινό εξαντλεί την επικριτική του διάθεση τόσο εναντίον αυτού όσο και εναντίον του κοινού του, ταυτίζοντας, μάλιστα, την ικανοποίηση της ατομικής φιλοδοξίας του Ξενόπουλου με την επιδίωξη του για πλατιά διάδοση του έργου του. Προκειμένου να γίνει κατανοητό το σκεπτικό του Πολίτη, αξίζει να αναφέρουμε τις δυο «όψεις» που, σύμφωνα με αυτόν, μπορεί να εμφανίζει το ευρύ κοινό: από τη μια, αυτό εκφράζεται ως «όχλος», αρέσκεται, δηλαδή, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, σε

²²² Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 379 αρ. 45.

«[...] βαρβαρότητες, σ' επιπολαιότητες, σε σαχλά αστεία, σε ψεύτικους ρωμαντισμούς, σε βλακώδεις κομπορρημοσύνες ψευτοηρώων, σε χοντρά λόγια, σε φουσκωμένες φράσεις, σε γαργαλιστικά θεάματα [...]»·

από την άλλη το κοινό μπορεί να «σκέπτεται» και να «κρίνει αλάνθαστα», κάποτε δε μπορεί να έχει ακόμη «και καλλιτεχνικόν αίσθημα αξιοθαύμαστον»... Κατά τον Πολίτη, ο Ξενόπουλος αποδεικνύεται ανίκανος να απευθυνθεί σε αυτό το «υγιές» αναγνωστικό κοινό, εξαιτίας της συγγραφικής ματαιοδοξίας του για άμεση και πλατιά θετική ανταπόκριση, την οποία δεν μπορεί παρά να προσδοκά από ένα πλήθος αναγνωστών «μέσου τύπου».

Ό,τι τελικά ο αρθρογράφος φαίνεται να καταλογίζει στον συγγραφέα, ως στοιχείο που διέπει γενικότερα τη δημιουργία του, είναι η «δειλία» καταδήλωσης των πραγματικών προθέσεων του: εμφανίζεται μεν ως «προοδευτικός», αλλά και να «μη κινδυνεύη να χαρακτηρισθή ως επαναστάτης», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει.

Ο θετικός σχολιασμός των *Πλούσιων και φτωχών* ολοκληρώνεται σε ένα δεύτερο άρθρο του Πολίτη το οποίο βλέπει το φως της δημοσιότητας στο επόμενο φύλλο της ίδιας εφημερίδας.

Επίσης, κατά το ίδιο έτος, ο Παλαμάς, δημοσιεύει στην εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* άρθρο με τίτλο «Δημοτικισμός»²²³, το οποίο «συμπληρώνει» προηγούμενη αναφορά του ποιητή σχετικά με την παρουσία του Γρ. Ξενόπουλου στην ελληνική λογοτεχνία²²⁴, η οποία είχε δημοσιευτεί στο ίδιο έντυπο ενάμιση μήνα πρωύτερα· σύμφωνα με την τελευταία παλαμική οπτική, ο συγγραφέας είναι:

«[...] τιτλούχος πρωτεργάτης μέσα στην εξέλιξη της νεοελληνικής λογοτεχνίας και στη μυθιστορία και στη δραματουργία [...]».

2.45.

Τερέζα Βάρμα Δακόστα: μια «κοινωνικοερωτική ιστορία»

Το 1927 στις σελίδες του περιοδικού *Αναγέννηση*, που διευθύνει ο μαρξιστής Δημήτρης Γληνός, βλέπει το φως της δημοσιότητας ένα ιδιαίτερα ευνοϊκό άρθρο του Ηλία Π. Βουτιεριδή για το πρόσφατα εκδεδομένο μυθιστόρημα του Ξενόπουλου *Τερέζα Βάρμα Δακόστα*.

²²³ Βλ. Κ. Παλαμάς, «Δημοτικισμός», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 01.06.1926. Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 13ος, Γκοβόστης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 9-13 (:11).

²²⁴ Βλ. Κ. Παλαμάς, «Λογοτεχνία», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 12.04.1926. Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 12ος, Γκοβόστης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 520-524.

Το εν λόγω αφήγημα εκλαμβάνεται χαρακτηριστικά ως μια «κοινωνικοερωτική ιστορία», ο δε συγγραφέας του ως «ιστορικός», «χρονογράφος» και, κυρίως, ως «κοινωνιολόγος» της ζωής των Ζακυνθίων. Αξίζει να αναφέρουμε ότι η συγκεκριμένη κριτική θεώρηση διακρίνεται για τον «στρατευμένο», θα λέγαμε προσανατολισμό της, όσον αφορά τον εντοπισμό του κοινωνιολογικού στοιχείου. Ευνοϊκά προσλαμβάνεται η ψυχογραφική δυναμική του αφηγήματος σε επίπεδο προσδιορισμού τόσο των διαπροσωπικών σχέσεων μεταξύ των αφηγηματικών ηρώων όσο και του ευρύτερου κοινωνικού χώρου εντός του πεδίου της μυθοπλασίας. Ο ψυχογραφικός χαρακτήρας της αφήγησης του Ξενόπουλου, επιπλέον, συνδέεται γενικότερα με την αναγνώριση της ηθογραφικής-κοινωνικής της ταυτότητας, κατά τρόπον που η ηθογραφία του ανάγεται σε «κοινωνικό μυθιστόρημα». Ο συγκεκριμένος προσδιορισμός, ωστόσο, δεν εμπεριέχει ίχνος υποτίμησης για το ηθογραφικό στοιχείο, αφού το ίδιο το μυθιστόρημα αποτιμάται ευνοϊκά και ως «γερά ηθογραφικό». Δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει, βέβαια, όπως ήδη σημειώσαμε, η προβολή του κοινωνιολογικού χαρακτήρα της αφήγησης του Ξενόπουλου, η οποία, μάλιστα, συσχετίζεται με τον *Βασιλικό* του Αντ. Μάτση του 19ου αιώνα.

Σημαντική είναι, επίσης, εκ μέρους του Βουτιεριδής, η αποδοχή της *Τερέζας Βάρμα Δακόστα* ως βασικού αφηγηματικού προσώπου-«συμβόλου», στοιχείο το οποίο ενισχύει την, ήδη αναγνωρισμένη, ισχυρή ηθογραφική-κοινωνική ταυτότητα του έργου. Με άξονα, μάλιστα, τη θεώρηση αυτή, διασυνδέεται η μυθιστοριογραφία του Ξενόπουλου με την αντίστοιχη παραγωγή Ευρωπαίων δημιουργών (όπως οι G. Flaubert και An. France), ενώ παράλληλα αποκλείεται οποιαδήποτε ένδειξη μίμησης ή αντιγραφής από την πλευρά του συγγραφέα. Πόση απόσταση χωρίζει, αλήθεια, το συγκεκριμένο άρθρο του Βουτιεριδής από το παλαιότερο αντίστοιχό του, στον *Νουμά* του 1903, όπου η καταγγελία του στοιχείου της αντιγραφής από τα έργα των Γάλλων πεζογράφων κυριαρχούσε... Ας δούμε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα²²⁵:

«Η κοινωνική ζωή της Ζάκυνθος ή καλύτερα η κοινωνική παράδοσή της, ακόμη κι η ιστορική, έχει γίνει για τον κ. Γρηγ. Ξενόπουλο η αστείρευτη πηγή, όπουθε παίρνει την υπόθεση για τα περισσότερα από τα μυθιστορήματα και δράματά του. Ο κ. Ξ. μολονότι ζη παραπολλά χρόνια στην Αθήνα, δεν ξέχασε μήτε και θέλησε να ξεχάσει την κοινωνικοϊστορική παράδοση του νησιού, όπου γεννήθηκε και πέρασε τα παιδικά του χρόνια και την πρώτη νιότη του. [...] Κι έτσι ο κ. Ξ. με τα πιο πολλά έργα του παρουσιάζεται σαν ο ιστορικός ή πιο

²²⁵ Ηλίας Βουτιεριδής, «Γρηγορίου Ξενοπούλου. Ένας σύγχρονος μεσαιώνας: Τερέζα Βάρμα-Δακόστα, Μυθιστόρημα. [...]», περ. *Αναγέννηση*, χρονιά Α΄, φυλλάδιο 6ο, Φλεβάρης 1927, σσ. 376-378. Βλ. και Επίμετρο, σσ. 552-554.

σωστά σαν ο χρονογράφος της κοινωνικής ζωής της Ζάκυνθος σ' όλα τα φανερώματά της. Με χρώματα και τέχνη πότε ζωγράφου, που του αρέσουν οι αδρές γραμμές και πότε μινιατουρίστα, μας δείχνει πάντα καθαρά την ψυχή των νησιωτών, όποια είναι κι όποια φανερώνεται με τα έργα τους και με τα λόγια τους, στα κοινωνικά περιστατικά και στη ζωή του σπιτιού. Δείχνει πώς διαμορφώνεται η ψυχή αυτή κι εξακολουθεί να ενεργή κάτω από τη δύναμη της παράδοσης εκείνης, που τριγυρίζει ακόμη επάνω σ' όλα τα Εφτάνησα. Κι έτσι τα Ζακυθιανά έργα του κ. Ξ. παίρνουν τη μορφή της ηθογραφίας. Κάποιες όμως ηθογραφίες γενικότερου είδους, επειδή δε μένει μέσα στη στενή περιοχή της, αλλά απλώνεται τόσο, που τα ηθογραφικά μυθιστορήματα και δράματα του Ζακυθιανού συγγραφέα να γίνονται κοινωνικά κι η ψυχή κι η ζωή των ηρώων του να είναι η ανθρώπινη γενικά ψυχή και ζωή.

Τέτοιο και το ένα από τα δυο μυθιστορήματά του, που τυπώθηκαν τώρα τελευταία: η *Τερέζα Βάρμα-Δακόστα*. Η παράδοση της κοινωνικής ζωής της Ζάκυνθος δείχνεται εδώ με τρόπο καθαρώτατο. Η σχέση της αριστοκράτισσας Τερέζας —του παράξενου βέβαια αυτού κοριτσιού, που όσο κι αν το πάρουμε για πλάσμα της φαντασίας δεν είναι καθόλου κάτι έξω από την πραγματικότητα— με τον πληβείο γι' αυτήν Αγγελικόπουλο, τα καθέκαστα που καθορίζουν τη σχέση τους, οι ιδέες που έχει καθένας τους είναι χαραγμένα επάνω στην παράδοση την κοινωνική, που σε μεγάλο της μέρος δεν είναι τίποτε άλλο παρά ο πολύχρονος, κρυφός και σιγανός πόλεμος ανάμεσα αρχοντολογιού και ποπολάρων. [...] Ο πόλεμος αυτός στάθηκε αφορμή να πλεχτούνε μέσα στο διάβα του καιρού πολλά άγρια κοινωνικά δράματα σαν εκείνο, που μας ιστόρησε εδώ κι εκατό χρόνια ο Ζακυθιανός ποιητής Αντ. Μάνεσης με το δράμα του "Ο Βασιλικός", ένα από τα καλύτερα νεοελληνικά δραματικά έργα. Από τον ίδιο τούτο κοινωνικό πόλεμο πήρε ο κ. Ξ. το υλικό για το μυθιστόρημά του "Τερέζα Βάρμα-Δακόστα", όπου με τα διάφορα καθέκαστα δείχνει νικημένο το αρχοντολόι κι όπου τα κύρια επεισόδια είναι συμβολικά του πολύχρονου πολέμου. Η Τερέζα η ηρωίδα —μία ύπαρξη πολύ ζωντανή— είναι κι αυτή ένα σύμβολο. [...]».

Ευνοϊκά, επίσης, προσλαμβάνονται τα μορφολογικά στοιχεία του αφηγήματος και ειδικά το χαρακτηριστικό της πρωτοπρόσωπης αφήγησης, το οποίο, κατά τον αρθρογράφο, επιφέρει αύξηση του ρεαλιστικού δυναμικού. Το γεγονός της ρεαλιστικής γραφής διασυνδέεται, εδώ, με το εγγενές «ηδονιστικό μέρος» της μυθοπλασίας που αφορά το σεξουαλικό υπόβαθρο. Για τον λόγο αυτόν, μάλιστα, δεν «συνιστάται» η ανάγνωση του αφηγήματος από τους νέους... προς αποφυγήν μιας ενδεχόμενης έξαψης των σεξουαλικών φαντασιώσεών τους. Επ' αυτού

καταχωρείται και χαρακτηριστική «προτροπή», εκ μέρους του αρθρογράφου, με στόχο η τελική αναγνωστική πρόσληψη της *Τερέζας Βάρμα-Δακόστα* να γίνει με κριτήρια αισθητικά-καλλιτεχνικά και όχι με επίκεντρο την «ηδονιστική» ανάγνωση:

«[...] Το μυθιστόρημα αυτό είναι από τα πιο καλογραμμένα κι όπως ξετυλίγεται η υπόθεσή του είναι και γοητευτικό. Δε θα συμβούλευα όμως —εγώ τουλάχιστο— ωρισμένη τάξη αγοριών και κοριτσιών, εκείνα δηλαδή, που θα προσέξουνε περισσότερο στο ηδονιστικό μέρος του, να το διαβάσουνε. Συχνά θα τους ξανάψει βλαβερά τη φαντασία με τις σελίδες, που πρέπει να διαβάζονται μόνο σαν εργασία καλλιτέχνη και φυσιολόγου, παρά για τον ηδονισμό, που κλειώνει μέσα τους. Επειδή η αλήθεια είναι, ότι το μυθιστόρημα αυτό, που θα τόλεγα τρομερό εξαιτίας της κύριας ουσίας του, έχει αρκετά ηδονιστικά καθέκαστα και πολύ ρεαλισμό σε κάποιες περιγραφές της σωματικής ομορφιάς της ηρωίδας.»

Στα τέλη της τρίτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, η συγκεκριμένη θεώρηση του Βουτιεριδη νομίζουμε πως χαρακτηρίζεται από ισχυρή διάθεση «επανατοποθέτησης» της μυθιστοριογραφίας του συγγραφέα στο λογοτεχνικό προσκήνιο.

2.46.

Νέα Εστία:

Ένα περιοδικό «αφιερωμένο» στον ιδρυτή του

Το ίδιο πάντα έτος (1927), ο Ξενόπουλος ιδρύει ένα από τα σπουδαιότερα και μακροβιότερα λογοτεχνικά περιοδικά, τη *Νέα Εστία*, την οποία και διευθύνει ως τα 1934. Μέσα από τις σελίδες της τα αφηγήματά του συγγραφέα δημοσιεύονται, κρίνονται ευνοϊκά και διαφημίζονται, ενώ με σχετικά σημειώματα, υπογεγραμμένα ή ανυπόγραφα, οι αναγνώστες πληροφορούνται για ευνοϊκά ή δυσμενή κριτικά σχόλια που διατυπώνονται σε άλλα έντυπα, για τον ίδιο και το έργο του. Κάποτε, μάλιστα, καταχωρούνται υπερασπιστικά κείμενα στις σελίδες του περιοδικού, με σκοπό να αντικρούσουν την όποια αρνητική υποδοχή του ξενοπουλικού corpus. Η προσπάθεια μιας πρώιμης «αγιοποίησης» του Ξενόπουλου, μέσα από τις σελίδες του περιοδικού του, είναι προφανής.

2.47.

Η αρνητική κριτική του Τίμου Μαλάνου

Τον Νοέμβριο του 1927, για παράδειγμα, σημείωμα με υπογραφή «Μ.Σ» δημοσιεύεται στη *Νέα Εστία*²²⁶ σημείωμα με υπογραφή «Μ.Σ», το οποίο καταγγέλλει τη δημοσίευση άρθρου στην αλεξανδρινή εφημερίδα *Ίσιδα*, όπου αναφέρονται αρνητικές εκτιμήσεις του κριτικού Τίμου Μαλάνου για τον Γρ. Ξενόπουλο. Η δυσμένεια του Μαλάνου αποδίδεται σε εμπάθεια από τον Μ.Σ. εναντίον του συγγραφέα. Τη συγκεκριμένη χρονιά, όπως ο εν λόγω Αλεξανδρινός λόγιος αναφέρει²²⁷, δεν διαμορφώνει καλή γνώμη για την τελευταία αφηγηματική παραγωγή του Ξενόπουλου, αν και, σύμφωνα με δική του, πάλι, ομολογία, έχει «συγκινηθεί» αναγνωστικά από παλαιότερα έργα του (αναφέρονται οι *Πετριές στον ήλιο* και ο *Κόκκινος Βράχος*.) Η δε κρίση του Μαλάνου, αυτήν την εποχή, είναι συναφής με τις κρίσεις και άλλων διανοουμένων της Αλεξάνδρειας, όπως προκύπτει από μεταγενέστερη καταγραφή του ²²⁸:

«[...] Για μας ο Ξ. εκείνον τον καιρό, πολύ λίγο διέφερε από μερικούς γέρους, που ευφραίνονται να βλέπουν ερωτικές σκηνές μες από κλειδαρότρυπες, αφού κι αυτός ως συγγραφέας, με πάθος ανάλογο είχε δοθεί στην ιδιαίτερη εκείνη φαντασία που το φόρτε της είναι να επινοεί σκηνές παρόμοιες [...]. Στη ζωή του ο Ξ. φοβόταν πολύ την κριτική, κι ας μη μας γελά το ότι την αντέκρουσε, κατά κανόνα, πάντοτε με όλες του τις δυνάμεις. Τη φοβόταν, όπως μερικοί αμαρτωλοί γέροι φοβούνται την κόλαση. Είχε, άλλωστε, πολύ αμαρτήσει και αυτός στην περιοχή της λογοτεχνίας. Το μεγαλύτερό του αμάρτημα είναι το ότι είχε μετατρέψει τον οίκον του Θεού σε οίκον εμπορίου. Με τη δικαιολογία ότι ήταν αναγκασμένος να ζήσει από την πέννα του, λησμονούσε το υψηλό χρέος που είχε σαν πνευματικός άνθρωπος κι αφηνόταν στην ευκολία και το αιώνιο ερωτικό δόλωμα [...].»

Η συγκεκριμένη άποψη εκ μέρους του Μαλάνου εισηγείται κατά κύριο λόγο την απόδοση «πορνογραφικού» χαρακτήρα στην επιφυλλιδογραφική παραγωγή του Ξενόπουλου, «κατηγορία» διατυπωμένη ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1920. Αποδεικνύεται, όμως, και εξαιρετικά καταγγελτική σε σχέση με την επιφυλλιδογραφία, την οποία ασκεί ο συγγραφέας για προφανείς βιοποριστικούς λόγους. Η εμπορευματοποίηση της λογοτεχνίας του θεωρείται μεγάλο «αμάρτημα»

²²⁶ Βλ. Μ.Σ., περ. *Νέα Εστία*, έτ. Α΄, τ. Β΄, τχ. 16-17, 01.11.1927, σ. 894, στήλη «περιοδικά κι εφημερίδες».

²²⁷ Βλ. Τίμος Μαλάνος, *Αναμνήσεις ενός Αλεξανδρινού*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1971, σ. 219.

²²⁸ Βλ. Τίμος Μαλάνος, *Δειγματολόγιο*, Γ. Φέξης, Αθήνα 1962, σσ. 94-95.

για τον Ξενόπουλο, σε σημείο που να «αμφισβητείται» η ιδιότητά του ως πνευματικού δημιουργού. Η λογοτεχνική αποτύπωση σκηνών με σεξουαλικό υπόβαθρο, η οποία επιχειρείται από τον συγγραφέα στο πλαίσιο της εμπλοκής της ερωτικής παραμέτρου στη μυθοπλασία των αφηγημάτων του —στοιχείο που, άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο, χαρακτηρίζει πλέον την επιφυλλιδογραφική παραγωγή του— λειτουργεί, κατά τον Μαλάνο, ως εμπορικό «δόλωμα» προς άγρην αναγνωστών.

Το γεγονός, πάντως, της επιθετικής αυτής στάσης εναντίον του Ξενόπουλου σχολιάζεται αρνητικά στο περιοδικό της αιγυπτιακής μεγαλούπολης *Αλεξανδρινή Τέχνη*, του οποίου, ως γνωστόν εκδότης-διευθυντής κατά τη χρονική περίοδο 1926-1931 είναι ουσιαστικά ο Κ. Π. Καβάφης²²⁹:

«Στην *Ίσιδα*, 8-10-27, ο κ. Τίμος Μαλάνος επιτίθεται σφοδρότατα εναντίον του κ. Γρ. Ξενοπούλου. Δεν θα βαλθούμε να υπερασπιστούμε τον μεγάλο συγγραφέα Ξενόπουλο [...] αλλά σαν Αλεξανδρινό περιοδικό αγανακτούμε με τη μεροληπτική αυτή τακτική".»,

γράφεται χαρακτηριστικά. Αν, ωστόσο, η «απροθυμία» υπεράσπισης του Ξενόπουλου εμπεριέχει ως έναν βαθμό και την υιοθέτηση των «κατηγοριών» που διατυπώνονται εναντίον της τελευταίας πεζογραφικής του παραγωγής, ταυτόχρονα είναι φανερή και η αποδοχή της αξίας του ως λογοτέχνη με βάση την παλαιότερη παραγωγή του. Ο «μύθος» του συγγραφέα, άραγε, είναι τόσο ισχυρός ώστε απλά να «δικαιολογεί» απλά τυχόν πτώση της λογοτεχνικής αξίας της νεότερης παραγωγής του ή επιδρά έτσι ώστε να δικαιώνει αισθητικά ακόμη και τις νέες του επιλογές;

Πάντως, μέσα σε αυτό το αντιφατικό κλίμα κριτικής ανταπόκρισης, εκδίδεται από τον εκδοτικό οίκο της «Εστίας» το μυθιστόρημα *Τυχεροί και άτυχοι*²³⁰, ως τρίτο μέρος της «κοινωνικής τριλογίας» *Πλούσιοι και φτωχοί – Τίμιοι και άτιμοι - Τυχεροί και άτυχοι*. Όσον αφορά το περιοδικό *Νέα Εστία*, η προβολή του έργου του διευθυντή της είναι σκοπός αυτονόητος, αφού στο τρίτο τεύχος της εμπεριέχεται διαφημιστική καταχώρηση για την έκδοση (σε μέγεθος ολόκληρης σελίδας) εστιάζοντας στο γεγονός ότι πρόκειται για²³¹

«...τρία έξοχα μυθιστορήματα, αυτοτελή αλλά και συσχετιζόμενα, που αποτελούν το ανώτερον ως τώρα έργο του συγγραφέως...».

²²⁹ Γ. Π. Σαββίδης, *Κ. Π. Καβάφης και Γρ. Ξενόπουλος...* ό.π. [72], σ. 82 σημ. 69α.

²³⁰ Βλ. Βιβλιογραφία, σσ. 380-381 αρ. 49.

²³¹ Περ. *Νέα Εστία*, έτ. Α', τ. Α', τχ. 3, 15.05.1927, σ. 190.

Αναμφισβήτητη είναι, βέβαια, γενικότερα για τη *Νέα Εστία*, η μεγάλη λογοτεχνική αξία της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου, στο τέλος της δεκαετίας του 1930. Για παράδειγμα, στο πέμπτο τεύχος του περιοδικού, από συνεργάτη που υπογράφει ως «Σ» δίδει —ειρωνικά— «συγχαρητήρια» στο περιοδικό *Νεοελληνική Τέχνη*, με αφορμή τη δημοσίευση σε αυτό άρθρου που... «αδικεί» το έργο του συγγραφέα, αναφέροντας, μεταξύ άλλων, ότι ο Ξενόπουλος²³²:

«[...] έχει κάποιο φιλολογικό έργο και μάλιστα και μερικές ωραίες σελίδες».

Το περιοδικό, επίσης, θεωρεί επιβεβλημένη την ενημέρωση των αναγνωστών του σχετικά με παρουσιάσεις του έργου του Ξενόπουλου σε άλλα έντυπα. Ενδεικτικά αναφέρουμε την περίπτωση του ένατου τεύχους της *Νέας Εστίας*²³³ όπου αναγγέλεται ότι στην εφημερίδα *Κοινωνική* της Ζακύνθου η γνωστή λογία Μαριέτα Γιαννοπούλου-Μινώτου δημοσιεύει²³⁴ «εκτενή σκιαγραφία του κ. Γρηγ. Ξενοπούλου, τον οποίον ε γνώρισε από κοντά κατά την τελευταία της επίσκεψιν εις Αθήνας».

2.48.

Διάθεση «λατρείας» αλλά και χλευασμού

Ο Ξενόπουλος, μέσω του περιοδικού του, έρχεται σε επαφή και με νέους λογοτέχνες, που επιζητούν συχνά την υποστήριξή του προκειμένου να προβάλουν το έργο τους και να εξασφαλίσουν ευνοϊκή ανταπόκριση γι' αυτό. Είναι προφανές πως στο πλαίσιο αυτής της «συνδιαλλαγής», συχνά ο συγγραφέας διασφαλίζει σε σημαντικό βαθμό την αποδοχή της λογοτεχνικής αξίας και της δικής του παραγωγής, εκ μέρους των νεοτέρων...

Η περίπτωση του Μ. Καραγάτση είναι χαρακτηριστική: Ήδη, από τον πρώτο χρόνο της κυκλοφορίας της η *Νέα Εστία*, με εισηγητή τον ίδιον τον Ξενόπουλο,

²³² Σ, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Α', τ. Α', τχ. 5, 15.06.1927, σ. 319, στήλη «Περιοδικά κι εφημερίδες».

²³³ Βλ. Ανώνυμα, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Α', τ. Α', τχ. 9, 15.08.1927, σ. 573, στήλη «Περιοδικά κι εφημερίδες».

²³⁴ Πρόκειται για ευνοϊκό άρθρο με τίτλο «Σκίτσα μεγάλων. Γρ. Ξενόπουλος», εφ. *Κοινωνική* της Ζακύνθου, 5 Αυγούστου 1927· βλ. σχετικά Διονύσης Σέρρας, «Ανέκδοτες επιστολές (1917-1949) της Μαριέττας Γιαννοπούλου-Μινώτου στον Λεωνίδα Χ. Ζώη», περ. *Επτανησιακά Φύλλα*, τ. ΚΒ', 3-4, Ζάκυνθος, Φθινόπωρο-Χειμώνας 2002, σσ. 413-507 (: 504).

προκηρύσσει τον Α΄ λογοτεχνικό διαγωνισμό διηγήματος²³⁵, με τον οποίο προσελκύνονται πολλοί νέοι λογοτέχνες. Σχεδόν έναν χρόνο αργότερα δημοσιεύεται η απόφαση της κριτικής επιτροπής, που απαρτίζουν οι Δ. Γρ. Καμπούρογλους, Σ. Μενάρδος, Άλκης Θρύλος, και φυσικά ο Ξενόπουλος²³⁶, σύμφωνα με την οποία α΄ έπαινος απονέμεται, μεταξύ άλλων, στο διήγημα *Η κυρία Νίτσα* του εικοσάχρονου τότε Μ. Καραγάτση. Πλήρη αποδοχή της κριτικής οντότητας του Ξενόπουλου αλλά και έκφραση έμμεσης αναγνώρισης της αφηγηματικής του ικανότητας νομίζουμε ότι προϋποθέτει το πνεύμα της επιστολής που φέρεται να του απευθύνει ο νεαρός συγγραφέας, λίγο μετά τη βράβευσή του, αιτούμενος παράλληλα μια γενικότερη κρίση της πρωτόλειας παραγωγής του²³⁷:

«[...] Κάνω τίποτα μουτζουρώνοντας χαρτί ή όχι; [...] Σας στέλνω μερικά από τα δημιουργήματά μου, και Σας παρακαλώ να με κρίνετε. Σας υπόσχομαι να δεχτώ την κρίση Σας με βουδική γαλήνη. [...]»,

γράφεται χαρακτηριστικά. Παρόμοια εκδήλωση εμπιστοσύνης εκ μέρους ενός νέου λογοτέχνη —που φτάνει ως τα όρια της υπερβολής με τη χρήση του πληθυντικού «μεγαλοπρεπείας»— και, μάλιστα, σε αυτή τη «δύσκολη» (από πλευράς κριτικής αποδοχής) του έργου των καθιερωμένων λογοτεχνών, χρονική περίοδο) του Μεσοπολέμου, θα είχε, άραγε, σημειωθεί αν ο αποδέκτης της Ξενόπουλος δεν είχε τον ρόλο που του εξασφάλιζε η σημαίνουσα συμβολή του σε έναν τέτοιο λογοτεχνικό διαγωνισμό, όπως αυτός της *Νέας Εστίας*;

Αντίθετη άποψη από αυτή του Καραγάτση εκφράζει, πάντως, για τον συγγραφέα το περιοδικό *Φραγκέλιο*, που εκδίδεται την ίδια εποχή από τον, επίσης νέο, «αιρετικό» λογοτέχνη και ηθοποιό Νίκο Βέλμο²³⁸:

«[...] Εξεδόθησαν και κυκλοφορούν του μεγάλου Κιρκινέζου θαυματοποιού, Γρ. Ξενοπούλου, τα έτερα δέκα έργα του, τα γραφέντα εντός μόνον 8 ημερών, εξ εκατόν διακοσίων οκάδων έκαστον: ήτοι, ο Κόσμος κι ο Κοσμάς, ο Φούρνος κ' η Παγονιέρα, οι Άτυχοι και οι Τυχεροί, οι Πλούσιοι κ' οι Φτωχοί, οι Τίμιοι κ' οι

²³⁵ Βλ. περ. *Νέα Εστία*, έτ. Α΄, τ. Α΄, τχ. 6, 01.07.1927, σ. 369.

²³⁶ Βλ. περ. *Νέα Εστία*, έτ. Β΄, τ. Γ΄, τχ. 12 (36), 15.06.1928, σσ. 566-568 (: 568), όπου, επίσης, αναφέρεται ότι το πρώτο βραβείο λαμβάνουν *Οι θεότητες του Κοτύλου* του Αλέξ. Βεϊνόγλου, το δεύτερο *Η καταδικασμένη* του Μελή Νικολαΐδη και το τρίτο *Ο θάνατος* του Ηλία Κ. Μέλλου (Ηλία Βενέζη).

²³⁷ Βλ. σχετικά Πέγκυ Κουενάκη, «Ευρηματικός και αθυρόστομος», εφ. *Η Καθημερινή* [ένθετο *Επτά Ημέρες*], 16.04.2000, σ. 3.

²³⁸ Ν. Βέλμος, «Βιβλιογραφία», περ. *Φραγκέλιο*, αρ. 38, 03.09.1927, σ. 1.

Άτιμοι, τα Παλούκια κ' οι Σανίδες, η Ζάκυνθος κ' η Αζάκυνθος και το Α και το Ω της βλακείας του Κιρκινέζου συγγραφέως.»

Αλλά και παλαιότερη αναφορά του Βέλμου διακατέχεται από παρόμοιο κριτικό πνεύμα²³⁹:

«Ο κ. Ξενόπουλος —Μπα! Κι είσαι ακόμα έξω; Ο εκδότης του *Φ*. —Απορώ πώς δε σε χώσανε εσένα μέσα, για τα μυθιστορήματα πούχεις γράψει.»

2.49.

Μια... «παράλειψη» του Κλ. Παράσχου

Τον Γενάρη του 1928 δημοσιεύεται στο περιοδικό *Νέα Εστία* άρθρο του συνεργάτη της, ποιητή και κριτικού Κλ. Παράσχου, στο οποίο γίνεται λόγος για τη χαμηλή ποιότητα της λογοτεχνικής βιβλιοπαραγωγής του προηγούμενου έτους. Ο Παράσχος δεν γράφει λέξη για την έκδοση των δύο μυθιστορημάτων του Ξενόπουλου, των *Τυχερών και άτυχων* και της *Λάουρας* (β' έκδοση)²⁴⁰, που έλαβε χώρα κατά το 1927, ενώ η αναφορά του στον συγγραφέα έχει μεγάλο ενδιαφέρον, ιδίως αν ληφθεί υπόψη το έντυπο στο οποίο δημοσιεύεται²⁴¹:

«[...] Ας φανταστούμε ότι δεν εκδίδονταν το 1927 παρά τέσσερα ή πέντε μόνον βιβλία: *Οι Σκλάβοι Πολιορκημένοι* του Βάρναλη, ο *Νικηφόρος Φωκάς* και το *Salvatores Dei* του Καζαντζάκη, και τα δύο που πρωτοβγήκαν εφέτος έργα του Ίωνος Δραγούμη: το *Σταμάτημα* και το *Οι Έλληνες και ο Ελληνισμός μου*. Ποιοτικώς σχεδόν μόνον τα πέντε αυτά έργα πράγματι μπορούν να λογαριαστούν, απ' όλη την εφειτηνή παραγωγή, αυτά μόνον **επρόσθεσαν κάτι** στην Λογοτεχνία μας. [...] Υπάρχει σήμερα καμμιά καθαρά ξεχωρισμένη τάση στο διήγημα, στο μυθιστόρημα, στην ποίηση; Και υπάρχει καμμιά Σχολή, στην ποίηση ή στον πεζό λόγο, ή καθαφική ή παλαμική π.χ. η Σχολή του Βουτυρά ή του Ξενοπούλου; Ασφαλώς όχι. Επιδράσεις του Καβάφη ή του Παλαμά, του Βουτυρά ή του Ξενόπουλου, ξεχωρίζει βέβαια κάπου-κάπου κανείς σε μερικούς νέους· αλλά είναι απλές επιδράσεις, παροδικές, ξώδερμες

²³⁹ Ν. Βέλμος, «Ο κ. Ξενόπουλος και ο εκδότης του *Φραγκέλιου*», περ. *Φραγκέλιο*, τχ. 5, 15.01.1927, σ.1.

²⁴⁰ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 381 αρ. 50.

²⁴¹ Κλ. Παράσχος, «Μια ματιά στη λογοτεχνική μας κίνηση του 1927», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Β', τ. Γ', τχ. 1 (25), 01.01.1928, σσ. 4-9.

και όχι συνειδητή και συστηματική καλλιέργεια ωρισμένης τάσης ή αυστηρή υποταγή στα δόγματα και στις επιταγές ωρισμένης Σχολής [...].»

Πρώτ' απ' όλα, αξίζει εδώ να αναφέρουμε τη σχετική «διευκρίνιση» της διεύθυνσης της *Νέας Εστίας* στο τέλος του άρθρου, σύμφωνα με την οποία οι αντιλήψεις του Παράσχου «δεν ευθύνουν παρά τον ίδιον» και πως ο εν λόγω αρθρογράφος δεν κάνει λόγο «περί του ιδικού μας περιοδικού και των ιδικών εκδόσεων μας δι' ευνόητους λόγους»²⁴². Ωστόσο, αν η μνήμη του αρθρογράφου εμφανίζεται «ασθενής» ως προς την έκδοση των δύο αφηγημάτων του Ξενόπουλου, είναι προφανές πως αυτό συμβαίνει γιατί τα εν λόγω αφηγήματα, δεν ανταποκρίνονται στις προσδοκίες του. Μήπως το γεγονός αυτό εμπεριέχει ένα είδος αμφισβήτησης της λογοτεχνικής αξίας τους; Μια τέτοια ανοιχτή ομολογία μέσα από τις σελίδες ενός περιοδικού που ο ίδιος ο Ξενόπουλος διευθύνει, θα έμοιαζε με πρόκληση... Αλλά και όπως διατυπώνει τον προβληματισμό του σχετικά με τη χαμηλή έως και ανύπαρκτη επίδραση της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου (και άλλων) στο έργο των συγχρόνων με αυτόν Ελλήνων λογοτεχνών φαίνεται να αμφισβητεί το εύρος της συμβολής του συγγραφέα στα νεοελληνικά γράμματα. Αν και, τυπικά, ο Παράσχος απλά διαπιστώνει το γεγονός, χωρίς να καταλογίζει ευθύνες στον Ξενόπουλο (και στους άλλους «παλαιούς» λογοτέχνες που αναφέρει) ή στους νέους, γίνεται φανερό πως η αμφισβήτησή του για τα λογοτεχνικά πεπραγμένα του παρελθόντος —όπου ο συγγραφέας υπήρξε ένας από τους «πρωταγωνιστές», με σαραντάχρονη και πλέον παρουσία— έχει τεθεί.

Την κατάσταση καλείται να «διορθώσει» άλλος συνεργάτης της *Νέας Εστίας*, ο «Γοργίας»²⁴³, απαντώντας στον Κλ. Παράσχο με άρθρο που δημοσιεύει στο επόμενο τεύχος του περιοδικού, με τον εύγλωττο τίτλο «Απόπειρα επανορθώσεως», όπου, μεταξύ άλλων, επισημαίνει την έκδοση των *Τυχερών και άτυχων* ως τρίτου μέρους της «κοινωνικής τριλογίας» του συγγραφέα, η οποία «από μίαν επισκόπησιν του 1927 ωρισμένως δεν έπρεπε να λείπη»²⁴⁴. Επιπλέον, σε σημείωμά του, τον Μάη του ίδιου έτους, τρίτος συνεργάτης της *Νέας Εστίας* που υπογράφει ως «Μ.Δ.Σ.», ο Μ. Δ. Στασινόπουλος (ο οποίος φαίνεται να έχει επίσης αναλάβει, τη «συνηγορία» της αφηγηματικής τέχνης του Ξενόπουλου από τις σελίδες του περιοδικού), αναφέρει, χωρίς όμως να παραθέτει τα σχετικά στοιχεία, ένα άλλο άρθρο του Κλ. Παράσχου,

²⁴² Ο.π., σ. 9.

²⁴³ Σύμφωνα με την άποψη του Α. Ζεβγά (ψευδώνυμο) του Αιμ. Χουρμούζιου) στο περ. *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 2, Φλεβάρης 1928, σ. 63, η αρθρογραφία του Γοργία δεν είναι άλλη από το «Alter ego» της αρθρογραφίας του Ξενόπουλου. Πάντως ως «Γοργίας» υπογράφει ο συνεργάτης της *Νέας Εστίας* Κ. Πωπ.

²⁴⁴ Γοργίας, «Απόπειρα επανορθώσεως», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Β', τ. Γ', τχ. 2 (26), 15. 01.1928, σσ. 53-54.

δημοσιευμένο στην ελληνική εφημερίδα της Ν. Υόρκης *Παρνασσός*, ευνοϊκό για το έργο του συγγραφέα. Σύμφωνα με το σημείωμα αυτό ο Παράσχος²⁴⁵:

«[...] εξαιρεί την “καθολικότητα” του έργου του κ. Ξ., εις το οποίον “ευρίσκεται ολόκληρος η Αθήνα και η Ζάκυνθος, η πρωτεύουσα κι η επαρχία, ολόκληρος δηλαδή η σύγχρονος ελληνική αστική κοινωνία”. Κατά τούτο, την καθολικότητα δηλαδή, υπερέρχει ο κ. Ξ. όλων των νεοελλήνων πεζογράφων. Ανήκει δε εις τους “απολύτους” καλλιτέχνες, δια τούτο “εξυπηρέτησε μόνον την τέχνην του και όχι θεωρίες ή βλέψεις κοινωνικές, θρησκευτικές ή πολιτικές”».

Με όσα αναπτύχθηκαν πιο πάνω, γίνεται, νομίζουμε, εμφανής, ο ρόλος της *Νέας Εστίας* σε σχέση με την υποδοχή της αφηγηματογραφίας του ιδρυτή της στο κλείσιμο της τρίτης δεκαετίας του 20ού αιώνα: όταν οι κριτικοί τον «ξεχνούν», ο ίδιος ο συγγραφέας ή αρθρογράφοι της απολύτου επιρροής του σπεύδουν να θεωρήσουν ευνοϊκά το έργο του. Δύο είναι οι βασικές παράμετροι της συγκεκριμένης πρόσληψης: η «καθολικότητα» της πεζογραφικής παραγωγής του Ξενόπουλου (με την έννοια της θεματικής ευρύτητας του περιεχομένου της, της προβολής μιας αφηγηματικής δράσης που, αν και διαπλέκεται στον ειδικό χώρο των τοπικών κοινωνιών Αθήνας και Ζακύνθου, μπορεί να εκφράζει το σύνολο της νεοελληνικής κοινωνίας) και η «καθαρότητά» της (η απεμπλοκή της από ιδεολογικές «σκοπιμότητες» κάθε είδους)· πιθανόν, μάλιστα, εδώ να επιδιώκεται και η απεμπλοκή του συγγραφέα από τη σοσιαλιστική επιρροή, που του έχει καταλογιστεί κυρίως με αφορμή το μυθιστόρημά του *Πλούσιοι και φτωχοί*.

Την ίδια περίπου χρονική περίοδο, ένα επίσης πρόσφατα εκδεδωμένο περιοδικό, τα *Ελληνικά Γράμματα*, των Κ. Μπαστιά και Β. Μαλατάκη, αντιμετωπίζει ειρωνικά τους δύο «ισχυρούς» του λογοτεχνικού στερεώματος, τον Παλαμά και τον Ξενόπουλο, με αφορμή τον προβληματισμό που έχει τεθεί σχετικά με το θέμα της ελληνικής υποψηφιότητας για τη διεκδίκηση του βραβείου Nobel για τη λογοτεχνία. Ο ανώνυμος σχολιαστής του περιοδικού εκφράζει την άποψη πως²⁴⁶:

«[...] ο κ. Ξενόπουλος αρνείται πως θέλει να υποσκελίσει τον κ. Παλαμά, ενώ το βραβείο Νόμπελ αγνοεί και τους δυο [...]».

²⁴⁵ Μ.Δ.Σ., περ. *Νέα Εστία*, έτ. Β΄, τ. Γ΄, τχ. 10 (34), 15.05.1928, σ. 479, στήλη «Περιοδικά κι εφημερίδες».

²⁴⁶ Ανώνυμα, «Εμάλωναν σε ξένον αχερώνα», περ. *Ελληνικά Γράμματα*, έτ. Β΄, τ. Β΄, τχ. 4, 01.02.1928, σσ. 154-155.

2.50.

Το «σκολεϊό του του Γρ. Ξενόπουλου»

Αν ο Κλ. Παράσχος κάνει λόγο για απουσία ουσιαστικής επίδρασης της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου στο έργο των νέων λογοτεχνών, ο μετέπειτα μαρξιστής Βασίλης Ρώτας, με την ιδιότητα του αρθρογράφου του περιοδικού *Ελληνικά Γράμματα*, τον θεωρεί αρνητικό πρότυπο για τους νέους λογοτέχνες. Μάλιστα, απαντώντας χαρακτηριστικά σε αναγνώστη-επιστολογράφο του συγκεκριμένου περιοδικού και επίδοξο πεζογράφο, σχολιάζει αρνητικά το ενδεχόμενο να «βγήκε απ' το... σκολεϊό του Γρ. Ξενόπουλου»²⁴⁷:

«[...] αυτό θέλω να πω όταν λέω ότι βγήκατε από το σκολεϊό του Γρηγόριου Ξενόπουλου. Δεν το κάνω για να πειράξω τον κ. Ξενόπουλο που τον σέβομαι ως εργαζόμενον άνθρωπο. Μόνον, επειδή ο κ. Ξενόπουλος είναι ο τύπος του συγγραφέα που απόκτησε την ειδικότητα ν' αντιγράψει μ' ευκολία περιστατικά της ζωής, τέχνη όμως δεν κάνει, δηλαδή η συγκίνηση που δίνει το έργο του, δεν είναι η συγκίνηση που δίνει το έργο τέχνης, παρ' αυτή που δίνουν τα πράγματα, γι' αυτό, κάθε βιβλίο καινούργιου συγγραφέα που κάνει το ίδιο, το ταξιθετώ, να ειπούμε, στο ντουλαπάκι που είναι ο Γρηγόριος Ξενόπουλος. [...]».

2.51.

Αρνητική κριτική από έντυπα της Αριστεράς και η συνέχιση των διαφημιστικών καταχωρήσεων στη *Νέα Εστία*

Η πεζογραφική δεξιότητα του Ξενόπουλου αμφισβητείται, όμως, αυτήν την εποχή, και από την πλευρά της μαρξιστικής διάνοησης, αφού δεν θεωρείται καν λογοτέχνης από τον Αιμίλιο Χουρμούζιο, που αρθρογραφεί ως Αντρέας Ζεβγάς στο περιοδικό *Νέα Επιθεώρηση*, το οποίο και διευθύνει²⁴⁸. Τα δε «[...] ερωτικά ναζάκια των

²⁴⁷ Β. Ρώτας, «Γράμματα προς τη διεύθυνση», περ. *Ελληνικά Γράμματα*, έτ. Β', τ. Β', τχ. 12, 01.06.1928, σσ. 474-475.

²⁴⁸ Βλ. Α. Ζεβγάς, «...ωραία που είν' η Ζάκυνθος!», περ. *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 3, Μάρτης 1928, σ. 95.

ηρωϊδων [...]» του, ο αρθρογράφος θεωρεί πως «[...] αφίνουν αδιάφορη τη μάζα με τους πόνους της [...]»²⁴⁹.

Θέσεις σαν τις πιο πάνω απορρέουν με σαφήνεια από την άποψη της τότε Αριστεράς (και, κυρίως, των διανοούμενων του ΚΚΕ) για την τέχνη, η οποία, κατά μείζονα λόγο εστιάζει στην άσκηση έντονης κοινωνικής κριτικής κατά των αστικών αξιών²⁵⁰. Γιατί τί άλλο από ανούσια αστικά ή μικροαστικά τερτίπια μοιάζουν να είναι οι ερωτικές ιστορίες των αφηγηματικών ηρώων του Ξενόπουλου για τους κομμουνιστές της εποχής, οι οποίοι ως κύριο και αποκλειστικό μέλημα έχουν τη ευρύτερη διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών;

Στα 1928, δυο χρόνια μετά τη δημοσίευσή του, εκδίδεται από την «Εστία» το μυθιστόρημα *Ο κατήφορος*²⁵¹. Η έκδοση έχει προαναγγελθεί από το περιοδικό *Νέα Εστία* σε ειδική διαφημιστική καταχώρηση με πλαίσιο²⁵²:

«Εκδίδεται προσεχώς, εις την Σειράν
των ΑΠΑΝΤΩΝ
ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ
Ο ΚΑΤΗΦΟΡΟΣ
ΤΟ ΠΟΛΥΚΡΟΤΟΝ ΑΘΗΝΑΪΚΟΝ
ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ

Λαμπρός τόμος από 350 σελίδας με καλλιτεχνικών εξώφυλλον
Ι. Δ. Κολλάρος Εκδότης Σταδίου 50-Ρόμβης 22.»

Με την ευκαιρία δε της έκδοσης του αφηγήματος, το ίδιο περιοδικό δημοσιεύει ολοσέλιδη διαφημιστική καταχώρηση, εικονογραφημένη, με χαρακτηριστικό σκίτσο ζευγαριού νεαρών ερωτιδέων πάνω σε κούνια. Εδώ γράφεται χαρακτηριστικά²⁵³:

«Εξεδόθη εις κομψότατον τόμον από 450 σελίδας:
Ο ΚΑΤΗΦΟΡΟΣ
ΑΘΗΝΑΪΚΟΝ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ
ΥΠΟ
ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ

²⁴⁹ Βλ. Α. Ζεβγάς, «Είναι συζήτηση;», περ. *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 4, Απρίλης 1928, σ. 126.

²⁵⁰ Βλ. Χριστίνα Ντουριά, *Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο...*, ό.π. [150], σ. 114.

²⁵¹ Βλ. Βιβλιογραφία, σσ. 381-382 αρ. 52.

²⁵² Βλ. περ. *Νέα Εστία*, έτ. Β΄, τ. Δ΄, τχ. 18 (42), 15.09.1928, σ. 864.

²⁵³ Βλ. περ. *Νέα Εστία*, έτ. Β΄, τ. Δ΄, τχ. 24 (48), 15.12.1928, σ. 1168.

(Εθνικόν Αριστείων Γραμμάτων και Τεχνών)

“Αν είχα κόρη δεκάξη χρονών,
θα έκανα να διαβάση κρυφά αυτό το
βιβλίο, και θάμουν ήσυχος ότι ποτέ
δεν θα κινδύνευε να παρεκτραπή”.

ΑΘΗΝΑΙ

ΕΚΔΟΤΑΙ: Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑ
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ"-ΣΤΑΔΙΟΥ 50

1929

Τιμάται δρ. 50.- Δια τους Συνδρομητάς της "Νέας Εστίας", δρ. 40.
(Τα ταχυδρομικά δρ. 6 δια το Εσωτερικόν, δρ. 10 Εξωτερικόν,
εις βάρος του παραγγέλλοντος).»

Το περιοδικό παραθέτει, επίσης, αγγελία δημοσίευσης και σύντομη περίληψη²⁵⁴ σχετικά με το αφήγημα του συγγραφέα *Όνειρο του διαζυγίου*²⁵⁵, το οποίο που δημοσιεύεται αυτήν την εποχή στην εφημερίδα *Ημερήσιος Τύπος* ως «πρωτότυπον ελληνικόν μυθιστόρημα», ενώ δεν παραλείπει να ανακοινώσει και την ολοκλήρωσή του²⁵⁶.

2.52.

Κόκκινος Βράχος:

Μια «τοπωνυμική» πρόσληψη

Από τις σελίδες της *Νέας Εστίας*, όμως, στα 1928, σχολιάζεται και το γεγονός της ευρείας αναγνωσιμότητας του μυθιστορήματος *Ο Κόκκινος Βράχος*, με βάση τις εκδόσεις που πραγματοποίησε από το 1915, όταν εκδόθηκε για πρώτη φορά, ως την τρίτη έκδοσή του, το 1924. Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στην τοπωνυμική, τελικά, «χρήση» του τίτλου του αφηγήματος, η οποία και εκλαμβάνεται ως στοιχείο σημαντικά ευνοϊκής αναγνωστικής πρόσληψης. Ας σημειώσουμε, πως σ' αυτήν τη θετική ανταπόκριση πολύ σημαντική θεωρείται και η συμβολή της ειδολογικής μεταγραφής του αφηγήματος σε δράμα. Χαρακτηριστική, είναι ακόμη, και η έκφραση

²⁵⁴ Βλ. Ω, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Γ', τ. Ε', τχ. 50, 15.01.1929, σ. 80.

²⁵⁵ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 438 αρ. 358.

²⁵⁶ Βλ. περ. *Νέα Εστία*, έτ. Γ', τ. Ε', τχ. 54, 15.03.1929, σ. 239.

της δυσαρέσκειας του αρθρογράφου για τα λάθη που εντοπίζει στην αναφορά από τρίτους των ονομάτων των αφηγηματικών ηρωϊδων του Ξενόπουλου²⁵⁷:

«Μερικοί Αθηναίοι λόγιοι —μεταξύ των οποίων και ο ημέτερος Άλκης Θρύλος— μεταβάντες εις Ζάκυνθον [...] ανεζήτησαν και τον Κόκκινον Βράχον, αλλά... δεν τον εύρον. Φυσικά! Διότι ο Κόκκινος Βράχος, όπως περιγράφεται εις το ομώνυμον μυθιστόρημα της Φωτεινής Σάντρη, (και όχι της Στέλλας Βιολάντη, όπως γράφει ένας από αυτούς [...]), εξ αγνοίας συγγνωστής, διότι η Φωτεινή Σάντρη δεν ανήκει εις την Πορτογαλικήν Λογοτεχνίαν, δια να την γνωρίζωμεν και να την θαυμάζωμεν, αλλ' εις την Νεοελληνικήν, την οποίαν ημείς οι Νεοέλληνες έχομεν κάθε δικαίωμα να την αγνοούμεν και μολοντούτο να την κρίνωμεν, και όπως τον εξωγράφισεν ο κ. Ρούμπος, δεν υπάρχει ούτε εις την Ζάκυνθον ούτε πουθενά. Είναι τοποθεσία κάπως φανταστική, ομοιάζουσα βέβαια με το Κρύο-Νερό και με το Ακρωτήρι της Ζακύνθου, —εις το μέσον των οποίων υποτίθεται κειμένη— αλλά και διαφορετική. Και ναι μεν εις την Ζάκυνθον τα βραχώδη εκείνα παράλια υψώματα, τα κοκκινωπά, ονομάζονται σήμερα "Κόκκινος Βράχος" και αυτά επιδεικνύονται εις τους ξένους, τους επιθυμούντας να ίδουν πού έζησε και πού απέθανεν η Φωτεινή Σάντρη αλλ' η ονομασία τοις δίδεται ούτως ειπείν καταχρηστικώς. Δεν είναι επίσημος τοπωνυμία, δεν αναφέρεται εις την Γεωγραφίαν της Ζακύνθου. Επεκράτησε μετά την εμφάνισιν του *Κόκκινου Βράχου* ως μυθιστορήματος και προπάντων ως δράματος. [...]

2.53.

Πλούσιοι και φτωχοί:

«Έπαθλο Βικέλα» 1926-1927

Στα 1928 το αφήγημα του Ξενόπουλου *Πλούσιοι και φτωχοί* αποσπά το θεσμοθετημένο από την Ακαδημία Αθηνών «Έπάθλο Δ. Βικέλα», για το καλύτερο νεοελληνικό μυθιστόρημα, της περιόδου 1926-1927. Η κριτική επιτροπή απαρτίζεται από τους Δ. Γρ. Καμπούρογλου, Κ. Παλαμά και Γ. Δροσίνη²⁵⁸.

Στην εισηγητική έκθεσή του, μάλιστα, ο Παλαμάς, εκ μέρους της Ακαδημίας, τοποθετείται θετικά απέναντι στο εν λόγω πεζό χαρακτηρίζοντάς το ως «προέχον

²⁵⁷ Χ., «Ο Κόκκινος Βράχος», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Β', τ. Γ', τχ. 1 (25), 01.01.1928, σ. 39.

²⁵⁸ Βλ. Ανώνυμα, «Η Ακαδημία. Αριστεία και Έπαθλα 1926-1927», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Β', τ. Γ', τχ. 7 (31), 01.04.1928, σσ. 327-328.

από πάσης απόψεως λογοτεχνικών έργων»²⁵⁹. Τι πραγματικά μπορεί να σημαίνει για τον Ξενόπουλο αυτή η ευμενής κρίση του ποιητή, λίγο πριν από το τέλος της τρίτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, και πώς συνδέεται με την «παρουσία» του ίδιου στη λογοτεχνική ζωή του τόπου; Είναι εμφανές πως, μολονότι ο εξηνταεπτάχρονος, πλέον, Παλαμάς έχει δώσει το σημαντικότερο μέρος του έργου του και η νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή αρχίζει να στρέφεται προς νεότερικά ρεύματα, ο εν λόγω ποιητής έχει εξασφαλίσει την ενεργό συμμετοχή του στους κρατικούς θεσμούς, αφού με την ίδρυση της Ακαδημίας Αθηνών, το 1926, εκλέγεται ως ένα από τα πρώτα μέλη της. Ο Παλαμάς ως ακαδημαϊκός, λοιπόν, είναι αυτός που παρέχει τώρα ευνοϊκή κριτική υποδοχή στην αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου, και συγκεκριμένα στο μυθιστόρημα *Πλούσιοι και φτωχοί*.

Μετά τον θόρυβο περί «σοσιαλιστικού κηρύγματος» του συγγραφέα στους *Πλούσιους και φτωχούς*, στα 1919, όταν το συγκεκριμένο αφήγημα είδε για πρώτη φορά το φως της δημοσιότητας, την απόρριψή του από τον Παρορίτη την ίδια χρονιά, αλλά και τη θετική δεξίωσή του, ως υπόδειγμα έργου ωριμότητας της αφηγηματικής τέχνης του δημιουργού του, από τον Φ. Πολίτη στα 1926, με την κριτική αυτή του Παλαμά αποκαλύπτεται η πρόθεση του ποιητή για μια ακόμη «αποκατάσταση» του αφηγήματος. Η κρίση, η οποία διατυπώνεται εδώ βέβαια, σε καθαρεύουσα, λόγω του ότι περιέχεται σε έκθεση υπογραφόμενη από ακαδημαϊκό, απαντά σε όσους έχουν ενδοιασμούς σχετικά με τη λογοτεχνική αποτύπωση του κοινωνιολογικού προβληματισμού που αναπτύσσεται εντός του ιδεολογικού πλαισίου των *Πλούσιων και φτωχών*, η οποία φαίνεται να ικανοποιεί ιδιαίτερα το κριτικό αισθητήριο του ποιητή. Στο συγκεκριμένο αφήγημα επιτυγχάνεται κατά τον Παλαμά:

«[...] μετουσίωσις των αφηρημένων ιδεών εις συγκεκριμμένας εικόνας. Ο κ. Ξενόπουλος δεν υποβάλλει θ έ σ ι ς ιδεολογικάς ζωγραφίζει, αναλύει, αναπαριστά».

Επιπλέον:

«[...] Η τέχνη εκπληροί τον κοινωνικόν σκοπόν της, ευεργετικόν, χωρίς να προσφεύγη εις μέσα παρείσακτα, ξένα, και πολιτικής και ηθικής ή άλλης τινός φύσεως [...] Το έργον συγκινεί χωρίς να εκνευρίζη.[...] Ο μυθιστοριογράφος των "Πλουσίων και Φτωχών" καλώς γινώσκει τον κόσμον του. Βαδίζει εντός

²⁵⁹ Κ. Παλαμάς, «Εισηγητική έκθεσις δια την απονομήν του Επάθλου "Βικέλα"», τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 16ος, Γκοβόσητης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 447-451 (:447-449). Βλ. και Επίμετρο, σσ. 554-556.

αυτού και συμπεριφέρεται μετά της αρμοζούσης εις ησκημένον λογοτέχνην ανέσεως και εμπειρίας. [...]»

Καταλήγοντας, ο ποιητής δικαιολογεί την πρότασή του για την απονομή του επάθλου στο εν λόγω αφήγημα:

«[...] δια την ψυχολογικήν και εικονογραφικήν ευστοχίαν του, την δεξιώς συνηρμολογημένην πλοκήν και λύσιν του, δια την ενέργειαν του ζώντος λεκτικού και την προς αυτό ακόπως συναρμοζομένην ιδεολογίαν του συγγραφέως. [...]»

Την ίδια, επίσης, χρονιά, ο Παλαμάς επικροτεί την άποψη του Σπύρου Μελά στην εφημερίδα *Έθνος*, ο οποίος, θέλοντας να προβάλλει στον ελληνικής καταγωγής, Γάλλο λογοτέχνη Κ. Φωτιάδη τη νεοελληνική λογοτεχνία, προτείνει, μεταξύ άλλων, και το όνομα του Γρ. Ξενόπουλου²⁶⁰. Παράλληλα, σε άλλο παλαμικό άρθρο που δημοσιεύεται μεταφρασμένο σε γαλλική εφημερίδα, τον Φεβρουάριο του 1929, ο Ξενόπουλος δεν αναφέρεται μόνο ως μυθιστοριογράφος, αλλά και ως εξέχουσα προσωπικότητα στη θεατρική δημιουργία από κοινού με τους Παντελή Χορν και Σπύρο Μελά²⁶¹:

«[...] κυρίαρχος από καιρό και στο θέατρο καθώς και στο μυθιστόρημα, με την ιδιαίτερη πατρίδα του, τη Ζάκυνθο, fior de Levante, τόπο και κόσμο πλουσιώτατο αδιάκοπης παραγωγής [...]».

Τον Δεκέμβριο του 1928, τέλος, δημοσιεύεται στη *Νέα Εστία* περίληψη άρθρου του Γ. Ψυχάρη, δημοσιευμένου στον παρισινό *Mercur de France*, σύμφωνα με το οποίο

²⁶⁰ Βλ. Κ. Παλαμάς, «Ο κ. Φωτιάδης», τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 16ος, Γκοβόστης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 584-586. Πρόκειται για επιστολή του ποιητή προς τον διευθυντή της εφημερίδας *Έθνος* που δημοσιεύτηκε στις 14.04.1928. Μέσω αυτής εκφράζεται η διαφωνία του με τα όσα διατυπώθηκαν από τον Φωτιάδη σε συνέντευξή του με θέμα τη νεοελληνική λογοτεχνία στον Σπύρο Μελά, η οποία δημοσιεύτηκε στο *Έθνος* στις 08.04.1928 με θέμα τη νεοελληνική λογοτεχνία. Να σημειώσουμε πως ο Φωτιάδης είχε τοποθετηθεί αρνητικά στην συνέντευξη αυτή ως προς την ποιητική αξία του Κ. Παλαμά.

²⁶¹ Κ. Παλαμάς, «Κάποια πρόσωπα στη Δημοκρατία των ελληνικών γραμμάτων», βλ. τώρα Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 14ος, Γκοβόστης, [Αθήνα], χ.χ., σσ. 205-217 (:213). Το άρθρο φέρει ημερομηνία 11.09.1928 και το σχόλιο πως δημοσιεύτηκε στην Ελλάδα μετά τον θάνατο του Παλαμά.

ανάμεσα στους Έλληνες δημοτικιστές λογοτέχνες ο Ξενόπουλος είναι ο συγγραφέας «...που τα ρομάντζα του καταβροχθίζονται...»²⁶².

2.54.

Μυστικοί αρραβώνες:

«Το καθαυτό ερωτικό μέσα σ' όλα τα μυθιστορήματα του Ξενοπούλου»

Το 1929, εκδίδεται το μυθιστόρημα του συγγραφέα *Μυστικοί αρραβώνες*²⁶³. Η έκδοση εντάσσεται στη σειρά μυθιστορημάτων του, που εκδίδονται από τον εκδοτικό οίκο του Ι. Κολλάρου ως σειρά «*Απάντων*». Εν αναμονή της συγκεκριμένης έκδοσης, ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο αναφέρεται σε αυτήν ο «ανώνυμος» συντάκτης διαφημιστικής καταχώρησης που δημοσιεύει συναφώς το περιοδικό *Νέα Εστία*²⁶⁴:

«ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΠΡΟΣΕΧΩΣ
ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ
ΜΥΣΤΙΚΟΙ ΑΡΡΑΒΩΝΕΣ
ΑΘΗΝΑΪΚΟ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ

Είναι το καθαυτό ερωτικό μέσα σ' όλα τα μυθιστορήματα του Ξενοπούλου, έχει την ωραιότερη ερωτική αλληλογραφία που γράφτηκε ποτέ, — γιατί είναι πραγματική, αληθινή, κι ακόμα είναι ένα μυθιστόρημα a clef, που οι ήρωές του είναι άνθρωποι γνωστοί στους καλλιτεχνικούς και φιλολογικούς κύκλους των Αθηνών...».

Αλλά και για το μυθιστόρημα *Ο κατήφορος* δημοσιεύεται σε δύο συνεχή τεύχη της *Νέας Εστίας* η ολοσέλιδη εικονογραφημένη διαφημιστική καταχώρηση που είχε τυπωθεί και το προηγούμενο έτος²⁶⁵, ενώ παρέχεται και έκπτωση δέκα δραχμών επί της τιμής αγοράς του βιβλίου για τους συνδρομητές του περιοδικού²⁶⁶.

²⁶² Γ. Ψυχάρης, «Ένας τόπος που δε στέργει τη γλώσσα του», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Β', τ. Δ', τχ. (23-47), 01.12.1928, σσ. 1079-1081 (:1080).

²⁶³ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 382 αρ. 54.

²⁶⁴ Περ. *Νέα Εστία*, έτ. Γ', τ. ΣΤ', τχ. 63, 01.08.1929, σ. 640.

²⁶⁵ Βλ. *ό.π.* [252].

²⁶⁶ Βλ. περ. *Νέα Εστία*, έτ. Γ', τ. Ε', τχ. 49, 01.01.1929, σ. 1 και, επίσης, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Γ', τ. Ε', τχ. 50, 15.01.1929, σ. 71.

2.55.

Ο κατήφορος:

Εγκωμιαστικές επιστολές του Γ. Ψυχάρη

Σχετικά με τον *Κατήφορο*, η *Νέα Εστία* «επικαλείται», στα 1929, και την ευνοϊκή άποψη του Γ. Ψυχάρη, η οποία, σύμφωνα με το εισαγωγικό σχόλιο που καταχωρείται ανώνυμα στο περιοδικό, διατυπώνεται σε επιστολές του που στέλνει προς τον συγγραφέα ο μεγάλος δημοτικιστής την εποχή αυτή από το Παρίσι, όπου είναι εγκατεστημένος. Εδώ, η θετική πρόσληψη του συγκεκριμένου έργου περιλαμβάνει και τον διακειμενικό συσχετισμό του με την αφηγηματική τέχνη του Η. Balzac. Διαβάζουμε²⁶⁷:

«Καλέ μου Γληγόρη,

Πήρα τον *Κατήφορό σου* ή πιο σωστά με πήρε αυτός. Ωραίο ρομάντζο! Έχει αλήθεια κάτι μπαλζάκινο. Βαθμό βαθμό, σκαλοπάτι σκαλοπάτι, μας δείχνεις τον κακό δρόμο που πήρε η δύστυχη κόρη, όπως κι ο Μπαλζάκος, στην *Cousine Bette*, το μόνο του για μένα καλό ρομάντζο, ξέρει να μας φανερώσει το τελειωτικό ξεχαρβάλωμα του αμίμητου μπαρόνου. Μα μπράβο σου και που φτάνεις ως το τέλος φρέσκος φρέσκος κι όχι μαθές λαχανιασμένος από τις τρακόσιες και παραπάνω σελίδες.

Βέβαια πως υπάρχουν και μερικά που μου έρχονται σα σκούρα. Ο αδερφός εκείνος φέρνεται με μάννα και αδερφή βάρβαρα κι αμείλιχτα. Πώς ο ίδιος άνθρωπος, στο γραφείο του στο Υπουργείο, κάθεται ήσυχος, πλάι πλάι με της φαμελιάς του τον ατιμαστή; Πώς μάλιστα τρώει ξύλο, λέει και γειά σου; Μα η στερνή πιστολιά είναι αριστούργημα. Τι μπάτσος στους φρόνιμους ανθρώπους! Γιατί σίγουρα πως και της Τράπεζας ο διεφθυνητής κι ο νέος ακόμα δε θα το ξεχάσουνε πως η κουμπουριά βγήκε ξαιτίας τους. Τα πρόσωπα πετυχημένα, η Γεωργία, ο Βαγγέλης, ο γιατρός. Και πάλι μπράβο σου.[...]»

Επίσης, το περιοδικό που διευθύνει ο Ξενόπουλος αναφέρεται, κατά την εποχή αυτή, σε «λακωνική κριτική» του Γάλλου νεοελληνιστή L. Russel για το μυθιστόρημα *Ο γιος μου και η κόρη μου*²⁶⁸, το οποίο, ως γνωστόν, δημοσιεύεται από

²⁶⁷ Ανώνυμα, «Γρ. Ξενοπούλου: *Ο Κατήφορος*» (Απόσπασμα από επιστολή του Γ. Ψυχάρη), περ. *Νέα Εστία*, έτ. Γ´, τ. Ε´, τχ. 52, 15.02.1929, σσ. 155-156. Βλ. και Επίμετρο, σ. 557.

²⁶⁸ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 438 αρ. 357.

το προηγούμενο έτος στις σελίδες της *Νέας Εστίας*²⁶⁹: «Ο γιος μου και η κόρη μου, εξαισιο!», γράφεται χαρακτηριστικά...

2.56.

Η αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου:

«κατεστημένο», «ερωτογραφία» ή αναγνωστική διασκέδαση;

Τον Ιανουάριο του 1929 ο ίδιος ο Ξενόπουλος, αρθρογραφώντας από τις σελίδες της *Νέας Εστίας*, κάνει απολογισμό για τη λογοτεχνική παραγωγή της προηγούμενης χρονιάς, θεωρώντας ότι οι συντάκτες των συναφών ανασκοπήσεων γράφουν «[...] βιαστικά, στανικά, ανόρεκτα κι επιπόλαια [...]» και, κυρίως, ξεχνούν ν' αναφερθούν στην έκδοση του μυθιστορηματός του *Ο Κατήφορος*...²⁷⁰

Κι αν σε άρθρο του Κ. Παλαμά, που δημοσιεύεται τον επόμενο μήνα στη γαλλική εφημερίδα *Le Figaro*, ο συγγραφέας αναφέρεται ως²⁷¹: «[...] κυρίαρχος από καιρό και στο θέατρο και στο μυθιστόρημα [...]», σύμφωνα με τα γραφόμενα της αλεξανδρινής *Ίσιδας*, την ίδια εποχή²⁷², «νεαρός εκείθεν ποιητής» φαίνεται ότι δυσφημεί τον Ξενόπουλο αναφέροντας ότι χαρακτήρισε την Αλεξάνδρεια ως «καλήν αγοράν» για τα βιβλία του.

Τοιουτοτρόπως, λίγο πριν από την αυγή της τέταρτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, η κριτική αποτίμηση της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου κινείται ανάμεσα σε απόψεις σαν την παλαμική, που θέλει τον συγγραφέα κυρίαρχο στη νεοελληνική λογοτεχνική σκηνή και που, μάλλον, εκφράζουν, το λογοτεχνικό «κατεστημένο» της εποχής και σε άλλες που καταγγέλλουν ως ξεπερασμένη την «ερωτογραφία» του, χρησιμοποιώντας ως αξιολογικό κριτήριο την απουσία κριτικής κατά των αστικών αξιών· άλλες, πάλι, που τον θεωρούν έναν κοινό «έμπορο» της αφήγησης που αναζητεί εναγώνια αναγνώστες, ενώ κάποιες εκλαμβάνουν ως παρωχημένη τη λογοτεχνική αξία των αφηγημάτων του, στο πλαίσιο μιας γενικότερης απόρριψης των «ηθογραφικών» πεπραγμένων της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Ενδεικτικό για την περίπτωση αυτή είναι το απόσπασμα από το *Ελεύθερο πνεύμα* (1929) του Γ. Θεοτοκά, όπου ο «ευρωπαϊστής» Ορέστης Διγενής διαπιστώνει την πολιτισμική υστέρηση της ελληνικής πνευματικής ζωής, καταγγέλλοντας χαρακτηριστικά, μεταξύ

²⁶⁹ Περ. *Νέα Εστία*, έτ. Γ', τ. Ε', τχ. 51, 01.02.1929, σ. 110.

²⁷⁰ Γρ. Ξενόπουλος, «Το λογοτεχνικόν 1928», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Γ', τ. Ε', τχ. 50, 15.01.1929, σσ. 46-49.

²⁷¹ Κ. Παλαμάς, «Κάποια πρόσωπα στη Δημοκρατία των ελληνικών Γραμμάτων», τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 14ος, Μπίρης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 205-217.

²⁷² Ανώνυμα, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Γ', τ. Ε', τχ. 59, 01.06.1929, σ. 445.

άλλων, την απουσία ουσιαστικής ευρωπαϊκής παιδείας από το σύνολο της νεοελληνικής πεζογραφίας²⁷³:

«[...] παρά την τόση σοφία, παρά τις ογκώδεις βιβλιογραφίες που κουβαλά το εξπρές στο σταθμό Λαρίσης από τα πανεπιστήμια της Εσπερίας, η πνευματική Ελλάδα εξακολουθεί να είναι τρομερά φτωχή και στείρα. [...]».

Κατά τον Θεοτοκά, η πεζογραφία είναι «το πιο ατροφικό μέλος» της νεοελληνικής γραμματείας και ο ρόλος των Ελλήνων αφηγηματογράφων δεν είναι παρά εκείνος των διασκεδαστών που διηγούνται «εύκολες» ιστορίες για να περνά η ώρα... Φυσικά, ο Ξενόπουλος δεν μπορεί να εξαιρεθεί από την ομάδα των «διασκεδαστών». Γράφει χαρακτηριστικά ο Θεοτοκάς²⁷⁴:

«[...] οι Έλληνες ηθογράφοι, παρά τις εξωτερικές αντιθέσεις τους, διατηρούν από πενήντα χρόνια την ίδια προοπτική της ζωής, τους ίδιους ορίζοντες, την ίδια αντίληψη της τέχνης. Συνεχίζουν πάντα την ίδια σχολή που μπορεί να ονομαστεί *φωτογραφική σχολή*. Μπορούν να κριθούν συνολικά. [...]».

Ό,τι «ενοχλεί» περισσότερο τον εικοσιτετράχρονο διανοητή είναι, κυρίως, η «αντιγραφική εργασία», η οποία, κατ' αυτόν συνιστά την ελληνική εκδοχή του λογοτεχνικού ρεαλισμού, διαμορφωμένη κατά τη διάρκεια των τριών δεκαετιών του 20ού αιώνα από πεζογράφους²⁷⁵

«[...] χωρίς ξεχωριστή ατομικότητα, χωρίς πλεόνασμα δυνάμεων. Πουθενά στην ελληνική ηθογραφία δεν αισθανόμαστε τον παλμό της ατομικότητας, τις εσωτερικές δυνάμεις, που γυρεύουν την κοίτη τους για να χυθούν στο φως [...]».

Ο ίδιος ο Ξενόπουλος, πάντως, την περίοδο αυτή, προσπαθώντας να δώσει το στίγμα της αφηγηματογραφίας του, επιχειρεί να συγκρίνει την αναγνωσιμότητα ενός δικού του αφηγήματος, του *Κόκκινου Βράχου*, με αυτήν των λαϊκών μυθιστορημάτων που κυκλοφορούν ευρέως. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, το πιο

²⁷³ Με ψευδώνυμο, ως γνωστόν, υπογράφει ο Θεοτοκάς την πρώτη έκδοση του βιβλίου του· βλ. Ορέστης Διγενής, *Ελεύθερο Πνεύμα*, εκδότης Α. Ι. Ράλλης, Αθήναι 1929. Βλ. τώρα, Γιώργος Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, επιμέλεια Κ. Θ. Δημαράς, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Ι. Δ. Κολλάρου και Σίας Α.Ε., Αθήνα 2002, σ. 11.

²⁷⁴ *Ο.π.*, σ. 39.

²⁷⁵ *Ο.π.*, σ. 45.

«επιτυχημένο» εκδοτικά έργο του εμφανίζει κυκλοφορία της τάξης των 15.000 αντιτύπων, τη στιγμή κατά την οποία τα λαϊκά μυθιστορήματα της εποχής των Αριστ. Κυριακού, Πολύβιου Δημητρακόπουλου και Δημ. Σ. Παπαδόπουλου (Τυμφρηστού) εμφανίζουν αυτήν των 50.000 ή και 150.000²⁷⁶. Παρεμπιπτόντως, θα λέγαμε ότι ο προβληματισμός του Ξενόπουλου δεν πρέπει να μας εκπλήσσει. Η σύγκριση της βιβλιοπωλικής κυκλοφορίας του αφηγημάτος του με εκείνη των παραλογοτεχνικών αντιστοιχών του υποδηλώνει πιθανόν το αρχικό του όραμα περί «λαϊκότητας» του έργου του, αλλά παράλληλα δηλώνει και την πρόθεσή του να καταδειχθεί τελικά η μεγάλη διαφορά των πεζών του από τα λαϊκά αναγνώσματα...

2.57.

Προς μια «λιτή και κομψή παρουσίαση των "Απάντων" Ξενοπούλου»...

Το 1930 από τις εκδόσεις της «Εστίας» τυπώνονται για δεύτερη φορά το πεζογράφημα του Ξενόπουλου *Η τρίμορφη γυναίκα*²⁷⁷ και τα τέσσερα μέρη από το μυθιστόρημά του *Ο Κοσμάκης* [*Το πρωτοξύπνημα*²⁷⁸, *Το κέντρον*²⁷⁹, *Τελευταία όνειρα*²⁸⁰, *Ο γυρισμός*²⁸¹]. Το *Πρωτοξύπνημα* εκδίδεται σε 3.000 αντίτυπα²⁸², γεγονός που κατά την εκτίμηση του Α. Σ. Β[εϊνόγλου], αρθρογράφου της *Νέας Εστίας*, μπορεί να θεωρηθεί εκδοτικός «θρίαμβος»²⁸³. Στο ίδιο δε αριθμό αντιτύπων εκδίδονται και τα *Τελευταία όνειρα*²⁸⁴. Ας σημειωθεί ότι ο Βεϊνόγλου εκφράζεται θετικά, εκτός των άλλων, για την εξωτερική εμφάνιση των αντιτύπων με τα εν λόγω έργα του Ξενόπουλου. Συγκεκριμένα, στο άρθρο του, που προαναφέραμε, ενώ παραπονείται για το ακαλαίσθητο των νεοεμφανιζόμενων λογοτεχνικών εκδόσεων, επαινεί τη «[...] λιτή και κομψή παρουσίαση των "Απάντων" Ξενοπούλου [...]».

²⁷⁶ Βλ. περ. *Νέα Εστία*, έτ. Γ', τ. ΣΤ', τχ. 64, 15.08.1929, σ. 686.

²⁷⁷ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 383 αρ. 56.

²⁷⁸ Βλ. *ό.π.*, αρ. 57.

²⁷⁹ Βλ. *ό.π.*, σ. 383 αρ. 58.

²⁸⁰ Βλ. *ό.π.*, σ. 384 αρ. 59.

²⁸¹ Βλ. *ό.π.*, αρ. 60.

²⁸² Βλ. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Ο κοσμάκης. Ιστορία ενός φυσιολογικού αρρώστου. Το πρωτοξύπνημα*, Εκδόται: Ιωάννης Δ. Κολλάρος και Σία Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι 1930, σ. 4.

²⁸³ Α. Σ. Β., «Η αισθητική του βιβλίου», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Ε', τ. Θ', τχ. 97, 01.01.1931, σσ. 24-27 (: 27).

²⁸⁴ Βλ. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Ο κοσμάκης. Ιστορία ενός φυσιολογικού αρρώστου. Τελευταία όνειρα*, Εκδόται: Ιωάννης Δ. Κολλάρος και Σία Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι 1930, σ. 4.

2.58.

Μια «διορθωτική» κίνηση του Κλ. Παράσχου

Στον «απολογισμό του λογοτεχνικού 1929», τον οποίο επιχειρεί ο Κλ. Παράσχος τον Ιανουάριο του 1930 από τις στήλες της *Νέας Εστίας*, εμφανίζεται πολύ ευνοϊκός απέναντι στην αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου²⁸⁵. Ο αρθρογράφος θέτει εισαγωγικά το ζήτημα της περιορισμένης «καλλιέργειας» του μυθιστορήματος στην Ελλάδα, αποδίδοντας το φαινόμενο σε λόγους οικονομικούς, αφού θεωρεί πως, κατά τη συγκεκριμένη περίοδο η πενιχρή εγχώρια παραγωγή αντίστοιχων έργων δεν οφείλεται στην έλλειψη αφηγηματικού ταλέντου των ντόπιων λογοτεχνών, αλλά στο μειωμένο εκδοτικό ενδιαφέρον για το εν λόγω είδος, καθώς και στις ανάξιες λόγου οικονομικές απολαβές που αναλογούν ως «ποσοστά» στον συγγραφέα. Κάνοντας, μάλιστα, τον σχετικό απολογισμό των εκδεδομένων μυθιστορημάτων του 1929 αναφέρει: δύο μυθιστορήματα του Γρ. Ξενόπουλου, ένα της Ντόρρας Ρωζέττη²⁸⁶, δύο του Τυμφρηστού, ένα του Βουτυρά και «δύο τρία ίσως άλλα ακόμη». Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειώσουμε εδώ ότι παρ' ότι τα μυθιστορήματα του συγγραφέα που εκδίδονται τον χρόνο αυτό είναι οι *Μυστικοί αρραβώνες* και *Ο γάμος της Λίτσας*²⁸⁷, μόνο το πρώτο από αυτά εκδίδεται από την «Εστία». Ο Παράσχος δεν κάνει λόγο για το δεύτερο· αντ' αυτού, μάλιστα, αναφέρεται στο μυθιστόρημα *Ο κατήφορος*, εκδεδομένο, ως γνωστόν, το 1928. Με τον τρόπο αυτό, διαφαίνεται εκ μέρους του μια τάση αποσιώπησης, ίσως και απαξίωσης, της έκδοσης του *Γάμου της Λίτσας*, η οποία, προφανώς, δεν εντάσσεται στο corpus των «*Απάντων*» του συγγραφέα.

Ο αρθρογράφος θεωρεί ότι *Οι μυστικοί αρραβώνες* και *Ο κατήφορος* στοιχειοθετούν τη «μεγάλη λογοτεχνική απεικόνιση της προπολεμικής κοινωνίας», και ιδιαίτερα της αθηναϊκής, ενώ ο ίδιος ο Ξενόπουλος αποτιμάται ως ο αφηγηματογράφος που εξακολουθεί να κατέχει «την “μπαλζακική” στάση, την οποία ανέκαθεν είχε, ενός “ιστορικού ηθών”». Γενικότερα, ο Παράσχος εκτιμά πως τα συγκεκριμένα μυθιστορήματα είναι από τα καλύτερα του συγγραφέα και ότι διαθέτουν «άρτια τεχνική, πλοκή αβίαστη, σύνθεση σοφή, διήγηση άνετη, ύφος επιμελημένο και ζωηρό». Κατ' αυτόν, ο Ξενόπουλος αποδίδει «έντονα και πλαστικά» «πρόσωπα, περιβάλλοντα, τύπους της σύγχρονης αθηναϊκής κοινωνίας, της τόσο

²⁸⁵ Βλ. Κλ. Παράσχος, «Το λογοτεχνικό 1929», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Δ', τ. Ζ', τχ. 74, 15.01.1930, σσ. 101-102. Βλ. και Επίμετρο, σ. 558.

²⁸⁶ Βλ. την πρόσφατη επανέκδοση Ντόρα Ρωζέττη, *Η ερωμένη της*, επιμέλεια-επίμετρο Χριστίνα Ντουσιά, Μεταίχμιο, [Αθήνα] 2005.

²⁸⁷ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 382 αρ. 53.

ρευστής και ακαταστάλαχτης ακόμη, και που γι' αυτό ακριβώς είναι πολύ δύσκολο ν' αποδοθή από έναν μυθιστοριογράφο». Μάλιστα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, ο συγγραφέας επιτυγχάνει την απόδοση αυτής ακριβώς της «ρευστότητας» της εν εξελίξει αθηναϊκής κοινωνίας μέσω της αφηγηματογραφίας του, «πληρέστερα και αρτιότερα από κάθε άλλον νεοέλληνα λογοτέχνη»...

Τί διαφοροποιεί, άραγε, την κριτική εκτίμηση του Κλ. Παράσχου στα 1928, όταν φαίνεται να «αγνοεί» τη λογοτεχνία του Ξενόπουλου, από εκείνην του 1930, όπου θεωρεί τον συγγραφέα περίπου ως τον Έλληνα Balzac; Είναι πράγματι οι *Μυστικοί αρραβώνες* και ο *Κατήφορος*, τα δύο αφηγήματα που αναφέρονται στο άρθρο, ικανά να ανατρέψουν την «αφάνεια» της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου στα λογοτεχνικά δρώμενα της εποχής, την οποία ο κριτικός άφηγε να εννοηθεί στα 1928; Μήπως, πάλι, η ιδιότητα του «ιστορικού των ηθών» της αθηναϊκής κοινωνίας είναι αρκετή ώστε να επαναφέρει τον συγγραφέα στο λογοτεχνικό προσκήνιο; Επιπλέον, με δεδομένη την άποψη περί μιας καθυστερημένης χρονικά ανάπτυξης του μυθιστορήματος στην Ελλάδα²⁸⁸, πόσο αποβαίνει καθοριστικός για την κριτική θεώρηση του αρθρογράφου ο αριθμός των εκδεδομένων μυθιστορημάτων του συγγραφέα, που κατά τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή φτάνει τα είκοσι έργα;

Η απάντηση δεν είναι εύκολη· νομίζουμε, ωστόσο, πως η διαφοροποίηση αυτή ως προς τις κριτικές απόψεις του Παράσχου μπορεί κατ' ουσίαν να εξηγηθεί με βάση τις επόμενες δύο εκδοχές: πως τελικά αρθρογραφεί για τον ιδρυτή και διευθυντή του περιοδικού που φιλοξενεί τις απόψεις του, οπότε όχι μόνο δεν είναι φρόνιμο να επαναλάβει την «παράλειψη» του, του 1928, αλλά επιβάλλεται και να «διορθώσει» το λάθος του, είτε η συγκεκριμένη κρίση του αποτελεί προϊόν μιας ώριμης και δικαιότερης αποτίμησης, εκ μέρους του, της μακρόχρονης λογοτεχνικής θητείας του Ξενόπουλου. Εκτός κι αν ισχύουν και τα δύο μαζί...

2.59.

Το Πρωτοξύπνημα:

Νέα θετικά σχόλια

Τον Ιούλιο του 1930 δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Η Ελληνική* άρθρο του Πέτρου Χάρη για το *Πρωτοξύπνημα*. Χαρακτηριστική θέση του αρθρογράφου αποτελεί ότι ο Ξενόπουλος βρίσκεται ανάμεσα στους «δύο-τρεις συγγραφείς μας που ανέβασαν το νεοελληνικό πεζό λόγο από την εξωτερική περιγραφή (την ηθογραφία, το αφήγημα

²⁸⁸ Βλ. σχετικά και Χριστίνα Ντουνιά, «Όψεις της κριτικής στο Μεσοπόλεμο: Η στροφή προς το μυθιστόρημα», περ. *Νέα Εστία*, έτ. 73, τ. 146, τχ. 1718, Δεκέμβριος 1999, σσ. 654-669 (: 654).

κ.λπ.) και του έδωσαν αποστολή σοβαρότερη». Για την τεκμηρίωση της προαναφερθείσας άποψης χρησιμοποιείται η τριλογία *Πλούσιοι και φτωχοί – Τίμιοι και άτιμοι – Τυχεροί και άτυχοι*, της οποίας τα αφηγήματα θεωρείται ότι είναι από αυτά²⁸⁹

«[...] που χαροποιούν (οι άσπονδοι φίλοι των κριτικών θα έλεγαν αφοπλίζουν) όσους ζητούν στο λογοτεχνικό πεζογράφημα, αληθινό παλμό ζωής, εκτίμηση ανθρώπων και γεγονότων βασισμένη στην πείρα και στην κρίση, και προπάντων τα προβλήματα που απασχολούν κάθε ζωντανό άνθρωπο, προβλήματα πολύ σοβαρότερα από όσα συνδέονται με ένα ωρισμένο κοινωνικό καθεστώς, —απορίες δηλαδή που αναφέρονται σε καταστάσεις αναλλοίωτες και γίνονται οι αιώνιοι τύραννοι του ανθρώπινου νου. [...]».

Γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι ο Χάρης επιχειρεί να αναδείξει το ρεαλιστικό — κοινωνιολογικό αλλά και ψυχογραφικό— δυναμικό που διακρίνει τα εν λόγω αφηγήματα, στοιχείο που κατ' αυτόν, σαφώς εμπεριέχει και τη λογοτεχνική-αισθητική τους επάρκεια, σε σχέση με τις αναγνωστικές προσδοκίες ενός «ενημερωμένου», πλέον, κοινού στην Ελλάδα τους τέλους της τρίτης δεκαετίας του 20ού αιώνα. Ταυτόχρονα, επιθυμεί να αποσείσει από τα έργα αυτά τη διάθεση για άσκηση κριτικής κατά του επικρατούντος κοινωνικού συστήματος και, γενικότερα, κάθε ενδεχόμενη υποψία περί «σοσιαλιστικού κηρύγματος» του Ξενόπουλου μέσω του έργου του· (Σε ανάλογη «τακτική», όπως σημειώσαμε ήδη, έχει καταφύγει και ο Παλαμάς, το 1927, στην εισηγητική του έκθεση για την απονομή του «Επάθλου Βικέλα».)

Όσον αφορά το *Πρωτοξύπνημα*, αν και θεωρείται ο «πρόλογος» του τετράτομου έργου του συγγραφέα *Ο κοσμάκης*, αποτιμάται ως έργο «σχεδόν αυτοτελές» και αναγνωρίζεται ως ένα ψυχογράφημα συνθεμένο με ιδιαίτερη λογοτεχνική δεξιοτεχνία:

«[...] Καθαυτό δεν είναι μια ψυχική βιογραφία. Ναι μεν η κεντρική του γραμμή βαδίζει επάνω στο δρόμο που διατρέχει η διανοητική και ψυχική εξέλιξη του ήρωα, αλλά η ανάλυση της εσωτερικής αυτής ζύμωσης, την οποία δημιουργούν τα πρώτα ερωτήματα ενώπιον της ζωής και του σύμπαντος, καθώς κι η πρώτη αφύπνιση του παντοδυνάμου ενστίκτου γίνεται μόνη της, αυτόματα, σαν αναγκαίο μέσο για την εξιστόρηση της ζωής και της δράσης του ήρωα, χωρίς να έχει τεθεί, ή τουλάχιστο χωρίς να φαίνεται (αυτό είναι ζήτημα δεξιοτεχνίας)

²⁸⁹ Πέτρος Χάρης, «Το "Πρωτοξύπνημα"», εφ. *Η Ελληνική*, αρ. 1952, 19.07.1930, σ. 1. Βλ. και Επίμετρο, σσ. 559-560.

ως κύριος σκοπός του έργου. Κι έτσι το έργο δεν εντοπίζεται σε μια συνεχή ψυχολογική ανάλυση, αλλ' απλώνεται σ' όλες τις εξωτερικές εκδηλώσεις των ηρώων του, και ζωντανεύει όλη την ατμόσφαιρα όπου κινούνται. Το γνώρισμα αυτό [...] απαντάται και στ' άλλα έργα του κ. Ξ. που έχουν κοινωνικό ή φιλοσοφικό "υπέδαφος", όπως είναι *Η τιμή του αδελφού* και οι *Πλούσιοι και Φτωχοί* [...]. Η αφήγηση ποτέ δεν παραμελείται και δεν δίνει τη θέση της σ' ένα θέμα που θ' αποτελούσε το σκοπό, τη "θέση" του έργου. [...] Το *Πρωτοξύννημα* παραμένει ένα μυθιστόρημα με ακεραία τη δράση και τη σύνθεσή του, χωρίς να μεταβάλλεται σε μια ψυχική ξηρά βιογραφία ή μια μονότονη σειρά φιλοσοφικών σκέψεων [...]. Ο κ. Ξενόπουλος χειρίσθη το θέμα, όταν ευρέθη πια στην ωριμότητα και στην ακμή της μεγάλης του τέχνης. Και δεν περιέγραψε μόνο το θέμα του αριστοτεχνικά και με την ζωηρότητα εκείνη και αλήθεια, που κάνει τον ήρωά του καθαυτό καθολικό, αλλά και συνεδύασε την ψυχολογική αυτή περίοδο της εφηβικής ζωής με την αφύπνιση του μεγάλου ενστίκτου. Ο συνδυασμός αυτός, καθαυτό εύρημα του κ. Ξ., δίνει στο έργο καινούργια πρωτοτυπία και μια δυνατή δημιουργική πνοή. [...]

Το αφήγημα εντάσσεται από τον Χάρη στη σειρά «των συνθετικών εργασιών» του Ξενόπουλου. Οι εργασίες αυτές, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, παρουσιάζουν

«[...] εξηγημένη και εφαρμοσμένη μέσα στη ζωή μια θεωρία, μια κοινωνική αλήθεια (ο όρος "κοινωνική" δεν χρησιμοποιείται εδώ με τη γνωστή και στενή έννοια που του δίνουν όσοι εργάζονται για την ανατροπή του σημερινού κοινωνικού καθεστώτος), μια παρατήρηση που μπορεί ν' αξιζή όσο κ' ένα ολόκληρο φιλοσοφικό σύστημα.[...]».

Είναι εμφανές πως ο αρθρογράφος δείχνει να «φοβάται» την ερμηνεία των όρων που ο ίδιος χρησιμοποιεί, καθώς, για δεύτερη φορά, σπεύδει να απορρίψει κάθε ενδεχόμενη «σοσιαλιστική» χροιά που θα μπορούσε να συσχετιστεί με το νόημα της λέξης «κοινωνική». Δεν παραλείπει, όμως, να αναφερθεί και στην αρτιότητα της αφηγηματικής γραφής του Ξενόπουλου και, ιδιαίτερα, στη γλωσσική εκφορά της μέσω μιας πλούσιας και καλαίσθητης δημοτικής.

Αξιζει, εδώ, να σημειωθεί η ιδιαίτερη θέση που επιφυλάσσει ο Χάρης για το έργο αυτό του Ξενόπουλου, στο πλαίσιο της ευρύτερης νεοελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής, καθώς ο κριτικός αποφαινεται για το σύνολο της νεοελληνικής πεζογραφίας ότι «παρουσίασε ως τώρα ελάχιστα αξιόλογα έργα», επιτεινοντας ουσιαστικά με αυτόν τον τρόπο την αρχική ευνοϊκή του άποψη για το *Πρωτοξύννημα*...

Έχει ήδη γίνει λόγος για την «ενημέρωση» των αναγνωστών της *Νέας Εστίας* όσον αφορά τα ευνοϊκά σχόλια που δημοσιεύονται, κατά καιρούς, για τα αφηγήματα του εκδότη και διευθυντή της. Δεν θα πρέπει, λοιπόν, να παραβλέψουμε την αναφορά που γίνεται, στα 1930, στο περιοδικό αυτό, από συνεργάτη του με την υπογραφή «Ω», σε σχέση με το *Πρωτοξύπνημα*, όπου παρουσιάζεται απόσπασμα από ευνοϊκό κριτικό σχόλιο του Φώτου Πολίτη για το συγκεκριμένο αφήγημα²⁹⁰. Επ' αυτού μάλιστα, προφανώς για να δοθεί η πρέπουσα «σοβαρότητα» στην κριτική αξία του, επισημαίνεται χαρακτηριστικά²⁹¹:

«[...] Τώρα, για να γράφει έτσι ο κ. Πολίτης μπορεί κανείς να φαντασθή τί είναι αυτό το βιβλίο και τί θα έγραφε ένας άλλος, λιγώτερο επιφυλακτικός...».

Επίσης, ο ίδιος αρθρογράφος, παραθέτει ολιγόγραμμο απόσπασμα από το ευνοϊκό κριτικό άρθρο του Πέτρου Χάρη για το *Πρωτοξύπνημα*, για το οποίο έγινε ήδη λόγος²⁹².

Ευνοϊκή κριτική για το *Πρωτοξύπνημα*, όμως, υπογράφει και ο συνεργάτης της *Νέας Εστίας* Μιχαήλ Δ. Στασινόπουλος, με τα αρχικά «Μ.Δ.Σ.», η οποία δημοσιεύεται στο εν λόγω περιοδικό τον Ιούνιο του 1930²⁹³. Σύμφωνα με αυτήν, το συγκεκριμένο αφήγημα θεωρούμενο ως το πρώτο τμήμα του εκτενούς μυθιστορήματος *Ο Κοσμάκης*, δεν μπορεί παρά να κριθεί ως τμήμα του όλου έργου· και, μάλιστα, εκλαμβάνεται ως εσφαλμένος εκλαμβάνεται ο κατακερματισμός αυτού (από τον ίδιον τον συγγραφέα του) στα τέσσερα αυτοτελή αφηγήματα, μέσω των οποίων παρουσιάζεται στο αναγνωστικό κοινό. Ωστόσο, στο άρθρο υπερισχύουν τα θετικά στοιχεία: η αφηγηματική τέχνη του Ξενόπουλου εξαιρείται ως δεδομένο που δημιουργεί έργα καλλιτεχνικά και όχι έργα «σκοπού», «κηρύγματος» ή «θέσης», ενώ το αφήγημα εκλαμβάνεται ως δημιουργικό «επιστέγασμα» του συνολικού έργου του συγγραφέα. Κατά τον αρθρογράφο, αν η μυθιστοριογραφία του Ξενόπουλου αποτελεί το παρόν, κατά «το κύριο και σχεδόν αποκλειστικό περιεχόμενο» του

²⁹⁰ Το εν λόγω άρθρο, δημοσιευμένο μάλλον στην εφημερίδα *Πρωΐα*, δεν κατέστη δυνατό, προς το παρόν, να εντοπιστεί.

²⁹¹ Βλ. Ω, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Δ', τ. Ζ', τχ. 80, 15.04.1930, σ. 447, στήλη «Περιοδικά κι' εφημερίδες».

²⁹² Βλ. Ω, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Δ', τ. Η', τχ. 87, 01.08.1930, σσ. 838-839, στήλη «Περιοδικά κι' εφημερίδες».

²⁹³ Βλ. Μ.Δ.Σ., «Γρ. Ξενοπούλου: Το Πρωτοξύπνημα», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Δ', τ. Η', τχ. 83, 01.06.1930, σσ. 610-611. Βλ. και Επίμετρο, σσ. 561-562.

νεοελληνικού μυθιστορήματος, στο μέλλον, μπορεί να οριοθετήσει «τη μοναδική παράδοση ολόκληρου του νεοελληνικού πεζού λόγου».

Στο ίδιο τεύχος της *Νέας Εστίας*²⁹⁴, τέλος, σχολιάζεται αρνητικά από τον «Ω», επικριτικό άρθρο του «Αναγνώστη», συνεργάτη της εφημερίδας *Βραδυνή*, σχετικά με το *Πρωτοξύννημα*²⁹⁵. Προφανώς, η «υπεράσπιση» του αφηγήματος του Ξενόπουλου προέχει... Ας δούμε πώς χαρακτηριστικά «αντιμετωπίζεται» ο επικριτής:

«—Εις την “Βραδυνήν” εδημοσιεύθη κριτική δια το “Πρωτοξύννημα”. Ο ανώνυμος κριτικός (Αναγνώστης υπογράφεται) ομολογεί ότι είναι το πρώτον βιβλίον του κ. Ξενοπούλου που είχε την περιέργειαν να διαβάση!! Αλλά προς μεγάλην του έκπληξιν, το βρήκεν ολωσδιόλου... ανάξιον ενός συγγραφέως με τόσην φήμην και τόσον κύρος. Με όλην, λέγει, “την επιστράτευσιν του Φρόυντ και του Σοπεγχάουερ”, ο κ. Ξενόπουλος δείχνεται ανίκανος να “ζωντανεύη ανθρώπους”! Το περιέργον είναι ότι, δια να το αποδείξη, παραθέτει τα ίδια εκείνα μέρη από το μυθιστόρημα, τα οποία παρέθεσεν εις την κριτικήν του ο κ. Πολίτης, αυτός δια να δείξη ακριβώς τα εναντίον, δηλ. ότι εις τα μέρη αυτά ο συγγραφεύς κάμνει τέχνην, δημιουργεί! Τέλος πάντων, ο Αναγνώστης της “Βραδυνής” δεν είναι από τους ηλιθίους εκείνους που γελιούνται τόσο εύκολα ότι ένα βιβλίο είναι αριστούργημα, επειδή φέρει εις την προμετωπίδα ένα ρητόν του Φρόυντ, ή ότι έχει «κοινωνικήν έκτασιν», επειδή ο συγγραφεύς αναφέρει εις αυτό και ήρωας προγενεστέρων του μυθιστορημάτων!...»

2.60.

Η *Στέλλα Βιολάντη* και ο πρωτοεμφανιζόμενος ελληνικός κινηματογράφος

Τα τελευταία χρόνια της τρίτης δεκαετίας του 20ού αιώνα σηματοδοτούν και την απαρχή της γένεσης του ελληνικού κινηματογράφου. Σημαντικό ενδιαφέρον παρουσιάζει, εδώ, η συναφής εμπλοκή της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου καθώς τον Οκτώβρη του 1930 ανακοινώνεται στους αναγνώστες της *Νέας Εστίας*²⁹⁶:

²⁹⁴ Ω, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Δ', τ. Η', τχ. 83, 01.06.1930, σ. 616.

²⁹⁵ Ο εντοπισμός του συγκεκριμένου άρθρου δεν κατέστη δυνατός.

²⁹⁶ Περ. *Νέα Εστία*, έτ. Δ', τ. Η', τχ. 92, 15.10.1930, σ. 1119.

«Η νεοσύστατος κινηματογραφική εταιρεία *Ελλάς Φίλμ* συνεβλήθη με τον κ. Ξενόπουλον προς κινηματογράφησιν του έργου του *Στέλλα Βιολάντη*. Θα παιχθή εις τας Αθήνας τον χειμώνα, με την μουσικὴν του κ. Καλομοίρη.»

Τί μπορεί να σημαίνει το γεγονός ότι ένα κατ' εξοχήν «λαϊκό» είδος τέχνης, ο κινηματογράφος, χρησιμοποιεί την αφήγηση του Ξενόπουλου για να απευθυνθεί στο κοινό, από τα πρώτα βήματά του στον ελληνικό χώρο; Είναι, νομίζουμε, φανερό νομίζουμε, πως ο *Έρωτας εσταυρωμένος*, μετά την τριαντάχρονη αναγνωστική επιβίωσή του, στοχεύει τώρα στην πλατιά καταξίωσή του στο ελληνικό κοινό, προσεγγίζοντας μέσω του σινεμά τόσο τα («καλλιεργημένα» αισθητικά) αστικά και μικροαστικά στρώματα όσο και τα ευρύτερα λαϊκά.

Μια τέτοια πρωτοβουλία αποτελεί θετική εξέλιξη όχι μόνο για την αναγνωστική ανταπόκριση ως προς το συγκεκριμένο αφήγημα, αλλά και για την πρόσληψη της αφηγηματογραφίας του συγγραφέα γενικότερα. Στην κρίσιμη αυτή καμπή του ελληνικού Μεσοπολέμου, κι ενώ φαίνεται να αλλάζει δραστικά ο αισθητικός ορίζοντας προσδοκίας, η εμπλοκή ενός τυπικά «παρωχημένου» αφηγήματος του Ξενόπουλου σε μια νεότερη για τα ελληνικά δεδομένα τέχνη, τον κινηματογράφο, αποτελεί, νομίζουμε, εχέγγυο αναγνωστικής αλλά και γενικότερα αισθητικής αποδοχής.

2.61.

Υπαινιγμός για ένταξη στην Ακαδημία Αθηνών

Στο κλείσιμο της τρίτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, δρομολογείται και η ένταξη του συγγραφέα στους κόλπους των Ελλήνων ακαδημαϊκών, με τη *Νέα Εστία* να τίθεται επικεφαλής του σχετικού αιτήματος. Ας δούμε πώς ο ψευδώνυμος συνεργάτης του περιοδικού Ω «αξιώνει» την είσοδο του Ξενόπουλου στην Ακαδημία Αθηνών, υπερασπιζόμενος ουσιαστικά την «τοποθέτηση» του συγγραφέα ανάμεσα στους «εξοχωτέρους αντιπροσώπους» της νεοελληνικής λογοτεχνίας²⁹⁷:

«[...] (Ο κ. Ζέγγελης, πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών, γράφων περί της νεοσυστάτου εν Τριπόλει Βιβλιοθήκης του "Πανός", λέγει: "... περιέχει μόνον καλά βιβλία. Όλοι οι εξοχώτεροι αντιπρόσωποι της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας,

²⁹⁷ Ω, «Ελληνική Βιβλιογραφία», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Γ', τ. Ε', τχ. 58, 15.05.1929, σ. 398.

οι ανυψώσαντες αυτήν εις την πρώτην θέσιν μεταξύ όλων των βαλκανικών εθνών, παρελαύνουν με όλην την τιμήν που τους ανήκει: Ο Σολωμός και ο Βαλαωρίτης, ο Ραγκαβής και ο Βερναρδάκης, ο Παπαδιαμάντης, ο Καρκαβίτσας, ο Κρυστάλλης, ο Σουρής, ο Παλαμάς, ο Ξενόπουλος, ο Καμπούρογλους, ο Νιρβάνας, ο Δροσίνης”. Αλλά όλοι αυτοί είναι ή πεθαμένοι ή ακαδημαϊκοί: κατά λάθος λοιπόν αναφέρεται μαζί των και ο κ. Ξενόπουλος, που δεν είναι ούτε το ένα ούτε το άλλο;...».

Όπως θα φανεί εν συνεχεία, ο υπαινιγμός του αρθρογράφου της *Νέας Εστίας* θα ικανοποιηθεί πολύ γρήγορα...

Συμπεράσματα δεύτερου μέρους

Με τον ερχομό του 20ού αιώνα, το ευνοϊκό κλίμα κριτικής ανταπόκρισης απέναντι στην αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου σκιάζουν ενστάσεις περί κοινοτυπίας των έργων του, που φτάνει στα όρια μιας τυπικής επιφυλλιδογραφικής εργασίας. Ο Μήτσος Χατζόπουλος, ως κριτικογράφος του περιοδικού *Ο Διώνυσος*, διατυπώνει, στα 1901, αιχμηρές θέσεις για «βιομηχανοποίηση» της αφηγηματικής τέχνης του συγγραφέα, κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα (G. Ohnet). Τόσο ο Μ. Μητσάκης, που είχε διατυπώσει παρόμοιες απόψεις στα τέλη του προηγούμενου αιώνα, όσο και ο Χατζόπουλος διαθέτουν κριτική οξύνοια και πρωτοποριακό λογισμό, έστω κι αν ο δεύτερος μοιάζει να αντιτάσσεται σε καθετί ηθογραφικό, με άξονα τις ντισεϊκές του επιρροές. Στο εξής, κοινή συνιστώσα ως προς την κριτική πρόσληψη του συνολικού αφηγηματικού έργου του συγγραφέα θα είναι η παραδοχή της αισθητικής του «ανομοιογένειας». Άλλοτε θα επισημαίνεται η ισχυρή ψυχογραφική ικανότητα του Ξενόπουλου (ιδιαίτερα σε σχέση με τους αφηγηματικούς χαρακτήρες που ανήκουν στο γυναικείο φύλο), ως βασική δεσπόζουσα μετατροπή μιας κοινής ηθογραφικής αποτύπωσης σε ρεαλιστική γραφή, άλλοτε θα σημειώνεται ο κοινωνιολογικός προβληματισμός που επιτυχημένα διαπλέκεται στα μυθοπλαστικά του σενάρια με στόχο πάλι τον αφηγηματικό ρεαλισμό, και άλλοτε, δηλαδή στις περισσότερες των περιπτώσεων, θα τονίζεται ο επαρκής συνδυασμός των δύο προαναφερθεισών παραμέτρων. Συχνά, όμως, εκ μέρους των κριτικών, θα γίνεται λόγος για ανυπαρξία ουσιαστικού λογοτεχνικού ενδιαφέροντος στα αφηγήματα του συγγραφέα, για ευκολογραφία με στόχο την πολυγραφία, για συγγραφή «προσανατολισμένη» στο κοινό γούστο με άμεσο στόχο το οικονομικό όφελος.

Ο Π. Νιρβάνας, ως κριτικός, στις αρχές του 20ού αιώνα, και ενώ ο Ξενόπουλος βρίσκεται σε συγγραφικό και εκδοτικό οίστρο, υπαινίσσεται, μάλλον, την «αντικαλλιτεχνικότητα» του όλου εγχειρήματος, θεωρώντας υπέρμετρο το

ενδιαφέρον του συγγραφέα για την υποδοχή του έργου του. Ο ίδιος κριτικός διακρίνει, πρώιμα είναι αλήθεια, μιμητικές τάσεις στη διηγηματογραφία του Ξενόπουλου αυτής της εποχής, με άξονα, κυρίως, τη γαλλική λογοτεχνία και ειδικότερα το έργο των A. Daudet, B. Flaubert και A. Lemaitre. Ο Νιρβάνας, επίσης, από νωρίς τοποθετεί το αφηγηματικό έργο του Ξενόπουλου ανάμεσα στον άκρατο «επαρχιωτισμό», απόρροια της «ηθογραφικής» δεσπόζουσας του λογοτεχνικού ορίζοντα προσδοκίας του 19ου αιώνα, και στην «παραφροσύνη», που ενίοτε προκύπτει στον νεοελληνικό αφηγηματικό λόγο, αυτήν την περίοδο, λόγω της επίδρασης που δέχεται από την ορμητική εισαγωγή νέων ιδεών από τον ευρωπαϊκό χώρο. Αν και η σχετική κριτικογραφία της εποχής επικαλείται έντονα για το έργο του συγγραφέα το «ατόπημα» της μίμησης, η κοινωνιολογική προσέγγιση του Ξενόπουλου κατά την ψυχολογική διαγραφή των αφηγηματικών του τύπων παρακινεί τους κριτικούς να προβούν και σε ευνοϊκές «ταυτοποιήσεις»: για παράδειγμα, ο Εφταλιώτης επικαλείται τον Dickens στη *Μαργαρίτα Στέφα* και ο Γαβριηλίδης τον Zola, τον Shakespeare και τον Molière στον *Έρωτα εσταυρωμένο*. Η ύπαρξη του ζακυνθιολογικού στοιχείου σε πλήθος αφηγήματα του συγγραφέα δεν αξιολογείται, σε γενικές γραμμές, εις βάρος της ευρύτερης διασύνδεσης της ηθογραφικής παραγωγής του με τον ευρωπαϊκό λογοτεχνικό ορίζοντα. Την «ευρωπαϊκότητα» της ξενοπουλικής γραφής, με ιδιαίτερη έμφαση στην ψυχογραφική διάσταση, αναγνωρίζει χαρακτηριστικά ο Μιχ. Λυκιαρδόπουλος, από τις σελίδες του *Νουμά*.

Η εμπλοκή του συγγραφέα στο κλίμα αντιπαλότητας που δημιουργείται στη νεοελληνική πολιτισμική ζωή με αφορμή το Γλωσσικό Ζήτημα έχει ως αποτέλεσμα τη διακωμώδηση αλλά και τον χλευασμό της προσωπικότητάς του από τον προαναφερθέντα *Νουμά*. Η δημοσίευση, ωστόσο, στο μαχητικό αυτό περιοδικό θετικού κριτικού άρθρου, με τον εύγλωττο τίτλο «Απολογία», από τον Γιάννη Ψυχάρη, στα 1906, ομαλοποιεί τα κακώς κείμενα.

Παρά ότι η ευνοϊκή πρόσληψη της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου από τον Κωστή Παλαμά και η λογοτεχνική συνοδοιπορία τους (με εξαίρεση τη διαφοροποίηση των απόψεών τους στο Γλωσσικό Ζήτημα) αρχίζει ουσιαστικά με το ξεκίνημα του 20ού αιώνα, το εγκωμιαστικό άρθρο του ποιητή για τον Ζακυνθινό δημιουργό, δημοσιευμένο στα 1907, εγκαθιδρύει μεταξύ τους κλίμα ισχυρής πνευματικής οικειότητας. Ως βασική παράμετρος του αφηγηματικού έργου του συγγραφέα αναδεικνύεται ο ρεαλισμός, με έντονη την παρουσία του λυρικού στοιχείου. Δεν θα πρέπει, ωστόσο, κανείς να παραβλέψει τη «φιλική», αλλά μάλλον «αιχμηρή», τοποθέτηση του Παλαμά σε σχέση με την ιδεολογική αστάθεια που εμφανίζει ο Ξενόπουλος, τόσο ως προς το μείζον ζήτημα της εποχής, το Γλωσσικό, όσο και ως προς την προσωπική πρόσληψη και διαχείριση, εκ μέρους του, των νέων ιδεών. Με

φόντο τον «φιλονεισμό», αλλά και τη συντηρητικότητα που κατά καιρούς διακρίνει στην ιδεολογική σκευή και στην ενδεχόμενη αφηγηματική πρακτική του συγγραφέα, ο Παλαμάς έχει, ωστόσο, ένα ευρύ πεδίο αναμονής...

Κριτική στον ιδεολογικό «συντηρητισμό» του Ξενόπουλου επιχειρείται, στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, με ένα άρθρο στο οικείο σε αυτόν ζακυνθινό, περιοδικό, *Αι Μούσαι*, το οποίο αφορμάται από το μυθιστόρημα *Ο Κόκκινος Βράχος*. Το σκεπτικό του συγγραφέα, που φαίνεται να αποδέχεται το «απαγορευμένο» στην ερωτική αλλά και στη γαμήλια ένωση μεταξύ εξαδέρφων (με βάση το τραγικό τέλος που κυριαρχείται από την αυτοκτονία της βασικής αφηγηματικής ηρωίδας στη μυθοπλασία) εκλαμβάνεται ως συντηρητικό και παρωχημένο, αφού το κοινωνικό αυτό όριο ισχύει στην πράξη μόνο για την αστική τάξη και όχι για την αριστοκρατία... Ο Ξενόπουλος καλείται, στην προκειμένη περίπτωση, να απαλλαγεί από την ιδεολογικοκοινωνική του συντηρητικότητα, η οποία εκφράζεται αφηγηματικά με την αποδοχή μιας λανθασμένης κοινωνικής νόρμας, και να ταχθεί, εν συνεχεία, ως αφηγητής στην υπηρεσία της κοινωνικής αλήθειας. Μια δεκαετία αργότερα θα κατηγορηθεί, με ένα εντελώς διαφορετικό σκεπτικό, ότι απέτυχε να το κάνει...

Αν από την επανησιακή επαρχία ο Ξενόπουλος δέχεται προκλητικά μηνύματα για τα αφηγηματικά του σενάρια, την ίδια χρονική στιγμή, η αθηναϊκή κριτική τον δικαιώνει μέσα από την πένα του Ιωάννη Ζερβού, στο περιοδικό *Παναθήναια*. Με αφορμή, αυτήν την φορά, το «επαρχιακό» διήγημα *Ο κακός δρόμος*, προτείνεται η απάλειψη του ηθογραφικού στοιχείου ως βασικού χαρακτηριστικού της ξενοπουλικής γραφής και η αντικατάστασή του από τον ρεαλιστικό χαρακτήρα, τόσο μορφικά όσο και θεματολογικά. Στον εν εξελίξει νεοελληνικό λογοτεχνικό ορίζοντα προσδοκίας, ο οποίος διαφοροποιείται εν όψει του συνεχούς εξαστισμού της χώρας, η αφηγηματογραφία του συγγραφέα φαίνεται να πληροί τους όρους μιας επαρκούς εξέλιξης, με σαφή προσανατολισμό στο ρεαλιστικό ιδεώδες.

Παρά το γεγονός της πρώιμης διασύνδεσης του Ξενόπουλου με τον χώρο του Τύπου, μέσω τακτικών δημοσιεύσεων αφηγημάτων του σε λογοτεχνικά έντυπα, εντός της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα, και με αρχή το έτος 1913, ξεκινά η επιφυλλιδογραφική παραγωγή του συγγραφέα με δημοσιεύσεις μυθιστορημάτων του σε καθημερινές εφημερίδες ευρείας κυκλοφορίας και λαϊκά περιοδικά. Ο Ξενόπουλος από λογοτέχνης γίνεται «γραφιάς». Είναι γι' αυτόν μια σύμβαση με το κατεστημένο, υπαγορευμένη ασφαλώς από την ανάγκη του βιοπορισμού; Είναι μια ναρκισσιστική ανάγκη για αναγνωστική υποδοχή από όλο και μεγαλύτερο κοινό; Είναι απλά η «συμμετοχή», με το αζημίωτο, σε μια εκδοτική συνήθεια της εποχής; Είναι η υλοποίηση ενός νεανικού του οράματος, ενός προορισμού; «Είμαι λαϊκός διηγηματογράφος...», έχει δηλώσει, πάντως, ο ίδιος, το 1901, και έως τα μισά του 20ού αιώνα τα ρομάντζα του προσφέρονται στο λαϊκό αναγνωστικό κοινό μέσα από

την καθημερινή εφημερίδα. Η κριτική δυσμένεια, που συχνά προκύπτει, εστιάζει, κυρίως, στην απουσία αξιόλογου θεματικού ενδιαφέροντος των αφηγημάτων, στην επιδερμική διαγραφή των αφηγηματικών χαρακτήρων, σε μια μηχανιστική γραφή, στείρα μίμηση του ευρωπαϊκού ρεαλιστικού μυθιστορήματος. Στα τριάντα και πλέον χρόνια, από το 1913 ίσαμε το 1945, οπότε ολοκληρώνεται η «επιφυλλιδογραφική» περίοδος του συγγραφέα, δημοσιεύονται ογδόντα τέσσερα (84) μυθιστορήματα, κυρίως, αισθηματικού χαρακτήρα. Από αυτά μόνο δεκαέξι (16), γραμμένα στην πρώτη περίοδο δημοσιεύσεων (1913-1927), πριν δηλαδή από το 1930, εκδίδονται αυτοτελώς —ήτοι το 20% της συνολικής παραγωγής. Η συστηματική εκδοτική περίοδος της επιφυλλιδογραφίας του Ξενόπουλου αρχίζει το 1919, με το μυθιστόρημα *Ο πόλεμος (1912-13)*, πρωτοδημοσιευμένου στα 1913-14, και τελειώνει το 1930.

Μείζον ζήτημα για την πρόσληψη της επιφυλλιδογραφικής αυτής παραγωγής είναι το θεματικό της περιεχόμενο, όπου πρωτεύοντα ρόλο κατέχει η αισθηματολογία. Δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει ότι η αφηγηματική πραγμάτευση πάνω στον άξονα της διαπλοκής των ερωτικών σχέσεων αποτελεί το βασικό θεματολογικό πλαίσιο του συγγραφέα, ήδη από τις αρχές της λογοτεχνικής του πορείας τα αφηγηματικά έργα που «τοποθέτησαν» τον Ξενόπουλο εντός του ηθογραφικού-ρεαλιστικού αναγνωστικού ορίζοντα προσδοκίας από τα τέλη του 19ου ως τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα (*Μαργαρίτα Στέφα, Έρωσ εσταυρωμένος, Κόκκινος Βράχος, Κακός δρόμος* κ.ά) δεν είναι άλλο από αισθηματικές ιστορίες, με έντονα διακριτή, ωστόσο, και κάποτε σε πρωτεύοντα ρόλο, τη δυναμική που ασκούν στο ερωτικό ζευγάρι της μυθοπλασίας οι εκάστοτε οικονομικοπολιτικοκοινωνικές συνθήκες. Ο ρεαλισμός της γραφής του συγγραφέα επισημαίνεται σε σχέση με την προβολή αυτής ακριβώς της δυναμικής, αρκετά πρώιμα (1894, Εφταλιώτης). Η επανησιακή πολιτεία, με επίκεντρο τη Ζάκυνθο, από τις αρχές του 19ου αιώνα ως το ξεκίνημα του 20ού, αποτελεί το χωροχρονικό πλαίσιο εντός του οποίου κινείται μυθοπλαστικά ο Ξενόπουλος με επιτυχία, πριν από την περίοδο της επιφυλλιδογραφικής παραγωγής του. Τί συμβαίνει, όμως, μετά το 1913, όταν ο, σαραντάχρονος, πλέον, συγγραφέας εμπλέκεται στην επιφυλλιδογραφική τριβή και το σύγχρονο, αθηναϊκό, κοινωνικοπολιτικό τοπίο πρωταγωνιστεί στη γραφή του; Η άλλοτε δυνατή κοινωνική του όραση αδυνατεί να επεξεργαστεί τα φλέγοντα ζητήματα που προκύπτουν στον ελληνικό χώρο, η Σμύρνη καίγεται κι αυτός κοιτάζει από την κλειδαρότρυπα της *Σμυρνιάς*...

Μέσα στον στρόβιλο του ελληνικού Μεσοπολέμου, τις αντιφάσεις, τις ανακατατάξεις, τα αδιέξοδα, βασικό ρόλο κρατά η αναθεώρηση των κοινωνικών αντιλήψεων για τα σεξουαλικά ήθη. Εδώ, ο Ξενόπουλος «εστιάζει» με τον δικό του τρόπο... Από το 1922 και μετά, λέξεις και φράσεις που περιγράφουν επίμαχα σημεία

του γυναικείου σώματος, φορτισμένα με την ικανοποίηση του ερωτικού πόθου, πάντα στο όνομα του ρεαλισμού, μετατρέπουν τα μυθιστορήματά του σε «πορνογραφήματα»: οι κριτικοί το καταδικάζουν, αλλά το κοινό το απολαμβάνει... Πάντως, είναι σαφές ότι οι «όροι», που ο ίδιος ο συγγραφέας θέτει, δεν είναι επαρκείς ώστε να διατηρήσουν τη θέση της αφηγηματογραφίας του εντός του νέου λογοτεχνικού ορίζοντα προσδοκίας, που διαμορφώνεται δυναμικά με τη γνωστή «έκρηξη» του νεοελληνικού μυθιστορήματος της δεκαετίας του 1930.

Ήδη, από την αρχή της επιφυλλιδογραφικής του παραγωγής, ο συγγραφέας γίνεται στόχος αρνητικών κριτικών σχολίων από τους νέους λογοτέχνες της εποχής, με πρωτοστάτες τους Ν. Λαπαθιώτη και Φ. Γιοφύλλη, που στρέφονται κατά της «βιομηχανικής» τέχνης, τον Αδ. Παπαδήμα και τον Ρώμο Φιλύρα.

Ωστόσο, ισχυρό πόλο για αναγνωστική επιβίωση παλαιότερων αφηγημάτων του συγγραφέα αποτελεί η μεταγραφή τους σε δράματα και το ανέβασμά τους στη θεατρική σκηνή. Και οι δύο κορυφαίες θεατρίνες της εποχής, η Μαρίκα Κοτοπούλη και η Κυβέλη Αδριανού, ενσαρκώνουν με μεγάλη επιτυχία τις βασικές αφηγηματικές ηρωίδες του Φωτεινή Σάντρη και Στέλλα Βιολάντη. Για παράδειγμα, ο Θεόδ. Βελλιανίτης, στα 1915, δέκα σχεδόν χρόνια μετά την πρώτη δημοσίευση του *Κόκκινου Βράχου*, τοποθετεί με άνεση το αφήγημα, παρά το εξηρμένο ζακυνθιολογικό του στοιχείο, εντός ενός σύγχρονου ρεαλιστικού ορίζοντα προσδοκίας, επικεντρώνοντας το κριτικό του σκεπτικό στο κοινωνιολογικό στοιχείο της μυθοπλασίας.

Στο κλείσιμο της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα και με αφορμή την έκδοση της σειράς διηγημάτων του *Πετριές στον ήλιο*, ο Ξενόπουλος δέχεται τα «πυρά» του Κώστα Παρορίτη, ο οποίος, επικεντρώνοντας, και αυτός, στο κοινωνιολογικό στοιχείο της μυθοπλασίας των εν λόγω αφηγημάτων εντοπίζει τον «αντιδραστικό» τους χαρακτήρα. Για τον κοινωνιστή Παρορίτη το επιφυλλιδογραφικό, «δημοσιογραφικό» πλέον, αφηγηματικό ύφος του Ξενόπουλου καμιά σχέση δεν έχει με την αληθινή τέχνη, ενώ οι κοινωνιολογικές αναφορές του συγγραφέα (πιθανότατα, εδώ γίνεται λόγος και για το μυθιστόρημα *Πλούσιοι και Φτωχοί*) αγγίζουν τη γελοιότητα, καθώς αποτελούν γι' αυτόν ένα κοινό «πιασάρικο» θέμα. Η αναγνώριση έμφυτου λογοτεχνικού ταλέντου στον Ξενόπουλο αντιπαραβάλλεται με τον ευτελισμό της τέχνης του στον βωμό της αναγνωστικής επιτυχίας. Η χρήση του «επαρχιακού» τοπίου ως μυθοπλαστικού σκηνικού στα αφηγήματά του λειτουργεί, κατά τον Παρορίτη, ως ακόμη ένας «εγκλεισμός», με τελική συνέπεια τον αποκλεισμό της αφηγηματογραφίας του συγγραφέα από ό,τι μπορεί να συνιστά τη νέα, «ανανεωμένη», νεοελληνική λογοτεχνία.

Σε ανάλογο τόνο διαμορφώνεται και η κριτική του Ρήγα Γκόλφη με αφορμή το μυθιστόρημα του Ξενόπουλου *Ο Πόλεμος (1912-1913)*. Ο συγγραφέας, εδώ,

καταγράφεται με «διπλή» λογοτεχνική ταυτότητα: αφ' ενός είναι ο λόγιος ο οποίος, επιθυμώντας την αναγνωστική αποδοχή του μαζικού κοινού, δεν εξελίσσεται λογοτεχνικά και αφ' ετέρου θέλει να φαίνεται κοινωνός των νέων αντιλήψεων, αποσκοπώντας στην κριτική εύνοια των λογίων αποδεκτών της τέχνης του. Τη θέση του ρεαλιστικού στοιχείου στην αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου, κατά τον Γκόλφη, παίρνει ακόμη και η «χυδαιότητα», με κύριο άξονα τον ερωτισμό των αφηγηματικών ηρώων, αφού σκοπός του συγγραφέα θεωρείται η πρόκληση σκανδάλου, προς άγρην αναγνωστών... Τόσο για τον Παρορίτη όσο και για τον Γκόλφη ο αφηγηματικός κόσμος του συγγραφέα δεν είναι άλλος από τον κόσμο «της αστικής τάξης»: ο κόσμος δε αυτός, σύμφωνα με την ιδεολογική τους στράτευση, πρέπει να καταδικαστεί και να ανατραπεί από γνήσια λαϊκούς λογοτέχνες και όχι από ανθρώπους σαν τον Ξενόπουλο.

Αντίλογο στο σκεπτικό των Παρορίτη και Γκόλφη αποτελεί, την ίδια χρονική στιγμή, το κριτικό πνεύμα της πρόσληψης του Γερ. Σπαταλά για τις *Πετριές στον ήλιο*, σύμφωνα με το οποίο το ρεαλιστικό στοιχείο της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου αναδεικνύεται με σαφήνεια, μέσω της δυνατής ψυχογραφικής ικανότητάς του και ανεξάρτητα από τις χωροχρονικές παραμέτρους της μυθοπλασίας. Για τον Σπαταλά δεν υφίσταται καν κριτική απόρριψη εκ μέρους των προηγούμενων, αφού το πνεύμα των άρθρων τους αντικατοπτρίζει αποκλειστικά την κοινωνικοπολιτική τους θεωρία.

Ανάμεσα στα περιοδικά τα οποία, κατά καιρούς, έχουν δημοσιεύσει αρνητική κριτική αρθρογραφία για την αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου είναι και η *Μούσα*, που εκδίδουν νέοι λογοτέχνες, μεταξύ των οποίων βρίσκονται ο Τέλλος Άγρας (αργότερα, αγαπημένο «παιδί» του συγγραφέα) ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος (επίσης υποστηρικτής του συγγραφέα στη δεκαετία του 1930) κ.ά. Από τις σελίδες της, στα 1920, τρεις αναγνωρίζονται ως δημιουργοί του νεοελληνικού αφηγήματος: οι νέοι Δημοσθένης Βουτυράς και Κώστας Παρορίτης και ο Ανδρέας Καρκαβίτσας. Η αποτυχημένη προσπάθεια του Ξενόπουλου να τιμηθεί με το Εθνικό Αριστείο Γραμμάτων και Τεχνών, η δημοσίευση της *Σμυρνιάς* του στην εφημερίδα *Έθνος*, που εκλαμβάνεται ως «ρηχή» ευκολογραφία, αλλά και η «δυσφορία» που ο συγγραφέας έχει, πρόσφατα εκφράσει για την αφηγηματογραφία του Βουτυρά, συνθέτουν ένα ενδιαφέρον κριτικό σκηνικό: Ο παλιός συνοδοιπόρος του Ξενόπουλου στη διηγηματογραφία Ανδρέας Καρκαβίτσας κρίνεται για άλλη μια φορά, εκ των υστέρων, καλύτερός του (ο Μιχαήλ Μητσάκης αποδεικνύεται «προφήτης» ως προς τον ρεαλισμό της γραφής του): από την επίσημη πολιτεία η αξία του συγγραφέα δεν αναγνωρίζεται τόσο, όσο να αξίζει την τιμή ενός ανώτατου κρατικού θεσμού: η επιφυλλιδογραφία του, διασκεδαστική, τόσο ώστε τα φλέγοντα κοινωνικά προβλήματα της εποχής —παραμονές της Μικρασιατικής Καταστροφής— να

παραγράφονται, σύμφωνα με μια «πικάντικη» λογική που ερωτοτροπεί, αγγίζει τα όρια της πρόκλησης: τέλος η κριτική δυσμένεια που τυχόν αυτός εμφανίζει απέναντι σε έργα νεότερων, αν και το κριτικό δυναμικό του Ξενόπουλου είναι συχνά επαρκές ως προς τη νεωτερικότητα (περίπτωση Κ. Π. Καβάφη στα 1903 αλλά και πρώιμη αναγνώριση του Βουτυρά με τον *Λαγκά* το ίδιο έτος), προκαλεί δίκαιη εναντίωση.

Όμως, ο Ξενόπουλος, είναι πάντα ο συγγραφέας του *Κόκκινου Βράχου*... Αυτό οι κριτικοί του δεν το ξεχνούν... Με αφορμή τη *Λάουρα* — ένα επιφυλλιδογραφικό του μυθιστόρημα που, πρωτοδημοσιευμένο στην εφημερίδα *Έθνος* στα 1917, εκδίδεται αυτοτελώς από τον Ελευθερουδάκη στα 1921—, ένας παλιός «κατήγορος» της μιμητικής διάθεσης του συγγραφέα, από τις σελίδες του *Νουμά*, ο Ηλίας Π. Βουτιεριδής, υπερασπίζεται σθεναρά τη συμβολή της ξενοπουλικής αφηγηματογραφίας στην εξέλιξη της νεοελληνικής δημιουργικής πεζογραφίας και στο πέρασμα από τον ρηχό ηθογραφισμό στο ψυχογραφικό ρεαλιστικό πλαίσιο. Ακόμη πιο ουσιαστικός είναι ο, επίσης πάλαι ποτέ «κατήγορος», Αδ. Παπαδήμας με αφορμή το μυθιστόρημα *Ολέθριος έρωας*, που πρωτοδημοσιευμένο στα 1913-14, εκδίδεται στα 1921 αυτοτελώς, με αρκετές διορθώσεις, με τον τίτλο *Αφροδίτη*, από τον Κολλάρο. Ο Παπαδήμας, αν και αιχμηρός για τον «εγκλεισμό» του συγγραφέα στην επιφυλλιδογραφία, θεωρεί αισθητικά επαρκές το συγκεκριμένο αφήγημα. Η συμβολή, όμως, της πρόσληψής του κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική, στην αρχή της τρίτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, με το δεδομένο ότι ανάγει το «γνήσιο» λογοτεχνικό έργο του Ξενόπουλου σε πρότυπο μέσω καλλιέργειας αναγνωστικού ενδιαφέροντος στο μαζικό κοινό. Είναι μια πρώιμη αποτίμηση που διατυπώνει, με θάρρος, ως νέος κριτικός, ο Παπαδήμας και που αποδεικνύεται «προφητική» ως προς την κριτική ανταπόκριση απέναντι στο αφηγηματικό έργο του συγγραφέα κατά τα επόμενα χρόνια.

Αποτιμώντας την αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου συνολικά, και θέλοντας, προφανώς, να «κλείσει» παλιούς «λογαριασμούς», ακόμη και ο πληθωρικός εκδότης του *Νουμά* Δ. Π. Ταγκόπουλος παίρνει θέση υπερασπιστική στο κριτικό δίλημμα που ο ίδιος, εύστοφα, θέτει για τον συγγραφέα: «Γραμματοβιομήχανος ή λογοτέχνης;»

Την ίδια εποχή, το μυθιστόρημα του Ξενόπουλου *Παγίδες για κορίτσια* δημοσιεύεται σε συνέχειες στο λαϊκό περιοδικό *Σφαίρα*. Με αφορμή τη συγκεκριμένη δημοσίευση, ο ποιητής και κριτικός Φ. Γιοφύλλης αποτιμά από κοινού τη συμβολή των Κ. Παλαμά και Γρ. Ξενόπουλου στη νεοελληνική λογοτεχνία, κατηγορεί, όμως, ευθέως, τον δεύτερο για πορνογραφία. Η δεύτερη δημοσίευση του μυθιστορήματος αυτού από την *Καθημερινή* στα 1926 με τον τίτλο *Ο κατήφορος*, θα σκανδαλίσει τόσο ώστε να διακοπεί από τον εκδότη Γεώργιο Βλάχο, παρά τον ομολογημένο φόβο του για μείωση της κυκλοφορίας της εφημερίδας. Η ολοκλήρωση της δημοσίευσης

θα γίνει με επιτυχία, όμως, στις σελίδες της *Νέας Ημέρας*· εδώ το μυθιστόρημα δεν είναι πλέον άσεμνο αλλά ρεαλιστικό...

Παράλληλα, ο Ηλ. Βουτιεριδής αξιολογεί ιδιαίτερα τον κοινωνιολογικό προβληματισμό του μυθιστορήματος *Τερέζα Βάρμα Δακόστα*, αγνοώντας εμφανώς τον επιφυλλιδογραφικό του χαρακτήρα, και ανάγει τη βασική αφηγηματική ηρωίδα σε σύμβολο της ταξικής διαπάλης. Η αναγνώριση ηθογραφικής-κοινωνικής ταυτότητας στο αφήγημα αποδίδεται ως ισχυρό ρεαλιστικό στοιχείο και σε αυτόν τον άξονα η γραφή του Ξενόπουλου διασυνδέεται θετικά με τον ευρωπαϊκό λογοτεχνικό ρεαλισμό. Παρά τη θετική του πρόσληψη, όμως, ο Βουτιεριδής «σκοντάφτει» στο «ηδονιστικό» στοιχείο του αφηγήματος, αποτρέποντας τους νέους της εποχής από την ανάγνωσή του...

Αυτοπροστατευόμενος ο ίδιος, ο Ξενόπουλος δεν ξεχνά ποτέ παλιές φιλίες και οφειλές... Ήδη, απευθυνόμενος στους κύκλους των Αιγυπτιακών, έχει επιτύχει στα 1925 την έκδοση μιας ακόμη σειράς διηγημάτων του με τίτλο *Ο Μινώταυρος κι άλλα νέα διηγήματα*, αφιερώνοντας το ομώνυμο διήγημα στον Κ. Π. Καβάφη. Οι ευχαριστίες εκ μέρους του ποιητή κορυφώνονται με την αναγνώριση του Ξενόπουλου ως «μεγάλου λογοτέχνη».

Την ίδια εποχή, ο συγγραφέας τιμάται από την Εταιρεία Ελλήνων Θεατρικών Συγγραφέων για την τριαντάχρονη προσφορά του στο θέατρο. Με την ευκαιρία τυπώνεται τιμητικό αναμνηστικό φυλλάδιο, στο οποίο καταγράφονται απόψεις για το έργο του συνολικά. Μεταξύ άλλων, ο Γ. Βλαχογιάννης αναφέρει τον Ξενόπουλο ως «ακαταπόνητο πνευματικό βιοπαλαιστή», που δικαιούται την εθνική αναγνώριση, λόγω της μεγάλης συμβολής του στην καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας. Η Ελένη Ουράνη κάνει λόγο για την όχι πάντα επιτυχημένη προσπάθεια του συγγραφέα για νεωτεριστικά στοιχεία στη γραφή του. Ο Κ. Π. Καβάφης δηλώνει τη μεγάλη του εκτίμηση προς τον Ξενόπουλο, ο Κ. Καιροφύλας εμμένει στην αναγνωστική επιβίωση της *Μαργαρίτας Στέφα*, ενώ ο Δ. Κόκκινος, ο Μιλτ. Μαλακάσης και ο Σπύρος Μελάς αναφέρονται, κυρίως, κατά κύριο λόγο, στην αναγνωσιμότητα της αφηγηματογραφίας του συγγραφέα, γεγονός που αποδίδουν ουσιαστικά στην υψηλή αισθητική της ποιότητα και όχι στη σκόπιμη υποβάθμισή της, εκ μέρους του, όπως συχνά του έχει αποδοθεί. Ο Κ. Παλαμάς, για άλλη μια φορά, εκφράζεται θετικά, όντας απόλυτα υπερασπιστικός απέναντι στη μυθιστοριογραφία του Ξενόπουλου· στην πραγματικότητα υπερασπίζεται και το δικό του έργο, το οποίο επίσης δέχεται, τη δυσμένεια των κριτικών στην περίοδο του Μεσοπολέμου, δηλώνοντας πως τα «ψεγάδια» του έργου του συνοδοιπόρου του δεν τον αφορούν...

Το 1926 εκδίδονται δύο επιφυλλιδογραφικά μυθιστορήματα του Ξενόπουλου, οι *Πλούσιοι και φτωχοί* και οι *Τίμιοι και άτιμοι*, που έχουν πρωτοδημοσιευτεί στα 1919 και 1921-22 αντίστοιχα. Την επόμενη χρονιά εκδίδεται το επιφυλλιδογραφικό

μυθιστόρημα *Τυχεροί και άτυχοι*, πρωτοδημοσιευμένο το 1924. Η αυτοτελής έκδοση των τριών αυτών αφηγημάτων προβάλλεται ως «κοινωνική τριλογία» και διαφημίζεται ιδιαίτερα από τον εκδοτικό οίκο του Ιωάννη Κολλάρου. Για το πρώτο από αυτά αναφέρεται ευνοϊκά ένας καθ' όλα «αρνητής»: ο Φώτος Πολίτης. Ξεχωρίζει την ωριμότητα του συγγραφέα, τη γόνιμη φαντασία του, το ρεαλισμό του, παράλληλα, όμως, τον «κατηγορεί» για ένα άλλο, επίσης επιφυλλιδογραφικό, μυθιστόρημά του, την *Αναδυσόμενη*, πρωτοδημοσιευμένο το 1923 και εκδεδωμένο το 1925. Ό,τι απομένει από την κρίση του Πολίτη είναι μια αντίφαση: ο Ξενόπουλος δεν έχει «ταυτότητα», γράφει και λογοτεχνία και παραλογοτεχνία...

Η ίδρυση της *Νέας Εστίας* στα 1927 από τον συγγραφέα θα αποβεί μια εξαιρετική κίνηση γι' αυτόν. Αρθρογραφώντας ο ίδιος από τις σελίδες της και με μίαν «πιστή» υπερασπιστική ομάδα συνεργατών γύρω του, ασκεί κριτική σε νέους λογοτέχνες, οι οποίοι, ενίοτε, τον «υπερασπίζονται» προς κοινό «όφελος», διαφημίζει τα έργα του, «απαντά» στους επικριτές... Όχι πάντα με επιτυχία... Ο Κλέων Παράσχος, ενδεικτικά, ως νέος κριτικός που αρθρογραφεί στο περιοδικό, προβληματιζόμενος έντονα για τα λογοτεχνικά τεκταινόμενα, στα 1928, και αναζητώντας έργα που «επρόσθεσαν κάτι στη Λογοτεχνία μας», «ξεχνά» την έκδοση των *Τυχερών και Άτυχων* και την επανέκδοση της *Λάουρας* του διευθυντή του! Τα πράγματα «μαζεύονται» σε επόμενα τεύχη, αλλά η αλήθεια έχει ειπωθεί... Παράλληλα, ο Παράσχος, υποστηρίζοντας την ανυπαρξία ουσιαστικής επίδρασης από το έργο των παλαιότερων Ελλήνων λογοτεχνών στο έργο των νεότερων, κάνει λόγο για ανυπαρξία «σχολής» Ξενόπουλου. Αντίθετα, ο Βασίλης Ρώτας, παραπέμπει σε... «σκολειό» του Ξενόπουλου, αναφερόμενος σε έργο «κακής» λογοτεχνίας ενός νεαρού συγγραφέα. Και για τον Ρώτα, ο Ξενόπουλος είναι ένας σεβαστός εργαζόμενος άνθρωπος, αλλά τέχνη δεν κάνει...

Την ίδια εποχή, την κριτική του απόρριψη επιφυλάσσει για το έργο του Ξενόπουλου και ο Αιμίλιος Χουρμούζιος από το περιοδικό της Αριστεράς *Νέα Επιθεώρηση*: στο ίδιο σκεπτικό με τον Παρορίτη και τον Γκόλφη, διατυπωμένο μια δεκαετία πριν, οι ναζιάρες ηρωίδες του συγγραφέα δεν αφορούν το λαό...

Αν, όμως, και η Αριστερά μένει «ασυγκίνητη» και απορρίπτει, κριτικά, αφηγήματα σαν τους *Πλούσιους και φτωχούς*, η αποδοχή της λογοτεχνικής τους αξίας έρχεται για τα καλά, αυτήν τη φορά, από την επίσημη Πολιτεία. Στα 1928, ο Παλαμάς είναι ήδη εκλεγμένο μέλος της Ακαδημίας Αθηνών. Είκοσι χρόνια μετά το ενθουσιώδες άρθρο του για το έργο του Ξενόπουλου, του 1907, «προωθεί» για άλλη μια φορά τον συνοδοιπόρο του με απώτερο στόχο τη δρομολόγηση της εκλογής του συγγραφέα ως ακαδημαϊκού. Με εισήγηση που υπογράφει ο Παλαμάς η απονομή του «Επάθλου Δημ. Βικέλα», ενός βραβείου που θεσμοθετεί η Ακαδημία, προτείνεται για το μυθιστόρημα *Πλούσιοι και φτωχοί*. Στο σκεπτικό της εισήγησης αυτής

προβάλλεται ο κοινωνιολογικός προβληματισμός του αφηγήματος ως προϊόν ρεαλισμού, εκ μέρους του Ξενόπουλου, αλλά «αποκλείεται» κάθε διάθεση του συγγραφέα να υποβάλει στο αναγνωστικό κοινό ιδεολογικές (βλέπε σοσιαλιστικές) θέσεις.

Την ίδια χρονιά εκδίδεται αυτοτελώς και ο *Κατήφορος*: μετά τις αντιδράσεις που είχε προκαλέσει η δημοσίευσή του στα 1922 και 1926, ο Ξενόπουλος ομολογεί πως οι νέοι κριτικοί «ξεχνούν» την έκδοσή του. Ωστόσο, στη *Νέα Εστία* δημοσιεύεται ευνοϊκή επιστολή του Γ. Ψυχάρη για το εν λόγω μυθιστόρημα όπου, μάλιστα, το αφήγημα του συγγραφέα συσχετίζεται με το έργο του H. Balzac... Αλλά και ο Κλέων Παράσχος, αυτήν τη φορά, δεν «ξεχνά» και με αφορμή το συγκεκριμένο έργο ανάγει τον Ξενόπουλο σε «ιστορικό των ηθών».

Το 1930 ο Ιωάννης Κολλάρος εκδίδει για τελευταία φορά αυτοτελώς αφηγήματα του Ξενόπουλου. Πρόκειται για τον *Κοσμάκη*, σε τέσσερις τόμους (*Το πρωτοξύπνημα - Το κέντρο - Τελευταία όνειρα - Ο γυρισμός*), πρωτοδημοσιευμένο στα 1923, την *Τρίμορφη γυναίκα* (σε δεύτερη έκδοση), πρωτοδημοσιευμένης στα 1917 με τον τίτλο *Τα τρελοκόριτσα*, και το μυθιστόρημα *Ανάμεσα σε τρεις γυναίκες*, πρωτοδημοσιευμένο στα 1917-18 με τον τίτλο *Ανάμεσα σε τρεις γυναίκες*. Ο Πέτρος Χάρης, νέος πεζογράφος και κριτικός τότε, γράφει πολύ ευνοϊκά για το *Πρωτοξύπνημα*, τονίζοντας την επιτυχημένη πρόθεση του συγγραφέα να αποκαλύψει την «κοινωνική αλήθεια», ο Μ. Δ. Στασινόπουλος, από τις σελίδες της *Νέας Εστίας* ανάγει τη μυθιστοριογραφία του διευθυντή του σε «μοναδική παράδοση ολόκληρου του νεοελληνικού λόγου», ο Φώτος Πολίτης, «ανακαλύπτει» πλέον, τη λογοτεχνική αξία του Ξενόπουλου, ενώ και άλλοι έρχονται να στηρίξουν τον Ζακυνθινό δημιουργό. Όσοι γράφουν αρνητικά «κατακεραυνώνονται»... Γιατί όχι; Η Στέλλα Βιολάντη, τριάντα χρόνια «ζωντανή» στο χαρτί και στο σανίδι, γίνεται τώρα η πρώτη ηρωίδα του νεοσύστατου ελληνικού κινηματογράφου!

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ανταπόκριση της κριτικής στο αφηγηματικό έργο
του Γρ. Ξενόπουλου στη χρονική περίοδο 1931-1951

3.1.

Οι ιστορικές συνιστώσες της εποχής.

Η περιρρέουσα ατμόσφαιρα

Στις αρχές της τέταρτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, οι συνέπειες της μεγάλης οικονομικής κρίσης στην Αμερική έρχονται να προστεθούν στα υπάρχοντα σοβαρά προβλήματα των ευρωπαϊκών χωρών. Οι πιέσεις είναι τέτοιες που σύντομα οδηγούν σε ιδεολογικά και πολιτικά αδιέξοδα, καταλήγοντας στην επιβολή φασιστικών καθεστώτων.

Η ελληνική οικονομική ζωή, διαρθρωμένη βασικά στην αγροτική παραγωγή και ήδη σε πορεία εκβιομηχάνισης, εξακολουθεί να παραμένει υπό καθεστώς εξάρτησης, λόγω του συνεχούς εξωτερικού δανεισμού. Την οικονομική και κοινωνική αβεβαιότητα αυτών των τελευταίων ετών του Μεσοπολέμου συνοδεύουν η πολιτική αστάθεια και η εμπάθεια, αφού τη σταθερή πολιτικά τετραετία 1928-1932 της διακυβέρνησης της χώρας από τον Ελ. Βενιζέλο διαδέχεται περίοδος πολιτικών και πολιτειακών ανακατατάξεων που οδηγούν σε κατάργηση του Συντάγματος και διώξεις των αντιφρονούντων. Το σκηνικό της βίας ολοκληρώνεται στα 1936, με την εγκαθίδρυση της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου.

Τον Σεπτέμβρη του 1939 ηχούν οι σειρήνες του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Έναν σχεδόν χρόνο αργότερα δέχεται επίθεση και η Ελλάδα, για να ακολουθήσει ο Ελληνο-ιταλικός πόλεμος του 1940-41, η τριπλή Κατοχή της χώρας, η Απελευθέρωση τον Οκτώβρη του 1944, και τα δεινά του Εμφυλίου κατά την περίοδο 1946-1949.

Ωστόσο, η τελευταία χρονική περίοδος του Μεσοπολέμου, από το 1930 και μετά, θα αποβεί από τις πιο γόνιμες στην εξέλιξη του νεοελληνικού πολιτισμικού γίγνεσθαι. Για μια ακόμη φορά, ο αναγνωστικός ορίζοντας προσανατολιστεί προς τον εκσυγχρονισμό της νεοελληνικής αφηγηματογραφίας, με την ανάπτυξη της μυθιστορηματικής, κυρίως, γραφής και με εμφανή τη διάθεση για προσέγγιση των σύγχρονων ευρωπαϊκών κεκτημένων στον λογοτεχνικό χώρο. Καθώς η αστικοποίηση ολοκληρώνεται, οι περιπέτειες των αστών (μεγαλοαστών ή μικροαστών), αλλά και των εργατών και των περιθωριακών της νεοελληνικής κοινωνίας, πρωταγωνιστούν στις λογοτεχνικές αφηγήσεις.

Το αίτημα για απεμπλοκή από τα «καθιερωμένα», ήτοι από τα στενά πλαίσια της ηθογραφίας, ενώ έχει ήδη από τις αρχές του αιώνα τεθεί, προβάλλει και τώρα δυναμικά, όπως και πλήθος άλλων αναζητήσεων και προβληματισμών. Ας μην ξεχνάμε, βέβαια, πως στη δεκαετία του 1930 το αναγνωστικό κοινό μπορεί μεν να έχει πλέον καταστεί αριθμητικά αξιόλογο, λόγω της μείωσης του αναλφαβητισμού,

αλλά μεγαλύτερο μέρος του, και ιδίως σε σχέση με τα λαϊκά στρώματα, χαρακτηρίζεται από χαμηλό μορφωτικό επίπεδο. Σε αυτό δε το κοινό, πρωτίστως, απευθύνεται και το πλήθος των λαϊκών αναγνωσμάτων, τα οποία συνεχίζουν να δημοσιεύονται στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο έως τις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά και κατά τη διάρκειά του.

Από τις στήλες του περιοδικού *Νέα Εστία*, ο κριτικός Κλ. Παράσχος γράφει σχετικά, στα 1931¹:

«[...] Τί γίνεται στην Ελλάδα; Η μεγαλοαστική τάξη διαβάσει ξένες φιλολογίες. Ο λαός καταβροχθίζει τις εφημερίδες, τα εβδομαδιαία εικονογραφημένα περιοδικά και όλα τα άθλια αναγνώσματα που κυκλοφορούν σε φυλλάδες. Για το λαό και τους μεγαλοαστούς, το ελληνικό λογοτεχνικό βιβλίο είναι κάτι σχεδόν ανύπαρκτο. Υπάρχουν όμως ανάμεσα στις δυο αυτές τάξεις και μια άλλη τάξη, κατηγορία μάλλον, ανθρώπων, που θα μπορούσε να διαβάσει το ελληνικό βιβλίο, και που δεν το διαβάσει όμως για διάφορους λόγους. Την τάξη αυτή την αποτελούν οι στρατιωτικοί, η ακαδημαϊκή νεολαία, οι υπάλληλοι, οι επιστήμονες των επαρχιών, οι δεσποινίδες της μέσης αστικής τάξεως κλπ. [...]»

3.1.

Σταματά η έκδοση της σειράς των «*Απάντων*»:

Πειστήριο αναγνωστικής κάμψης;

Ως αρθρογράφος της *Νέας Εστίας*, ο Α. Σ. Βεϊνόνγλου αναφέρει, τον Ιανουάριο του 1931, ως σπάνια περίπτωση τη «λιτή και κομψή παρουσίαση των «*Απάντων*» του Ξενόπουλου, σε σχέση με ανάλογες εκδόσεις των έργων άλλων λογοτεχνών, τα οποία, κατ' αυτόν, κυκλοφορούν «άτεχνα και κακοτυπωμένα»². Από το 1930, ωστόσο, και για τα υπόλοιπα είκοσι χρόνια που ο συγγραφέας θα βρίσκεται εν ζωή — οπότε, μάλιστα, στον χώρο της νεοελληνικής λογοτεχνίας σημειώνεται εκδοτικός οργανισμός μυθιστορημάτων—, δεν θα πραγματοποιηθεί έκδοση σχετικού αφηγήματος του Ξενόπουλου. Το δεδομένο αυτό φαίνεται να στοιχειοθετεί στο εξής την οριστική αναγνωστική κάμψη του συγγραφέα, τουλάχιστον όσον αφορά την ανταπόκριση ενός «καλλιεργημένου» πλέον κοινού απέναντι στο έργο του, με διευρυμένο αναγνωστικό ορίζοντα, σημαντικά επηρεασμένο από τη σύγχρονη (ευρωπαϊκή,

¹ Κλ. Παράσχος, «Γιατί δεν διαβάσει το ελληνικό βιβλίο», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Ε΄, τ. Θ΄, τχ. 101, 01.03.1931, σσ. 243-246.

² Βλ. δεύτερο μέρος, σημ. [283] σ. 208.

κυρίως), λογοτεχνία· ένα τέτοιο κοινό μάλλον δεν αναζητά, στο λογοτεχνικό βιβλίο που αγοράζει, τις αισθηματολογικές ιστορίες του Ξενόπουλου...

Η εμφάνιση του έργου νέων λογοτεχνών, από τη Μικρασιατική Καταστροφή και μετά, στοιχειοθετεί βαθμηδόν το νεότερο νεοελληνικό μυθιστόρημα, προσελκύνοντας το ενδιαφέρον «ενημερωμένων» αναγνωστών και κριτικών, ενώ, όπως ήδη σημειώσαμε, ημέρες δόξας γνωρίζουν, παράλληλα, τα εβδομαδιαία έντυπα, τα γνωστά λαϊκά περιοδικά του Μεσοπολέμου, μερικά από τα οποία κυκλοφορούν σε περισσότερα από 40.000 αντίτυπα³. *Εβδομάς, Οικογένεια, Μπουκέτο, Διάβασέ με* είναι ενδεικτικοί τίτλοι τέτοιων εκδόσεων. Η αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου, ωστόσο, εμπλέκεται σαφώς με αυτά, καθώς στις σελίδες τους (βλ. *Μπουκέτο, Οικογένεια, Διάβασέ με*) δημοσιεύονται αυτοτελώς αισθηματικά μυθιστορήματα, αλλά και μικρότερα αφηγήματα του συγγραφέα, διεκδικώντας ουσιαστικά το αναγνωστικό ενδιαφέρον και την αποδοχή ενός κοινού λιγότερο «απαιτητικού» για νεότερικά στοιχεία. Όσον αφορά άλλες όψεις της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου, όπως τα αισθηματικά μυθιστορήματά του σε συνέχειες, συνεχίζουν να δημοσιεύονται ως επιφυλλίδες στις εφημερίδες *Έθνος, Αθηναϊκά Νέα* κ.ά, συνιστώντας, προφανώς, ένα «ελαφρύ» αλλά και ενδιαφέρον καθημερινό λαϊκό ανάγνωσμα.

3.2.

Η *Στέλλα Βιολάντη* κινηματογραφική ταινία

Το 1931 πραγματοποιείται η κινηματογραφική μεταφορά του αφηγήματος *Έρωσ εσταυρωμένος*⁴, η οποία είχε ήδη εξαγγελθεί. Η ταινία φέρει τον τίτλο *Στέλλα Βιολάντη* και γυρίζεται από τον Γιάννη Λούμο, έναν από τους πρώτους Έλληνες σκηνοθέτες, σε βουβή παραγωγή της «Ελλάς-Φιλμ» του Τάκη Μεγαρίτη, με διευθυντή φωτογραφίας τον Τζίμυ Μπερλιέ και με σπουδαίους ερμηνευτές, την Ελένη Παπαδάκη, τον Αθ. Μαρίκο, τον Στέφανο Νέζερ κ.ά.⁵ Αξίζει να σημειώσουμε εδώ, πως άλλη ελληνική κινηματογραφική εταιρεία, η «Ολύμπια-Φιλμ», γυρίζει την

³ Βλ. Γ. Ζεβελάκης, «Λαϊκά περιοδικά του Μεσοπολέμου», εφ. *Η Καθημερινή* [ένθετο *Επτά Ημέρες*], 07.11.1999, σ. 5.

⁴ Βλ. σχετική αγγελία στο περ. *Νέα Εστία*, έτ. Ε', τ. Θ', τχ. 97, 01.01.1931, σ. 55.

⁵ Βλ. σχετικά Στάθης Βαλούκος (γενική σύνταξη-επιμέλεια), *Φιλμογραφία ελληνικού κινηματογράφου (1914-1984)*, Εταιρεία Ελλήνων Σκηνοθετών, Αθήνα 1984, σ. 267.

εποχή σε ταινία τον *Αγαπητικό της βοσκοπούλας*, «[...] τροποποιημένον περισσότερο σε μυθιστόρημα [...]»⁶.

Σύμφωνα με κριτικό σημείωμα της εποχής, η *Στέλλα Βιολάντη* «μπορεί ασφαλώς να θεωρηθή ως η χαρακτηριστικωτέρα ελληνική ταινία»⁷, έχοντας όλα τα προτερήματα και τα μειονεκτήματα της ελληνικής παραγωγής των ετών αυτών, θα «ήταν ασφαλώς η καλλίτερη κινηματογραφική ταινία, αν τα τεχνικά μέσα της παραγωγής της ήσαν αφθονώτερα ή συστηματικότερα»⁸.

Στα τέλη του Απρίλη του 1931 ξεκινά η προβολή της ταινίας στο κινηματοθέατρο "Αττικόν" της Αθήνας⁹. Ο Π. Νιρβάνας, μάλιστα, δημοσιεύοντας άρθρο του σε σχέση με τον ελληνικό κινηματογράφο, θεωρεί πως «[...] ύστερα ιδίως απ' τη "Στέλλα Βιολάντη" μπορεί να μιλή κανείς γι' αυτόν με κάθε σοβαρότητα [...]» καθώς, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, η εν λόγω ταινία «[...] τουλάχιστον είναι μια σοβαρή υπόσχεσις για μελλοντικό ελληνικό κινηματοθέατρο [...]»¹⁰.

Είναι, νομίζουμε, δεδομένη η επίδραση που δέχεται το κοινό από μια καλλιτεχνική πρακτική όπως η μεταφορά ενός αφηγήματος στη μεγάλη οθόνη, λόγω της μεγάλης μαζικότητας του κινηματογράφου ως πολιτισμικού μέσου. Εύλογα, ωστόσο, προβάλλει το ερώτημα με ποιους τρόπους λειτουργεί αυτή η επίδραση στην αναγνωστική ανταπόκριση του κοινού απέναντι στο έργο υπό την προϋπόθεση, βέβαια, πως η συγκεκριμένη «κινηματογραφική» εκδοχή «αποδίδει» επαρκώς το εν λόγω αφήγημα. Στην περίπτωση του καταξιωμένου αυτού έργου του Ξενόπουλου τί μπορεί να συμβαίνει; Στ' αλήθεια, οι παλιοί αναγνώστες του, των αρχών του 20ού αιώνα, που «συγκινήθηκαν» κάποτε από αυτό και που καλούνται τώρα, τριάντα χρόνια αργότερα, να το προσλάβουν ως κινηματογραφικό δρώμενο, πώς ανταποκρίνονται; Εφ' όσον «συμμετέχουν» στο εν λόγω εγχείρημα, αποκομίζουν, άραγε, μια νέα «συγκίνηση», ανάλογα δυνατή, ώστε να επανατροφοδοτείται και να ενισχύεται η αρχική θετική τους ανταπόκριση προς το αφήγημα; Παράλληλα, ποιο μπορεί να είναι το ποσοστό των νέων αναγνωστών που με αφορμή την ταινία προσελκύονται από το αφηγηματικό πρότυπό της;

⁶ Μπ., περ. *Νέα Εστία*, έτ. Ε', τ. Θ', τχ. 106, 15.05.1931, σσ. 98-99 (:99), στήλη «Τα γεγονότα και τα ζητήματα».

⁷ Γ. Σολδάτος, *Ελληνικός κινηματογράφος. Ένας Αιώνας*, 1ος τόμος 1900-1970, εκδόσεις Κοχλίας, Αθήνα 2001, σσ. 33.

⁸ *Ό.π.*

⁹ Σύμφωνα με σχετική αγγελία στο περ. *Νέα Εστία*, έτ. Ε', τ. Θ', τχ. 105, 01.05.1931, 502.

¹⁰ Π. Νιρβάνας, «Ελληνικός κινηματογράφος», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Ε', τ. Θ', τχ. 106, 15.05.1931, σσ. 509-510 (:510).

Σε κάθε περίπτωση, και ανεξάρτητα από τις εκάστοτε ειδικές παραμέτρους που επηρεάζουν το αναγνωστικό κοινό, το γεγονός ότι το αφήγημα ενός συγγραφέα των αρχών του εικοστού αιώνα χρησιμοποιείται, ανάλογα διασκευασμένο, ως πρότυπο για την παραγωγή μιας νεοτερικής, για τα ελληνικά πολιτισμικά δεδομένα, τέχνης, του κινηματογράφου, δημιουργεί από μόνο του την αίσθηση της εξαιρετικής επιβίωσης του συγκεκριμένου αφηγήματος, όχι μόνο στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, αλλά και ανάμεσα στους πρωτοπόρους καλλιτέχνες μιας εποχής που έρχεται, όπως οι νέοι κινηματογραφιστές.

Με αντίστοιχο τρόπο μπορούμε να αναλογιστούμε το ζήτημα και στην καθαρά οικονομική του διάσταση, πέραν της καλλιτεχνικής και αισθητικής που προαναφέραμε. Το πιθανώς υψηλό κόστος παραγωγής της ταινίας ασφαλώς δεν «επιτρέπει» μian τυχαία επιλογή σεναρίου, με μια υπόθεση που θα έφηνε ίσως αδιάφορο το ενδιαφέρον του κοινού και δεν θα το προσέλκυε στις κινηματογραφικές αίθουσες. Η τραγική ερωτική ιστορία της ξενοπουλικής *Στέλλας Βιολάντη*, τρεις δεκαετίες μετά την επιτυχημένη πρώτη εμφάνισή της, φαίνεται πως αποτελεί θέμα «πιασάρικο» και για το κοινό του Μεσοπολέμου...

Ωστόσο, διαφορετικές απόψεις για την κινηματογραφική *Στέλλα Βιολάντη* εκφράζει με άρθρο του στο περιοδικό της Αριστεράς *Πρωτοπόροι* ο Α. Μελετόπουλος, γράφοντας χαρακτηριστικά¹¹: το «κινηματογραφικό παρούσιασμα» του έργου από τον ίδιον τον Ξενόπουλο το χαρακτήριζαν «αργός πλαδαρός ρυθμός, περιττές σκηνές, ανιαρές λεπτομέρειες»... Αλλά και σαν κινηματογραφική ταινία η *Στέλλα Βιολάντη* δεν είναι τίποτε άλλο από «το δράμα που τόσο συγκινούσε προπολεμικά τις γεροντοκόρες στο θέατρο». Η ίδια η *Νέα Εστία*, πάντως, «θεματοφύλακας» της εκάστοτε ευνοϊκής πρόσληψης του έργου του Ξενόπουλου, «ανιχνεύει» και για το συγκεκριμένο θέμα τα δικά της αντεπιχειρήματα, με βάση σχετικό δημοσίευμα του περιοδικού *Σοσιαλιστική Ζωή*. Γράφεται χαρακτηριστικά¹²: «—Είς την “Σοσιαλιστικήν Ζωήν” άρθρον του κ. Π. Παλαιολόγου περί της “Στέλλας Βιολάντη” του κινηματογράφου. Ο αρθρογράφος χαρακτηρίζει και το έργον ως σοσιαλιστικόν και αντικρούει τους κομμουνιστάς που δεν είδαν εις αυτό παρά “μια γεροντοκοριτιστική αισθηματολογία”. Υπό πάσαν έποψιν το άρθρο είναι αξιοπρόσεκτον.»

¹¹ Περ. *Πρωτοπόροι*, περ. Β΄, τχ. 4, Μάης 1931, σ. 154.

¹² Ω, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Ε΄, τ. Θ΄, τχ. 108, 15.06.1931, σ. 669, στήλη «Τα γεγονότα και τα ζητήματα».

3.3.

Εκλογή του Γρ. Ξενόπουλου στην Ακαδημία Αθηνών

Στις αρχές του 1931 ο Ξενόπουλος, από κοινού με τους λογοτέχνες Αρ. Καμπάνη και Γ. Αθάνα και τους πανεπιστημιακούς Σίμο Μενάρδο, Ν. Λούβαρη και Ν. Βέη, συμμετέχει ως μέλος στην επιτροπή για τον πανηγυρικό εορτασμό των 100 χρόνων της νεοελληνικής ποίησης, υπό την επίτιμο προεδρεία του τότε υπουργού Παιδείας Γ. Παπανδρέου και τον συντονισμό του Κ. Παλαμά¹³. Το γεγονός της συμμετοχής του αυτής αποτελεί εμφανή αναγνώριση της ελληνικής Πολιτείας στο έργο του, και μάλιστα όχι τη μόνη, καθώς φαίνεται πως έχουν ωριμάσει οι συνθήκες για την ανώτατη θεσμική καταξίωση του εξηνταετράχρονου συγγραφέα. Έτσι, κατατίθεται εισηγητική έκθεση για την εκλογή του στην Τάξη των Γραμμάτων και Καλών Τεχνών της Ακαδημίας Αθηνών. Η σύνταξη και η κατάθεση της έκθεσης έχει γίνει από τον Κ. Παλαμά, ο οποίος, ως γνωστόν, κατέχει ήδη την ιδιότητα του ακαδημαϊκού¹⁴:

«[...] Η εργασία του κ. Γ. Ξενοπούλου ηξιώθη της προσοχής και της επιδοκίμασias σημαινόντων παρ' ημίν εις την λογοτεχνίαν και την παιδείαν, γενικώτατα, διαφόρων προελεύσεων και κατευθύνσεων, της παλαιότερας και της συγχρόνου γενεάς. Τα έργα του κ. Ξενοπούλου μαρτυρούσι ζωηρώς περί των προόδων της νέας Ελληνικής λογοτεχνίας, συνετέλεσαν δε μεταξύ των πρώτων ώστε να θεωρήται ικανή να συναμιλλάται προς ανάλογα προϊόντα και των φιλολογιών της αλλοδαπής. Γονιμότης εις την παραγωγήν, ποικιλία εις τα θέματα, πρωτοτυπία εις την τέχνην, τα τρία γενικώτατα χαρακτηριστικά των δοκίμων ταλαντούχων συγγραφέων, χαρακτηρίζουν ως λογοτέχνην τον κ. Ξενόπουλον. [...]»,

υποστηρίζεται, μεταξύ άλλων, ενώ τρία έργα του συγγραφέα (η *Μαργαρίτα Στέφα*, ο *Κόκκινος Βράχος* και ο *Έρωσ εσταυρωμένος*) προσδιορίζονται ως η απαρχή για τη συγγραφή άλλων, τα οποία, με εξάρχοντα τον ζακυνθιολογικό χαρακτήρα, προάγουν τη ρεαλιστική αφηγηματική γραφή στη Ελλάδα.

Στις 26 Φεβρουαρίου του 1931 ο Ξενόπουλος εκλέγεται τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών¹⁵. Συνοποψήφιοί του είναι οι λογοτέχνες Γ. Πωπ και Χ. Άννινος:

¹³ Βλ. περ. *Νέα Εστία*, έτ. Ε', τ. Θ', τχ. 100, 15.02.1931, σ. 221, στήλη «Ειδήσεις».

¹⁴ Κ. Παλαμάς, «Εισηγητική έκθεσις δια την εκλογήν του Γρ. Ξενοπούλου», τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 16ος, Γκοβόστης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 461-465. Βλ. και Επίμετρο, σσ. 529-530.

¹⁵ Σύμφωνα με σύντομη αγγελία στο περ. *Νέα Εστία*, έτ. Ε', τ. Θ', τχ. 101, 01.03.1931, σ. 276, στήλη «Ειδήσεις».

«[...] Εκ των 38 εν Αθήναις παρόντων Ακαδημαϊκών παρευρέθησαν 35. Εκ τούτων 25 εψήφησαν υπέρ του κ. Ξενοπούλου, 6 υπέρ του κ. Πώπ, 3 υπέρ του κ. Αννίνου, και 1 ψήφος ευρέθη λευκή»,

καταγράφει η *Νέα Εστία*¹⁶, αναφέροντας ταυτόχρονα διάφορα άρθρα και σημειώματα σχετικά με την εκλογή του συγγραφέα (του Κώστα Ουράνη στην εφημερίδα *Ελεύθερο Βήμα*, του Φ. Γιοφύλλη στον *Ελεύθερο Άνθρωπο*, του Πέτρου Χάρη στην *Ελληνική* και του Κωστή Μπαστιά στην *Καθημερινή*) και επισημαίνοντας την κριτική αμεροληψία όσων εγράφησαν συναφώς¹⁷:

«[...] το κριτικό πνεύμα δεν παρεχώρησε ούτε για μια στιγμή την θέσιν του εις τον πανηγυρικών και εντελώς ακατάλληλον δια την βαθμολόγησιν μιας πνευματικής εργασίας τόνον. [...]».

Το περιοδικό «ενημερώνει» τους αναγνώστες του σχετικά με την αρθρογραφία που εμφανίστηκε με αφορμή το γεγονός της συγκεκριμένης εκλογής και στο επόμενο τεύχος του, αναφέροντας, μεταξύ άλλων, τις συμβολές του Κ. Καιροφύλλα στην εφημερίδα *Πειθαρχία*, του Χρ. Λεβάντα στο *Θάρρος* (Πειραιώς), του Λ. Χ. Ζώη στις *Μούσες* (Ζακύνθου) και την *Ανατολή*, του Δ. Σ. Ρένεση στην *Επτάνησο* (Ζακύνθου) και του Ξ. Λευκοπαρίδη στο γαλλόφωνο περιοδικό *Les Balkans*: «[...] Πιθανόν να εδημοσιεύθησαν και άλλα, τα οποία όμως δεν είδαμεν», επισημαίνεται χαρακτηριστικά¹⁸.

Συνεχίζοντας, όμως, τη συναφή «ενημέρωση» και στο τεύχος που ακολουθεί, παραπέμπει στο¹⁹ «[...] ωραιότατον άρθρον εις την "*Πρωΐαν*" του κ. Γιοκαρίνη [...]», στα «[...] εκτενή και ωραία άρθρα του κ. Ντόλη Νίκβα εις την "*Εβδομάδα*"», του Σπύρου Μινώτου στην *Ιόνιο Ανθολογία*, του νεαρού, τότε, ποιητή Νίκου Παππά στην *Επαρχία* (Τρικάλων) κ.ά. Ας δούμε, εδώ, χαρακτηριστικά, πώς η *Νέα Εστία* αναφέρει σχετικά ακόμη και τη δημοσίευση άρθρου στην ελληνική εφημερίδα του Σικάγου

¹⁶ Ω, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Ε΄, τ. Θ΄, τχ. 102, 15.03.1931, σσ. 330-331, στήλη «Περιοδικά κι εφημερίδες».

¹⁷ Ό.π.

¹⁸ Ω, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Ε΄, τ. Θ΄, τχ. 103, 01.04.1931, σ. 387, στήλη «Περιοδικά κι εφημερίδες».

¹⁹ Ω, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Ε΄, τ. Θ΄, τχ. 104, 15.04.1931, σ. 445, στήλη «Περιοδικά κι εφημερίδες».

Ελληνικός Τύπος με υπογραφόμενο τον Μ. Βισσάνθη. Σύμφωνα με το περιοδικό πρόκειται για²⁰:

«[...] εκτενές άρθρον, το οποίον ειμπορεί να θεωρηθή ως το πλέον μελετημένον κί εξηκριβωμένον απ' όσα εγράφησαν ως τώρα περί του κ. Ξενοπούλου. Φαίνεται ότι ο κ. Βισσάνθης αν και τόσο μακρινός, κατέχει την ζώήν και το έργον του συγγραφέως όσον ολίγοι και από τους πλησιεστέρους».

3.4.

«Το χάρισμα της τερπνής αφήγησης»

Είναι προφανής, νομίζουμε, ο ευνοϊκός χαρακτήρας της αρθρογραφίας που επικαλείται η *Νέα Εστία*, όσον αφορά την εκλογή του Ξενόπουλου στους κόλπους της Ακαδημίας Αθηνών. Ωστόσο, παρά την κοινοτυπία των σχετικών αναγραφών, θα ήταν παράλειψη και να την αγνοήσουμε εντελώς. Ενδεικτικά, λοιπόν, θα αναφερθούμε σε σχετικό άρθρο που δημοσιεύει στην εφημερίδα *Ελεύθερο Βήμα* ο Κ. Ουράνης, το οποίο, κατά τη γνώμη μας, παρουσιάζει ικανοποιητικό ενδιαφέρον. Ο αρθρογράφος, σε αυτό, αναδεικνύεται ένθερμος οπαδός της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου, χαρακτηρίζοντάς τον ως τον μόνο «αποκλειστικά άνθρωπο των γραμμάτων στην Ελλάδα» και θεωρώντας πως η συγγραφή αποτελεί γι' αυτόν «οργανική ανάγκη — όπως ή αναπνοή...». Ιδιαίτερα προβάλλεται η ποιότητα της πληθωρικής παραγωγής του συγγραφέα και η ψυχογραφική του δεινότητα, μέσω της οποίας επιτυγχάνεται η υπέρβαση της στατικής ηθογραφίας. Γράφει χαρακτηριστικά ο Ουράνης²¹:

«[...] Μέσα στο ογκώδες αυτό έργο θα είταν εύκολο να είχε γλιστρήσει στην προχειρολογία. Εν τούτοις πουθενά στον Ξενόπουλο δεν διακρίνει κανείς το αβασάνιστο και κούφιο γράψιμο ή την απλή επίδειξη δεξιοτεχνίας. Επιζήτησε

²⁰ Περ. *Νέα Εστία*, έτ. Ε', τ. Θ', τχ. 106, 15.05.1931, σ. 557, στήλη «Περιοδικά κι εφημερίδες».

²¹ Κ. Ουράνης, «Ο νέος ακαδημαϊκός Γρ. Ξενόπουλος», εφ. *Ελεύθερο Βήμα*, 28.02.1931, σ. 3. Βλ. σχετικά Π. Μαρκάκης, *Κώστας Ουράνης, I, Βιβλιογραφία (1908-1961)*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», [Αθήνα] 1962, σ. 165. Σύμφωνα με την τελευταία πηγή, απόσπασμα του άρθρου ξαναδημοσιεύτηκε στην *Αλεξανδρινή Τέχνη* (Αλεξανδρείας), τ. 5 (1931), σσ. 77-78, στην εφ. *Κυριακάτικος Εθνικός Κήρυξ* Νέας Υόρκης, 5 Απριλίου 1931, σ. 3, και στο περιοδικό *Ιόνιος Ανθολογία*, τ. ΙΓ', τχ. 126, 1939, σσ. 89-91. Βλ. τώρα στο Κ. Ουράνης, *Δικοί μας και ξένοι, II*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», σσ. 182-188. Βλ. και Επίμετρο, σσ. 564-567.

πάντα να είναι δημιουργός και να προβάλλει από μέσα του έναν κόσμο νέο. Η στατική ηθογραφία, με τους σχηματισμένους επιφανειακούς τύπους και με τα εξωτερικά γραφικά της στοιχεία, που απορρόφησε για χρόνια και χρόνια όλη σχεδόν την ελληνική διηγηματογραφική και μυθιστορηματική παραγωγή, δεν τον ικανοποίησε ποτέ. Ο Ξενόπουλος φιλοδόξησε πάντα να παρουσιάσει ανθρώπινες ψυχές κι όχι ανδρείκελα. Τον έλκυσε, είναι αλήθεια, εξαιρετικά, η Ζάκυνθος και έχει αφιερώσει πολλά μέρη των βιβλίων του στην περιγραφή των ιδιόρρυθμων ηθών και εθίμων της. Ωστόσο ποτέ δε λησμόνησε ότι ο συγγραφέας δεν πρέπει να είναι ένας πιστός φωτογράφος και γι' αυτό, αντί να συγκεντρώνει το ενδιαφέρον του στα ίδια αυτά γραφικά ή παράξενα ήθη και έθιμα, μας έδειξε την επιρροή τους πάνω στους χαρακτήρες των ανθρώπων. [...]

Ό,τι φαίνεται να εκτιμά περισσότερο ο αρθρογράφος στην αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου είναι η εξαιρετική ικανότητα διαγραφής του ψυχολογικού χαρακτήρα των αφηγηματικών ηρωϊδων. Ενδιαφέρουσες, επίσης, είναι οι παρατηρήσεις του για την προβολή της γυναικείας σεξουαλικότητας. Κατ' αυτόν, ο συγγραφέας σωστά ανέδειξε:

«την ομοιότητα της γυναικείας φύσης με την αντρική και καυτηρίασε τα δεσμά που επέβαλλε στη γυναίκα η πλάνη ότι οι αξιώσεις της από τη ζωή και τον έρωτα δεν είναι τόσο δυνατές, όσο του αντρός».

Ο αρθρογράφος, προφανώς, εισηγείται εδώ τον ιδιαίτερα προοδευτικό, σε σχέση με τη χρονική στιγμή, ιδεολογικοκοινωνικό προσανατολισμό των αφηγημάτων του Ξενόπουλου, αναδεικνύοντάς τον ουσιαστικά σε σημαντική παράμετρο νεοτερικότητας του έργου του.

Άξια ιδιαίτερης προσοχής είναι, όμως, και η άποψη του κριτικού περί «χαρισματικότητας» του συγγραφέα: «το χάρισμα της τερπνής αφήγησης», όπως ευρηματικά αποκαλείται, είναι ό,τι εξασφαλίζει στα αφηγήματα του τελευταίου ευρύ πεδίο αναγνωστικής ανταπόκρισης, καθώς αυτά έχουν τη δυνατότητα να «αρέσουν τόσο στον πνευματικά καλλιεργημένο αναγνώστη, όσο και σε κείνον που ενδιαφέρεται μόνο για την υπόθεση ενός έργου». Ο Ουράνης δεν παραλείπει να κάνει λόγο και για «ατέλειες», που εντοπίζονται στο έργο του συγγραφέα, χωρίς αναφορά σε συγκεκριμένα αφηγήματα· αναγνωρίζει, ωστόσο, εν τέλει πως

«από πολλά χρόνια, κ' ίσαμε σήμερα ακόμα, [...] εκπροσωπεί πληρέστερα τη λογοτεχνία του τόπου μας» και ότι υπήρξε εκείνος ο οποίος «περισσότερο αγαπήθηκε και διαβάστηκε».

Ενδιαφέρουσες, ακόμη, είναι οι απόψεις του Κ. Μπαστιά στην *Καθημερινή*²², όπου το γεγονός της εκλογής του Ξενόπουλου συνδέεται με την ιδιαίτερη εργατικότητα του. Η αυξημένη λογοτεχνική παραγωγή και ο επαγγελματισμός του συγγραφέα αποδίδεται στην οργανωτική του ικανότητα. «[...] Ίσως αυτό χαρακτηρίσθῃ από μερικούς ως εμποροβιομηχανοποίησης της πνευματικής εργασίας. Σφάλλουν όμως. [...]», σημειώνεται χαρακτηριστικά.

3.5.

Θετικές αντιδράσεις από την Αίγυπτο

Το γεγονός της εκλογής του Ξενόπουλου στην Ακαδημία Αθηνών σχολιάζεται θετικά και σε σημείωμα του περιοδικού της Αλεξανδρείας *Αλεξανδρινή Τέχνη*²³:

«Στη συνεδρίαση της 26 Φεβρουαρίου η Ακαδημία Αθηνών έκλεξε μέλος της τον συγγραφέα κ. Γρηγόριον Ξενόπουλο. Η πολύ δικαία αυτή εκλογή του διαπρεπή έλληνα πεζογράφου ικανοποιεί, δεν αμφιβάλομε, όλο το Ελληνικόν· ιδιαίτερα ικανοποιεί τον διανοητικόν κόσμον της Αιγύπτου, που χρόνια τώρα διαβάζει τον Ξενόπουλο και τον εκτιμά.»

Σύμφωνα με το ίδιο περιοδικό, μάλιστα, «ένθερμος» αναγνώστης του συγγραφέα τον προτείνει ως υποψήφιο και για Nobel λογοτεχνίας²⁴:

«Σε επιστολή του Γιώργου Αγαλιανού (αδελφού της Ρίκας Σεγκοπούλου), σχετικά με το Βραβείο Νομπέλ, ως υποψήφιος πεζογράφος προτείνεται ο Ξενόπουλος: "είναι ίσως ο [Sinclair] Lewis της Ελλάδας".»

²² Βλ. Κ. Μπαστιάς, «Ο συγγραφέας», εφ. *Η Καθημερινή*, 28.02.1931, σ. 3.

²³ Βλ. τη σχετική παραπομπή στον τόμο Γ. Π. Σαββίδης, *Κ. Π. Καβάφης και Γρ. Ξενόπουλος. Ανασύνθεση μιας λογοτεχνικής σχέσης 1901-1944... ό.π.* [δεύτερο μέρος, σημ. 72], σ. 82 σημ. 69ε.

²⁴ *Ό.π.*, σημ. 69β.

Τέλος, ευνοϊκό άρθρο για την εκλογή του Ξενόπουλου εμπεριέχεται και στο δημοσιογραφικό έντυπο του Καΐρου *Semaine Egyptienne*, με την υπογραφή του εν Αθήναις ανταποκριτή του, Γ. Πράτσικα²⁵.

3.6.

Δυσμένεια από την Αριστερά

Στον αντίποδα της θετικής διάθεσης των προηγουμένων κινείται αυτήν την εποχή η κριτικογραφία αρθρογράφων που ανήκουν ιδεολογικά στους κύκλους της Αριστεράς.

Σε σημείωμα δημοσιευμένο στο περιοδικό *Πρωτοπόροι*, που εκδίδεται με διευθυντή τον Πέτρο Πικρό, το μυθιστόρημα *Ο Κατήφορος* «βάλλεται» με αφορμή τη δραματική του εκδοχή, το έργο *Χαίρε Νύμφη*²⁶. Εδώ, ο «ανώνυμος» αρθρογράφος εμφανίζεται εξίσου απορριπτικός²⁷, σχολιάζοντας αρνητικά τόσο την παράσταση (ένα «χοντροειδέστατο, ανούσιο και σαχλό ρωμαντικό-ρεαλιστικό κατασκευάσμα») όσο και το αφηγηματικό πρότυπο που την έχει εμπνεύσει («αναμασημένο από ένα επίσης παρόμοιο ρομάντσο»).

Αξίζει να παρατηρήσουμε πως αμφισβητείται ακόμη και ο ρεαλισμός του αφηγήματος, φέρνοντάς μας στο νου τη συναφή οπτική των άρθρων των Παρορίτη και Γκόλφη, μια δεκαετία σχεδόν ενωρίτερα. Ό,τι δεν αναφέρεται στον ταξικό αγώνα δεν έχει θέση στον ρεαλιστικό λογοτεχνικό και αισθητικό ορίζοντα προσδοκίας των Ελλήνων μαρξιστών της εποχής. Αλλά και το γεγονός της πρόσφατης εκλογής του Ξενόπουλου, ως μέλους της Ακαδημίας Αθηνών, σχολιάζεται επίσης αρνητικά και η απόρριψη γενικεύεται:

«[...] το σαχλό αυτό πρωτόλειο είναι τυπικά χαρακτηριστικό προϊόν της ακαδημαϊκής τέχνης [...] οι εκπρόσωποι της Ακαδημίας από την άποψη αυτή είναι πολύ ενδιαφέροντες [...]: σωστό βαρόμετρο της άθλιας κατάπτωσης [...]».

²⁵ Ω, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Ε΄, τ. Ι΄, τχ. 112, 15.08.1931, σ. 894, στήλη «Περιοδικά κι εφημερίδες».

²⁶ Σχετικά με τη δραματική εκδοχή του *Κατήφορου* βλ. και Γ. Π. Πεφάνης, «Ειδολογικές διασταυρώσεις στο έργο του Γρηγορίου Ξενόπουλου. Θεατρικά Τοπία της πεζογραφίας του», περ. *Επτανησιακά Φύλλα*, τ. ΚΑ΄, 3-4, Ζάκυνθος, Φθινόπωρο-Χειμώνας 2001. [Αφιέρωμα στον Γρηγόριο Ξενόπουλο (1867-1951)], σσ. 317-372 (: 323).

²⁷ Ανώνυμα, περ. *Πρωτοπόροι*, περ. Β΄, τχ. 5, Ιούνιος 1931, σ. 205, στήλη «θέατρο».

Έναν μήνα πρωτύτερα, μάλιστα, ο ίδιος, πιθανόν, αρθρογράφος «προβληματίζεται» σχετικά με τον συγγραφέα²⁸:

«[...] θ' αποφασίσει μήπως ο Ξ. να κάμει κι αυτός την αυτοκριτική του εαυτού του και του έργου του, που δεν την έκαμε ποτέ ως τώρα; Και θάχει άραγε τότες το κουράγιο, όχι να πιεί μέχρι τρυγός —τόσο σκληροί και τόσο απάνθρωποι δεν είμαστε— αλλά ν' ατενίσει καν το πικρό ποτήρι της αυτοκριτικής του».

Στην περίπτωση αυτή χρησιμοποιείται, προφανώς, η «κατάπτωση» ενός συγγραφέα, του Ξενόπουλου, για να κατηγορηθεί η «ακαδημαϊκή τέχνη» και να απαξιωθεί ουσιαστικά το κύρος ενός αστικού θεσμού, της Ακαδημίας Αθηνών. Το αίτημα «του θετικού ήρωα — ο οποίος δεν μπορεί παρά να είναι προλετάριος»²⁹, που επιβάλλεται από το περιοδικό αυτό της Αριστεράς ως πρότυπο για τα έργα της λογοτεχνίας, δεν μπορεί να εμπεριέχεται σε αφηγήματα σαν τον *Κατήφορο*...

3.7.

Στη «χρυσή μετριότητα της Ακαδημίας Αθηνών»

Η αμφισβήτηση των διανοητών της Αριστεράς, βέβαια, ως προς το κύρος των αξιών που υπαγορεύονται από το ακαδημαϊκό κατεστημένο, δεν είναι η μοναδική στον πολιτισμικό ορίζοντα της εποχής. Αξίζει να αναφέρουμε τις απόψεις ενός γνήσιου «αστού» και αντιμαρξιστή, του Γιώργου Θεοδοκά, διατυπωμένες ήδη στο γύρισμα της δεκαετίας³⁰:

«[...] Σε μια εποχή περισυλλογής η ελληνική αρμοδιότητα βρίσκεται σε ιδιοσυγκρασίες νηφαλίων και καθιστικών αστών, καλών και αγαθών δασκάλων, χωρίς ατομικότητα, χωρίς εσωτερικές δυνάμεις, χωρίς παλαβά πράματα στο κεφάλι τους — αρμοδιότητα της οποίας τον τύπο θα τον βρείτε εξιδανικευμένο στην μαρμάρινη γαλήνη, στη λογιωτατίστη επισημότητα, στη χρυσή μετριότητα της Ακαδημίας Αθηνών [...].»

²⁸ Ανώνυμα, περ. *Πρωτοπόροι*, περ. Β', τχ. 4, Μάης 1931, σ. 160, στήλη «από τη σκοπιά μας».

²⁹ Βλ. σχετικά Χριστίνα Ντουριά, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, Καστανιώτης, Αθήνα 1996, σ. 162.

³⁰ Γιώργος Θεοδοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα...ό.π.* [δευτέρο μέρος, σημ. 273], σ. 34.

3.8.

«Πατέρας» του νεοελληνικού μυθιστορήματος

Στις 30 Ιανουαρίου του 1932 γίνεται η επίσημη τελετή της υποδοχής του Ξενόπουλου στην Ακαδημία Αθηνών. Η είδηση παρατίθεται στο τεύχος του πρώτου δεκαπενθημέρου του Φεβρουαρίου του 1932 της *Νέας Εστίας*³¹, με το σχόλιο πως το γεγονός αναγγέλθηκε από όλες τις αθηναϊκές εφημερίδες. Το, επόμενο, μάλιστα, τεύχος του ίδιου περιοδικού καλύπτει το γεγονός αναλυτικά, αφιερώνοντας τις πρώτες δεκατέσσερις σελίδες του³².

Στην καθιερωμένη «προσφώνηση» του πρόεδρου της Ακαδημίας Αλέξανδρου Βουρνάζου, τον πρώτο λόγο έχει η αναγνώριση ρεαλιστικού χαρακτήρα στην πεζογραφία του συγγραφέα³³:

«[...] Είσθε γνήσιος ρεαλιστής, και ως μυθιστοριογράφος είσθε μάλλον εικονογράφος και ουχί μυθογράφος, δια δε της φυσικότητος των θεμάτων σας και της κομψότητος των σκηνών σας τέρπετε άμα και διδάσκετε, εμπνεόμενος απ' ευθείας από το μέγα βιβλίον της φύσεως [...].»

Από την άλλη, τον ρόλο του «αναδόχου» στην οικεία τελετή της «δεξίωσης» έχει ο επίσης ακαδημαϊκός Παύλος Νιρβάνας, παλαιός φίλος του Ξενόπουλου, ο οποίος τον προσφωνεί εστιάζοντας στη συμβολή του συγγραφέα, μέσω της αφηγηματογραφίας του, στη συγκρότηση ενός ευρέος φάσματος αναγνωστών έργων της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Έμφαση δίνεται στη «λαϊκότητα» των κειμένων του ενώ η *Μαργαρίτα Στέφα* ταυτίζεται με την απαρχή του νεότερου ελληνικού μυθιστορήματος. Προσδιορίζεται η συγγραφή της *Μαργαρίτας Στέφα*. Ο Νιρβάνας, μάλιστα, θεωρεί, ότι ο συγγραφέας, ως «πατέρας» του νεοελληνικού κοινωνικού μυθιστορήματος, τόλμησε να τροφοδοτήσει με αυτό το μαζικό κοινό, σε μια εποχή όπου οι αναγνωστικές προσδοκίες του μεγαλύτερου μέρους του τελευταίου ικανοποιούνταν από ελληνικές μεταφράσεις ξένων μυθιστορημάτων. Άξια προσοχής, τέλος, είναι η θεώρηση για τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της μυθιστορηματικής γραφής του Ξενόπουλου, η οποία εισηγείται τελικά την υπέρβαση της κοινής ηθογραφίας³⁴:

³¹ Βλ. περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΣΤ', τ. ΙΑ', τχ. 123, 01.02.1932, σ. 166, στήλη «Ειδήσεις».

³² Βλ. «Η Δεξίωσις του Γρ. Ξενοπούλου εις την Ακαδημίαν Αθηνών», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΣΤ', τ. ΙΑ', τχ. 124, 15.02.1932, σσ. 171-185.

³³ *Ό.π.*, σσ. 172-173.

³⁴ *Ό.π.*, σσ. 173-175. Βλ. και Επίμετρο, σ. 567-568.

«[...] Δεν είμαι ποιητής και δεν είσθε στρατάρχης. Αλλά ενικήσατε όμως, κύριε, μίαν μεγάλην νίκην. Την νίκην δια της οποίας προσηρτήσατε εις το κράτος των ελληνικών ωραίων Γραμμάτων νέους Ελληνικούς πληθυσμούς αναγνωστών, υποτελείς τέως εις ξένα Γράμματα [...]. Με το πλούσιον και εκτεταμένον έργον σας εφέρατε τα ελληνικά ωραία γράμματα πλησιέστερα προς την μεγάλην λαϊκήν ψυχήν, από την οποίαν το αντλήσατε. Το νεώτερον ελληνικόν μυθιστόρημα, ως λογοτεχνικόν είδος, αρχίζει σχεδόν από σας. Αρχίζει με την "Μαργαρίτα Στέφα". Εις τας μεγάλας αναγνωστικάς μάζας του ελληνικού κοινού, που ετρέφετο αποκλειστικώς μέχρι της εμφανίσεώς σας από αναγνώσεις και μεταφράσεις ξένων μυθιστορημάτων, εδώκατε πρώτος το εντόπιον κοινωνικόν μυθιστόρημα, αντλημένον από την ζωήν του, τα ήθη του, τον ψυχικόν του κόσμον. Και αν σήμερα το χαρακτηριστικώτερον αυτό είδος της συγχρόνου τέχνης του λόγου έχη να παρουσιάση και εις την Ελλάδα μίαν αξιόλογον άνθησιν, είναι στοιχειώδες ιστορικόν καθήκον να σας αναγνωρισθή η πατρότης του [...]. Το κοινόν χαρακτηριστικόν [...] είναι ότι μέσα εις αυτό ζη ο αιώνιος άνθρωπος υπεράνω τόπου και χρόνου, ακόμη και όταν κινείται εντός του στενού πλαισίου της ηθογραφίας και της καιρογραφίας [...], όταν η έμπνευσις σας κινείται μέσα εις την μικροαστικήν κοινωνίαν των Αθηνών, γνωρίζετε να είσθε περισσότερον ποιητής παρά ηθογράφος, περισσότερον δημιουργός ανθρώπων παρά ζωγράφος ηθών [...]. Δεν υπήρξατε ποτέ πληκτικός, κύριε. Και αυτό είναι το μέγα μυστικόν της επιτυχίας σας [...].»

καταλήγει ο Νιρβάνας. Η *Νέα Εστία* αναφέρεται, επίσης, στα σχετικά με το γεγονός της υποδοχής άρθρα: του Π. Χάρη στην εφημερίδα *Ελληνική*, του Άγγ. Τερζάκη και του Κ. Καλλαντζή στην *Ημέρα*, του Γ. Πράτσικα στην *Πρωΐα* και του Π. Χορν στην *Βραδυνή*. Τέλος, στο ίδιο φύλλο του περιοδικού γίνεται λόγος για «ένα πολύ δυνατό» άρθρο του Π. Χάρη στην εφημερίδα *Εργασία*, με αφορμή το γεγονός της εκλογής του Ξενόπουλου, το οποίο στρέφεται κατά της Ακαδημίας (προφανώς εξαιτίας της «καθυστερημένης» εκλογής του συγγραφέα). Σύμφωνα με αυτό³⁵: «[...] Ο κ. Χάρης είναι από εκείνους που εθεώρησαν αυτό το βραβείο ως "προσβολήν" της Ακαδημίας κατά του κ. Ξενοπούλου, και αγανάκτησιν, επειδή εθεώρησαν την προσβολήν γενομένην εις αυτά τα Νεοελληνικά Γράμματα.»

Στον απόηχο των όσων γράφονται για την εκλογή του στην Ακαδημία, ο Ξενόπουλος συνεχίζει να δημοσιεύει σε συνέχειες τα μυθιστορήματά του στην εφημερίδα *Έθνος*. Μια σχέση αναγνωστικής «εξάρτησης» φαίνεται πως έχει πλέον εγκαθιδρυθεί ανάμεσα σε αυτόν και τους αναγνώστες των επιφυλλιδογραφημάτων

³⁵ Ο εντοπισμός του άρθρου δεν κατέστη δυνατός· ως εκ τούτου, το παράθεμα αντλείται από το οικείο τεύχος της *Νέας Εστίας*, ό.π.

του... Αυτήν την περίοδο, άλλωστε, δημοσιεύεται το αφήγημα *Έρωσ το παν*³⁶, ως «αθηναϊκό μυθιστόρημα. Μαίρη, Φώφη, Ζωή». Ο εξηνταπεντάχρονος «σεβαστός» ακαδημαϊκός συνυπάρχει, κατά τα φαινόμενα, αρμονικά με τον επιφυλλιδογράφο των αισθηματολογικών μυθιστορημάτων... Ωστόσο, η δεδομένη «λαϊκότητα» της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου αυτήν την περίοδο ενδεχομένως να δημιουργεί κάποτε «ακραία» επακόλουθα... Για παράδειγμα, το περιοδικό *Νέα Εστία*, τον Αύγουστο του 1932, προβαίνει στην ακόλουθη «διευκρίνιση»³⁷:

«—Εις την "*Μακεδονίαν*" επίσης δημοσιεύεται από τινος λαϊκόν ανάγνωσμα με τον τίτλον "*Η φαρμακωμένη μάννα*" και με την υπογραφήν του κ. Γ. Ξενοπούλου. Ο κ. Γρηγ. Ξενόπουλος είναι αθώς του εγκλήματος. Ίσως κάποιος ομώνυμός του το διαπράττει ή ... η ίδια εφημερίς, η οποία και δηλώνει ότι "*απαγορεύεται η αναδημοσίευσίς*" !!»

3.9.

«Ελληνικό ρομάντσο δεν υπάρχει...»

Την επόμενη χρονιά (1933), στο περιοδικό *Ρυθμός*, ο νέος κριτικός Λ. Πηνιάτογλου, κρίνοντας ευνοϊκά το μυθιστόρημα *Δεσμώτες* του Άγγ. Τερζάκη, κάνει λόγο για ανυπαρξία παράδοσης ελληνικού μυθιστορήματος (με εξαίρεση τη μυθιστοριογραφία του Κ. Θεοτόκη), θεωρώντας, μάλιστα, τη σχετική παραγωγή των Γρ. Ξενόπουλου και Δ. Κόκκινου ως αιτία «καθυστέρησης» στη διαμόρφωση των συναφών αναμονών του ελληνικού αναγνωστικού κοινού³⁸:

«[...] Το ρομάντσο σύγχρονη εξελιγμένη μορφή του έπους, ή μάλλον συνεχιστής της παράδοσής του, έχει παρανοηθεί στην Ελλάδα. Έχει παρανοηθεί τόσο από τους αναγνώστες όσο κι από τους ίδιους τους συγγραφείς. Αποτέλεσμα: ελληνικό ρομάντσο δεν υπάρχει. Το ρομάντσο είναι προ πάντων ζήτημα παράδοσης, κι η παράδοση η λογοτεχνική είναι πράγμα ανύπαρχτο στον τόπο μας (αμυδρά μόνο αρχίζει να ξεχωρίζει μια Θεοτοκική παράδοση...) Γι αυτό όταν βγαίνουν βιβλία σαν τους *Δεσμώτες* του κ. Τερζάκη, κι ακόμα σαν τη *Φυλή των ανθρώπων* του κ. Καστανάκη, οι Ρωμιοί τα χάνουν.

³⁶ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 440 αρ. 366.

³⁷ Ω, περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΣΤ', τ. ΙΑ', τχ. 136, 15.08.1932, σ. 894, στήλη «Περιοδικά κι εφημερίδες».

³⁸ Λ. Πηνιάτογλου, «Μερικές απόψεις πάνω στους *Δεσμώτες* του Άγγ. Τερζάκη», περ. *Ρυθμός*, έτ. 1933, τχ. 8, Πειραιάς, Μάης 1933, σσ. 246-251 (:246).

Δεν ξέρουν τι θα πει ρομάντζο (έχουν βλέπετε υπ' όψει τα "ζακυνθινά" και "αθηναϊκά" ρομάντζα (;) του κ. Ξενόπουλου και του κ. Κόκκινου [...].»

3.10.

Το «προδομένο» νεοελληνικό μυθιστόρημα

Όμως, το 1933 και ο Άγγ. Τερζάκης καταγγέλλει στο γνωστό άρθρο του με τίτλο «Το νεοελληνικό μυθιστόρημα» το γεγονός της ελλιπούς καλλιέργειας του συγκεκριμένου είδους στην Ελλάδα. Και εδώ, θίγεται η επιφυλλιδογραφική, κατ' εξοχήν «δημοσιογραφική», μυθιστοριογραφία του Ξενόπουλου, αν και δεν κατονομάζεται³⁹:

«[...] Το μυθιστόρημα [...] δεν καλλιεργήθηκε ως τώρα στην Ελλάδα με μέθοδο και αφοσίωση. Όσοι από τους παλαιότερους του αφοσιώθηκαν το πρόδωσαν τελειωτικά στη δημοσιογραφία. Και συνολικά, από τους Έλληνες μυθιστοριογράφους (με την εξαίρεση οπωσδήποτε του Θεοτόκη) έλειψε κάτι μεγάλο, το μόνο ίσως: η πνοή [...].»

Τον Μάρτη της ίδιας χρονιάς τελειώνει η περίοδος συνεργασίας του Ξενόπουλου με την εφημερίδα *Έθνος*, όσον αφορά τις δημοσιεύσεις μυθιστορημάτων του ανοίγοντας, ωστόσο, τώρα μια νέα συνεργασία με την εφημερίδα *Αθηναϊκά Νέα*. Ο συγγραφέας, αυτοβιογραφούμενος, εξομολογείται⁴⁰ πως ο εκδότης της πρώτης (από τις πιο πάνω) εφημερίδας Σπ. Νικολόπουλος του αναγνώριζε πως, για τα πρώτα τουλάχιστον χρόνια της έκδοσης του εντύπου του, το μυθιστόρημα του Ξενόπουλου ήταν «η βάση και το θεμέλιό της» και ότι για «έναν καιρό το *Έθνος* κρατήθηκε μόνο απ' αυτά»...

³⁹ Άγγ. Τερζάκης, «Το νεοελληνικό μυθιστόρημα», περ. *Ιδέα*, τ. Α', τχ. 4, Απρίλης 1933.

⁴⁰ Γρ. Ξενόπουλος, *Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα... ό.π.* [βλ. δεύτερο μέρος σημ. 2], σ. 438.

3.11.

Παυλίνα:

«Μια πραγματική ιστορία»

Ευνοϊκό σημείωμα για το πρώτο μυθιστόρημα του συγγραφέα στην εφημερίδα *Αθηναϊκά Νέα*, την *Παυλίνα*⁴¹, δημοσιεύεται στο *Ελεύθερον Βήμα* την ημέρα που αρχίζει η δημοσίευση. Ο ανώνυμος συντάκτης, από τον τίτλο του σημειώματός του, ακόμη, εκφράζεται υπέρ της ρεαλιστικής γραμμής του αφηγήματος, ενώ με σαφήνεια δηλώνει πως πρόκειται για «το καλλίτερον έργον» του συγγραφέα, στο οποίο αυτός «έχει δώσει όλην την ψυχήν του». Στο τέλος του άρθρου περιλαμβάνονται και σχόλια από τον ίδιον τον Ξενόπουλο, με έμφαση, επίσης, στο ρεαλιστικό υπόβαθρο της μυθοπλασίας του. Επισημαίνεται χαρακτηριστικά⁴²:

«[...] Όλη η αθηναϊκή ζωή θα παρελάση μέσα από τας σελίδας της *Παυλίνας*. Κύκλοι κοσμικοί, πρόσφατα κοινωνικά γεγονότα, γνωστοί τύποι των Αθηνών, η ζωή των φοιτητών, αι σχέσεις φοιτητριών και καθηγητών, ένας κόσμος ολόκληρος, ο κόσμος της πρωτευούσης, θα εμφανισθή ζωντανός πραγματικός. Ο συγγραφέας θα αφηγηθή γεγονότα, φροντίζων μόνον επιμελώς να μεταβάλη όλα τα ονόματα, ώστε να μη δοθή καμία αφορμή εις παρεξηγήσεις. Ποία είνε η ηρωΐς που κρύπτεται πίσω από την *Παυλίαν* και ποίοι οι εκμεταλλευταί που την περιβάλλουν, αυτό είναι το μυστικόν που κρατεί επιμόνως ο κ. Ξενόπουλος [...].»

3.12.

Ο πρώτος πρόεδρος των Ελλήνων λογοτεχνών

Τον Ιούλιο του 1934 ιδρύεται η Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών και ο Ξενόπουλος εκλέγεται πρώτος πρόεδρός της. Μεταξύ των μελών του διοικητικού συμβουλίου είναι οι Στρ. Μυριβήλης, Μυρτιώτισσα, Ιωάν. Γρυπάρης, Αντ. Τραυλαντώνης, Απόστ. Μελαχρινός, Βασ. Δασκαλάκης, Άγγ. Τερζάκης κ.ά. Ο συγγραφέας έχει στο

⁴¹ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 440 αρ. 367.

⁴² Ανώνυμα, «Μια πραγματική ιστορία. Το νέον μυθιστόρημα του κ. Ξενοπούλου. Το καλλίτερον έργον του», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, έτ. ΙΒ΄, αρ. 3918, 15.03.1933. 2. Βλ. τη σχετική αναφορά στον τόμο Γιώργος Α. Παναγιώτου, *Ελεύθερον Βήμα. Δημοσιεύματα 1922-1944. Βιβλιογραφική καταγραφή*, Αθήνα 1978, σ. 187 λήμ. 7718. Βλ. και Επίμετρο σ. 568.

ενεργητικό του πάνω από μισόν αιώνα παρουσίας στη λογοτεχνική σκηνή και το γεγονός της συγκεκριμένης εκλογής του δεν μπορεί παρά να είναι ενδεικτικό ενός γενικότερου κλίματος αποδοχής του έργου του. Μπορεί, βέβαια, να μην ανήκει, πλέον, στη λογοτεχνική πρωτοπορία, μπορεί μέσω της εισόδου του στην Ακαδημία να αποτελεί μέρος των «συντηρητικών κύκλων», μπορεί ακόμη να περιορίζει την τέχνη του στις κοινότυπες αφηγήσεις των επιφυλλίδων με σκοπό τον βιοπορισμό, ανάγοντας σε αυτήν την τακτική ολόκληρη τη νέα αφηγηματική παραγωγή του, είναι όμως ακόμα αρκετά «ζωντανός» ανάμεσα στους ομοτέχνους του, ώστε να ψηφίζεται ως εκπρόσωπός τους...

3.13

Ανεξάντλητος δημιουργός ή κοινός επιφυλλιδογράφος;

Με τη διάλεξή του «Περί συρρεαλισμού» (1935), ο Ανδρέας Εμπειρικός εισάγει θεωρητικά το κίνημα του υπερρεαλισμού στην Ελλάδα, δέκα σχεδόν χρόνια μετά την έκδοση του πρώτου *Μανιφέστου του Υπερρεαλισμού* στη Γαλλία. Αν όμως ο νεοελληνικός αισθητικός ορίζοντας προσδοκίας, ως προς τη λογοτεχνία, εμπλουτίζεται με την παραγωγή κειμένων τα οποία, ξεπερνώντας την οικεία ρεαλιστική γραφή, διασυνδέουν την ελληνική λογοτεχνική δημιουργία με τα νεότερα κελεύσματα του Μεσοπολέμου στην Ευρώπη, οι πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα ακολουθούν και αυτές το σκηνικό που έχει ήδη διαμορφωθεί σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες και που δεν είναι άλλο από την επιβολή φασιστικών ή ολοκληρωτικών καθεστώτων.

Από τις βασικές συνιστώσες της εποχής είναι, επίσης, ο έντονος λαϊκισμός: απόρροιά του υπήρξε η ευρεία κυκλοφορία λαϊκών εντύπων, περιοδικών εκδόσεων με παραλογοτεχνικό περιεχόμενο, συνήθως αισθηματολογικού χαρακτήρα, για τα οποία έγινε ήδη λόγος. Ένας από τους πιο γνωστούς συναφείς τίτλους που κυκλοφορούν είναι και το *Διάβασέ με*, το οποίο, εκδιδόμενο ως εβδομαδιαίο λογοτεχνικό περιοδικό, δημοσιεύει αυτοτελείς αισθηματικές ιστορίες κυρίως ξένων αφηγηματογράφων. (Γ. Ρονύ, *Αγάπη που σκοτώνει* – Ζ. Μαρύ, *Σ' αγαπώ* – Ε. Γκλυν, *Έρωσ τσιγγάνου* – Μ. Σεράο, *Έρωσ και δάκρυα* – Γ. Ονέ, *Ο Έρωσ κυβερνά* – Ρ. Χίντσενς, *Η ξανθειά γόησσα...*, διαβάζουμε χαρακτηριστικά σε κατάλογο εκδοθέντων τευχών του περιοδικού⁴³.) Στις σελίδες του, όμως, σπεύδει να δημοσιεύσει και ο Ξενόπουλος, «εντεταγμένος» στις απαιτήσεις των καιρών, για να βιοποριστεί ως

⁴³ «Εκδοθέντα τεύχη του *Διάβασέ με*», περ. *Διάβασέ με*, έτ. Γ', τχ. 115, 27.06.1937, οπισθόφυλλο.

γνήσιος επαγγελματίας του είδους: *Λίζα*⁴⁴, *Γκιοβάννα*⁴⁵, *Τζέννου*⁴⁶, *Μεγάλη αγάπη*⁴⁷, *Μίνα*⁴⁸, *Ευτυχία*⁴⁹ είναι οι χαρακτηριστικοί τίτλοι των αφηγημάτων του που θα δημοσιεύσει στη διετία 1935-1937.

Στα 1935, ωστόσο, ο συγγραφέας αποτιμάται από τον Ρήγα Γκόλφη ως ένας «[...] επιβλητικός λογογράφος κι ανεξάντλητος δημιουργός [...]», σε μελέτη που δημοσιεύεται στο περιοδικό *Τα Νέα Γράμματα* με αφορμή γενικότερη αναφορά στην ηθογραφική διηγηματογραφία⁵⁰. Αν κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1920 η προσωπική «στράτευση» του μαχητικού αρθρογράφου του *Νουμά* στην υπόθεση μιας λογοτεχνίας «ταξικής» —καταγγελτικής των αστικών αξιών— είχε ως επακόλουθο την απόρριψη της αφηγηματικής τέχνης του συγγραφέα, με την αμφισβήτηση ακόμη και του ηθογραφικού-ρεαλιστικού της χαρακτήρα και την την ένταξη της επιφυλλιδιογραφίας του στην κατηγορία του «σκανταλιάρικου αναγνώσματος», τώρα, μια δεκαπενταετία σχεδόν αργότερα, η κριτική διάθεση του Γκόλφη μεταστρέφεται: η ξενοπολική πεζογραφία θεωρείται πως έχει ισχυροποιηθεί αλλά και δικαιωθεί από την εποχή της, ενώ σημειώνεται η δυναμική της δημιουργικότητας του Ξενόπουλου, παρά το γεγονός της μακρόχρονης παρουσίας του στον αναγνωστικό ορίζοντα. Τί προκαλεί, άραγε, αυτήν τη μεταστροφή; Πώς την καταγγελτική διάθεση της παλαιότερης κριτικής υποδοχής διαδέχεται η τωρινή δικαίωση των λογοτεχνικών πεπραγμένων του συγγραφέα; Σχετίζεται με το γεγονός μιας ενδεχόμενης ιδεολογικής μεταστροφής του Γκόλφη, που τον αποσυνδέει, προφανώς, από την προσδοκία μιας «στρατευμένης» κατά των αστικών αξιών λογοτεχνικής παραγωγής ή μήπως χαρακτηριστικά δείγματα μιας τέτοιας «τέχνης» τον έχουν απογοητεύσει αισθητικά;

Ωστόσο, διαφορετική γνώμη από τον Γκόλφη, εκφράζει για τον συγγραφέα, την ίδια εποχή, ο Αιμ. Χουρμούζιος, όταν, σε κριτικό άρθρο του για τη σειρά διηγημάτων του Άλκ. Γιαννόπουλου *Κεφάλια στη σειρά*, αναφέρεται αρνητικά στο νεοελληνικό διήγημα, θεωρώντας ως υπεύθυνους για την «[...] την κατάντια του [...]» τον Βουτυρά και τον Ξενόπουλο... Σε σχέση, μάλιστα, με τον δεύτερο είναι ιδιαίτερα

⁴⁴ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 441 αρ. 377.

⁴⁵ Βλ. *ό.π.*, σ. 442 αρ. 378.

⁴⁶ Βλ. *ό.π.*, αρ. 383.

⁴⁷ Βλ. *ό.π.*, αρ. 384.

⁴⁸ Βλ. *ό.π.*, σ. 443 αρ. 386.

⁴⁹ Βλ. *ό.π.*, αρ. 390.

⁵⁰ Ρήγας Γκόλφης, «Εισαγωγή στη νεοελληνική πεζογραφία», περ. *Τα Νέα Γράμματα*, χρ. Α΄, τχ. 10, Οκτώβριος 1935, σσ. 528-536 (:534).

κατηγορηματικός και φτάνει έως την πλήρη απαξίωση δηλώνοντας πως ο «[...] Ξενόπουλος χάθηκε οριστικά στην επιφυλλιδογραφία [...]»⁵¹.

3.14.

Μια ενδιαφέρουσα πρόταση του Ιωάννη Συκουτρή

Το 1935, σε άρθρο του που δημοσιεύεται στο περιοδικό *Νέα Εστία*, ο σπουδαίος φιλόλογος και κριτικός Ιωάννης Συκουτρήs πραγματεύεται το θέμα της κατάταξης των έργων ενός συγγραφέα, με βάση τη σπουδαιότητά τους, σε περίπτωση κριτικής έκδοσής τους. Χρησιμοποιώντας, λοιπόν, ως ενδεικτικά παραδείγματα τα έργα των Ξενόπουλου και Παλαμά γράφει σχετικά⁵²:

«[...] Η κατάταξις των ενοτήτων μεταξύ των θα ημπορούσε να γίνη κατά την σπουδαιότητά των, την σχετικήν φυσικά δι' έκαστον λογοτέχνην σπουδαιότητα (π.χ δια τον Παλαμάν θα προέτασσα τας λυρικές συλλογάς, δια τον Ξενόπουλον θα προέτασσα τα θεατρικά έργα) [...]»

Γίνεται έτσι, νομίζουμε, εμφανές πως η συγκεκριμένη εκτίμηση του Συκουτρήs περιέχει γενικά μια ευνοϊκότερη πρόσληψη της δραματογραφίας του Ξενόπουλου σε σχέση με αυτήν της αφηγηματογραφίας του.

3.15.

Η αποδοχή του Ξενόπουλου από έναν (πάλαι ποτέ) «αμφισβητία» του

Αύγουστος του 1936. Ο Ι. Μεταξάς με τη σύμφωνη γνώμη του Παλατιού επιβάλλει στρατιωτική δικτατορία. Κατάργηση του Συντάγματος, μαζικές συλλήψεις, φυλακίσεις και εκτοπίσεις, υποχρεωτική υποβολή δηλώσεων «μετανοίας», λογοκρισία σε δημοσιεύσεις και εκδόσεις, αλλά και ενίσχυση λογοτεχνικών

⁵¹ Αιμ. Χουρμούζιος, «Κεφάλια στη σειρά» στην συλλογή άρθρων *Ο Αφηγηματικός λόγος*, Έργα Ζ', Οι εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1979, σ. 59-63 (:59). Το συγκεκριμένο άρθρο αναφέρεται με ημερομηνία δημοσίευσης 28.01.1935.

⁵² Ιωάν. Συκουτρήs, «Κριτικά εκδόσεις νεοελληνικών λογοτεχνημάτων», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Θ', τ. ΙΗ', τχ. 213, 01.11.1935, σσ. 990-1000 (:994). Βλ. και Ιωάν. Συκουτρήs, *Μελέται και άρθρα*, εκδόσεις του Αιγαίου, Αθήνα 1956, σσ. 426-427 και στη νεότερη επανέκδοση Ιωάν. Συκουτρήs, *Μελέται και άρθρα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη, [Αθήνα] χ.χ., σ. 650 αρ. 180.

σωματείων, κυκλοφορία «ελεγχόμενων» περιοδικών, θέσπιση βραβείων και ποικίλων «πολιτιστικών» εκδηλώσεων είναι κάποια από τα μέτρα με τα οποία το μεταξικό καθεστώς επιδιώκει την οικοδόμηση και την επιβολή της ολοκληρωτικής ιδεολογίας του «Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού»...

Αυτήν την εποχή ο Ξενόπουλος θεωρείται ο «[...] περισσότερο όλων αναγιγνωσκόμενος [...]» ανάμεσα στους νεοέλληνες πεζογράφους, από τον Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο, έναν από τους «νέους» του περιοδικού *Μούσα* των αρχών του Μεσοπολέμου, γνωστό για τις επικρίσεις του κατά της επιφυλλιδογραφικής αφηγηματογραφίας του συγγραφέα. Ο πάλαι ποτέ δεκαεννιάχρονος αμφισβητίας της τέχνης του Ξενόπουλου, ως ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας τώρα, ηλικιακά ωριμότερος και στα τριάντα τέσσερα πλέον χρόνια του, αντιλαμβάνεται τον συγγραφέα ως τον κατ' εξοχήν ηθογράφο της αθηναϊκής ζωής και, μάλιστα, ως τον δημιουργό του πραγματικού νεοελληνικού κοινωνικού μυθιστορήματος με το οποίο σκιαγραφείται παραστατικά η μεσοαστική τάξη⁵³.

Επομένως και στην περίπτωση αυτή προέχει η μεταστροφή της κριτικής στάσης εκ μέρους του Παναγιωτόπουλου: μια ιδιαίτερα ευνοϊκή, ηθογραφική-ρεαλιστική και με σαφές κοινωνιολογικό έρεισμα πρόσληψη της αφηγηματογραφίας του συγγραφέα στα τέλη της δεύτερης μεσοπολεμικής δεκαετίας διαδέχεται τον χλευασμό, βασικό χαρακτηριστικό της υποδοχής έχει προηγηθεί από τον ίδιο κριτικό, η οποία περίπου δέκα χρόνια πριν, στις αρχές του Μεσοπολέμου. Αν ο αναγνωστικός ορίζοντας του αρθρογράφου, ως «νέου» του κύκλου της *Μούσας*, στα 1920, με την προσδοκία της ανανέωσης του λογοτεχνικού χώρου, θεωρούσε ως μια από τις βασικές ορίζουσες του αφηγηματικού «κατεστημένου» της εποχής την (επιφυλλιδογραφική κυρίως), πεζογραφική παραγωγή του Ξενόπουλου, απορρίπτοντάς την, γιατί τώρα, στα 1935, ανατρέποντας την αρχική πρόσληψη, καταξιώνει γενικά τη δυναμική της αφηγηματογραφίας του συγγραφέα, επαναφέροντάς την, μάλιστα, στο προσκήνιο του νέου, διαφοροποιημένου, αναγνωστικού ορίζοντα; Δεν είναι μόνο ωριμότερος ο Παναγιωτόπουλος· φαίνεται πως και ο συγγραφέας έχει αποκτήσει ισχυρότερα ερείσματα ανάμεσα στους κύκλους των κριτικών, όχι μόνο με το αφηγηματικό ή το δραματικό του έργο, αλλά και μέσω της έκδοσης της *Νέας Εστίας* και της εκλογής του στην Ακαδημία Αθηνών.

⁵³ Βλ. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Στοιχεία Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Τυπογραφεία «Κύκλου», εν Αθήναις 1936, σσ. 113-114 (:114). Βλ. πιο κάτω, ενότητα 3.33. σσ. 319-320.

3.16.

Ο Έλληνας Α. Dumas

Στα 1937 ο Ξενόπουλος τιμάται για τα πενήντα χρόνια της δημιουργικής προσφοράς του στα ελληνικά Γράμματα. Ο γνωστός κριτικός Γιάννης Χατζίνης τον επαινεί ως συγγραφέα της *Στέλλας Βιολάντη* και του *Κόκκινου Βράχου*, επιβεβαιώνοντας χαρακτηριστικά, για μιαν ακόμη φορά, την εξαιρετική αναγνωστική ανταπόκριση που έχουν επιτύχει τα δύο αυτά αφηγήματα των αρχών του 20ού αιώνα. Επιπλέον, αναφορά γίνεται στην πληθωρική παραγωγικότητα του Ξενόπουλου, ενώ η επιφυλλιδιογραφία του όχι μόνο δεν «καταδικάζεται», αλλά απεναντίας συσχετίζεται διακειμενικά με αυτήν του Α. Dumas-πατέρα. Κατά τον Χατζίνη, η «αξιοθαύμαστη ευχέρεια» με την οποία συγγράφει ο Ξενόπουλος, δεν αποβαίνει εις βάρος της καλλιτεχνικής αξίας των έργων του· ειδικά δε, οι γυναικείοι χαρακτήρες που δημιουργεί θεωρούνται «μοναδικοί»⁵⁴:

«[...] Δεν ξαίρω αν ο Ξενόπουλος είναι ένας μεγάλος συγγραφέας», επισημαίνει ο αρθρογράφος, «αυτό θα το δείξει ο καιρός. Η λογοτεχνία μας πάντως ωφείλει πολλά —πολύ περισσότερα απ' ό,τι πιστεύεται συνήθως— στο ευρύτατο και τόσο ισορροπημένο ταλέντο του. Γιατί ο Ξενόπουλος κατέχει, όσο κανείς άλλος, την τέχνη ενός μυστικού θελγήτρου που ανταποκρίνεται βαθύτατα στη νεοελληνική ιδιοσυγκρασία. Αν είχαμε ακόμη μερικούς συγγραφείς σαν αυτόν, θα είμαστε ασφαλώς πιο πολιτισμένοι. Μπορεί να υπάρχουν άλλα ορμητικότερα ταλέντα, που έχουν τη δύναμη να βλέπουν πιο βαθιά, να πετούν πιο υψηλά, μπορεί να μας συναρπάζουν σποραδικά άλλες πιο δυνατές δημιουργίες. Σπάνια όμως συναντούμε τόση σιγουριά, τόση φαντασία, και σπανιότερα ακόμη τόση άνεση. Ο Ξενόπουλος κινείται μέσα στα θέματά του, όπως ένας άλλος μέσα στο δωμάτιό του. Δεν έχει παρά ν' απλώσει το χέρι, για να πάρει ό,τι του χρειάζεται. Συγγραφείς σαν αυτόν, δίνουν το μέτρο του γούστου του κοινού και συγχρόνως τοποθετούν καλλίτερα αυτό το γούστο, το ρετουσάρουν, το ανεβάζουν σε υψηλότερο επίπεδο. Δε ζητούν άλματα. Δεν προσφέρουν τροφή δύσπεπτη και σκληρή. Βρίσκονται αδιάκοπα σε μια μυστική, σε μια υποσυνείδητη επικοινωνία με το κοινό τους, για να μην απατώνται στο τί μπορούν να του προσφέρουν, και τί αυτό είναι ικανό να

⁵⁴ Γ. Χατζίνης, *Πρόσωπα και ψυχές*, Έκδοση Γραφείου Πνευματικών Υπηρεσιών, Αθήνα 1939, σσ. 45-50. Το ακόλουθο κείμενο αναφέρεται ως άρθρο με ημερομηνία δημοσίευσης 10.03.1937. Βλ. και Επίμετρο, σσ. 568-570.

δεχθεί. Αν οι τέτοιοι συγγραφείς δεν αποτελούν οι ίδιοι το φόντο μιας ανώτερης πνευματικής ζωής, είναι όμως ασφαλώς οι πρόδρομοί της. [...]»

Ο αρθρογράφος δε διστάζει ν' αναφερθεί και στη δυσμενή κριτική που δέχθηκε κατά καιρούς ο Ξενόπουλος: θεωρεί, μάλιστα, ότι έχει δεχθεί τις περισσότερες επιθέσεις σε σύγκριση με τους συγγραφείς του καιρού του, εκλαμβάνοντας, ωστόσο, τη στάση των κριτικών του ως «καθαρή ματαιοπονία»:

«[...] Ας υποθέσουμε όμως ότι ο Ξενόπουλος ακολουθούσε το δρόμο που του υποδεικνυαν κάθε τόσο οι κριτικοί και οι επικριτές του. Είναι βέβαιο ότι η θαυμάσια αυτή γονιμότητα θα σταματούσε και το έργο του θα καταντούσε μια προσπάθεια χωρίς ολοκλήρωση, χωρίς επίδραση και ίσως ακόμη χωρίς συγκίνηση. Ενώ τώρα παρουσιάζει συνολικά το πλεονέκτημα μιας πλήρους οργανικής ενότητας και μιας αισθητικής τελείωσης, που οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι ο συγγραφέας έμεινε πάντοτε συνεπής με τον εαυτό του.»

Για μια ακόμη φορά καθίσταται, νομίζουμε, εμφανής, η τάση για μια γενικότερη αποτίμηση των λογοτεχνικών πεπραγμένων του Ξενόπουλου σε σχέση με το σύνολο της νεοελληνικής πεζογραφικής παραγωγής που έχει παρουσιαστεί από τις αρχές του 20ού αιώνα ίσαμε αυτά τα τελευταία χρόνια του Μεσοπολέμου. Κι αν η διαχρονική, στο πλαίσιο του προαναφερθέντος χρονικού φάσματος, πρόσληψη δύο πασίγνωστων αφηγημάτων του συγγραφέα, του *Έρωτα Εσταυρωμένου* και του *Κόκκινου Βράχου*, εμφανίζεται ιδιαίτερα ευνοϊκή —σχεδόν γοητευτική—, ερεθιστική φαντάζει και η θεωρούμενη «υπεροχή» της αφηγηματογραφίας του σε σχέση με τα πεζογραφικά κειμήλια της νεότερης μετά το 1920, παραγωγής...

3.17.

Ο Ξενόπουλος και η απαίτηση του αιώνα:

Η «ιστορική» πρόσληψη του Άγγ. Τερζάκη

Στα συμφραζόμενα του θετικού αυτού κλίματος πρόσληψης εντάσσεται και η κριτική του Άγγελου Τερζάκη, δημοσιευμένη επίσης το 1937. Πιο συγκεκριμένα, στη μελέτη του τελευταίου με τίτλο «Ο Ξενόπουλος και το έργο του», που εκφωνείται ως διάλεξη σε τιμητική εκδήλωση με την ευκαιρία του εορτασμού των πνευματικών πενήντα χρόνων του Ξενόπουλου, η οποία οργανώνεται από την Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών, ο Τερζάκης επιχειρεί να τοποθετήσει ιστορικά το φιλολογικό έργο του συγγραφέα, στη διάρκεια της νεοελληνικής πολιτισμικής πορείας, προσλαμβάνοντάς

τον ως έναν από τους πρωτεργάτες του «νεοελληνικού εκπολιτισμού». (Αξίζει, ωστόσο, να σημειώσουμε εδώ, πως αυτής της ευνοϊκής πρόσληψης για το έργο του συγγραφέα, εκ μέρους του Τερζάκη, έχει προηγηθεί η επίσης θετική ανταπόκριση του ίδιου του Ξενόπουλου απέναντι στο θεατρικό έργο του μέλλοντος κριτικού του *Αυτοκράτωρ Μιχαήλ*, το οποίο, με εισήγησή του, έχει παρουσιαστεί την προηγούμενη χρονιά στο Εθνικό Θέατρο...) Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη μελέτη του Τερζάκη, ο Ξενόπουλος είναι⁵⁵:

«[...] ο άνθρωπος που αφιέρωσε θαραλλέα τη ζωή του ολάκερη στην υπηρεσία των ελληνικών γραμμάτων. Είναι, ακόμα περισσότερο, ο άνθρωπος που πέτυχε το μεγάλο κατόρθωμα να πείσει το ελληνικό κοινό πως δεν είναι καθόλου αδύνατο να βγουν και μες από τα σπλάχνα του λαού μας δημιουργήματα πνευματικά κι ανώτερα. Κ' είναι, πάνω απ' όλα, ο άνθρωπος που εγκαινίασε ωρισμένους δρόμους, έσπασε μιαν αρτιγέννητη κι όμως επικίνδυνα διεστραμμένη παράδοση, κι ανέβασε στο φως του προσκήνιου, με το θέατρο και με το μυθιστόρημα, τη νεόπλαστη κοινωνική μας ζωή. Και σε τούτο ακριβώς βρίσκεται η ιστορική του σημασία. Δεν πρόκειται», θεωρεί ο Τερζάκης, «ούτε για μια τοποθέτηση χρονολογική, ούτε για μια εκλογή κοινωνικού περιβάλλοντος σα θέματος απλής λογοτεχνικής επεξεργασίας. Η στροφή του Ξενοπούλου προς τη ζωή των νεοελληνικών αστικών κέντρων σημειώνει την απαρχή της αφύπνισης ενός λαού που αρχίζει ν' αποχτάει πολιτισμένη συνείδηση του κοινωνικού εαυτού του κι εξάιρεται σε τέτοιο βαθμό πνευματικής αξιοπρέπειας ώστε να ξυπνάει μέσα του τον εγωισμό τον αγνό και δίκαιο, τον αυτοσεβασμόν εκείνο, που είναι η προϋπόθεση κάθε εκπολιτισμού μελλομένου και κάθε ανθρωπιάς. [...] Ελάχιστοι θα έχουν πληροφορηθεί υποθέτω, τί άλμα σημαντικό, αποφασιστικό, σημείωσε ο νεοελληνικός πεζός λόγος από την εποχή που, το 1893, ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, έδωσε το πρώτο κοινωνικό του μυθιστόρημα [...]. Στο κοινωνικό περιβάλλον των μυθιστορημάτων του Ξενόπουλου, θα νιώσουμε αμέσως το μέγεθος της απόστασης που τόσο απότομα, κυριολεκτικά μ' ένα άλμα, διατρέξαμε [...]. Σημασία αποφασιστική έχει η ουσιαστική μετατόπιση του κέντρου βάρους που, από την αυθαίρετη φαντασία και την αφαίρεση, μεταφέρεται απότομα στην πραγματικότητα της σύγχρονης ζωής. Ο δρόμος που θ' ακολουθηθεί από τότε, από τους άλλους, συγχρόνους του Ξενοπούλου, κι αργότερα από τους νεώτερους, είναι αυτός. Άλλωστε τέτοια είναι και η απαίτηση του αιώνα.»

⁵⁵ Άγγ. Τερζάκης, «Ο Ξενόπουλος και το έργο του», περ. *Ιόνιος Ανθολογία*, τ. ΙΓ', τχ. 126, Ιανουάριος 1939, σσ. 48-58. Βλ. πιο κάτω, ενότητα 3.32.1, σσ. 276-277.

«Πώς όμως ο Ξενόπουλος», αναρωτιέται ο αρθρογράφος, «κατώρθωσε στη στροφή του εκείνη να παρασύρει μαζί του και το κοινό; Καλλίτερα: πώς το δημιούργησε το κοινό τούτο; Ακριβώς: με το να έρθει κοντά του [...]. Την ελληνική κοινωνία, στην πρώτη της κάπως σταθεροποιημένη μορφή αντίκρουσε ρεαλιστικά κι ο πρώτος κοινωνικός μυθιστοριογράφος της εποχής της. Ύστερα από τον πρόσκαιρο, κι αναγκαστικά ερασιτεχνικό πειραματισμό του Παύλου Καλλιγά, ο Ξενόπουλος επιδόθηκε συστηματικά στην έρευνα, την αναπαράσταση, τη σύνθεση της εποχής του [...]. Είπαμε πως το κοινό το πλησίασε ο Ξενόπουλος ερχόμενος πρώτος, σύμφωνα με το ρεαλιστικό δόγμα, προς αυτό. Η προπολεμική ελληνική κοινωνία αναγνώρισε γρήγορα στα έργα του, πιστά αποδωσμένο, τον εαυτό της. Και τον αναγνώρισε με χαρούμενη έκπληξη. Το κοινωνικό περιβάλλον των έργων του Ξενοπούλου, στην αρχή τοπικιστικό, γρήγορα απλώθηκε προς το κέντρο εκείνο που είτανε το χωνευτήριο όλης της εγχώριας κοινωνικής ζωής και το χαλκείο μιας άλλης καινούργιας κ' **ιδιότυπης**: Την Αθήνα. Δίπλα στη Ζακυνθινή ηθογραφία, το ζακυνθινό διήγημα και το μυθιστόρημα, ο Ξενόπουλος έπλασε το Αθηναϊκό. Αθήνα των Βαλκανικών πολέμων που για πρώτη φορά αρχίζει κάπως ν' αναπνέει διεθνικά με τα στήθη της εφηβικότητας, Αθήνα του μεγάλου μεταπολέμου, παραγμένη και δραματική, με πρόωρη και σπασμωδική ωρίμανση, πολύχρωμη, ετερόκλητη κι κοινωνικά αναστατωμένη. Τους τύπους αυτών των εποχών, που είναι ισάριθμοι σταθμοί της νεώτερης ζωής μας, ζήτησε ο Ξενόπουλος να συλλάβει.

Από τη "Μαργαρίτα Στέφα" ως τον "Κόκκινο Βράχο", από την "Τερέζα Βάρμα-Δακόστα" ως την "Αφροδίτη" και τον "Πόλεμο", από τη "Στέλλα Βιολάντη" ως την Κοινωνική του Τριλογία με το καλλιτεχνικό της κορύφωμα που είναι οι "Πλούσιοι και Φτωχοί", όλες αυτές οι ιστορικές στιγμές της κοινωνίας μας περνούν σε παρέλαση από τη συγγραφική σκοπιά του [...].

Το κοινό της εποχής του το προσέγγισε ο Ξενόπουλος, κοινωνικά, κάνοντάς το με τη ζωή του, τα ήθη του, τους τύπους του, κεντρικόν ήρωα του συγγραφικού του έργου. Μα το προσέγγισε και μ' ένα άλλο μέσο, εξίσου σίγουρο: Αισθητικά. [...] Τη μορφωτική αποστολή πραγματοποίησε αισθητικά ο Ξενόπουλος με την εξαιρετικά καλλιτεχνική τελειοποίηση της φόρμας. Νωρίτατα, από τα πρώτα του κιόλας έργα, έδειξε πως είτανε προικισμένος με μια καλαισθησία σπάνια, μιαν αίσθηση του μέτρου, της ισορροπίας, της αρχιτεκτονικής, πολύτιμες. Πραγματοποίησε έναν τύπο διηγήματος, και μυθιστορήματος προπάντων, τελειωμένον απόλυτα. Η έμφυτή του καλλιτεχνική ευαισθησία τον ωδήγησε με σιγουριά και στο ζήτημα του γλωσσικού οργάνου [...]. Έτσι, πολύπλευρα, μαστορικά, προσέγγισε όσο

Comment [QU4]:

κανένας άλλος την καρδιά του κόσμου. Γιατί υπάρχει στον αναγνώστη, έστω και τον πιο απληροφόρητο, μια υποσυνείδητη, θάλεγε κανείς, διαίσθηση της ωμορφιάς. Την ωμορφιά τούτη, όχι τη βαρεία και μοιραία, αλλά την ελαφρή, τη χαριτωμένη, την κομψή, πραγματοποίησε ο Ξενόπουλος με το συγγραφικό του έργο. Είταν ό,τι καλύτερο μπορούσε να προσφερθεί στο παρθένο ακόμα εκείνο ελληνικό κοινό. Κι ο συγγραφέας που θα του δώσει τη γεύση του ποιητικού κάλλους σε δόσεις βαρύτερες αλλά με την ίδια έκταση, και την ίδια επιτυχία μας το δείχνει η απτή πραγματικότητα, δεν παρουσιάστηκε ακόμα... Τα βιβλία του Ξενοπούλου, τα διηγήματά του, τα μυθιστορήματα, οι αδιάκοπες επιφυλλίδες, μπήκανε και στο τελευταίο, και στο πιο μικρό, και στο πιο απομακρυσμένο ελληνικό σπίτι. Εδούλεψαν υπομονετικά, συστηματικά, επίμονα, να μαλάξουν ένα κοινό πρωτόγονο, να το πλάσουν αισθητικά, να το προετοιμάσουν για δυσκολότερες εξορμήσεις. Η προεργασία αυτή είχε ένα σκοπό που ξεπερνάει αναγκαστικά την ιδιοτέλεια. Προπαρασκεύασε το έδαφος και γι' άλλους συγγραφείς, όργωσε κι εξομάλυνε το χέρσο χωράφι του λαού μας [...]. Το ελληνικό Μυθιστόρημα, το ελληνικό Διήγημα, ισάριθμοι δρόμοι της πνευματικής αγωνίας ενός λαού που ζητάει να οικοδομήσει τον πολιτισμό του, οφείλουνε πολλά στο Γρηγόριο Ξενόπουλο [...].»

3.18.

Ο Αβραάμ της νεοελληνικής λογοτεχνίας

Επιπλέον, το 1937, στο περιοδικό *Νεοελληνικά Σημειώματα*, δημοσιεύεται ανυπόγραφο σημείωμα, προφανώς του εκδότη του εν λόγω εντύπου Γ. Σκαρίμπα, το οποίο χαιρετίζει τον γιορτασμό των φιλολογικών πενήντάχρονων του συγγραφέα⁵⁶:

«Στην πανελλήνια χαρά για τα λογοτεχνικά 50χρονα του Αβραάμ της Νεοελληνικής λογοτεχνίας και σεβαστού μας Ξενόπουλου, τα *Νεοελληνικά Σημειώματα* μετέχουν ειλικρινά τους κι ολόψυχα. Κι ακόμα του εύχονται από εδώ να ζήσει —κι εμείς— να τον ξαναγιορτάσουμε κάποτε στα 75χρονα, όμοια.»

⁵⁶ Ανώνυμα, «Τα 50χρονα του Γρ. Ξενόπουλου», περ. *Νεοελληνικά Σημειώματα*, τχ. 2, Απρίλης 1937, σ. 24.

3.19.

Ο ιδρυτής της σχολής της ευκολογραφίας

Από τις στήλες, ωστόσο, του ίδιου περιοδικού, έναν μήνα αργότερα, αμφισβητείται η λογοτεχνική αξία του συγγραφέα από τον εικοσιοκτάχρονο τότε Γ. Κοτζιούλα, όταν στο άρθρο του με τίτλο «Φιλολογικές σχολές» θεωρεί τον Ξενόπουλο ιδρυτή της σχολής «της ευκολογραφίας». Ο συγγραφέας κατ' αυτόν⁵⁷

«[...] Μπορούσε, καθώς δεν είχε λίγες ικανότητες, να υψώσει το κοινό μας σε ανώτερο επίπεδο, προτίμησε όμως να διαβαστεί —κατεβαίνοντας— και όχι να πειραματιστεί —ανεβάζοντας—. Τα βιβλία κι οι επιφυλλίδες του, που τις παρακολούθησαν χιλιάδες αναγνώστες, έχουν διαδώσει στην Ελλάδα μια υποτιμητική αντίληψη για την τέχνη. Η λογοτεχνία εκλαϊκεύτηκε έτσι, μα και παρανοήθηκε μαζί. Η σχολή αυτή, σχολή της ευκολογραφίας, διαθέτει για το γράψιμο μια συνταγή πολύ απλή. Παίρνεις ένα θέμα από την καθημερινή ζωή (μπορείς και να το φανταστείς, αν είσαι δυνατός) κι έχοντας έτοιμη την υπόθεση από πριν απομένει πια να την ξετυλίξεις ομαλά ίσαμε το τέλος, προσέχοντας να περιγράψεις τα πιο συνηθισμένα πράγματα του κόσμου με λόγια όσο γίνεται περισσότερο στρωτά. Μ' αυτόν τον τρόπο δημιουργήθηκε μια τεχνοτροπία που κυριώτερο γνώρισμά της έχει την έλλειψη ύφους. Πολλοί άνθρωποι καταγίνονται μ' αυτό το απρόσωπο είδος της τέχνης, ο ένας τους μετριώτερος από τον άλλο. Μπορεί να διαβάζονται από το πολύ κοινό, που ίσαμε χτες εδιάβαζε ληστρικά μυθιστορήματα, μα η εύκολη ικανοποίηση που δοκιμάζουν τους κρατάει σ' ελεεινή στασιμότητα [...].»

Εύκολα διακρίνεται ο «καταδικαστικός» τόνος του αρθρογράφου: ο Ξενόπουλος συμβάλλει με την αφηγηματογραφία του στο να διατηρείται το αναγνωστικό κοινό στο επίπεδο μιας «ελεεινής στασιμότητας» και, ως συγγραφέας επιφυλλίδων, ευθύνεται για ένα είδος «ευτελισμού» της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρόκειται για «κατηγορίες» που βαραινούν τον Ξενόπουλο από τις αρχές του αιώνα, επαναλαμβανόμενες από διαφορετικούς επικριτές κάθε φορά· στην παρούσα φάση, όμως, το παρελθόν των πενήντα και πλέον χρόνων αφηγηματογραφικής παραγωγής θέτει τον συγγραφέα προ των ευθυνών του, ως προς την συμβολή του στην εξέλιξη της νεοελληνικής λογοτεχνίας, εντονότερα παρά ποτέ. Στο πλαίσιο του κριτικού απολογισμού που διατυπώνεται στα χρόνια αυτά του Μεσοπολέμου, όπου η

⁵⁷ Γ. Κοτζιούλας, «Φιλολογικές σχολές», περ. *Νεοελληνικά Σημειώματα*, τχ. 3, Μάης 1937, σσ. 38-41.

ηθογραφική λογοτεχνία ταυτίζεται με το «ξεπερασμένο» και το «οπισθοδρομικό», η περίπτωση του Ξενόπουλου φαίνεται ότι «επιβαρύνεται» και από την επιφυλλιδογραφική ερωτογραφική της εκδοχή...

3.20.

Η θετική ματιά του Αντρέα Καραντώνη

Στα 1937, ο εικοσιεπτάχρονος Αντρέας Καραντώνης, ένας από τους πιο σημαντικούς κριτικούς του Μεσοπολέμου (αλλά και της μεταπολεμικής περιόδου) διευθυντής του περιοδικού *Τα Νέα Γράμματα*, στον κύκλο του οποίου, ως γνωστόν, ανήκουν και νεότερικοί ποιητές της εποχής όπως ο Γ. Σεφέρης, ο Οδ. Ελύτης κ.ά., δημοσιεύει εκτενές άρθρο για τον Ξενόπουλο με αφορμή τον εορτασμό της λογοτεχνικής του πενήντηχρονης. Ο κριτικός, αν και δεν κρύβει τον θαυμασμό του για το αφηγηματικό έργο του συγγραφέα, ταυτόχρονα ομολογεί ότι η γνώμη του απέχει από την αντικειμενική αλήθεια, δικαιολογώντας χαρακτηριστικά αυτό το προσωπικό του «αίσθημα», το οποίο⁵⁸

«[...] Γεννιέται όμως και τρέφεται από το αρχιτεκτονικό και αρμονικό θέαμα του ακαταμέτρητου έργου ενός μυθιστοριογράφου που γεννήθηκε, θαρρείς, κρατώντας έτοιμα μέσα στο κεφάλι του σειρές ολόκληρες μυθιστορήματα και που άλλο δεν έκαμε στο διάστημα των πενήντα χρόνων της πνευματικής του ζωής από το να τα μετατοπίζει σε πολυσέλιδα βιβλία όπως αλλάζει κανείς τη θέση ενός αντικειμένου. [...]».

Η οπτική του Καραντώνη τοποθετεί τον Ξενόπουλο δίπλα στον Παλαμά, θεωρώντας ότι «[...] στη διαλεχτή κατηγορία των δημιουργών εκείνων που ο χρόνος γι' αυτούς δεν έχει διαλείψεις [...]»· έτσι, αποδίδεται στο έργο τους τεράστια σημασία, η οποία ώστε να στηρίζει τους άξονες «της πνευματικής ζωής ολόκληρων εποχών». Από την άλλη, ο αρθρογράφος δεν παραλείπει να σχολιάσει τη δυσμενή κριτική που έχει δεχθεί ο συγγραφέας, προβάλλοντας τον δικό του υπερασπιστικό λόγο:

«[...] Πολλά γραφτήκανε κατά καιρούς για τον Ξενόπουλο και το έργο του όπως και πάρα πολλά παρασιωπηθήκανε ή αγνοηθήκανε. Μα μήτε όσα γρα-

⁵⁸ Αντρ. Καραντώνης, «Τα πενήνταχρονα του Ξενόπουλου», περ. *Τα Νέα Γράμματα*, έτ. Γ', αρ. 6-7, Ιούνιος-Ιούλιος 1937, σσ. 499-304. Βλ. και Επίμετρο, σσ. 570-576.

φτήκανε μήτε όσα παρασιωπηθήκατε αποτελούνε δίκαιη κριτική και σωστή εκτίμηση όλων των πλευρών του και των αξιών του. Όταν καμιά φορά γεννηθούνε στον τόπο μας μυθιστοριογράφοι που να συνταιριάζουνε το μεγάλο συνθετικό και αναπαραστατικό ταλέντο του Ξενόπουλου με κάποια ιδέα της τέχνης και της ζωής πιο βαθειά και πιο υψηλή, τότε υπάρχει ελπίδα πως θα διαμορφωθεί και ανάλογη κριτική που δίχως αμφιβολία θ' ανατρέξει στο μυθιστόρημα του Ξενοπούλου για να το μελετήσει σαν αυτόνομο είδος τέχνης στην καθαρή του υπόσταση και στην πρώτη του αξιόλογη ελληνική μορφή. [...]»

Οι απόψεις του Καραντώνη για το μυθιστόρημα του Ξενόπουλου εμπίπτουν, βέβαια, σε ένα γενικότερο σκεπτικό, με το οποίο αντιμετωπίζει τη νεοελληνική πραγματικότητα, αναγνωρίζοντας την κοινωνική και πολιτισμική «καθυστέρησή» της έναντι της αντίστοιχης ευρωπαϊκής:

«[...] Η κοινωνία μας, εδώ και πενήντα χρόνια, στάσιμη, αδιαμόρφωτη, σχεδόν απλοϊκά ειδυλλιακή, δε θα μπορούσε να προσφέρει το υλικό μιας πεζογραφίας ανάλογης με την Ευρωπαϊκή. [...]»,

αναφέρει σχετικά. Ο κριτικός εντάσσει στους κόλπους της αθηναϊκής αστικής κοινωνίας ένα σημαντικό μέρος της μυθοπλαστικής αφόρμησης του Ξενόπουλου, όσον αφορά, κυρίως, τη μυθιστορηματική παραγωγή του, επικεντρώνοντας τις παρατηρήσεις του στο θέμα που ο συγγραφέας αρέσκεται να παρουσιάζει, ήτοι την ερωτική ζωή των αφηγηματικών ηρώων του:

«[...] Αυτή την κοινωνία και αυτό το αστικό ύφος της ζωής, το πρωτεουσιάνικο, απόδωσε με την τέχνη του ο Ξενόπουλος. Κρατώντας τις απαραίτητες αναλογίες πρέπει να ομολογήσουμε πως στην Ελλάδα πρώτος αυτός δημιούργησε το συγχρονισμένο για την εποχή του αντικειμενικό και κοινωνικό μυθιστόρημα και πως στο μακρόχρονο διάστημα της καταπληχτικά γόνιμης παραγωγής του, κατόρθωσε να συνθέσει με ακρίβεια σχεδόν μαθηματική, με φυσικότητα, με απόλυτη γνώση της σεξουαλικής ψυχολογίας και με μια ανεξάντλητη σκηνοθετική και σκηνογραφική φαντασία, τη ζωή της κοινωνικά οργανωμένης προπολεμικής Ελλάδας που σε αρκετά χαρακτηριστικά της έμεινε ανάλλαχτη ως τον πόλεμο και πολύ ακόμα μετά τον πόλεμο. Δίχως την πρωτοβουλία του και το συγγραφικό του δαιμόνιο, και με μόνο το έργο των άλλων πεζογράφων της εποχής του, η προπολεμική Ελλάδα θα δείχνονταν

ίσως στα μάτια μιας μελλοντικής κριτικής σαν υποψία η σαν κατακάθι και απομεινάρι κοινωνικής ζωής. [...]»

Ακόμη, ενδιαφέρουσα είναι η σύγκριση, που επιχειρεί ο Καραντώνης μεταξύ της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου και αυτής των συγχρόνων του:

«[...] Ο Θεοτόκης έρχεται υστερώτερα και άλλωστε είναι πολύ φιλολογικός, το διήγημα του Βιζυηνού μοιάζει πιο πολύ με ρεαλιστικό παραμύθι και ξετυλίγεται στα κράσπεδα της κοινωνικής ζωής. Μεγάλοι βέβαια ο Παπαδιαμάντης και ο Καρκαβίτσας. Ερμηνέψανε με την τέχνη τους τη φύση μας, ακούσανε την ψυχή του λαού μας σε ό,τι εκφράζει αγνό και ειδυλλιακό, και προ παντός ακούσανε στο έργο τους το προσωπικό τους όραμα και τη μόνιμη λυρική τους συγκίνηση υπό την αίσθηση της λαϊκής ζωής και της καθαρής φύσης. Μας έλειπε το έργο με τη διάρθρωση, την αρχιτεκτονική, τις διαστάσεις και το ύψος των οικοδομημάτων που υψώνονται μέσα στο κέντρο της πολιτείας. Το θεμελίωσε, το εγκαινίασε και το συγκρότησε ο Ξενόπουλος.»

Για τον Καραντώνη, τελικά,

«[...] Μια κριτική αυστηρή, αναλυτική, εμπειριστατωμένη, ξεχωρίζοντας, διαλέγοντας, απορρίχνοντας και βαθμολογώντας αισθητικά, θα μας έδειχνε βέβαια πως ο Ξενόπουλος έγραψε πολλά διηγήματα και σκηνικά έργα έξοχα, πρότυπα στο είδος τους, πέντε-έξι τέλεια μυθιστορήματα, τέσσερα-πέντε κάπως μέτρια, μερικά αμφισβητήσιμα και αρκετά επιφυλλιδογραφικά δίχως καμιά καλλιτεχνική και λογοτεχνική αξία. Όμως το ποιοτικό αυτό ξεχώρισμα δεν έχει τόση σημασία όση έχει η γενική κριτική διαπίστωση πως ο Ξενόπουλος δούλεψε και μορφοποίησε το μυθιστόρημα στην αυστηρή, στην απόλυτα ειδολογική σημασία του όρου. Αφού πρώτα εκπόρθησε με την τέχνη του την πιο πολιτισμένη επαρχία της Ελλάδας, την επανησιακή, καταχτά, μετά μονομιάς και αβίαστα την πόλη, την Αθήνα, την πρωτεύουσα, το ζωντανό και το μοναδικό κοινωνικό κέντρο της Ελλάδας, και δίνει στο μυθιστόρημά του την πολυμέρεια, την σύνθεση, τον όγκο και τη μορφή ενός οικοδομήματος. [...]»

Αξίζει να αναφέρουμε, επίσης, τις ειδικότερες παρατηρήσεις του αρθρογράφου σε σχέση με το θέμα της ερωτικής ζωής των αφηγηματικών ηρώων του Ξενόπουλου, όπου γίνεται λόγος για «κυριαρχία» του γυναικείου ερωτισμού στη μυθοπλασία του συγγραφέα και για παρουσία αρσενικών μυθοπλαστικών ηρώων με χαμηλό

διανοητικό και ψυχολογικό υπόβαθρο —με εξαίρεση τον Πώπο Δαγάτορα των *Πλούσιων και Φτωχών*.

Κλείνοντας, ο Καραντώνης αποτιμά θετικά, για μιαν ακόμη φορά, το αφηγηματικό έργο του συγγραφέα, υπεραμυνόμενος της αξίας του, και καταδικάζει αυστηρά κριτικές απόψεις που θεωρούν το έργο αυτό παρωχημένο:

«[...] Άλλοι θα εξερευνήσουνε —ίσως οι σύγχρονοι πεζογράφοι μας να βαδίζουνε προς μια τέτοια κατεύθυνση— τις άγνωστες εκτάσεις της ζωής. Μα στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας ο Ξενόπουλος είναι ο πρώτος και ο μόνος μέχρι σήμερα που οργανικά, συστηματικά και εμπνευσμένα οικοδόμησε το απέραντο έργο του απάνω στην πρώτη αυτή αίσθηση της κοινωνικής ζωής, στο Α και στο Ω της πραγματικότητας. [...] Το λειψό τούτο σημείωμα που δεν εκφράζει παρά γνώμες προσωπικές κάθε άλλο παρά εξαντλεί το έργο του Ξενόπουλου. [...] ένα πλήθος ζητήματα αισθητικά, γλωσσικά, ψυχολογικά, ιστορικά και κοινωνικά, μένουνε να μελετηθούνε από την κριτική του μέλλοντος ή και του παρόντος όταν αποφασίσει να παραμερίσει κάμποσες ηλίθιες και κακόπιστες το περισσότερο προλήψεις ότι τάχα μόνο από συγκατάβαση και από σεβασμό πρέπει να μιλά κανείς σήμερα για το έργο αυτό...»

Όπως ήδη σημειώσαμε, σε αυτήν τη χρονική στιγμή, στην κρίση της αναγνωστικής κοινότητας θέτουν το έργο τους νέοι δημιουργοί, με ικανά δείγματα της τέχνης τους (όπως οι, Φ. Κόντογλου, Θρ. Καστανάκης, Στρ. Μυριβήλης, Ηλ. Βενέζης, Κοσμάς Πολίτης, Γ. Θεοτοκάς, Άγγ. Τερζάκης, Θαν. Πετσάλης, Μ. Καραγάτσης, Παντ. Πρεβελάκης, Μέλω Αξιώτη, Στ. Ξεφλούδας, Γ. Σκαρίμπας κ.ά.), αλλά και παλαιότεροι (μεταξύ των οποίων και ο Ξενόπουλος). Μια μορφή «σύγκρουσης» φαίνεται αναπόφευκτη... Οι «παλαιοί», ηθογράφοι κυρίως της νεοελληνικής επαρχίας, φαντάζουν πλέον γραφικοί, αλλά και ανεπαρκείς να εκφράσουν τα αδιέξοδα της νέας εποχής, δεδομένο που αποτελεί φιλοδοξία και προνόμιο των «νέων»... Επιπλέον, στα 1937, σχεδόν μια δεκαετία από την εποχή της κυκλοφορίας τού, απορριπτικού για την ηθογραφική παραγωγή των Ελλήνων λογοτεχνών, *Ελεύθερου Πνεύματος* του Γ. Θεοτοκά, το φως της δημοσιότητας βλέπουν και πάλι μια σειρά άρθρων εναντίον της ηθογραφίας, και φυσικά και εναντίον των παλαιμάχων δημιουργών της. Θα μπορούσε, μάλιστα, να χαρακτηριστεί η συγκεκριμένη χρονιά ως «έτος της ηθογραφίας»⁵⁹, λόγω των πολλών συζητήσεων που πραγματεύονται τη λογοτεχνική της αξία. Ο ίδιος ο Ξενόπουλος αρθρογραφεί

⁵⁹ Βλ. σχετικά τη μελέτη του Δ. Τζιόβα, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Οδυσσεάς, [Αθήνα] 1989, σσ. 87-89.

συχνά με σκοπό την υπεράσπισή της⁶⁰. Άλλωστε, ο Αντ. Τραυλαντώνης, μάλιστα, αναφέρει τον συγγραφέα ως «υπερασπιστή» της ηθογραφικής πεζογραφίας σε άρθρο του που φιλοξενείται στα *Νεοελληνικά Σημειώματα*⁶¹.

3.21.

«Από τον Παπαδιαμάντη, τον Θεοτόκη και τον Ξενόπουλο...»

Υπέρ του Ξενόπουλου, τουλάχιστον έμμεσα, φαίνεται πως τάσσεται, πάντοτε το 1937, ένας ακόμη νέος κριτικός, ο Βάσος Βαρίκας, όταν, με αφορμή το μυθιστόρημα του Άγγ. Τερζάκη *Μενεξεδένια πολιτεία*, δηλώνει σε κριτικό άρθρο του στο περιοδικό *Νεοελληνική Λογοτεχνία* δηλώνει την απογοήτευσή του για την πεζογραφία των «νέων» της δεκαετίας του 1930, ανατρέχοντας παράλληλα στην αφηγηματική τέχνη των «παλαιών», μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται ο Ξενόπουλος. Γράφεται χαρακτηριστικά⁶²:

«[...] τί έμεινε στην πραγματικότητα από την εργασία όλης αυτής της ομάδας σα μόνιμη και θετική προσφορά στην πεζογραφία μας; Πολύ λίγα, ελάχιστα πράγματα. [...] Δεν προσπάθησε να δώσει μια συνθετική εικόνα της σύγχρονης ζωής σε τρόπο που οι νεώτεροι να βλέπουν το έργο της σαν αναγκαία αφητηρία καινούργιας εξόρμησης. Πολύ φοβούμαστε πως το πέρασμά της στην ιστορία της λογοτεχνίας μας θα μείνει σαν ένα φωτεινό μετέωρο που διαλύεται χωρίς να αφήσει πίσω του ίχνη. Η επίδρασή της θα είναι ολότελα ασήμαντη. Από τον Παπαδιαμάντη, τον Θεοτόκη και τον Ξενόπουλο, κατά πάσαν πιθανότητα θ' αρχίσουν πάλι να ξεκινούν οι νεώτεροι.»

⁶⁰ Βλ. ενδεικτικά Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου. Πρώτη συμβολή», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ', τ. Ν', τχ. 587, Χριστούγεννα 1951, σ. κοτ' αρ. 31, 532 και 533.

⁶¹ Βλ. Αντ. Τραυλαντώνης, «Η ηθογραφία και η θέση της στη λογοτεχνία», περ. *Νεοελληνικά Σημειώματα*, τχ. 5, Ιούλιος-Αύγουστος 1937, σσ. 73-74 (:74).

⁶² Βάσος Βαρίκας, «Τα βιβλία. Άγγελου Τερζάκη: *Η μενεξεδένια πολιτεία*», περ. *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, Δεκέμβριος 1937, σσ. 42-43. Βλ. σχετικά Χριστίνα Ντουριά, «Όψεις της κριτικής στο Μεσοπόλεμο: Η στροφή προς το μυθιστόρημα...», *ό.π.* [δεύτερο κεφάλαιο, σημ. 288].

3.22.

«Το μυθιστόρημα αρχίζει με τον Ξενόπουλον...»

Επιπλέον, με αφορμή τον εορτασμό των φιλολογικών πενήνταχρονων του συγγραφέα, δημοσιεύεται ευνοϊκό κριτικό άρθρο του Π. Νιρβάνα στην εφημερίδα *Εστία*, στο οποίο, μεταξύ άλλων, επαναλαμβάνεται η ήδη διατυπωμένη θέση ότι ο Ξενόπουλος κατέχει τον τίτλο του πατέρα-θεμελιωτή της νεοελληνικής μυθιστοριογραφίας⁶³:

«[...] αν εξαιρέσει κανείς το διήγημα, όπου έχει τους αξίους προκατόχους του, το μυθιστόρημα αρχίζει με τον Ξενόπουλον. [...]».

Στην ιδιαίτερη πατρίδα, εξάλλου, του συγγραφέα, η συμπατριώτισσά του λογία Μαριέττα Γιαννοπούλου-Μινώτου εκφράζεται θετικά για τα πενήντα χρόνια δημιουργίας του, στην τοπική εφημερίδα της Ζακύνθου *Πρόσδος*⁶⁴.

3.23.

Πώπος Δαγάτορας: «Ένας μοιραίος»

Έχουμε φτάσει στα 1938, μεσούντος του Μεταξικού καθεστώτος. Ο Ξενόπουλος συμμετέχει στην α΄ επιτροπή απονομής λογοτεχνικών βραβείων του υπουργείου Παιδείας, διορισμένη από την κυβέρνηση του Ιωάννη Μεταξά, από κοινού με τους Άρ. Καμπάνη, Λ. Κουκούλα, Μ. Μαλακάση, Κ. Μπαστιά, Π. Πρεβελάκη και Θ. Συναδινό. Την ίδια εποχή, ένας μυθιστορηματικός ήρωας του συγγραφέα «χρησιμοποιείται», μεταξύ άλλων, από τον Α. Καραντώνη σε κριτικό άρθρο που στρέφεται εναντίον των γνωστών αρνητικών θέσεων του Γ. Θεοτοκά για τη νεοελληνική πεζογραφία, αλλά και εναντίον του μυθιστορήματος του τελευταίου, *Το δαιμόνιο*. Συγκεκριμένα, ο Καραντώνης, —απαντώντας στο «αίτημα» του Θεοτοκά να παριστά το νεοελληνικό μυθιστόρημα «τη μοίρα του κόσμου» εμπεριέχοντας τους ανάλογους, «μοιραίους», μυθοπλαστικούς χαρακτήρες, αναρωτιέται χαρακτηριστικά

⁶³ Π. Νιρβάνας, «Τα πνεύματα του Ξενόπουλου», εφ. *Εστία*, 31.10.1937. Τώρα στο Π. Νιρβάνα, *Τα Άπαντα*, αναστύλωσε και έκρινε Γ. Βαλέτας, τ. Δ΄, εκδοτικός οίκος Χρ. Γιοβάνη, Αθήνα 1968, σσ. 409-410.

⁶⁴ Βλ. σχετικά Δ. Σέρρας, «Ανέκδοτες επιστολές (1917-1949) της Μαριέττας Γιαννοπούλου-Μινώτου στον Λεωνίδα Χ. Ζώη», περ. *Επτανησιακά φύλλα*, τ. ΚΒ΄, 3-4, Ζάκυνθος, Φθινόπωρο-Χειμώνας 2002, σσ. 413- 507 (:504).

αναθυμούμενος αφηγηματικούς ήρωες της «παλαιάς» και της «νέας» πεζογραφίας των Νεοελλήνων⁶⁵:

«[...] Τί άλλο είναι παρά μοιραίοι ανθρώπινοι τύποι, σέρνοντας ή παλεύοντας με τη μοίρα τους και με τη μοίρα των άλλων ανθρώπων, των πραγμάτων και της φύσης ολόγυρά τους, ο Τουρκόγιαννος και ο Καραβέλας του Θεοτόκη, ο Τζιριτόκωστας του Καρκαβίτσα, η Τρισεύγενη του Παλαμά, η Φραγκογιαννού του Παπαδιαμάντη, ο Πώπος Δαγάτορας του Ξενόπουλου, ο Λιάπκιν του Καραγάτση, ο Πάντος και ο Νικήτας του Άμποτ, οι Σκληροί του Τερζάκη, ο ιδεατός ερωτικός άνθρωπος που ενσαρκώνεται στα έργα του Κοσμά Πολίτη; [...]»

Άραγε, θέσεις σαν την παραπάνω, όπου η ενιαία θεώρηση αφηγηματικών τύπων της παλαιότερης πεζογραφίας με εμπειροχόμενους σε αφηγήματα της νέας εποχής, τα οποία, ενδεχομένως, μπορεί να ικανοποιούν τον νεότερο αναγνωστικό ορίζοντα προσδοκίας, μπορούν να πιστοποιήσουν και την «επάρκεια» των παλαιότερων αφηγημάτων σε σχέση με αυτόν;

Όσον αφορά την αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι ο Καραντώνης επιθυμεί να αποκαταστήσει την αναγνωστική-λογοτεχνική αξία ενός μυθιστορήματος σαν τους *Πλούσιους και φτωχούς*, είκοσι χρόνια μετά την πρώτη επαφή του με το κοινό — επαφή «χαμένη», κατά τον Θεοτοκά. Μάλιστα, με τη νεότερη θέαση που επιφυλάσσει ο κριτικός για το εν λόγω αφήγημα, η οποία διασυνδέεται με τους «μοιραίους» αφηγηματικούς τύπους, υπαινίσσεται ακόμη και τη διαχρονικότητά του σε σχέση με το εν εξελίξει λογοτεχνικό γίγνεσθαι...

3.24.

«Τί εστί κοινωνικό μυθιστόρημα, τί εστί διήγημα ...»

Το 1938, ο Στράτης Μυριβήλης, ένας ακόμη νέος λογοτέχνης, δημοσιεύει άρθρο στην εφημερίδα *Εθνική*, με αφορμή ένα πρόβλημα υγείας που αντιμετωπίζει ο Ξενόπουλος, και απαιτεί την οικονομική στήριξη του συγγραφέα από την ελληνική πολιτεία. Προτείνει, μάλιστα, τη λήψη των ίδιων τιμητικών μέτρων που πάρθηκαν για τον Παλαμά και τον Δ. Γρ. Καμπούρογλου. Να επισημάνουμε ότι ο Παλαμάς

⁶⁵ Α. Καραντώνης, «Γ. Θεοτοκά: Το Δαιμόνιο (Μυθιστόρημα)», περ. *Τα Νέα Γράμματα*, χρ. Δ', αρ. 10-12, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1938, σσ. 810-815 (:811-812).

εκλαμβάνεται εδώ, σε σχέση με τον Ξενόπουλο, ως «ο μοναδικός αντίστοιχός του στον όγκο της πνευματικής προσφοράς». Γράφει χαρακτηριστικά ο Μυριβήλης⁶⁶:

«[...] δεν επιτρέπεται και δεν συγχωρείται κανενός είδους αδυναμία μπροστά στην προσφορά του Ξενόπουλου. Εδώ έχουμε ένα συγγραφέα που επί μισόν αιώνα ζυμώνει και πλάθει αυτό που λέμε Ελληνική πνευματική ζωή, ή πολιτισμός, αν προτιμάτε να το πούμε γενικότερα. Και πρέπει νάναι κανείς κάμποσο γαϊδαρός, για να μη βγάλη το καπέλλο του μπροστά σε κείνον που τον έμαθε να σκέφτεται και να γράφει. Διότι ο Ξενόπουλος πρώτος μας έμαθε να σκεφτόμαστε ωραία, και να χαιρόμαστε την ωραία σκέψη, από τότε που —παιδιά στο δημοτικό σχολείο— μας έγραφε τις επιστολές του “Φαίδωνος” στη *Διάπλαση των Παίδων*. Κατόπιν αυτός μας δίδαξε, και με ποιο θαυμάσιο τρόπο, τί εστί κοινωνικό μυθιστόρημα, τί εστί διήγημα. [...]».

3.25.

«Η Φόνισσα του Παπαδιαμάντη, ο Ζητιάνος του Καρκαβίτσα, ο Καραβέλας και ο Τουρκόγιαννος του Θεοτόκη, αρκετοί ήρωες του Ξενόπουλου...»

Στα 1939, για μια φορά ακόμη, η άποψη του Β. Βαρίκα ως προς την πορεία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, όσο κι αν είναι ευνοϊκή για τον Ξενόπουλο και άλλους «παλαιούς» αφηγηματογράφους, ακούγεται μάλλον θλιβερή για τους νεότερους⁶⁷:

«[...] Η νεοελληνική πεζογραφία στην ανάπτυξή της δεν παρουσιάζει μια πλήρη συνέχεια. Ύστερα από το πρώτο της ρωμαλέο ξεπέταγμα, που ακολούθησε την έκδοση του *Ταξιδιού* του Ψυχάρη, με την εμφάνιση μιας πλειάδας πεζογράφων, που τοποθετούν τις βάσεις του ελληνικού διηγήματος και μυθιστορήματος, η συνέχεια διασπάται. Περνούν ολόκληρες φιλολογικές γενιές χωρίς ν’ αποτυπώσουν ευδιάκριτα ίχνη στον πεζό λόγο. Όσο κι αν είναι θλιβερό, θα πρέπει να το ομολογήσουμε. Κάθε φορά που μιλάμε για νεοελληνική πεζογραφία τέσσερα ονόματα μονάχα —Παπαδιαμάντης, Θεοτόκης, Καρκαβίτσας και Ξενόπουλος— μας έρχονται στη μνήμη [...]. Η Φόνισσα του

⁶⁶ Στρ. Μυριβήλης, «Φωνή Πικρίας», εφ. *Εθνική*, 05.12.1938. Για το άρθρο κάνει λόγο ο Σπ. Μινώτος στο μελέτημά του «Το αρχείο του Ξενόπουλου» στο αφιερωματικό τεύχος για τον Ξενόπουλο του περιοδικού *Ιόνιος Ανθολογία*· βλ. περ. *Ιόνιος Ανθολογία*, τ. ΙΓ΄, τχ. 126, Ιανουάριος 1939, σσ. 3-209 (:144-164) και, επίσης, πιο κάτω, σ. 285.

⁶⁷ Τώρα στο Βάσος Βαρίκας, *Η μεταπολεμική μας λογοτεχνία, (σχέδιο για μελέτη)*, επιμ.: Αλ. Ζήρας, Πλέθρον, [Αθήνα] □1979, σ. 63, 82.

Παπαδιαμάντη, ο Ζητιάνος του Καρκαβίτσα, ο Καραβέλας και ο Τουρκόγιαννος του Θεοτόκη, αρκετοί ήρωες του Ξενόπουλου, εκφράζουν και δικαιώνουν μια εποχή, άβαθη, στενή, ή όπως αλλιώς θα ήθελε να τη χαρακτηρίσει κανένας [...], ωστόσο όμως πάντα μια ολόκληρη εποχή. [...]

3.26.

«Ο δρόμος του λογοτέχνη είναι ο δρόμος προς το κοινό»

Την ίδια χρονιά, το χριστουγεννιάτικο τεύχος του περιοδικού *Νέα Εστία* δημοσιεύει άρθρο του Γ. Χατζίνη όπου, με αφορμή το πρόβλημα της αναγνωσιμότητας των έργων της νεοελληνικής λογοτεχνίας, γίνεται αναφορά και στην περίπτωση της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου. Ο αρθρογράφος, αναγνωρίζοντας το γεγονός της μεγάλης αναγνωστικής αποδοχής της τελευταίας την χρησιμοποιεί ως παράδειγμα προς μίμηση για τους νέους συγγραφείς. Ο «δρόμος του λογοτέχνη» είναι ο «δρόμος προς το κοινό» θεωρεί ο Χατζίνης, ενώ αποδεικνύεται εξαιρετικά αυστηρός με τη νεοελληνική κριτική, εισάγοντας την άποψη πως το «πρόβλημα Ξενόπουλου» αποτελεί «πρόβλημα της ίδιας της λογοτεχνίας μας»⁶⁸:

«[...] Η νέα μας λογοτεχνία αντιμετωπίζει λοιπόν άμεσα και σκληρά το πρόβλημα του αναγνωστικού κοινού. Δεν αρνείται κανείς πως υπάρχει ένα κοινό που παρακολουθεί τα λογοτεχνικά περιοδικά, που κάπου-κάπου διαβάζει το νεοελληνικό βιβλίο. Αλλά είναι τόσο περιορισμένο, ώστε να καταντά πράξη ηρωική η επιμονή του Έλληνα λογοτέχνη σε μια δουλειά τόσο εξαντλητική χωρίς ισόβαρη ανταπόδοση, επιμονή που εξηγείται από μια ανάγκη εσωτερική κι από μια πάντα ανανεωνόμενη ελπίδα. Συσσωρεύονται τόμοι πάνω σε τόμους από ποιήματα, διηγήματα, μελέτες, προπάντων από μυθιστορήματα, που χρειάζονται ένα μεγάλο κοινό και μια πλατειά ανταπόκριση [...]. Για ποιους λόγους, τάχα, το λογοτεχνικά μορφωμένο κοινό δε βρίσκεται σε ικανοποιητική αναλογία με τις προσπάθειες και τις επιδόσεις των λογοτεχνών μας; Φταίει η εποχή που ωθεί τον άνθρωπο προς την εξωτερική ζωή και τις υλικές απολαύσεις, φταίει οι συνθήκες της ζωής που ευνοούν, που επιβάλλουν το πρακτικό πνεύμα, φταίει η έλλειψη μορφώσεως αληθινής; Ή μήπως φταίει οι ίδιοι οι λογοτέχνες, που δεν κατορθώνουν —από αδυναμία, από έλλειψη ψυχολογικής πείρας και κατανόησης— να πλησιάσουν το κοινό και να κεντρίσουν το ενδιαφέρον του; [...] Η λογοτεχνία μας, όπως κάθε νέα

⁶⁸ Γ. Χατζίνης, «Λογοτέχνες και κοινόν», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΙΓ', τ. ΚΣΤ', τχ. 312, Χριστούγεννα 1939, σσ. 71-75. Βλ. και Επίμετρο, σσ. 577-582.

λογοτεχνία που ξεκινάει για να δημιουργήσει παράδοση, είναι μια λογοτεχνία “αποπειρών”, ή, για να μεταχειριστούμε μιαν άλλη λέξη πιο οικεία στ’ αυτιά μας, μια λογοτεχνία “προθέσεων”. Και τίποτ’ άλλο δεν απομακρύνει το κοινό, όσο έργα που δεν φτάνουν σε κάποια τελείωση. [...]»

Όμως, όλα τα παραπάνω δεν «αφορούν», την αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου; Ο Χατζίνης αποδεικνύεται ιδιότυπα ευνοϊκός στην πρόσληψή του αυτή:

«[...] Ο Ξενόπουλος, που περισσότερο από κάθε άλλον μπόρεσε να κερδίσει ένα πιο ευρύ κοινό, ώστε να είναι σχεδόν ο μόνος που έκαμε τη λογοτεχνία επάγγελμα στην Ελλάδα, δεν το οφείλει στην κατώτερη ποιότητα του έργου του, ούτε στην εκμετάλλευση του σεξουαλικού στοιχείου, όπως έτυχε να ισχυριστούν μερικοί. Ο Ξενόπουλος κέρδισε το κοινό γιατί από μιας αρχής απέρριψε τις μεγάλες προθέσεις, που θα έμεναν μόνο προθέσεις, κι ενδιαφέρθηκε πώς να πλησιάσει και να κατακτήσει τον αναγνώστη του, πώς να βρει μιαν απήχηση σ’ αυτόν το έργο του. Ζύγισε τις δυνάμεις του και τις χρησιμοποίησε όσο κι όπως μπορούσε. Κι από την άποψη αυτή αποτελεί παράδειγμα “προς μίμηση”. Αν το έργο του ήταν “δυνατότερο”, αυτό δεν θα εσήμαινε μιαν αραίωση, μιαν απομάκρυνση του κοινού. Ίσα-ίσα, τα λογοτεχνικότερα έργα του άφησαν τη μεγαλύτερη επίδραση, ενώ αλλά, πιο πρόχειρα, πιο λαϊκά (από την ανάγκη, πολλές φορές, της εφημερίδας), ξεχάστηκαν γρήγορα. Ανάφερα εδώ ειδικά το συγγραφέα του *Κόκκινου Βράχου* γιατί φαίνεται πως αρχίζει να δημιουργείται ένα πρόβλημα Ξενοπούλου, που είναι πρόβλημα της ίδιας της λογοτεχνίας μας. Όλοι οι μεγάλοι μυθιστοριογράφοι είναι και κατά τούτο μεγάλοι, γιατί έχουν κατακτήσει τις πλατειές μάζες. [...]»

Στην τελευταία χρονιά του ελληνικού Μεσοπολέμου, και ενώ έχει μεσολαβήσει ένα ισχυρό ρεύμα αμφισβήτησης της λογοτεχνικής αξίας της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου, διάρκειας τουλάχιστον δύο δεκαετιών, ο τριανταεννιάχρονος Γ. Χατζίνης εστιάζει τη θετική αποτίμησή του στο σημείο το οποίο έχει αποτελέσει την αιχμή του δόρατος για το μεγαλύτερο μέρος της συναφούς αρνητικής κριτικής: στη «λαϊκότητα» της αφήγησης του συγγραφέα. Ό,τι άλλοι κριτικοί έχουν «καταγγίλλει» ως στοιχείο αντικαλλιτεχνικό εκ μέρους του (δηλαδή την επιθυμία «προσέγγισης» του ευρέος κοινού, του οποίου οι αναγνωστικές προσδοκίες σχεδόν «συμπίπτουν», με τις λογοτεχνικές αξίες της εποχής και δεν συμμερίζονται ή και απωθούν ανανεωτικές και πρωτοποριακές τάσεις στο χώρο της λογοτεχνίας), ο συγκεκριμένος αρθρογράφος το προσλαμβάνει θετικά, ως τη μόνη ρεαλιστική επιλογή του

συγγραφέα. Η επιτυχημένη «επαγγελματική» σταδιοδρομία του Ξενόπουλου λειτουργεί, επίσης, θετικά σε βαθμό που η συγκεκριμένη επιλογή του να αποτελεί παράδειγμα προς μίμηση για τους νέους λογοτέχνες.

Τί πραγματικά σημαίνει η κριτική αυτή ανταπόκριση εκ μέρους του Χατζίνη; Αποκαλύπτει, άραγε, έναν γενικότερο συντηρητισμό ως προς τις νεότερες λογοτεχνικές αναζητήσεις; Απογοήτευση, ίσως, από τα εν Ελλάδι λογοτεχνικά τεκταινόμενα των τελευταίων ετών; «Νόμιμη» αναγνώριση της συμβολής της ξενοπουλικής αφηγηματογραφίας στη διαμόρφωση του σύγχρονου ελληνικού λογοτεχνικού ορίζοντα; Ή συμμόρφωση προς το αίτημα «αγιοποίησης» του Ξενόπουλου, το οποίο εκπορεύεται από τη *Νέα Εστία* όπου δημοσιεύει το άρθρο του; Η απάντηση μπορεί, ενδεχομένως να αποτελεί συνισταμένη των παραπάνω υποθέσεων· δεν παύει, όμως, να λειτουργεί ως δικαίωση της μακρόχρονης πεζογραφικής δημιουργίας του συγγραφέα.

Το 1940, λίγο πριν κηρυχτεί ο Ελληνο-ιταλικός Πόλεμος, ο νέος κριτικός Γ. Μ. Μυλωνογιάννης δημοσιεύει με το ψευδώνυμο Γ. Περαστικός συνέντευξη του Γρ. Ξενόπουλου στο περιοδικό *Νεοελληνικά Γράμματα*, εκφράζοντας, μεταξύ άλλων, την άποψη πως είναι «ο πολυγροφότερος και σημαντικότερος από τους συγγραφείς μας»⁶⁹. Ανάμεσα σε όσα φέρεται να δηλώνει ο Ξενόπουλος είναι και η δημοσίευση ενός «ζακυνθινού» μυθιστορήματός του στο περιοδικό *Θεατής*, με τίτλο *Ένα λουλούδι του βράχου*· ωστόσο, τέτοιο αφήγημα δεν αναφέρεται βιβλιογραφικά.

Λίγους μήνες νωρίτερα, με αφορμή τον «καθιερωμένο» εορτασμό για τα φιλολογικά πενήντάχρονα του Παλαμά, του Ξενόπουλου, της Κοτοπούλη κ.ά., ο Στράτης Μυριβήλης προβληματίζεται, σημειώνοντας χαρακτηριστικά⁷⁰:

«[...] Γιορτάσαμε και του Ξενόπουλου τα πενήντα χρόνια της λογοτεχνικής εργασίας. Άσκημα τα γιορτάσαμε, όσο και του Παλαμά, αφού ούτε τούτα ούτε κείνα τα πήρε είδηση η νέα γενεά και το επίσημο κράτος. Άξιζε όμως να τα γιορτάσουμε, αφού ο Ξενόπουλος είναι ο πατέρας του θεάτρου και της πεζογραφίας μας, και είναι το μοναδικό υπόδειγμα του λογοτέχνη που δούλεψε ηρωικά πενήντα χρόνια, μέρα με τη μέρα, ώρα την ώρα, μα γερός ήταν, μα άρρωστος ήταν, για να καλλιεργήσει τον πολιτισμό του τόπου. [...]»

⁶⁹ Τώρα στο Γ. Μυλωνογιάννης (Γ. Περαστικός), *Πορτραίτα*, εισαγωγή - επιμέλεια: Γ. Πικρός, Εκδόσεις Καρανάση, Αθήνα 1987, σσ. 221-227. Η δημοσίευση αναφέρεται με ημερομηνία 19.10.1940.

⁷⁰ Στρ. Μυριβήλης, «Οι πενήντάχρονοι», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΙΔ΄ τ. ΚΖ΄, τχ. 317, 01.03.1940, σσ. 268-270 (:268-269).

Απρίλης του 1941. Η χιτλερική σημαία υψώνεται στην Ακρόπολη και η χώρα εισέρχεται σε καθεστώς τριπλής φασιστικής κατοχής, γεγονός που λειτουργεί καταλυτικά στο σύνολο της εθνικής ζωής. Οι κατοχικές συνθήκες, τραγικές για τον Ελληνισμό, δεν κάμπτουν το φρόνημά του για ελευθερία και το αντιστασιακό κίνημα οργανώνεται σε πόλεις και χωριά. Ο Ξενόπουλος, παρά το προχωρημένο της ηλικίας του, φαίνεται πως δεν μένει αμέτοχος στον αγώνα αυτό. Ο Γ. Βαλέτας, μάλιστα, αναφέρεται σχετικά στην αντιστασιακή δράση του συγγραφέα και στην ένταξή του στο ΕΑΜ⁷¹.

Παράλληλα, συνεχίζει και τη συνηθισμένη του τακτική των δημοσιεύσεων μυθιστορημάτων σε συνέχειες στον Τύπο. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι η γενικότερη πρακτική των δημοσιεύσεων λογοτεχνικών έργων των Ελλήνων συγγραφέων, κατά τη διάρκεια της κατοχικής περιόδου, εκτιμάται θετικά, ως μια σημαντική παράμετρος για τη διατήρηση της εθνικής ταυτότητας του ελληνικού λαού⁷².

3.27.

«Είναι το ευκολότερο πράμα του κόσμου να παραμερίσει κανείς και να καταφρονέσει το μυθιστόρημα του Ξενόπουλου...»

Στα 1943, ο σαραντάχρονος πλέον «νέος» του περιοδικού η *Μούσα* Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, ήδη γνωστός ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας, αναφέρεται ευνοϊκά στη μυθιστοριογραφία του Ξενόπουλου από τις σελίδες του περιοδικού *Πειραιϊκά Γράμματα*. Οι σχετικές επισημάνσεις αποτελούν μέρος μιας γενικότερης αναφοράς στα έως τότε κεκτημένα της νεοελληνικής λογοτεχνίας, η οποία συμπεριλαμβάνεται στο βιβλίο *Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, που κυκλοφορεί

⁷¹ Βλ. Γ. Βαλέτας, «Οι διανοούμενοι στον Αγώνα», περ. *Αιολικά Γράμματα*, έτ. Ε΄, τχ. 29, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1975, σσ. 346-357 (:354), όπου οι Ξενόπουλος, Τραυλαντώνης, Σκίπης, Γκόλφης και Σικελιανός αναφέρονται ως «[...] ένθερμοι οπαδοί και στελέχη του Αγώνα [...]». Σχετικά, μάλιστα, με τους Ξενόπουλο και Τραυλαντώνη, ο Βαλέτας, γράφει: «[...] επειδή οι δύο πρώτοι, εξαιτίας των γηρατιών και της αρρώστιας τους, δεν μπορούσαν να κινηθούν απ' τα σπίτια τους και να συμμετάσχουν στις συνοικιακές ομάδες και συνεδριάσεις των λογοτεχνών, είχαν οριστεί σύνδεσμοι, που έπαιρναν τις αποφάσεις, τις απόψεις και τα πορίσματα των συζητήσεων και τους κρατούσαν ενημερωμένους ταχτικά, μεταφέροντας στην οργάνωση τις απαντήσεις, τις συνεργασίες και τις απόψεις τους. [...]».

⁷² Βλ. σχετικά το άρθρο της Αλεξάνδρας Μπουφέα, «Φως στο σκοτάδι», εφ. *Η Καθημερινή* [ένθετο *Επτά Ημέρες* αφιέρωμα: Κατοχική Αθήνα], Κυριακή 25.04.1999, σσ. 18-20 (:18).

το ίδιο έτος⁷³. Και ο Παναγιωτόπουλος, με τη σειρά του, υπερασπίζεται αυτή τη φορά τη λογοτεχνική «παράδοση» και διαφωνεί με την υποτίμηση της αξίας της από τους νεότερους⁷⁴:

«[...] είναι το ευκολότερο πράμα του κόσμου να παραμερίσει κανείς και να καταφρονέσει το μυθιστόρημα του Ξενόπουλου, ν' αγνοήσει τη στυλιστική προσπάθεια του Παπαντωνίου, να λησμονήσει το "Φθινόπωρο" του Κ. Χατζόπουλου, να σβήσει τον "Πατούχα" του Κονδυλάκη, να μη βρει ένα λόγο δικαιοσύνης για την "Κερένια Κούκλα" του Χρηστομάνου, να σηκώσει τους ώμους μπροστά στο έργο του Θεοτόκη. [...]»,

αναφέρει χαρακτηριστικά. Ειδικότερα ο Ξενόπουλος μνημονεύεται ως ο δημιουργός του νεοελληνικού μυθιστορήματος, ενώ γίνεται αναφορά και στην επίδραση που δέχθηκε ο συγγραφέας από τους Γάλλους νατουραλιστές και ρεαλιστές του τέλους του 19ου αιώνα, Balzac, Daudet και Zola⁷⁵:

«[...] Τα μυθιστορήματα του Ξενόπουλου, οργανωμένα, το περισσότερο, πάνω στην παράδοση του Balzac και του Alphonse Daudet, που του στάθηκε δάσκαλος από τους πιο αγαπημένους ή και θρεμμένα με το σκληρό νατουραλισμό της ζολαδικής πεζογραφίας, στάθηκαν για πολύν καιρό τα μόνα συνεχή υποδείγματα του νεοελληνικού μυθιστορήματος και δίδαξαν στους νεώτερους το πολύτιμο τούτο: πως για να γράψεις ένα μυθιστόρημα δεν αρκεί να έχεις μια υπόθεση στο κεφάλι σου και πως η πεζογραφία, πολύ περισσότερο από την ποίηση, δεν είναι γυμνή έμπνευση και διάθεση, μα και σοφία και μαστοριά και ακάματη άσκηση. [...]»

Σπουδαίο, μάλιστα, «επίτευγμα» του Ξενόπουλου είναι, κατά τον Παναγιωτόπουλο, το ότι με τη μυθιστοριογραφία του

«[...] μετατόπισε σιγά σιγά τη νεοελληνική πεζογραφία από την επαρχία στην πρωτεύουσα [...]», καθώς «[...] φιλοδοξία από τις μεγαλύτερες του στάθηκε πάντα η παραστατική εξεικόνιση του μικροαστικού κόσμου που πάλευε τον καθημερινόν αγώνα ολόγυρά του. [...]».

⁷³ Βλ. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, β' μέρος «Ανήσυχα χρόνια», Αετός Α.Ε., Αθήνα 1943, σσ. 18-38.

⁷⁴ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Ανήσυχα χρόνια. Η νεοελληνική πεζογραφία του μεσοπολέμου Β'», περ. *Πειραϊκά Γράμματα*, τ. 3, τχ. 4, Απρίλιος 1943, σσ. 151-160.

⁷⁵ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, ό.π. [73], σ. 22.

Επιπλέον, το μυθιστόρημα του συγγραφέα *Ο κόσμος κι ο Κοσμάς*⁷⁶ εκλαμβάνεται ως το καλύτερό του, ενώ ως ολοκληρωμένος «πίνακας επαρχιακών ηθών» αναφέρεται, πενήντα χρόνια μετά την πρώτη δημοσίευσή της, η *Μαργαρίτα Στέφα*. Αν και, όπως ομολογεί ο αρθρογράφος, δεν είναι στις προθέσεις του να «τοποθετήσει» την προσφορά του Ξενόπουλου στη νεοελληνική λογοτεχνία, επισημαίνει τη μοναδικότητά του ως επαγγελματία-συγγραφέα και, απολογητικά θα λέγαμε, επανέρχεται στο θέμα της αμφισβήτησης ή και της απόρριψης της λογοτεχνικής αξίας της αφηγηματογραφίας του:

«[...] υπήρξεν ο μοναδικός νεοέλληνας λογοτέχνης που καλλιέργησε το μυθιστόρημα αδιάκοπα, που δεν το έκανε μονάχα κέφι, μα και "δουλειά" (στην καλύτερη σημασία του όρου). Και τούτο πρέπει χωρίς άλλο να του λογαριαστεί. Η πεζογραφία του μεσοπόλεμου τον συναπάντησε στα βήματά της· στενοχωρέθηκε μαζί του· βρήκε τον ορίζοντά του στενό· και βάλθηκε να τον ξεπεράσει [...]»,

σημειώνει σχετικά ο Παναγιωτόπουλος. Επιπλέον, αναφερόμενος στο έργο των νεότερων Ελλήνων λογοτεχνών κάνει λόγο για τον *Γιούγκερμαν*⁷⁷ του Μ. Καραγάτση, συσχετίζοντας μια από τις μυθοπλαστικές του ηρωίδες, τη Βούλα, με την ξενοπουλική βασική πρωταγωνίστρια του *Εσταυρωμένου έρωτα*, τη Στέλλα Βιολάντη. Η αφηγηματική, μάλιστα, δράση της, ενταγμένη στο κλίμα του πληθωρικού αισθησιασμού που χαρακτηρίζει τη μυθοπλασία του συγκεκριμένου αφηγήματος του Καραγάτση, συνθέτει, σύμφωνα με τον Παναγιωτόπουλο, μια χαρακτηριστική «αναβίωση» της Στέλλας Βιολάντη και προβάλλεται ως ιδιαίτερα «εξαγνιστική»⁷⁸:

«[...] Υπάρχουν, ως τόσο, κ' αισθηματικές οάσεις κι αγαθές εξαιρέσεις μέσα στο πλήθος αυτό των μεθυσμένων κερδοσκόπων· και όαση από τις συγκινητικότερες είναι η Βούλα, η μικρή αγαπημένη του Βασίλη Γιούγκερμαν, που μας θυμίζει κάμποσο τη Στέλλα Βιολάντη, συγχρονισμένη βέβαια, και που 'χύνει ένα φέγγος αγιοσύνης στην ασχήμια και τη βρωμιά του άμεσου και του απώτερου της περιγυρου. [...]»

⁷⁶ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 432 αρ. 331.

⁷⁷ Βλ. τώρα Μ. Καραγάτση, *Γιούγκερμαν* (2 τόμοι), Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2007.

⁷⁸ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, α' μέρος «Δρόμοι παράλληλοι», Αετός Α.Ε., Αθήνα 1943, ό.π. [73], σσ. 171-184 (:178).

Τον Οκτώβρη του 1944, η Αθήνα απελευθερώνεται. Η χαρά για τη νίκη κατά των δυνάμεων του Άξονα, καρπός αδιάκοπων αγώνων και θυσιών του ελληνικού λαού για την ελευθερία, δεν κρατά για πολύ... Λίγο αργότερα, ο Εμφύλιος αιματοκυλά, διχάζει και βυθίζει στο χάος τη χώρα. Θύμα του και ο ίδιος ο Ξενόπουλος, αφού στις 16 Δεκεμβρίου του 1944 μόλις που θα γλιτώσει, όταν το σπίτι του, στην οδό Ευριπίδου 38 στην Αθήνα —όπου και τα γραφεία του περιοδικού *Η Διάπλασις των Παίδων*—, ανατινάζεται και καταστραφείται ολοσχερώς. Μαζί καταστρέφονται και όλα τα χειρόγραφα του, γηραιού πια, συγγραφέα, το προσωπικό του αρχείο καθώς και το αρχείο της *Διάπλασης*⁷⁹. Ο ίδιος ο Ξενόπουλος εκφράζει τη μεγάλη του λύπη για το γεγονός σε επιστολή του προς τη *Νέα Εστία*, ενώ σε συνοδευτικό σημείωμα, του περιοδικού, στο οποίο ζητείται η οικονομική στήριξη του συγγραφέα, η «αξία» του ανάγεται σε «εθνικό κεφάλαιο»⁸⁰. Στην επιστολή του αυτή, μάλιστα, ο Ξενόπουλος αναφέρεται και στην έκδοση της σειράς διηγημάτων του με τίτλο *Αθανασία κι άλλα 24 διηγήματα (1924-1943)*⁸¹, που πραγματοποιείται από τον εκδοτικό οίκο «Οι Φίλοι του Βιβλίου», από έναν περίπου μήνα πριν την Απελευθέρωση, τον Σεπτέμβρη του 1944. Η εν λόγω έκδοση αριθμεί 2.000 αντίτυπα και αναμένεται να κυκλοφορήσει στις αρχές του 1945⁸². Στο εξώφυλλο, κάτω από το ονοματεπώνυμο του Ξενόπουλου, τυπώνεται emphaticά και ο «τίτλος» του: «Της Ακαδημίας Αθηνών», ενώ εσωτερικά υπάρχει πορτραίτο του συγγραφέα.

Η *Νέα Εστία* αρκείται στη δημοσίευση απλής αναγγελίας για την έκδοση⁸³, καθώς και σε διαφημιστική καταχώρηση, μαζί με άλλες εκδόσεις του ίδιου οίκου, όπου η συλλογή του Ξενόπουλου προβάλλεται ως «εικοσιπέντε εκλεκτά διηγήματα»⁸⁴. Αν και η Κατοχή υπήρξε περίοδος κάποιας βιβλιοπαραγωγής, κυρίως όσον αφορά

⁷⁹ Βλ. σχετικά και Π. Χάρης, «Πολλαπλό αφιέρωμα Γρ. Ξενόπουλος - Κ. Γ. Καρυωτάκης- Τέλλος Άγρας - Μίνως Ζώτος», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΜΗ΄, τ. 96, τχ. 1138, 01.12.1974, σσ. 1759-1762.

⁸⁰ Ανώνυμο, «Σημ. τ. "Νέας Εστίας"», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΙΗ΄, τ. ΛΣΤ΄, Δεκέμβριος 1944, τχ. 419-420, σσ. 936-937, στήλη «Περί τα γεγονότα και τα ζητήματα».

⁸¹ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 369 αρ. 26.

⁸² Σύμφωνα με σχετική αναφορά σε επιστολή του ίδιου του συγγραφέα, με ημερομηνία 31.01.1945. Βλ. Γρ. Ξενόπουλος, «Ούτ' ένα χαρτάκι», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΙΗ΄, τ. 36ος, τχ. 419-420, Δεκέμβριος 1944, σ. 936, στήλη «Περί τα γεγονότα και τα ζητήματα».

⁸³ Βλ. Ω, «Νέα Βιβλία: Γρηγορίου Ξενοπούλου: "Αθανασία κι άλλα 24 διηγήματα (1924-1943)". Μ' ένα πορτραίτο του συγγραφέα, ξυλογραφία του κ. Γιαννουκάκη. Εκδότης: "Οι φίλοι του Βιβλίου"», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΙΘ΄, τ. 37ος, τχ. 421- 426, 01.01.1945, σ. 78.

⁸⁴ Βλ. περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΙΘ΄, τ. 37ος, τχ. 427, 01.04.1945, σ. 144.

επανεκδόσεις έργων προηγούμενων ετών⁸⁵, σε σχέση με την αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου πραγματοποιείται μόνο η συγκεκριμένη συγκεντρωτική έκδοση, η οποία περιλαμβάνει διηγήματα, είτε δημοσιευμένα στον Τύπο κατά τη δεκαεπενταετία 1925-1940, είτε αδημοσίευτα.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει στη συναφή βιβλιογραφική εργασία του ο Π. Μαρκάκης για τα επόμενα έξι χρόνια και ως τον θάνατο του συγγραφέα δημοσιεύονται δεκατρία αφηγήματα (σε αυτά περιλαμβάνονται αναδημοσιεύσεις παλαιότερων και αυτοβιογραφικά), από τα οποία πέντε⁸⁶ στο περιοδικό *Νέα Εστία*, έξι⁸⁷ σε ετήσια *Ημερολόγια* της εποχής, ένα⁸⁸ στο ζακυνθινό περιοδικό *Επτανησιακά Φύλλα* και ένα⁸⁹ στην εφημερίδα Αθηναϊκά *Νέα* σε συνέχειες. Ωστόσο, στη *Νέα Εστία* αναφέρεται χαρακτηριστικά και η δημοσίευση ενός «χαριτωμένου» αφηγήματος του Ξενόπουλου στο περιοδικό *Αυτοκινητιστική Επιθεώρησης*, με τίτλο *Ο σωφέρ μου*⁹⁰ ...

Όσον αφορά τη μυθιστοριογραφία του, μολονότι σε διαφημιστική καταχώρηση που δημοσιεύεται στο οπισθόφυλλο του περιοδικού *Πειραϊκά Γράμματα*⁹¹ ανακοινώνεται η προετοιμασία της έκδοσης του μυθιστορήματος *Στην αυγή της ζωής*⁹², από τον εκδοτικό οίκο του Δημ. Δημητράκου, δεν καταχωρείται σχετική βιβλιογραφική αναγραφή. Παράλληλα, το 1945, κλείνει και ο υπερτριακονταετής κύκλος των δημοσιεύσεων μυθιστορημάτων του Ξενόπουλου σε συνέχειες. Τελευταίο δημοσιεύεται *Η απερίγραπτη*⁹³, ως «Προπολεμικό αθηναϊκό μυθιστόρημα», στην εφημερίδα *Τα Νέα*.

Το ξενοπουλικό αφήγημα αυτού του είδους, μετά από μισόν, και πλέον, αιώνα αναγνωστικής αποδοχής δεν φαίνεται να βρίσκει πλέον θέση στον αισθητικό ορίζοντα της παραγμένης ελληνικής εμφυλιοπολεμικής κοινωνίας...

⁸⁵ Βλ. και Αγγέλα Καστρινάκη, «Εν μέσω οβίδων», εφ. *Η Καθημερινή* [ένθετο *Επτά Ημέρες* (αφιέρωμα: Η Ελλάδα τον 20ό αιώνα, 1940-1945)], Κυριακή 14.11.1999, σσ. 32-33 (: 32).

⁸⁶ Βλ. Βιβλιογραφία, σσ. 424-425 αρ. 303, 304, 306, 307, 314.

⁸⁷ Βλ. *ό.π.*, σσ. 423-425 αρ. 302, 308, 309, 310, 311, 313.

⁸⁸ Βλ. *ό.π.*, σ. 425 αρ. 312.

⁸⁹ Βλ. *ό.π.*, σ. 424 αρ. 305.

⁹⁰ Βλ. Ω, περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΙΘ', τ. ΛΗ', τχ. 434, 15.07.1945, σ. 607.

⁹¹ Βλ. περ. *Πειραϊκά Γράμματα*, τ. 6, τχ. 7, Ιούλιος 1944.

⁹² Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 443 αρ. 388.

⁹³ Βλ. *ό.π.*, σ. 446 αρ. 410.

3.28.

Το κριτικό ενδιαφέρον των συγχρόνων στα μέσα του 20ού αιώνα

Στα 1949 η ετήσια έκδοση *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, φιλοξενώντας στις σελίδες της για τρίτη συνεχή χρονιά αφήγημα του συγγραφέα⁹⁴, δημοσιεύει ειδικό αφιέρωμα με τίτλο «Πώς βλέπει η εποχή μας τον Γρηγόριο Ξενόπουλο»⁹⁵. Στο τέλος του αφιερώματος υπογραμμίζεται η «με ασυνήθιστο ενθουσιασμό και θέρμη» ανταπόκριση του πνευματικού κόσμου στην πρωτοβουλία του εορτασμού των φιλολογικών εξηντάχρονων του συγγραφέα, ενώ η δημοσίευση μόνο αποσπασμάτων από τα σχετικά άρθρα και σημειώματα που εστάλησαν στο περιοδικό, αναφέρεται ως «αναπόφευκτη ανάγκη». Αν και, για μιαν ακόμη φορά, γίνεται λόγος για το συγγραφικό έργο του Ξενόπουλου συνολικά, εδώ θα εστιάσουμε σε κρίσεις που αφορούν την πεζογραφία του. Επιπλέον, όσο και αν είναι προφανές ότι οι απόψεις που παρατίθενται είναι κατά κύριο λόγο θετικές, κρίνουμε σκόπιμο να τις παρουσιάσουμε ενδεικτικά, με το σκεπτικό ότι η κυκλοφόρηση του ίδιου του αφιερώματος αποτελεί μιαν από τις τελευταίες παραμέτρους κριτικής υποδοχής του Ξενόπουλου, ως αφηγηματογράφου, εν ζωή, και μάλιστα από πλειάδα κριτών.

Ο πεζογράφος και κριτικός Τάσος Αθανασιάδης, μολονότι κάνει λόγο για «αισθητή», πλέον, «παραίτηση» του συγγραφέα, αναφέρεται στη συχνά πρωτοπόρα ικανότητά του ως προς την ψυχογράφηση των αφηγηματικών ηρώων. Επιπλέον, ο χαρακτηρισμός του έργου του ως «μπαλζακική πινακοθήκη», που «ιστορεί με ευφυΐα και γνώση τα ιδιαίτερα της αστικής μας ζωής», εμπίπτει, νομίζουμε, στη γενικότερη αντίληψη περί «πατρότητας» του αστικού μυθιστορήματος, την οποία διατυπώνουν για τη μυθιστοριογραφία του Ξενόπουλου οι κριτικοί μετά το 1930⁹⁶.

Ως έργο-«άθλο» αποτιμά τη συνεισφορά του Ξενόπουλου στη νεοελληνική γραμματεία ο Βάσσος Βαρίκας, αξιολογώντας την ως σχεδόν ισότιμη με αυτήν του Παλαμά⁹⁷, ενώ ο ποιητής Κ. Βάρναλης αναγνωρίζει στο πρόσωπο του συγγραφέα τον πνευματικό πατέρα πολλών νεότερων λογοτεχνών⁹⁸. Μεγαλύτερη αποδοχή της δραματογραφίας του Ξενόπουλου έναντι της πεζογραφίας του φέρεται, ωστόσο, να εκδηλώνει ο Δημοσθένης Βουτυράς⁹⁹.

⁹⁴ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 424 αρ. 311.

⁹⁵ Βλ. σχετικά, «Πώς βλέπει η εποχή μας τον Γρ. Ξενόπουλο», περ. *Φιλολογική Πρωτοχρονιά 1949*, χρ. 6ος, Μαυρίδης, Αθήνα 1949, σσ. 273-280.

⁹⁶ *Ό.π.*, σ. 273. Βλ. και Επίμετρο, σ. 582.

⁹⁷ Βλ. *ό.π.*, σ. 274. Βλ. και Επίμετρο, σ. 582-583.

⁹⁸ Βλ. *ό.π.*

⁹⁹ Βλ. *ό.π.*

Ο Φώτος Γιοφύλλης, πάλι, ανατρέχει στην ευνοϊκή κρίση του για τον συγγραφέα (του 1931, με αφορμή την εκλογή στην Ακαδημία Αθηνών), όπου, παρ' ότι απέδιδε «συντηρητικότητα» και «συμβιβασμό» στην αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου, ταυτόχρονα τον αναγνώριζε ως τον κυριώτερο πεζογράφο εκείνης της εποχής¹⁰⁰.

Από την άλλη «κατήγορος» της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου στον Μεσοπόλεμο και αρνητής του ιδεολογικοκοινωνικού προβληματισμού της, ο Ρήγας Γκόλφης βλέπει, πλέον, με συγκατάβαση τον συγκεκριμένο κοινωνιολογικό χαρακτήρα της. Επιπλέον, προσλαμβάνοντας τον συγγραφέα ως τον εμπνευσμένο δημιουργό της «αστικής» λογοτεχνίας στην Ελλάδα, αξιολογεί, παράλληλα, τη θετική συμβολή του στη διαμόρφωση ενός σύγχρονου γλωσσικού προτύπου¹⁰¹.

Η συμπατριώτισσα του Ξενόπουλου λογία Μαριέττα Επταννησία-Γιαννοπούλου (το παλαιότερο συζυγικό επώνυμό της «Μινώτου» έχει πάψει να χρησιμοποιείται λόγω του διαζυγίου της) εστιάζει στον «κοινωνιολογικό» τρόπο με τον οποίο πραγματεύεται αφηγηματικά ο συγγραφέας την ερωτική συμπεριφορά της γυναίκας¹⁰², ενώ ο επίσης Ζακύνθιος ιστοριοδίφης και λεξικογράφος Λεωνίδα Χ. Ζώης επισημαίνει την «άγνοια» των νεότερων για το έργο του συγγραφέα, εγείροντας με αυτόν τον εύλογο τρόπο το θέμα της αναγνωστικής επιβίωσής του¹⁰³.

Στο ίδιο, πάντα, τεύχος είκοσι χρόνια μετά την εποχή της αρνητικής στάσης του απέναντι στο έργο των Ελλήνων ηθογράφων, ο Γ. Θεοτοκάς προσλαμβάνει με «γενικό σεβασμό» το έργο του Ξενόπουλου συνολικά, αναγνωρίζοντάς του «ωφέλιμη επίδραση» στα ελληνικά Γράμματα. Σημαντικό στοιχείο αυτής της ιδιαίτερα θετικής αντιμετώπισης αποτελεί η «ομολογία» του Θεοτοκά περί ειλικρινούς και τίμιας τέχνης του συγγραφέα, ενώ ως «εθνική υπηρεσία» καταγράφεται, επίσης, η συμβολή του Ξενόπουλου στην καθιέρωση της δημοτικής¹⁰⁴.

Όμως, και ο Γ. Κοτζιούλας, ο άλλοτε «πολέμιος» του «ιδρυτή της σχολής της ευκολογραφίας» Ξενόπουλου, καταθέτει τώρα την πλήρη αποδοχή του, βλέποντας στο πρόσωπο του τελευταίου τον «πρύτανη» των Ελλήνων συγγραφέων¹⁰⁵.

Θετική γνώμη για το πεζογραφικό έργο του Ξενόπουλου εκφράζει, επίσης, η Ελένη Ουράνη¹⁰⁶, αλλά και ένας, ακόμη, επικριτής των Ελλήνων ηθογράφων στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, ο Λ. Κουκούλας, ο οποίος, αναγνωρίζοντας τον συγγραφέα ως πρόδρομο και ανακαινιστή του νεοελληνικού μυθιστορήματος, δεν παραλείπει να

¹⁰⁰ Βλ. *ό.π.* Βλ. και Επίμετρο, σ. 583.

¹⁰¹ Βλ. *ό.π.* Βλ. και Επίμετρο, σ. 583.

¹⁰² Βλ. *ό.π.*, σ. 275. Βλ. και Επίμετρο, σσ. 583-584.

¹⁰³ Βλ. *ό.π.* Βλ. και Επίμετρο σσ. 584.

¹⁰⁴ Βλ. *ό.π.*, σσ. 275-276. Βλ. και Επίμετρο, σ. 584.

¹⁰⁵ Βλ. *ό.π.*, σ. 276. Βλ. και Επίμετρο, σ. 584-585.

¹⁰⁶ Βλ. *ό.π.*, σ. 276. Βλ. και Επίμετρο, σσ. 585.

κάνει λόγο και για «θυσίες», εκ μέρους του Ζακυνθινού δημιουργού, εις βάρος της ποιότητας του έργου του¹⁰⁷.

Την ευνοϊκή άποψή του καταθέτει και ο Π. Μαρκάκης, μετέπειτα βιβλιογράφος του Ξενόπουλου, βλέποντας στο πρόσωπό του δεύτερου τον «κατ' εξοχήν κοινωνικό συγγραφέα που αγκάλιασε κάθε καινούργια ιδέα χωρίς να γίνει σκλάβος καμιάς», εννοώντας, προφανώς, την προβολή των κοινωνικών ταξικών διαφορών στην ξενοπουλική αφηγηματογραφία, η οποία, όμως, δεν συνοδεύεται και από τη σχετική ιδεολογική «στράτευση» του ίδιου του δημιουργού¹⁰⁸.

Την ίδια στιγμή, ο Σπ. Μελάς αποδίδει στον Ξενόπουλο, για άλλη μια φορά, τον τίτλο του «πατέρα του νεοελληνικού αστικού μυθιστορήματος», εκτιμά την παραγωγικότητά του, αλλά έμμεσα υπαινίσσεται κι αυτός την έκπτωση στην «ποιότητα» κάποιων αφηγήματων του¹⁰⁹.

Ενδιαφέρουσα άποψη εκφράζει και ο Κ. Ουράνης (ήδη διατυπωμένη στο άρθρο του για την εκλογή του Ξενόπουλου στην Ακαδημία Αθηνών), με την οποία αναγνωρίζεται στον συγγραφέα η προοδευτική αντίληψη ως προς την αφηγηματική πραγμάτευση της κοινωνικά καταπιεσμένης γυναικείας σεξουαλικότητας¹¹⁰.

Παράλληλα, στη θέση του «οδηγού» και του «δασκάλου» της γενιάς του θέλει τον συγγραφέα και ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «αναθέτοντας» στο μέλλον την τελική κρίση για το έργο του¹¹¹.

Στη συνέχεια αυτών των αφιερωμένων στον συγγραφέα σελίδων έρχεται ο ποιητής Νίκος Παππάς για να αποτιμήσει, επίσης θετικά, την προσφορά του Ξενόπουλου, αναγνωρίζοντας «[...] τη *Στέλλα Βιολάντη* και την πολυόργανη σύνθεσή του *Πλούσιοι και φτωχοί* [...]» ως ξεκίνημα των νεότερων λογοτεχνικών αναζητήσεων¹¹², ενώ ανάλογα αποφαίνεται η Ρίτα Μπούμη-Παππά, «απονέμοντας» στον Ξενόπουλο τον τίτλο του «πνευματικού καθοδηγητή σειράς ολόκληρης ελληνικών πνευματικών γενεών»¹¹³.

Ταυτόχρονα, ως «ποταμός που έδωσε ζωή στο χέρσο τόπο του νεοελληνικού μυθιστορήματος» χαρακτηρίζεται ο συγγραφέας από τον Θανάση Πετσάλη-Διομήδη¹¹⁴, ενώ ο Γ. Σκαρίμπας επιλέγει να ανταποκριθεί στην πρόσκληση για το εν

¹⁰⁷ Βλ. *ό.π.* Βλ. και Επίμετρο, σ. 585.

¹⁰⁸ Βλ. *ό.π.*, σ. 277. Βλ. και Επίμετρο, σ. 585.

¹⁰⁹ Βλ. *ό.π.* Βλ. και Επίμετρο, σ. 585.

¹¹⁰ Βλ. *ό.π.*, σ. 278. Βλ. και Επίμετρο, σ. 586.

¹¹¹ Βλ. *ό.π.* Βλ. και Επίμετρο, σ. 586.

¹¹² Βλ. *ό.π.* Βλ. και Επίμετρο, σ. 586.

¹¹³ Βλ. *ό.π.*, σ. 277. Βλ. και Επίμετρο, σ. 586-587.

¹¹⁴ Βλ. *ό.π.*, σ. 278. Βλ. και Επίμετρο, σ. 587.

λόγω αφιέρωμα με μια επιστολή του, «έκφραση του βαθύτατου θαυμασμού, αφοσιώσεως και αγάπης» προς τον συγγραφέα¹¹⁵.

Ο Σωτήρης Σκίπης, με τη σειρά του, εκφράζοντας την αποδοχή του για την αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου, αναφέρεται στην αρνητική κριτική που ασκήθηκε στον τελευταίο, θεωρώντας «στείρους» και «αποτυχημένους» όσους προέβησαν σε αυτήν. Το αφηγηματικό τάλαντο του συγγραφέα, κατά τον αρθρογράφο, είναι τόσο δυνατό, ώστε ο «μοιρασμός» του στο «δημοσιογραφικό» έργο του —ήτοι την επιφυλλιδογραφική παραγωγή του— και στο «δημιουργικό», μόνο «στα μάτια μερικών σ ν ο μ π και μερικών καθυστερημένων οπαδών της Τέχνης για την Τέχνη» μπορεί να είναι κατακριτέος... Επιπλέον, ο Σκίπης, πριμοδοτεί με «ευρωπαϊκή» ταυτότητα τον συγγραφέα, θεωρώντας ότι είναι «ο πρώτος Έλληνας πεζογράφος, που μπορεί κανείς άφοβα να τον ονομάσει Ευρωπαίο», και προβλέπει ότι θα υπάρξουν στο μέλλον πολλοί μελετητές του έργου του¹¹⁶.

Δεν θα μπορούσε, βέβαια, από το αφιέρωμα αυτό να λείπει και το σημείωμα του Μ. Σιγούρου, που εμμένει στον ζακυνθιολογικό χαρακτήρα της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου¹¹⁷.

Ακόμη, ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη του Άγγελου Τερζάκη, ο οποίος δηλώνει ότι μαζί με την πνευματική παρακαταθήκη του Ξενόπουλου τιμά και την υπόστασή του ως επαγγελματία λογοτέχνη. Ο επαγγελματισμός, με την έννοια της αποκλειστικής ενασχόλησης του εμπλεκόμενου συγγραφέα με το αντικείμενό του, θεωρείται, πλέον, πρωταρχικός όρος για τη δημιουργία σοβαρού έργου και το αίτημα για τη θεμελίωση επαγγελματικής συνείδησης για τον Έλληνα λογοτέχνη ικανοποιείται, κατά τον αρθρογράφο, σε μεγάλο βαθμό με άξονα την εξηνταπεντάχρονη πεζογραφική θητεία του συγγραφέα¹¹⁸.

Συνεχίζοντας, κυρίαρχη στην οικεία αναφορά του Πέτρου Χάρη είναι η έκκληση ια συγκέντρωση και αποκατάσταση του έργου του Ξενόπουλου που παραμένει ανέκδοτο, διάσπαρτο, μετά από ποκίλες δημοσιεύσεις του σε εφημερίδες και περιοδικά¹¹⁹.

Εντύπωση προκαλούν, επίσης, οι απόψεις του Γ. Χατζίνη για το έργο του Ξενόπουλου, δέκα χρόνια μετά από εκείνες του 1939, όταν από τις σελίδες της *Νέας Εστίας*, δικαίωσε απόλυτα την επιλογή του συγγραφέα για την παραγωγή αφηγηματικών έργων αποδεκτών από το ευρύ, και όχι ιδιαίτερα «απαιτητικό» λογοτεχνικά, κοινό. Τούτη τη φορά ο Χατζίνης, αν και σημειώνει ξανά την ανάγκη

¹¹⁵ Βλ. *ό.π.*, σ. 279. Βλ. και Επίμετρο, σ. 587.

¹¹⁶ Βλ. *ό.π.*, σ. 279. Βλ. και Επίμετρο, σσ. 587-588.

¹¹⁷ Βλ. *ό.π.*, σ. 278. Βλ. και Επίμετρο, σ. 588.

¹¹⁸ Βλ. *ό.π.*, σσ. 279-280. Βλ. και Επίμετρο, σ. 588.

¹¹⁹ Βλ. *ό.π.*, σ. 280. Βλ. και Επίμετρο, σσ. 588-589.

για «ολοκληρωτική και ανεπιφύλακτη αναγνώριση» του Ξενόπουλου, παράλληλα, κάνει λόγο για έλλειψη «δυναμισμού» στο έργο του συγγραφέα, η οποία, όμως, δικαιολογείται από τα πολιτιστικά συμφραζόμενα εντός των οποίων αυτό παρήχθη. Πρόκειται για μιαν από τις πιο ουσιαστικές απόψεις του αφιερώματος, αφού ο γνωστός κριτικός, προκειμένου να πείσει για την αισθητική αξία του έργου του Ξενόπουλου, το τοποθετεί ιστορικά στην ευρύτερη πολιτιστική πορεία του τόπου, ορίζοντας, κατά τα φαινόμενα, ως «δυναμικές» τις πνευματικές εξελίξεις της μετά το 1930 χρονικής περιόδου και ως «μη δυναμικές» τις αντίστοιχες εξελίξεις του παρελθόντος. (Προφανώς, εδώ ο κριτικός αναφέρεται στην προ του 1930 συγγραφική περίοδο του Ξενόπουλου, αγνοώντας την επιφυλλιδογραφία του των επόμενων χρόνων.) Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται, τέλος, στην ψυχογραφική ικανότητα του συγγραφέα, κυρίως όσον αφορά την απόδοση του γυναικείου ψυχισμού¹²⁰.

Τη μεγάλη εκτίμησή της για το έργο του Ξενόπουλου συνολικά εκφράζει στο σημειώμά της και η Μυρτιώτισσα¹²¹, ενώ στην αντίστοιχη αναφορά του Γιώργου Πράτσικα¹²² ο συγγραφέας καταγράφεται, χαρακτηριστικά, ως η «αγέραστη δρυς της λογοτεχνίας μας».

Στο ίδιο αφιέρωμα περιλαμβάνονται και απόψεις πανεπιστημιακών. Έτσι ο καθηγητής της Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας Γ. Θ. Ζώρας θεωρεί ότι ο Ξενόπουλος «συνεισέφευρεν όσον ολίγοι εις την διαμόρφωσιν και ανάπτυξιν του νεωτέρου πεζού λόγου» στην Ελλάδα¹²³. Σε ανάλογο τόνο αναφέρεται αρχικά και ο καθηγητής της Βυζαντινής Φιλολογίας στο αυτό Πανεπιστήμιο Ν. Β. Τωμαδάκης ορίζοντας, ωστόσο, πως η δραματογραφία του συγγραφέα είναι εκείνη που του εξασφαλίζει τη διάρκεια της επιβίωσής του στους κόλπους της νεοελληνικής λογοτεχνίας¹²⁴.

Στο αφιέρωμα καταγράφεται, όμως, και η άποψη του Γερμανού νεοελληνιστή ΑΙ. Steinmetz, ο οποίος συνδέει την ξενοπουλική γραφή με εκείνην του συμπατριώτη του, νομπελίστα της λογοτεχνίας, Gerhart Hauptman, με κοινά σημεία αναφοράς τη νατουραλιστική-ρεαλιστική αφήγηση, την τοπικιστική θεματική (Ζάκυνθος-Σικελία) και τον κοινωνιολογικό-σοσιαλιστικό προβληματισμό. Μάλιστα, αποδίδει στη γλωσσική παράμετρο τη σχετική άγνοια του ευρωπαϊκού αναγνωστικού κοινού για το έργο του Ξενόπουλου και προτείνει την εκπόνηση διατριβής με αντικείμενο τη συγκριτική μελέτη του έργου των δυο συγγραφέων¹²⁵.

¹²⁰ Βλ. *ό.π.* Βλ. και Επίμετρο, σ. 589.

¹²¹ Βλ. *ό.π.*, σσ. 275.

¹²² *Ό.π.*, σ. 278.

¹²³ *Ό.π.*, σ. 275. Βλ. και Επίμετρο, σ. 589-590.

¹²⁴ Βλ. *ό.π.*, σ. 280. Βλ. και Επίμετρο, σ. 590.

¹²⁵ Βλ. *ό.π.*, σσ. 279. Βλ. και Επίμετρο, σ. 590.

Κατακλείοντας τις σελίδες του αφιερώματος, ο Ελβετός νεοελληνιστής, καθηγητής του πανεπιστημίου της Γενεύης, S. Baud-Bovy επικεντρώνεται στην αναγνώριση της μεγάλης συμβολής του συγγραφέα στην υπόθεση του Δημοτικισμού, με άξονα την καλλιέργεια, μέσω της αφηγηματογραφίας του, μιας «ρέουσας» δημοτικής¹²⁶.

Ωστόσο, στον αντίποδα των δηλώσεων αυτών, ο ποιητής και μεταφραστής Άρης Δικταίος, ως αρθρογράφος του περιοδικού *Νέοι Ρυθμοί*, αντιτίθεται στο αφιέρωμα της *Φιλολογικής Πρωτοχρονιάς*, θεωρώντας ότι το θέμα δεν «[...] είναι ένα από τα προβλήματα εκείνα που απασχολούν τον ταραγμένο καιρό μας [...]», και επικρίνει τους συμμετέχοντες, ισχυριζόμενος πως οι θέσεις που εκφράζουν δεν ανταποκρίνονται στη σπουδαιότητα του έργου του Ξενόπουλου. Ο αρθρογράφος, μάλιστα, αναφέρεται θετικά στη συνεργασία του συγγραφέα στο προμνημονευθέν τεύχος της *Φιλολογικής Πρωτοχρονιάς* (ένα αφήγημα με τίτλο *Τα ζώα του Αισώπου*¹²⁷), σημειώνοντας συναφώς¹²⁸:

«[...] αν έκρινε κανείς την εποχή μας από τις ασήμαντες απαντήσεις που δόθηκαν από τους ανθρώπους των Γραμμάτων μας, θα την εύρισκε πολύ άθλια. Ευτυχώς που ο Ξ. στέκει στα πόδια του πολύ πιο σίγουρα, παρ' όσον πιστεύουν οι κριτές και οι θαυμαστές του [...]· είναι όπως πάντα: ευχάριστος, όσο δεν υπήρξε ποτέ νεοέλληνας συγγραφέας».

3.29.

Ο Κόκκινος Βράχος κινηματογραφική ταινία

Το 1949 γυρίζεται στη Ζάκυνθο *Ο Κόκκινος Βράχος* (*Φωτεινή Σάντρη*) πρώτη κινηματογραφική ταινία του σκηνοθέτη Γρηγόρη Γρηγορίου, βασισμένη στο ομώνυμο αφήγημα του Ξενόπουλου. Η παραγωγή είναι της Σπέντζος Φίλμ, η φωτογραφία του Δημ. Γαζιάδη και η μουσική του μόλις εικοσιδυάχρονου μουσικοσυνθέτη Μάνου Χατζιδάκη, ενώ πρωταγωνιστούν οι ηθοποιοί: Ίντα Χριστινάκη, Λυκούργος Καλλέργης, Θόδωρος Μορίδης, Τζένη Ρουσσέα κ.ά.¹²⁹.

Το έργο αποσπά καλές κριτικές, παρά τα εγγενή προβλήματα που εμφανίζει ως ελληνική κινηματογραφική ταινία εκείνης της εποχής, και ο σκηνοθέτης της,

¹²⁶ Βλ. *ό.π.*, σ. 274. Βλ. και Επίμετρο σσ. 590-591.

¹²⁷ Βλ. Βιβλιογραφία, σσ. 424-425 αρ. 311.

¹²⁸ Περ. *Νέοι Ρυθμοί*, έτ. Α', τχ. 1, Μάρτης 1949, σ. 76, στήλη «Τα βιβλία».

¹²⁹ Βλ. Γ. Σολδάτος, *Ελληνικός κινηματογράφος. Ένας Αιώνας*, τ. 1 (1900-1970), εκδόσεις Κοχλίας, Αθήνα 2001, σσ. 98-99.

«εγγράφεται» στις ελπίδες του ελληνικού κινηματογράφου. «Μόνο καλό σημάδι για τον καινούργιο κινηματογραφικό χρόνο είναι *Ο Κόκκινος Βράχος*. Ένα ευγενικό έργο, που αξίζει προσοχή διότι πραγματικά δείχνει μεγάλη πρόοδο. [...]», γράφει, χαρακτηριστικά, η Ελένη Βλάχου στην *Καθημερινή*¹³⁰. Η ανταπόκριση του κοινού είναι μεγάλη, καθώς, όπως αναφέρεται σε πίνακα αριθμού εισιτηρίων ταινιών Α΄ προβολής σε αίθουσες Αθηνών-Πειραιώς-Προαστίων που αφορά τη διετία 1948-1949, ο *Κόκκινος Βράχος* «κόβει» 78.477 εισιτήρια¹³¹, με πρώτους τους *Χαμένους άγγελους* του Νίκου Τσιφόρου, του προηγούμενου έτους που φτάνουν τα 107.508 εισιτήρια¹³².

Είναι η δεύτερη φορά, που μυθιστόρημα του Ξενόπουλου χρησιμοποιείται με επιτυχία ως κινηματογραφικό σενάριο — ας θυμηθούμε την περίπτωση της βουβής παραγωγής της *Στέλλας Βιολάντη* στα 1931. Σχεδόν πενήντα χρόνια έχουν περάσει από την πρώτη εμφάνιση του *Κόκκινου Βράχου*, στην αφηγηματική του μορφή, κι έχουν μεσολαβήσει ραγδαίες εξελίξεις: οι δυο Παγκόσμιοι Πόλεμοι, η Μικρασιατική Καταστροφή, η Κατοχή, ο Εμφύλιος... Το πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό τοπίο έχουν αλλάξει δραστικά. Ο έρωτας της Φωτεινής Σάντρη, ωστόσο, έτσι όπως διαπλέκεται στη μυθοπλασία του Ξενόπουλου, μοιάζει να είναι περιπέτεια διαχρονική για τον αισθητικό ορίζοντα του νεοελληνικού κοινού...

Στο μεταξύ έχουμε φτάσει στα 1950. Στα μέσα του 20ού αιώνα διαπιστώνεται «λογοτεχνική στασιμότητα» από τον Α. Καραντώνη¹³³:

«[...] το σύγχρονο ελληνικό λογοτεχνικό βιβλίο, και κυρίως εκείνο που εξεδόθη μετά την απελευθέρωσή μας, έχει ξεπεραστεί σαν περιεχόμενο από την ατμόσφαιρα, το πνεύμα, και την ψυχολογία των νέων καιρών [...]· δεν παρουσιάζει καμμιά ένδειξη πως οι συγγραφείς μας ζουν μέσα στην προβληματικότητα και την αγωνιώδη ατμόσφαιρα των νέων καιρών. Έτσι τα έργα τους δεν έχουν τις δυνατότητες εκείνες και τις ιδιότητες, που μονάχα αυτές σήμερα θα μπορούσαν, στην ανάγκη, να δημιουργήσουν ένα καινούργιο κοινό, όπως π.χ. είχε συμβεί με την αντιπολεμική λογοτεχνία και με τη κοσμοπολιτική, στα πρώτα χρόνια του μεσοπολέμου [...]. Τα βιβλία του Βενέζη, του Μυριβήλη, του Καραγάτση, του Κοσμά Πολίτη, του Θεοτοκά, του Τερζάκη,

¹³⁰ Βλ. *ό.π.*

¹³¹ Βλ. Στάθης Βαλούκος (γενική σύνταξη-επιμέλεια), *Φιλμογραφία ελληνικού κινηματογράφου (1914-1984)*, Εταιρεία Ελλήνων Σκηνοθετών, Αθήνα 1984, σ. 319.

¹³² Βλ. *ό.π.*

¹³³ Α. Καραντώνης, «Λογοτεχνική στασιμότης», περ. *Ελληνική Δημιουργία* έτ. Γ΄, τ. 6ος, τχ. 59, 15.07.1950, σσ. 131-132 (:131).

του Πετσάλη, είχαν σημειώσει σημαντικές για την Ελλάδα βιβλιοπωλιακές επιτυχίες, και είχαν δημιουργήσει ένα καινούργιο αναγνωστικό κοινό που είχε αρχίσει να πιστεύει στην ύπαρξη συγχρονισμένης και προοδευτικής νεοελληνικής λογοτεχνίας. Τα έργα εκείνα και σαν περιεχόμενο και σαν τάση, βρίσκονταν σε κάποια αρμονία με την ευαισθησία και τις πνευματικές ανησυχίες του τότε κοινού. Δεν του άφηναν πολλά κενά. Σήμερα, η κατάσταση αυτή, δεν υπάρχει. Τα λογοτεχνικά έργα που κυκλοφορούν, παρά την αναμφισβήτητη καλλιτεχνική τους αξία και την ωριμότητά τους, παρά το γεγονός ότι συνεχίζουν άξια την παράδοση που δημιούργησαν στα χρόνια του μεσοπολέμου, δεν συναρπάζουν, δεν εκπλήττουν πια το κοινό. Του θυμίζουν πάρα πολύ γνωστά πράγματα και καταστάσεις ζωής εξαντλητικά βιωμένες και λογοτεχνικά εξαντλημένες. Μερικά απ' αυτά το ευχαριστούν ως ένα σημείο. Τίποτε περισσότερο. Και το κοινό μένει αδιάφορο για τα περισσότερα βιβλία που κυκλοφορούν, όπως αδιάφορη μένει και η κριτική. [...]

Στις 14 Ιανουαρίου της επόμενης χρονιάς, ο βιολογικός κύκλος του Ξενόπουλου ολοκληρώνεται εν μέσω πλήρους ένδειας του συγγραφέα. Η κηδεία του γίνεται δημοσία δαπάνη χωρίς, όμως, την παρουσία εκπροσώπων της κρατικής εξουσίας. Έτσι, ο Πέτρος Χάρης καταγγέλει από τις σελίδες της *Νέας Εστίας* «καταγγέλει»¹³⁴:

«[...] Όλ' η Αθήνα στην κηδεία ενός πνευματικού ανθρώπου πρώτου αναστήματος, αλλά κανείς επίσημος. Όλες οι τάξεις, όλες οι ηλικίες, όλες οι απαιτήσεις, τρεις τουλάχιστον γενεές, το Έθνος σε μικρογραφία, αλλ' ούτε ο πρόεδρος της Κυβερνήσεως, ούτε ένας υπουργός, ούτε ένας υφυπουργός! Κι από στόμα σε στόμα η απορία έγινε θυμός μεγάλος, ασυγκράτητος. [...] Τον Ξενόπουλο τον αγνόησε το Κράτος. Είχαν σταλεί προσκλητήρια σε όλους τους επισήμους: Οι απογευματινές εφημερίδες έδιναν στην πρώτη τους σελίδα την είδηση και θρηνούσαν για την απώλεια. Μα ούτε ένας από τους επισήμους δεν επήρε το αυτοκίνητό του να πάει στη Μητρόπολη. [...]

Πλήθος νεκρολογικών σημειωμάτων δημοσιεύονται στον Τύπο (από τους Ηλ. Βενέζη, Π. Χάρη, Κλ. Παράσχου, Σπ. Μελά, Νέστ. Μάτσα, Κ. Βάρναλη, Άγγ. Τερζάκη, Κ. Θ. Δημαρά, Β. Βαρίκα κ.ά.), με προφανές ευνοϊκό περιεχόμενο. Ενδιαφέρον,

¹³⁴ Σύμφωνα με αναφορά του στο «μικρό αφιέρωμα» για τον Ξενόπουλο του περιοδικού *Νέα Εστία* αμέσως μετά τον θάνατο του συγγραφέα: βλ. «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ', τ. 49, τχ. 566, 01.02.1951, σσ. 190-204 (:199).

ωστόσο, παρουσιάζει η μελέτη των ειδικών αφιερωμάτων των περιοδικών *Νέα Εστία* και *Ελληνική Δημιουργία* που παρουσιάζονται με αφορμή τον θάνατο του συγγραφέα και για τα οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια. Θα πρέπει να επισημάνουμε εδώ ότι η *Νέα Εστία* αφιερώνει σελίδες στον εκλιπόντα Ξενόπουλο από το πρώτο τεύχος που θα κυκλοφορήσει μετά το θάνατο του, τον Φλεβάρη του 1951¹³⁵, μαζί με ευρύτερο αφιέρωμα στον μουσουργό G. Verdi, το οποίο είχε, κατά πάσα πιθανότητα, προγραμματιστεί πριν από την είδηση του θανάτου του συγγραφέα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, το «μεγάλο αφιέρωμα [στον Ξενόπουλο] θάρθει αργότερα, έπειτ' από πολλή έρευνα και πολύ μόχθο».

3.30.

Αίτημα για έκδοση των *Απάντων* Ξενόπουλου

Στο τεύχος της *Νέας Εστίας* που προαναφέραμε, δημοσιεύεται και άρθρο του Π. Χάρη με βασικό αίτημα τη συγκέντρωση και έκδοση των *Απάντων* του Ξενόπουλου¹³⁶. Η πραγματοποίησή του προβάλλεται ως «εθνική υπόθεση» και συσχετίζεται με τη συναφή έκδοση των *Απάντων* του Κ. Παλαμά. Ας μην ξεχνούμε ότι μεγάλο μέρος της αφηγηματικής παραγωγής του συγγραφέα, δημοσιευμένης κυρίως στον Τύπο, παρέμενε ανέκδοτο και εκτός της γνωστής σειράς των εκδόσεων της «Εστίας» που μέχρι τότε παρουσιαζόταν ως «*Απαντα*» Ξενοπούλου. Έτσι, η προτροπή του Χάρη είναι αποφασιστικής σημασίας και η υλοποίησή της αναμένεται να δώσει νέα ώθηση στη συστηματική μελέτη του Ζακυνθινού δημιουργού.

¹³⁵ Βλ. αμέσως προηγούμενη σημείωση.

¹³⁶ Βλ. Π. Χάρης, «Μια συνομιλία κ' ένα χρέος», *ό.π.*, σσ. 203-204. Πρόκειται για β' δημοσίευση, αφού, όπως αναφέρεται, το άρθρο είχε πρωτοδημοσιευτεί το 1947.

3.31.
Αφιέρωματα περιοδικών στον Γρ. Ξενόπουλο στη χρονική περίοδο 1930-1951

Η παρουσία του Γρ. Ξενόπουλου ως αφηγηματογράφου σε συναφή αφιερώματα λογοτεχνικών, κυρίως, περιοδικών στη χρονική περίοδο 1930-1951 θεωρούμε πως μπορεί να φωτίσει τη διερεύνηση του θέματος της παρούσας διατριβής, έτι περαιτέρω.

Η μέχρι τώρα έρευνά μας έχει επισημάνει τα σχετικά αφιερωματικά τεύχη των περιοδικών *Ιόνιος Ανθολογία*, στα 1939, *Νέα Εστία*, στα 1951 (σε δύο τεύχη) και *Ελληνική Δημιουργία*, επίσης στα 1951. Το περιοδικό *Νεοελληνικά Σημειώματα* είχε προαναγγείλλει ως αφιερωματικό στο έργο του Γρ. Ξενόπουλου το τεύχος 6-7, του Σεπτεμβρίου του 1937, το οποίο, όμως, δεν κυκλοφόρησε¹.

3.32.1.

Το αφιέρωμα του περιοδικού *Ιόνιος Ανθολογία*

Η *Ιόνιος Ανθολογία*, που εκδίδεται στην Αθήνα από τον Ζακύνθιο Σπύρο Μινώτο², κυκλοφορεί τον Γενάρη του 1939 με «πανηγυρικών» το 126ό τεύχος της, αφιερωμένο στον Γρ. Ξενόπουλο με την ευκαιρία της φιλολογικής πενηντηκονταετηρίδας του³. Στην ύλη του αφιερώματος εμπεριέχονται κριτικά κείμενα, σύγχρονα αλλά και παλαιότερων ετών, σχετικά με το έργο του συγγραφέα συνολικά και διακρίνονται από σαφώς ευνοϊκή διάθεση. Εδώ, θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε τα άθρα εκείνα που σχετίζονται πρωτίστως με την αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου.

Στην αρχή του τεύχους, ο Τέλλος Άγρας δημοσιεύει εργογραφικό σημείωμα για τον Ξενόπουλο, το οποίο καλύπτει το χρονικό διάστημα 1885-1931⁴. Με βάση αυτό, παρατηρούμε ότι οι «αθηναϊκάι μυθιστορίες» *Νικόλας Σιγαλός* και *Άνθρωπος του*

¹ Η αναγγελία γίνεται στο περ. *Νεοελληνικά Σημειώματα*, τχ. 5, Ιούλιος- Αύγουστος 1937, σ. 90.

² Το περιοδικό, που από το 1927 εκδίδεται στη Ζάκυνθο με διευθύντρια τη Μαριέττα Γιαννοπούλου-Μινώτου και υπεύθυνο έκδοσης και σύνταξης της ύλης τον σύζυγό της Σπύρο Μινώτο, από τα 1930 τυπώνεται στην Αθήνα, ενώ από το 1935 έως το 1941 τη διεύθυνση του εν λόγω εντύπου αναλαμβάνει, μόνος του, ο Μινώτος. Βλ. σχετικά και Δ. Σέρρας, «Χρονολόγιο για τη Μ. Γιαννοπούλου-Μινώτου», περ. *Επτανησιακά Φύλλα*, τ. ΚΒ', 3-4, Ζάκυνθος, Φθινόπωρο-Χειμώνας 2002, σσ. 211-236.

³ Βλ. περ. *Ιόνιος Ανθολογία*, έτ. 13, τ. ΙΓ', τχ. 126, Ιανουάριος 1939, σσ. 3-209. Θερμές ευχαριστίες εκφράζουμε στον εκλεκτό φιλόλογο, ποιητή και εκδότη του περιοδικού *Επτανησιακά Φύλλα* Διονύση Σέρρα, χάρη στην πολύτιμη βοήθεια του οποίου κατέστη δυνατή η πρόσβαση στο σχετικό —δυσεύρετο— αντίτυπο της *Ιονίου Ανθολογίας*.

⁴ Βλ. *ό.π.*, σσ. 9-11.

κόσμου μνημονεύονται, προφανώς εκ παραδρομής, ως «διηγήματα», ενώ παραλείπεται η αναφορά κάποιων εκδεδομένων έργων του συγγραφέα, όπως της αλεξανδρινής έκδοσης *Ο Μινώταυρος κι άλλα νέα διηγήματα* (του 1925) και των μυθιστορημάτων *Τερέζα Βάρμα Δακόστα*, *Μυστικοί αρραβώνες* και *Ο γάμος της Λίτσας*. Επίσης, ως χωριστά μυθιστορήματα εκλαμβάνονται η *Λάουρα* και *Το κορίτσι που σκοτώνει* (επίτιλος, ως γνωστόν, της *Λάουρας*).

Ο Άγρας εκφράζει μέσα από τις σελίδες του περιοδικού γενικότερες απόψεις του για την αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου, τις οποίες, καταχωρεί, επίσης την ίδια χρονιά, σε συναφές άρθρο του στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*⁵. Αξίζει να σημειώσουμε τις σχετικές επισημάνσεις του ως προς τον κοινωνιολογικό χαρακτήρα της μυθιστοριογραφίας του συγγραφέα, με επίκεντρο την αστική θεματική, αλλά και την ψυχογραφική της διάσταση όσον αφορά την προβολή του σεξουαλικού ενστίκτου, ιδιαίτερα σε σχέση με τον γυναικείο ψυχισμό. Ακόμη, ενδιαφέρουσα είναι η θεώρησή του περί «ισοδυναμίας» μεταξύ της αφηγηματογραφίας και της δραματογραφίας του Ζακυνθινού δημιουργού:

«[...] Εις το κοινωνιολογικόν θέατρον εισήλθεν ο Ξενόπουλος, γενόμενος ήδη κοινωνιολόγος μυθιστοριογράφος χρόνον τινά προηγουμένως [...]. Το δε μυθιστόρημά του και άλλως στενώτατα συνάπτεται προς το θέατρον αυτού, καθ' όσον πολυάριθμα των ιδίων μυθιστορημάτων εδραματοποίησε. Και εις το μυθιστόρημα, λόγω και του σημαντικού αυτού όγκου, η συμβολή του Ξενοπούλου θεωρείται ισοδύναμος προς την δραματικήν. Ήρξατο δ' η πεζογραφία του από πλήθους ηθογραφικών διηγημάτων, μετά τα οποία επροχώρησεν εις το ηθογραφικόν επαρχιακόν έργον *Μαργαρίτα Στέφα*. Ο Ξενόπουλος περιέγραψε την Ζάκυνθον ιστορικώς, συναισθηματικώς, ψυχογραφικώς, κοινωνικώς και ποιητικώς, συνεχίζων την τοιαύτην κατεύθυνσιν και μέχρι του νυν. Αλλά το κέντρον του κοινωνιολογικού έργου του Ξενοπούλου εγένετο η αστική πρωτεύουσα. Σημαντική είναι και η ψυχαναλυτική αυτού θέσις, ομόφωνος προς τας κρατούσας θεωρίας του πανσεξουαλισμού. Από φιλοσοφικής απόψεως ο Ξενόπουλος ανήκει εις τους νατουραλιστάς νεοέλληνας μυθιστοριογράφους· αισιόδοξος επί τον τελικόν θρίαμβον του αγαθού, πεπειθώς επί το δυνατόν της αγωγής, επί το ευγενές και ελεύθερον του ανθρώπου πεπρωμένον, ανθρωπιστής, πειράται όπως την διδακτικήν αυτού πρόθεσιν καταδείξη και επιτύχη ανεστραμμένως, περιγράφων την αρνητικήν όψιν αυτής. [...] Κεντρικώτερον και κυριώτερον τύπον συνθέτει εν τω έργω του τον γυναικείον. Η γυνή παρά τω Ξενοπούλω είναι σχεδόν πάντοτε νεαρά, ευειδής ή ωραία, κόρη ή προσφάτως συνεζευγμένη, σφοδρώς

⁵ Βλ. πιο κάτω, ενότητα 3.34, σσ. 328-329.

δε και κατά κανόνα κινουμένη υπό του έρωτος. Ο έρωσ ούτος παρουσιάζεται υπό πάσαν αυτού μορφήν, από του ουρανού μέχρι του πανδήμου, και πρόξενος αφυπνίσεως της ηθικής του ατόμου ελευθερίας, αλλά και πτώσεων κοινωνικών και εσωτερικών. Την τοιαύτην αφθονίαν γυναικείων τύπων συμπληρώνει η αδιαπαιδαγώγητος, αφελής, ημιακοινώνητος κόρη, η δρώσα συνήθως υπό το κράτος μοιραίων παρορμήσεων, πολλάκις αντιθέτων προς την πραγματικήν αυτής βούλησιν. Εκτός ολίγων εξαιρέσεων, ο ανδρικός τύπος παρά τω Ξενοπούλω είναι δευτερεύων, μάλλον διακοσμητικός, ευγενής τους τρόπους, αλλά κατά βάθος ανεξιχνίαστος, η δε ψυχολογία του είναι συνηθέστατα ποιητική.

Από φιλοσοφικής απόψεως ο Ξενόπουλος ανήκει εις τους νατουραλιστάς νεοέλληνας μυθιστοριογράφους· αισιόδοξος επί τον τελικόν θρίαμβον του αγαθού, πεπειθώς επί το δυνατόν της αγωγής, επί το ευγενές και ελεύθερον του ανθρώπου πεπρωμένον, ανθρωπιστής, πειράται όπως την διδακτικήν αυτού πρόθεσιν καταδείξη.»

Το αφιέρωμα συνεχίζεται με την προβολή της υποδοχής του Ξενόπουλου από την Ακαδημία Αθηνών, και μέσω της δημοσίευσης της προσφώνησης του συγγραφέα από τον τότε πρόεδρο του εν λόγω Ιδρύματος Αλέξανδρο Βουρνάζο⁶.

Στη συνέχεια, δημοσιεύεται μελέτη του Δημ. Μάργαρη, επικεντρωμένη στα ηθογραφικά στοιχεία της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου με άξονα τη ζακυνθινή πολιτεία⁷. Αρχικά, ο αρθρογράφος αντιστοιχίζει την «ηθογραφία» και «ηθογραφικό μυθιστόρημα ή διήγημα» με τον γαλλικό όρο «roman de mœurs», συσχετίζοντας την ηθογραφική παραγωγή των Ελλήνων αφηγηματογράφων με εκείνην του ρεαλιστικού μυθιστορήματος και διηγήματος στον ευρωπαϊκό χώρο γενικά. Από την άλλη, χαρακτηριστική είναι η αναφορά της χρήσης από τον Ξενόπουλο του ζακυνθιολογικού στοιχείου ως σημαντικής παραμέτρου για τη σύνθεση μιας «αστικής και ψυχολογικής ηθογραφίας»:

«[...] η οριστική μορφή της νέας σχολής του ηθογραφικού μυθιστορήματος και διηγήματος στερεοποιείται έπειτα από το 1880 με τους Παπαδιαμάντην, Δροσίνη (με τα πεζά του), Ξενόπουλο, Καρκαβίτσα, Κονδυλάκη, Βλαχογιάννη, αδελφούς Χατζόπουλους, το Θεοτόκη κ.ά. Στους περισσότερους όμως —αν όχι σ' όλους— το μυθιστόρημα και το διήγημα κλείνεται μέσα στο αγροτικό ή το στενό νησιώτικο πλαίσιο, και ο Ξενόπουλος πρώτος, που παίρνει να

⁶ Βλ. περ. *Ιόνιος Ανθολογία...*, ό.π., σσ. 12-16.

⁷ Βλ. Δημ. Μάργαρη, «Η ζακυνθινή ηθογραφία στο έργο του Ξενόπουλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία...*, ό.π., σσ. 17-37.

χρησιμοποίησε τη Ζάκυθο, τ' ανεβάζει στην καθαρή αστική και ψυχολογική ηθογραφία. Στα έργα του Ξενόπουλου λοιπόν, ξέχωρα από το γνήσιο κοινωνικό περιεχόμενο που υπάρχει, μεγάλη θέση πήρε η Ζακυθινή ηθογραφία. Στο διήγημα, στο μυθιστόρημα, [...] μεταχειρίστηκε το Ζακυθινό λαογραφικό υλικό με αφθονία, με αλήθεια και με τέχνη, και γι' αυτό μπορούμε να πούμε πως ο Ξενόπουλος με την ηθογραφία που ανάπτυξε εκεί μέσα έσωσε από τη λήθη του χρόνου την παλιά Ζάκυθο, δηλαδή την κοινωνία της, την ιστορία της, την ψυχολογία και τα συναισθήματα του λαού της. Την ηθογραφία αυτή ο Ξενόπουλος δεν την έκαμε σκοπό του έργου του, αλλά τη χρησιμοποίησε για να δημιουργήσει την ατμόσφαιρα που του χρειαζόταν στα έργα που φιλοτεχνούσε· [...] σ' όλο του το έργο πόσο είναι σφικτά δεμένη η ηθογραφία του με την ψυχογραφία, με τα πρόσωπά του, με τους ήρωές του! Δεν μπορεί παρά να ξέρει ο Ξενόπουλος, ότι το ηθογραφικό και το ψυχολογικό μυθιστόρημα αν διαφέρουν μεταξύ τους, έχουν όμως ένα δεσμό πολύ δυνατό που ενώνει αυτά τα δύο είδη: ξέρει ότι για να είναι κανείς ζωγράφος ηθών πρέπει να είναι ψυχολόγος και ο ψυχολόγος δεν μπορεί ν' αποφύγει την απεικόνιση των ηθών. Έπειτα εκτός απ' αυτό στον Ξενόπουλο συμβαίνει και κάτι άλλο. Ο Ξενόπουλος, είναι βέβαιο, ότι αγάπησε πολύ τη Ζάκυθο και στην περίπτωση αυτή η ηθογραφία του δεν ήταν μονάχα μια συμβατική περιγραφή των συνθηκών και εθίμων του τόπου όπου έζησε τα πρώτα του χρόνια, αλλά παίρνει πλέον την έννοια εκείνου που κάποτε οι Γάλλοι θελήσανε να εκφράσουν με τον όρο "traditionnisme", δηλαδή την αγάπη της παραδόσεως και την επιθυμία για την διατήρησή της. Γι' αυτό στο μυθιστόρημά του ή στο διήγημά του γίνεται πιστότατος καθρέφτης μιας κοινωνίας που αγάπησε και που ή την πρόφτασε ο ίδιος ή τη γνώρισε, μέσον της παράδοσης, ζωντανή, με τη ζωηρά αναπτυγμένη καλλιτεχνική του διαίσθηση και φαντασία. Έτσι το έργο του γίνεται ο αντίλαλος μιας ζωής που πέρασε από το πολιτισμένο νησί[...]

Σύμφωνα με τον Μάργαρη, με εξαίρεση τον Μάτση με τον *Βασιλικό* του, πρώτος ο Ξενόπουλος εκμεταλλεύτηκε ολόκληρο το λαογραφικό υλικό που η μελέτη της ζακυθινής κοινωνίας και ψυχολογίας παρείχε, αφού «[...] με τη διορατικότητα του δημιουργού, το πήρε και το μεταχειρίστηκε με τη δύναμη αληθινού καλλιτέχνη [...]». Επ' αυτού, μάλιστα, γίνεται λόγος για τα διηγήματα *Το μυστικό της κοντέσσας Βαλέραινας* και *Το ζακυθινό μαντήλι*⁸. Στην υπόθεση δε του δεύτερου αφηγήματος, γίνεται εκτενής αναφορά, ενώ παρατίθενται σίχοι από γνωστό δημοτικό τραγούδι της Ζακύνθου που υμνεί την κατασκευή του περίφημου εργόχειρου. Κατά τον αρθρογράφο, οι σελίδες του αφηγήματος αυτού «[...] αποτελούν μια πλήρη

⁸ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 339 αρ. 16.

λαογραφική μελέτη δοσμένη με την τέχνη και τη γοητεία ενός ασύγκριτου λογοτεχνήματος [...]». Στη συνέχεια, ο Μάργαρης αναφέρεται θετικά στο μυθιστόρημα *Λάουρα*, όπου θεωρεί πως ο συγγραφέας

«[...] ποτέ του δεν έδωσε μια πιο πιστή, πιο ζωηρή και πιο αληθινή εικόνα ζωής από την εφτανησιώτικη αριστοκρατία, όσο το έκαμε πλάθοντας τη φανταστικήν ιστορία μιας ανύπαρκτης Λάουρας, και πως ποτέ σε κανένα έργο δε ζωγράφισε πιο ζωντανά πρόσωπα, από τα πλαστά αυτού του ρομάντσου [...] Τα πρόσωπα εκεί ζωντανεύουν γιατί ξέρει να τα τοποθετήσει και να τα κινήσει μέσα στο κατάλληλο περιβάλλον, όπως μόνος αυτός ξέρει να υπαγάγη όλα τα στοιχεία, που σχετίζονται, στη γενική σύλληψη της εικόνας. Ο Ξενόπουλος στο λογοτεχνικό του έργο και στην ηθογραφία του δε βγαίνει ποτέ από τη λογοτεχνική αυτή τακτοποίηση κι έτσι η περιγραφή του δεν είναι σαν ένα λεύκωμα με αραδιασμένα ξεχωριστά σχέδια. Η μεγάλη του τέχνη σ' αυτό φέρνει όλην την ενότητα της εντύπωσης που χρειάζεται. [...]»

Λόγος, όμως, γίνεται και για τη *Μαργαρίτα Στέφα* και την ιδιαίτερη θέση της στη νεοελληνική ηθογραφική παραγωγή:

«[...] το καλύτερο Ζακυθινό ηθογραφικό του έργο, που αν και από τα πρώτα του, τα νεανικά, είναι το δυνατότερο σε περιγραφή και σε εικόνες —αλλ' αδικημένο από την καθαρεύουσα— στη "Μαργαρίτα Στέφα" βρίσκεται όλη η Ζάκυθος της εποχής που μόλις την πρόφτασε παιδί. [...]» εξάλλου, εδώ ο συγγραφέας «[...] με τις περιγραφές του και τις λαογραφικές λεπτομέρειες ανεβάζει [...] την ηθογραφία στο ανώτερο επίπεδο που μπόρεσε ποτέ η ελληνική λογοτεχνία να την ανεβάσει. [...]».

Παράλληλα, ο Μάργαρης, διαβάζει το συγκεκριμένο αφήγημα και κοινωνιολογικά:

«[...] Δεν μας ενδιαφέρει εδώ η υπόθεση που έχει το ωραίο αυτό μυθιστόρημά του. Είναι η γνωστή θέση που πήρε στα περισσότερά του (ο συγγραφέας): το θέμα της διαφοράς των τάξεων, με το σοσιαλιστικό του περιεχόμενο, τη νίκη των ιδεών. [...]»

Αναφέρεται, μάλιστα, και στην υποδοχή της οποίας έτυχε η δημοσίευση του έργου: «[...] θεωρήθηκε φιλολογικό γεγονός [...]», γράφει χαρακτηριστικά, παραπέμποντας στην κριτική του Αργ. Εφταλιώτη. Ενδιαφέρουσα είναι, επίσης, η άποψη του αρθρογράφου για την ικανότητα «σκηνογραφικής» —σχεδόν

«κινηματογραφικής»— περιγραφής στην αφηγηματογραφία του συγγραφέα, ώστε να δημιουργείται μια «[...] πιστή αναπαράσταση της κοινωνικής ζωής της εποχής [...]». Τελικά, το έργο του Ξενόπουλου, κατά τον Μάργαρη, λειτουργεί διαχρονικά ως προς τη Ζάκυνθο, ως «χρονικό» ενός παρελθόντος «[...] γεμάτο πνευματική ζωή, ευγένεια και πολιτισμό».

Συνεχίζοντας, ο Δημ. Κακλαμάνος, σε άρθρο-επιστολή του, διατυπώνει τον προβληματισμό του όσον αφορά την «επάρκεια» του νεοελληνικού μυθιστορήματος του 19ου αιώνα σε σχέση με το αντίστοιχο ευρωπαϊκό. Ταυτόχρονα, αναγνωρίζει στο έργο του Ξενόπουλου τη διατήρησης του «εθνικού» χαρακτήρα της ελληνικής αφηγηματογραφίας, σε συνδυασμό με το ρεαλιστικό στοιχείο⁹:

«[...] Εφθάσαμεν εις την τελειότητα αυτήν της εκφράσεως, της ερμηνείας, της διεισδύσεως εις τας πτυχάς της ψυχής της ελληνικής κοινωνίας [...] διά του "μυθιστορήματος" όπως ωνομάσθη με λέξιν που μόνον ως όνομα συμβατικών πρέπει να εκλαμβάνεται; Φοβούμαι όχι, μολονότι ηθογραφίαι, όπως του Παπαδιαμάντη, του Καρκαβίτσα, του Βιζυηνού, του Δροσίνη, του Κονδυλάκη, του Τραυλαντώνη, του Εφταλιώτη, του Θεοτόκη, μερικών άλλων ακόμη, μας πλησιάζουν εις το ιδανικόν της τέχνης και δίδουν την κατεύθυνσιν, που πρέπει να έχη το είδος αυτό του λόγου, αν πρόκειται να είνε εθνικόν, να μη αποτελή ωχράν ανταυγήν ξενικών αναμνήσεων και να ζήση. Δεν ηθέλησα να παραλείψω από τον παραπάνω ατελή κατάλογον το όνομα του Γρηγόρη Ξενοπούλου. Απ' εναντίας έχει μίαν από τας πρώτας θέσεις μεταξύ των ονομάτων του καταλόγου [...]. Ό,τι έκαμεν ο Γρηγόριος Ξενόπουλος διά το νησί του και τους Ζακυνθινούς του, ας το κάμουν όλοι οι συγγραφείς μας δι' ό,τι είδαν ενωρίς με τα μάτια της ψυχής και απευτώθη ζωντανόν εις την πλάκα του εγκεφάλου των, προτού ακόμη παραμορφωθή από ξένας αντανακλάσεις και προτού η μνήμη των κυριαρχήση των εντυπώσεων των. Άλλα είδη του λόγου έχουν ανάγκην σπουδής, γνώσεων, πείρας. Το μυθιστόρημα —και μέχρι τινός το θέατρον— είνε άνθη εμπνεύσεως και παρατηρήσεως, τα δώρα των οποίων χαρίζει η φύσις. Η "τεχνική" εκθλίβει οξύτερον το μύρον των. Αλλά μόνη αυτή, χωρίς τα δώρα, που χαρίζει η φύσις, παράγει άνθη τεχνητά, χωρίς άρωμα κανέν, ψυχράς απομιμήσεις, μόνον γεννήματα νεκροφανή και νεκρόζωα. Ο Γρηγόρης Ξενόπουλος μας έδωκε μερικά από τα φυσικώτερα άνθη της νεοελληνικής λογοτεχνίας.»

⁹ Βλ. Δημήτριος Κακλαμάνος, «Ο Ξενόπουλος μυθιστοριογράφος», περ. *Ιόνιος Ανθολογία...*, ό.π., σσ. 38-39. Η επιστολή φέρει ημερομηνία 3 Δεκεμβρίου 1937.

Ο Μαρ. Σιγούρος, στη συνέχεια, εμμένει στον ζακυνθιολογικό χαρακτήρα του αφηγηματικού έργου του συγγραφέα, επαναδιατυπώνοντας κρίσεις, που είχε διατυπώσει με αφορμή τη θεατρική τριακονταετηρίδα του στα 1925¹⁰. Ενδιαφέρουσα είναι εδώ η επισήμανση του ρεαλιστικού στοιχείου στον Ξενόπουλο, το οποίο εκλαμβάνεται ως «ιστοριογραφική» διάσταση στην ψυχογραφική δυναμική της αφηγηματογραφίας του. Ο Σιγούρος διαβλέπει «φρόνιμο και πειθαρχημένο» πεζογραφικό τάλαντο στον Ζακυνθινό δημιουργό, αλλά δεν ενοχλείται· οι λογοτεχνικές αρετές που αναγνωρίζει στα αφηγήματα του συγγραφέα είναι τόσες και τέτοιες, ώστε εκτιμά πως δίκαια κατέχει «προνομιακή θέση», μοναδική στη νεοελληνική γραμματεία, από τις αρχές της σταδιοδρομίας του. Από την άλλη, αξίζει να σημειωθούν οι «συγκρίσεις» που επιχειρώνται ανάμεσα στην αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου και εκείνες των Χρηστομάνου και Χατζόπουλου, σε σχέση με το στοιχείο της «περιγραφής». Η λιτή περιγραφή που, κατά κύριο λόγο, χρησιμοποιεί ο συγγραφέας, θεωρείται σαφώς προτιμότερη. Είναι προφανές πως η εκτίμηση του Σιγούρου λαμβάνει υπόψη της πρωτίστως την ικανοποίηση των αναγνωστικών προσδοκιών του ευρέος κοινού· άλλωστε ο τίτλος του «κλασσικού» καλλιτέχνη, ο οποίος αποδίδεται γενικότερα στον Ξενόπουλο, εμπεριέχει σαφέστατα την αποδοχή εκείνων των αναγνωστών που δεν αναζητούν ούτε και «εγκρίνουν» λογοτεχνικές πρωτοπορίες... Και αυτοί είναι, συνήθως οι περισσότεροι.

Επιπλέον, εντός του ευνοϊκού αυτού κριτικού πλαισίου, ο Σιγούρος αποτιμά με ιδιαίτερο τρόπο τη μυθιστορηματική «τριλογία» *Πλούσιοι και φτωχοί — Τίμιοι και άτιμοι — Τυχεροί και άτυχοι*, θεωρώντας ότι ο Ξενόπουλος έχει μεν «μόνος αφτός ανάμεσα στους Έλληνες πεζογράφους» εισαγάγει τη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα «στο καλούπι της Τέχνης», πλην, όμως, «ίσως και ά τ ο λ μ α». Ως επιστέγασμα δε της κοινωνιολογικής πρόσληψης που επιχειρεί εδώ ο Σιγούρος σε σχέση με το συγκεκριμένο αφήγημα, θέτει την άποψη πως στο έργο του συγγραφέα δεν αναβιώνει απλώς το παρελθόν της ελληνικής ζωής, αλλά στοιχειοθετείται και η «ανησυχία μιας σύγχρονης κοινωνίας». Θετική είναι, τέλος, η αποτίμηση της χρήσης της ζωντανής δημοτικής γλώσσας και του διαλογικού στοιχείου στην αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου, ενώ δεν στερείται ενδιαφέροντος η θέση για την πληθωρική αφηγηματική παραγωγή του, σύμφωνα με την οποία ο συγγραφέας εκλαμβάνεται ως «εγκεφαλική μηχανή από ένα μέταλλο πνευματοποιημένο [...] καταδικασμένος σε ισόβια λογοτεχνικά έργα». Αφού, όμως, κατά την αντίληψη αυτή, «η αδιάκοπη δουλειά είναι το μεγαλείο του, η σωτηρία του και η καταστροφή

¹⁰ Βλ. πιο πάνω, δεύτερο κεφάλαιο, σ. 176.

του», η συγκεκριμένη παραγωγή του Ξενόπουλου μπορεί να διαθέτει κομμάτια «από χρυσάφι» όσο και κομμάτια «από τενεκέ»¹¹:

«Αν υποθέσουμε πως ένας φοβερός σεισμός, δυνατότερος από όσους έγιναν ώς τα σήμερα, καταστρέψει και βυθίσει στη θάλασσα το χαριτωμένο νησί του Ιονίου, οι Ζακυνθinoί δεν φοβούνται να χαθούνε καθώς οι κάτοικοι της Ατλαντίδας, γιατί θα ζήσουν αποδομένοι πιστά στο έργο του Ξενόπουλου. [...] Αν η φήμη του Ξενόπουλου είναι πανελλήνια, η τέχνη του όμως είναι τέχνη ζακυνθινή, στολισμένη με όλους τους θησαυρούς του τόπου· και για τούτο η δόξα του Ξενόπουλου είναι κάπως και δόξα όλων των Ζακυνθινών αφού τα έργα του είναι η αποθέωση του ζηλεμένου νησιού. [...] Ο μυθιστοριογράφος είναι ιστορικός των ηθών, και ό,τι είναι ο Παναγιώτης Χιώτης για τα πολιτικά γεγονότα της Ζακύνθου, είναι ο Ξενόπουλος για τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά των Ζακυνθινών, είναι ένας ιστοριογράφος ψυχών. [...] Οι ήρωες του Ξενόπουλου είναι ζωντανοί τύποι, πραγματικά πρόσωπα που κινούνται με την άνεση της αλήθειας, για τούτο το έργο του δεν μας δίνει μονάχα την ηδονική συγκίνηση της τέχνης, αλλά μας αφίνει, και αφού λησμονηθούν οι λεπτομέρειες, τη βαθύτερη εντύπωση, όμοια και διαφορετική κάθε φορά, ενός ανθρώπινου χαρακτήρα. [...] Αλλά δεν έχει μονάχα την υποβλητική αυτήν δύναμη ο Ξενόπουλος που εσπούδασε μαθηματικά, έχει ακόμα ισορροπία και λογική, χαρίσματα σπάνια για τον σημερινό καιρό, απαραίτητα όμως για το δημιουργό που δεν προσπαθεί να πάει πιο πέρα από εκεί που μπορεί να φτάσει, αλλά θέλει κάθε του κίνηση να την ορίζει, και να μην γκρεμοτσακίζεται από την κορυφή μιας απρόβλεπτης επιτυχίας στο βυθό μιας άδοξης προσπάθειας. Ο Ξενόπουλος δεν έπαθε τέτοιο δυστύχημα γιατί το τάλαντό του είναι φρόνιμο και πειθαρχημένο. Η ελευθερία δεν ωφέλησε ποτέ την τέχνη του λόγου. Νομίζω πως η μεγαλύτερη καλλιτεχνική δύναμη του Ξενόπουλου είναι η δεξιοσύνη του να ζυγίζει σωστά τα φαινόμενα της καθημερινής ζωής, για τούτο είναι ήρεμος και μετρημένος, δεν μοιάζει με τους ορμητικούς εκείνους συγγραφείς που έχουν τη χαλάστρα λογική του σεισμού. [...] Έρχεται μια στιγμή στη σταδιοδρομία ενός προικισμένου συγγραφέα, που βρίσκει τον προορισμό του και κάνει την ανακάλυψη του εαυτού του. Ξέρει τότε τί μπορεί να εκφράσει, και ποίο ψυχολογικό βασίλειο του ανήκει μέσα

¹¹ Μαρ. Σιγούρος, «Ο Ξενόπουλος και η Ζάκυνθος», περ. *Ιόνιος Ανθολογία...*, ό.π., σσ. 41-47 (με την υποσημείωση πως πρόκειται για κείμενο από διάλεξη του Σιγούρου που δόθηκε στον φιλολογικό σύλλογο «Ασκραίος»). Το άρθρο αναδημοσιεύεται, δεκατέσσερα χρόνια αργότερα, ήτοι το 1952, στο αφιέρωμα για τον Ξενόπουλο του περ. *Ελληνική Δημιουργία*, έτ. Δ', τ. 7ος, τχ. 72, 01.02.1951, σσ. 174-180.

στον απέραντο κόσμο της λογοτεχνίας. Αφτή η στιγμή δεν άργησε να σημάνει για τον Ξενόπουλο που μ' ένα από τα πρώτα του έργα, με τη χαριτωμένη "Μαργαρίτα Στέφα", κατακτά αμέσως μια προνομιακή θέση στη φιλολογία μας, που την κρατεί με έργα σαν τον "Κόκκινο Βράχο", τον "Ερωτα Σταυρωμένο", τον "Κακό Δρόμο", την "Αναθρεφτή", τον "Μινώταβρο", τον "Κόσμο και Κοσμά" και με τις σειρές των "Διηγημάτων". Ήταν τυχερός ο Ξενόπουλος που γεννήθηκε Ζακυνθινός κ' επέρασε τα πρώτα χρόνια του σε αφτή την πόλη, που του χάρισεν ένα πλούσιο πάνθεον παράξενων και χαρακτηριστικών ανθρώπινων τύπων. [...] Ο Ξενόπουλος δεν περιγράφει καθώς ο Χρηστομάνος, μόνο για να περιγράψει... Την περιγραφή, σύντομη και γοργή πάντα, τη μεταχειρίζεται για να δώσει στον αναγνώστη την υποβλητική αναπαράσταση ενός τοπίου ή ενός περιστατικού. Την ηθική συγκίνηση θέλει να την προκαλεί με την πλοκή του έργου και όχι με την ψυχολογική ανάλυση. [...] Η περιγραφή πρέπει να είναι κάτι το συμπληρωματικό, και η ψυχολογία πρέπει να συνάγεται από τη δράση των προσώπων και όχι να είναι άσκοπη και κουραστική ανάλυση, καθώς στο "Φθινόπωρο" του Χατζόπουλου που είναι η απόλυτη αποτυχία και καταδίκη του είδους αυτού [...]. Όσο ο μύθος υποχωρεί τόσο επικρατεί μια εσωτερική ανασκόπηση που καταντά στα χέρια των μετρίων, μια πολύλογη ασυναρτησία. Ο Ξενόπουλος δεν ανήκει σ' αφτή τη σχολή. Απεναντίας έχει τις αρετές του κλασσικού καλλιτέχνη, δηλαδή αρχιτεκτονικήν αρμονία και ομαλό ξετύλιγμα στην υπόθεση, καλά συγκρατημένη πλοκή και φυσικήν πλοκή και φυσικήν άνεση στην αφήγησή του. Τέτοια χαρίσματα δεν τάχει άλλος στο νεοελληνικό διήγημα. Έχει ακόμη και μιαν άλλη μεγάλη αρετή: τη στρωτή δημοτική του γλώσσα που δεν ενοχλεί και δεν ξαφνίζει ούτε τους καθαρεβουσιάνους. Μπορεί να μην είναι πλούσια και φανταχτερή η γλώσσα του, είναι όμως κοινόχρηστη και καλοπρόσδεκτη. Μια μέρα ο Κώστας Θεοτόκης, όταν έγραφε "Τη ζωή και το θάνατο του Καραβέλα" κι' αγωνιζόταν ν' αφήσει το τοπικό του ιδίωμα και να μεταχειριστεί μια πανελλήνια δημοτική, μου είπε: —ο Ξενόπουλος έλυσε το γλωσσικό ζήτημα—. Τέτοιος λόγος είναι μεγάλο εγκώμιο για ένα πεζογράφο σε μιαν εποχή διγλωσσίας.

Το μυθιστόρημα κατέχει μεγάλη θέση στον καιρό μας που η επική, η τραγική και η λυρική ποίηση φαίνεται πως υποχωρούνε. Το μυθιστόρημα είναι η σύγχρονη εποποιΐα. [...] Ένα σημερινόν επικό κύκλο προσπάθησε να μας δώσει κι ο Ξενόπουλος με τους "Φτωχούς και Πλούσιους", "Τίμιους κι Άτιμους", "Τυχερούς κι Άτυχους". Εζήτησε να βάλει την πεζή πραγματικότητα του καιρού μας και του τόπου μας, τις δραματικές αλήθειες των συνανθρώπων μας στο καλούπι της Τέχνης. Το έκαμε προσεχτικά και φρόνιμα, κατά το σύστημά του, ίσως και ά τ ο λ μ α, αλλά το έκαμε μόνος αφτός ανάμεσα σε όλους τους

Έλληνες πεζογράφους. Έτσι στο έργο του δεν υπάρχει μόνο η αναβίωση μιας περασμένης εποχής, αλλά και η ανησυχία μιας σύγχρονης κοινωνίας. [...]

Ο Ξενόπουλος από τα πρώτα του διηγήματα και μυθιστορήματα, πριν ακόμη γράψει για το θέατρο, έδειξε πως η φύση τον επροίκισε με όλα τα χαρίσματα της σκηνής. Κάθε υπόθεση έργου του σαν να είναι, έτσι από μια φυσική διάθεση, στημένη για το θέατρο. Στον παλιό τύπο του μυθιστορήματος προέχει η αφήγηση και ο διάλογος είναι κάτι συμπληρωματικό, απεναντίας στα έργα του Ξενόπουλου ο διάλογος κυριαρχεί, τόσο που νομίζει ο αναγνώστης πως οι ήρωες των μυθιστορημάτων αυτών στέκουν απάνω στη σκηνή. [...]

Ο Ξενόπουλος είναι μία μετάλλινη εγκεφαλική μηχανή, από ένα μέταλλο πνευματοποιημένο, που υπακούει σε δικούς της δυναμικούς νόμους και εργάζεται ακατάπαφτα, καταδικασμένος σε ισόβια καταναγκαστικά λογοτεχνικά έργα. [...] Η αδιάκοπη δουλειά είναι το μεγαλείο του, η σωτηρία του και η καταστροφή του. [...] Δεν είναι πάντα ανάγκη να πεθάνει ένας συγγραφέας για να βρει τη θέση του σε μια λογοτεχνία. Ο Ξενόπουλος τώρα που γιορτάζει τα πενήντα γόνιμα χρόνια της φιλολογικής του ζωής, είναι τοποθετημένος σε ζηλευτή θέση. [...] Η Ζάκυνθος που χάρισε στη νεοελληνική ποίηση το Σολωμό, επρόσφερε στη νεοελληνική πεζογραφία τον Ξενόπουλο.[...]

Το πολυποίκιλο λογοτεχνικό έργο του δεν είναι όλο μονοκόμματο, ισοδύναμο. Όσο κι αν φαίνεται στρωτό, είναι ανώμαλο στη βαθύτερη ποιητική του ουσία. Και νομίζω πως σωστά θα μπορούσα να το χαρακτηρίσω με την φράση του Φλωμπέρ: "είναι σαν ένα ψηφιδωτό αραβούργημα, κ' έχει κομμάτια από φίλντισι, από χρυσάφι, από σίδηρο, από χρωματισμένο καρτόνι, από διαμάντι και από τενεκέ" [...].»

Μελέτη για τον Ξενόπουλο δημοσιεύει, όμως, και ένας από τους νέους πεζογράφους της εποχής, ο Άγγελος Τερζάκης. Πρόθεσή του είναι να τοποθετήσει ιστορικά το φιλολογικό έργο του Ξενόπουλου, στο πλαίσιο της νεοελληνικής πολιτισμικής πορείας. Σύμφωνα με τον εν λόγω κριτικό, ο συγγραφέας, υπήρξε ένας από τους πρωτεργάτες του «νεοελληνικού εκπολιτισμού», αποδίδοντας ιδιαίτερη σημασία στον κοινωνιολογικό χαρακτήρα της μυθιστοριογραφίας του, ήδη από την εμφάνιση της *Μαργαρίτας Στέφα*. Παράλληλα, η θεματολογική και μορφολογική «μετάβαση» προς τον ρεαλιστικό κανόνα που επιχειρεί ο Ξενόπουλος, αξιολογείται από τον Τερζάκη ως σημαντικό ποιοτικό «άλμα», ανταποκρινόμενο στην «απαίτηση του αιώνα».

Το δε γεγονός ότι πριν ακόμα ξεσπάσει ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος συγκροτείται στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας ρεύμα αναγνωστικού κοινού σε σχέση με τη μυθιστοριογραφία του Ξενόπουλου, επισημαίνεται εμφιατικά από τον αρθρογράφο,

όπως έμφαση δίδεται στη θεματολογική «μετατόπιση» της αφηγηματογραφίας του τελευταίου από το τοπικιστικό περιβάλλον της Ζακύνθου στο αθηναϊκό κέντρο. Από την άλλη, η αφηγηματική τέχνη του συγγραφέα «συναντιέται» με τον ορίζοντα προσδοκίας του αναγνωστικού του κοινού (κατά τη χρονική περίοδο 1912-1918) τόσο «κοινωνικά» όσο και «αισθητικά»:

«[...] Η προπολεμική κοινωνία αναγνώρισε γρήγορα στα έργα του, πιστά αποδωσμένο, τον εαυτό της [...],

θεωρεί ο Τερζάκης, αναδεικνύοντας με χαρακτηριστικό τρόπο την κοινωνιολογική παράμετρο της τέχνης του συγγραφέα. Επιπλέον, ο νέος πεζογράφος αναγνωρίζει την «εξαιρετικά καλλιτεχνική τελειοποίηση της φόρμας» στην αφηγηματική γραφή του Ξενόπουλου σε βαθμό μάλιστα που η πεζογραφική παρέμβασή του να συνιστά πραγματική «μορφωτική αποστολή»¹².

Λίγο πιο κάτω, στο άρθρο του Άλκη Θρύλου [=Ε. Ουράνη] με τίτλο «Ο δημιουργός», μετά από σύντομο σχολιασμό της θεατρικής δημιουργίας του συγγραφέα, γίνεται λόγος για την αφηγηματογραφία του. Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στη συμβολή του Ξενοπουλικού έργου ως προς την εξοικείωση του αναγνωστικού κοινού με το ελληνικό λογοτεχνικό αφήγημα, κάτι που αδυνατούν να επιτύχουν άλλοι ομότεχνοί του. Επίσης, επισημαίνεται η παρουσία της γυναικείας προσωπικότητας ως αφηγηματικού χαρακτήρα στα κείμενα του Ξενόπουλου, καθώς και η χρήση του επανησιακού, ζακυνθιολογικού, στοιχείου μέσω του οποίου επιτείνεται ο ρεαλισμός της γραφής του¹³:

«Ο κ. Ξενόπουλος καλλιέργησε κι ανέπτυξε από τους πρώτους το αστικό μυθιστόρημα. Δεν του έδωκε εξαιρετικό βάθος, αλλά καθώς κατείχε το χάρισμα της αφηγήσεως, καθώς ήξερε παρ' όλους τους κάποιους κάποτε πλατασμούς του να ενδιαφέρει, να συγκρατεί και να θέλγει τον αναγνώστη, να του αναπαρασταίνει πλαστικά και να του κάνει γνώριμους τους ήρωες, συνετέλεσε όσο πολύ λίγοι από τους συγγραφείς μας στο να πλησιάσει το κοινό προς το βιβλίο. Αν το βιβλίο δεν έχει ακόμα πλατιά διαδοθεί κι αγαπηθεί στην Ελλάδα, αυτό πρέπει ν' αποδοθεί νομίζω, κύρια, στο ότι δεν αναφάνηκαν δυστυχώς

¹² Άγγ. Τερζάκης, «Ο Ξενόπουλος και το έργο του», περ. *Ιόνιος Ανθολογία...*, ό.π., σσ. 48-58. Κατ' ουσίαν πρόκειται για διάλεξη του Τερζάκη σε βραδιά που οργάνωσε η Εταιρία Ελλήνων Λογοτεχνών, με αφομή τον εορτασμό της φιλολογικής πεντηκονταετηρίδας του Ξενόπουλου, στα 1937. Πρβλ. και πιο πάνω, σσ. 236-238.

¹³ Άλκης Θρύλος, «Ο δημιουργός», περ. *Ιόνιος Ανθολογία...*, ό.π., σσ. 69-70.

πολλοί ευχάριστοι συγγραφείς, πολλοί από τους απαραίτητους εκείνους συγγραφείς που κατορθώνουν χωρίς να ξεφεύγουν από το λογοτεχνικό επίπεδο να είναι σύγχρονα και τερπνοί για το μεγάλο κοινό, και που διαμορφώνοντας έτσι σιγά σιγά το γούστο, καθοδηγούν προς την κατανόηση και την εκτίμηση του αυστηρά αισθητικού βιβλίου. [...] Θα προσθέσω μόνον ακόμα, αφού αναλογισθώ και τις εξαισίες κοπέλλες του, νομίζω ότι ως κύριο δημιούργημα του κ. Ξενοπούλου θα προβάλλεται πάντα η ομάδα των κοριτσιών του, που αντιπροσωπεύουν έναν τύπο ξεπερασμένο σήμερα, αλλ' ο οποίος υπήρξε, και στον οποίο έδωκε έντονη ζωή —τις κοπέλλες του που αν και μοιάζουν αναμεταξύ τους, γιατί είχε σχεδόν όλες υποταγμένες στην αντίληψη της πρωταρχικής σημασίας της οικογένειας, έχουν εντούτοις η καθεμιά τη δική της προσωπικότητα, τη δική της ψυχή, και δονίζονται όλες από νιάτα, από δροσιά κι από ορμή— πιο είχε για την αντίληψη το επίθετο που κλείνει μέσα του όλο το νόημα του έργου του.

Ο κ. Ξενόπουλος χαρακτηρίζεται άμα ονομασθεί Εφτανήσιος. Κι όχι μόνο, γιατί όπως το ανέφερα κι όλας, άντλησε τις ανώτερες εμπειρίες του από το περιβάλλον και τη ζωή της Ζακύνθου —έγραψε και μερικά μυθιστορήματα που γίνονται στις Αθήνας, περιέγραψε κάποτε και μερικές κοπέλλες μοντέρνες και χειραφετημένες, αλλά σ' αυτά τα έργα του είχε φανερή η προσπάθεια, διακρίνεται εύκολα ότι η έμπνευσή του δεν είχε πηγαία, και δεν μπορούν ούτε να συγκριθούν με τα έργα του που του τα υπαγόρευε η αυθόρμητη διάθεσή του— κι όχι μόνο γιατί όλο το έργο του είχε ένα μνημείο της Ζακύνθου, ένας ύμνος της και μια καλλιτεχνική της αναπαράσταση, αλλά προπάντων γιατί όλη η ψυχοσύνθεσή είχε Εφτανησιακή.

Οι περισσότερες συγγραφείς μας, μπορούν να καταταχθούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες: στους Βαλκάνιους και στους Ευρωπαίους. Οι πρώτοι, άλλοι με ποίηση, κι άλλοι μόνον στατικά και φωτογραφικά, καλλιέργησαν σχεδόν αποκλειστικά και μόνο την ηθογραφία. Οι δεύτεροι γνώρισαν κι εξετίμησαν τη φύση και την πνευματική της παραγωγή και προσπάθησαν, αδιάφορο αν δεν το κατόρθωσαν πάντα, να δώσουν έργα δονισμένα από έναν καθολικό ανθρώπινο παλμό, φιλοδόξησαν να δημιουργήσουν ένα έργο ανάλογο με τα πρότυπα που θαύμαζαν και που τους ενθουσίαζαν. Ο κ. Ξενόπουλος δεν ταξίδεψε· διάβασε βέβαια, αλλά όχι με πάθος, όχι με το συνειδητό σκοπό να καλλιεργήσει και να αναπτύξει τον εαυτό του· δεν του άφηνε άλλωστε καιρό η κολοσσιαία του παραγωγική εργασία. Έδωκε αυτόματα έναν πολιτισμένο τόνο σε ό,τι έγραψε γιατί υπήρχε μέσα του η πνοή των επτά νησιών που καθώς παρέμειναν λυτρωμένα από την Ανατολή και σε στενή επαφή με τη Δύση δεν

απομακρύνθηκαν ποτέ από τον διαρκή αγώνα προς την πρόοδο του πνεύματος και του πολιτισμού.»

Ακολουθώντας, ο ποιητής και κριτικός Θεόδωρος Ξύδης φαίνεται να «δικαιώνει» ολοκληρωτικά τον Ξενόπουλο, λαμβάνοντας υπ' όψη του ακόμη και την πρώιμη αφηγηματική του παραγωγή, η οποία γράφτηκε σύμφωνα με το γλωσσικό τυπικό της καθαρεύουσας. Επίσης, γίνεται λόγος για τον *Νικόλα Σιγαλό*, τη *Μητρυιά*, τα *Στρατιωτικά διηγήματα*, τις τρεις σειρές *Διηγημάτων* και τη *Μαργαρίτα Στέφα*¹⁴:

«[...] ο Ξενόπουλος και στην άψυχη καθαρεύουσα ακόμα, δεν εστερήθη από την οξυδέρκειά του, ούτε από την πρωτοτυπία του. Η συντακτική συμμετρία, η σαφήνεια, η λεπτομερής διατύπωση, είναι τα στοιχεία του που τον συνοδεύουν και στα γραπτά της πρώτης του περιόδου, που μας ενδιαφέρει εδώ. Αλλά η καθαρεύουσά του δεν είχε, όπως άλλων, τίποτα το σχολαστικό. Ήταν η καθαρεύουσα των δημοτικιστών, όπως του Παλαμά, του Δροσίνη κλπ., χωρίς επιτήδευση και πλαδαρότητα. Ο διάλογος του Ξενόπουλου, και όταν έγραφε στην καθαρεύουσα, ήταν καμωμένος στη δημοτική. Είχε όλη την απλότητα και καθετί εξεζητημένο απουσίαζε απ' αυτόν. Τα θέματά του ήσαν θετικά οι χαρακτήρες καθαροί, οι εικόνες ζωηρές, η ηθογραφία έντονη, η ψυχολογική παρατήρηση αδρή, μ' ένα λόγο το ταλέντο γνήσιο. [...]».

Την παρουσία της γυναικείας προσωπικότητας ως βασικού αφηγηματικού προσώπου στο έργο του Ξενόπουλου πραγματεύεται εν συνεχεία η ποιήτρια Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, διακρίνοντας ανάμεσα στα αφηγήματά του εκείνα που φέρουν ως τίτλο ένα γυναικείο όνομα (*Μαργαρίτα Στέφα*, *Λάουρα*, *Ισαβέλλα* κ.λπ.), αυτά που τιτλοφορούνται από μια γυναικεία «ιδιότητα» (*Μητρυιά*, *Αναθρεφτή* κλπ.) και άλλα όπου, μέσα στο γενικότερο κοινωνικό περιεχόμενό τους, πρωταγωνιστούν γυναίκες. Ανάμεσα στις γυναικείες αφηγηματικές φιγούρες του συγγραφέα, η αρθρογράφος ξεχωρίζει την Ερμινία της *Μητρυιάς*, τη Στέλλα και τη Βιολάνταινα του *Εσταυρωμένου έρωτα*, τη Φωτεινή του *Κόκκινου Βράχου*, τη Βαλέραινα του *Μυστικού της κοντέσσας Βαλέραινας*, την Αφροδίτη και την Πόπη της *Αφροδίτης*, την Κιάρρα από τον *Γιό μου και την κόρη μου*, τη Θάλεια των *Μυστικών αρραβώνων*, τη Ρεγγίνα της *Ρηγγίνας Λέζα*, όπως και τη Λάουρα, την Παυλίνα και την Τερέζα Βάρμα Δακόστα των ομώνυμων έργων. Ας δούμε τι σημειώνει σχετικά¹⁵:

¹⁴ Θεόδωρος Ξύδης, «Ο Ξενόπουλος και η καθαρεύουσα», περ. *Ιόνιος Ανθολογία...*, ό.π., σσ. 71-72.

¹⁵ Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Η γυναίκα στο έργο του Ξενόπουλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία...*, ό.π., σσ. 77-81.

«[...] γυναίκες αδύναμες, που υπόταξαν στην πατριαρχική αυστηρότητα του αντρός τους ακόμα και τη μητρική στοργή τους, σαν τη Βιολάνταινα και γυναίκες που υψώνουν το ηθικό τους ανάστημα, στιβαρό κι αλύγιστο πάνω απ' όλους, και βαδίζουν αδίσταχτα σαν τις αρχαίες τραγικές ηρωίδες στο δρόμο της θυσίας που ο άγραφος νόμος τους έχει χαράξει, σαν τη κοντέσσα Βαλέραϊνα. Γυναίκες που ζητούν την ηδονή και το χρήμα σαν την Αφροδίτη, και πλάι σ' αυτές, από τον ίδιο κόσμο βγαλμένες, βουβές, ηρωίδες μεγάλων θυσιών, λευκά νούφαρα που άνθισαν πάνω στα θολά βαλτόνερα της διαφθοράς, σαν την Πόπη στο ίδιο βιβλίο. [...]».

Ενδιαφέρουσα είναι η θέση της αρθρογράφου περί «υπεροχής» (ως προς τις ψυχογραφικές και κοινωνιολογικές συνιστώσες), των γυναικείων αφηγηματικών προσώπων στη μυθοπλασία του συγγραφέα:

«[...] Στη σύγκριση με τους άντρες που μπαίνουν πλάι τους οι γυναίκες βγαίνουν πάντα νικήτριες στην ηθική υπόσταση και στην ψυχική ομορφιά. Πιο εσωτερικές, πιστότερες στον έρωτα και σε κάθε αγάπη τους, με περιεχόμενο πάντα βαθύτερο από ό,τι δείχνει η δροσερή χαριτωμένη εμφάνισή τους. Πώς να κρατήσει τη θέση του πλάι στην ακλόνητη ηρωίδα του "Έρωτος Εσταυρωμένου" ο φτωχός εκείνος επιπόλαιος Χρηστάκης το τρομοκρατημένο αντρείκελο που έστησε για ιδανικό της μέσα στην πρώτη νεανική φλόγα, η δυνατή κι αλύγιστη Στέλλα Βιολάντη! Κι ο Άγγελος Μαρίνης στον "Κόκκινο Βράχο" πόσο χλωμιάζει λουσιμένος από την πορφυρή λάμψη της μαρτυρικής εξαδέρφης του που στάθηκε ως το θάνατο πιστή στην πρώτη και τελευταία αγάπη της;

Με πόση στοργή κι ενδιαφέρον αλήθεια ερεύνησε ο Ξενόπουλος την περιορισμένη, την τραγική, την παράμερη, κυρίως στα χρόνια των πρώτων βιβλίων του, ζωή της γυναίκας. Μπήκε ως τα κατάβαθα της καρδιάς της, ανάλυσε την ευαισθησία της, είδε τις κρυφές κάποτε κακίες κι αδυναμίες της μα κι αποκάλυψε θαρρετά την ωραία ψυχή της! Αναγνώρισε το δίκιο της μέσα στις κοινωνικές συνθήκες που την καταπίεζαν μονόπλευρα, χτύπησε τον εκμεταλλευτή αδερφό, τον τύρρανο πατέρα, την άδικη κοινωνία. Στο κοινωνικό μυθιστόρημά του "Ο γυιός μου κι η κόρη μου" πόση δικαιοσύνη κι ανθρωπισμός απέναντι στη γυναίκα. [...]

Μα μέσα σ' όλο αυτό τον ευγενικό γυναικόκοσμο πώς ξεχωρίζουν δροσερά, χαριτωμένα, ευαίσθητα λουλούδια το πλήθος των κοριτσιών που πεταλουδίζουν ανήσυχα ή σπαρταρούν πληγωμένα μέσα σε κάθε βιβλίο του!

Τα κορίτσια του Ξενόπουλου, τ' αμέτρητα αυτά λεπτά παρθενικά πλάσματα που συγκεντρώνουν με τόση χάρη και θαυμαστή συμμετρία όλες τις γυναικείες αρετές κι αδυναμίες στη γένεσή τους!

Οι ολοζώντανες αυτές "μικρομέγALES" που ξυπνά μέσα τους η γυναίκα και σμίγει με το παιδί πριν ακόμα πάρη ολότελα τη θέση του, και γίνεται ένα κράμα αφέλειας και πονηριάς, τσαχπινιάς κι απροσποίητης αγνότητας. [...] Μα κείνο που τις χαρακτηρίζει ακόμη περισσότερο και τις κάνει τόσο ζωντανές, είναι ο πλούσιος ερωτισμός τους. Η ερωτική λαχτάρα που αναδίνεται από τη δυνατή τους ιδιοσυγκρασία, από την παράξενη ομορφιά τους, από τη χάρη και την εξυπνάδα τους, [...] και γίνεται ασυνείδητη πρόκληση και σκανδαλιστική τσαχπινιά, ως που να έρθη η ώρα να φουντώση στη μεγάλη πιστή και μοναδική αγάπη που τις εξιλεώνει και τις εξαγνίζει πάντα στο τέλος. [...] Ακόμη κι εκείνες που μένουν ανέγγιχτες, ιδανικές, στημένες σε θέση πλατωνικού ειδώλου, σαν την Ερμινία της "Μητριάς" και τη Θάλεια των "Μυστικών Αρραβώνων" κι αυτές ακόμα που πλάστηκαν για να μείνουν ιδέες κι οράματα προκαλούν οργιαστικά τον πόθο γύρω τους και μέσα στον ίδιο τον εαυτό τους και τις μαντεύεις μαντόνες έτοιμες να λυγίσουν και μόνο μια ξένη δυνατή θέληση που λυπάται να τις συντρίψει, σώζει την ιδανική τους υπόσταση. Μόνο ένα κορίτσι κάνει εξαίρεση στο ζωντανό γήινο αυτό λουλουδόκοσμο. Η Ρεγγίνα, το αιθέριο αυτό πλάσμα-ιδέα που ο Ξενόπουλος ύψωσε σε μορφή ανθρώπινη μέσα από το τραγούδι του Σολωμού "Ωμορφος κόσμος ηθικός αγγελικά πλασμένος" φευγαλέα, εξιδανικευμένη μορφή που θάχανε τη γλυκειά γοητεία της και μόνο αν την έβλεπες να τρώη σαν τις άλλες γυναίκες. [...]»

Γενικά, ωστόσο, τα «κορίτσια» του Ξενόπουλου θεωρούνται ως:

«[...] αγνά μαζί και κυνικά, πονηρά και αθώα και προπαντός ζωντανά, υπαρκτά, ξεκολλημένα θαρρείς από τη ζωή και ξαναφυτευμένα με τις βαθιές ρίζες τους στον κόσμο της τέχνης. Όλες οι ηρωίδες του μας είναι γνώριμες και τις αγαπούμε γιατί πατούν στερεά στη γη κι έχουν τα σφάλματα και τις αδυναμίες που κάθε μέρα συναντούμε γύρω μας. Τις αγαπούμε γιατί πολύ αγάπησαν κι αυτές και πολύ υπόφεραν απ' την υπέρμετρη αυτήν αγάπη.

Άλλο απαραίτητο γνώρισμά τους η ομορφιά. Καμμιά ηρωίδα του Ξενόπουλου δεν είναι άσκημη. Τις αγαπά τόσο πολύ όλες που δεν μπορεί να τους στερήσει το μεγαλύτερο αυτό δώρο της νιότης που θάνατι και το ισχυρότερο όπλο τους για τη ζωή. Σ' ένα από τα τελευταία μυθιστορήματά του θέλησε να δώσει το μοντέρνο κορίτσι που έρχεται από την επαρχία να σπουδάση στην πρωτεύουσα, βιοπαλεύοντας στην κοινωνία μονάχα με την αξία της. Θα

περίμενε κανένας πως το σπουδαιότερο ρόλο θάπαιζε στην εξέλιξη του κοριτσιού αυτού, το πνεύμα κι ο χαρακτήρας. Πραγματικά η Παυλίνα ήταν μια δυνατή κι έξυπνη κοπέλλα. Μα ο Ξενόπουλος την έκαμε τόσο όμορφη που οι άλλες της χάρες δεν εχρειάστηκε πολύ να παλαίψουν. Της άνοιγε θριαμβευτικά το δρόμο και την επέβαλε παντού πρώτα απ' όλα η εξαιρετική ομορφιά της. [...] Κι όμως σαν έρθη η μεγάλη στιγμή της ζωής τ' αβρά αυτά πλάσματα που παίζουν και χαίρονται μ' αφροντισιά τα ωραία τους νιάτα, γίνονται δυνατές ηρωίδες και διαλέγουν πάντα την ευγενέστερη κλήρα που τους υπαγορεύει η ωραία ψυχή τους, είτε συμπίπτει με την ευτυχία του γάμου είτε οδηγεί στην αυτοκτονία και στον εξιλασμό [...].»

Ακολουθούν αποσπασμάσματα από μελέτες για τις οποίες έγινε ήδη λόγος: του Ανδρέα Καραντώνη¹⁶, δημοσιευμένη το 1937 στο περιοδικό *Τα Νέα Γράμματα*, του Κώστα Ουράνη¹⁷, δημοσιευμένη το 1931 στην εφημερίδα *Ελεύθερο Βήμα* και του Κωστή Μπαστιά¹⁸, τυπωμένη το 1931 στην *Καθημερινή*. (Ας σημειωθεί εδώ ότι οι μικρές περικοπές των εν λόγω κειμένων που δημοσιεύονται στην *Ιόνιο Ανθολογία* δεν επιφέρουν ουσιαστικές διαφοροποιήσεις στο περιεχόμενο των αρχικών κειμένων.)

Επιπροσθέτως, δημοσιεύεται, άρθρο του Φ. Γιοφύλλη¹⁹ με αναφορές στις «επιθέσεις» που δέχθηκε ο Ξενόπουλος για το έργο του καθώς και στην «άμυνα» που προέταξε απέναντι σε αυτές. Στο πλαίσιο αυτό, δίνεται έμφαση στην αρνητική στάση που κράτησε ο *Νουμάς* προς τον Ξενόπουλο, εξαιτίας των θέσεων του τελευταίου για το Γλωσσικό Ζήτημα. Ακόμη, ο Γιοφύλλης ανατρέχει στις «διαμάχες» μεταξύ «νέων» και «παλαιών» λογοτεχνών κατά τη χρονική περίοδο 1914-1917, σε πολλές από τις οποίες ενεπλάκη (ως «κατηγορούμενος» για τη λογοτεχνική του παραγωγή) και ο Ξενόπουλος. Επίσης, δεν παραλείπει να αναφερθεί στις επιφυλάξεις που ο ίδιος διατύπωσε τον Δεκέμβρη του 1922 για το μυθιστόρημα του συγγραφέα, *Παγίδες για κορίτσια*, ενώ επισημαίνει την αργοπορημένη απονομή του Αριστείου Γραμμάτων και Τεχνών στον Ξενόπουλο από την ελληνική πολιτεία, καθώς και τα συναφή σατιρικά επιγράμματα του *Νουμά*. Τέλος, παραθέτει σύντομα αποσπάσματα,

¹⁶ Βλ. Αντρέας Καραντώνης, «Τα πενήντάχρονα του Ξενόπουλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία...*, ό.π., σσ. 82-87.

¹⁷ Βλ. Κώστας Ουράνης, «Ο νέος Ακαδημαϊκός. Μια σκιαγραφία του ανθρώπου και του έργου του», περ. *Ιόνιος Ανθολογία...*, ό.π., σσ. 89-91.

¹⁸ Βλ. Κωστής Μπαστιάς, «Ο συγγραφέας», περ. *Ιόνιος Ανθολογία...*, ό.π., σσ. 92.

¹⁹ Βλ. Φώτος Γιοφύλλης, «Ο μαχητικός Ξενόπουλος», περ. *Ιόνιος Ανθολογία...*, ό.π., σσ. 100- 109.

από την αρθρογραφία που δημοσίευσε ο συγκεκριμένος κριτικός με αφορμή την εκλογή του συγγραφέα στην Ακαδημία Αθηνών.

Για τον σπουδαίο ρόλο του περιοδικού *Παναθήναια* στην υπόθεση της αναγνωστικής υποδοχής της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου κάνει λόγο, στη συνέχεια, ένα «εξομολογητικό» άρθρο του τότε καθηγητή της Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Νίκου Α. Βέη (Bees). Άλλωστε, ως τακτικός αναγνώστης της *Διάπλασης των Παίδων*, ο αρθρογράφος ομολογεί ότι γνωρίζει τον Ξενόπουλο από τα τρυφερά μαθητικά του χρόνια. Η ανάγνωση της *Μαργαρίτας Στέφα* μες από τις σελίδες της *Εικονογραφημένης Εστίας* γίνεται, ωστόσο, η αφορμή να αγαπήσει τον συγγραφέα πραγματικά, ενώ σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της αντίληψης του Βέη για τον Ξενόπουλο ως αφηγηματογράφο, διαδραματίζει η γνωριμία του με το διήγημα *Έρωσ εσταυρωμένος*, το οποίο δημοσιεύεται στον πρώτο κιόλας τόμο του περιοδικού *Παναθήναια* στα 1901 — δημοσίευση που συνετέλεσε, κατά τον κριτικό, στην αύξηση της κυκλοφορίας του εν λόγω εντύπου²⁰:

«[...] Εγώ, έφηβος τότε, μαθητής του Γυμνασίου, [...] διάβασα το πρελούντιο και την πρώτη συνέχεια της πολυδάκρυτης τραγωδίας, που ο ποιητής της τής έδωσε τ' όνομα "Έρωσ Εσταυρωμένος", κ' έκλαψα κ' εγώ το κλάμα "της καλής κ' αισθαντικής ψυχής". Και τόσο μ' είχε συνεπάρει η ιστορία της Στέλλας Βιολάντη, που δεν είχα την υπομονή να περιμένω να τη διαβάσω τυπωμένη στα "Παναθήναια". Πήγαινα λοιπόν στα γνωστά μου τυπογραφεία της "Εστίας", που τυπωνώσαντε τότε τα "Παναθήναια", κ' έπαιρνα μ' επιτήδειο τρόπο από τον καλοπροαίρετο στοιχειοθέτη τα χειρόγραφα του συγγραφέα κ' εδιάβαζα της ερωτοφλογισμένης Στέλλας το μαρτύριο και σύγκαιρα χωρίς να το θέλω ερράντιζα με θερμά νεανικά δάκρυα και τα χειρόγραφα του συγγραφέα.»

Λόγος γίνεται, επίσης, για τον *Κόκκινο Βράχο* (του 1905), ο οποίος θεωρείται ότι διαθέτει «[...] όλες τις αρετές της ώριμης ξενοπουλικής διηγηματογραφίας», (εκλαμβανόμενος, προφανώς, ως διήγημα). Ο Βέης κλείνει το άρθρο του με την κατάθεση και μιας δεύτερης αναγνωστικής εμπειρίας που είχε σε σχέση με το αφήγημα *Έρωσ εσταυρωμένος*, η οποία σημειώνεται το 1915, ήτοι δεκαπέντε, σχεδόν, χρόνια μετά την πρώτη επαφή του με αυτό· η αφορμή δίνεται τώρα με την επανέκδοση του συγκεκριμένου έργου στη συγκεντρωτική έκδοση των διηγημάτων

²⁰ Νίκος Α. Βέης (Bees), «Ο Ξενόπουλος και τα Παναθήναια», περ. *Ιόνιος Ανθολογία...*, ό.π., σσ. 110-120.

του συγγραφέα, η οποία πραγματοποιείται στα 1914²¹. Συμβαίνει ενώ ο ίδιος βρίσκεται στην Κολωνία, φιλοξενούμενος σε σπίτι Έλληνα φίλου του²²:

«[...] Αναπάνεχη απεριγραπτή ευτυχία μου ήτο τότε το εύρημα εκείνο. Δεν είχα κι όλας ως εκείνο τον καιρό ιδεί το διήγημα “Έρωσ Εσταυρωμένος” σε ξεχωριστό βιβλίο. Αγκάλιασα σφικτά το βιβλιαράκι σαν να ήτο μικρό, αγαπητό μου έμψυχο, ξανάφερα στην σκέψη μου την τρομαχτική και θλιβερή ιστορία της Στέλλας Βιολάντη κι άρχισα να τη ξαναδιαβάζω [...]. Διαβάζοντας κάθε τόσο ξαναθυμώμουν τα νεανικά μου χρόνια, που διάβαζα στα “Παναθήναια” και στα χειρόγραφα του συγγραφέα το ωραίο διήγημα· και κάθε τόσο διαβάζοντας μ’ εκυρίευε μια ξεχωριστή συγκίνηση. Καταλάβαινα πως λύνονταν τα γόνατά μου και πως ύγραιναν τα μάτια μου· κι όταν τελείωσα την ιστορία της άτυχης Στέλλας Βιολάντη ήταν πλέον αυγή κ’ είχα μείνει όλη τη νύχτα άγρυπνος. [...] Έτσι ο “Έρωσ Εσταυρωμένος”, που στη νεανική μου ηλικία είχε πλημμυρίσει τα μάτια μου δάκρυα, μου ήτο γραφτό να με κάμει να ξανακλάψω έπειτα από τόσα χρόνια, στις αρχές των γηρατειών μου. Και βραδύτερα —στα προχωρημένα μου πλέον γηρατειά— όσες φορές στο Πανεπιστήμιο κάμω την ανάλυση της ιστορίας της Στέλλας Βιολάντη, βουρκώνουν τα μάτια μου και βλέπω πως σύγκαιρα δακρύζουν και τα τρυφερά πρόσωπα, που αποτελούν το ακροατήριό μου. Και πιστεύω, πως ανάμεσα στους γέρους δεν είμαι ο μόνος, που η ιστορία της Στέλλας Βιολάντη ανοίγει τις βρύσες των ματιών τους. Και πιστεύω και πάλι πως ανάμεσα στους νέους και στις νέες δεν είναι μόνοι οι φοιτητές κ’ οι φοιτήτριές μου, που συγκινούνται με την ιστορία εκείνης [...]. Γιατί ο “Έρωσ Εσταυρωμένος” δεν είναι μόνο για τους νέους, δεν είναι μόνο για τους γέρους, είναι για τον αιώνιο άνθρωπο! [...]»

Στο άρθρο, πάλι, του εβδομηντάχρονου πλέον Ζακύνθιου λογίου, ιστοριοδίφη και λεξικογράφου, Λ. Χ. Ζώη, κυριαρχούν οι αναμνήσεις από την πρώιμη εποχή της λογοτεχνικής δραστηριότητας του Ξενόπουλου στη Ζάκυνθο του τέλους του 19ου αιώνα, με τη χαρακτηριστική, όπως αναφέρει, «διανοητική δυναμικότητά» της. Ο αρθρογράφος, μάλιστα, «συμπλέκει» τις γραφικές τοποθεσίες του νησιού με τις αφηγηματικές ηρωίδες του συγγραφέα²³:

²¹ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 338 αρ. 10.

²² Ο.π. [20], σ. 100.

²³ Λεωνίδα Χ. Ζώης, «Στα πενήντάχρονα του Γρ. Ξενόπουλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία...*, ό.π., σσ. 122-123.

«[...] Θυμάμαι τα πανηγύρια και τ' αντέτια [...] τα σύκα στο Κρύο-νερό, εκεί κοντά στον Κόκκινο βράχο που αυτοκτόνησε η Σάντρη [...]»,

γράφει χαρακτηριστικά.

Στο άρθρο του εκδότη του περιοδικού Σπύρου Μινώτου²⁴, που ακολουθεί, γίνεται αναφορά στο πρόβλημα υγείας που αντιμετωπίζει ο Ξενόπουλος, ήδη από το προηγούμενο έτος, παραπέμποντας παράλληλα σε σχετικό δημοσίευμα του Στρ. Μυριβήλη υπέρ του συγγραφέα²⁵. Προσυπογράφοντας τις απόψεις του Μυριβήλη, ο Μινώτος αιτείται με τη σειρά του την οικονομική στήριξη του Ξενόπουλου από την ελληνική πολιτεία, όντας φανερά δυσαρεστημένος από έως τότε στάση της. (Ως γνωστόν ο Ξενόπουλος έπρεπε να εγχειρισθεί για οφθαλμολογική πάθηση και αδυνατούσε ο ίδιος να ανταπεξέλθει οικονομικά.)

Ο Μινώτος, επίσης, δημοσιεύει επιστολές που αντηλλάγησαν μεταξύ Ξενόπουλου και γνωστών λογοτεχνών και λογίων της εποχής, με βάση το προσωπικό αρχείο του συγγραφέα, μεταξύ των οποίων ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια σύντομη επιστολή του Ι. Γρυπάρη προς τον Ζακύνθιο πεζογράφο, από το έτος 1903, η οποία αποκαλύπτει πώς η θετική αναγνωστική εμπειρία που αποκόμησε ο πρώτος από το διήγημα *Έρωσ εσταυρωμένος* αναδεικνύεται σε ρόλο διαμεσολαβητή στις προβληματικές (τότε) διαπροσωπικές σχέσεις του με τον παραλήπτη του γράμματός²⁶:

«Σπέτσαι 11.11.1903

Αγαπητέ μου Γ ρ η γ ό ρ η,

Μα τέλος πάντων δε νομίζεις πως είναι πια καιρός να λυθούν τ' ακατανόητα μάγια που μας έχουν καμωμένα; Τί γένηκε, τί διάβολο μπήκε ανάμεσά μας, τόσο καιρό τώρα, και κρατούμε σαν έτσι μια εκχειρία της φιλίας μας, που είτανε τόσο θερμή και καλοθύμητη άλλοτε;

Εγώ, που δε ξέρω νάχω απολύτως τίποτα με σένα, λύνω τα μάγια σήμερα, και δένω με τόση αγάπη και προσεκτική στοργή κάποιο κομμένο νήμα, που να μη μπορή να ξεχωρίση τον κόμπο ουδέ του πιο κακόγνωμου εχθρού το μάτι. Βλέπω τώρα πως είτανε απλώς ζήτημα καλής διαθέσεως, κι αυτή την καλή

²⁴ Βλ. Σπύρος Μινώτος, «Το αρχείο του Ξενόπουλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία...*, ό.π., σσ. 143-168.

²⁵ Στρ. Μυριβήλης, «Φωνή Πικρίας», εφ. *Εθνική*, 05.12.1938. Βλ. πιο πάνω, σ. 247.

²⁶ Σπύρος Μινώτος (επιμέλεια), «Το αρχείο του Ξενόπουλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία...*, ό.π., σ. 177.

διάθεση τη βρήκα, δηλ. μου την έδωσες ακεραίαν και τρυφερωτάτην με τον "Εσταυρωμένον" σου "Έρωτα" και με την υπόσχεσι της αλησμόνητης "Μαργαρίτας Στέφα" καλέ μου Γρηγόρη! Γράψε μου λοιπόν τώρα και συ και καθιέρωσε την καλωσύνη σου με μίαν ακόμη παραχώρησι.

Σε φιλώ από καρδιάς,
δικός σου Ι. Γρυπάρης.»

3.32.2.

Το πρώτο αφιέρωμα του περιοδικού *Νέα Εστία*

Τον Φεβρουάριο του 1951, όπως ήδη αναφέραμε, στο πρώτο τεύχος του περιοδικού *Νέα Εστία* που εκδίδεται μετά τον θάνατο του Ξενόπουλου γίνεται μικρό αφιέρωμα στον συγγραφέα με τίτλο: «Γρηγόριος Ξενόπουλος. [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]»²⁷.

Ο Πέτρος Χάρης, με ένα πολύ σύντομο εισαγωγικό κείμενό του, θέτοντας γενικά το ζήτημα της αποδοχής του Ξενόπουλου ως δημιουργού, συμπυκνώνει τις βασικές συλλογιστικές της αναγνωστικής ανταπόκρισης και για το αφηγηματικό έργο του συγγραφέα. Η άποψή του επικεντρώνεται στο γεγονός πως οι συνεργάτες του περιοδικού που λαμβάνουν μέρος στο αφιέρωμα αυτό (Ηλ. Βενέζης, Γ. Θεοτοκάς, Άλκη Θρύλος, Μ. Καραγάτσης, Ανδρ. Καραντώνης, Στ. Ξεφλούδας, Κ. Ουράνης, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, Ε. Π. Παπανούτσος, Θανάσης Πετσάλης-Διομήδης, Άγγ. Τερζάκης, Γ. Σιδέρης, Γ. Χατζίνης, Μ. Δ. Στασινόπουλος, Αιμ. Χουρμούζιος, Γ. Δέλιος κ.ά.), ανήκουν σε μια «γενιά»²⁸:

«[...] που αληθινά τιμούσε το Γρηγόριο Ξενόπουλο, περισσότερο ίσως από τους συγχρόνους του που διεκδικούσαν μαζί του τον ίδιο χώρο στην πνευματική μας ζωή αλλά κι από τους νεωτέρους μας που δεν ωρίμασαν ακόμη για να καταλάβουν πόσο σπουδαία στάθηκε η προσφορά του. [...]».

Να σημειώσουμε πως οι προαναφερθέντες έχουν γεννηθεί γύρω στα 1900, με νεότερους χρονολογικά τους Ανδρ. Καραντώνη, Μ. Καραγάτση, Άγγ. Τερζάκη, Γ. Θεοτοκά, Αιμ. Χουρμούζιο, Ηλ. Βενέζη, Θαν. Πετσάλη-Διομήδη, Μ. Στασινόπουλο, Π. Χάρη, Στ. Ξεφλούδα, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο, Γ. Χατζίνη, Ευάγγ. Παπανούτσο και παλαιότερους τους Άλκη Θρύλο και Κ. Ουράνη. Οι περισσότεροι αναπτύσσουν πνευματική δραστηριότητα κυρίως μεταξύ των ετών 1930-1960, απέχοντας ηλικιακά από τον Ξενόπουλο τρεις ή και τέσσερις δεκαετίες. Κάποιοι από αυτούς έχουν αποδεχθεί με θέρμη το «διαπλασιακό» του έργο, άλλοι έχουν γνωρίσει τη θετική κριτική του στο πρώιμο στάδιο της δημιουργίας τους, ενώ ανάμεσά τους υπάρχουν κι αυτοί που συνεργάζονται με το «πνευματικό παιδί» του συγγραφέα, το περιοδικό *Νέα Εστία*.

²⁷ Βλ. «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ', τ. 49, τχ. 566, 01.02.1951, σσ. 190-204.

²⁸ Πέτρος Χάρης, «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σ. 90.

«Πατέρα», άλλωστε, αποκαλεί τον Ξενόπουλο ο Ηλίας Βενέζης σε ένα άρθρο του που διακατέχεται από έντονη συναισθηματική φόρτιση, εξαιτίας του πρόσφατου θανάτου του συγγραφέα²⁹.

Ο Γ. Θεοτοκάς, στη συνέχεια, εξαιρεί τη δραματογραφία του Ξενόπουλου, θεωρώντας ότι αυτή διαθέτει τα περισσότερα εχέγγυα για να του εξασφαλίσει την υστεροφημία, ενώ εμφανίζεται ιδιαίτερα αυστηρός σε σχέση με το αφηγηματικό έργο του. Μάλιστα, πριμοδοτώντας τη διηγηματογραφία συγκριτικά προς τη μυθιστοριογραφία του, περιορίζεται σε ένα επιγραμματικό σχόλιο³⁰:

«[...] Το μυθιστόρημά του, παρ' όλα όσα κι αν λέγονται, νομίζω ότι δεν έφθασε σε αποτελέσματα αληθινά σημαντικά. Μας άφησε όμως πολύ ωραία διηγήματα που πρέπει να τα ξεχωρίσουμε και να τα διατηρήσουμε με αγάπη. [...]»

Αλλά και ο Άλκης Θρύλος αναφέρεται στο θεατρικό έργο του Ξενόπουλου· ωστόσο, επικεντρώνει τα σχόλιά του στα «κορίτσια» του αφηγηματικού του έργου και στα διαπλεκόμενα της ερωτικής τους ζωής, εστιάζοντας ενδεικτικά στο μυθιστόρημα *Ο κατήφορος*³¹.

Από την άλλη ο Μ. Καραγάτσης, φανερά σγκινημένος, αναγνωρίζει τον συγγραφέα ως «δάσκαλό» του³²:

«[...] Σήμερα, μόνον ένα πράγμα θέλω να πω: όταν, την ημέρα της κηδείας του Ξενόπουλου, κράτησα κι εγώ το φέρετρό του, ένιωσα βαθιά πως δεν υπάρχει μεγαλύτερη τιμή για μένα, τον ανάξιο μαθητή του.»

Ακολούθως, ο Ανδρ. Καραντώνης, επισημαίνει την ιδιαίτερη θέση που κατέχει η αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου στη νεοελληνική λογοτεχνική δημιουργία, αλλά διαπιστώνει παράλληλα και την έλλειψη αναγνωστικού ενδιαφέροντος γι' αυτήν, αποδίδοντας το συγκεκριμένο φαινόμενο στην αυξημένη ανταπόκριση του κοινού,

²⁹ Βλ. Ηλίας Βενέζης, «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σσ. 190-191.

³⁰ Γιώργος Θεοτοκάς, «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σσ. 191-192.

³¹ Βλ. Άλκης Θρύλος, «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σ. 192.

³² Μ. Καραγάτσης, «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σ. 192.

απέναντι στη θεατρική παραγωγή του συγγραφέα. Θα μπορούσε δε να ειπωθεί ότι ο Καραντώνης κατ' ουσίαν υπαινίσσεται μιαν «ανισότητα» ως προς την εξέλιξη του αισθητικού ορίζοντα του κοινού σε σχέση με τη νεοελληνική μυθιστοριογραφία και δραματογραφία, που διαμορφώνεται με χρονολογικό άξονα το 1930, υπέρ της πρώτης. Στο πλαίσιο της εξέλιξης αυτής, δεν παρατηρείται πλέον η ανταπόκριση των αναγνωστών για την αφηγηματική παραγωγή του Ξενόπουλου που υπήρχε κατά την προ του 1930 περίοδο, όταν η αναγνωστική υποδοχή της ήταν ευνοϊκή. Η συγκεκριμένη άποψη του Καραντώνη, μεσούντος του 20ού αιώνα, είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, ιδίως αν ληφθεί υπόψιν η επισήμανση του ότι ενώ το αφηγηματικό έργο του συγγραφέα «λείπει» από τον ελληνικό αναγνωστικό ορίζοντα της εποχής την ίδια στιγμή, η αφηγηματογραφία ομοτέχνων του, όπως του Παπαδιαμάντη και του Καρκαβίτσα, εμφανίζεται να επιβιώνει αναγνωστικά.

Ο Καραντώνης, έχοντας διαδραματίσει ιδιαίτερα θετικό ρόλο στην αναγνωστική υποδοχή του Ξενόπουλου κατά τη «δύσκολη» εποχή του ελληνικού Μεσοπολέμου, όταν υπερασπιζόταν τον συγγραφέα ως τον πρώτο και μόνο που «συστηματικά και εμπνευσμένα» οικοδόμησε το έργο του πάνω στον ελληνικό ρεαλιστικό κανόνα, εμφανίζεται πιο «προσγειωμένος» τώρα, θεωρώντας πως ο Ζακυνθινός δημιουργός δεν στάθηκε τόσο μεγάλος ώστε να έχει ένα διαρκές, έστω και ολιγάριθμο, κοινό, όπως οι Παπαδιαμάντης και Καρκαβίτσας³³:

«[...] ο συγγραφέας, [...] σα θεατρικός παίζεται ακόμα με πολλή επιτυχία, ενώ σα μυθιστοριογράφος μήτε διαβάζεται πια. Απόδειξη πως δεν πουλιούνται καθόλου τα βιβλία του. Αυτό είναι αλήθεια. Όμως, η αλήθεια αυτή, δεν πρέπει να μας οδηγήσει στην άποψη ότι ο Ξενόπουλος είναι καλύτερος σα θεατρικός. Γιατί συμβαίνει κάτι άλλο: Το νεοελληνικό θέατρο, δε σημείωσε την εξέλιξη που σημείωσε ο πεζός λόγος. Ουσιαστικά, δεν προχώρησε πολύ πέρα από εκεί που το άρχισε ο Ξενόπουλος. Οι περισσότεροι σοβαροί θεατρικοί μας, δεν του αφοσιώθηκαν συστηματικά. Έτσι έχουμε σποραδικές επιδόσεις στο θέατρο, αλλά καμμιά συνέχεια, καμμιά εξέλιξη ουσιαστική [...]. Έτσι, το ανάστημα του Ξενόπουλου σα θεατρικού δε σκιάστηκε τόσο ώστε να μη φαίνεται. Κι όποτε προβληθεί στη σκηνή, βρίσκει ανταπόκριση στο κοινό. Δε συμβαίνει το ίδιο και με το μυθιστόρημα. Το είδος αυτό από τον Ξενόπουλο κι έπειτα, —και ιδίως από τα 1930 κι εδώ— γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη στον τόπο μας. Πολλοί πεζογράφοι με πολλά έργα, τράβηξαν το ενδιαφέρον του αναγνωστικού κοινού, ενός κοινού που ήταν άλλο από κείνο που μεγάλωσε με τον

³³ Ανδρέας Καραντώνης, «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σσ. 192-193.

Ξενόπουλο. Ο Ξενόπουλος, στην εποχή του διαβάστηκε κατά κόρον. Γιατί στους συγχρόνους του, έδινε σύγχρονα πράγματα. Τους ξάφνιζε ευχάριστα, παρουσιάζοντάς τους για πρώτη φορά "μυθοποιημένη" τη ζωή τους. [...] Βέβαια, οι μεγάλοι δημιουργοί, πάντα θα έχουν το κοινό των λίγων και των υπευθύνων αναγνώστων. Και πιο σταθερό ακόμα, το ολιγάριθμο κοινό των ασχολουμένων με τα γράμματα και τα καθέκαστα της λογοτεχνίας. Τηρουμένων των αναλογιών, κάτι τέτοιο συμβαίνει σήμερα με τον Ξενόπουλο. Τον διαβάζουν μονάχα οι λίγοι, όσοι ενδιαφέρονται αποκλειστικά για την ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Δε στάθηκε τόσο μεγάλος ώστε να έχει ένα διαρκές, έστω, και ολιγάριθμο κοινό, όπως π.χ. ο Παπαδιαμάντης ή ο Καρκαβίτσας. Αλλά οι λίγοι ειδικοί που πάντα θα τον διαβάζουν, θα αναγνωρίζουν σ' αυτόν έναν γνήσιο νεοέλληνα μυθιστοριογράφο, έναν θεμελιωτή της πεζογραφίας μας, προικισμένον με πολύ ταλέντο. Άλλωστε, κι από τους μετά τον Ξενόπουλο μ υ θ ι σ τ ο ρ ι ο γ ρ ά φ ο υ ς μας, ποιος είν εκείνος που θα "μείνει" περισσότερο από όσο έμεινε Εκείνος; (sic) [...]».

Στις επόμενες σελίδες ο Στέλιος Ξεφλούδας, πεζογράφος της γενιάς του '30, από τους θιασώτες της τεχνικής του εσωτερικού μονόλογου στην αφήγηση, εκφράζεται υπέρ της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου, αξιολογώντας θετικά τον προοδευτικό «αστικό»-«αθηναϊκό» και νατουραλιστικό-ρεαλιστικό χαρακτήρα της³⁴:

«[...] Καλλιέργησε το πεζογραφικό μυθιστόρημα που δε νοείται χωρίς πλοκή, σύνθεση αρχιτεκτονική, χωρίς κάποιο μύθο που ξετυλίγεται με άνεση και πειστικότητα. Όμως δεν έμεινε προσκολλημένος στην ηθογραφία, την ξεπέρασε και δημιούργησε το αστικό ή ακριβέστερα το αθηναϊκό μυθιστόρημα [...] ακολούθησε την τεχνική του ρεαλιστικού και ακριβέστερα του νατουραλιστικού μυθιστορήματος. Η αφήγησή Του (sic) είναι ομαλή και απλή, το ύφος Του (sic) επιμελημένο, η φράση Του (sic) καθαρή, τα πρόσωπά Του (sic) ζωντανά, ο διάλογος φυσικός. Είναι κατ' εξοχήν ο αφηγητής που έμεινε πιστός ως το τέλος στο μυθιστόρημα της παράδοσης. Αφηγείται αυτό που φαίνεται, δεν ζητάει ν' αποκαλύψει το βάθος των πραγμάτων, τη σκοτεινή και διαπέραστη νύχτα της ανθρώπινης ψυχής. Αυτό δε σημαίνει βέβαια ότι ο Ξενόπουλος έμεινε αδιάφορος στις προσπάθειες που έγιναν την τελευταία εικοσαετία για την ανανέωση της πεζογραφίας μας και ιδιαίτερα του μυθιστορήματος την τελευταία εικοσαετία.

³⁴ Στέλιος Ξεφλούδας, «Γρηγόριος Ξενόπουλος [λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σσ. 193-194.

Αντίθετα πάντα έδειξε αγάπη και κατανόηση για τους νεώτερους συγγραφείς και το έργο τους [...]. Όμως ο ίδιος από ιδιοσυγκρασία, νομίζω, δεν αγαπούσε να κάνει άλματα, να ξεπερνάει το μέτρο [...]. Το μυθιστορηματικό Του (sic) έργο από μια ωρισμένη πλευρά βοήθησε όχι λίγους απ' τους νεώτερους μυθιστοριογράφους να βρουν και να προχωρήσουν στο δρόμο τους και αποτελεί αναντίρρητα τον πρώτο σταθμό της μυθιστορηματικής μας λογοτεχνίας, που έχει για θέμα της την απεικόνιση της ζωής της αστικής κοινωνίας.»

Την ίδια στιγμή, ο Κ. Ουράνης αναφέρεται σε μίαν αναγνωστική εμπειρία της παιδικής του ηλικίας, με πρωταγωνιστή τον Ξενόπουλο-Φαίδωνα στο περιοδικό *Η Διάπλασις των Παίδων*. Με νοσταλγία δε ανατρέχει στην πρώιμη φιλοδοξία του που τον ώθησε να τρέξει να αγοράσει, «άμα τη εκδόσει», ένα αντίτυπο με διηγήματα του συγγραφέα, το οποίο, όπως επισημαίνει, ήταν και το πρώτο ελληνικό βιβλίο της λογοτεχνικής του συλλογής³⁵.

Ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, πάλι, αξιολογεί θετικά τόσο την εμφάνιση του ζακυνθιολογικού στοιχείου στην αφηγηματογραφία του συγγραφέα όσο και την παράλληλη αναφορά του στην εν εξελίξει αθηναϊκή αστική ζωή³⁶:

«[...] όλο το έργο του Ξενόπουλου δεν είναι τίποτες άλλο παρά μια ακατανίκητη κι αξεθύμαστη νοσταλγία των πρώτων χρόνων, της εφηβείας», καθώς «το "πρώτον κινούν" στην παραγωγή του Ξενόπουλου, είναι η νοσταλγία της εφηβικής ηλικίας [...]».

Συνεχίζοντας, ο Ε. Π. Παπανούτσος στέκεται emphaticά στην ευρεία αναγνωσιμότητα του αφηγηματικού έργου του συγγραφέα. Κατ' αυτόν, ό,τι προσδίδει στον Ξενόπουλο ιδιαίτερη αξία, ως λογοτέχνη, είναι η εκπεφρασμένη πεζογραφικά πρόθεσή του να «καταδεχτεί» το «ακαλλιέργητο» αισθητικά λαϊκό κοινό³⁷:

«[...] δοκίμασε τούτη την πολύ μεγάλη και σπάνια ικανοποίηση: να τον διαβάζουν και να τον γνωρίζουν και οι λίγοι, οι καλλιεργημένοι, και το πολύ το

³⁵ Βλ. Κ. Ουράνης, «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σ. 194.

³⁶ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σσ. 194-196.

³⁷ Ε. Π. Παπανούτσος, «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία...* ό.π., σσ. 196-197.

πλήθος, οι απλοί άνθρωποι του λαού. Κατέβαινε —θα πείτε— έως το γούστο τους; Θυσίαζε κάποτε την ποιότητα για ν' αποκτήσει πυκνότερο αναγνωστικό κοινό: Καταδαπανούσε τις δυνάμεις του σε έργα ελαφρά που δεν θ' ανθέξουν στο πέρασμα του χρόνου; Ίσως. Όμως μόνο να τον εγκωμιάσει κανείς μπορεί που νοιάσθηκε με αγάπη και τη μεγάλη μάζα του λαού μας και της χάρισε απλόχερα τα δώρα του ταλέντου του. Αυτή την καταδεχτικότητα του μ' ευγνωμοσύνη την είδαν οι απλοί άνθρωποι. Έγινε ο δημοτικότερος από τους άξιους συγγραφείς του καιρού μας. Και αυτό δεν είναι καθόλου μικρό κατόρθωμα.»

Στη συνέχεια των αφιερωματικών αυτών σελίδων, ο Θανάσης Πετσάλης-Διομήδης, θεωρώντας το έργο του Ξενόπουλου «παραγκωνισμένο» προς το παρόν, αναγνωρίζει ως δικαιότερο κριτή του το μέλλον³⁸:

«[...] Όταν ο χρόνος αποξέσει τις σκωρίες, σβύσει τα χλωμά και αποτυχημένα στο τόσο ογκώδες και πολυποίκιλο έργο του Ξενόπουλου —και θ' αποξέσει πολλά, πάρα πολλά— όταν μείνει πια το καθαρό μέταλλο, η καθαυτό προσωπική του προσφορά στο βωμό των ελληνικών γραμμάτων [...] τότε θα πάρει και ο Γρηγόριος Ξενόπουλος τη θέση που του ταιριάζει, τη μεγάλη του θέση στο Πάνθεο των Ελλήνων δημιουργών του Λόγου και της Τέχνης. [...]»

Μια τέτοια «θέση» την δικαιούται ο συγγραφέας, κατά τον αρθρογράφο, γιατί σε αυτόν:

«[...] χρωστάμε την αναγέννηση του πεζού λόγου. Μετά τον Βιζυηνό και τον Παπαδιαμάντη ο Ξενόπουλος είναι ο τρίτος κορυφαίος της νεοελληνικής πεζογραφίας, δημιουργός και πλάστης, πρόδρομος και πρόγονος. Είτε το θέλουμε, είτε όχι, απ' αυτούς τους τρεις ξεκινάμε οι άλλοι όλοι [...] Για να συνοψίσει κανείς την τεράστια προσφορά του Ξενόπουλου στον σύγχρονο ελληνικό πνευματικό πολιτισμό πρέπει να σημειώσει ότι πρόσφερε τρία ή τέσσερα μυθιστορήματα από τα καλύτερα [...] μερικά διηγήματα υποδειγματικά, γραμμένα όλα σε μια γλώσσα δουλεμένη μ' αισθητήριο αλάθητο, και προπάντων ότι με ολόκληρο το έργο του εδημιούργησε και εστερέωσε την πρώτη αληθινή παράδοση πεζού λόγου στον τόπο μας. [...]»

³⁸ Θανάσης Πετσάλης-Διομήδης, «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σ. 197.

Πολύ ενδιαφέρουσα, όμως, είναι και η «εξομολόγηση» του Άγγελου Τερζάκη ως προς τη συμβολή της δημιουργικής πεζογραφίας του Ξενόπουλου στη νεοελληνική λογοτεχνική ιστορία. Εδώ, η καλλιτεχνική αξία του έργου του συγγραφέα παραμένει δεδομένη, ακόμη και αν αυτό βρίσκεται σε ανακολουθία με την κοινωνική στιγμή³⁹:

«Τώρα που ο Ξενόπουλος δεν είναι πια ανάμεσά μας, τώρα που η μορφή του και το έργο του, αρχίζουνε να γίνονται ιστορία, καταλαβαίνω πως δεν μπορώ να σταθώ μπροστά τους αντικειμενικά. Και να γιατί επιτρέπω στον εαυτό μου να γράψω τις αράδες τούτες στο πρώτο πρόσωπο. Είναι έτσι πιο ειλικρινείς, δεν προφασίζονται την κριτική ψυχραιμία.

Το διάβασμα του Ξενόπουλου έχει δεθεί μέσα μου με τις τρυφερές θύμησες της νιότης. Ονειροπόλησα κι εγώ τις ηρωίδες του, αναζήτησα μέσα στις μαθητικές και τις φοιτητικές γνωριμιές μου τ' αντίτυπά τους, κι ένιωθα συχνά γύρω μου τ' αχνάρια που είχε σχεδιάσει εκείνος πάνω στην κινητή άμμο της ζωής. Ενόσω ζούσε ο Δάσκαλος, πολλές φορές, είν' αλήθεια πάσχισα να εξαντικειμενικευτώ, να κοιτάξω το έργο του μ' απάθεια και ψυχραιμία. Θαρρώ πως δεν το κατόρθωσα απόλυτα ποτέ,—δε λυπάμαι γι αυτή μου την αδυναμία. Τα έργα που διαβάσαμε στη νιότη μας είναι κομμάτια από τη ζωή μας. Κομμάτι από τη ζωή μας είταν κι ο Ξενόπουλος, γι' αυτό νιώθουμε τώρα την έλλειψή του έτσι βαρειά.

Αφηγητής. Ω! τί ωραίος αφηγητής μιας εποχής που κυλούσε άνετα, και που μπορούσε να επιβάλλει τάξη στο χάος του κόσμου. Κανένας από τους Έλληνες πεζογράφους δε γνώρισε όπως αυτός την τέχνη να πειθαρχεί το υλικό του, να δίνει όχι μόνο την αρχιτεκτονική συμμετρία —που μπορεί σ' αλλωνών τα χέρια να γίνεται κάποτε γεωμετρικά ψυχρή— παρά τη χάρη, την κομψότητα, το ανάλαφρο εκείνο περπάτημα που μετουσιώνεται για τον αναγνώστη σε γοητεία. Μιλήσανε για την "οικονομία" των έργων του, στο μυθιστόρημα και στο θέατρο. Φοβάμαι πως η λέξη, μονάχη της, δε μπορεί να εξηγήσει το θέλγητρο που αναδινόταν από ένα του κεφάλαιο ή από μια του θεατρική πράξη. Και σήμερα, αυτό το γνώρισμα είναι που τα συντηρεί, ένα γνώρισμα καλλιτεχνικής ζωής, που δεν είναι ανάγκη —ο ίδιος είναι η απόδειξη— να συμβαδίζει με την κοινωνική πραγματικότητα της ώρας [...]. Ο Ξενόπουλος διέθετε μια μαγεία δική του, ήσυχη, λαγυρή, νοικοκυρεμένη καθώς και η εποχή του. Άσπρο τραπεζομάντηλο, λιοπερίχυτη μέρα, φρούτα που ροδίζουν στο καθαρό πιάτο, και δυό μάγουλα κοριτσιού μέσα στο αστικό σπίτι, που

³⁹ Άγγελος Τερζάκης, «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σσ. 198-199.

αντιφεγγίζουν από το ξάφνιασμα της ζωής! Α ναι! και δυο ματάκια έξυπνα, ανυπόμονα, πονηρά. Αυτές είναι οι καλλίτερες στιγμές του. Κι αν λογαριάσουμε την εξέλιξη του κόσμου: οι ανεπανάληπτες. [...]»

Ο Γ. Χατζίνης, ακολουθώντας, αποδίδει στη λαϊκότητα της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου την αρνητική κριτική που κατά καιρούς δέχθηκε⁴⁰:

«[...] ο πρώτος λόγος που όλοι μπορεί να τον αναγνωρίζουν πατέρα της πρόζας και του θεάτρου μας, αλλά πολύ λίγοι ήταν διατεθειμένοι να παραδεχτούν τη μεγαλωσύνη του [...]» είναι το ότι ο ίδιος «[...] δεν υπήρξε ποτέ πρόβλημα για τους κριτικούς του, κ' οι κριτικοί έχουν συνήθως μίαν αδυναμία για τους συγγραφείς-προβλήματα. [...] Ο άλλος λόγος είναι ίσως γιατί πολύ επανέλαβε και πολύ εκλαϊκεί τον εαυτό του. [...]».

Αναγνωρίζοντας, επίσης, στον Ξενόπουλο το «πάθος» να «[...] διαβαστεί από τους πολλούς, να συγκινήσει, να επηρεάσει το μεγάλο κοινό [...]», ο κριτικός προτείνει, προκειμένου να γνωρίσουμε πραγματικά τον συγγραφέα, να τον «[...] αναζητήσουμε μέσα στα έργα του—η ρήνεις—δεκαπέντε, είκοσι— αυτά που τον εκφράζουν ολόκληρο [...]», αγνοώντας τα υπόλοιπα. Μέσα από αυτά θεωρεί πως το έργο του Ξενόπουλου μπορεί πραγματικά να «[...] καθρεφτίζει μίαν ολόκληρη εποχή που την προβάλλει ολοζώντανη μπροστά μας [...]» και παράλληλα να «[...] εκφράζει μια νοοτροπία, μια ιδιοσυγκρασία, που τα καλλιτεχνικά της μέσα είναι καταπληκτικά. [...]»

Αλλά και ο Αιμίλιος Χουρμούζιος, λησμονώντας τον πρότερο ρόλο του, δηλαδή του κατήγορου της «ακαδημαϊκής τέχνης» του Ξενόπουλου, τάσσεται τώρα μάλλον υπέρ αυτής και θεωρεί τον συγγραφέα ως⁴¹:

«[...] τον άνθρωπο που εμόχθησε πολύ να “εκλαϊκώσει” τη λογοτεχνία σε μια εποχή που η επαφή του του μεγάλου κοινού με τα γράμματα και με την τέχνη ήταν ακόμη αδιανόητη. Έμεινε, θεληματικά ίσως, στο επίπεδο εκείνο που ήξερε πως θα συναντούσε την ψυχή του έθνους του. Εδαπάνησε το τάλαντό του και είχε πλούσια ανταμοιβή την αγάπη και την αναγνώριση από το πλατύτερο αναγνωστικό κοινό που ευτύχησε να συναντήσει ποτέ Έλλην συγγραφέας. Με

⁴⁰ Γ. Χατζίνης, «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σ. 200.

⁴¹ Αιμίλιος Χουρμούζιος, «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σσ. 200-201.

τον Ξενόπουλο, σαν πρώτο, απαραίτητο, σκαλοπάτι μπορέσαμε να ανεβούμε τους άλλους αναβαθμούς της πεζογραφίας μας. Ο Ξενόπουλος δεν θέλησε να επιχειρήσει την ανοδική αυτή πορεία. Υποπτεύομαι πως σε τούτη την αυτοκαταδίκη κρύβεται περισσότερη θυσία, ίσως και βαθειά αγάπη προς το κοινό που εδημιούργησε, παρά αδυναμία. Ο Ξενόπουλος λησμονούσε συχνά την Τέχνη αλλά δεν ελησμόνησε ποτέ τους ανθρώπους του, τον κόσμο του, τη ζωή τους και τον πόνο τους. Έγινε ο κατ' εξοχήν ηθογράφος της ελληνικής ζωής και στο μυθιστόρημά του και στο θέατρό του. Δεν έχω την εντύπωση πως η ελληνική γραμματολογία θα σταματήσει, έπειτα από χρόνια, για πολύ στο όνομα του Γρηγορίου Ξενοπούλου. Όμως οι μελετητές του ελληνικού χαρακτήρα θα πορίζονται πάντοτε από το έργο του τις εγκυρότερες και τις πιο αξιόπιστες πληροφορίες.»

Ο Γ. Δέλιος, τέλος, νεότερος πεζογράφος, εκφραστής των εσωτερικών χαμηλών αφηγηματικών τόνων, θεωρεί πως μέσω του έργου του Ξενόπουλου⁴²:

«[...] έλαβε υπόσταση η ιδέα μιας προσπάθειας ακατάβλητης και εξακολουθητικής στην καλλιέργεια του έντεχνου λόγου», αποδίδοντας στον συγγραφέα τον ρόλο εκείνου που «[...] καλλιέργησε διανοητικά και πνευματικά σα να όπλισε και να προετοίμασε έναν κόσμο για τις μεγαλύτερες και γενναιότερες δημιουργικές εξορμήσεις».

⁴² Γ. Δέλιος, «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σ. 201.

3.32.3

Το αφιέρωμα του περιοδικού *Ελληνική Δημιουργία*

Την ίδια χρονική στιγμή που γίνεται το «μικρό» αφιέρωμα της *Νέας Εστίας* στον Γρ. Ξενόπουλο, το περιοδικό *Ελληνική Δημιουργία* του Σπύρου Μελά αφιερώνει στον συγγραφέα πολυσέλιδο τεύχος κατά την 1η Φεβρουαρίου του 1951⁴³. Η ύλη του καλύπτεται από κείμενα που αφορούν τον Ξενόπουλο και από τη στήλη «Το Δεκαπενθήμερο» (σε μερικά σημεία της οποίας σχολιάζεται επίσης το «παρασκήνιο» της κηδείας του).

Το αφιέρωμα ανοίγουν το γνωστό ποίημα του Κ. Παλαμά *Στέλλα Βιολάντη*⁴⁴, σίχοι του Ρ. Φιλύρα αφιερωμένοι στον Ξενόπουλο⁴⁵ και το στιχούργημα του Αρ. Προβελέγγιου *Στη Φωτεινή Σάντρη*⁴⁶.

Ο διευθυντής του περιοδικού Σπύρος Μελάς αξιολογεί, στη συνέχεια, τη συμβολή του Ξενόπουλου ως επαγγελματία-συγγραφέα στη δημιουργία ενός ευρέως αναγνωστικού κοινού για τη νεοελληνική λογοτεχνία, με άξονα το κλασικό ρεαλιστικό πρότυπο. Αν και η σύγκριση του συγγραφέα, ως διηγηματογράφου, με ξένους εκπροσώπους του είδους είναι μάλλον απορριπτική για τον Ξενόπουλο, ιδιαίτερα θετική εμφανίζεται η προβολή της αστικής θεματικής της αφηγηματογραφίας του⁴⁷:

«[...] Οι απανωτοί τόμοι των διηγημάτων του τον ξεχωρίζουν αμέσως με τη συντομία και την αμεσότητα· με τη γοργή εξέλιξη· με το ζωντανό διάλογο· με την αποφυγή μεγάλων περιγραφών και την τεχνική πρόοδο. Είναι ο πρώτος, που κατάλαβε, ότι το είδος αυτό είναι σύντομη και περιεκτική εικόνα ζωής στο αποκορύφωμά της. Δεν είναι, βέβαια, Μωπασσάν, ούτε Τσέχωφ. Είναι όμως ένας μάστορης του είδους. Ένας σωστός διηγηματογράφος, που οι αφηγήσεις του έχουν αρχή, μέση και τέλος — ένα ζύγισμα, μια αρχιτεκτονική.

⁴³ Βλ. περ. *Ελληνική Δημιουργία*, έτ. Δ', τ. 7ος, τχ. 72, 01.02.1951, σσ. 163-235.

⁴⁴ Βλ. Κ. Παλαμάς, «Στέλλα Βιολάντη», περ. *Ελληνική Δημιουργία...*, ό.π., σ. 163.

⁴⁵ Βλ. Ρ. Φιλύρας, «[Στον Ξενόπουλο]», περ. *Ελληνική Δημιουργία...*, ό.π., σ. 164. Οι ίδιοι σίχοι έχουν δημοσιευτεί και στο *Αναμνηστικόν τεύχος για την θεατρική τριακονταετηρίδα του Γρηγορίου Ξενοπούλου, 1895-1925*, Τυπογραφικά Καταστήματα «Ακροπόλεως», 1925, σσ. 86-87.

⁴⁶ Βλ. Αρ. Προβελέγγιος, «Στη Φωτεινή Σάντρη», περ. *Ελληνική Δημιουργία...*, ό.π., σ. 172.

⁴⁷ Σπύρος Μελάς, «Γρηγόριος Ξενόπουλος (πεζογράφος-αφηγητής- δραματουργός)», περ. *Ελληνική Δημιουργία...*, ό.π., σσ. 165-170.

Αλλά και στα μυθιστορήματά του, τα πάμπολλα, πούβγαιναν το ένα πάνω στ' άλλο, μ' εκπληκτική γοργάδα, δίνει το μέτρο της τεχνικής του ικανότητας, με το στέρεο, το καθαρό, και πολλές φορές δυνατό σχέδιο, με την ωραία υπολογισμένη εξέλιξη, με τους καλογραμμένους τύπους, με το λιτό και κυριολεχτικό ύφος. Η επαφή του "μικρού τεχνίτη" με τον αναγνώστη εδώ είναι τέλεια. Τα δωλώματα είναι πολλά και τεχνικά. Εφαρμόζει (χωρίς ίσως να την ξαίρει) την συνταγή του "εξωτερικού διαφέροντος" που ο μεγάλος Ρώσος κριτικός Μπιλίνσκυ⁴⁸ έδινε στους μυθιστοριογράφους του καιρού του. Και το μεγαλύτερο απ' όλα (τα δωλώματα) είναι ο ρεαλισμός του. Οι εικόνες που του παρουσιάζει είναι γνώριμες, της άμεσης και χειροπιαστής, της πιο συνηθισμένης πραγματικότητας. Για πρώτη φορά ο έλληνας νοικοκύρης των πόλεων βλέπει τον εαυτό του πολιτογραφημένο στην τέχνη του αφηγηματικού λόγου. Σπουδαίος νεωτερισμός! Επί τέλους υπάρχει ένας συγγραφέας και γι' αυτόν! [...]

Υπερασπιστική γραμμή ακολουθεί, επίσης, ο Μελάς και για την επιφυλλιδογραφία του Ξενόπουλου, παρομοιάζοντας την περίπτωση του με αυτήν του Γάλλου Balzac:

«[...] Οι Φαρισαίοι πνευματοκάπηλοι ξενίστηκαν που έγραψα, ότι ο Ξενόπουλος, βιοπαλαιώντας, αναγκάστηκε να γράφει τα μυθιστορήματά του σ' επιφυλλίδες στις εφημερίδες! Είχε "θέματα", τα παρουσίαζε, διάλεγαν του παράγγελναν, εκτελούσε. Τί το ατιμωτικό ή το εξευτελιστικό σ' αυτό; Αγνοούν, ότι ο Μπαλζάκ συναγωνιζότανε τους χειρότερους επιφυλλιδογράφους της εποχής του; Ευτυχώς ο Ξενόπουλος δεν είχε αντίπαλους σ' αυτή τη δουλειά. Κι έτσι δεν αναγκάστηκε να "χαμηλώσει" ακόμα περισσότερο. [...]

Δεν θα πρέπει, ωστόσο, να μας διαφεύγει πως, παρά τη θετική αξιολόγηση του αφηγηματικού έργου του Ξενόπουλου που επιχειρείται στο άρθρο του Μελά, η δημιουργική κατάθεση του συγγραφέα στη νεοελληνική δραματογραφία θεωρείται σημαντικότερη από την αντίστοιχη συμβολή του στην αφηγηματογραφία.

Στο άρθρο, πάλι, του Δ. Α. Κόκκινου, η συμβολή του συγγραφέα στην εξέλιξη της νεοελληνικής αφηγηματογραφίας αναγνωρίζεται σε σχέση με την «αναγωγή» της

⁴⁸ Ως γνωστόν, ο Ρώσος κριτικός της λογοτεχνίας και φιλόσοφος Visarion Belinskij (1811-1848), μεταξύ άλλων, κηρύσσει τη «στράτευση» της ρωσικής λογοτεχνίας στον αγώνα κατά του τσαρισμού, θεωρώντας ότι η λογοτεχνική γραφή μπορεί να συμβάλλει στην προώθηση κοινωνικών σκοπών, έστω και σε βάρος των αισθητικών της αξιών. Τη θεωρία του επικαλούνται αργότερα οι υπέρμαχοι του σοσιαλιστικού ρεαλισμού.

επαρχιακής ηθογραφίας του σε σύγχρονο μυθιστόρημα, ενώ θετική κρίνεται και η επιρροή που έχει δεχθεί από τους Γάλλους μυθιστοριογράφους του 19ου αιώνα αλλά και τον L. Tolstoi (χαρακτηριστικά, μάλιστα, αναφέρονται η *Μαργαρίτα Στέφα* και οι *Πλούσιοι και Φτωχοί*). Ακόμη, κατά τον αρθρογράφο, ο Ξενόπουλος είναι αυτός που έδωσε την τελειότερη μορφή στη νουβέλλα (με ενδεικτικά παραδείγματα τα έργα *Έρωσ εσταυρωμένος* και *Κόκκινος Βράχος*), ενώ η επίδραση στον συγγραφέα από τον τόπο καταγωγής του, τη Ζάκυνθο, αναδεικνύεται ως βασικό συστατικό χαρακτήρα του έργου του, ακόμη και στα σημεία όπου η μυθοπλασία τοποθετείται στην Αθήνα⁴⁹.

Ακολουθως, από τον Θανάση Πετσάλη-Διομήδη, ο Ξενόπουλος αναφέρεται ως⁵⁰:

«[...] ο “πατέρας ποταμός”, που έδωσε ζωή και γονιμοποίησε τον χέρσο τόπο του νεοελληνικού μυθιστορήματος [...] ένας της γενεάς του ‘80, που ξεπέρασε τα πλαίσια του ρωμαντισμού και του πεισιθανατισμού της παλιάς αθηναϊκής σχολής, και στον πεζό λόγο έκαμε ό,τι έκαμαν στην ποίηση [...] ο Παλαμάς και ο Δροσίνης. [...]».

Η διαφορά που διέπει, από πλευράς λογοτεχνικής αξίας, την ποιητική και την πεζογραφική παράδοση με την οποία έρχεται σε επαφή ο συγγραφέας, λειτουργεί, τελικά, υπέρ του:

«[...] στην ποίηση υπήρχε κιόλας μια τεράστια εθνική παράδοση δημοτικού τραγουδιού και ο κύκλος των Ακριτικών και οι Ερωτόκριτοι και τα θαυμαστά άλλα, στον πεζό λόγο τί έβρισκε ο Ξενόπουλος ως γνήσια ελληνική παράδοση; Τίποτα. “Η Ορφανή της Χίου”, “Η Ηρωίς της Ελληνικής Επανάστασεως”, “Η Πάπισσα Ιωάννα”, “Ο Θάνατος Βλέκας” στάθηκαν μεμονωμένες εκδηλώσεις. Ο Παπαδιαμάντης δεν είχε πατήσει ακόμα γερά στα δικά του χώματα. Μένει ο Βιζυηνός. Ρωμαλαίος δημιουργός, που αυτός δεν πρόφτασε να ολοκληρωθεί. [...] Από τις σελίδες αυτές κάμποσες εκατοντάδες —δεν είναι λίγο!— κάμποσες εκατοντάδες θα μείνουν. Κι όταν λέω θα μείνουν, εννοώ όχι μόνο για να τέρπουν φιλιαναγνώστες. Τρία, τέσσερα, ίσως και πέντε μυθιστορήματα του

⁴⁹ Βλ. Δ. Α. Κόκκινος, «Γρηγόριος Ξενόπουλος», περ. *Ελληνική Δημιουργία...*, ό.π., σ. 171.

⁵⁰ Θανάσης Πετσάλης-Διομήδης, «Γρηγόριος Ξενόπουλος», περ. *Ελληνική Δημιουργία...*, ό.π., σσ. 199-203.

Ξενόπουλου, δέκα ή δεκαπέντε διηγήματά του μένουν από τα καλύτερα της νεοελληνικής Γραμματολογίας [...] Είτε ηθογραφικό είναι το περιεχόμενο των πεζογραφημάτων του —ζακυνθινό ή αθηναϊκό αστικό— είτε ψυχογραφικό, είτε κοινωνικό με θέση, είτε όποιο άλλο —γιατί όλα τα δοκίμασε, σε όλα έδωσε άρτια κομμάτια— ο Ξενόπουλος στάθηκε οδηγός και πρωτεργάτης. Προπάντων με το αθηναϊκό του μυθιστόρημα, το αστικό —“Πλούσιοι και Φτωχοί”, “Τίμιοι και άτιμοι”, ο “Κοσμάρης”, η “Τρίμορφη γυναίκα”, ο “Κατήφορος”, τα άλλα— άπλωσε, άνοιξε μια πλατεία λεωφόρο, που κανείς πεζογράφος ως τότε —περίεργο φαινόμενο— δεν την είχε ακολουθήσει [...] Ο Ροΐδης στα “Συριανά” του “Διηγήματα” πήγε να την πλησιάσει, μα δεν είταν πεζοπόρος με πνοή, το μυαλό του προπορευόταν, η ανάσα του κοντή και κοβόταν —ο Χρηστομάνος με την “Κερένια Κούκλα” μια εξαίρεση— ο Χατζόπουλος ήρθε πιο ύστερα. Ο Ξενόπουλος πάτησε σταθερά, σίγουρα, από την αρχή, και τράβηξε ακούραστα επί εξήντα πέντε χρόνια. [...] Βιζυηνός, Παπαδιαμάντης, Ξενόπουλος, ο καθένας με την ιδιοσυγκρασία του, ο καθένας με τον τρόπο του, ο καθένας με την εποχή του, είναι οι τρεις κύριοι σταθμοί της πεζογραφίας μας. Ο Βιζυηνός πέθανε πρόωρα. Ο Παπαδιαμάντης και ο Ξενόπουλος στέκουν στην κορυφή και στη βάση της νεοελληνικής πεζογραφίας. [...]»

Το θέμα δε της δυσμενούς κριτικής που είχε δεχθεί ο Ξενόπουλος, ο αρθρογράφος το «παρακάμπει»... Γράφει χαρακτηριστικά:

«[...] μικρολόγοι άνθρωποι, δύσπεπτοι κριτικοί, θα βρουν πολλά να προσάψουν στον Γρηγόριο Ξενόπουλο. Κανείς δεν αμφισβητεί τα τρωτά του. Ποιος δεν έχει; Και ποιος μεγάλος δεν έχει ; [...]».

Από την άλλη, κατά τον Ζακύνθιο Κώστα Καιροφύλλα, η αφηγηματική εμπλοκή του συγγραφέα με την αθηναϊκή πραγματικότητα προσδιορίζεται ως λιγότερο βιωματική και μάλλον «εγκεφαλική». Ωστόσο, η κριτική καταξίωσή του θεωρείται δεδομένη, αφού στον Ξενόπουλο αναγνωρίζεται ένα, σχεδόν «μπαλζακικό», φαντασιακό δυναμικό⁵¹:

«Τα ζακυνθινά του έργα είναι εικόνες ζωής που γνώρισε, που την έζησε ή τη μελέτησε και την έκαμε δική του από αφηγήσεις παλαιότερων Ζακυνθινών [...]. Το αθηναϊκό του έργο δεν έχει τόσο μεγάλη τελειότητα κι έλξη, γιατί ο Ξενόπουλος δεν έζησε την αθηναϊκή ζωή [...]· επομένως οι ήρωες των

⁵¹ Κώστας Καιροφύλλας, «Ο ζακυνθινός Ξενόπουλος», περ. *Ελληνική Δημιουργία...*, ό.π., σσ. 207-208.

αθηναϊκών του μυθιστορημάτων είναι εγκεφαλικά συλλήψεις, δημιουργήματα της γόνιμης φαντασίας του, που μόνο μ' εκείνη του Μπαλζάκ μπορεί να παραβληθώ [...]. Αυτό εξηγεί την επιτυχία των ζακυνθινών έργων του [...] και τη ζωτικότητα των, γιατί τα Ζακυνθινά του έργα, ακόμη κι η "Μαργαρίτα Στέφα" που είναι γραμμένη σε καθαρεύουσα, διαβάζονται και σήμερα με ενδιαφέρον, όπως διαβάζονται τα έργα του Μπαλζάκ. [...]

Στο άρθρο του Γ. Πράτσικα, που έπεται, ο Ξενόπουλος αναφέρεται ως⁵²:

«[...] ο αγαπημένος του κοινού και προ πάντων των γυναικών, ο πρωτεϊκός συγγραφέας που ήξερε με το γλαφυρό ύφος του και τις "ιστορίες" του να συγκινεί και να συναρπάζει τα πλήθη. [...]».

Ως παραδείγματα τέτοιας «εμπνευσμένης» αφηγηματογραφίας μνημονεύονται η *Λάουρα*, η *Τερέζα Βάρμα Δακόστα*, οι *Πλούσιοι και φτωχοί*, ο *Κακός δρόμος*, η *Αναθρεφτή* και το *Ζακυνθινό μαντήλι*. Μάλιστα, με επίκεντρο το τελευταίο, εξαιρείται η ικανότητα του Ξενόπουλου να διασώζει το πλούσιο λαογραφικό υλικό της Ζακύνθου.

Εν συνεχεία, ο Άγγ. Φουριώτης επιχειρεί έναν σύντομο «απολογισμό» της συνολικής πνευματικής δημιουργίας του Γρ. Ξενόπουλου⁵³. Αρχικά, παραθέτει σύντομο εργογραφικό σημείωμα· εδώ αναφέρει (ως πρώτη ενότητα «Διηγήματα»), εννέα από τις έντεκα συγκεντρωτικές εκδόσεις της διηγηματικής παραγωγής του συγγραφέα, παραλείποντας την αλεξανδρινή έκδοση της συλλογής *Ο Μινώταυρος κι άλλα νέα διηγήματα (1921-1924)*, του 1925, και την τελευταία, *Αθανασία κι άλλα 24 διηγήματα*, του 1944. Όσον αφορά τα έργα που εκδόθηκαν αυτοτελώς (επτά συνολικά), αναφορά γίνεται μόνο σε τρία. (Δεν αναφέρονται τα διηγήματα: *Ελληνικού αγώνος το τριακοσιάδραχμον*, *Μητριά*, *Ο κακός δρόμος*, *Πώς πολεμούν*). Στην ίδια ενότητα αναφέρονται ως «διηγήματα», και τα μυθιστορήματα *Άνθρωπος του κόσμου* και *Νικόλας Σιγαλός*.

Στη δεύτερη ενότητα («Μυθιστορήματα»), αναφέρεται μόνον η *Μαργαρίτα Στέφα*, ενώ σε μίαν τρίτη που καταχωρείται ως («Ηθογραφία») αναφέρονται δέκα αφηγήματα: *Ο Κόκκινος Βράχος*, *Η τιμή του αδελφού*, *Ο Πόλεμος*, *Λάουρα*, *Ισαβέλλα*, *Η αδελφούλα μου*, *Αφροδίτη*, *Ο κόσμος κι ο Κοσμάς*, *Η τρίμορφη γυναίκα*, *Αναδυομένη*. Εδώ, μάλιστα, ο Φουριώτης αναφέρεται σε ένα επιπλέον έργο με τον τίτλο *Το κορίτσι που σκοτώνει*, εκλαμβάνοντας ως τέτοιο τον επίτιτλο της *Λάουρας*.

⁵² Γ. Πράτσικας, «Μια ζωή κι ένα έργο», περ. *Ελληνική Δημιουργία...*, ό.π., σσ. 209-212.

⁵³ Βλ. Άγγ. Φουριώτης, «Εξήντα πέντε χρόνια αφιερωμένα στα Γράμματα», περ. *Ελληνική Δημιουργία...*, ό.π., σσ. 209-212.

Τέλος, σε τέταρτη ενότητα (με τίτλο «Κοινωνική τριλογία») αναφέρονται τα αφηγήματα: *Πλούσιοι και φτωχοί – Τίμιοι και άτιμοι – Τυχεροί και άτυχοι, Ο Κοσμάκης (Το πρωτοξύπνημα – Το κέντρον – Τελευταία όνειρα – Ο γυρισμός), Ο κατήφορος, Ανάμεσα σε τρεις γυναίκες*. Σημειώνεται, επίσης, το γεγονός της κυκλοφόρησης των έργων του συγγραφέα από τον Ι. Δ. Κολλάρο με τίτλο «Άπαντα Γ. Ξενοπούλου» και με έτος έναρξης το 1919.

Προχωρώντας, ο αρθρογράφος επιχειρεί να «τοποθετήσει» τον συγγραφέα στα ιστορικά συμφραζόμενα της εποχής του και επισημαίνει την πρώιμη λογοτεχνική αξία των έργων του, τον ρεαλισμό της γραφής του και τον κοινωνιολογικό του προβληματισμό. Παράλληλα, παραπέμποντας στο έργο του Flaubert φαίνεται να αποδίδει στα ξενοπουλικά κείμενα και «ηθικοπλαστική» διάσταση:

«[...] Ο Ξενόπουλος παρουσιάστηκε στη νεοελληνική λογοτεχνία, σ' εποχή που αυτή, παρά το σάσισμά της απ' τις καινούργιες γνωριμίες (που δεν ήξερε ποια να πάρει για οδηγό) πλησίαζε κάπως την ευρωπαϊκή, με σκοπό να ξεφύγει απ' την ψεύτικη ζωή που ζούσε, για ν' αγκαλιάσει τον πλατύτερο ορίζοντα των αληθινών ιδεών και της Τέχνης. Ο Ξενόπουλος, απ' την πρώτη του εμφάνιση, δείχνει καθαρά, πως θα δώσει στην ελληνική λογοτεχνία σχήμα καθορισμένο και στηριγμένο στην ελληνική πραγματικότητα. Αρχίζει την πεζογραφία του με πλήθος ηθογραφικά διηγήματα κι αυτά τον φέρνουν, ως το επαρχιακό ηθογραφικό έργο "Μαργαρίτα Στέφα". Στην αρχή σημειώνει αποτυχίες κι επιτυχίες. [...] Οι ήρωες του πολύπλευρου έργου του, κινούνται από εξαιρετικές ψυχοσυνθέσεις, γιατί θίγουν ισχυρές κοινωνιολογικές θέσεις (στα ζητήματα που τους απασχολούν), ποτισμένες από ανθρωπιστικές ιδέες και αρχές. Στο έργο του η ζωή κυλάει συνέχεια. Μια ακόμα απόδειξη, πως ο δημιουργός δεν είναι απλός διαβάτης, πως ξέρει, ότι όσα την απασχολούνε —ωραία ή άσχημα— πρέπει να γίνονται παράδειγμα. [...] Ο Ξενόπουλος στάθηκε πάντα αισιόδοξος και πίστεψε, πως το αγαθό νικάει πάντα στο τέλος. Απ' την αρχή αυτή ξεκινώντας —ως ανθρωπιστής που στάθηκε σ' όλη του τη ζωή— για να πετύχει την καλύτερευση του ανθρώπου τον παραδειγματίζε, προτάσσοντάς του την αρνητική πλευρά της ζωής· έκανε ό,τι ο Φλωμπέρ με την "Έμμα" του. Όταν δείχνεις το αποτέλεσμα του κακού, κάνεις τον άνθρωπο —με την κατάλληλη αγωγή— να το αποφεύγει. [...]»

Ενδιαφέρουσα, ακόμη, είναι η άποψη του Φουριώτη για τη συμβολή της αφηγηματογραφίας του Ξενοπούλου στην υπόθεση της καθιέρωσης της δημοτικής και στη (μέσω του γλωσσικού τυπικού της) διαμόρφωση του αστικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα:

«[...] Σιγά-σιγά απλοποιεί το γλωσσικό του σύστημα, έτσι που στο τέλος να βρει τον τύπο της αστικής αθηναϊκής γλώσσας και να δημιουργήσει και την παράδοση του αστικού μυθιστορήματος.»

Επιπλέον, ο κριτικός επικαλείται απόψεις για το αφηγηματικό έργο του συγγραφέα που έχουν διατυπωθεί εκ μέρους Ευρωπαίων νεοελληνιστών της περιόδου, όπως του P. van Tieghem και του Al. Steinmetz:

«[...] αν βάλουμε τον Χάουπμαν στη Σιλεσία και τον Ξενόπουλο στη Ζάκυνθο, θα τους δούμε να ενώνονται με τον ρεαλιστικό νατουραλισμό και να μας διδάσκουν πρώτοι το ευαγγέλιο του ανθρωπιστικού σοσιαλισμού [...]», σημειώνει χαρακτηριστικά.

Η «ηθογραφία» του Ξενόπουλου, κατά τον αρθρογράφο, αποκτά κοινωνικό περιεχόμενο με την «κοινωνική τριλογία» του *Πλούσιοι και φτωχοί – Τίμιοι και άτιμοι – Τυχεροί και άτυχοι*, στην οποία ο συγγραφέας, έστω κι αν ο ίδιος δεν το παραδέχεται, παίρνει «θέση» απέναντι στα κοινωνικά προβλήματα. Μάλιστα, στο σημείο αυτό, ο Φουριώτης παραπέμπει και στο μυθιστόρημα *Μαργαρίτα Στέφα*, όπου θεωρεί πως ο Ξενόπουλος εμφανίζεται, επίσης, να παίρνει «θέση», «ανεβάζοντας», στο πλαίσιο της αφήγησής του, την άμαξα της μυθοπλαστικής του ηρωίδας από τα χαμηλά, της πόλης της Ζακύνθου, προς τα ψηλά, σηματοδοτώντας, δηλαδή, με αυτόν τον τρόπο, την υποχώρηση των ταξικών κοινωνικών «προλήψεων» και την επικράτηση της αστικής τάξης στη θέση της ξεπεσμένης αριστοκρατίας του νησιού.

Η αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου αποτιμάται και ως προς τη «λαογραφική» διάστασή της, ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει η θετική αναφορά που γίνεται σε σχέση με το «κυρίαρχο», θεματικά, ερωτικό στοιχείο της. Όπως αναφέρεται, ο Ξενόπουλος θεωρείται «ερωτικός συγγραφέας», υπό την προϋπόθεση πως

«[...] ο έρωτας, στο έργο του, είναι ένα μέσον για να προφυλάξει το άτομο απ' τις κοινωνικές πτώσεις, γιατί ακόμα κ' εκεί που μας τον περιγράφει πιο "ξετσιπίωτα" ("Κοσμάκης", "Τερέζα Βάρμα Δακόστα", "Κατήφορος", "Κακός δρόμος" κλπ.) ο αναγνώστης δεν πληγώνεται αισθητικά. [...]».

Από την άλλη, σε σχέση με τους ομοτέχνους του, ο Ξενόπουλος προσλαμβάνεται, ως

«[...] ο πιο συγχρονισμένος σε συνείδηση Έλληνας συγγραφέας [...]» και ταυτόχρονα ως αυτός που δεν «[...] παρασύρθηκε απ' τον κοσμοπολιτισμό», αλλά «παρέμεινε ένα απλό παιδί της πατρίδας του και προσπάθησε, ό,τι πήρε απ' την ξένη πνευματική παραγωγή (ειδικότερα απ' τον γαλλικό νατουραλισμό), να το απλοποιήσει από περιγραφές κι αναλύσεις, σύμφωνα με τις συνθήκες που επικρατούσαν σ' αυτήν. [...]».

Ακόμη, ο συγγραφέας αποτιμάται ως ο «"τολμηρός αγωνιστής"», ο οποίος

«[...] σ' εποχή (1890) που ο λαός τρεφόταν με κάθε είδους ληστογραφικά φυλλάδια, παραγνωρίζοντας τη νέα λογοτεχνία (ηθογραφική ή ατομιστική, λαογραφική ή αυτοβιογραφική, πρωτογονική ή μιμητική των διαφόρων ευρωπαϊκών τάσεων) τον έκανε να αγαπήσει τις αληθινές λογοτεχνικές δημιουργίες, γιατί καλλιέργησε τα φυσικά του χαρίσματα, μ' έργα βγαλμένα μες απ' το μεταλείο των Ζακυνθινών κι Αθηναϊκών του αναμνήσεων, προσθέσας και στο ενεργητικό του τ' αθηναϊκό μυθιστόρημα (με τη συμβολή των Χρηστομάνου, Νιρβάνα και Κόκκινου), αντιδρώντας προς τον επαρχιωτισμό που επικρατούσε στο διήγημα, όταν η Αθήνα, άρχισε να σχηματίζεται. [...]».

Ειδικά δε το μυθιστόρημα του Ξενόπουλου αναφέρεται ως αυτό που

«[...] οργανωμένο πάνω στην παράδοση του Μπαλζάκ και του Ντωντέ και θρεμμένο με τον σκληρό νατουραλισμό του Ζολά, στάθηκε, για καιρό, το υπόδειγμα του νεοελληνικού μυθιστορήματος, διδάσκοντας τους νεώτερους, πως για να γράψεις ένα μυθιστόρημα, εκτός απ' την ιδέα [...] χρειάζεται μαστοριά κι αδιάκοπη άσκηση. [...]».

Γενικά, ο Ξενόπουλος εκτιμάται από τον Φουριώτη ως ο μυθιστοριογράφος ο οποίος είναι και κριτικός για την εποχή του, μετατοπίζοντας

«[...] την νεοελληνική πεζογραφία απ' την επαρχία στην πρωτεύουσα, σκισάροντας την γύρω του ζωή, με συνείδηση, χωρίς να κάνει μόνο το κέφι του, αλλά και την δουλειά του. [...]».

Ιδιαίτερα σημαντική θεωρούμε, τέλος, την παρατήρηση του αρθρογράφου που αναφέρεται στη σχέση του συγγραφέα με τους νεότερους Έλληνες ομοτέχνους του:

«[...] όταν η μεσοπολεμική γενιά τον αντάμωσε, αν στενοχωρήθηκε, αν βρήκε τον ορίζοντά του στενό κι αν βάλθηκε να τον ξεπεράσει, σ' αυτό βοηθήθηκε κι απ' τον ίδιο, γιατί αυτός πρώτος πόθησε ευρύτερους πνευματικούς ορίζοντες και ήρωες πλουσιότερους εσωτερικά [...]», αναφέρεται emphaticά.

Στις επόμενες σελίδες, η Γεωργία Ταρσούλη αναφέρεται στο αφήγημα *Η αδελφούλα μου*, του 1890, εξήντα χρόνια μετά την πρώτη παρουσίασή του στο αναγνωστικό κοινό. Κατ' αυτήν, ο νεαρός, τότε, Ξενόπουλος⁵⁴:

«[...] ερχόταν με το πρωτότυπο μυθιστόρημά του να τινάξει στον αέρα όλο το συντηρητικό οικοδόμημα της "Διαπλάσεως των Παίδων". Γιατί "Η Αδελφούλα μου", μια τρυφερή οικογενειακή αφήγηση και τίποτε άλλο, όχι μόνο αγνοούσε τις απαράβατες ως τότε διδακτικές και ηθικοπλαστικές συνταγές της συγγραφής παιδικών αναγνωσμάτων, μα καινοτομούσε ριζοσπαστικά και στη γλώσσα. Ο συγγραφέας της δεν είχε μονάχα, αυτός πρώτος ανάμεσα σε τόσοι Νεοέλληνες πεζογράφους, την τόλμη να καταπιαστεί με το παιδικό μυθιστόρημα, ένα είδος που κανένας σοβαρός λογοτέχνης δεν έκρινε αξιό του, μα είχε και το θράσος θα λέγαμε να το γράψει στη δημοτική — πρώτος πάλι Νεοέλληνας συγγραφέας ύστερα απ' τον Ψυχάρη, που παρουσίαζε έργο γραμμένο στη ζωντανή γλώσσα του λαού.».

Στο ίδιο άρθρο σχολιάζεται και η υποδοχή που είχε το συγκεκριμένο διήγημα από τον εκδότη της *Διάπλασης*, όσον αφορά την τελική απόφαση για τη δημοσίευσή του:

«Μα ίσως μεγαλύτερη τόλμη να χρειάστηκε στο Νικόλαο Παπαδόπουλο, για να ριψοκινδυνεύσει τη φήμη και την υπόσταση του περιοδικού του, που έμπαινε στ' αυστηρά αστικά σπίτια της εποχής εκείνης, δημοσιεύοντας στη "Διάπλασι" του 1890 ένα μυθιστόρημα τόσο επαναστατικό στη γλώσσα και τόσο πρωτοποριακό στη μορφή. Σήμερα "Η Αδελφούλα μου" δεν είναι μονάχα ένα κλασσικό βιβλίο για παιδιά, μα κι ένα από τα ελάχιστα παιδικά μυθιστορήματα της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Ο μισός αιώνας και τα δέκα ακόμη χρόνια που πέρασαν από πάνω του δεν το έκαναν να χάσει τίποτε από τη λογοτεχνική και γλωσσική του αρτιότητα. [...]»

⁵⁴ Γεωργία Ταρσούλη, «Ο Ξενόπουλος της *Διαπλάσεως*», περ. *Ελληνική Δημιουργία...*, ό.π., σσ. 213-217.

Αλλά και ο Δ. Μάργαρης αναφέρεται, με χαρακτηριστικό τρόπο, σε ένα έργο δημοσιευμένο σχεδόν, εξήντα χρόνια πριν, ήτοι στη *Μαργαρίτα Στέφα* και στην «ιστορική» δημοσίευσή της στο περιοδικό *Εικονογραφημένη Εστία*⁵⁵:

«[...] Ο Ξενόπουλος στο αναγνωστικό κοινό της *Εικονογραφημένης Εστίας* ήταν γνωστός και είχε επιβληθή σαν από τους πιο δόκιμους νέους λογοτέχνες από το 1893, όταν άρχισε τον Ιούλιο του χρόνου εκείνου να δημοσιεύη στις στήλες της το περίφημο Ζακυνθινό ηθογραφικό του μυθιστόρημα "Μαργαρίτα Στέφα" που τ' αφιέρωνε στο Δημήτριο Βικέλα. Το μυθιστόρημα αυτό αν και από τα πρώτα του, τα νεανικά έργα, είναι το δυνατότερο σε περιγραφή και εικόνες, αλλ' αδικημένο από την καθαρεύουσα που είναι γραμμένο. Με τη "Μαργαρίτα Στέφα" ο Ξενόπουλος πρώτος ανέβαζε το ελληνικό μυθιστόρημα στην καθαρή αστική και κοινωνική ηθογραφία. Η εντύπωση που προκάλεσε στο φιλολογικό κόσμο τότε της πρωτεύουσας ήταν μεγάλη και ο Ξενόπουλος με το ζακυνθινό αυτό δημιούργημά του έκαμε την πιο μεγάλη φιλολογική του επιθυμία. [...]»

Από το αφιέρωμα δεν θα μπορούσαν να λείπουν οι απόψεις του Μαρίνου Σιγούρου, διατυπωμένες για πρώτη φορά με αφορμή τη θεατρική τριακονταετηρίδα του συγγραφέα στα 1925. (Εδώ διατυπώνονται για τέταρτη φορά, καθώς έχουν ήδη συμπεριληφθεί στο αφιερωματικό τεύχος του περιοδικού *Ιόνιος Ανθολογία* του 1939 και στην «έρευνα» της *Φιλολογικής Πρωτοχρονιάς* του 1949 με θέμα «Πώς βλέπει η εποχή μας τον Γρηγόριο Ξενόπουλο».

Ο Ανδρ. Καραντώνης, τέλος, θεωρεί τον συγγραφέα ως τον τελευταίο αντιπρόσωπο «[...] της μεγάλης γενεάς του πεζογραφικού δημοτικισμού [...]», ο οποίος ήταν «[...] ένας εξαιρετικός δημιουργός, από τους λίγους μέσα στη νεοελληνική λογοτεχνία [...]» και που «[...] έδωσε στην εποχή του πολύ περισσότερα απ' όσα της γύρευε και της πήρε για να δημιουργήσει. [...]», ως «"Πλάστης είδους", εγκαινιαστής και συνεχιστής λογοτεχνικών παραδόσεων που ακμάζουν στις ημέρες μας. [...]». Διαπιστώνει, επίσης, την «[...] ομόθυμη αναγνώριση της σπουδαίας συμβολής» του συγγραφέα «στην αναγέννηση της νεοελληνικής πεζογραφίας [...]», που εκδηλώνεται με αφορμή τον θάνατό του. Κατά τον εν λόγω κριτικό, συμβαίνει κάποτε⁵⁶

⁵⁵ Δ. Μάργαρης, «Ο Ξενόπουλος και η "Εικονογραφημένη Εστία"», περ. *Ελληνική Δημιουργία...*, ό.π., σσ. 229- 231.

⁵⁶ Ανδρ. Καραντώνης, «Το μυθιστόρημα του Ξενόπουλου», περ. *Ελληνική Δημιουργία...*, ό.π., σσ. 185-188.

«[...] να λέμε Ξενόπουλος και να έχουμε το αίσθημα πως το όνομα συνοψίζει τη νεοελληνική πεζογραφία, τουλάχιστον ως τα 1920. [...]»,

«αίσθημα» που, ωστόσο, ομολογεί ο Καραντώνης, πως δεν ανταποκρίνεται στην «κριτική αλήθεια των λογοτεχνικών μας πραγμάτων». Ας σημειώσουμε, εδώ, πως πολλές από τις απόψεις αυτές αποτελούν επανάληψη όσων έχουν διατυπωθεί από τον Καραντώνη στα 1937, στο περιοδικό *Τα Νέα Γράμματα*, με την ευκαιρία του εορτασμού των λογοτεχνικών πενήνταχρονων του Ξενόπουλου⁵⁷.

Το αφιέρωμα ολοκληρώνεται με στίχους του Χρ. Ζιτσαία για τον Ξενόπουλο⁵⁸ και την επαναδημοσίευση τεσσάρων αφηγημάτων του συγγραφέα. Πρόκειται για τη *Φούρκα*⁵⁹, του 1903, τους *Κελαϊδισμούς*⁶⁰, του 1911, τη *Σύντομη αυτοβιογραφία*⁶¹, του 1939, και το διήγημα *Ο τυπογράφος*⁶².

⁵⁷ Βλ. πιο πάνω, σσ. 240-244.

⁵⁸ Βλ. περ. *Ελληνική Δημιουργία...*, ό.π., σ. 235

⁵⁹ Βλ. ό.π., σσ. 195-198.

⁶⁰ Βλ. ό.π., σσ. 181-184.

⁶¹ Βλ. ό.π., σσ. 173-175. Βλ. και Βιβλιογραφία, σ. 395 αρ. 291.

⁶² Βλ. περ. *Ελληνική Δημιουργία...*, ό.π., σ. 204. Το διήγημα αυτό δεν αναφέρεται βιβλιογραφικά.

3.32.4.

Το δεύτερο αφιέρωμα του περιοδικού *Νέα Εστία*

Αφιερωμένο στον Γρ. Ξενόπουλο είναι το εκτενές χριστουγεννιάτικο τεύχος του περιοδικού *Νέα Εστία*, που κυκλοφορεί τον Δεκέμβρη του 1951⁶³, σχεδόν έναν χρόνο μετά τον θάνατο του συγγραφέα. Πολλές από τις απόψεις που καταγράφονται στο συγκεκριμένο τεύχος έχουν διατυπωθεί και παλαιότερα, και συχνά αφορούν το σύνολο του ξενοπουλικού έργου. Από τη σχετική αρθρογραφία θα αναφερθούμε, ωστόσο, εδώ, μόνο σε ό,τι αφορά την πεζογραφία του:

Πρώτ' απ' όλα, ο Δ. Μάργαρης, αποτιμώντας τον ζακυνθινό «τόπο» πολλών αφηγηματικών έργων του Ξενόπουλου, αναγνωρίζει⁶⁴

«[...] τη μορφή μιας επιτομής της ζακυνθινής ζωής [...]» με ήρωες και ηρωίδες που εκτιμώνται ως «[...] άνθη των εποχών και των κοινωνικών τάξεων [...]» της Ζακύνθου.

Στη συνέχεια, ο Μαρίνος Σιγούρος εστιάζει στη διηγηματογραφική παραγωγή του Ξενόπουλου (μάλιστα, στην περίπτωση αυτή, ο συγγραφέας, «συγκρινόμενος» με ξένους εκπροσώπους του είδους, προσλαμβάνεται ιδιαίτερα ευνοϊκά, εν συγκρίσει με τη συναφή απόπειρα του Σπύρου Μελά στο προαναφερθέν αφιέρωμα της *Ελληνικής Δημιουργίας*), ενώ, παράλληλα, ευνοϊκά αποτιμάται και η ενασχόληση του συγγραφέα με τους γυναικείους αφηγηματικούς χαρακτήρες⁶⁵:

«[...] ανάγκασε το ελληνικό αναγνωστικό κοινό να προσέξη και ν' αγαπήση τη λογοτεχνία μας. Από τους συγγραφείς μας κανένας δεν διαβάστηκε περισσότερο απ' αυτόν. Σε όσα είδη του πεζού λόγου έχει καταγίνει διακρίθηκε σε όλα, στο διήγημα όμως αναδείχτηκε αριστοτέχνης και υπάρχουν διηγήματά

⁶³ Βλ. περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ', τ. Ν', τχ. 587, Αθήναι, Χριστούγεννα 1951, Αφιέρωμα στον Γρ. Ξενόπουλο, σσ. 1-166 και α'-λ'.

⁶⁴ Δημ. Μάργαρης, «Ο Ξενόπουλος και η πατρίδα του», περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σσ. 17-24.

⁶⁵ Μαρίνος Σιγούρος, «Ο διηγηματογράφος», περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σσ. 27-28.

του, που αν ζούσαν και μπορούσαν να τα διαβάσουν θα δέχονταν μ' ευχαρίστηση να τα υπογράψουν ο Γκυ ντε Μωπασσάν και ο Τσέχωφ [...]. ο Ξενόπουλος στα μικρά του αυτά αριστουργήματα, μας παρουσιάζει μέσα σε ζακυνθινό πλαίσιο τον αιώνιον άνθρωπο, υπεράνω τόπου και χρόνου. Είναι ποιητής ηθογράφος, δημιουργός ψυχών και παρατηρητής εθίμων. Με την μυστικήν ακτίνα της τέχνης του εξωραΐζει και τον σκοτεινότερον ηθικόν βυθό. Ζωή, κίνηση, αλήθεια κάνουν τα διηγήματα του Ξενόπουλου τα διασκεδαστικώτερα νεοελληνικά αναγνώσματα. Όλα έχουν σκηνική οικονομία και κινηματογραφική γοργότητα. Τέτοια είναι ο *Κακός δρόμος*, η *Αναθρεφτή*, η *Γάτα του παπά*⁶⁶, οι *Κελαϊδισμοί*, τέσσερα από τα καλύτερα διηγήματά του, εικόνες αξιοθαύμαστες, αληθινά κομψοτεχνήματα, αριστουργήματα ψυχολογίας και διαγραφής χαρακτήρων. Σε μια συγκριτική ανασκόπηση του παγκόσμιου σημερινού διηγήματος ο Ξενόπουλος θα είχε τη θέση του, μια σημαντική θέση, καθώς έχει κερδίσει ένα ιστορικό σταθμό στην εξέλιξη της νεοελληνικής γραμματολογίας. Ο Ξενόπουλος φέρνει όλο τον Επτανησιακό Πολιτισμό στην πεζογραφία της εποχής του. Καλύτερα από κάθε άλλον νεοέλληνα διηγηματογράφο μας δίνει στο έργο του τη γυναικεία ψυχολογία. [...].»

Ο δε Γ. Χατζίνης, ένας κριτικός που έχει, κατά καιρούς, κρίνει ευνοϊκά το έργο του Ξενόπουλου, ομολογεί τώρα τη δυσκολία του να αναφερθεί στο πρόσωπο του συγγραφέα και —απολογούμενος, σχεδόν, γι' αυτό— αφ' ενός μεν αναθυμάται τα χρόνια της εφηβείας του (γύρω στα 1915–1920), όταν ο Ξενόπουλος του ήταν ιδιαίτερα «οικείος», αφ' ετέρου δε επικαλείται την αποκτημένη, στα χρόνια που μεσολάβησαν, εμπειρία του από τα πεπραγμένα των ελληνικών γραμμάτων. Σε άλλη, πάλι, περίπτωση, ισχυρίζεται πως⁶⁷

«[...] θα χρειαζόταν αρκετό κουράγιο για να ξαναδιαβάσει κανείς τρία-τέσσερα, τουλάχιστον, από τα μεγάλα μυθιστορήματά του, που θα είταν αναγκαία για να μπει άλλη μια φορά στην ατμόσφαιρά του, να ξαναζήσει άμεσα τα προβλήματα του, που άλλωστε έχουν ξεπεραστεί από την ίδια τη ζωή [...].» Κι αυτό γιατί «[...] το μυθιστόρημα (και μάλιστα τύπου-Ξενοπούλου, όπου ο μύθος κυριαρχεί) μοιάζει μ' ένα ποτάμι που ρέει ανεπίστροφα, όπως ρέει η ίδια η περιπέτεια της ζωής. [...].»

⁶⁶ Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 379 αρ. 174.

⁶⁷ Γ. Χατζίνης, «Τεκμήρια για ένα πορτραίτο», περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σσ. 29-32.

Ωστόσο, παρά την αρχική του «δυσθυμία», ο Χατζίνης επιφυλάσσει στην αφηγηματογραφία του συγγραφέα μian εξαιρετικά ευνοϊκή «μεταθανάτια» πρόσληψη... Εστιάζοντας στην παράμετρο του ερωτικού στοιχείου στη μυθοπλασία, της συνολικής, σχεδόν, ξενοπουλικής πεζογραφικής παραγωγής, την «τοποθετεί» ιστορικά, δικαιώνοντας πλήρως την ιδεολογική και αισθητική της λειτουργία:

«[...] ανήκει στην κατηγορία των συγγραφέων, που γράφουν για την πρώτη εντύπωση [...]», που «[...] μπορούν να ρίχνουν ένα γρήγορο, δυνατό φως πάνω στη ζωή, ν' αποκαλύπτουν πτυχές της που ποτέ δεν είχαμε προσέξει [...]. Τίποτε, πραγματικά, δε συγκρίνεται με τη συγκίνηση που μας έδινε ο Ξενόπουλος (και του χρωστάμε τώρα αυτήν την εξομολόγηση) όταν αηδιασμένοι από την ξεραίλα των σχολικών μας βιβλίων κι από τη στενοκεφαλιά των δασκάλων μας καταφεύγαμε σ' αυτόν, σαν σε μυστικό καταφύγιο, έτοιμοι να κλάψουμε για την τύχη της άμοιρης Στέλλας Βιολάντη, ή της τραγικής εκείνης εξαδέλφης του "Κόκκινου Βράχου". Ο Ξενόπουλος παραμένει για μας η ανάμνηση αυτών των δακρύων [...]. Θερμός απολογητής του ερωτικού ενστίκτου, βρήκε [...] τον τόνο και το ύφος που χρειαζόταν για να εκφράσει το πιο συνταρακτικό πρόβλημα της εποχής του. Έπλεξε το εγκώμιο του έρωτα, σε μian εποχή που ο έρωτας αποτελούσε την πιο δύσκολη υπόθεση της ζωής. Δεν ξέρω αν σήμερα —μια εποχή ερωτικού χορτασμού— μπορεί ακόμη ο Ξενόπουλος ν' ασκεί επίδραση στην ψυχή και τις αισθήσεις ενός κοινού, που η καθημερινή επαφή του με την πραγματικότητα του έρωτα, εκμηδενίζει κάθε ανάγκη προσφυγής στην φαντασία. Στον καιρό του όμως ο Ξενόπουλος έδωσε πρώτος τα εκπληκτικά δείγματα μιας τολμηρής παρατήρησης και μιας ακόμη τολμηρότερης έκφρασης που θάπρεπε ίσως ν' αναζητήσουμε τις ρίζες της στο γαλλικό νατουραλισμό, αλλά που οι εμπνεύσεις ήταν καθαρά ελληνικές. Από την άποψη αυτή μπορεί να σταθεί σαν ένα πρότυπο για τους νεώτερους. Δε θα μπορούσαμε να εκτιμήσουμε την αξία αυτής της τόλμης, που έδινε δικαίωση καλλιτεχνική σε καταστάσεις αποκλεισμένες από την περιοχή της αυστηρής κοινωνικής ζωής, αν δεν τοποθετούσαμε τον Ξενόπουλο μέσα στην εποχή του και δεν τον κρίναμε με τα μέτρα της. [...]»

Ο Ρήγας Γκόλφης, ακολούθως, αναφέρεται αρχικά στις διαμάχες που επικρατούσαν στις δύο πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα, χρονική περίοδο έντονων ζυμώσεων στην ελληνική κοινωνία, και, σε σχέση με το Γλωσσικό Ζήτημα, στη διαφορά απόψεων μεταξύ του "μετριοπαθή" Ξενόπουλου, που ακολουθούσε τη "μέση οδό",

και του περιοδικού *Ο Νουμάς*, που εκπροσωπούσε τον δημοτικισμό με τρόπο μαχητικό. Παραμερίζοντας, στη συνέχεια, ακόμη και την εκ μέρους του απόρριψη της αφηγηματογραφίας του συγγραφέα, στα 1920, όταν η δική του «σοσιαλιστική» ματιά έβλεπε σε αυτήν μόνο τον «κόσμο της αστικής τάξης», φαίνεται να «απολογείται», εδώ, χαρακτηρίζοντας τη συναφή αρνητική κριτική του για τον *Πόλεμο* «[...] εξαιρετικά έντονη ίσως σε μερικά και ασυνήθιστα πολεμική [...]».

Τώρα, στα 1951, ο Γκόλφης θεωρεί ότι το στοιχείο το οποίο⁶⁸

«[...] πρωτεύει και κυριαρχεί συχνά στα ιστορήματα και αφηγήματα του Ξενόπουλου, και όχι μονάχα στα σκηνικά του έργα, είναι το δραματικό και μάλιστα το τραγικό. Τα περισσότερα ρομάντσα και δράματά του αποτελούνε τραγωδίες ερωτικές. Μα και μέσα στην ερωτική περιπέτεια ξέρει να πλέκει πολλές φορές και άλλα θέματα της ζωής, καθώς το θέμα της διαφοράς των κοινωνικών τάξεων που το παρουσιάζει στον "Ποπολάρο", στην "Τερέζα Δακόστα", στους "Πλούσιους και φτωχούς". [...]»

Ο αρθρογράφος αναφέρεται, τέλος, στα σκωπτικά επιγράμματα που δημοσίευε στον *Νουμά*, με το ψευδώνυμο Πικραγκάθης, ο διευθυντής του Π. Ταγκόπουλος, με αφορμή την αποτυχία απονομής του Εθνικού Αριστείου Γραμμάτων και Τεχνών στον Ξενόπουλο.

Συνεχίζοντας, ο Γιώργος Πράτσικας υποστηρίζει πως οι αφηγηματικοί ήρωες του συγγραφέα⁶⁹

«[...] μπορεί να μην είναι χαρακτήρες στην πλατειά έννοια αυτού του όρου, είναι όμως τύποι μιας εποχής και πολλοί απ' αυτούς παραμένουν αλησμόνητοι. Στο έργο του Ξενόπουλου δεν υπάρχει κανένα πρόβλημα καυτερό, εναγώνιο, κι όταν ακόμα αγγίζει τέτοια προβλήματα δεν εμβαθύνει στην ιδεολογική και ψυχική ζωή των ηρώων του. Ούτε υπάρχει σχεδόν πουθενά το μεταφυσικό δέος που αναταράζει κάθε ανθρώπινη ψυχή. Οι αντιδράσεις των ηρώων του δεν προέρχονται από ψυχολογικά δεδομένα, αλλά μάλλον από εξωτερικά γεγονότα κι όταν ο Ξενόπουλος ψυχολογεί η ψυχολογία του είναι ξώπετση (sommaire). Έχει όμως τόση απλότητα, τόση χάρη, τόση πειστικότητα πολλές φορές, ώστε να εκφράζει με σαφήνεια, με ξεκάθαρη σκέψη και προ πάντων με ύφος, πότε παιχνιδιάρικο, πότε ειρωνικό, πότε λυρικό, αυτό που θέλει να

⁶⁸ Ρήγας Γκόλφης, «Ο Ξενόπουλος και ο *Νουμάς*», περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σσ. 33-37.

⁶⁹ Γιώργος Πράτσικας, «Σκόρπιοι στοχασμοί», περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σσ. 38-41.

εκφράσει, όταν ζωγραφίζει τα πρόσωπά του, παρμένα απ' τον αστικό κόσμο της παλιάς Αθήνας ή απ' την παλιά αριστοκρατία της Ζακύνθου. [...]».

Και για τον Πράτσικα, πάντως, ο Ξενόπουλος είναι

«[...] ο πατέρας του νεοελληνικού μυθιστορήματος [...]» που «[...] προπαρασκεύασε το έδαφος για τους μεταγενέστερους συγγραφείς. Έφερε το κοινό, το ακαλλιέργητο ως τότε κοινό, κοντά του και μπόρεσε αυτό το ακατόρθωτο: τα βιβλία του να μπουέ και στο πιο απομακρυσμένο ελληνικό σπίτι. [...]».

Πολύ σημαντική, σε σχέση με την ανταπόκριση της κριτικής στο αφηγηματικό έργο του Ξενόπουλου, είναι και η μελέτη του Π. Μαρκάκη «Οι πρώτες κρίσεις για το έργο του Ξενόπουλου»⁷⁰, για την οποία έγινε ήδη λόγος. Ο αρθρογράφος αναφέρεται στη συμμετοχή του συγγραφέα στο διαγωνισμό διηγήματος του περιοδικού *Εστία*, στα 1884, με το διήγημα *Ελληνικού αγώνος το τριακοσιάδραχμον έπαθλον*, καθώς και στην εισήγηση της κριτικής επιτροπής του διαγωνισμού. Επίσης, κάνει λόγο για τα κριτικά άρθρα του Μ. Μητσάκη που αφορούν τα πρωτόλεια του συγγραφέα και για το σημείωμα του Αργ. Εφταλιώτη που σχολιάζει τη *Μαργαρίτα Στέφα*, επισημαίνοντας τη μεγάλη αξία των κειμένων αυτών στη μετέπειτα πορεία του Ξενόπουλου.

Για τον Πέτρο Χάρη, από την άλλη, ο σύγχρονος μελετητής της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου οφείλει να καθορίσει «τόπο και χρόνο της κοινωνικής τέχνης του»... Γι' αυτόν, ο αφηγητής της *Αναθρεφτής* ή των *Πλούσιων και φτωχών* δεν είναι παρά⁷¹

«[...] ένας μύθος, κάτι ηρωικό ή απλά ιδιότυπο, που δεν έχουν τρόπο πολύ να το πλησιάσουν οι σύγχρονοι και μόνο ν' απορήσουν μπορούν στην αρχή, ν' απαλλαγούν σιγά-σιγά από αμφιβολίες κι από κάθε αρνητική διάθεση, να συμφιλιωθούν σε λίγο μαζί του και στο τέλος να θαυμάσουν είτε απλά κι αθόρυβα είτε με ασυγκράτητη επιδοκιμασία [...]· ένας συνειδητός ρεαλιστής [...] που πίστευε ότι είχε βρει το συντομώτερο και ασφαλέστερο δρόμο για να φτάσει στις ακραίες επιδιώξεις της ψυχογραφίας [...], αφηγητής σπουδαίος και

⁷⁰ Βλ. Π. Μαρκάκης, «Οι πρώτες κρίσεις για το έργο του Ξενόπουλου», περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σσ. 42-49.

⁷¹ Πέτρος Χάρης, «Ο πεζογράφος», περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σσ. 128-135.

ρεαλιστής συνειδητός και στην ηθογραφία και στο ψυχολογικό πεζογράφημα, και στο διήγημα και στο μυθιστόρημα, και στο κοινωνικό και στο κοινωνιστικό αφήγημα. [...] αφηγητής [...] μοναδικός [...], ο καλύτερος της πεζογραφίας μας, αφηγητής από ταλέντο κι από προσπάθεια [...], οπλισμένος δηλαδή γερά για να είναι άξιος ρεαλιστής, με πειστικότητα, με επίδραση, με αναγνώστες [...] έδωσε το πιο αξιόλογο ελληνικό αστικό μυθιστόρημα μιας ορισμένης εποχής και ποτέ δεν παραμέλησε να κάμει ορθόδοξη πεζογραφία, είτε κοινωνικά ήθη ήταν η βάση του μυθιστορήματός του, είτε ψυχολογικές αναζητήσεις, είτε απολογία ανθρώπων που ζητούσαν την κοινωνική μεταβολή. [...]».

Επιπλέον, ο εν λόγω κριτικός, επιχειρώντας, για άλλη μια φορά, να τοποθετήσει ιστορικά τον συγγραφέα, καταθέτει ενδιαφέρουσες απόψεις ως προς την εξέλιξη της ελληνικής αφηγηματογραφίας:

«[...] το αστικό μυθιστόρημα της γενεάς, που ήρθε μαζί με τον Ψυχάρη ή κάπως αργότερα, άρχισε κυρίως με τον Ξενόπουλο και με λίγους άλλους, —σε χρονική και σε άλλου είδους απόσταση μένουν ο Θεοτόκης, ο Κ. Χατζόπουλος, ο Χρηστομάνος, ο Παρορίτης, ο καθαρολόγος Λυκούδης, ο Ροΐδης, ο Βικέλας— αλλά τελείωσε μόνο με τον Ξενόπουλο, που και περισσότερο έζησε από τους συνοδοιπόρους του και πιστός έμεινε στο είδος όσο κανένας άλλος. [...]».

Όσον αφορά το ερωτικό στοιχείο, ο Πέτρος Χάρης θεωρεί ότι ο Ξενόπουλος διέθετε τον «οπλισμό» που του επέτρεψε να γίνει ένας ερωτικός συγγραφέας —τον χαρακτηρίζει, μάλιστα, ως τον «ερωτικότερο πεζογράφο». Ωστόσο, επιλέγει τους *Πλούσιους και Φτωχούς* ως το πιο σημαντικό του μυθιστόρημα, κάνοντας λόγο για «[...] αδυναμίες που έχουν άλλα [...]». Ενδιαφέρουσα, όμως, είναι και η θεώρηση του Χάρη ως προς την εξέλιξη της τέχνης του συγγραφέα, καθώς αναδεικνύεται τόσο η «ευθύνη» της εποχής εντός της οποίας παρήγαγε το έργο του όσο και η ατομική του «ευθύνη». Έτσι, αν και αρχικά υποστηρίζεται το ότι «[...] η ελληνική κοινωνία, απ' όπου έπρεπε ν' αντλήσει ο Ξενόπουλος, δεν επρόσφερε πολλά [...]» (υπονοώντας τη βραδυπορημένη ανάπτυξη της ελληνικής οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής ζωής των πρώτων χρόνων του 20ού αιώνα, η οποία, προφανώς, δεν αποτέλεσε το ιδανικό «σκηνικό» εντός του οποίου ο συγγραφέας δυνητικά θα μπορούσε να εξελιχτεί ως λογοτέχνης), στη συνέχεια η «ευθύνη» αποδίδεται αποκλειστικά σε αυτόν. Ως απώτατο δε χρονικό όριο «πρωτοπορίας» στη μυθιστοριογραφία του Ξενόπουλου προσδιορίζεται το 1922:

«[...] αποστροφή του» (του Ξενόπουλου) «για τα προβλήματα, που ολοένα αντιμετώπιζε η νεώτερη ελληνική ζωή. Έτσι, ο πεζογράφος αυτός, που ήταν πρωτοπόρος ως τους Βαλκανικούς πολέμους, κι ακόμα ως το Είκοσι Δύο, τότε που άλλαζε η σύνθεση της ελληνικής κοινωνίας με τον πλουτισμό της από τις νέες δυνάμεις που έπεσαν όλες μαζί στην κοίτη της και την ανατάραξαν αλλά και την βάθυναν, έμεινε πια θεατής. Κι αν ο μυθιστοριογράφος Ξενόπουλος δεν έπαψε να διαβάζεται —και για αρκετά ακόμα χρόνια θάχει πολλούς αναγνώστες— δε βρίσκεται και στο ρυθμό της σημερινής ελληνικής ζωής και πλάι στις αγωνιώδεις αναζητήσεις της. Ο ελληνικός πεζός λόγος με τις ευρύτερες προθέσεις έχει προχωρήσει πέρ' από τα παλιά ορόσημα, πέρ' από το είδος του μυθιστορήματος, που είχε φίλους στην Ελλάδα ως τη Μικρασιατική καταστροφή. Πέρ' από την πείρα, από την τεχνική και τις κατακτήσεις του Ξενόπουλου. [...]».

Αξίζει, ωστόσο, να αναφέρουμε τη διάκριση που κάνει ο αρθρογράφος σχετικά με τις λογοτεχνικές «επιδόσεις» του συγγραφέα στη μυθιστοριογραφία σε σχέση με τις αντίστοιχες του στη διηγηματογραφία, εμφανιζόμενος θετικότερος ως προς τις δεύτερες. Έτσι, ως προς το μυθιστόρημα αναφέρεται ότι

«[...] το ταλέντο και ο μόχθος του Ξενόπουλου συχνά δεν ξεπέρασαν τα όρια της μεγάλης προσπάθειας [...]», ενώ στο διήγημα (ο συγγραφέας) «[...] έχει να επιδείξει πληρέστερα αποτελέσματα και μια σειρά από κείμενα οριστικά και υποδειγματικά. [...] Στερεώτερος, σχεδόν απρόσβλητος, νομίζω, είναι ο διηγηματογράφος Ξενόπουλος. Ρεαλιστής κ' εδώ, αφηγητής επιδέξιος και ερωτικός στις περισσότερες σελίδες του. Αλλά και πυκνότερος και πιο ισχυρός, πιο άξιος στις ανιχνεύσεις του, που δεν απλώνονται μόνο σε επιφάνειες αλλά ηγαίνονται και σε βάθος [...]. Τα διηγήματα αυτά, όσο κι αν προβάλλουν τα γνωρίσματα μιας εποχής ή ενός τόπου —παντού η Ζάκυθος, και πάντοτε η Ζάκυθος, ακόμα και όταν στο πρώτο πλάνο φαίνεται η Αθήνα— έχουν μια αυτονομία, μια αυτάρκεια, σπάνια για ελληνικό λογοτεχνικό κείμενο. [...]».

Ως παράδειγμα που επιβεβαιώνει όσα ισχυρίζεται, ο Χάρης αναφέρει τα διηγήματα που αναδημοσιεύονται στο αφιερωματικό αυτό τεύχος του περιοδικού, ως «εκλογή από το έργο» του συγγραφέα, και ιδιαίτερα το διήγημα *Νανότα*⁷² του 1916. Ξαναδημοσιεύονται επίσης: *Το παράθυρόν του*⁷³, του 1889, *Το βραχιόλι*⁷⁴, του 1893,

⁷² Βλ. περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σσ. 52-55.

⁷³ Βλ. περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σσ. 52-55.

⁷⁴ Βλ. περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σσ. 61-64.

Ο *τρελλός με τους κόκκινους κρίνους*⁷⁵, του 1901, Η *φούρκα*⁷⁶, του 1903, οι *Καμπάνες*⁷⁷, του 1911, οι *Κελαϊδισμοί*⁷⁸, επίσης του 1911, Η *γάτα του παπά*⁷⁹, του 1913, οι *Μανόλιες*⁸⁰ και *Τα θηλυκά του Μουζά*⁸¹ του 1923.

⁷⁵ Βλ. περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σσ. 91-98.

⁷⁶ Βλ. περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σσ. 56-60.

⁷⁷ Βλ. περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σσ. 65-67.

⁷⁸ Βλ. περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σσ. 68-72.

⁷⁹ Βλ. περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σσ. 73-83.

⁸⁰ Βλ. περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σσ. 84-90.

⁸¹ Βλ. περ. *Νέα Εστία...*, ό.π., σσ. 99-104.

3.32.

Ο Γρ. Ξενόπουλος ως αφηγηματογράφος στις *Ιστορίες της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* στη χρονική περίοδο 1930-1951.

Το θέμα της παρουσίας του Γρ. Ξενόπουλου ως αφηγηματογράφου στις *Ιστορίες της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* που εκδόθηκαν στη χρονική περίοδο 1930–1951, θα μας απασχολήσει, επίσης, ως ένα επιπλέον στοιχείο για την προσέγγιση του φάσματος της αναγνωστικής του ανταπόκρισης.

Στα 1933 ο Ηλίας Π. Βουτιεριδής, ως ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας, αναφέρεται στον αφηγηματογράφο Γρ. Ξενόπουλο, στο πόνημά του *Σύντομη Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας 1000-1930*. Αναγνωρίζει «γνήσιο κοινωνικό τόνο» στα μυθιστορήματα και σε πολλά διηγήματα του συγγραφέα, εκλαμβάνοντας, μάλιστα, ένα από τα πρωτόλειά του, τον *Άνθρωπο του κόσμου*, ως «το πρώτο καθαυτό κοινωνικό μυθιστόρημα» με αναφορά στην Αθήνα των ετών 1880-1885. Κοινωνικός και ψυχογραφικός χαρακτήρας επισημαίνεται, ακόμη, σε όλο το φάσμα της ηθογραφίας του Ξενόπουλου. Με βάση το ξενοπουλικό αφηγηματικό έργο, ο Βουτιεριδής προσλαμβάνει με ιδιαίτερα θετικό τρόπο τον συγγραφέα, σε σχέση με τους συγχρόνους του, θέτοντας ως κριτήριο τον προβληματισμό που ο τελευταίος αυτός εισάγει τόσο ως προς κοινωνιολογικές παραμέτρους όσο και ως προς τα νεότερα επιστημονικά πορίσματα για τον ψυχισμό του ατόμου (π.χ. φροϋδισμός), πριμοδοτώντας έτσι την τέχνη του με πνεύμα προοδευτικό-ευρωπαϊκό, αφού η Εσπερία αναγνωρίζεται ως κοιτίδα της λογοτεχνικής εξέλιξης. Υποστηρίζεται, ωστόσο, και η «ελληνικότητα» της γραφής του συγγραφέα, ενώ δεν αγνοείται το ότι σε κάποια, τελευταία, έργα του γίνεται ρεαλιστικός μέχρι «σκανδάλου»⁸²:

«Καθαυτό ηθογράφος στην αρχή και για αρκετά χρόνια, μα που αργότερα έδωκε και γνήσιο κοινωνικό τόνο στα μυθιστορήματά του, και σε πολλά διηγήματά του. [...] Πολυγράφος, μοναδικά δημιουργικός και γόνιμος συγγραφέας, που καλλιέργησε την πεζογραφία με το διήγημα, το μυθιστόρημα, [...] ένας από τους πιο σημαντικούς και πιο αντιπροσωπευτικούς λογοτέχνες μέσα σ' όλη τη νεότερη εποχή. Το λογοτεχνικό έργο του πλούσιο, πολύμορφο, πολυσύνθετο δεν είναι δυνατό να εξεταστή σύντομα. Από το πρώτο διήγημά του "Το τριακοσιόδραχμον έπαθλον" (1885) αλαφρή σάτυρα των ποιητάδων της στιγμής, που εστέλνανε στους ποιητικούς διαγωνισμούς ποιήματά τους μόνο για το χρηματικό βραβείο, κι από το πρώτο μυθιστόρημά του "Άνθρωπος του κόσμου" (1886), που είναι και το πρώτο καθαυτό κοινωνικό μυθιστόρημα, βγαλμένο από την κοινωνική ζωή της Αθήνας στα χρόνια 1880-1885, ίσαμε τα τελευταία έργα του η τέχνη του αδιάκοπα ξετυλίγεται και παρουσιάζεται συχνά

⁸² Ηλίας Π. Βουτιεριδής, *Σύντομη Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, 1000-1930*, εκδοτικός οίκος Μιχ. Ζηκάκη, Αθήνα 1933, σσ. 405-407.

με διαφορετικό τρόπο. Στα περισσότερα από τα παλιότερα έργα του μα και σε μερικά, που εγράφηκαν ύστερα από το 1915, είναι πιο πολύ ο ηθογράφος, που τα θέματα των έργων του του τα δίνουν περισσότερο η κοινωνική ζωή όσο και τα ήθη και συνήθια του νησιού, όπου έζησε παιδί [...]· η ηθογραφία όμως δεν είναι περιορισμένη στα έργα του Ξενόπουλου. Απλώνεται, και έτσι πολύ συχνά παίρνει κοινωνικό χαρακτήρα. Τα ψυχολογικά προβλήματα τραβούν την προσοχή του όσο και τα κοινωνικά. Άξαφνα γράφει τα μυθιστορήματα "Πλούσιοι και Φτωχοί", "Τίμιοι και Άτιμοι", "Τυχεροί και Άτυχοι" που κάνουν κάποια πραγματικά πρωτότυπη κοινωνική τριλογία, κι από την άλλη μεριά σύγκαιρα γράφει το Ζακυθιανό μυθιστόρημα "Τερέζα Βάρμα Δακόστα" που η υπόθεσή του έχει κάτι το μεσαιωνικό μέσα στην αρχή του Κ' αιώνα, μα συνάμα είναι και βαθιά ανάλυση της ψυχής της ηρωίδας. Στα τελευταία έργα του είναι φανερό η θέλησή του να προσαρμόζει την τέχνη του σ' όλα τα ζητήματα, που εξετάζει η συγκαιρινή κοινωνιολογία κ' η επιστήμη. Ψυχολογικές και επιστημονικές παρατηρήσεις, που κινούν την προσοχή του κόσμου στην Ευρώπη, του δίνουνε θέματα για μυθιστορήματα.

Ο Ξενόπουλος βέβαια στα τελευταία έργα του είναι ίσως ο πιο συγχρονισμένος με συνείδηση νεοέλληνας λογοτέχνης, χωρίς να γίνεται και κοσμοπολίτης. Μένει πάντα μέσα στην ελληνική ζωή της εποχής του και μέσα στη συγκαιρινή του ελληνική κοινωνία. Άρχισε όμως να δίνει στα τελευταία αυτά έργα του παραπολύ και κάποια μορφή, που μπορεί να σκανταλίζει τον αισθησιασμό του αναγνώστη, μα δεν τη δέχεται η αγνή τέχνη. Το ύφος του είναι πάντα στρωτό, δουλεμένο με προσοχή και στολισμένο με γνωρίσματα αληθινού λογοτέχνη, και η γλώσσα του, πιο πολύ στα έργα του των τελευταίων χρόνων, καθαυτό δημοτική, χωρίς επίδραση της καθαρεύουσας. [...]

Από την άλλη, όσον αφορά την εργογραφία του Ξενόπουλου αναφέρονται τα ακόλουθα πεζά:

«Το τριακοσιόδραχμον έπαθλον. 1885. (Διήγημα) - Άνθρωπος του Κόσμου - Νικόλαος Σιγαλός - Στρατιωτικά Διηγήματα - Η Μητρυιά - Μαργαρίτα Στέφα - Διηγήματα σειρά α', β' και γ' - Ο Κακός Δρόμος και άλλα διηγήματα - Στέλλα Βιολάντη ή Έρωσ Εσταυρωμένος - Ο Κόκκινος Βράχος - Η τιμή του Αδελφού (2 τόμοι) - Ο Πόλεμος - Πετριές στον Ήλιο (διηγήματα) - Το Μυστικό της Κοντέσσας Βαλέραινας - Το Ζακυθινό μαντήλι κι άλλα διηγήματα - Λάουρα - Ισαβέλλα - Ιστορία μιας χωρισμένης - Οι ερωτευμένοι κι άλλα διηγήματα - Η αδελφούλα μου - Αφροδίτη - Ο Κόσμος κι ο Κοσμάς - Η τρίμορφη γυναίκα - Αναδυομένη - Ο Τρελλός

με τους κόκκινους κρίνους - Ο Καλός δρόμος – Η αναθρεφτή – Πλούσιοι και Φτωχοί– Τερέζα Βάρμα Δακόστα - Τυχεροί και Άτυχοι - Ο Κατήφορος - Μυστικοί Αρραβώνες – Ο Κοσμάκης - Ανάμεσα σε τρεις γυναίκες.»

Όπως είναι εμφανές, με βάση την εργογραφία που παρατίθεται, ο Βουτιεριδής αναφέρεται μόνο σε εκδοσόμενα αφηγήματα του Ξενόπουλου, χωρίς να μνημονεύει όσα δημοσιεύονται τότε στον Τύπο. Ορισμένα δε από αυτά —πιθανόν κάποια μυθιστορήματα— τα θεωρεί έως και εκτροπές από την «αγνή τέχνη». Αγνοεί, όμως, με αυτήν του την παράλειψη ένα τμήμα της διηγηματογραφίας του συγγραφέα, το οποίο, έχοντας δημοσιευτεί στη χρονική περίοδο 1925-1930 εκδίδεται αργότερα, ήτοι το 1944, ως μέρος της συγκεντρωτικής έκδοσης *Αθανασία κι άλλα 24 διηγήματα*.

Δεν αναφέρεται, επίσης, η αλεξανδρινή έκδοση του 1925 *Ο Μινώταυρος κι άλλα νέα διηγήματα (1921-1924)*, ενώ το αφήγημα *Το μυστικό της Βαλέρινας*, που συμπεριλαμβάνεται, ως γνωστόν, στη δεύτερη συγκεντρωτική έκδοση διηγημάτων του συγγραφέα (του 1903), καταγράφεται ως αυτοτελής έκδοση, προφανώς με βάση την αντίστοιχη κυκλοφόρηση του ομότιτλου δράματος κατά το 1928⁸³.

Ας σημειώσουμε, τέλος, πως στο εργογραφικό σημείωμα που παρατίθεται, αναφέρονται και δυο αφηγήματα που απευθύνονται πρωτίστως στο παιδικό κοινό (η *Αδελφούλα μου* και ο *Καλός δρόμος*, με το δεύτερο από αυτά να έχει χρησιμοποιηθεί και ως *Αναγνωστικό* για την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση⁸⁴).

Το 1933 είναι η χρονιά κυκλοφορεί και η *Ιστορία της Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας* του Άρ. Καμπάνη⁸⁵. Ο Ξενόπουλος, εδώ, χαρακτηρίζεται ως ο «[...] παραγωγικότερος Έλληνας πεζογράφος του καιρού μας που αφιέρωσε όλα τα χρόνια της ζωής του στη λογοτεχνία [...]», ενώ το μυθιστόρημά του *Μαργαρίτα Στέφα* αναγνωρίζεται ως αυτό που «[...] κέρδισε αμέσως τη θέση του στα ελληνικά γράμματα [...]», επιδεικνύοντας «[...] χαρακτήρα και περιεχόμενο κοινωνικό [...]» καθώς και «[...] κοινωνική φιλοσοφία [...] αισιόδοξη [...]».

Γενικότερα, όσον αφορά το σύνολο της αφηγηματογραφίας του συγγραφέα, επισημαίνεται κάποια «[...] υποχώρησι των κοινωνικών "προλήψεων" [...]», αλλά και

⁸³ Βλ. Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου. Πρώτη συμβολή», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ΄, τ. Ν΄, τχ. 587, σσ. α΄-λ΄ (: ζ΄) αρ. 61.

⁸⁴ Βλ. *ό.π.*, σ. κη΄ αρ. 572, όπου αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι από το 1924 έως το 1934 το συγκεκριμένο έργο έκανε δέκα εκδόσεις.

⁸⁵ Βλ. Άρ. Καμπάνης, *Ιστορία της Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας, έως το 1932*, Γ΄ έκδοση συμπληρωμένη, Παράρτημα της *Νέας Εστίας*, Αθήνα 1933, σσ. 294-297.

η τάση για «[...] εναλλαγή από ειδύλλια και τραγικότητες [...]». Για παράδειγμα, «υπερτραγική και καταθλιπτική» χαρακτηρίζεται η ηρωίδα του Ξενόπουλου Στέλλα Βιολάντη από το ομότιπλο διήγημα, ενώ το μυθιστόρημα *Τερέζα Βάρμα Δακόστα* εκλαμβάνεται ως ένα «[...] άλλο Ζακυνθινό ερωτογράφημα [...] που πάει να γίνει τραγωδία [...]». Σε κάθε περίπτωση, Πάντως, το μυθιστόρημα *Πλούσιοι και φτωχοί* είναι εκείνο που θεωρείται «[...] ίσως το αριστούργημα [...]» του Ξενόπουλου. Τελικά, για τον Καμπάνη, ο Ξενόπουλος είναι ένας αφηγηματογράφος με «θέση». Έτσι τουλάχιστον διερμηνεύεται η διάθεση του συγγραφέα, ο οποίος

«[...] θέλει το έργο της τέχνης “αμερόληπτο” δεν κάνει, λέει, προπαγάνδα. Ζωγραφίζει την κοινωνία της φοιτητικής του εποχής όταν πρωτοφάνηκε κι εδώ ο σοσιαλισμός. Όμως η αμεροληψία του είναι φαινομενική [...]».

Τρία χρόνια αργότερα, ήτοι το 1936, ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος εκδίδει το δικό του ιστοριογραφικό πόνημα, με τίτλο *Στοιχεία Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Εδώ, ο Ξενόπουλος αναφέρεται ως⁸⁶

«[...] ο ηθογράφος της μικράς, αλλά τόσο πλούσιας εις εκμεταλλεύσιμα καλλιτεχνικώς στοιχεία, κοινωνίας της Ζακύνθου [...]», αλλά και ως «[...] ο κατ' εξοχήν ηθογράφος της αθηναϊκής ζωής, δημιουργήσας το πραγματικόν “κοινωνικόν” νεοελληνικόν μυθιστόρημα και σκιαγραφήσας εξαιρέτως την μέσην ιδία αστικήν τάξιν. Καθαρολόγος και μάλλον λυρικός κατά την έκφρασιν εις τα πρώτα του έργα, απέβη συν τω χρόνω συντηρητικός δημοτικιστής και προχώρησεν εις ρεαλιστικήν απόδοσιν της ζωής. Η φράσις του είναι ομαλή, μη ξενίζουσα την κοινήν αίσθησιν, αλλά και χωρίς εξάρσεις ή μνημειώδεις περικοπάς. Κατέχει, όσον ελάχιστοι, την αρχιτεκτονικήν του μυθιστορήματος, δίδει πάντοτε τύπους ζωντανούς, αλλ' ενίστε αβαθείς [...]. Μερικά μικρά διηγήματα του Γρ. Ξενόπουλου είναι πραγματικά αριστουργήματα. [...]».

Σε σχέση, μάλιστα, με την εργογραφία του συγγραφέα σημειώνονται τα πεζά:

«“Το τριακοσιόδραχμον έπαθλον”, “Ανθρωπος του κόσμου”, “Νικόλας Σιγαλός”, “Η μητρυιά”, “Μαργαρίτα Στέφα”, “Διηγήματα” (τρεις τόμοι), “Ο κακός δρόμος”, “Στέλλα Βιολάντη” ή “Έρωσ εσταυρωμένος”, “Ο κόκκινος βράχος”, “Η τιμή του αδελφού”, “Ο πόλεμος”, “Πετριές στον ήλιο”, “Λάουρα”, “Ισαβέλλα”, “Οι

⁸⁶ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Στοιχεία Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Τυπογραφεία «Κύκλου», εν Αθήναις 1936, σσ. 113-115.

ερωτευμένοι”, “Ο κόσμος και ο Κοσμάς”, “Η τρίμορφη γυναίκα”, “Ο τρελλός με τους κόκκινους κρίνους”, “Η αναθρεφτή”, “Πλούσιοι και φτωχοί”, “Τερέζα Βάρμα Δακόστα”, “Ο κατήφορος”, “Ο Κοσμάκης” κ.ά.»

Όπως είναι εμφανές, και στην παρούσα περίπτωση παρατίθενται μόνον εκδεδομένα αφηγήματα του συγγραφέα. Η δε επανέκδοση της μελέτης του Παναγιωτόπουλου, στα 1938, δεν παρουσιάζει διαφορές σε όσα αναφέρει για τον Ξενόπουλο.

Στα 1948 εκδίδεται η *Νέα Ελληνική Γραμματολογία* του Αδ. Δ. Παπαδήμα. Εκεί, ο Ξενόπουλος καταγράφεται ως⁸⁷

«[...] Ο πρώτος Έλληνας λογοτέχνης, που εσυστηματοποίησε τη συγγραφική επίδοση σ’ επάγγελμα. Γι’ αυτό κι αφιέρωσε ολόκληρη τη ζωή του στα Γράμματα. Είν’ αλήθεια, πως πολλά από τα μυθιστορήματά του, δημοσιευμένα στον καθημερινό Τύπο, δεν παρουσιάζουνε την έντεχνη διάρθρωση, που έχουνε άλλα έργα του, αν και κυτταχτήκανε ή κι αναθεωρηθήκανε, πριν τυπωθούνε σε βιβλία. Φταίει ίσως γι’ αυτό ο τρόπος της συγγραφής τους. [...]».

Ο Παπαδήμας αναφέρεται, επίσης, στο κριτικό σημείωμα που δημοσίευσε για το μυθιστόρημα *Αφροδίτη*, στο οποίο πραγματεύεται, κυρίως, το θέμα της επιφυλλιδογραφίας του Ξενόπουλου⁸⁸. Έτσι, τις απόψεις του εκείνης της εποχής για το αφηγηματικό έργο του συγγραφέα επικαλείται εκ νέου, ως ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας αυτή τη φορά, αποδεχόμενος ότι μολονότι το μυθιστόρημα έχει επιφυλλιδογραφικό χαρακτήρα,

«[...] παρουσιάζει μια λογοτεχνική διάρθρωση, μέσα στο πλούσιο ηθογραφικό χρώμα, που κινείται, και με την αδρή διαγραφή των αντιπροσωπευτικών τύπων της παλιάς αθηναϊκής ζωής. [...]».

Επιπλέον, θεωρώντας ότι «[...] τα ίδια», με την *Αφροδίτη*, «[...] λογοτεχνικά χαρίσματα έχουνε κι άλλα ρομάντζα του Γρ. Ξενόπουλου δημοσιευμένα στον καθημερινό τύπο [...]», αντιδιαστέλλει τη «λογοτεχνική διάρθρωση», που μπορεί να χαρακτηρίζει ένα αφήγημα, προς την «προχειρογραφία». Στο σημείο αυτό, μάλιστα,

⁸⁷ Αδ. Δ. Παπαδήμας, *Νέα Ελληνική Γραμματολογία. Γενικά στοιχεία*, [Αθήνα] 1948, σσ. 331-336.

⁸⁸ Βλ. δεύτερο κεφάλαιο, σσ. 162-164.

αναφέρει ως «θεμελιωτική» τη «συγγραφική συμβολή» του συγγραφέα στην εφημερίδα *Έθνος*. Στον Ξενόπουλο κατά τον Παπαδήμα:

«[...] ανήκει η μεγάλη τιμή της εξοικείωσης, της προσέλευσης του μεγάλου αναγνωστικού κοινού, στα έργα της Νεοελληνικής λογοτεχνίας. Δεν εξετάζω», αναφέρει, «αν για το σκοπό αυτό ο συγγραφέας της *Φωτεινής Σάντρη* αναγκάστηκε να κατέβη σε υποχωρήσεις και νάρθη σε συμβιβασμούς, γλωσσικούς κ.ά. Γεγονός είναι, πως έστρεψε το ενδιαφέρον των μαζών, (σε μια εποχή, όπου δεν κυκλοφορούσαν παρά τα ληστογραφικά φυλλάδια και τα έργα του Αδόλφου Δενερύ), στις λογοτεχνικές επιτεύξεις, όπως η *Φωτεινή Σάντρη*, μυθιστόρημα, που αδίστακτα μπορούμε να κατατάξουμε στα έργα της καλλιτεχνικής δημιουργίας. [...]».

Ο Παπαδήμας θίγει, ακόμη, το ζήτημα της κριτικής ανταπόκρισης απέναντι στην αφηγηματογραφία του συγγραφέα, με κριτήριο την πρακτική που ακολούθησε ο Ξενόπουλος σε σχέση με το Γλωσσικό Ζήτημα. Γράφει σχετικά:

«[...] Για το γλωσσικό του, προ πάντων, συντηρητισμό, ο Γρ. Ξενόπουλος έγινε ο στόχος μιας συστηματικής, επίθεσης, από μέρους του *Νουμά* [...]»,

αναφέροντας και τον Παλαμά ως έναν από τους επικριτές του συγγραφέα, οι οποίοι τον έφεξαν με αφορμή τη στάση του στο Γλωσσικό.

Σχολιάζοντας, στη συνέχεια, διάφορα αφηγηματικά έργα του Ξενόπουλου, σημειώνει:

«[...] Τα περισσότερα από τα μυθιστορήματα του Γρ. Ξενόπουλου είναι έργα ερωτικής ψυχολογίας και πλοκής. Αυτό δεν εμποδίζει το συγγραφέα να καταπιάνεται, με την αισιόδοξη διάθεση, που τον χαρακτήρισε από τα πρώτα του φιλολογικά βήματα, με τα προβλήματα της ζωής και της ψυχής. Την πάλη της ψυχής με την ανάγκη, τη συναντάμε στα μυθιστορήματά του εκείνα, που το κοινωνικό τους πλαίσιο είναι πιο πλατύ: (*“Πλούσιοι και φτωχοί”*, *“Τίμιοι και άτιμοι”*, *“Η Τιμή του αδερφού”* κ.ά). Ο Γρ. Ξενόπουλος ανήκει στη νατουραλιστική σχολή. Η ροπή του αυτή φάνηκε από το πρώτο του ακόμη μυθιστόρημα, τη *“Μαργαρίτα Στέφα”* (1893), που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Φιλολογική Εστία* κι ήταν γραμμένο σε καθαρεύουσα. Βαθμιαία όμως ο Ξενόπουλος ξαλάφρωσε τη γλώσσα του από τους καθαρευουσιανισμούς, ακολουθώντας με κάποια επιφύλαξη είν’ αλήθεια, και συντηρητισμό, το νέο γλωσσικό ρεύμα. Με τον *“Κόκκινο βράχο”*, την τραγική ερωτική ιστορία και με

τον “Κακό δρόμο” ανέβασε την ηθογραφία στην περιοχή της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Στα περισσότερα από τα κατοπινά του έργα, ο ερωτισμός γίνεται το φυσικό χρώμα τους. Ερωτική τραγωδία είναι κι ο “Ερως Εσταυρωμένος”. Κι η “Τερέζα Βάρμα Δακόστα”. Το τελευταίο, παρουσιάζοντας μια λάγνη αρχοντοπούλα, υποστηρίζει και κάποια κοινωνική “θέση”. Ο ήρωας αποστρέφεται “τελειωτικά” μαζί με την αρχοντοπούλα και την “τάξη της” (“όλους τους έκφυλους, τους ξεθυμασμένους ανθρώπους και τους φοβερούς τους απταβισμούς”). Ο νατουραλισμός του Γρ. Ξενόπουλου στην “Τερέζα”, είναι όμως ωμός [...].»

Παραθέτοντας, μάλιστα, αποσπάσματα από το τελευταίο μυθιστόρημα, προσπαθεί να αποδείξει την ορθότητα της άποψής του ως προς τον «ωμό νατουραλισμό» στη γραφή του συγγραφέα. Κατά τον Παπαδήμα, ο Ξενόπουλος «[...] ακολούθησε τη σχολή του Φιλολογικού Πραγματισμού [...], πιστός στη θεωρία του αντικειμενικού πραγματισμού [...]» και το αφηγηματικό ταλέντο του μπορεί να χαρακτηριστεί «[...] μεθοδικό κι “υπομονετικό” [...]». Ως συγγραφικά «παραδείγματα» που καταδεικνύουν τη βασιμότητα τέτοιων θέσεων καταγράφονται τα μυθιστορήματα *Κόκκινος Βράχος* (εδώ γίνεται και σχετική αναφορά στην κριτική άποψη του Κ. Παλαμά, διατυπωμένη στα *Παναθήναια* του 1907), *Πλούσιοι και Φτωχοί*, *Η τιμή του αδελφού*, *Μυστικοί αρραβώνες* και *Κατήφορος*. Με βάση δε αυτά τα αφηγήματα, ο Παπαδήμας θεωρεί πως

«[...] ο Ξενόπουλος είχε μελετήσει μεθοδικά, τους ήρωές του, τους κεντρικούς και τους επεισοδιακούς ακόμη. Γι’ αυτό το συναπάντημά τους, στην αθηναϊκή κοινωνία εκείνου του καιρού, γίνεται μ’ έναν τρόπο, που προδίνει την παρουσία του προσεκτικού παρατηρητή. Όμοια μυθιστορήματα αποτελούνε και συμβολή στη λαογραφία, αφού αντικαθρεφτίζουνε τόσο πιστά και παραστατικά, ήθη, έθιμα, προλήψεις και φωτίζουνε το βαθμό της συναλληλίας του σώματος και της ψυχής, κάτω από τις διάφορες εκφάνσεις της ζωής. Αναγλυφική εικόνα της αθηναϊκής αστικής τάξης, δίνει ο Γρ. Ξενόπουλος στο μυθιστόρημά του: *Μυστικοί αρραβώνες*, όπου υπάρχουνε ψυχογραφικές κι εικονιστικές σελίδες, που θα εζήλευαν και ξένοι φημισμένοι συγγραφείς. Στον *Κατήφορο*, εξ άλλου, παρακολουθούμε εξελικτικά τον ηθικό ξεπεσμό μιας αστής κόρης — η αντίθεση της συμπαθητικής και τραγικής εργατριούλας της *Τιμής του αδερφού* [...]».

Μια άλλη παράμετρος της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου, που προκαλεί το ενδιαφέρον του Παπαδήμα, σχετίζεται με την παρουσία του ερωτικού στοιχείου σε

αυτήν: «[...] ο ερωτισμός στα έργα του Ξενόπουλου φτάνει στην περιοχή του Φροϋδισμού [...]», σημειώνεται emphaticά. Από την άλλη, το μυθιστόρημα *Κοσμάκης* θεωρείται πως διαθέτει «[...] την αρχιτεκτονική των μακρόπνων αφηγημάτων του είδους του [...]». Περαιόντας ο ιστορικός, αν και αναφέρεται και στο ανέκδοτο μέρος της «περίφημης» (όπως την χαρακτηρίζει) αφηγηματογραφίας του συγγραφέα, εννοώντας, κυρίως, τα μυθιστορήματα που δημοσιεύτηκαν στον Τύπο και δεν εκδόθηκαν αυτοτελώς (ως παράδειγμα, φέρνει, μάλιστα, την *Τιμή του συζύγου* και την *Παυλίνα*), κλείνει την αναφορά του ως εξής:

«[...] Ο γραμματολόγος όμως που θα εκτιμήσει μια πολύχρονη και σεβαστή σε όγκο δουλειά, σαν του Γρ. Ξενόπουλου, θάπρεπε υπομονετικά, ύστερα να ξεχωρίσει όλον αυτόν τον όγκο, ταξινομώντας τον, στα έργα της φιλολογικής παραγωγής και της καλλιτεχνικής δημιουργίας. [...]»

Έναν χρόνο αργότερα το (1949) πρωτοκυκλοφορεί η πασίγνωστη *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* του Κ. Θ. Δημαρά. Εδώ, ο Ξενόπουλος από κοινού με τους Ι. Κονδυλάκη, Α. Καρκαβίτσα, Γ. Βλαχογιάννη, Κ. Θεοτόκη και Κ. Παρορίτη, εκλαμβάνεται μεν ως «[...] ο μεγάλος πεζογράφος της εποχής [...]» αλλά, συγχρόνως, επισημαίνεται και το ότι⁸⁹

«[...] η πολυγραφία του, αποτέλεσμα επαγγελματικών υποχρεώσεων, τον έχει αδικήσει, γιατί ένα μεγάλο μέρος του έργου του έχει φανερά τα σημάδια της προχειρότητας. [...]».

Αν και, σε γενικές γραμμές, καταγράφεται με αρνητικό τρόπο το θέμα του «επαγγελματισμού» του συγγραφέα, ο Δημαράς δεν διστάζει να του αναγνωρίσει και ένα ισχυρό λογοτεχνικό «χάρισμα»:

«[...] ο επαγγελματισμός του, η υποχρέωσή του να αρέσει σ' ένα μεγάλο κοινό ακαλλιέργητο λογοτεχνικά, τον οδήγησε σε παραχωρήσεις ασυμβίβαστες με το νόημα της τέχνης. Όμως είναι δείγματα δυνατής προσωπικότητας κι αυτή η πολυγραφία, και το γεγονός ότι όλα χωρίς εξαίρεση τα πεζογραφήματά του έχουν τις απαραίτητες προϋποθέσεις της αρχιτεκτονικής, της ενότητας, στηρίζονται σε μια γερή πλοκή και είναι πλουτισμένα με επεισόδια που δεν αφήνουν την προσοχή του αναγνώστη να εξασθενήσει. [...]».

⁸⁹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τ. Β', Ίκαρος, [Αθήνα] 1949, σσ. 155-156.

γράφει σχετικά. Επισημαίνεται, τέλος, το ότι ανάμεσα στους αφηγηματογράφους της εποχής του, οι οποίοι «[...] μέσα στο κλίμα της ηθογραφίας [...]», κινούνται, κατά τον Δημαρά, αλλά και ανάμεσα στους περισσότερους ομοτέχνους του κατά τη μεταγενέστερη εποχή της νεοελληνικής λογοτεχνίας, ο Ξενόπουλος ήταν αυτός που

«[...] μπόρεσε να ολοκληρώσει ένα έργο που δεν είναι ηθογραφικό και να ζωντανέψει την ελληνική κοινωνία του καιρού του, επαρχία και Αθήνα [...], συνδυάζοντας «[...] ισχυρή λογοτεχνική ιδιοσυγκρασία με άρτια τεχνική. [...]».

Τέλος, στα 1950 εκδίδεται η χωρίς ιδιαίτερες αξιώσεις *Σύντομη Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* του Γ. Καλαματιανού, όπου, χωρίς να γίνεται σαφής αναφορά στην αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου και να παρατίθενται τα σχετικά εργογραφικά στοιχεία, επισημαίνεται το γεγονός της «δραματοποίησης» αφηγηματικών έργων του συγγραφέα. Πάντως, ο Καλαματιανός δεν ξεχνά να σημειώσει χαρακτηριστικά⁹⁰:

«[...] Και στα δράματά του παρουσιάζεται η εξαιρετική αρχιτεκτονική συνθετική ικανότητα και το λιτό και καλλιεργημένο γλωσσικό ύφος του Ξενόπουλου.»

⁹⁰ Γ. Ν. Καλαματιανός, *Σύντομη Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», [Αθήνα] □1950, σσ. 120-121.

3.33

Ο Γρ. Ξενόπουλος ως αφηγηματογράφος στις Εγκυκλοπαίδειες και τα Βιογραφικά Λεξικά στη χρονική περίοδο 1930-1951

Κατακλείοντας το κυρίως σώμα της παρούσας διατριβής, θεωρούμε ότι η μελέτη της παρουσίας του Γρ. Ξενόπουλου ως αφηγηματογράφου στις Εγκυκλοπαιδείες και τα Βιογραφικά Λεξικά, που εκδόθηκαν στην Ελλάδα κατά τη χρονική περίοδο 1930-1951, αποτελεί, μian ακόμα ενδεικτική παράμετρο σε σχέση με το ζήτημα της υποδοχής του αφηγηματικού του έργου.

Στα 1930, το σχετικό με τον συγγραφέα λήμμα στο *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ελευθερουδάκη* υπογράφεται από τον δημοσιογράφο και λογοτέχνη, πρώην διευθυντή του περιοδικού *Πινακοθήκη*, Δημ. Ι. Καλογερόπουλο, με τα αρχικά «Δ.Ι.Κ». Εδώ, ο Ξενόπουλος αναφέρεται χαρακτηριστικά ως¹

ο «[...] Έλλην λογογράφος [...]», ο οποίος, «[...] από του 1887 αφωσιώθη εις την λογοτεχνίαν [...]».

Ως προς την εργογραφία δε του συγγραφέα, ο Καλογερόπουλος σημειώνει

τη «[...] *Μαργαρίτα Στέφα*, την πρώτην ζακυνθινή ηθογραφίαν του [...]» τον *Κακού δρόμο* ως «[...] σειρά χαρακτηριστικών διηγημάτων[...]», τον *Έρωτα εσταυρωμένο*, τον *Κόκκινο βράχο* και τις *Πετριές στον ήλιο*. Λόγος γίνεται, επίσης, για αρχή της έκδοσης των *Απάντων* του συγγραφέα «εις πολλούς τόμους» και για μετάφραση του *Κακού δρόμου* και άλλων διηγημάτων του «εις διαφόρους γλώσσας».

Στο *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν του Ηλίου*, το λήμμα που αφορά τον Ξενόπουλο είναι ανυπόγραφο και συνοδεύεται από φωτογραφία του συγγραφέα. Στο σχετικό βιοεργογραφικό σημείωμα καταγράφονται, μεταξύ άλλων, τα εξής²:

«[...] Παρά την έφεσίν του εν τούτοις προς την επιστήμην, πολύ ταχέως προσείλκυσε αυτόν η λογοτεχνία. Προικισμένος με συνθετικήν και γόνιμην φαντασίαν ήρχισε ενωρίτερα να φέρη εις φως τα πρώτα λογοτεχνικά δημιουργήματά του. Το *τριακοσιάδραχμον έπαθλον*, διήγημα, αποτελούν ελαφράν σάτιραν των στιχοπλόκων της εποχής του, οι οποίοι υπέβαλλον τα ποιήματά των εις ποιητικούς διαγωνισμούς μόνον δια το χρηματικόν βραβείον, εδημοσιεύθη ήδη το 1885. Από του 1889 ήρχισε να συνεργάζεται εις το

¹ Δ. Ι. Κ., «Ξενόπουλος Γρηγόριος», *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ελευθερουδάκη*, τ. 9ος, Εκδοτικός οίκος Ελευθερουδάκη, [Αθήνα] 1930, σ. 917.

² Ανώνυμα, «Ξενόπουλος Γρηγόριος», *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, τ. ΙΔ', έκδοση της Εγκυκλ.[οπαδικής] Επιθ. [εωρήσεως] *Ήλιος*, Αθήνα, χ.χ., σ. 696.

περιοδικόν *Εστία*. [...] Από της εποχής αυτής αρχίζει πλουσία και άνευ διακοπής η λογοτεχνική παραγωγή του Ξενοπούλου, η οποία συνεχίσθη μέχρι του θανάτου του. Η επίσημος αναγνώρισις του έργου του εγένετο δια της εκλογής του ως τακτικού μέλους της Ακαδημίας Αθηνών τον Μάρτιον του 1931. [...]»

Γενικότερα, γίνεται λόγος για τα αφηγήματα:

«Ελληνικού αγώνος το τριακοσιάδραχμον έπαθλον, Μητριιά, Στρατιωτικά διηγήματα, Διηγήματα Α΄, Β΄, Γ΄ σειρά, Ο Κακός δρόμος κι άλλα διηγήματα, Έρωσ Εσταυρωμένος και κάποια άλλα διαλεχτά διηγήματα, Ο τρελλός με τους κόκκινους κρίνους (Εθνικόν Αριστείον Γραμμάτων και Τεχνών), Οι ερωτευμένοι, Πετριές στον ήλιο, Το Ζακυθινό μαντήλι, Ιστορία μιας χωρισμένης, Αθανασία, Άνθρωπος του κόσμου (κοινωνικόν μυθιστόρημα αναφερόμενον εις την αθηναϊκήν ζωήν του 1880-1885), Νικόλαος Σιγαλός, Μαργαρίτα Στέφα, Ο κόκκινος βράχος, Ο πόλεμος, Η τιμή του αδελφού, Λάουρα, Ο κόσμος κι ο Κοσμάς, Ισαβέλλα, Η τρίμορφη γυναίκα, Τερέζα Βάρμα Δακόστα, Ο κατήφορος και η κατ' εξοχήν πρωτότυπος κοινωνική τριλογία Πλούσιοι και φτωχοί - τυχεροί και άτυχοι - τίμιοι και άτιμοι».

Επισημαίνονται, επίσης, η μετάφραση διηγημάτων του συγγραφέα σε ξένες γλώσσες (χωρίς να μνημονεύονται τίτλοι), καθώς και η επιτυχημένη στροφή του στη δημοτική γλώσσα μετά την εμπλοκή του στο κίνημα του Δημοτικισμού, στις αρχές της πεζογραφικής του πορείας. Ακόμη, άξια προσοχής είναι η άποψη του ανώνυμου συντάκτη που αναγνωρίζει την αφηγηματική τέχνη του Ξενόπουλου ως είδος καλλιτεχνικά εξελισσίμο, ενώ αναγνωρίζεται κοινωνιολογικό ενδιαφέρον στην ηθογραφική παραγωγή του συγγραφέα και σύγχρονος προβληματισμός στη νεότερη μυθιστοριογραφία του —πάντοτε, όμως, εντός «εθνικού» πλαισίου και χωρίς στοιχεία «κοσμοπολιτισμού», όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά,:

«[...] Ο Ξενόπουλος, όπως άλλως τε και όλοι οι σύγχρονοί του λογοτέχνη, έγραφε κατ' αρχάς εις την καθαρεύουσαν, αλλά ταχέως εστράφη προς την δημοτικήν, της οποίας ανεδείχθη δεξιότατος πράγματι σμιλευτής. Όπως δεικνύει ο μακρύς κατάλογος των έργων του, υπήρξε πολυγραφώτατος. Καλλιεργήσας την πεζογραφίαν με το διήγημα, το μυθιστόρημα, το δράμα και την κωμωδίαν, παρέσχε δια του πλουσίου πολυσυνθέτου και πολυμόρφου έργου του σημαντικήν συμβολήν εις τα νεοελληνικά γράμματα. Η τέχνη του, με την αξιοθαύμαστον ευλυγισίαν, η οποία τον διακρίνει, δεν μένει στάσιμος, αλλ' εξελίσσεται συνεχώς και παρουσιάζεται με νέον τρόπον και νέα ευρήματα.

Είναι αληθές ότι τα περισσότερα εκ των έργων του είναι ηθογραφικά και τα θέματά των δίδει η κοινωνική ζωή και τα έθιμα της Ζακύνθου εις την οποίαν διήλθε τα πρώτα έτη της ηλικίας του. Αλλ' ο εντοπισμός της ηθογραφίας του Ξενοπούλου εις τα στενά όρια της ιδιαίτέρας πατρίδος του είναι φαινομενικός. Βαθύτερα και εταστικωτέρα διεισδύσεις αποδεικνύει ότι εις το υπόστρωμα της τοπικής ηθογραφίας κρύπτονται συχνά ευρύτεροι κοινωνικοί χαρακτήρες. Εις τα τελευταία έργα του προσπαθεί ο Ξενόπουλος να προσαρμόση την τέχνην του προς όλα τα προβλήματα, τα οποία εξετάζει η σημερινή επιστήμη και η κοινωνιολογία. Ψυχολογικαί παρατηρήσεις και επιστημονικαί ζητήσεις των νεωτέρων χρόνων υποσημαίνονται σαφώς εις τα τελευταία των μυθιστορημάτων του. Παρ' όλα ταύτα μένει πάντοτε εντός των πλαισίων της ελληνικής ζωής και της σημερινής κοινωνίας μας. Ο κοσμοπολιτισμός δεν τον κατέκτησεν. Από απόψεως μορφής ο Ξενόπουλος είναι δεξιοτέχνης χειριστής του λόγου, με ύφος στρωτόν, καλλιεργημένον, εύπλαστον. Με ένα λόγον η τεχνική κατάρτις του Ζακυνθίου λογοτέχνου είναι πλήρης και άψογος.»

Στα 1939, ο Τέλλος Άγρας υπογράφει το λήμμα που αφορά τον Γρ. Ξενόπουλο στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*³. Έμφαση δίδεται στο γεγονός της πολυγραφίας του συγγραφέα καθώς και στο πλήθος των μεμονομένων ή αυτοτελών δημοσιεύσεων αφηγημάτων του, μεταξύ των οποίων αναφέρονται οι επιφυλλιδογραφικές καταχωρήσεις των πεζογραφημάτων του Ξενόπουλου στον Τύπο, κατά τη χρονική περίοδο 1913-1945, ως δημοσιεύσεις κοινωνικών μυθιστορημάτων. Επισημαίνεται, επίσης, η απόπειρα εκ μέρους του Ι. Δ. Κολλάρου για έκδοση της σειράς των *Απάντων Ξενοπούλου*.

Στο λήμμα περιλαμβάνεται, ακόμη, εργογραφικό σημείωμα με τα εκδομένα αφηγήματα του συγγραφέα μέχρι το έτος 1931⁴.

«[...] Εμφανισθείς εις τα νεοελληνικά γράμματα κυρίως από του 1885, υπήρξε μέχρι σήμερα ο πολυγραφώτατος των συγχρόνων, ασχοληθείς με παν είδος του καλλιτεχνικού λόγου, εκτός της ποιήσεως [...]. Συνειργάσθη εις πάντα σχεδόν τα ελληνικά έντυπα της πεντηκονταετίας, περιοδικά, εφημερίδας, λευκώματα, επετηρίδας, του έσω και του έξω ελληνισμού, ιδιαίτέρως δ' εις τα

³ Βλ. Τέλλος Άγρας, «Ξενόπουλος Γρηγόριος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. 18ος, Εκδοτικός οργανισμός "Ο Φοίνιξ", 1939, σ. 624.

⁴ Σχετικά με το περιεχόμενο του εν λόγω λήμματος έχει γίνει αναλυτικά λόγος πιο πάνω, σσ. 268-269.

Παναθήναια (1900-1912) και την εφημερίδα *Έθνος* (1913-1931), ένθα εδημοσίευσε τα πλείστα των κοινωνικών του μυθιστορημάτων. Το σύνολον του έργου του ήρχισεν εκδίδων από του 1919 ο εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος, υπό τον τίτλον *Άπαντα Γρηγορίου Ξενοπούλου*. Ο συγγραφεύς έτυχε τω 1912 του παρασήμου του αργυρού σταυρού του Σωτήρος, τω δε 1922 του εθνικού αριστείου Γραμμάτων και Τεχνών. Τω 1929 εβραβεύθη υπό της Ακαδημίας Αθηνών, τω δε 1931 εξελέγη ακαδημαϊκός και πρόεδρος της εκτελεστικής επιτροπής του Εθνικού Θεάτρου.

Έργα του Ξενοπούλου, εκδοθέντα εις ιδιαίτερα βιβλία από του 1885 μέχρι τέλους του 1931, είναι τα κατωτέρω:

Διηγήματα: *Το τριακοσιόδραχμον έπαθλον* (1885), *Άνθρωπος του κόσμου*, *Νικόλας Σιγαλός*, *Στρατιωτικά διηγήματα*, *Μητριά*, *Διηγήματα* σειρά πρώτη, *Διηγήματα* σειρά δεύτερα, *Διηγήματα* σειρά τρίτη, *Ο κακός δρόμος*, *Έρωσ εσταυρωμένος* κι άλλα διηγήματα, *Πετριές στον Ήλιο* κι άλλα διηγήματα, *Το ζακυθινό μαντήλι* κι άλλα διηγήματα, *Ιστορία μιας χωρισμένης*, *Οι ερωτευμένοι* κι άλλα διηγήματα, *Ο τρελλός με τους κόκκινους κρίνους*, *Η αναθρεφτή*.

Μυθιστορήματα: *Μαργαρίτα Στέφα* ηθογραφία, *Ο κόκκινος βράχος*, *Η τιμή του αδελφού*, *Ο πόλεμος*, *Λάουρα*, *Ισαβέλλα*, *Η αδελφούλα μου*, *Αφροδίτη*, *Ο κόσμος* κι ο *Κοσμάς*, *Η τρίμορφη γυναίκα*, *Αναδυομένη*, *Το κορίτσι που σκοτώνει*, η κοινωνική τριλογία: *Πλούσιοι και φτωχοί*, *Τίμιοι και άτιμοι*, *Τυχεροί και άτυχοι*, *Ο κοσμάκης* εις τέσσαρα αυτοτελή μέρη: *Το πρωτοξύπνημα*, *Το κέντρον*, *Τελευταία άκρα* (sic), *Ο γυρισμός*, *Ο κατήφορος*, *Ανάμεσα σε τρεις γυναίκες*.»

Επιπλέον, ο Άγρας αναφέρεται στο γεγονός της μετάφρασης των έργων του Ξενοπούλου και μνημονεύει ενδεικτικά τη μετάφραση του διηγήματος *Ο κακός δρόμος* από τον Ε. Κlement. Τέλος, σχολιάζει την αφηγηματογραφία του συγγραφέα συνδέοντάς την με τη δραματογραφία του και θεωρεί ισοδύναμη τη συμβολή του στην εξέλιξη των δύο ειδών, αποδίδοντάς τους κοινωνιολογικό χαρακτήρα, ενώ δεν ξεχνά να σημειώσει, όπως ήδη έχει αναφερθεί, την ψυχογραφική διάσταση της αφηγηματογραφίας του όσον αφορά την προβολή του σεξουαλικού ενστίκτου:

«[...] Σημαντική είναι και η ψυχαναλυτική αυτού θέσις, ομόφωνος προς τας κρατούσας θεωρίας του πανσεξουαλισμού. Το θέμα της κληρονομικής ευγενείας, ισχυούσης μέχρις εσχάτων εν Ζακύνθω, απετέλεσε βάση πλείστων έργων του, με συμπέρασμα πάντοτε σοσιαλιστικού περιεχομένου (*Ποπολάρος*, *Κοσμάκης*, *Στέλλα Βιολάντη* και αντιστρόφως: *Μινώταυρος*, *Τερέζα Βάρμα Δακόστα* κλπ). [...]»,

επισημαίνεται, μεταξύ άλλων, χαρακτηριστικά.

Συμπεράσματα τρίτου μέρους

Όταν στην αρχή της τέταρτης δεκαετίας του 20ού αιώνα μια νεαρή Ζακυνθινιά, η Στέλλα Βιολάντη, προβάλλεται στις οθόνες των κινηματογραφικών αιθουσών της Αθήνας, ο εξηνταπεντάχρονος «πατέρας» της ανεβαίνει τα σκαλιά της Ακαδημίας Αθηνών... Την εισηγητική έκθεση της εκλογής του, στην Τάξη των Γραμμάτων και Καλών Τεχνών, έχει υπογράψει, και τώρα, ο Κωστής Παλαμάς. Πλήθος ευνοϊκών σχολίων δημοσιεύονται. Ο σαραντάχρονος Κ. Ουράνης, ενδεικτικά, αποδίδει στον Ξενόπουλο το χάρισμα της «τερπνής αφήγησης» και εισηγείται θετικά για τον ιδεολογικοκοινωνικό προσανατολισμό των αφηγημάτων του, με έμφαση στην προβολή του γυναικείου ερωτισμού. Οι δε αναπόφευκτες «ατέλειες» στο πληθωρικό έργο του συγγραφέα δικαιολογούνται στο όνομα της αυξημένης αναγνωσιμότητας.

Από την Αριστερά η κριτική είναι τώρα διπλά δυσμενής· δεν κατηγορούνται μόνο τα έργα του συγγραφέα, αλλά στο πρόσωπό του απαξιώνεται ένας αστικός θεσμός, η Ακαδημία Αθηνών. Όχι, όμως, μόνο οι κομμουνιστές της εποχής, αλλά και οι ανήσυχoi αστοί, δια στόματος Γ. Θεοτοκά, αμφισβητούν τη «χρυσή μετρίότητα» των «αγαθών δασκάλων» της Ακαδημίας Αθηνών.

Στα 1932, κατά την τελετή της δεξίωσης του Ξενόπουλου στην Ακαδημία, ο Π. Νιρβάνας, ήδη ακαδημαϊκός, τον προσφωνεί δίδοντας έμφαση στον ρεαλισμό της γραφής του, στη «λαϊκότητα» της, στη συγκρότηση ενός ευρέος φάσματος αναγνωστικού κοινού με άξονα το αφηγηματικό του έργο. Στον συγγραφέα αποδίδεται, επίσης, η «πατρότητα» του νεοελληνικού κοινωνικού μυθιστορήματος με αφορμή τη συγγραφή της *Μαργαρίτας Στέφα*. Πλήθος ευνοϊκά άρθρα δημοσιεύονται στις εφημερίδες, ενώ ο Ξενόπουλος... δημοσιεύει στο *Έθνος* τον *Γάμο του Νάσου*... Και οι νέοι κριτικοί (Λ. Πηνιάτογλου, Άγγ. Τερζάκης) έχουν κάθε δικαίωμα να αμφισβητούν, να «ψάχνουν» το ελληνικό μυθιστόρημα, όχι όμως στα ρομάντζα του Ξενόπουλου· αντίθετα, κάποιοι παλαιότεροι, πρώην «κατήγοροι» του (Ρήγας Γκόλφης, Ι. Μ. Παναγωγτόπουλος) τώρα φαίνεται πως αναγνωρίζουν την αξία του.

Το 1937, ο Ξενόπουλος τιμάται για την πενήντάχρονη δράση του στα Ελληνικά Γράμματα. Ο κριτικός Γιάννης Χατζίνης τον υποδέχεται χαρακτηριστικά μέσω της αναγνωστικής επιβίωσης δύο έργων του των αρχών του αιώνα, του *Έρωτα εσταυρωμένου* και του *Κόκκινου Βράχου*, υπεραμυνόμενος της πληθωρικής παραγωγής του και παρομοιάζοντάς την με αυτήν του Α. Dumas-πατέρα. Όμως, την ίδια χρονιά, και ο Άγγ. Τερζάκης «ανακαλύπτει» τον Ξενόπουλο... Η *Μαργαρίτα Στέφα* είναι, και γι' αυτόν, το «άλμα» που αποδίδει στον συγγραφέα την ταυτότητα του πρώτου Έλληνα κοινωνικού μυθιστοριογράφου· κάνει, επίσης, λόγο για την «κοινωνική» και «αισθητική» προσέγγιση, που ο Ξενόπουλος επιχειρεί με επιτυχία

προς το αναγνωστικό κοινό. Και «αδιαφορεί» για την αισθηματική επιφυλλιδογραφία του...

Την ίδια εποχή, τη στιγμή που ο αιρετικός Γιάννης Σκαρίμπας τιμά την προσφορά του συγγραφέα, ο εικοσιοχτάχρονος Γ. Κοτζιούλας θεωρεί τον Ξενόπουλο ιδρυτή της σχολής της ευκολογραφίας. Κατ' αυτόν, η ανάγνωση από το πλατύ κοινό «εύκολων» αφηγημάτων, όπως τα επιφυλλιδογραφικά μυθιστορήματα, αντί για τις φυλλάδες και τα ληστρικά του παρελθόντος, δεν αποτελεί πρόοδο αλλά «ελεεινή στασιμότητα».

Την κριτική του εύνοια προς την αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου, ωστόσο, καταθέτει και ο Ανδρ. Καραντώνης μέσα από ένα εκτενές άρθρο στις σελίδες των *Νέων Γραμμάτων*. Ο Ξενόπουλος και ο Παλαμάς αποτελούν, εδώ, σταθερές αξίες. Ο αρθρογράφος μοιάζει «δίκαιος» απέναντι στην εποχή του και στους παλαιότερους λογοτέχνες. Αυτό που, κυρίως, αναγνωρίζει στον συγγραφέα είναι η μυθιστορηματική του τεχνική, χωρίς να αποσιωπά την επιφυλλιδογραφία του.

Στα τέλη του ελληνικού Μεσοπολέμου, ο Βάσος Βαρίκας δίνει ισχυρό «ράπισμα» στη φιλοδοξία των νέων πεζογράφων της εποχής, εκφράζοντας την απογοήτευσή του για το έργο τους, αμφισβητώντας, ουσιαστικά, τη βαρύτητα του λογοτεχνικού τους στίγματος και την αφηγηματική παράδοση που κληρονομούν στις μελλοντικές γενιές· γι' αυτόν το έργο του Παπαδιαμάντη, του Θεοτόκη, του Καρκαβίτσα, του Ξενόπουλου θα' ναι το έρμα...

Στα 1939, και ο Γιάννης Χατζίνης, από τις σελίδες της *Νέας Εστίας*, διαπιστώνει έλλειψη ικανοποιητικού αναγνωστικού ενδιαφέροντος για τη λογοτεχνική παραγωγή των νέων δημιουργών. Η μικρή ανταπόκριση του κοινού αποδίδεται, κυρίως, σε εγγενή αίτια των ίδιων των αφηγημάτων· η λογοτεχνία των νέων συνιστά, κατ' αυτόν, λογοτεχνία αποπειρών και προθέσεων και δικαίως δεν πείθει... Ως παράδειγμα ικανοποιητικής αναγνωστικής ανταπόκρισης, παράδειγμα προς μίμηση, χρησιμοποιεί την περίπτωση του Ξενόπουλου. Αν θέλουν οι νέοι λογοτέχνες να φθάνουν τα έργα τους στο πλατύ κοινό ας απορρίψουν τις μεγάλες προθέσεις, όπως ο Ξενόπουλος, συμβουλεύει ο Χατζίνης...

Μέσα στη γερμανική Κατοχή ακόμη ένας από τους «νέους» αμφισβητίες της τέχνης του Ξενόπουλου στον Μεσοπόλεμο, ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, επιχειρεί μια «ιστορική» τοποθέτησή του έργου του· «προσγειωμένος», πια, στα σαράντα του, βλέπει τον επαγγελματία λογοτέχνη Ξενόπουλο διαφορετικά, επισημαίνει τη μυθιστορηματική του μαστοριά, διακρίνει την πεζογραφική παράδοση που αφήνει, αποτιμά τον πνευματικό του μόχθο. *Ο κόσμος κι ο Κοσμάς*, το επιφυλλιδογραφικό μυθιστόρημα του συγγραφέα του 1919, αποτιμάται ως το καλύτερό του, ενώ η *Μαργαρίτα Στέφα*, για άλλη μια φορά, αναβιώνει κριτικά στο άρθρο του Παναγιωτόπουλου πενήντα χρόνια μετά τη συγγραφή της.

Στη μέση του 20ού αιώνα, στα 1949, και ενώ και δεύτερο αφήγημα του Ξενόπουλου, ο *Κόκκινος Βράχος*, «μεταγράφεται» σε κινηματογραφική ταινία, η ετήσια έκδοση (Ημερολόγιο) *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* «γιορτάζει» τα φιλολογικά του εξηντάχρονα, καταγράφοντας απόψεις του πνευματικού κόσμου της εποχής για το έργο του. Αν και επισημαίνεται η απουσία, πλέον, του συγγραφέα από τα λογοτεχνικά τεκταινόμενα και η απώλεια του λογοτεχνικού του δυναμικού στην επιφυλλιδογραφική τριβή, ως κοινή συνισταμένη των κριτικών απόψεων προκύπτει η καταχώρηση της «πατρότητας» του νεοελληνικού αστικού μυθιστορήματος στον Ξενόπουλο — για άλλη μια φορά, αρχής γενομένης από τους κριτικούς της δεκαετίας του 1930.

Χαρακτηριστική και «απολογιστική» είναι η άποψη του Θεοτοκά, ίσως του θεωρητικότερου εκφραστή της αμφισβήτησης των λογοτεχνικών πεπραγμένων του παρελθόντος κατά τη διάρκεια του ελληνικού Μεσοπολέμου, ο οποίος προσλαμβάνει, πλέον, με «γενικό σεβασμό» το έργο του συγγραφέα, αναγνωρίζοντας ως εθνική υπηρεσία τη συμβολή του στην καθιέρωση της δημοτικής και την «ειλικρινή και τίμια τέχνη» του...

Τέλος, τα περισσότερα άρθρα από τα αφιερωματικά στον Ξενόπουλο τεύχη της *Νέας Εστίας*, της *Ιονίου Ανθολογίας* και της *Ελληνικής Δημιουργίας* διάκεινται ευμενώς απέναντί του, όπως θετική είναι και η αντιμετώπισή του από τους σημαντικότερους ιστορικούς της νεοελληνικής λογοτεχνίας και τους συντάκτες των οικείων λημμάτων σε εγκυκλοπαιδικά λεξικά της εποχής.

Στο πλαίσιο του β΄ διαγωνισμού συγγραφής ελληνικού διηγήματος που προκηρύσσει το 1884 το περιοδικό *Εστία*, ο δεκαεπτάχρονος νεοσσός της λογοτεχνίας Γρ. Ξενόπουλος δεν διστάζει να υφάνει την υπόθεση του διηγήματος του *Ελληνικού αγώνος το τριακοσιόδραχμον έπαθλον*, το οποίο υποβάλλει για κρίση, γύρω από τα διαπλεκόμενα τα διαπλεκόμενα των βραβεύσεων που αντιλαμβάνεται να έχουν συμβεί κατά τον α΄ συναφή διαγωνισμό... Η συγκεκριμένη επιλογή του επιφέρει την αρνητική στάση της κριτικής επιτροπής, αποτελούμενης από τους λογίους Ι. Ισιδωρίδη Σκυλλίτση, Σ. Κ. Σακελλαρόπουλο και Αρ. Προβελλέγγιο, που φτάνει έως την απόρριψη του εν λόγω αφηγήματος. Πρόκειται, ωστόσο, για μίαν απόρριψη ιδιότυπη, αφού το διήγημα αυτό αποτιμάται ταυτόχρονα και ως προϊόν ευφυούς και έμπειρου δημιουργού, στοιχείο που, αν και τυπικά δεν συνάδει με το νεαρόν της ηλικίας του Ξενόπουλου, ουσιαστικά «πριμοδοτεί», κατά τον καλύτερο τρόπο, τόσο το ίδιο το πρωτόλειό του όσο και αυτή καθαυτή την ιδιότητά του ως λογοτέχνη.

Πέραν, όμως, των διαπιστώσεων αυτών, το γεγονός της απόρριψης του αφηγήματος μπορεί να εμπεριέχει και την αμφισβήτηση της ηθογραφικής ταυτότητάς του, έτσι όπως τουλάχιστον αυτή καθορίζεται με βάση τις αναγνωστικές προσδοκίες των κριτών. Η «προκλητική» μυθοπλασία του *Ελληνικού αγώνος το τριακοσιόδραχμον έπαθλον* δεν συνιστά, προφανώς, συγγραφή με στοιχεία από τον καθημερινό βίο των Ελλήνων, όπως προσδοκάται από την εξαγγελία του ίδιου του διαγωνισμού... Επομένως, με τη συμμετοχή αυτή ο Ξενόπουλος δεν φαίνεται να επιτυγχάνει τον ενδεχόμενο στόχο του να ενταχθεί, ως νέος συγγραφέας, στην ομάδα των λογοτεχνών που ακολουθούν την προοδευτική, για την εποχή της, γραμμή της ηθογραφίας, την οποία πρεσβεύει το περιοδικό *Εστία*.

Παρ΄ όλο που η αρνητική αυτή πρόσληψη σηματοδοτεί την πρώτη επαφή της αφηγηματογραφίας του συγγραφέα με τη νεοελληνική κριτική, η αναγνωστική τύχη του πρωτολείου του δεν είναι τελικά κακή, αφού, έναν χρόνο αργότερα, το 1885, αυτό τυγχάνει θετικής ανταπόκρισης, ανοίγοντας τον κύκλο της εκδοτικής παρουσίας του Ξενόπουλου στη νεοελληνική λογοτεχνική σκηνή. Τον ρόλο του «διαμεσολαβητή» αναλαμβάνει να παίξει ο Ζακύνθιος Διονύσιος Σ. Χιώτης, εκδότης των γνωστών περιοδικών της εποχής *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* και *Κόριννα*, ο οποίος εξασφαλίζει στον συγγραφέα όχι μόνο το διήγημά του τυπωμένο σε χαρτί, αλλά και την προβολή του στο

αναγνωστικό κοινό της εποχής. Παράλληλα, μέσω των *Εκλεκτών Μυθιστορημάτων*, διατίθεται ένας σταθερός χώρος για παρουσίαση της αφηγηματικής παραγωγής του Ξενόπουλου, με δημοσιεύσεις και εκδόσεις έργων του.

Ωστόσο, ένα καυστικό άρθρο του Μ. Μητσάκη, δημοσιευμένο το 1888, έρχεται να «χλευάσει», απορρίπτοντας αισθητικά, το μυθιστόρημα του Ξενόπουλου *Άνθρωπος του κόσμου*, ενώ με παρόμοιο τρόπο αντιμετωπίζεται, σε άλλο σημείωμα του ίδιου κριτικού στα 1890, το σύνολο της έως τότε ξενοπουλικής αφηγηματικής παραγωγής με τον *Νικόλα Σιγαλό*, τη *Μητρυιά* και, βέβαια, τον *Άνθρωπο του κόσμου* να τίθενται στο επίκεντρο της «καταγγελίας». Βασικό επιχείρημα αυτής της δυσμενούς κριτικής θα είναι, κατά τον Μητσάκη, η «ανεπάρκεια» του Ξενόπουλου να υλοποιήσει τον στόχο μιας αφηγηματικής γραφής που θα ικανοποιεί νατουραλιστικά-ρεαλιστικά δεδομένα, σύμφωνα με το κυρίαρχο αισθητικό ζητούμενο των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα, στο οποίο ο αναγνωστικός ορίζοντας προσδοκίας του οξυδερκούς Μητσάκη φαίνεται να προσανατολίζεται.

Η αρνητική αυτή αντιμετώπιση «αίρεται» λίγο αργότερα (στα 1892), από τον Π. Νιρβάνα, όταν αυτός σπεύδει να ταυτίσει, την αφηγηματική παραγωγή του συγγραφέα με ό,τι μπορεί να αποδοθεί στον όρο «επαρχιακή ηθογραφία», ως προέκταση του ρεαλιστικού αιτήματος της εποχής. Αυτό, μάλιστα, συμβαίνει κατά την χρονική στιγμή που σε αντίστοιχα έργα άλλων, συγχρόνων με τον Ξενόπουλο, Ελλήνων αφηγηματογράφων, (όπως του Ν. Επισκοπόπουλου), ο ίδιος κριτικός διακρίνει το «πνεύμα του κοσμοπολιτισμού».

Την ουσιαστική αναγνώριση, πάντως, της ηθογραφικής παραγωγής του Ξενόπουλου και την οριστική καθιέρωσή του στον κύκλο των Ελλήνων αφηγηματογράφων-ηθογράφων επιχειρεί δυναμικά ο Αργύρης Εφταλιώτης στα 1894, με άρθρο του στην *Εικονογραφημένη Εστία* που αναφέρεται στο σχετικά με το μυθιστόρημα του συγγραφέα *Μαργαρίτα Στέφα*. Η περίτεχνη λογοτεχνική γραφή με βάση το νατουραλιστικό-ρεαλιστικό ιδεώδες και η κοινωνιολογική διάσταση που ανιχνεύεται στο έργο επισημαίνονται εδώ, από κοινού με το αίτημα για χρήση της δημοτικής, ως βασικού γλωσσικού οργάνου στη λογοτεχνία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου δείχνει να ικανοποιεί τόσο το «νεωτερικό», για την εποχή του, αισθητικό αίτημα του ρεαλισμού στη λογοτεχνία και την «προοδευτική» επιδίωξη αρκετών λογίων για υιοθέτηση των κηρυγμάτων του δημοτικισμού στα λογοτεχνικά έργα.

Στον αντίποδα της προαναφερθείσας αναγνωστικής πρόσληψης των ξενοπουλικών κειμένων από την αθηναϊκή κριτική βρίσκεται η υποδοχή που

επιφυλάσσεται στον συγγραφέα στα πάτρια εδάφη, στην προσφιλή του Ζάκυνθο, όπου εκδηλώνεται διάθεση αμφισβήτησης τόσο για τα λογοτεχνικά επιτεύγματα όσο και για τις θετικές κρίσεις που είχε δεχθεί εκ μέρους των Αθηναίων λογίων.

Στην εκπνοή του 19ου αιώνα, όταν οι ιδεολογικο-αισθητικοί ορίζοντες της αναπτυσσόμενης Ελλάδας διευρύνονται σημαντικά, με αποτέλεσμα η αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου να θεωρείται ότι συμβαδίζει με το πνεύμα της νέας εποχής... Αυτό, τουλάχιστον, υποδηλώνει η συνεργασία του συγγραφέα με το πρωτοποριακό περιοδικό *Η Τέχνη*, η οποία δέχεται να δημοσιεύσει του διήγημά του *Η ζωή και ο θάνατος της Αργυρούλας* στο πρώτο τεύχος...

Από την άλλη στο ξεκίνημα του 20ού αιώνα, το διήγημα *Έρωσ Εσταυρωμένος*, η «θρυλική» *Στέλλα Βιολάντη*, του Γρ. Ξενόπουλου αρχίζει να δημοσιεύεται από τις στήλες του σπουδαίου περιοδικού της εποχής *Παναθήναια*. Πρόκειται, άλλωστε, για τα ίδια χρόνια, κατά τα οποία ο Κωστής Παλαμάς συνθέτει τους στίχους της έμμετρης, *Στέλλας Βιολάντη*, που συνταιριάζουν την κριτική αποτίμηση με την αναγνωστική συγκίνηση του ποιητή.

Ωστόσο, με διαφορετικό (και μάλλον αρνητικό τρόπο) αντιμετωπίζει τον Ά τόμο *Διηγημάτων* του συγγραφέα που κυκλοφορεί την ίδια χρονική περίοδο, ο λόγιος Δημ. Χατζόπουλος, σε κριτικό σημείωμά του που δημοσιεύεται στο περιοδικό *Διώνυσος*. Η συγκεκριμένη απόρριψη της αφηγηματικής τέχνης του Ξενόπουλου δείχνει να απορρέει από τη γενικότερη τακτική του εν λόγω εντύπου, το οποίο στέκεται με σκεπτικισμό απέναντι στην ηθογραφική παραγωγή των Ελλήνων αφηγηματογράφων της εποχής, με απώτερο στόχο τον περιορισμό της καλλιέργειας του «λαογραφικού» κλίματος στη λογοτεχνία και την εισαγωγή ενός «ευρωπαϊκού» τύπου προβληματισμού σε αυτήν. Κατ' αυτόν τον τρόπο η δημιουργική πεζογραφία του Ξενόπουλου κατορθώνει να ενταχθεί στο νεωτερικό πνεύμα που εκφράζει το περιοδικό *Η Τέχνη* στα 1898-1899, δύο σχεδόν χρόνια αργότερα, στα 1901, όχι μόνο δεν εμπίπτει στον αντίστοιχο νεωτερισμό που εκφράζει ο *Διώνυσος*, αλλά κατακρίνεται οξυτάτα. Ο Δημ. Χατζόπουλος, προφανώς «απογοητευμένος» από τα αφηγήματα του συγγραφέα που έπονται του διηγήματος *Η ζωή και ο θάνατος της Αργυρούλας*, καταλογίζει στη γραφή του Ξενόπουλου κοινοτυπία, έλλειψη ρεαλισμού και πρωτοτυπίας, «έλλειψιν πνεύματος και έλλειψιν ζωής».

Αντίθετα, οι σελίδες του περιοδικού *Τα Παναθήναια* αποτελούν «προπύργιο» θετικής υποδοχής της ξενοπουλικής αφηγηματογραφίας, μέσω της δημοσίευσης πρωτότυπων πεζών του συγγραφέα αλλά και θετικών κρίσεων

που τον αφορούν. Ένας από τους τακτικούς αρθρογράφους των *Παναθηναίων* είναι ο Π. Νιρβάνας, ο οποίος διατυπώνει συχνά τις απόψεις του για το έργο του συγγραφέα. Μολονότι βρίσκεται στον κύκλο των νιτσειστών, δεν είναι καυστικός ούτε απορριπτικός απέναντι στον Ξενόπουλο, ενώ αναγνωρίζει και αποδέχεται τη «μετριότητα» ως κύριο χαρακτηριστικό της γραφής του τελευταίου.

Σε μίαν τέτοια εποχή που οι προβληματισμοί της νεοελληνικής κριτικής διερύνονται, ο Ξενόπουλος δέχεται την κριτική «επίθεση» του, νεαρού τότε, ιστορικού της νεοελληνικής λογοτεχνίας Ηλία Βουτιεριδίδη, ο οποίος θεωρεί την αφηγηματογραφία του Ζακυνθινού δημιουργού «άτεχνη μίμηση κάθε τεχνοτροπίας», επισημαίνοντας έως και «αντιγραφή» από έργα Γάλλων λογοτεχνών· η επίθεση δε αυτή πραγματοποιείται μέσα από τις στήλες του περιοδικού *Ο Νουμάς*, ήδη από την αρχή της έκδοσής του, στα 1903. Ας μη λησμονούμε ότι βρισκόμαστε σε περίοδο της διαμάχης μεταξύ των Ελλήνων λογίων με αφορμή το Γλωσσικό Ζήτημα. Μαχητικοί δημοτικιστές του κύκλου του *Νουμά*, με επικεφαλής τον εκδότη του Δ. Π. Ταγκόπουλο, εμπαίζουν τον γλωσσικά «συμβιβασμένο», κατήγορο των Μαλλιαρών, Ξενόπουλο, την ίδια περίπου χρονική στιγμή που ο Παλαμάς επαινεί την Α΄ σειρά των *Διηγημάτων* του συγγραφέα, ως κείμενα «αγνών ηθογραφημάτων και γερών με τον *Έρωτα Εσταυρωμένον* επί κεφαλής». Παράλληλα, ο Π. Νιρβάνας, σταθερός στην κριτική του οπτική, υπερασπίζεται τα ηθογραφικά διηγήματα του Ξενόπουλου, χρησιμοποιώντας και πάλι τις σελίδες των *Παναθηναίων* και εστιάζοντας στον κοινωνιολογικό προβληματισμό που εγείρει το διήγημα *Έρωτς εσταυρωμένος*, ένεκα του τρόπου που πραγματεύεται τη «δεσποτική εξουσία του πατρός».

Στα 1906, ο ίδιος ο Γ. Ψυχάρης επιχειρεί να «ομαλοποιήσει» τις κακές σχέσεις μεταξύ του Ξενόπουλου και του περιοδικού *Ο Νουμάς*, σχολιάζοντας ευνοϊκά το αφηγηματικό έργο του συγγραφέα, και απολογούμενος, έτσι, για την ίσαμε τότε κριτική «σιωπή» του. Άλλωστε, η συμβολή του Ξενόπουλου στη λογοτεχνική παραγωγή των τελευταίων ετών επισημαίνεται, κατά το ίδιο έτος, και από τον Μ. Λυκιαρδόπουλο, και πάλι από τις σελίδες του *Νουμά*, αναγνωρίζοντας «ευρωπαϊκό» πνεύμα στη γραφή του. Ωστόσο, είναι ο ίδιος που, αν και αρχικά θεωρεί τον συγγραφέα σαν «Έλληνα Τσέχωφ», στη συνέχεια, τον κατηγορεί για τον «αισθηματικό» χαρακτήρα της αφηγηματογραφίας του...

Αποκορύφωμα της θετικής υποδοχής και αναγνώρισης της λογοτεχνικής αξίας του Ξενόπουλου αποτελεί το κριτικό άρθρο του Κ. Παλαμά, δημοσιευμένο το 1907, στα *Παναθήναια*. Εδώ, ο ποιητής, μαζί με γενικότερες κρίσεις για το έργο του συγγραφέα, οριοθετεί τη θέση που αυτός κατέχει ως πνευματικός

δημιουργός, στα πολιτιστικά δρώμενα του τόπου. Η συναφής επιχειρηματολογία του Παλαμά στο συγκεκριμένο άρθρο ούτε κολακεύει, ούτε δικαιολογεί, ενώ κάποτε ίσως και να απορρίπτει· τελικά, όμως, ο Ξενόπουλος «δικαιώνεται» πανηγυρικά. Μια τέτοια υποδοχή, με βάση το παλαμικό αισθητικό κριτήριο, λίγο πριν από τη συμπλήρωση της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, δεν είναι χωρίς σημασία· είναι η εποχή που το άστρο του Παλαμά λάμπει και οι απόψεις του κυριαρχούν στον ελληνικό λογοτεχνικό ορίζοντα. Ως εκ τούτου, το συγκεκριμένο άρθρο αποτελεί, νομίζουμε, σαφή ένδειξη μιας σημαντικής σε εύρος κριτικής αποδοχής.

Επίσης, πολύ σημαντικό ρόλο, στη θετική πρόσληψη της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου κατέχει και η δημοσίευση (κατά το 1909) άρθρου - "επιστολής", του Ιωάννη Ζερβού, και πάλι από το φιλόξενο βήμα των *Παναθηναίων*. Εδώ, κρίνεται ανεπαρκής ο χαρακτηρισμός «επαρχιακή» ηθογραφία, ο οποίος συνοδεύει το πρόσφατα δημοσιευμένο διήγημα του συγγραφέα *Ο κακός δρόμος*. Δρομολογείται, με άλλα λόγια, μια απόπειρα «αναβάθμισης» του έργου του συγγραφέα, με βάση τα νέα δεδομένα του λογοτεχνικού ορίζοντα που θεωρούν το «λαογραφικό» ηθογραφικό πρότυπο ξεπερασμένο. Ο αρθρογράφος αποδίδει «αστικό» αλλά και «ευρωπαϊκό» πνεύμα στα «επαρχιακά» διηγήματα του συγγραφέα και διαφωνεί με τον χαρακτηρισμό τους ως «ηθογραφίες». Πρέπει δε να σημειωθεί ότι ο Ι. Ζερβός διακρίνεται για το προοδευτικό του πνεύμα και το αξιόπιστο αισθητικό του κριτήριο.

Ανάλογη πρόταση διατυπώνεται στα 1912 και από τον Κ. Χατζόπουλο, ο οποίος χρησιμοποιεί τις σελίδες του αλεξανδρινού περιοδικού *Νέα Ζωή* για να ισχυριστεί ότι δεν είναι μόνο *Ο κακός δρόμος*, αλλά και τα υπόλοιπα διηγήματα της ομότιπλης σειράς διηγημάτων, που έχει εν τω μεταξύ εκδώσει ο συγγραφέας, εκείνα που συνιστούν καλλιτεχνικά κάτι παραπάνω από την κοινή ηθογραφία της εποχής. Επιπλέον, ο Χατζόπουλος, δεν δέχεται για τον αφηγηματογράφο Ξενόπουλο την κατηγορία του «χρονογράφου», η οποία του έχει κατά καιρούς αποδοθεί, αρνούμενος τον «δημοσιογραφικό» χαρακτήρα, που άλλοι κριτικοί προσάπτουν στις αφηγήσεις του. Αξίζει, μάλιστα, να αναφέρουμε, πως το μυθιστόρημα *Μαργαρίτα Στέφα*, σχεδόν είκοσι χρόνια μετά την πρώτη δημοσίευσή του, εξακολουθεί (και για τον Χατζόπουλο) να αντιπροσωπεύει μian ισχυρή παράμετρο καταξίωσης του δημιουργού του, προσδίδοντας μια σχετικά πρώιμη κοινωνιστική χροιά στην αφηγηματογραφία του. Οι προτάσεις αυτές τείνουν να διαμορφώσουν ένα «εκσυγχρονισμένο» προφίλ για τον συγγραφέα και, μαζί με κάποιες απόψεις που διατυπώνονται

την επόμενη χρονιά, επίσης σε αλεξανδρινό έντυπο, από τον Γ. Κασιμάτη, αποδίδουν ανάλογη αισθητική αξία και στο διήγημα *Πετριές στον ήλιο*.

Εν τω μεταξύ, ο Ξενόπουλος έχει αρχίσει να επιδίδεται στην επιφυλλιδογραφία... Μυθιστορήματά του δημοσιεύονται σε συνέχειες στο *Έθνος*, μια λαϊκή εφημερίδα της εποχής, αλλά και σε άλλα έντυπα, ως καθημερινά αναγνώσματα για τις μάζες. Την ίδια χρονική περίοδο, εκδηλώνεται στην Αθήνα, κύμα δυσαρέσκειας κατά των «παλαιών», και ήδη καθιερωμένων, λογοτεχνών, με επικεφαλής τον ποιητή Ν. Λαπαθιώτη. Ο Ξενόπουλος, αν και εμπλέκεται ως δημιουργός στην κρίση αυτή, στο τέλος «αποκαθίσταται» από τον ίδιο τον υποκινητή της.

Με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, και ενώ η σοσιαλιστική θεωρία αναζητά την καταξίωσή της στην επαναστατημένη Ρωσία των Μπολσεβίκων, οι Έλληνες σοσιαλιστές διανοούμενοι αξιώνουν να δοθούν από τη λογοτεχνία μηνύματα κριτικής κατά των αστικών αξιών. Ο *Νουμάς*, ως εκφραστής παρόμοιων αιτημάτων εκ μέρους κάποιων συνεργατών του, φιλοξενεί, κατά το 1919 και το 1920, άρθρα του Κώστα Παρορίτη και του Ρήγα Γκόλφη, με τα οποία απορρίπτεται η δημιουργική πεζογραφία του Ξενόπουλου με βάση το ίδιο, ουσιαστικά, σκεπτικό: είτε ως ανίκανη να εκφράσει «[...] τον πόνο της λαϊκής ψυχής [...]» (κατά τον Παρορίτη) είτε γιατί «[...] ο κόσμος της αστικής τάξης, κουνιέται και ξαναγυρίζει ολοένα μονότονα και βαρετά, μέσα στην πολύχρονη ηθογραφική εργασία του [...]» (κατά τον Γκόλφη). Η κοινωνιολογική παράμετρος, που χρόνια ανιχνευόταν ως ασφαλές ρεαλιστικό στοιχείο στο αφηγηματικό έργο του συγγραφέα, τώρα αγνοείται. Ο κόσμος των μυθοπλαστικών ηρώων του θεωρείται όχι μόνο ξεπερασμένος —μη ρεαλιστικός—, αλλά και καταδικασμένος από τις εξελίξεις της νέας εποχής... Επιπλέον, ο Γκόλφης καταλογίζει σε αφηγήματα του συγγραφέα, προθέσεις σκανδαλοθηρικές, με άμεσο στόχο την πρόκληση του ενδιαφέροντος του αναγνωστικού κοινού.

Ήδη, ο Ξενόπουλος έχει αναλάβει ως αφηγηματογράφος έναν νέο ρόλο: αυτόν του επαγγελματία συγγραφέα αισθηματικών-ερωτικών περιπετειών. Στα μυθιστορήματά του κυριαρχεί πλέον η εκδήλωση του ανθρώπινου ερωτισμού και, επομένως, οι «τολμηρές» περιγραφές αφθονούν. Έτσι στα 1926, ο συγγραφέας «τιμωρείται» από τον εκδότη της *Καθημερινής* Γεώργιο Βλάχο με διακοπή της δημοσίευσης του μυθιστορήματός του *Ο Κατήφορος*, κατηγορούμενος για παράθεση άσεμνων σκηνών... Ότι ο Ξενόπουλος παρουσιάζει ως ρεαλιστική γραφή θεωρείται «τέχνασμα» με σκοπό την αύξηση του αναγνωστικού του κοινού. Το θέμα μιας ηθελημένης «αισθηματογραφίας» και το γεγονός ότι ο συγγραφέας ενδίδει στη σκανδαλοθηρία οδηγούν ενίοτε

κάποιους κριτικούς στο να χαρακτηρίσουν τα επιφυλλιδογραφικά ερωτογραφήματά του ως πορνογραφήματα.

Στα χρόνια που ακολουθούν όλοι όσοι έχουν κατά καιρούς κατηγορήσει ως «πρόχειρη», «ρηχή» και «δημοσιογραφική» την πεζογραφία του Ξενόπουλου δικαιώνονται. Μιλάμε, φυσικά, για τους κριτικούς της λογοτεχνίας, αφού οι αναγνώστες των εφημερίδων, στις οποίες παρέχει τις υπηρεσίες του ο συγγραφέας —λιγοστοί αρχικά, λόγω του αναλφαβητισμού μεγάλου μέρους από τον ελληνικό πληθυσμό, όλο και περισσότερο με το πέρασμα του χρόνου— βλέπουν θετικά και αποδέχονται τις καθημερινές του επιφυλλίδες· αρκεί να σκεφτεί κανείς, μάλιστα, ότι αυτού του είδους οι συνεργασίες του Ξενόπουλου διαρκούν παραπάνω από τρεις δεκαετίες. Υπάρχει, επομένως, μια διαφοροποίηση ως προς την αναγνωστική ανταπόκριση απέναντι στη δημιουργική πεζογραφία του Ξενόπουλου ως προς την αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου, αυτήν κυρίως την εποχή: από τη μια, βρίσκεται ένα ευρύτερο, λιγότερο μορφωμένο, αναγνωστικό κοινό· από την άλλη, υπάρχουν ορισμένοι κριτικοί του που λειτουργούν ως «επαρκείς αναγνώστες». Το πρώτο τον δέχεται αναγνωστικά με θετικότερο τρόπο, ενώ οι δεύτεροι τον απαξιώνουν ως πεζογράφο και απορρίπτουν τα αφηγήματά του ως μη καλλιτεχνικά έργα.

Την ίδια εποχή, ιδιαίτερα σκληρός με το αφηγηματικό έργο του Ξενόπουλου είναι και ο Φ. Πολίτης. Ωθούμενος ο τελευταίος από έναν «αχαλίνωτο» ιδεαλισμό, το απορρίπτει εντελώς: «ευκολογραφία», προχειρολογία και κοινοτυπία, καθώς και πρόθεση για ικανοποίηση του αισθητικού γούστου ενός «ακατάρτιστου» και «χυδαίου» κοινού είναι οι βασικές συνιστώσες που τον οδηγούν στην κριτική απόρριψη του συγγραφέα. Εξαιρέση αποτελεί η στάση του Πολίτη για το μυθιστόρημα *Πλούσιοι και Φτωχοί*. Την ίδια χρονιά, μάλιστα (στα 1926), που ο *Κατήφορος* χαρακτηρίζεται σχεδόν πορνογράφημα, οι *Πλούσιοι και Φτωχοί* αντιμετωπίζονται ευνοϊκά εξαιτίας της λογοτεχνικής αποτύπωσης της κοινωνιολογικής τους παραμέτρου και με εισήγηση του Κ. Παλαμά λαμβάνουν τη σπουδαία διάκριση του «επάθλου Βικέλα».

Στα μέσα της τρίτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, η σαραντάχρονη πεζογραφική παραγωγή του Ξενόπουλου, διαρθρωμένη πάνω σε έναν ισχυρό ηθογραφικό ιστό και με δεσπόζουσες την κοινωνιολογική και την ψυχογραφική της διάσταση, φαίνεται να ταλαντεύεται ανάμεσα στην επιφυλλιδογραφική-αισθηματική παράμετρο των τελευταίων δέκα χρόνων και στον πρότερο «έντιμο» επαρχιακό βίο... Κι αν τα περιοδικά της Αριστεράς επιμένουν πως «τα ερωτικά ναζάκια» των αφηγηματικών ηρωίδων του συγγραφέα δεν ενδιαφέρουν το αναγνωστικό κοινό, η «δική» του *Νέα Εστία*, με ένα ισχυρό επιτελείο «συνεργατών», αναγνωρίζει στο πρόσωπό του έναν προικισμένο

«ιστορικό των ηθών». Από το 1927, οπότε ξεκινά να εκδίδεται εκδίδεται, το συγκεκριμένο περιοδικό αποτελεί ένα ασφαλές βήμα ευνοϊκής (καλύτερα: υπερασπιστικής) κριτικής και προβολής του έργου του ιδρυτή του, ίσαμε το θάνατό του.

Μολονότι από το 1930 και εξής (οπότε το νεοελληνικό μυθιστόρημα πλημμυρίζει τον εκδοτικό χώρο) η μυθιστορηματική γραφή του Ξενόπουλου παραμένει επιφυλλιδογραφική και δεν κυκλοφορεί αυτοτελώς, η κορωνίδα των πνευματικών ιδρυμάτων της ελληνικής Πολιτείας, ήτοι η Ακαδημία Αθηνών, βλέπει στο πρόσωπο του συγγραφέα τον ιδανικό υποψήφιο για την έδρα λογοτεχνίας στην Τάξη Γραμμάτων και Καλών Τεχνών. Στα 1932, η εισηγητική έκθεση που στηρίζει την υποψηφιότητά του φέρει την υπογραφή του Κ. Παλαμά, ο οποίος τον είχε, άλλωστε, «βοηθήσει» κατ' επαναληψιν· από την άλλη, η παλαμική αυτή επιλογή αποτελεί το επιστέγασμα μιας μακράς και αληθινής φιλίας και απόδοση της πρέπουσας τιμής για έναν χαλκέντερο άνθρωπο των γραμμάτων. Οι κριτικοί, ωστόσο συνεχίζουν να παραμένουν διχασμένοι απέναντί του: ο Π. Νιρβάνας, ως «ανάδοχος» της δεξίωσης του συγγραφέα στην Ακαδημία, του αποδίδει την «πατρότητα» του νεοελληνικού μυθιστορήματος, ενώ νέοι λόγιοι, όπως ο Λ. Πηνιάτογλου, καταδικάζουν οριστικά το πεζογραφικό έργο του, θεωρώντας τον «συνυπεύθυνο» για ανύπαρκτη αφηγηματική παράδοση στην Ελλάδα.

Καθώς οι εξελίξεις τρέχουν, ο Ξενόπουλος εμπλέκεται, πρωταγωνιστεί μερικές φορές, στην αναπόφευκτη διαμάχη μεταξύ των «παλαιών» (των «ηθογράφων») και των νεοτέρων (των λογοτεχνών της γενιάς του 1930, αυτών δηλαδή που διαμορφώνουν τη μεσοπολεμική αλλά και τη μεταπολεμική νεοελληνική πεζογραφία. Στα 1937, εν μέσω μιας γενικότερης κριτικής απόρριψής του με αφορμή τον «ηθογραφισμό» της αφηγηματογραφίας του, τον συγγραφέα συνοδεύουν διάφορες αρνητικές κρίσεις (όπως η «ευκολογραφία» ή η «έλλειψη ύφους», κατά τη σχετική διατύπωση του Γ. Κοτζιούλα), απόψεις που επιθυμούν να δικαιώσουν ιστορικά τη μακρόχρονη λογοτεχνική του δράση (όπως του Άγγ. Τερζάκη, του Α. Καραντώνη και του Γ. Χατζίνη), αλλά και η τοποθέτηση του ονόματός του (από τον Β. Βαρίκα το 1939) δίπλα σε εκείνα των Παπαδιαμάντη, Θεοτόκη και Καρκαβίτσα, προκειμένου να αποτυπωθούν τα πλέον «ευδιάκριτα ίχνη» στο νεοελληνικό πεζό λόγο. Βασικό επιχείρημα για την ευνοϊκή αυτή πρόσληψη του Ξενόπουλου συνιστά η «λαϊκότητα» της πεζογραφικής τέχνης του Ξενόπουλου και το επίτευγμά του, μοναδικό σε σχέση με τους ομοτέχνους του, να προσεγγίζει τον «μέσο» Έλληνα αναγνώστη και να τον εξοικειώνει με το λογοτεχνικό αφήγημα. Πριν συμπληρωθούν δέκα χρόνια από τις καταγγελτικές και επαναστατικές

εξαγγελίες του *Ελεύθερου Πνεύματος*, οι «οραματιστές» και «εκσυγχρονιστές» αμφισβητίες της γενιάς του 1930 κρίνουν τώρα ευνοϊκά τον Ξενόπουλο, αναγνωρίζοντας, προφανώς, τα λογοτεχνικά και ακαδημαϊκά του «εύσημα»... Βέβαια, ο ίδιος ο συγγραφέας είναι «ακίνδυνος» πια και το λογοτεχνικό μέλλον τους ανήκει εξ ολοκλήρου, μολονότι ο μεταξικός φασισμός και η επερχόμενη λαίλαπα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου σκιάζουν βαριά τον ελληνικό λογοτεχνικό ορίζοντα (και όχι μόνο). Στις αρχές της δεκαετίας του 1950, τον τελευταίο τιμητικό αποχαιρετισμό του εκλιπόντος παλαίμαχου λογοτέχνη συνοπογράφουν ο Θεοτοκάς, ο Τερζάκης, ο Ουράνης, ο Καραγάτσης, ο Δημαράς, ο Καραντώνης, ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, ο Χατζίνης, ο Γκόλφης, ο Βαρίκας και πολλοί άλλοι...

Comment [QU5]:

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Απόπειρα καταγραφής της αφηγηματικής παραγωγής του Γρ. Ξενόπουλου

(Με παράθεση συναφούς ενδεικτικής κριτικογραφίας)

Εισαγωγικά

Στην παρούσα ενότητα επιχειρείται μια καταγραφή της αφηγηματικής παραγωγής του Ξενόπουλου, κατά τάξη χρονολογική, σε συνδυασμό με την παράθεση ενδεικτικής συναφούς κριτικογραφίας. Το κάθε κυρίως λήμμα περιλαμβάνει την

αναγραφή του κατά περίπτωση αφηγήματος· κάτω από αυτό παρατίθεται, με μικρότερα στοιχεία, η οικεία ενδεικτική κριτικογραφία.

Οι σχετικές κριτικές αναγραφές καταχωρούνται, κατά κύριο λόγο, μετά το λήμμα το οποίο δηλώνει την πρώτη εμφάνιση του εκάστοτε αφηγήματος είτε μέσω μεμονωμένης δημοσίευσής του είτε μέσω αυτοτελούς ή συγκεντρωτικής έκδοσής του. Στην περίπτωση, ωστόσο, που κάποιο συγκεκριμένο κριτικό άρθρο αναφέρεται σε μεταγενέστερη δημοσίευση ή έκδοση αφηγήματος του Ξενόπουλου, αυτό παρατίθεται *και* μετά το νέο κυρίως λήμμα. Ακόμη, αν κάποια κριτική αναφορά σχετίζεται με συγκεντρωτική έκδοση ξενοπουλικών κειμένων και παράλληλα εστιάζει σε κάποιο μεμονωμένο αφήγημα που περιέχεται σε αυτήν και υπάρχει στην παρούσα καταγραφή ως ξεχωριστό λήμμα, τότε η εν λόγω αναφορά παρατίθεται όχι μόνο κάτω από το λήμμα που προσδιορίζει την έκδοση αλλά και κάτω από εκείνο που αναφέρεται στη μεμονωμένη δημοσίευση.

Στο τέλος καταγράφονται γενικότερες κρίσεις περί της αφηγηματογραφίας του Ξενόπουλου, οι οποίες δεν μπορούν να υπαχθούν στις προηγούμενες περιπτώσεις.

Ας σημειωθεί ότι η καταγραφή που ακολουθεί οφείλει πολλά στις κοπιώδεις βιβλιογραφικές συμβολές για τον Ξενόπουλο που έχει εκπονήσει ο αείμνηστος Πέτρος Μαρκάρης· χωρίς άλλωστε, τις δικές του προσπάθειες, θα ήταν εξαιρετικά δυσχερές να εντοπισθούν και να καταγραφούν τα συναφή λήμματα. Τις αναζητήσεις δε των ενδιαφερομένων ερευνητών, επομένως και της γράφουσας, διευκολύνει πλέον αφάνταστα η ηλεκτρονική καταγραφή της *Βιβλιογραφίας Ξενόπουλου* του Μαρκάκη, με την εποπτεία της καθηγήτριας κ. Βίκυς Πάτσιου, η οποία απόκειται στο ΕΛΙΑ, όπως άλλωστε και η πρωτογενής εργασία του συγκεκριμένου βιβλιογράφου.

ΑΥΤΟΤΕΛΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΤΙΚΕΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Διηγήματα

1. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Ελληνικού αγώνος το τριακοσιάδραχμον έπαθλον*, εκδότης Διονύσιος Σ. Χιώτης, εν Αθήναις 1885. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου. Πρώτη συμβολή», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ΄, τ. Ν΄, τχ. 587, Αθήναι, Χριστούγεννα 1951 (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο), σσ. α΄-λ΄(:γ΄) αρ. 1].

Αγγελία, περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Α΄, τ. Α΄, τχ. 23, 31.03.1885, σ. 184· τχ. 24, 08.04.1885· τχ. 25, 16.04.1885.

Αγγελία, περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Α΄, τ. Α΄, τχ. 26, 21.04.1885, σ. 208.

Αγγελία, περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Α΄, τ. Α΄, τχ. 27, 28.04.1885, σ. 216· τχ. 28, 05.05.1885, σ. 224· τχ. 29, 12.05.1885, σ. 232.

Αγγελία, περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Α΄, τ. Α΄, τχ. 49, 29.09.1885, σ. 389· τχ. 50, 06.10.1885, σ. 404· τχ. 51, 13.10.1885, σ. 412· τχ. 52, 20.10.1885, σ. 420· τχ. 53, 27.10.1885, σ. 428.

Αγγελία, περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Β΄, τ. Β΄, τχ. 54, 03.11.1885, σ. 1· έτ. Β΄, τ. Β΄, τχ. 55, 10.11.1885, σ. 9· τχ. 56, 17.11.1885, σ. 15.

Αγγελία, περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Δ΄, τ. Δ΄, τχ. 259, 17.04.1888, σ. 392· τχ. 264, 05.05.1888, σ. 432· τχ. 267, 15.05.1888, σ. 456· τχ. 268, 19.05.1888, σ. 462· τχ. 271, 29.05.1888, σ. 488· τχ. 272, 02.06.1888, σ. 489· τχ. 277, 19.06.1888, σ. 536· τχ. 278, 23.06.1888, σ. 544· τχ. 283, 10.07.1888, σ. 584· τχ. 284, 14.07.1888, σ. 592· τχ. 287, 24.07.1888, σ. 616· τχ. 288, 28.07.1888, σ. 624· τχ. 292, 11.08.1888, σ. 656· τχ. 293, 14.08.1888, σ. 664· τχ. 295, 21.08.1888, σ. 680· τχ. 298, 01.09.1888, σ. 704· τχ. 301, 11.09.1888, σ. 728·

Αγγελία, περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Ε΄, τ. Ε΄, τχ. 321, 20.11.1888, σ. 48· τχ. 324, 01.12.1888, σ. 65· τχ. 330, 22.12.1888, σ. 120· τχ. 337, 15.01.1889, σ. 176· τχ. 339, 22.01.1889, σ. 192· τχ. 342, 02.02.1889, σ. 216· τχ. 346, 16.02.1889, σ. 248· τχ. 348, 23.02.1889, σ. 264· τχ. 350, 02.03.1889, σ. 280· τχ. 352, 09.03.1889, σ. 296· τχ. 354, 16.03.1889, σ. 312· τχ. 356, 23.03.1889, σ. 328· τχ. 358, 30.03.1889, σ. 344· τχ. 380, 15.06.1889, σ. 520· τχ. 394, 03.08.1889, σ. 632· έτ. Ε΄, τ. Ε΄, τχ. 404, 07.09.1889, σ. 712.

Αγγελία, περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Ε΄, τ. Ε΄, τχ. 361, 09.04.1889, σ. 368· τχ. 363, 16.04.1889, σ. 384· τχ. 366, 27.04.1889, σ. 408· τχ. 368, 04.05.1889, σ. 424· τχ. 370, 11.05.1889, σ. 440· τχ. 376, 01.06.1889, σ. 488· τχ. 382, 22.06.1889, σ. 536· τχ. 382, 22.06.1889, σ. 536· τχ. 389, 16.07.1889, σ. 592· τχ. 396, 10.08.1889, σ. 648· τχ. 400, 24.08.1889, σ. 680.

Αγγελία, περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. ΣΤ΄, τ. ΣΤ΄, τχ. 427, 30.11.1889, σ. 64· τχ. 431, 14.12.1889, σ. 96· τχ. 440, 14.01.1890, σ. 168· τχ. 442, 21.01.1890, σ. 184· τχ.

457, 15.03.1890, σ. 308· τχ. 465, 12.04.1890, σ. 372· τχ. 467, 19.04.1890, σ. 388· τχ. 487, 28.06.1890, σ. 552· τχ. 491, 12.07.1890, σ. 584· τχ. 493, 19.07.1890, σ. 600.

Αγγελία, περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Στ', τ. Στ', τχ. 473, 10.05.1890, σ. 436· τχ. 438, τχ. 478, 27.05.1890, σ. 476· τχ. 492, 15.07.1890, σ. 592· τχ. 521, 25.10.1890, σ. 824.

«Εκθεσις της Επιτροπής των κριτών περί δευτέρου διαγωνισμού της *Εστίας* προς συγγραφήν ελληνικού διηγήματος», *Δελτίον της Εστίας*, αρ. 388, 03.06.1884, σσ. 1-2.

Επιστολή Ιωάννου Ισ. Σκυλίτση προς Γρ. Ξενόπουλο, βλ. Π. Μαρκάκης, «Οι πρώτες κρίσεις για το έργο του Ξενόπουλου», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ, τ. Ν, τχ. 587, Αθήναι, Χριστούγεννα 1951 (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο), σσ. 42-49 (:43-44).

Αντώνιος Σ. Μάτεσις, «Τα πρώτα βήματα του Ξενόπουλου. Το βάπτισμα του πυρός – Το 300δραχμον έπαθλον», περ. *Ιόνιος Ανθολογία*, έτ. ΙΓ', τ. ΙΓ', τχ. 126, Ιανουάριος 1939 (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο), σσ. 134-136 (:135-136).

Θεόδωρος Ξύδης, «Ο Ξενόπουλος και η καθαρεύουσα», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο), *ό.π.*, σσ. 71-72 (:71).

2. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Μητριά*, εκδότης Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», εν Αθήναις 1890. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. γ' αρ. 2].

Μ. Μητσάκης, «Έν αθηναϊκόν μυθιστόρημα» (α' μέρος), περ. *Αττικόν Μουσείον*, έτος Γ', τ. Β', αρ. 18, Αθήναι, 1 Δεκεμβρίου 1890, σσ. 184-185.

Θεόδωρος Ξύδης, «Ο Ξενόπουλος και η καθαρεύουσα», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 71-72 (:71).

Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Η γυναίκα στο έργο του Ξενόπουλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 77-81 (:79).

3. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Στρατιωτικά Διηγήματα*, εκδότης Γ. Κασδώνης-Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», εν Αθήναις 1892. Εμπεριέχονται: «Επί του πεδίου της μάχης», «Ο πόλεμος και η ειρήνη», «Ομοιοπαθητική», «Εις εύελπιν», «Έφοδος ανωτέρα», «Μονομαχία», «Το ηλικίον», «Το καθήκον του σκοπού», «Στρατιωτική οικογένεια». [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. γ' αρ. 3].

Θεόδωρος Ξύδης, «Ο Ξενόπουλος και η καθαρεύουσα», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 71-72 (:71).

4. Ανθολογία *Morceaux choisis en Grec Savant XIX siècle*, επιμέλεια Émile Legrand, Paris 1893. Εμπεριέχονται: «Η δύσις του ηλίου», «Δυο χαρακτήρες», σσ. 128-134 και 134-145. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. ιβ' αρ. 148 και 149].

5. Ανθολογία *Ελληνικά Διηγήματα*, εκδότης Γεώργιος Κασδόνης, [Αθήνα] 1896. Εμπεριέχεται: Γρηγορίου Ξενοπούλου, «Το παράθυρόν του», σσ. 449-455. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. ιγ' αρ. 158].

6. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Διηγήματα*. Σειρά πρώτη, εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδη, Αθήναι 1901. Εμπεριέχονται: «Το παράθυρόν του», «Ο απόμαχος», «Επαρχιακή φιλανθρωπία», «Η δυστυχημένη», «Σκιά έργου», «Χωρίς όνομα», «Αγωνία», «Νέα Τέχνη», «Ο λωποδύτης», «Οι παράνομοι», «Το όνειρον», «Άμα μεγαλώσω», «Το μίσος», «Το θήλυ», «Το βραχιόλι», «Το βορεινό παράθυρο», «Η ζωή κι ο θάνατος της Αργυρούλας». [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. γ' αρ. 4].

Αγγελία, περ. *Παναθήναια*, έτ. Α', τ. Α', τχ. 8, 1901, σ. 320, στήλη «Νέα Βιβλία».

Αγγελία, περ. *Παναθήναια*, έτ. Α', τ. Β', τχ. 15, 1901, σ. 280.

Μ., «Ελληνικά βιβλία, Γρηγορίου Ξενοπούλου: *Διηγήματα*, σειρά πρώτη...», περ. *Ο Διόνυσος*, τχ. ΙΙ, 1901. Τώρα στο περ. *Ο Διόνυσος*, τ. Α', Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1981 (φωτογραφική ανατύπωση), σσ. 144-145.

Π. Νιρβάνας, «Γρηγ. Ξενοπούλου: *Διηγήματα* σειρά πρώτη 1901», περ. *Παναθήναια*, έτ. Α', τ. Β', 15.08.1901, σσ. 346-349.

Αγγελία, περ. *Ο Καλλιτέχνης*, τχ. 2, Μάιος 1910, οπισθόφυλλο.

Μαρ. Σιγούρος, «Ο Ξενόπουλος και η Ζάκυνθος», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 41-47 (:43).

Θεόδωρος Ξύδης, «Ο Ξενόπουλος και η καθαρεύουσα», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 71-72 (:71).

7. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Διηγήματα*. Σειρά δευτέρα, εκ των τυπογραφικών καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδη, Αθήναι 1903. Εμπεριέχονται: «Έρωσ εσταυρωμένος», «Ο τρελλός με τους κόκκινους κρίνους», «Η φούρκα», «Ένας παιδαγωγός», «Το μυστικό της Βαλέραινας», «Κάιν και Άβελ», «Η ευχαριστία», «Η λιτανεία του Φώσκολου», «Οι γέροι». [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. γ' αρ. 5].

Ανώνυμα, «Η Στέλλα του Βιολάντη», εφ. *Ακρόπολις*, έτ. Κ', αρ. 7748, 28.09.1903, σ. 1. [Με αναφορά και στο διήγημα *Οι γέροι*.]

Ανώνυμα, στήλη «Ό,τι θέλετε», περ. *Ο Νουμάς*, έτ. Α', τχ. 64, 12.10.1903, σσ. 6-7.

Π. Νιρβάνας, «Διηγήματα Ξενοπούλου», περ. *Παναθήναια*, έτ. Γ', τ. Ζ', 1904, σσ. 55-57. [Με αναφορά και στο διήγημα *Η ευχαριστία* και *Το μυστικό της Βαλέραινας*.]

Γεώργ. Δ. Μάνεσης, «"Το μυστικό της Βαλέραινας" Δράμα Γρηγορίου Ξενοπούλου (εκ του ομωνύμου διηγήματος)», περ. *Αι Μούσαι*, έτ. ΙΒ', τ. ΙΒ', φ. 268, Ζάκυνθος, 1η Ιουνίου 1904, σσ. 1-5.

Αγγελία, περ. *Ο Καλλιτέχνης*, τχ. 2, Μάιος 1910, οπισθόφυλλο.

Ρώμος Φιλύρας, αναγραφή στο *Αναμνηστικόν τεύχος για την θεατρική τριακονταετηρίδα του Γρηγορίου Ξενοπούλου 1895-1925*, Τυπογραφικά Καταστήματα «Ακροπόλεως», [Αθήνα] 1925, σ. 86.

Δημ. Μάργαρης, «Η ζακυνθινή ηθογραφία στο έργο του Ξενοπούλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενοπούλου)..., *ό.π.*, σσ. 17-37 (: 31).

Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Η γυναίκα στο έργο του Ξενοπούλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενοπούλου)..., *ό.π.*, σσ. 77-81 (: 79).

Μαρ. Σιγούρος, «Ο Ξενοπούλος και η Ζάκυνθος», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενοπούλου)..., *ό.π.*, σσ. 41-47 (: 43).

Θεόδωρος Ξύδης, «Ο Ξενοπούλος και η καθαρεύουσα», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενοπούλου)..., *ό.π.*, σσ. 71-72 (: 71).

8. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Διηγήματα*. Σειρά τρίτη, εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι 1907. Εμπεριέχονται: «Νόστιμον ήμαρ», «Η αναθρεφτή», «Οχτρός αθανάσιμος», «Το συννεφάκι», «Η αρχή και το τέλος ενός βιβλίου που δεν έχει μέση», «Ο

μιλημένος ένορκος», «Το μαρμαράδικο», «Από ένα γράμμα», «Ο μυστηριώδης άνθρωπος», «Πνοή φθινοπώρου», «Η εκλεκτή», «Χριστουγεννιάτικο», «Χτυπά μεσημέρι». [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. γ' αρ. 6].

Ανώνυμα, στήλη «Τα βιβλία», περ. *Παναθήναια*, έτ. Η', τ. ΙΕ', 15.01.1908, σσ. 18-19.

Αγγελία, περ. *Ο Καλλιτέχνης*, τχ. 2, Μάιος 1910, οπισθόφυλλο.

Κ. Π. Καβάφης, Επιστολή προς τον Γρ. Ξερόπουλο 14/27 Ιανουαρίου 1908. Βλ. τώρα Γ. Π. Σαββίδης, *Κ. Π. Καβάφης και Γρ. Ξερόπουλος Ανασύνθεση μιας λογοτεχνικής σχέσης 1901-1944*, Ερμής, [Αθήνα] 1994, σσ. 23-24.

Μαρ. Σιγούρος, «Ο Ξερόπουλος και η Ζάκυνθος», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξερόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 41-47 (:43).

Θεόδωρος Ξύδης, «Ο Ξερόπουλος και η καθαρεύουσα», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξερόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 71-72 (:71).

9. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Ο κακός δρόμος κι άλλα καινούργια διηγήματα (1908-1911)*, εκδοτικός οίκος Γεωργίου Φέξη-Λογοτεχνική Βιβλιοθήκη Φέξη, Αθήναι 1912. Εμπεριέχονται: «Ο κακός δρόμος», «Η μελλοθάνατη», «Κελαϊδισμοί», «Ο Μάγκαλος», «Η φάνη», «Τα δυο αδέρφια», «Για την αγάπη της πατρίδος». [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. γ' αρ. 7].

Αγγελία, περ. *Νέα Ζωή*, περ. Γ', τ. VII-5, Μάρτης 1912.

Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, «Ποιητική Τέχνη», περ. *Νέα Ζωή* (Αλεξανδρείας), περ. Γ', τ. VII-5, Μάης 1912, σσ. 351-354 (:352-353).

Γ. Ι. Κ., «Ένα έτος της *Νέας Ζωής*», περ. *Γράμματα* Αλεξανδρείας, τ. Β', τχ. 17-20, 1913, σσ. 299-300. Βλ. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Πετριές στον ήλιο. Διηγήματα*, εκδότης Ν. Π. Παπαδόπουλος, Αθήναι 1919, σσ. 3-6.

Αδ. Παπαδήμας, «Η Αφροδίτη», τώρα στο Γρ. Ξενοπούλου, *Αφροδίτη*, εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι 1922, σσ. 5-8.

Φώτος Γιοφύλλης, «Γρηγορίου Ξενοπούλου. Ο κακός δρόμος...», περ. *Ανθρωπότης*, τ. Γ', περ. Β', τχ. Α', Αθήναι, Αύγουστος 1922, σσ. 60-61.

Νίκος Α. Βέης (Bees), «Ο Ξενόπουλος και τα Παναθήναια», περ. *Ίόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 110-120 (:115).

Μαρίνος Σιγούρος, «Ο διηγηματογράφος», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 27-28 (:27).

10. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Στέλλα Βιολάντη ή Έρωσ εσταυρωμένος και κάποια άλλα διαλεχτά διηγήματα*, εκδοτικός οίκος Γεωργίου Φέξη Λογοτεχνική Βιβλιοθήκη Φέξη, Αθήναι 1914. Εμπεριέχονται: «Στέλλα Βιολάντη», «Ο τρελλός με τους κόκκινους κρίνους», «Η φούρκα», «Το βραχιόλι», «Το βορεινό παράθυρο», «Η ζωή κι ο θάνατος της Αργυρούλας». [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σσ. γ´-δ´αρ. 8].

11. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Οι ερωτευμένοι και άλλα διηγήματα*, έκδοσις Φιλολογικής Κυψέλης, Αθήναι χ.χ. [1916⁵]. Εμπεριέχονται: «Οι ερωτευμένοι», «Το γουρουνάκι», «Νανότα», «Η γάτα του παπά», «Η Σουζάνα του παπά», «Χίμαιρα», «Φιορέττα», «Το μέμπρο», «Ο Κάνταρος», «Στα σύκα». [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. δ´αρ. 9].

12. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Μητριά*, εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος, Αθήναι □1918. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.* αρ. 10].

13. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Πετριές στον ήλιο. Διηγήματα*, εκδότης Ν. Π. Παπαδόπουλος, Αθήναι 1919. Εμπεριέχονται: «Πετριές στον ήλιο», «Αντάρτης», «Μαντελένα», «Τελευταία προσευχή». [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, αρ. 12].

Κ. Παρορίτης, «Γρ. Ξενοπούλου, *Πετριές στον ήλιο Διηγήματα* 1919», περ. *Ο Νουμάς*, έτ. Α´ (16ον), περ. Β´, αρ. 23 (632), 18.05.1919, σσ. 339-340.

⁵ Ο ίδιος ο Ξενόπουλος αναφέρει το 1916 ως έτος έκδοσης. Βλ. σχετικά τον πρόλογο στο Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Αθανασία κι άλλα 24 διηγήματα*, έκδοση «Οι Φίλοι του Βιβλίου», Αθήναι 1944, σ. 9.

Γερ. Σπαταλάς, «Λόγια για τις "Πετριές στον Ήλιο" του Γρηγ. Ξενόπουλου», περ. *Βωμός*, χρ. Α΄, αρ. 15-16, Αθήνα, 1-15 Ιουνίου 1919, σ. 211.

Δημ. Μάργαρης, «Ο Ξενόπουλος και η πατρίδα του», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 17-24 (:20, 23).

14. Ανθολογία *Το Ελληνικόν Διήγημα*, επιμέλεια Κ. Φ. Σκόκου, τ. Α΄, 1920. Εμπεριέχεται: «Κελαϊδισμοί», σσ. 127-135. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. ιε΄ αρ. 214].

15. Ανθολογία *55 Ελληνικά Διηγήματα*, επιμέλεια Κώστα Καρζή, εκδότης Μ. Ζηκάκης, 1920. Εμπεριέχεται: «Η γάτα του παπά», σσ. 266-276. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. ιε΄ αρ. 215].

16. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Το ζακυθινό μαντήλι κι άλλα δέκα διαλεχτά διηγήματα*, έκδοσις Αθηναϊκού Βιβλιοπωλείου Χ. Γανιάρης και Σία, Αθήναι 1921. Εμπεριέχονται: «Το ζακυθινό μαντήλι», «Ο τρελλός με τους κόκκινους κρίνους», «Η φούρκα», «Το βραχιόλι», «Η ζωή κι ο θάνατος της Αργυρούλας», «Η μελλοθάνατη», «Κελαϊδισμοί», «Ο Μάγκαλος», «Το συννεφάκι», «Νανότα», «Η γάτα του παπά» [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. δ΄ αρ. 13].

Δημ. Μάργαρης, «Η ζακυθινή ηθογραφία στο έργο του Ξενόπουλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 17-37 (:31-36), με κρίσεις για *Το ζακυθινό μαντήλι*.

Μαρίνος Σιγούρος, «Ο διηγηματογράφος», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 27-28 (:27), με κρίσεις για *Το ζακυθινό μαντήλι*.

17. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Ο κακός δρόμος*, εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι □1922. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, αρ. 14].

Φώτος Γιοφύλλης, «Γρηγορίου Ξενοπούλου. Ο κακός δρόμος...», περ. *Ανθρωπότης*, έτ. Γ΄, περ. Β΄, τχ. Α΄, Αθήναι, Αύγουστος 1922, σσ. 60-61.

Δημ. Μάργαρης, «Η ζακυνθινή ηθογραφία στο έργο του Ξενόπουλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 17-37 (:25-26).

Μαρ. Σιγούρος, «Ο Ξενόπουλος και η Ζάκυνθος», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 41-47 (:43).

18. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Στέλλα Βιολάντη (Έρωσ εσταυρωμένος)* Το διήγημα και το δράμα, εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», εν Αθήναις □1923. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. ζ' αρ. 59].

Αγγελία, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Δ , τ. Η , τχ. 92, 15.10.1930, σ. 1119.

Αγγελία, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Έ , τ. Θ , τχ. 97, 01.01.1931, σ. 55.

Ανώνυμα, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Ε΄ , τ. Θ΄ , τχ. 105, 01.05.1931, σ. 502, στήλη «Ειδήσεις».

Π. Νιρβάνας, «Ελληνικός κινηματογράφος», περ. *Νέα Εστία*, έτ. έτ. Έ , τ. Θ , τχ. 106, 15.05.1931, σσ. 509-510 (:510).

Α. Μελετόπουλος, περ. *Πρωτοπόροι*, περ. Β , τχ. 4, Μάης 1931, σ. 154, στήλη «θέατρο».

Ω, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Έ , τ. Θ , τχ. 108, 15.06.1931, σ. 669, στήλη «Τα γεγονότα και τα ζητήματα»

Παλαμάς Κ., «Εισηγητική έκθεσις δια την εκλογήν του Γρ. Ξενοπούλου» (1931). Βλ. τώρα *Άπαντα*, τ. 14ος, Μπίρης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 461-465.

Χατζίνης Γ., *Πρόσωπα και ψυχές*, έκδοση Γραφείου Πνευματικών Υπηρεσιών, Αθήνα 1939, σσ. 45-50. Αναπαραγωγή από κείμενο που δημοσιεύεται ως άρθρο στις 10.03.1937 (χωρίς άλλα στοιχεία).

Σιγούρος Μαρ., «Ο Ξενόπουλος και η Ζάκυνθος», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., σσ. 41-47 (:43).

Τερζάκης Άγγ., «Ο Ξενόπουλος και το έργο του», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 48-58 (:53).

Μαυροειδή-Παπαδάκη Σοφία, «Η γυναίκα στο έργο του Ξενόπουλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 77-81 (:79).

Παλαμάς Κ., «Στέλλα Βιολάντη», περ. *Ελληνική Δημιουργία*, έτ. Δ , τ. 7ος, τχ. 72, 01.02.1951, σ. 163.

19. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Αθηναϊκά διηγήματα: Ιστορία μιας χωρισμένης*, εκδότης Χ. Γανιάρης, Αθήναι 1924. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. δ' αρ. 15].

20. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Η αναθρεφτή*, εκδοτικός οίκος Χ. Γανιάρη, Αθήναι 1924 ή 1925. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, αρ. 11, χωρίς αναφορά του έτους έκδοσης].

Ε. Γρ., «Η "Αναθρεφτή" του κ. Ξενοπούλου και ο Βενιζέλος», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, έτ. Δ', αρ. 1096, 13.03.1925, σ. 3.

Δημ. Μάργαρης, «Η ζακυνθινή ηθογραφία στο έργο του Ξενοπούλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενοπούλου)..., *ό.π.*, σσ. 17-37 (:29-31).

Μαρ. Σιγούρος, «Ο Ξενοπούλος και η Ζάκυνθος», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενοπούλου)..., *ό.π.*, σσ. 41-47 (: 43).

Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Η γυναίκα στο έργο του Ξενοπούλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενοπούλου)..., *ό.π.*, σσ. 77-81 (:79).

21. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Ο Μινώταυρος κι άλλα νέα διηγήματα (1921-1924)*, έκδοση «Γραμμάτων», Αλεξάνδρεια 1925. Εμπεριέχονται: «Ο Μινώταυρος», «Μανόλιες», «Τα θηλυκά του Μουζά», «Το ψωμί», «Καμπάνες», «Χριστουγεννιάτικη νύχτα». [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. δ' αρ. 16].

Επιστολή Κ. Π. Καβάφη με ημερομηνία 18.08.1925 (ευχαριστίες για την αφιέρωση του *Μινώταυρου*), βλ. τώρα στο Γ. Π. Σαββίδης, *Κ. Π. Καβάφης και Γρ. Ξενοπούλος Ανασύνθεση μιας λογοτεχνικής σχέσης 1901-1944*, Ερμής 1994, σ. 37.

Μαρ. Σιγούρος, «Ο Ξενοπούλος και η Ζάκυνθος», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενοπούλου)..., *ό.π.*, σσ. 41-47 (: 43)

22. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Ο τρελλός με τους κόκκινους κρίνους*, εκδοτικός οίκος Α. Κασσιγόνη, Αλεξάνδρεια 1926. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. δ' αρ. 17].

23. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Μητρυιά*, εκδόται Ι. Δ. Κολλάρος και Σία, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι □1928. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, αρ. 18].

Θεόδωρος Ξύδης, «Ο Ξενόπουλος και η καθαρεύουσα», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 71-72 (:71).

Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Η γυναίκα στο έργο του Ξενόπουλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 77-81 (:79).

24. Ανθολογία *Νεοελληνική Μούσα*, επιμέλεια Αλκ. Αργυρόπουλος, 1928. Εμπεριέχεται «Η Σουζάννα του παπά», σ. 125-κ.εξ. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. στ' αρ. 235].

25. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Πώς πολεμούν*, έκδοση εφημερίδας *Ελληνικόν Μέλλον*, τχ. 6, Αθήναι, Μάρτιος 1935. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. δ' αρ. 19].

26. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Αθανασία κι άλλα 24 διηγήματα*, έκδοση «Οι Φίλοι του βιβλίου», Αθήναι 1944. Εμπεριέχονται: «Αθανασία», «Ο άνθρωπος κι η μηχανή», «Τα κουπόνια», «Μια Γαλλίδα», «Ο Σταυρογιάννης», «Ένα κορίτσι που κάτι του έλειπε», «"Φαλιμέντο"», «Σάνκτα φιλία», «Καταμάθετε τα κρίνα του αγρού», «"Για τα παιδιά"», «"Αλαλα τα χείλη"», «"Νυν απολύεις..."», «Η γυναίκα του αντρωμένου», «Περασμένα μεγαλεία», «Τ' αλλόκοτα μάτια», «Κοντραμπάντα», «Η κούκλα της νύφης», «Ερμίνα, το πουλημένο κορμί», «Η Φανερωμένη», «Ο τύπος κ' η ουσία», «Για μια και μόνη ημέρα», «Η Σκουφάτη», «Μια λέξη», «Απορπισμένη», «Έντεκα χρονών!» [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σσ. δ' -ε' αρ. 20].

Ω, «Νέα Βιβλία: Γρηγορίου Ξενοπούλου: "Αθανασία κι άλλα 24 διηγήματα (1924-1943)". Μ' ένα πορτραίτο του συγγραφέα, Ξυλογραφία του κ. Γιαννουκάκη. Εκδότης: "Οι φίλοι του Βιβλίου", περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΙΘ', τ. 37ος, τχ. 421-426, 01.01.1945, σ. 78.

Αγγελία, περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΙΘ', τ. 37ος, τχ. 427, 01.04.1945, σ. 144.

Ω, περ. *Νέα Εστία*, έτ. τ. ΙΘ', τ. 37ος, τχ. 421- 426, 01.01.1945, σ. 78.

370

Μυθιστορήματα

27. Γρηγορίου Ξενοπούλου, [Τα] *Θαύματα του Διαβόλου*, εκδότης Σέργιος Ραφτάνης, Αθήναι 1883. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. ε' αρ. 21].

Αντώνιος Σ. Μάτεσις, «Τα πρώτα βήματα του Ξενοπούλου - Το βάπτισμα του πυρός - Το 300δραχμον έπαθλον», περ. *Ιόνιος Ανθολογία*, έτ. ΙΓ', τ. ΙΓ', τχ. 126, Ιανουάριος 1939 (Αφιέρωμα στον Ξενοπούλο), σσ. 134-136.

Π. Μαρκάκης, «Οι πρώτες κρίσεις για το έργο του Ξενοπούλου», περ. *Νέα Εστία* έτ. Κ'Ε, τ. Ν, τχ. 587, Αθήναι, Χριστούγεννα 1951 (Αφιέρωμα στον Ξενοπούλο), σσ. 42-49 (:42).

28. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Άνθρωπος του κόσμου*, «Γραφείον Εκλεκτών Μυθιστορημάτων», εν Αθήναις 1888. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. ε' αρ. 22].

Αγγελία, περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Δ', τ. Δ', τχ. 238, 04.02.1888, σ. 224· τχ. 239, 07.02.1888, σ. 232· τχ. 240, 11.02.1888, σ. 240· τχ. 241, 14.02.1888, σ. 248· τχ. 242, 18.02.1888, σ. 256· τχ. 244, 25.02.1888, σ. 272· τχ. 246, 03.03.1888, σ. 288· τχ. 248, 10.03.1888, σ. 304· τχ. 250, 17.03.1888, σ. 320· τχ. 255, 03.04.1888, σ. 360· τχ. 260, 21.04.1888, σ. 400· τχ. 261, 24.04.1888, σ. 408· τχ. 264, 05.05.1888, σ. 432· τχ. 267, 15.05.1888, σ. 456· τχ. 268, 19.05.1888, σ. 462· τχ. 271, 29.05.1888, σ. 488· τχ. 272, 02.06.1888, σ. 489· τχ. 277, 19.06.1888, σ. 536· τχ. 278, 23.06.1888, σ. 544· τχ. 283, 10.07.1888, σ. 584· τχ. 284, 14.07.1888, σ. 592· τχ. 287, 24.07.1888, σ. 616· τχ. 288, 28.07.1888, σ. 624· τχ. 292, 11.08.1888, σ. 656· τχ. 293, 14.08.1888, σ. 664· τχ. 295, 21.08.1888, σ. 680· τχ. 298, 01.09.1888, σ. 704· τχ. 301, 11.09.1888, σ. 728.

Αγγελία, περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Δ', τ. Δ', τχ. 308, 06.10.1888, σ. 777· τχ. 309, 09.10.1888, σ. 792· τχ. 310, 13.10.1888, σ. 793· τχ. 311, 16.10.1888, σ. 802· τχ. 312, 20.10.1888, σ. 809· τχ. 313, 23.10.1888, σ. 818· τχ. 314, 27.10.1888, σ. 825· τχ. 315, 30.10.1888, σ. 834.

Αγγελία, περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Ε', τ. Ε', τχ. 316, 03.11.1888, σ. 1· τχ. 317, 06.11.1888, σ. 10· τχ. 318, 10.11.1888, σ. 17· τχ. 319, 13.11.1888, σ. 26· τχ. 320, 17.11.1888, σ. 33· τχ. 321, 20.11.1888, σ. 42· τχ. 322, 24.11.1888, σ. 49· τχ. 323, 27.11.1888, σ. 58· τχ. 324, 01.12.1888, σ. 65· τχ. 325, 04.12.1888, σ. 74.

Αγγελία, περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Ε', τ. Ε', τχ. 321, 20.11.1888, σ. 48· τχ. 324, 01.12.1888, σ. 65· τχ. 330, 22.12.1888, σ. 120· τχ. 337, 15.01.1889, σ. 176· τχ. 339, 22.01.1889, σ. 192· τχ. 342, 02.02.1889, σ. 216· τχ. 346, 16.02.1889, σ. 248· τχ. 348, 23.02.1889, σ. 264· τχ. 350, 02.03.1889, σ. 280· τχ. 352, 09.03.1889, σ. 296· τχ. 354, 16.03.1889, σ. 312· τχ. 356, 23.03.1889, σ. 328· τχ. 358, 30.03.1889, σ. 344· τχ. 380, 15.06.1889, σ. 520· τχ. 394, 03.08.1889, σ. 632· έτ. Ε', τ. Ε', τχ. 404, 07.09.1889, σ. 712.

Αγγελία, περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Στ', τ. Στ', τχ. 427, 30.11.1889, σ. 64· τχ. 431, 14.12.1889, σ. 96· τχ. 440, 14.01.1890, σ. 168· τχ. 442, 21.01.1890, σ. 184· τχ. 457, 15.03.1890, σ. 308· τχ. 465, 12.04.1890, σ. 372· τχ. 467, 19.04.1890, σ. 388· τχ. 487, 28.06.1890, σ. 552· τχ. 491, 12.07.1890, σ. 584· τχ. 493, 19.07.1890, σ. 600.

Αγγελία, περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Στ', τ. Στ', τχ. 420, 05.11.1889, σ. 8· τχ. 476, 20.05.1890, σ. 460· τχ. 479, 31.05.1890, σ. 484· τχ. 505, 30.08.1890, σ. 696· τχ. 507, 06.09.1890, σ. 712· τχ. 517, 11.10.1890, σ. 792.

Μιχαήλ Μητσάκης, «Φιλολογική επιθεώρησις» περ. *Ακρόπολις Φιλολογική*, 21.02.1888, σσ. 55-59 (:57-58).

Ανώνυμα, περ. *Το Άστυ*, έτ. Γ', τχ. 129, 13.03.1888, σ. 7, στήλη «Βιβλία».

Μ. Μητσάκης, «Έν αθηναϊκόν μυθιστόρημα» (α' μέρος), περ. *Αττικόν Μουσεϊόν*, έτος Γ', τ. Β', αρ. 18, Αθήναι, 1 Δεκεμβρίου 1890, σσ. 184-185 και στο ίδιο περιοδικό (β' μέρος), έτος Γ', τ. Β', αρ. 19-20, 10 και 20 Δεκεμβρίου 1890, σσ. 212, 193 και 214. Κατά τη γνώμη μας, στο έντυπο αυτό, ο αριθμός της σελίδας είναι «213» αλλά, εκ παραδρομής, έχει τυπωθεί ως «193». Τώρα στο Μ. Μητσάκης, *Το έργο του*, εισαγωγή - σχόλια - επιμέλεια: Μιχ. Περάνθης, Βιβλιοπωλείον «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου και Σία Α.Ε., Αθήνα 1956, σσ. 332-347.

29. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Νικόλαος Σιγαλός*, Βιβλιοπωλείον και τυπογραφείον «Κορίννης», εν Αθήναις 1890. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. ε' αρ. 23].

Μ. Μητσάκης, «Έν αθηναϊκόν μυθιστόρημα» (α' μέρος), περ. *Αττικόν Μουσεϊόν*, έτος Γ', τ. Β', αρ. 18, Αθήναι, 1 Δεκεμβρίου 1890, σσ. 184-185 και στο ίδιο περιοδικό (β' μέρος), έτος Γ', τ. Β', αρ. 19-20, 10 και 20 Δεκεμβρίου 1890, σσ. 212, 193 και 214. Κατά τη γνώμη μας, στο έντυπο αυτό, ο αριθμός της σελίδας είναι «213» αλλά, εκ παραδρομής, έχει τυπωθεί ως «193».

Θεόδωρος Ξύδης, «Ο Ξενόπουλος και η καθαρεύουσα», περ. *Ίόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 71-72 (:71).

Π. Μαρκάκης, «Οι πρώτες κρίσεις για το έργο του Ξενόπουλου», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 42-49 (:42).

Δημ. Μάργαρης, «Ο Ξενόπουλος και η πατρίδα του», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 17-24 (:19).

30. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Μαργαρίτα Στέφα*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου, Αθήναι 1906. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. ε' αρ. 24].

Μ. Ε. Σιγούρος, «Ένα Ζακυνθινό μυθιστόρημα [Κριτική της "Μαργαρίτας Στέφα" του Γρ. Ξενοπούλου]», περ. *Αι Μούσαι*, έτ. ΙΔ', τ. ΙΔ', φ. 317, εν Ζακύνθω, τη 1η Ιουνίου 1906, σσ. 4, 7.

Κ. Παλαμάς, «Γρηγόριος Ξενόπουλος» (1907). Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 6ος, Μπίρης, [Αθήνα], χ.χ., σσ. 463-470.

Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, «Ποιητική Τέχνη», περ. *Νέα Ζωή* (Αλεξανδρείας), περ. Γ', τ. VII-5, Μάης 1912, σσ. 351-354 (:352-353).

Ι. Ζερβός, Αρέτας, «Κριτική – Ο Κακός Δρόμος», περ. *Παναθήναια*, έτ. Θ', 15-31 Ιουλίου 1909, σσ. 204-208.

Αγγελία, περ. *Ο Καλλιτέχνης*, τχ. 2, Μάιος 1910, οπισθόφυλλο.

Κ. Παλαμάς, «Εισηγητική έκθεσις δια την εκλογήν του Γρ. Ξενοπούλου», (1931). Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 14ος, Μπίρης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 461-465.

Ανώνυμα, «Η δεξίωσις του Γρ. Ξενοπούλου εις την Ακαδημίαν Αθηνών», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΣΤ', τ. ΙΑ', 15.02.1932, τχ. 124, σσ. 171-185 (:173-175). [Κρίσεις του Π. Νιρβάνα].

Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Ανήσυχα χρόνια» (β' μέρος) στο *Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, Αετός Α.Ε., Αθήνα 1943, σσ. 18-38.

Τέλλος Άγρας, περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 9-11 (:11).

Δημ. Μάργαρης, «Η ζακυνθινή ηθογραφία στο έργο του Ξενοπούλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 17-37 (:22).

Μαρ. Σιγούρος, «Ο Ξενόπουλος και η Ζάκυνθος», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο), *ό.π.*, σσ. 41-47 (:43).

Θεόδωρος Ξύδης, «Ο Ξενόπουλος και η καθαρεύουσα», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 71-72 (:71).

Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Η γυναίκα στο έργο του Ξενοπούλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 77-81 (:79).

31. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Ο Κόκκινος Βράχος*, τυπογραφείον «Εστία» - Κ. Μάϊσενερ και Ν. Καργαδούρης, Αθήναι 1915. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. ε' αρ. 25].

Θεόδ. Βελλιανίτης, «Ο μυθιστοριογράφος», εφ. *Αθήναι*, 24.12.1915. Τώρα στο Γρ. Ξενόπουλου, *Η τιμή του αδελφού. Αθηναϊκό μυθιστόρημα*, τ. Α΄, Ι. Δ. Κολλάρος, Αθήναι 1920, σσ. ε΄-ι΄.

Δήμος Βελουχινός, «Γρηγορ. Ξενοπούλου: "Αφροδίτη"», περ. *Βωμός*, περ. Β΄, χρ. Α΄, Παρίσι, 25 Μαρτίου 1922, αρ. φύλ. 5-6 (28-29), σσ. 74-75.

Φώτος Γιοφύλλης, «Γρηγορίου Ξενοπούλου. Ο κακός δρόμος...», περ. *Ανθρωπότης*, έτ. Γ΄, περ. Β΄, τχ. Α΄, Αθήναι, Αύγουστος 1922, σσ. 60-61.

Κ. Παλαμάς, «Εισηγητική έκθεσις δια την εκλογήν του Γρ. Ξενοπούλου» (1931). Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 14ος, Μπίρης, χ.χ., σσ. 461-465.

Γ. Χατζίνης, «Λογοτέχνες και κοινόν», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΙΓ΄, τ. ΚΣΤ΄, τχ. 312, Χριστούγεννα 1939, σσ. 71-75.

Μαρ. Σιγούρος, «Ο Ξενόπουλος και η Ζάκυνθος», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο), *ό.π.*, σσ. 41-47 (: 43).

Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Η γυναίκα στο έργο του Ξενόπουλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 77-81 (:79).

Προβελέγγιος Αρ., «Στη Φωτεινή Σάντρη», περ. *Ελληνική Δημιουργία*, έτ. Δ, τ. 7ος, τχ. 72, 01.02.1951, σ. 172.

Γ. Χατζίνης, *Πρόσωπα και ψυχές*, έκδοση Γραφείου Πνευματικών Υπηρεσιών, Αθήνα 1939, σσ. 45-50. Αναπαραγωγή από κείμενο που δημοσιεύεται ως άρθρο στις 10.03.1937 (χωρίς άλλα στοιχεία).

32. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Ο Πόλεμος (1912-1913)*, εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι 1919. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. ε΄. αρ. 26].

Ρήγας Γκόλφης, «Κριτικά σημειώματα, *Ο Πόλεμος*, το τελευταίο βιβλίο του κ. Γρ. Ξενόπουλου», περ. *Ο Νουμάς*, χρ. ΙΖ΄, αρ. 687, 06.06.1920, σσ. 355-357.

Άγγ. Τερζάκης, «Ο Ξενόπουλος και το έργο του», περ. *Ιόνιος Ανθολογία*, (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 48-58 (:53).

33. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Η τιμή του αδελφού*, τ. Α΄, εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι 1920. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. ε΄ αρ. 27].

Θεόδ. Βελλιανίτης, «Ο μυθιστοριογράφος», εφ. *Αθήναι*, 24.12.1915. Τώρα στο Γρ. Ξενόπουλου, *Η τιμή του αδελφού Αθηναϊκό μυθιστόρημα*, τ. Α΄, Ι. Δ. Κολλάρος, Αθήναι 1920, σσ. ε΄- ι΄.

Πέτρος Χάρης, «Το "Πρωτοξύπνημα"», εφ. *Η Ελληνική*, αρ. 1952, 19.07.1930, σ. 1.

Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Η γυναίκα στο έργο του Ξενόπουλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 77-81 (:77).

34. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Ο Κόκκινος Βράχος*, εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι □1920. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. ε΄αρ. 28].

Δήμος Βελουχινός, «Γρηγορ. Ξενοπούλου: "Αφροδίτη"», περ. *Βωμός*, περ. Β΄, χρ. Α΄, Παρίσι, 25 Μαρτίου 1922, αρ. φύλ. 5-6 (28-29), σσ. 74-75.

Φώτος Γιοφύλλης, «Γρηγορίου Ξενοπούλου. Ο κακός δρόμος...», περ. *Ανθρωπότης*, έτ. Γ΄, περ. Β΄, τχ. Α΄, Αθήναι, Αύγουστος 1922, σσ. 60-61.

Κ. Παλαμάς, «Εισηγητική έκθεσις δια την εκλογήν του Γρ. Ξενοπούλου» (1931). Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 14ος, Μπίρης, χ.χ., σσ. 461-465.

Γ. Χατζίνης, «Λογοτέχνες και κοινόν», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΙΓ΄, τ. ΚΣΤ΄, τχ. 312, Χριστούγεννα 1939, σσ. 71-75.

Μαρ. Σιγούρος, «Ο Ξενοπούλος και η Ζάκυνθος», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενοπούλο), *ό.π.*, σσ. 41-47 (: 43).

Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Η γυναίκα στο έργο του Ξενοπούλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενοπούλο)..., *ό.π.*, σσ. 77-81 (:79).

Προβελέγγιος Αρ., «Στη Φωτεινή Σάντρη», περ. *Ελληνική Δημιουργία*, έτ. Δ, τ. 7ος, τχ. 72, 01.02.1951, σ. 172.

Γ. Χατζίνης, *Πρόσωπα και ψυχές*, έκδοση Γραφείου Πνευματικών Υπηρεσιών, Αθήνα 1939, σσ. 45-50. Αναπαραγωγή από κείμενο που δημοσιεύεται ως άρθρο στις 10.03.1937 (χωρίς άλλα στοιχεία).

35. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Ο Κόκκινος βράχος*, Έκδοση *Εθνικού Κήρυκος* Ν. Υόρκης, 1922. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου*, στην ενότητα των εκδεδομένων

μυθιστορημάτων με αρ. 31 και με την επιφύλαξη ότι πρόκειται για αποδελτίωση εκ μη αυτοψίας].

36. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Λάουρα (Το κορίτσι που σκοτώνει)*, εκδοτικός οίκος «Ελευθερουδάκη», εν Αθήναις 1921. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. ε' αρ. 29].

Ηλ. Π. Βουτιεριδής, «Γρ. Ξενόπουλος: Λάουρα (το κορίτσι που σκοτώνει)...», περ. *Εθνική Ζωή*, έτ. Α', αρ. 3, 01.05.1921, σ. 14.

Δημ. Μάργαρης, «Η ζακυνθινή ηθογραφία στο έργο του Ξενοπούλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 17-37 (: 21, 23-25).

37. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Η τιμή του αδελφού*, τ. Β', εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι 1921. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. ε' αρ. 30].

Θεόδ. Βελλιανίτης, «Ο μυθιστοριογράφος», εφ. *Αθήναι*, 24.12.1915. Τώρα στο Γρ. Ξενοπούλου, *Η τιμή του αδελφού. Αθηναϊκό μυθιστόρημα*, τ. Α', Ι. Δ. Κολλάρος, Αθήναι 1920, σσ. ε'-ι'.

Πέτρος Χάρης, «Το "Πρωτοξύπνημα"», εφ. *Η Ελληνική*, αρ. 1952, 19 Ιουλίου 1930, σ. 1.

Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Η γυναίκα στο έργο του Ξενοπούλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 77-81 (:77).

38. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Αφροδίτη*, μέρος Α' «Η γυναίκα που σε χάνει» - μέρος Β' «Η γυναίκα που σε σώζει», εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι 1922. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. ε' αρ. 31].

Αδ. Παπαδήμας, «Η Αφροδίτη», τώρα στο Γρ. Ξενοπούλου, *Αφροδίτη*, εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι 1922, σσ. 5-8.

Δήμος Βελουχινός, «Γρηγορ. Ξενοπούλου: "Αφροδίτη"», περ. *Βωμός*, περ. Β', χρ. Α', Παρίσι, 25 Μαρτίου 1922, αρ. φύλ. 5-6 (28-29), σσ. 74-75.

39. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Αφροδίτη*, έκδοση National Herald, 134 Westth Street, New York City 1923. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου*, στην ενότητα των εκδεδομένων μυθιστορημάτων με αρ. 33 και με την επιφύλαξη ότι πρόκειται για αποδελτίωση εκ μη αυτοψίας].

40. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Ο κόσμος κι ο Κοσμάς*, εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι 1923. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. στ' αρ. 32].

Μαρ. Σιγούρος, «Ο Ξενόπουλος και η Ζάκυνθος», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 41-47 (:43).

41. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Ισαβέλλα*, εκδότης Άγγελος Κασσιγόνης, Αλεξάνδρεια 1923. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, αρ. 33].

Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Η γυναίκα στο έργο του Ξενοπούλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.* σσ. 77-81 (:77).

42. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Η τρίμορφη γυναίκα*, εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι 1924. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. στ' αρ. 34].

43. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Μαργαρίτα Στέφα*, Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι □1924. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, αρ. 35].

Κ. Παλαμάς, «Εισηγητική έκθεσις δια την εκλογήν του Γρ. Ξενοπούλου», (1931). Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 14ος, Μπίρης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 461-465.

Ανώνυμα, «Η δεξίωσις του Γρ. Ξενοπούλου εις την Ακαδημίαν Αθηνών», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΣΤ', τ. ΙΑ', 15.02.1932, τχ. 124, σσ. 171-185 (:173-175). [Κρίσεις του Π. Νιρβάνα].

Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Ανήσυχα χρόνια» (β' μέρος) στο *Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, Αετός Α.Ε., Αθήνα 1943, σσ. 18-38.

Τέλλος Άγρας, περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 9-11 (:11).

Δημ. Μάργαρης, «Η ζακυνθινή ηθογραφία στο έργο του Ξενόπουλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 17-37 (: 22).

Μαρ. Σιγούρος, «Ο Ξενόπουλος και η Ζάκυνθος», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο), *ό.π.*, σσ. 41-47 (: 43).

Άγγ. Τερζάκης, «Ο Ξενόπουλος και το έργο του», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 48-58 (:53).

Θεόδωρος Ξύδης, «Ο Ξενόπουλος και η καθαρεύουσα», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 71-72 (:71).

Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Η γυναίκα στο έργο του Ξενόπουλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 77-81 (:79).

44. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Ο Κόκκινος Βράχος (Το μυθιστόρημα της Φωτεινής Σάντρη)*, εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι □1924. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. στ' αρ. 36].

Χ., «Ο Κόκκινος Βράχος», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Β', τ. Γ', τχ. 1, 01.01.1928, σ. 39.

Κ. Παλαμάς, «Εισηγητική έκθεσις δια την εκλογήν του Γρ. Ξενοπούλου» (1931). Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 14ος, Μπίρης, χ.χ., σσ. 461-465.

Γ. Χατζίνης, «Λογοτέχνες και κοινόν», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΙΓ', τ. ΚΣΤ', τχ. 312, Χριστούγεννα 1939, σσ. 71-75.

Γ. Χατζίνης, *Πρόσωπα και ψυχές*, έκδοση Γραφείου Πνευματικών Υπηρεσιών, Αθήνα 1939, σσ. 45-50. Αναπαραγωγή από κείμενο που δημοσιεύεται ως άρθρο στις 10.03.1937 (χωρίς άλλα στοιχεία).

Μαρ. Σιγούρος, «Ο Ξενόπουλος και η Ζάκυνθος», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 41-47 (:43).

Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Η γυναίκα στο έργο του Ξενόπουλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 77-81 (:79).

Προβελέγγιος Αρ., «Στη Φωτεινή Σάντρη», περ. *Ελληνική Δημιουργία*, έτ. Δ, τ. 7ος, τχ. 72, 01.02.1951, σ. 172.

45. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Αναδυομένη*, εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι 1925. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. στ' αρ. 37].

Φ. Πολίτης, «"Πλούσιοι και φτωχοί" (Μυθιστόρημα του κ. Γρ. Ξενοπούλου)», εφ. *Πολιτεία*, 21.06.1926, σ. 3.

Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Η γυναίκα στο έργο του Ξενοπούλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενοπούλο)..., *ό.π.*, σσ. 77-81 (:77).

46. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Τερέζα Βάρμα Δακόστα*, εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι 1926. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. στ' αρ. 38].

Δημ. Μάργαρης, «Η ζακυνθινή ηθογραφία στο έργο του Ξενοπούλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενοπούλο)..., *ό.π.*, σσ. 17-37 (:27-28).

Άγ. Τερζάκης, «Ο Ξενοπούλος και το έργο του», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενοπούλο)..., *ό.π.*, σσ. 48-58 (:53).

Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Η γυναίκα στο έργο του Ξενοπούλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενοπούλο)..., *ό.π.*, σσ. 77-81 (:81).

47. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Πλούσιοι και φτωχοί*, εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι 1926. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. στ' αρ. 39].

Φ. Πολίτης, «"Πλούσιοι και φτωχοί" (Μυθιστόρημα του κ. Γρ. Ξενοπούλου)», εφ. *Πολιτεία*, 21.06.1926, σ. 3.

Αγγελία, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Α , τ. Α , τχ. 3, 15.05.1927, σ. 190.

Ν. Βέλμος, «Βιβλιογραφία», περ. *Φραγκέλιο*, αρ. φύλ. 38, 03.09.1927, σ. 1.

Κ. Παλαμάς, «Εισηγητική έκθεσις δια την απονομήν του Επάθλου "Βικέλα"» 1927. Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα* τ. 16ος, Γκοβόστης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 447-451.

Πέτρος Χάρης, «"Το Πρωτοξύπνημα"», εφ. *Η Ελληνική*, αρ. 1952, 19.07.1930, σ. 1.

Αντρέας Καραντώνης, «Τα πενήντάχρονα του Ξενοπούλου», περ. *Τα Νέα Γράμματα*, χρ. Γ', αρ. 6-7, Ιούνιος- Ιούλιος 1937, σσ. 499-304.

Αντρέας Καραντώνης, «Γ. Θεοτοκά: Το Δαιμόνιο (Μυθιστόρημα)», *Τα Νέα Γράμματα*, χρ. Δ΄, αρ. 10-12, Οκτώβριος - Δεκέμβριος 1938, σσ. 810-815 (:811-812).

Μαρ. Σιγούρος, «Ο Ξενόπουλος και η Ζάκυνθος», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 41-47 (:43).

Άγγ. Τερζάκης, «Ο Ξενόπουλος και το έργο του», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 48-58 (:53).

Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Η γυναίκα στο έργο του Ξενόπουλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 77-81 (:77).

48. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Τίμιοι και άτιμοι*, εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι 1926. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. στ΄αρ. 40].

Αγγελία, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Α΄, τ. Α΄, τχ. 3, 15.05.1927, σ. 190.

Πέτρος Χάρης, «Το "Πρωτοξύπνημα"», εφ. *Η Ελληνική*, αρ. 1952, 19.07.1930, σ. 1.

Μαρ. Σιγούρος, «Ο Ξενόπουλος και η Ζάκυνθος», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 41-47 (:43).

Άγγ. Τερζάκης, «Ο Ξενόπουλος και το έργο του», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 48-58 (:53).

Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Η γυναίκα στο έργο του Ξενόπουλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 77-81 (:77).

49. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Τυχεροί και άτυχοι*, εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι 1927. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. στ΄αρ. 41].

Αγγελία, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Α΄, τ. Α΄, τχ. 3, 15.05.1927, σ. 190.

Γοργίας, «Απόπειρα επανορθώσεως», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Β΄, τ. Γ΄, τχ. (2-26), 15.01.1928, σσ. 53-54.

Πέτρος Χάρης, «Το "Πρωτοξύπνημα"», εφ. *Η Ελληνική*, αρ. 1952, 19.07.1930, σ. 1.

Μαρ. Σιγούρος, «Ο Ξενόπουλος και η Ζάκυνθος», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 41-47 (:43).

Άγ. Τερζάκης, «Ο Ξενόπουλος και το έργο του», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 48-58 (:53).

Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Η γυναίκα στο έργο του Ξενόπουλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 77-81 (:77).

50. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Λάουρα (Το κορίτσι που σκοτώνει)*, εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι □1927. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. στ' αρ. 42].

Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Η γυναίκα στο έργο του Ξενόπουλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 77-81 (:80).

51. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Αφροδίτη*, Βιβλιοθήκη *Εθν(ικού) Κήρυκος*, έκδοση National Herald, Νέα Υόρκη 1927. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου* στην ενότητα των εκδεδομένων μυθιστορημάτων με αρ. 43 και με την επιφύλαξη ότι πρόκειται για αποδελτίωση εκ μη αυτοψίας].

52. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Ο κατήφορος*, εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι 1928. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. στ' αρ. 43].

Αγγελία, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Β', τ. Δ', τχ. 18 (42), 15.09.1928, σ. 864.

Αγγελία, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Β', τ. Δ', τχ. 24 (48), 15.12.1928, σ. 1168.

Αγγελία, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Γ', τ. Ε', τχ. 49, 01.01.1929, σ. 1.

Αγγελία, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Γ', τ. Ε', τχ. 50, 15.01.1929, σ. 71.

Ανώνυμα, «Γρ. Ξενοπούλου: *Ο Κατήφορος*» (επιστολή Γ. Ψυχάρη προς Ξενόπουλο), περ. *Νέα Εστία*, έτ. Γ', τ. Ε', τχ. 52, 15.02.1929, σσ. 155-156, στήλη «Τα βιβλία».

Κλ. Παράσχος, «Το λογοτεχνικό 1929», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Δ', τ. Ζ', τχ. 74, 15.01.1930, σσ. 101-102.

Ανώνυμα, περ. *Πρωτοπόροι*, περ. Β', φύλ. 5, Ιούνιος, 1931, σ. 205, στήλη «Θέατρο».

53. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Ο γάμος της Λίτσας*, Εκδοτικά και τυπογραφικά καταστήματα αδελφών Γεράρδου, Αθήναι Οκτώβριος 1929. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. στ' αρ. 44].

54. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Μυστικοί αρραβώνες*, εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι 1929. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. στ' αρ. 45].

Αγγελία, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Γ', τ. ΣΤ', τχ. 63, 01.08.1929, σ. 640.

Κλ. Παράσχος, «Το λογοτεχνικό 1929», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Δ', τ. Ζ', τχ. 74, 15.01.1930, σσ. 101-102.

Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Η γυναίκα στο έργο του Ξενοπούλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενοπούλο)..., *ό.π.*, σσ. 77-81 (:79).

55. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Ο Κόκκινος Βράχος [Το μυθιστόρημα της Φωτεινής Σάντρη]*, εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι
Ξενοπούλου...», *ό.π.*] 1929. [Δεν αναφέρεται στο Π

Κ. Παλαμάς, «Εισηγητική έκθεσις δια την εκλογήν του Γρ. Ξενοπούλου» (1931). Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 14ος, Μπίρης, χ.χ., σσ. 461-465.

Γ. Χατζίνης, «Λογοτέχνες και κοινόν», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΙΓ', τ. ΚΣΤ', τχ. 312, Χριστούγεννα 1939, σσ. 71-75.

Γ. Χατζίνης, *Πρόσωπα και ψυχές*, έκδοση Γραφείου Πνευματικών Υπηρεσιών, Αθήνα 1939, σσ. 45-50. Αναπαραγωγή από κείμενο που δημοσιεύεται ως άρθρο στις 10.03.1937 (χωρίς άλλα στοιχεία).

Άγγ. Τερζάκης, «Ο Ξενοπούλος και το έργο του», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενοπούλο)..., *ό.π.*, σσ. 48-58 (:53).

Μαρ. Σιγούρος, «Ο Ξενοπούλος και η Ζάκυνθος», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενοπούλο)..., *ό.π.*, σσ. 41-47 (:43).

Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Η γυναίκα στο έργο του Ξενοπούλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενοπούλο)..., *ό.π.*, σσ. 77-81 (:79).

Προβελέγγιος Αρ., «Στη Φωτεινή Σάντρη», περ. *Ελληνική Δημιουργία*, έτ. Δ , τ. 7ος, τχ. 72, 01.02.1951, σ. 172.

56. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Η τρίμορφη γυναίκα*, εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι □1930. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. στ' αρ. 46].

Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Η γυναίκα στο έργο του Ξενοπούλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενοπούλο)..., *ό.π.*, σσ. 77-81 (:77).

57. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Ο κοσμάκης, Α' Το πρωτοξύπνημα*, εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι 1930. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. στ' αρ. 47].

Ω, στήλη «Περιοδικά κι εφημερίδες», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Δ', τ. Ζ', τχ. 80, 15.04.1930, σ. 447, στήλη «Περιοδικά κι εφημερίδες».

Μ. Δ. Σ., «Γρ. Ξενοπούλου: Το Πρωτοξύπνημα», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Δ', τ. Η', τχ. 83, 01.06.1930, σσ. 610-611.

Ω, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Δ', τ. Η', τχ. 83, 01.06.1930, σσ. 616.

Ω, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Δ', τ. Η', τχ. 87, 01.08.1930, σσ. 838-839, στήλη «Περιοδικά κι εφημερίδες».

Πέτρος Χάρης, «Το "Πρωτοξύπνημα"», εφ. *Η Ελληνική*, αρ. 1952, 19.07.1930, σ. 1.

Α. Σ. Β., «Η αισθητική του βιβλίου», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Ε', τ. Θ', τχ. 97, 01.01.1931, σσ. 24-27 (:27).

58. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Ο κοσμάκης, Β' Το κέντρον*, εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι 1930. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. ζ' αρ. 48].

59. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Ο κοσμάκης, Γ' Τελευταία όνειρα*, εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι 1930. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, αρ. 49].

60. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Ο κοσμάκης, Δ΄ Ο γυρισμός*, εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι 1930. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, αρ. 50].

61. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Αφροδίτη*, μέρος Α΄ «Η γυναίκα που σε χάνει» μέρος Β΄ «Η γυναίκα που σε σώζει», εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι 1930. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, αρ. 51].

Άγγ. Τερζάκης, «Ο Ξενόπουλος και το έργο του», περ. *Ιόνιος Ανθολογία...*, *ό.π.*, σσ. 48-58 (:53).

Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Η γυναίκα στο έργο του Ξενοπούλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενοπούλο)..., *ό.π.*, σσ. 77-81 (:78).

62. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Ανάμεσα σε τρεις γυναίκες*, εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι 1930. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. ζ΄ αρ. 52].

63. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Θεατρίνα*, έκδοση περ. *Εβδομάς*, 1932. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου* στην ενότητα των εκδεδομένων μυθιστορημάτων με αρ. 56].

ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΕΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

A. «Διηγήματα και άλλα αφηγήματα»

64. «Ο σύζυγος, η σύζυγος και ο ιερέυς», περ. *Ραμπαγάς*, 26.08.1884, σσ. 6-7 και 30.08.1884, σσ. 6-7. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου...», *ό.π.*, σ. ια', αρ. 99].

65. «Τ' άσπρα πανιά του Σκοπού» (με την ένδειξη «Ζακυνθία παράδοσις», περ. *Εβδομάς*, τ. Α', 1884, σσ. 268-269. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 102].

66. «Το τελευταίον Πάσχα», περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Α', τ. Α', αρ. 22, 24.03.1885, σσ. 175-176. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 100].

67. «Ο δεύτερος έρωσ» (αφιερωμένος τω φίλω Ιωάννη Κοκκίνη. Μότο: Amour! Mystere dit Platon, loi dit Jesus. V. Hugo), περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. 1, τ. Α', τχ. 29, 12.05.1885, σσ. 231-232· τχ. 30, 19.05.1885, σσ. 239-240· τχ. 31, 26.05.1885, σσ. 239-255· τχ. 32, 02.06.1885, σσ. 255-256. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 101].

68. «Η ζημία του κέρδους», περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Α', τ. Α', τχ. 42, 11.08.1885, σσ. 339-340. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 103].

69. «Η ερωμένη του Περγαλιού» (με την ένδειξη «Ζακυνθία παράδοσις», περ. *Εβδομάς*, τ. Β', 1885, σσ. 155-156. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 104].

70. «Σταθερότης» (με την ένδειξη "Αίνιγμα"), περ. *Κυψέλη* (Ζακύνθου), τ. Β', 1885, σσ. 416-419 και 437-441. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 105].

71. «Ο κλέπτης», περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Γ΄, τ. Γ΄, τχ. 117, 07.12.1886, σσ. 20-22. [Δεν αναφέρεται στο Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*]

Σ.τ.Δ., προλογικό σημείωμα, περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Γ΄, τ. Γ΄, τχ. 117, 07.12.1886, σ. 20.

72. «ΝΑΙ και ΟΧΙ», περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Γ΄, τ. Γ΄, τχ. 166, 28.05.1887, σσ. 478-480 και τχ. 167, 31.05.1887, σσ. 485-488. [Δεν αναφέρεται στο Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*]

73. «Τα στενά του κυρ Γιώργη», περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* έτ. Γ΄, τ. Γ΄, τχ. 172, 18.06.1887, σσ. 527-528. [Δεν αναφέρεται στην Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*]

74. «Παρά τα ύδατα», περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* Κ. Φ. Σκόκου, 1887, σσ.193-198. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ια΄ αρ. 106].

75. «Η γυνή», περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Δ΄, τ. Δ΄, τχ. 269, 22.05.1888, σ. 472. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 107].

76. «Νυμφική πομπή», περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Δ΄, τ. Δ΄, τχ. 273, 05.06.1888, σσ. 503-504. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 108].

Ανώσυμα, σύντομο εισαγωγικό σημείωμα, περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Δ΄, τ. Δ΄, τχ. 272, 02.06.1888, σ. 489.

77. «Ιδρώς», περ. *Κυανή Επιθεώρησις* (Πειραιώς), αρ. 7/1888. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ια΄ αρ. 109].

78. «Θάνατος εις τους Βασιλείς!», περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* Κ. Φ. Σκόκου 1889, σσ. 150-153. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 111].

79. «Η Πρωτοχρονιά» (με την ένδειξη «Scherzo», περ. *Ζακύνθιον Ημερολόγιον*, 1889, σσ. 21-25. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 110].

80. «Το φίλημα» (με την ένδειξη "ρωπογραφία"), περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* Κ. Φ. Σκόκου 1889, σσ. 198-202. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 112].

81. «Η ανάρρωσις», περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Ε΄, τ. Ε΄, τχ. 332, 01.11.1889, σ. 144. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 113].

82. «Να γίνης αξιωματικός», περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Ε΄, τ. Ε΄, τχ. 390, 20.07.1889, σσ. 598-600. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 114].

83. «Σοφία...», περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Ε΄, τ. Ε΄, τχ. 410, 01.10.1889, σσ. 757-760. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 118].

84. «Αυταπαρνησία», περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Στ΄, τ. Στ΄, τχ. 427, 30.11.1889, σσ. 63-64. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 121].

85. «Η άδοξος δόξα» (με την ένδειξη «σκέψεις και αναμνήσεις»), περ. *Εστία*, τ. ΚΗ΄, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1889, σσ. 26-28, 39-43. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 115].

86. «Ο απόμαχος», περ. *Εστία*, τ. ΚΗ΄, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1889, σσ. 373-375. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 117].

Μ., «Ελληνικά βιβλία, Γρηγορίου Ξενοπούλου: *Διηγήματα*, σειρά πρώτη...», περ. *Ο Διόνυσος*, τχ. ΙΙ, 1901, σσ. 144-145.

Π. Νιρβάνας, «Γρηγ. Ξενοπούλου: *Διηγήματα* Σειρά Πρώτη 1901», περ. *Παναθήναια*, έτ. Α΄, τ. Β΄, 15.08.1901, σσ. 346-349.

87. «Το παράθυρόν του», περ. *Εστία*, τ. ΚΗ΄, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1889, σσ. 137-139. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ια΄ αρ. 116].

Μ., «Ελληνικά βιβλία, Γρηγορίου Ξενοπούλου: *Διηγήματα*, σειρά πρώτη...», περ. *Ο Διόνυσος*, τχ. ΙΙ, 1901. Τώρα στο περ. *Ο Διόνυσος*, τ. Α΄, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνα 1981 (φωτογραφική ανατύπωση), σσ. 144-145.

Π. Νιρβάνας, «Γρηγ. Ξενοπούλου: *Διηγήματα* Σειρά Πρώτη 1901», περ. *Παναθήναια*, έτ. Α΄, τ. Β΄, 15.08.1901, σσ. 346-349.

88. «Μητριά», περ. *Εικονογραφημένη Εστία*, τ. Ιανουαρίου-Ιουλίου 1890, σσ. 49-53, 71-75, 83-86, 100-103, 116-119, 134-136, 145-149, 164-165 και 177-178. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ια΄ αρ. 123].

Μ. Μητσάκης, «Έν αθηναϊκόν μυθιστόρημα» (α΄ μέρος), περ. *Αττικόν Μουσείον*, έτος Γ΄, τ. Β΄, αρ. 18, Αθήναι, 1 Δεκεμβρίου 1890, σσ.184-185 και στο ίδιο περιοδικό (β΄ μέρος), έτος Γ΄, τ. Β΄, αρ. 19-20, 10 και 20 Δεκεμβρίου 1890, σσ. 212, 193 και 214. Κατά τη γνώμη μας, στο έντυπο αυτό, ο αριθμός της σελίδας είναι «213» αλλά, εκ παραδρομής, έχει τυπωθεί ως «193».

Λ. Χ. Ζώης, «Γρ. Ξενόπουλος», περ. *Αι Μούσαι*, έτ. ΙΒ΄, τ. ΙΒ΄, τχ. 274, εν Ζακύνθω 15 Αυγούστου 1904, σσ. 3-4.

Π. Μαρκάκης, «Οι πρώτες κρίσεις για το έργο του Ξενόπουλου», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 42-49 (:44).

89. «Σαν όνειρο», περ. *Εικονογραφημένη Εστία*, τ. Ιουλίου-Δεκεμβρίου 1890, σσ. 17-19. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιβ΄ αρ. 124].

90. «Στο περιβόλι της καρδιάς» (αφιερωμένο τω φίλω Αλφ. Στ...), περ. *Εικονογραφημένη Εστία*, τ. Ιανουαρίου-Ιουνίου 1890, σσ. 261-262. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 126].

91. «Εκατόν φράγκα», περ. *Εικονογραφημένη Εστία*, τ. Ιανουαρίου-Ιουνίου 1890, σ. 5. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ια' αρ. 122].

92. «Αθηναϊκή ανάμνησις», περ. *Ημερολόγιον* Ν. Δ. Επισκοπόπουλου (Ζακύνθου), 1890, σσ. 29-35. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 120].

Σ.τ.Δ, σύντομο εισαγωγικό σημείωμα, περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Στ', τ. Στ', τχ. 446, 04.02.1890, σ. 215.

93. «Η Ζαΐρα» (αφιερωμένη στον Κωστή Παλαμά), περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* Κ. Φ. Σκόκου, 1890, σσ. 107-130. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ια' αρ. 119].

94. «Αθηναϊκή ανάμνησις», περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Στ', τ. Στ', τχ. 446, 04.02.1890, σσ. 215-216. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιβ', αρ. 125].

95. «Αναξία!», περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Στ', τ. Στ', τχ. 469, 26.04.1890, σσ. 402-404. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 127].

96. «Εύα», περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Στ', τ. Στ', τχ. 485, 21.06.1890, σ. 536. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 128].

97. «Ψυχολογική πάλη» (με υπογραφή «Περαστικός;»), εφ. *Το Άστυ*, 10.06.1891, σσ. 1α-ε-2α. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 137].

98. «Τ' αρωματικά σφαιρίδια» (μότο: Peccato soufessato / e mezzo perdonato), περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* Κ. Φ. Σκόκου, 1891. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 129].

99. «Ένα ρολόι», περ. *Εικονογραφημένον Ημερολόγιον της Εστίας*, 1891, σσ. 86-94. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 130. Σύμφωνα με τη σχετική επισήμανση είναι το πρώτο διήγημα του συγγραφέα στη δημοτική].

100. «Ο κυφός» (με την ένδειξη «σκιαγράφημα»), *Ημερολόγιον «Ποικίλη Στοά»*, 1891, σσ. 108-125. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 131].

101. «Άμα μεγαλώσω», περ. *Εικονογραφημένη Εστία*, τ. Ιανουαρίου - Ιουνίου 1891, σσ. 23-26. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 132].

102. «Επαρχιακή φιλανθρωπία», περ. *Εικονογραφημένη Εστία*, τ. Ιανουαρίου-Ιουνίου 1891, σσ. 81-82. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 133].

Ι. Ζερβός, Αρέτας, «Κριτική – Ο Κακός Δρόμος», περ. *Παναθήναια*, έτ. Θ', 15-31 Ιουλίου 1909, σσ. 204-208.

103. «Η δύσις του ηλίου», περ. *Εικονογραφημένη Εστία*, τ. Ιανουαρίου-Ιουνίου 1891, σσ. 161-163. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιβ' αρ. 134].

104. «Η δυστυχισμένη», περ. *Εικονογραφημένη Εστία*, τ. Ιανουαρίου-Ιουνίου 1891, σσ. 257-260. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 135].

Π. Νιρβάνας, «Γρηγ. Ξενοπούλου: Διηγήματα Σειρά Πρώτη 1901», περ. *Παναθήναια*, έτ. Α', τ. Β', 15 Αυγούστου 1901, σσ. 346-349.

105. «Σκιά έργου», περ. *Εικονογραφημένη Εστία*, τ. Ιουλίου-Δεκεμβρίου 1891, σσ. 17-18. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιβ΄ αρ. 140].
106. «Δυο χαρακτήρες», περ. *Εικονογραφημένη Εστία*, τ. Ιουλίου-Δεκεμβρίου 1891, σσ. 113-116. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 142].
107. «Στα σύκα» (με την ένδειξη «ζακυνθινή ηθογραφία»), περ. *Εικονογραφημένη Εστία*, τ. Ιουλίου-Δεκεμβρίου 1891, σσ. 85-86. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 141].
108. «Δια το παράδειγμα του διηγηματογράφου» (αφιερωμένο τω φίλω Δ. Ηλιακοπούλω), περ. *Αττικόν Μουσείον*, έτ. Γ΄, 1891, σσ. 338-342. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 136].
109. «Μια επέμβασις», περ. *Αττικόν Μουσείον*, έτ. Δ΄, τχ. Ιουλίου 1891, σσ. 2-4. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 138].
110. «Ο μόνος τρόπος», περ. *Αττικόν Μουσείον*, έτ. Δ΄, τχ. Σεπτεμβρίου, 30.9.1891, σσ. 62-63. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 143].
111. «Η κουλούρα» (με την ένδειξη «Διήγημα χριστουγεννιάτικο»), περ. *Αττικόν Μουσείον*, τ. Δ΄, τχ. Χριστουγέννων 1891, σσ. 124-128. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 144].
112. «Πώς εσυνείθισα», περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, τ. Ζ΄, 1890-1891, σσ. 318-320. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 139].

113. «Εις Εὐελπις», εφ. *Το Άστυ*, 15,16.01.1892, σσ. 1ε΄-2δ΄. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 145].

114. «Χωρίς όνομα», περ. *Εικονογραφημένη Εστία*, τ. Ιανουαρίου - Ιουνίου 1892, σσ. 105-108. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 146].

Π. Νιρβάνας, «Γρηγ. Ξενοπούλου: *Διηγήματα* Σειρά Πρώτη 1901», περ. *Παναθήναια*, έτ. Α΄, τ. Β΄, 15 Αυγούστου 1901, σσ. 346-349.

Ι. Ζερβός, Αρέτας, «Κριτική – *Ο Κακός Δρόμος*», περ. *Παναθήναια*, έτ. Θ΄, 15- 31 Ιουλίου 1909, σσ. 204-208.

115. «Βορεινό παράθυρο», περ. *Εικονογραφημένη Εστία*, τ. Ιουλίου-Δεκεμβρίου 1893, σσ. 177-180. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιβ΄ αρ. 150].

Μ., «Ελληνικά βιβλία, Γρηγορίου Ξενοπούλου: *Διηγήματα*, σειρά πρώτη...», περ. *Ο Διόνυσος*, τχ. ΙΙ, 1901, σσ. 144-145.

Π. Νιρβάνας, «Γρηγ. Ξενοπούλου: *Διηγήματα* Σειρά Πρώτη 1901», περ. *Παναθήναια*, έτ. Α΄, τ. Β΄, 15 Αυγούστου 1901, σσ. 346-349.

116. «Ζάκυνθος», περ. *Εικονογραφημένη Εστία*, τ. Α΄, αρ. 6, 07.02.1893, σσ. 82-84. [Δεν αναφέρεται στο Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...»].

117. «Οι παράνομοι» (με την ένδειξη «επαρχιακόν διήγημα»), περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* Κ. Φ. Σκόκου 1893, σσ. 187-192. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιβ΄ αρ. 147].

118. «Ζαΐρα», εφ. *Το Άστυ*, 13-18.12.1893, σσ. 1α-στ. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 151].

119. «Το όνειρον», περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* Κ. Φ. Σκόκου 1894, (χωρίς αναφορά αριθμού σελίδας). [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 152].

120. «Ο λωποδύτης», περ. *Εικονογραφημένον Εθνικόν Ημερολόγιον «Νέα Ελλάς»* Γ. Δροσίνη - Γ. Κασδόνη, τ. Α΄, 1894, σσ. 287-296. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 153].

Ανώνυμα, περ. *Ο Νουμάς*, χρονιά Η΄, αρ. 402, 22 του Τρυγητή 1910, σ. 63, στήλη «ό,τι θέλετε».

121. «Το βραχιόλι», περ. *Παρνασσός*, τ. ΙΣΤ΄, Σεπτέμβριος 1893 - Αύγουστος 1894, σσ. 748-755. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιβ΄ αρ. 154].

Π. Νιρβάνας, «Γρηγ. Ξενοπούλου: *Διηγήματα* Σειρά Πρώτη 1901», περ. *Παναθήναια*, έτ. Α΄, τ. Β΄, 15 Αυγούστου 1901, σσ. 346-349.

122. «Το μυστικό» (με την ένδειξη «επαρχιακά διηγήματα»), περ. *Τα Ολύμπια*, τ. Α΄, 1895, σσ. 14γ-15β, 23α-24γ. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιγ΄ αρ. 155].

Π. Νιρβάνας, «Διηγήματα Ξενοπούλου», περ. *Παναθήναια*, έτ. Γ΄, τ. Ζ΄, 1904, σσ. 55-57.

Γεωργ. Δ. Μάνεσης, «"Το μυστικό της Βαλέραινας" Δράμα Γρηγορίου Ξενοπούλου (εκ του ομώνυμου διηγήματος)», περ. *Αι Μούσαι*, έτ. ΙΒ΄, τ. ΙΒ΄, φ. 268, Ζάκυνθος 1η Ιουνίου 1904, σσ. 1-5.

Ρώμος Φιλύρας, αναγραφή στο *Αναμνηστικόν τεύχος για την θεατρική τριακονταετηρίδα του Γρηγορίου Ξενοπούλου 1895-1925*, Τυπογραφικά Καταστήματα «Ακροπόλεως», [Αθήνα] 1925, σ. 86.

123. «Χριστουγεννιάτικο», περ. *Τα Ολύμπια*, τ. Α΄, 1895, σ. 52βγ. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιγ΄ αρ. 156].

124. «Το θήλυ», περ. *Εικονογραφημένη Εστία*, 1895, σσ. 179-181. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 157].

Π. Νιρβάνας, «Γρηγ. Ξενοπούλου: *Διηγήματα* Σειρά Πρώτη 1901», περ. *Παναθήναια*, έτ. Α΄, τ. Β΄, 15.08.1901, σσ. 346-349.

125. «Το μίσος», περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* Κ. Φ. Σκόκου 1896, σσ. 27-34. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιγ΄ αρ. 159].

Π. Νιρβάνας, «Γρηγ. Ξενοπούλου: *Διηγήματα* Σειρά Πρώτη 1901», περ. *Παναθήναια*, έτ. Α΄, τ. Β΄, 15.08.1901, σσ. 346-349.

126. «Ο θάνατος του δασκάλου», περ. *Φιλολογική Ηχώ* (Κων/πολης), τχ. 16, 18.05.1896, σσ. 121α-122β. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιγ΄ αρ. 160].

127. «Αγωνία», περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* «*Νέα Ελλάς*», 1896, σσ. 464-468. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενόπουλου* στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 177].

Π. Νιρβάνας, «Γρηγ. Ξενοπούλου: *Διηγήματα* Σειρά Πρώτη 1901», περ. *Παναθήναια*, έτ. Α΄, τ. Β΄, 15.08.1901, σσ. 346-349.

128. «Νέα Τέχνη», περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* Κ.Φ. Σκόκου 1897, σσ. 27- 32. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιγ΄ αρ. 161].

129. «Εθνικοί χειμώνες», περ. *Αστραπή*, 01.11.1897, σσ. 2-3. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 162].

130. «Το δώρον της μητέρας», περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* Κ. Φ. Σκόκου 1898, σσ. 276- 286. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 163].

131. «Η δόνα Κιχώταινα», περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* Κ. Φ. Σκόκου 1898, σσ. 308-312. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 164].

132. «Η ζωή και ο θάνατος της Αργυρούλας», περ. *Η Τέχνη*, έτ. Α΄, τ. Α΄, τχ. 1, Νοέμβρης 1898, σσ. 5-7. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 165].

Κ. Παλαμάς, «Γρηγόριος Ξενόπουλος» (1907), τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 6ος, Μπίρης, [Αθήνα], σσ. 463-470.

Φώτος Γιοφύλλης, «Ο μαχητικός Ξενόπουλος», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 100-109 (:102).

Νίκος Α. Βέης (Bees), «Ο Ξενόπουλος και τα Παναθήναια», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 110-120 (:112).

133. «Ένας παιδαγωγός» (με την ένδειξη «επαρχιακά διηγήματα»), περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* Κ. Φ. Σκόκου 1899, σσ. 21-27. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιγ΄ αρ. 166].

Ανώνυμα, «Η Στέλλα του Βιολάντη», εφ. *Ακρόπολις*, έτ. Κ΄, αρ. 7748, 28.09.1903, σ. 1.

Κ. Παλαμάς, «Γρηγόριος Ξενόπουλος» (1907). Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 6ος, Μπίρης, [Αθήνα], χ.χ., σσ. 463-470.

134. «Μια παράξενη λιτανεία» (με την ένδειξη «επαρχιακά διηγήματα»), περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* Κ. Φ. Σκόκου 1900, σσ. 215-223. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιγ΄ αρ. 167].

135. «Ο τρελλός με τους κόκκινους κρίνους» (με την ένδειξη «επαρχιακά διηγήματα»), περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* Κ. Φ. Σκόκου 1901, σσ. 81-94. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 168].

Π. Νιρβάνας, «Διηγήματα Ξενοπούλου», περ. *Παναθήναια*, τ. Ζ΄, 1904, σσ. 55-57.

Κ. Παλαμάς, «Γρηγόριος Ξενόπουλος» (1907). Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 6ος, Μπίρης, [Αθήνα], χ.χ., σσ. 463-470.

Ι. Ζερβός, Αρέτας, «Κριτική – Ο Κακός Δρόμος», περ. *Παναθήναια*, έτ. Θ΄, 15-31 Ιουλίου 1909, σσ. 204-208.

136. «Σκιά έργου», περ. *Διάπλασις των Παίδων*, περ. Β΄ τ. 8, 1901, σσ. 263α-264α. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιγ΄ αρ. 170].

137. «Οι παράνομοι» (με την ένδειξη «επαρχιακόν διήγημα», περ. *Εθνική Αγωγή*, τ. Δ΄, 1901, σσ. 233-236. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 171].

138. «Από ένα γράμμα...», περ. *Παναθήναια*, τ. Β΄, Απρίλιος- Σεπτέμβριος 1901, σσ. 435-437. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 172].

139. «Επαρχιακή φιλανθρωπία», περ. *Σολωμός* (Ζακύνθου), έτ. Α΄, αρ. 2, 15.09.1901, (χωρίς αριθμό σελίδας) [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 173].

Ι. Ζερβός, Αρέτας, «Κριτική – Ο Κακός Δρόμος», περ. *Παναθήναια*, έτ. Θ΄, 15-31 Ιουλίου 1909, σσ. 204-208.

140. «Έρωσ εσταυρωμένος» (με την ένδειξη «επαρχιακά διηγήματα»), (πρώτο και δεύτερο μέρος) περ. *Παναθήναια*, έτ. Α΄, τ. 1, 8, 1901, σσ. 283-288, (τρίτο, τέταρτο και πέμπτο μέρος) περ. *Παναθήναια*, έτ. Α΄, τ. 1, 9, 1901, σσ. 334-342, (έκτο και έβδομο μέρος) περ. *Παναθήναια*, έτ. Α΄, τ. 1, 10, 1901, σσ. 376-382. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιγ΄ αρ. 169].

Κ. Παλαμάς, «Στέλλα Βιολάντη», περ. *Παναθήναια*, έτ. Α΄, τ. Β΄, (χωρίς άλλα στοιχεία), 1901, σσ. 128-129.

Κ. Παλαμάς, «Η φιλολογία μας» (1902). Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 6ος, Γκοβδόστης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 137-146.

Ανώνυμα, «Η Στέλλα του Βιολάντη», εφ. *Ακρόπολις*, έτ. Κ΄, αρ. 7748, 28.09.1903, σ. 1.

Σπύρος Μινώτος (επιμέλεια), Το αρχείο του Ξενόπουλου: επιστολή Ι. Γρυπάρη, με ημερομηνία 11.11.1903, περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 143-179 (:177).

Π. Νιρβάνας, «Διηγήματα Ξενοπούλου», περ. *Παναθήναια*, τ. Ζ΄, 1904, σσ. 55-57.

Λ. Χ. Ζώης, «Γρ. Ξενόπουλος», περ. *Αι Μούσαι*, έτ. 12, τ. 1Β', τχ. 274, εν Ζακύνθω, 15.08.1904, σσ. 3-4.

Γ. Ψυχάρης, «Απολογία», περ. *Ο Νουμάς*, τχ. 181, 15.01.1906, σσ. 9-12 (:1).

Κ. Παλαμάς, «Γρηγόριος Ξενόπουλος» (1907). Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 6ος, Μπίρης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 463-470.

Ι. Ζερβός, Αρέτας, «Κριτική – Ο Κακός Δρόμος», περ. *Παναθήναια*, έτ. Θ', 15 - 31.07.1909, σσ. 204-208.

Ρώμος Φιλύρας, στίχοι για τον Ξενόπουλο στο *Αναμνηστικόν τεύχος για την θεατρική τριακονταετηρίδα του Γρηγορίου Ξενοπούλου 1895-1925*, Τυπογραφικά Καταστήματα "Ακροπόλεως", 1925, σ. 86-87.

Αγγελία για την κινηματογραφική ταινία «Στέλλα Βιολάντη», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Δ', τ. Η', τχ. 92, 15.10.1930, σ. 1119.

Κ. Παλαμάς, «Εισηγητική έκθεσις δια την εκλογήν του Γρ. Ξενοπούλου» (1931). Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 14ος, Μπίρης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 461-465.

Γ. Χατζίνης, *Πρόσωπα και ψυχές*, Αθήνα, έκδοση Γραφείου Πνευματικών Υψηρεσιών, 1939, σσ. 45-50. Αναπαραγωγή από άρθρο με ημερομηνία δημοσίευσης 10.03.1937.

Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, Αετός Α.Ε., Αθήνα 1943, β' μέρος «Ανήσυχα χρόνια», σσ. 18-38.

«Πώς βλέπει η εποχή μας τον Γρ. Ξενόπουλο», περ. *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* 1949, χρ. 6ος, Μαυρίδης, σσ. 273-280 (Αναφορά της Μαριέττας Γιαννοπούλου-Μινώτου σ. 274. — Αναφορά του Νίκου Παππά σ. 278)

Νίκος Α. Βέης (Bees), «Ο Ξενόπουλος και τα Παναθήναια», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 111-120.

Γ. Χατζίνης, «Τεκμήρια για ένα πορτραίτο», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ', τ. Ν', τχ. 587, Αθήναι Χριστούγεννα 1951, σσ. 29-32 (:31).

141. «Ο μιλημένος ένορκος», περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* Κ. Φ. Σκόκου 1902, σσ. 22-30. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιγ' αρ. 174].

Κ. Π. Καβάφης, «Επιστολή προς τον Γρ. Ξενόπουλο», 14/27 Ιανουαρίου 1908». Τώρα στο Γ. Π. Σαββίδης, *Κ. Π. Καβάφης και Γρ. Ξενόπουλος Ανασύνθεση μιας λογοτεχνικής σχέσης 1907-1944*, Ερμής 1994, σσ. 23-24.

142. «Το μαρμαράδικο» (με την ένδειξη «Αθηναϊκά διηγήματα», αφιερωμένο στον Γεώργιο Πωπ), περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* Κ. Φ. Σκόκου 1903, σσ. 218-224. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιγ' αρ. 176].

Κ. Π. Καβάφης, Επιστολή προς τον Γρ. Ξενόπουλο, 14/27 Ιανουαρίου 1908». Τώρα στο Γ. Π. Σαββίδης, *Κ. Π. Καβάφης και Γρ. Ξενόπουλος Ανασύνθεση μιας λογοτεχνικής σχέσης 1901-1944*, Ερμής 1994, σσ. 23-24.

Ανώνυμο, περ. *Παναθήναια*, έτ. Η', τ. ΙΕ', 15.01.1908, σσ. 218-219, στήλη «Τα βιβλία».

143. «Η αρχή και το τέλος ενός βιβλίου που δεν έχει [τέλος (sic)] μέση», (πρώτο μέρος) περ. *Παναθήναια*, έτ. Γ', τ. Ε', 28.02.1903, σσ. 289-292, (δεύτερο μέρος) περ. *Παναθήναια*, έτ. Γ', τ. Ε', 15.03.1903, σσ. 334-336. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 175. Η σχετική αναφορά του τίτλου «Η αρχή και το τέλος ενός βιβλίου που δεν έχει τέλος» είναι λανθασμένη].

Νίκος Α. Βέης (Bees), «Ο Ξενόπουλος και τα Παναθήναια», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 110-120 (:115).

144. «Η φούρκα», περ. *Παναθήναια*, έτ. Γ', τ. ΣΤ', 30.06.1903, σσ. 548-551. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιγ' αρ. 177].

Γ. Ψυχάρης, «Απολογία», περ. *Ο Νουμάς*, τχ. 181, 15.01.1906, σσ. 9-12 (:10).

Κ. Παλαμάς, «Γρηγόριος Ξενόπουλος» (1907). Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 6ος, Μπίρης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 463-470.

Ι. Ζερβός, Αρέτας, «Κριτική – Ο Κακός Δρόμος», περ. *Παναθήναια*, έτ. Θ', 15-31 Ιουλίου 1909, σσ. 204-208.

Νίκος Α. Βέης (Bees), «Ο Ξενόπουλος και τα Παναθήναια», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 110-120 (:115).

145. «Πνοή φθινοπώρου», περ. *Παναθήναια*, έτ. Δ', τ. Ζ', 15.10.1903, σσ. 19-21. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιγ' αρ. 178].

Γ. Ψυχάρης, «Απολογία», περ. *Ο Νουμάς*, τχ. 181, 15.01.1906, σσ. 9-12, (:10).

Νίκος Α. Βέης (Bees), «Ο Ξενόπουλος και τα Παναθήναια», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 110-120 (:115).

146. «Ο μυστηριώδης άνθρωπος», περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* Κ. Φ. Σκόκου 1904, σσ. 297-304. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιγ' αρ. 179].

147. «Ατελείωτον», (με την ένδειξη «Παράξενη ζωή»), περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* Κ. Φ. Σκόκου 1905, σσ. 244-245. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 180].

148. «Η φούρκα» (με την ένδειξη «Ένα κάθε εβδομάδα»), περ. *Α.Ο.Δ.Ο.*, έτ. Β', 1905, σσ. 273-274. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 183].

149. «Η ευχαριστία», περ. *Πανελλήνιον Λεύκωμα*, τ. Α', 1905, σσ. 30-34. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενόπουλου* στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 199].

Π. Νιρβάνας, «Διηγήματα Ξενοπούλου», περ. *Παναθήναια*, τ. Ζ', 1904, σσ. 55-57.

Κ. Παλαμάς, «Γρηγόριος Ξενόπουλος» (1907). Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 6ος, Μπίρης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 463-470.

150. «Το μέλι του Υμηττού», περ. *Ημερολόγιον Εθνικών Φιλανθρωπικών Καταστημάτων* (Κωνσταντινούπολης) 1905, σσ. 414-418. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενόπουλου* στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 200].

151. «Το συγνεφάκι» (με την ένδειξη «Επαρχιακά διηγήματα»), περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* Κ. Φ. Σκόκου 1906, σσ. 58-64. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιδ' αρ. 184].

152. «Ζάκυνθος» (με την ένδειξη «Ελληνικαί πόλεις - ταξιδιωτικό αφήγημα»), περ. *Παναθήναια*, τ. ΙΓ΄, Οκτώβριος 1906 - Απρίλιος 1907, σσ. 133-138. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιδ΄ αρ. 185].

153. «Το μεγάλο παιδί» (με την ένδειξη «χριστουγεννιάτικο διήγημα»), εφ. *Αθήναι*, 25.12.1906, σσ. 1α-2α. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 186].

154. «Η αναθρεφτή» (με την ένδειξη «Επαρχιακά διηγήματα», αφιερωμένη στον Βλ. Γαβριηλίδη), (πρώτο μέρος) περ. *Παναθήναια*, έτ. 6, τ. ΙΑ΄, 15.02.1906, σσ. 264- 268, (δεύτερο μέρος) περ. *Παναθήναια*, έτ. 6, τ. ΙΑ΄, 28.02.1906, σσ. 295-300, (τρίτο μέρος) περ. *Παναθήναια*, έτ. 6, τ. ΙΑ΄, 15.03.1906, σσ. 339-342. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 182. Η αναγραφή του Π. Μαρκάκη σχετικά με το διήγημα είναι ελλιπής και αφορά μόνον τη δημοσίευση του τρίτου μέρους του].

Ανώνυμα, περ. *Παναθήναια*, έτ. Η΄, τ. ΙΕ΄, 15.01.1908, σσ. 218-219, στήλη «Τα βιβλία».

Κ. Π. Καβάφης, «Επιστολή προς τον Γρ. Ξενόπουλο», 14/27 Ιανουαρίου 1908. Τώρα στο Γ. Π. Σαββίδης, *Κ. Π. Καβάφης και Γρ. Ξενόπουλος Ανασύνθεση μιας λογοτεχνικής σχέσης 1901-1944*, Ερμής 1994, σσ. 23-24.

Ι. Ζερβός, Αρέτας, «Κριτική – Ο Κακός Δρόμος», περ. *Παναθήναια*, έτ. Θ΄, 15-31 Ιουλίου 1909, σσ. 204-208.

Γ. Ι. Κ., «Ένα έτος της Νέας Ζωής», περ. *Γράμματα* Αλεξανδρείας, τ. Β΄, τχ. 17-20, 1913, σσ. 299-300. Τώρα στο Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Πετριές στον ήλιο. Διηγήματα*, εκδότης Ν. Π. Παπαδόπουλος, Αθήναι 1919, σσ. 3-6.

Φώτος Γιοφύλλης, «Γρηγορίου Ξενοπούλου. Ο κακός δρόμος...», περ. *Ανθρωπότης*, έτ. Γ΄, περ. Β΄, τχ. Α΄, Αθήναι, Αύγουστος 1922, σσ. 60-61.

Νίκος Α. Βέης (Bees), «Ο Ξενόπουλος και τα Παναθήναια», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 110-120 (:115).

Μαρίνος Σιγούρος, «Ο διηγηματογράφος», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 27-28 (:27).

Γιώργος Πράτσικας, «Σκόρπιοι στοχασμοί», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 38-41 (:39).

Πέτρος Χάρης, «Ο πεζογράφος», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)... , *ό.π.*, σσ. 128-135 (:128).

155. «Οχτρός αθανάσιμος» (με την ένδειξη «Επαρχιακά διηγήματα»), περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* του Κ. Φ. Σκόκου 1907, σσ. 225-232. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιδ' αρ. 187].

Ανώνυμο, περ. *Παναθήναια*, έτ. Η', τ. ΙΕ', 15.01.1908, σσ. 218-219, στήλη «Τα βιβλία».

156. «Νόστιμον ήμαρ», *Μικρασιάτ(ικο) Ημερ(ολόγιο)*, τ. Α', 1907. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενόπουλου* στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 209].

Δημ. Μάργαρης, «Ο Ξενόπουλος και η πατρίδα του», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 17-24 (23).

157. «Περί τα άνθη» (με την ένδειξη «σκεψεις και εντυπώσεις - αφήγημα», περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* του Κ. Φ. Σκόκου 1908, σσ. 236-238. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιδ' αρ. 188].

158. «Ο κακός δρόμος» (με την ένδειξη «επαρχιακά διηγήματα»), περ. *Παναθήναια*, τ. ΙΣΤ', Απρίλιος - Σεπτέμβριος 1908. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 189].

Ι. Ζερβός, Αρέτας, «Κριτική – Ο Κακός Δρόμος», περ. *Παναθήναια*, έτ. Θ', 15-31 Ιουλίου 1909, σσ. 204-208.

Αγγελία, περ. *Νέα Ζωή*, περ. Γ', τ. VII-5, Μάρτης 1912.

Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, «Ποιητική Τέχνη», περ. *Νέα Ζωή* Αλεξανδρείας περ. Γ', τ. VII-5, Μάης 1912, σσ. 351-354 (:352-353).

Γ. Ι.Κ., «Ένα έτος της *Νέας Ζωής*», περ. *Γράμματα* Αλεξανδρείας, τ. Β', τχ. 17-20, 1913, σσ. 299-300. Βλ. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Πετριές στον ήλιο. Διηγήματα*, εκδότης Ν. Π. Παπαδόπουλος, Αθήναι 1919, σσ. 3-6.

Αδ. Παπαδήμας, «Η Αφροδίτη», τώρα στο Γρ. Ξενοπούλου, *Αφροδίτη*, εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι 1922, σσ. 5-8.

Φώτος Γιοφύλλης, «Γρηγορίου Ξενοπούλου. Ο κακός δρόμος...», περ. *Ανθρωπότης*, τ. Γ΄, περ. Β΄, τχ. Α΄, Αθήναι, Αύγουστος 1922, σσ. 60-61.

Νίκος Α. Βέης (Bees), «Ο Ξενόπουλος και τα Παναθήναια», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 110-120 (:115).

Μαρίνος Σιγούρος, «Ο διηγηματογράφος», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 27-28 (:27).

159. «Η μελλοθάνατη» (με την ένδειξη «επαρχιακά διηγήματα»), περ. *Παναθήναια*, τ. ΙΖ΄, Οκτώβριος 1908 - Μάρτιος 1909, σσ. 65-72. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιδ΄ αρ. 190].

Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, «Ποιητική Τέχνη», περ. *Νέα Ζωή* (Αλεξανδρείας), περ. Γ΄, τ. VII-5, Μάης 1912, σσ. 351-354 (:352-353).

Νίκος Α. Βέης (Bees), «Ο Ξενόπουλος και τα Παναθήναια», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 110-120 (:115).

160. «Η άνοιξις», *Πανελ(λήνιο) Ημερ(ολόγιο)*, 1908, σσ. 179-182. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου* στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 212].

161. «Η μελλοθάνατη» (με την ένδειξη «επαρχιακά διηγήματα», περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* του Κ. Φ. Σκόκου 1909, σσ. 225-240. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιδ΄ αρ. 191].

162. «Το τελευταίο Πάσχα», *Πανελ(λήνιο) Ημερολόγιον* 1910, σσ. 81-86. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου* στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 215].

163. «Η φάτνη», περ. *Παναθήναια*, τ. ΚΓ΄, Οκτώβριος 1911 - Μάρτιος 1912, σσ. 131-133. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιδ΄ αρ. 192].

Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, «Ποιητική Τέχνη», περ. *Νέα Ζωή* Αλεξανδρείας περ. Γ΄, τ. VII-5, Μάης 1912, σσ. 351-354 (:352-353).

Νίκος Α. Βέης (Bees), «Ο Ξενόπουλος και τα Παναθήναια», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 110-120 (:115).

164. «Κελαϊδισμοί» (με την ένδειξη «επαρχιακόν διήγημα», περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* του Κ. Φ. Σκόκου 1911, σσ. 18-25. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 193].

Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, «Ποιητική Τέχνη», περ. *Νέα Ζωή* (Αλεξανδρείας), περ. Γ΄, τ. VII-5, Μάης 1912, σσ. 351-354, σσ. 352-353.

Μαρίνος Σιγούρος, «Ο διηγηματογράφος», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 27-28 (:27).

165. «Καμπάνες» (με την ένδειξη «ήθη και έθιμα»), εφ. *Καιροί*, 10.04.1911, σ. 1γδ. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιδ΄ αρ. 193].

166. «Ο Μάγκαλος» (με την ένδειξη «επαρχιακά διηγήματα»), περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* του Κ. Φ. Σκόκου 1912, σσ. 206-220. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 196].

Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, «Ποιητική Τέχνη», περ. *Νέα Ζωή* (Αλεξανδρείας), περ. Γ΄, τ. VII-5, Μάης 1912, σσ. 351-354 (:352-353).

167. «Ένα πιάτο χιόνι» (με την ένδειξη «επαρχιακά διηγήματα»), εφ. *Καιροί*, 25.12.1912, σσ. 12στ΄-2αβ΄. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιδ΄ αρ. 201].

168. «Αι ιδέαι της Φώφης και αι ιδέαι της Σούζης», περ. *Ημερολόγιον Ελπίς* (Κων/πολης) 1912, σ. 59. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 195].

169. «Από την καταστροφήν της Ζακύνθου» (με την ένδειξη «εντυπώσεις Ζακυνθίου»), περ. *Κόσμος* (Σμύρνης), 15.02.1912, σσ. 69-71. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 198].

170. «Εξομολογήσεις θεατρικού συγγραφέως» (με την ένδειξη «αναμνήσεις»), περ. *Κόσμος* (Σμύρνης), 15.07.1912, σσ. 274-277. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 199].

171. «Ο Τσουκαλάς» (με την ένδειξη «επαρχιακά διηγήματα»), περ. *Κόσμος* (Σμύρνης), 15.10.1912, σσ. 396-397. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 200].

172. «Πετριές στον ήλιο», περ. *Νέα Ζωή* (Αλεξανδρείας), τ. Ζ', 1912, σ. 113, σσ. 206-214, σσ. 235-248 και σσ. 310-320. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 197].

Γ. Ι. Κ., «Ένα έτος της *Νέας Ζωής*», περ. *Γράμματα* Αλεξανδρείας, τ. Β', τχ. 17-20, 1913, σσ. 299-300. Βλ. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Πετριές στον ήλιο. Διηγήματα*, εκδότης Ν. Π. Παπαδόπουλος, Αθήναι 1919, σσ. 3-6.

Κ. Παρορίτης, «Γρ. Ξενοπούλου, *Πετριές στον ήλιο Διηγήματα* 1919», περ. *Ο Νουμάς*, έτ. Α', (16ον), περ. Β', τχ. 23 (632), 18.05.1919, σσ. 339-340.

Γερ. Σπαταλάς, «Λόγια για τις "Πετριές στον Ήλιο" του Γρηγ. Ξενοπούλου», περ. *Βωμός*, χρ. Α', τχ. 15-16, Αθήνα, 1-15 Ιουνίου 1919, σ. 211.

Δημ. Μάργαρης, «Ο Ξενοπούλος και η πατρίδα του», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Ξενοπούλο)..., *ό.π.*, σσ. 17-24 (:19).

173. «Τα δύο αδέρφια», περ. *Χαραυγή* (Μυτιλήνης) τχ. 41, 15.06.1912 στήλη «εκδόσεις». [Η δημοσίευση δεν αναφέρεται στο Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...»: βλ. στο Κ. Γ. Μίσσιος, *Η «Λεσβιακή Άνοιξη» εν καρποφορία. Συμβολή στην ιστορία της λεσβιακής γραμματείας*, τ. Β', εκδόσεις Αστερίας, Μυτιλήνη 1994, σ. 128].

Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, «Ποιητική Τέχνη», περ. *Νέα Ζωή* (Αλεξανδρείας), περ. Γ', τ. VII-5, Μάης 1912, σσ. 351-354 (:352-353).

174. «Η γάτα του παπά» (με την ένδειξη «επαρχιακόν διήγημα» και την αφιέρωση «σε κάποιους κριτικούς μου»), περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* Κ. Φ. Σκόκου 1913, σσ. 27-36. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιδ' αρ. 202].

Μαρίνος Σιγούρος, «Ο διηγηματογράφος», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 27-28 (:27).

175. «Αντάρτης», εφ. *Εστία*, 26, 27.02.1913, σ. 3· 28.02.1913, σ. 1· 01.03.1913 σ. 4· 04.03.1913 σ. 3· 08.03.1913 σ. 4· 10.03.1913 σ. 2· 12.03.1913 σ. 2· 14,15,17.03.1913 σ. 1· 21,24,27,28.03.1913 σ. 3. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιδ' αρ. 203].

Κ. Παρορίτης, «Γρ. Ξενοπούλου, *Πετριές στον ήλιο Διηγήματα* 1919», περ. *Ο Νουμάς*, έτ. Α', (16ον), περ. Β', αρ. 23 (632), 18.05.1919, σσ. 339-340.

Δημ. Μάργαρης, «Ο Ξενόπουλος και η πατρίδα του», περ. *Νέα Εστία*, (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 17-24 (:20, 23).

Ρήγας Γκόλφης, «Ο Ξενόπουλος και ο *Νουμάς*», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 33-37 (:35).

176. «Ο Κάνταρος» (με την ένδειξη «ζακυνθινά ηθογραφήματα»), περ. *Παναθήναια*, τ. ΚΖ', Οκτώβριος 1913 - Δεκέμβριος 1914, σσ. 257-259. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιδ' αρ. 204].

177. «Η Σουζάνα του παπά» (με την ένδειξη «επαρχιακά διηγήματα»), περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* του Κ. Φ. Σκόκου 1914, σσ. 223-233. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 205].

178. «Το κόκκινο βιβλίο» (αφιέρωμένο «Στη σκιά του Τσέχωφ»), *Ημερολόγιον* της *Φιλοκάλου Πηνελόπης*, τ. ΚΖ' 1914, Αθήνα, σσ. 25-31. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ.*

Ξενόπουλου στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 228].

179. «Οι σακάτηδες» (με την ένδειξη «Μετά τους πολέμους»), περ. *Εθνικός Κήρυξ* (Ν. Υόρκης)⁶, Ιούλιος 1915, σσ. 54-55. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενόπουλου* στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 231].

180. «Το μέμπρο» (με την ένδειξη «ζακυνθινά ηθογραφήματα»), περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* του Κ. Φ. Σκόκου 1915, σσ. 241-245. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιδ' αρ. 206].

181. «Νανότα» (με την ένδειξη «ζακυνθινά διηγήματα»), περ. *Ο Νουμάς*, έτ. ΙΖ', 1916, σσ. 132-135. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 207].

182. «Το γουρουνάκι» (με την ένδειξη «επαρχιακά διηγήματα»), περ. *Ημερολόγιον Ελληνικού Κόσμου* 1916, σσ. 33-40. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενόπουλου* στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 233].

183. «Χίμαιρα» (με την ένδειξη «επαρχιακά διηγήματα»), περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* του Κ. Φ. Σκόκου 1917, σσ. 223-233. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιδ' αρ. 205].

184. «Έγνοια σου τώρα!», περ. *Η Εικονογραφημένη*, έτ. ΙΓ', 1917, σσ. 216-217. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 209].

⁶ Για την ακρίβεια αναφέρεται «*Εθνικός Κήρυξ Αμερικής*», καθώς κάποιες φορές ο Μαρκάκης συνηθίζει να παραπέμπει με αυτόν τον τρόπο στο συγκεκριμένο έντυπο που εκδίδεται, ως γνωστόν, από την ελληνική κοινότητα στις ΗΠΑ.

185. «Φιορέτα» (με την ένδειξη «επαρχιακά διηγήματα»), *Φιλ(ολογικών) Ημερολ(όγιον)* Κ. Φ. Σκόκου 1917, σσ. 243-247. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενοπούλου* στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 235].

186. «Μαντελένα» (με την ένδειξη «επαρχιακά διηγήματα»), περ. *Εθνικόν Ημερολόγιον* του Κ. Φ. Σκόκου 1918, σσ. 48-60. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιδ' αρ. 210].

187. «Τριάντα χρόνια φιλολογικής ζωής» (με υπογραφή «ο κ. Παληός» ως τις 13 Ιανουαρίου 1920 και μετά ως «Γρ. Ξ.», εφ. *Καθημερινή*, 15-24, 26, 27, 29 Σεπτεμβρίου 1919, σ. 1' 1, 4, 10, 13, 16, 18, 21, 26 και 27 Οκτωβρίου 1919, σ. 1' 31 Οκτωβρίου 1919, σ. 2' 6, 10-12 και 14-23 Νοεμβρίου 1919 σ. 1' 24, 29 Νοεμβρίου 1919, σ. 1' 1, 3, 7-10, 12-13, 15-18, 20-27 και 29-31 Δεκεμβρίου σ. 1' 4-7, 9-15 Ιανουαρίου 1920, σ. 1' 16 Ιανουαρίου 1920 σ. 2' 18 Ιανουαρίου 1920 σ. 1' 19 Ιανουαρίου 1920 σ. 2' 21-25 και 27-29 Ιανουαρίου 1920 σ. 1' 30 Ιανουαρίου 1920 σ. 2 και 31 Ιανουαρίου 1920 σ. 1' 1-4, 6-8 Φεβρουαρίου 1920, σ. 1' 9 Φεβρουαρίου 1920, σ. 2' 13-17 Φεβρουαρίου 1920, σ. 1' 18 Φεβρουαρίου 1920, σ. 2' 19-20 Φεβρουαρίου 1920, σ. 1' 21 Φεβρουαρίου 1920, σ. 2' 22-26 Φεβρουαρίου 1920, σ. 1' 28 Φεβρουαρίου 1920, σ. 2' 29 Φεβρουαρίου 1920, σ. 1' 1-3 Μαρτίου 1920, σ. 1' 4 Μαρτίου 1920, σ. 2' 5 Μαρτίου 1920, σ. 1' 6 Μαρτίου 1920, σ. 2' 7-9, 11-12, 14-16, 19-23 Μαρτίου 1920, σ. 1' 25-31 Μαρτίου 1920, σ. 1' 2 Απριλίου 1920 σ. 1, 5 Απριλίου σ. 2' 7 Απριλίου σ. 1 και 9 Απριλίου σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιε' αρ. 211].

188. «Τριάντα χρόνια φιλολογικής ζωής» (σύμφωνα με τα στοιχεία του Μαρκάκη: «απόσπασμα από το λήμ. 211»), περ. *Ο Νουμάς*, έτ. ΙΣΤ', 1919, σσ. 752-753. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 212].

189. «Ξενοπουλισμοί» (απόσπασμα από το το διήγημα *Μαντελένα*), περ. *Ο Νουμάς*, έτ. ΙΣΤ', σ. 777. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 213].

190. «Πνοή φθινοπώρου», περ. *Ημερολόγιον Οικογ.(ενειακού) Αστέρως* 1920, σσ. 120-125. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενόπουλου* στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 244].

191. «Καμπάνες» (με την ένδειξη «Ελλην(ικά) διηγήματα», εφ. *Ελ.(εύθερος) Τύπος*, 25.12.1920, σσ. 1-2. [Δεν αναφέρεται στην Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», αλλά στο αδημοσίευτο τμήμα της *Βιβλιογραφίας Γρ. Ξενόπουλου* από τον ίδιο, στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 245].

192. «Τί έχει μέσα», εφ. *Ελ.(εύθερος) Τύπος*, 01.01.1921, σσ. 1-2. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενόπουλου* στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 246].

193. «Μανόλιες» (με την ένδειξη «ζακυνθινό διήγημα»), περ. *Ο Νουμάς*, έτ. Κ', 1923, σσ. 162-174. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιε' αρ. 216].

194. «Το πρώτο φιλί» (με την ένδειξη «απόσπασμα από τις *Μανόλιες*»), εφ. *Έθνος*, 10.04.1923, σ. 1γ'. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 217].

195. «Ο σαλεπιτζής» (με την ένδειξη «Από τα μικρά μου χρόνια»), περ. *Ελληνική Επιθεώρησης*, έτ. ΙΣΤ', Οκτώβριος 1923, σσ. 6-8. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 218].

196. «Ο Μινώταυρος» (με την ένδειξη «Μια πολύ παλιά ζακυνθινή ιστορία»), εφ. *Ελεύθερος Λόγος*, 26.09.1923 ως 17.10.1923, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 219].

Επιστολή Κ. Π. Καβάφη με ημερομηνία 18.08.1925. Βλ. τώρα στο Γ. Π. Σαββίδης, *Κ. Π. Καβάφης και Γρ. Ξενόπουλος. Ανασύνθεση μιας λογοτεχνικής σχέσης 1901-1944*, Ερμής 1994, σ. 37.

197. «Ο τρελλός με τους κόκκινους κρίνους», εφ. *Έθνος*, 01.09.1924 ως 04.10.1924, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιε' αρ. 220].

198. «Ο Μεσσίας (Τα θηλυκά του Μουζά)», *Ημερολ.(όγιον) Οικογεν.(ειακού) Αστέρως* 1923, σσ. 146-153. [Δεν αναφέρεται στο Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», αλλά στο αδημοσίευτο τμήμα της *Βιβλιογραφίας Γρ. Ξενόπουλου* από τον ίδιο, στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 247].

199. «Τα δυο αδέρφια» (με την ένδειξη «Ελλην.(ικά) διηγήματα»- «εμπνευσμένο από το θάνατο του Γιαννάκη Καλομοίρη»), εφ. *Κυριακ.(άτικος) Εθν.(ικός) Κήρυξ* Αμερικής (Ν. Υόρκης), 25.03.1923, σ. 23. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενόπουλου* στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 249].

200. «Ελεημοσύνη» (με την ένδειξη «ζακυθινό χριστουγεννιάτικο διήγημα»), εφ. *Ελεύθερος Λόγος*, 25.12.1924, σ. 5α-γ. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 223].

201. «Ο Ποπολάρως», εφ. *Έθνος*, από 01.09.1924 ως 04.10.1924, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 221].

202. «Η μικρή Σαμαρείτισσα» (με την ένδειξη «γραφικό παραμύθι», περ. *Μπουκέτο*, 30.11.1924, σσ. 505-506 και 07.12.1924, σ. 533. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 222].

203. «Δεν τα παρατάς, παιδί μου», περ. *Μπουκέτο*, 19.10.1924, σ. 413. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκης, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενόπουλου* στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 255].

204. «Το πηλίκιον», εφ. *Κυρ.(ιακάτικος) Εθν.(ικός) Κήρυξ* Αμερικής (Ν. Υόρκης), 27.01.1924, σ.14. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενόπουλου* στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 254].

205. «Το μέμπρο», εφ. *Κυρ.(ιακάτικος) Εθν.(ικός) Κήρυξ* Αμερικής (Ν. Υόρκης), 03.08.1924, σ. 12. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενόπουλου* στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 254*].

206. «Χριστουγεννιάτικη νύχτα», περ. *Φάρος* (Αλεξανδρείας), έτ. 4, τχ. 9, 11 ως 30.12.1924, σσ.7-8. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενόπουλου* στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 259].

207. «Μια παρένθεση στη ζωή μου», *Ημερολόγιον Οδοιπορικού Συνδέσμου*, τ. Α΄, 1925, σσ. 97-101. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 224].

208. «Αθανασία» (με την ένδειξη «Από τη ζωή μου»), περ. *Η Εικονογραφημένη της Ελλάδος* του Λεκού, Ιανουάριος 1925, σσ. 14-15. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 225].

209. «Πρώτες εκδρομές», Πασχαλινό *Ημερολόγιον Οδοιπορικού Συνδέσμου*, τ. Β΄, 1925, σσ. 147-152. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 226].

210. «Ω! Φλαντίνη Φλαντίνη...», εφ. *Εσπέρα*, 07 ως 08.11.1925, σ. 3. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 227].

211. «Τριάντα χρόνια φιλολογικής ζωής» (Σύμφωνα με τα στοιχεία του Μαρκάκη: «μέρος δεύτερο, συνέχεια από το λήμ. 211»), εφ. *Εσπέρα*, στα φύλλα 7-30 Νοεμβρίου 1925· 1-25 και 27-31 Δεκεμβρίου 1925· 2-5, 7-27 και 29-31 Ιανουαρίου 1926, 1-6, 8-20 και 22-28 Φεβρουαρίου 1926 και 1-7 Μαρτίου 1926 στη σ. 1. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 228].

212. «Τριάντα χρόνια φιλολογικής ζωής», περ. *Μέλισσα*, αρ. 9, 17 Νοεμβρίου 1925, σ. 2αβ· αρ. 10, 2 Δεκεμβρίου 1925, σ. 4αβ· αρ. 11, 3 Δεκεμβρίου 1925, σ. 4αβ· αρ. 12, 10 Δεκεμβρίου 1925, σ. 4αβ· αρ. 13, 17 Δεκεμβρίου 1925, σ. 4αβ· αρ. 14, 24 Δεκεμβρίου 1925, σ. 12αβ· αρ. 15, 31 Δεκεμβρίου 1925, σ. 12αβ· αρ. 16, 7 Ιανουαρίου 1926, σ. 12αβ και αρ. 17, 14 Ιανουαρίου 1926, σ. 12αβ. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 229].

213. «Μανόλιες», περ. *Φάρος* Αλεξανδρείας, χρ. Ε΄, 1925, σ. 77. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενόπουλου* στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 263].

214. «Τα θηλυκά του Μουζά», περ. *Φάρος* (Αλεξανδρείας), χρ. Ε΄, 1925, σ. 88. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενόπουλου* στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 264].

215. «Τ' αλλόκοτα μάτια», περ. *Μπουκέτο*, 18.07.1926, σσ. 549-550. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 231].

216. «Η ισχύς του πεπρωμένου», περ. *Οικογένεια*, 25.09.1926, σσ. 15α-γ και 02.10.1926, σσ. 3γ'-στ'. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 230].

217. «Τρία όμοια», περ. *Φάρος* (Αλεξανδρείας), χρ. ΣΤ΄, 1926, σ. 314. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενόπουλου* στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 270].

218. «Το ψωμί», περ. *Φάρος* (Αλεξανδρείας), χρ. ΣΤ΄, 1926, σ. 1.140. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενόπουλου* στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 265].

219. «Η γάτα του παπά» (με την ένδειξη «Επαρχιακά διηγήματα»), περ. *Ατλαντίς* Αμερικής (Ν. Υόρκης), Ιούλιος 1926, σσ. 22-23. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενόπουλου* στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 272].

220. «Τ' αλλόκοτα μάτια», εφ. *Κυριακάτικος Εθνικός Κήρυξ* (Ν. Υόρκης), 15.08.1926, σσ. 15, 29. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενόπουλου* στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων χωρίς αριθμό λήμματος].

221. «Ελεημοσύνη» [με την ένδειξη «Ζακυνθινά χριστουγεν.(νιάτικα) διηγήμ.(ατα)»], εφ. *Κυρ.(ιακάτικος) Εθν.(ικός) Αμερικής Κήρυξ* Αμερικής (Ν. Υόρκης), 26.12.1926, σ. 11. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενόπουλου* στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 274].

222. «Περασμένα μεγαλεία», *Ημερολόγιον «Μπουκέτου»* 1927, σσ. 8-10. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 232].

223. «Το Διήγημα των 10», περ. *Μπουκέτο*, 22.09.1927, σ. 891α-β. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιστ' αρ. 233].

224. «Από ένα γράμμα», εφ. *Κυρ.(ιακάτικος) Εθν.(ικός) Κήρ.(υξ)* Αμερικής (Ν. Υόρκης), 27.03.1927, σ. 12. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενόπουλου* στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 276].

225. «Φούρκα» (με την ένδειξη «Ελλ.(ηνικά) διηγ(ήματα)»), εφ. *Κυρ.(ιακάτικος) Εθν.(ικός) Κήρ.(υξ)* Αμερικής (Ν. Υόρκης), 10.04.1927, σσ. 26-36. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενόπουλου* στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 277].

226. «Τα θηλυκά του Μουζά», *Ημερολόγιον «Μπουκέτου»* του 1928, σσ. 27-31. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιστ' αρ. 234].

227. «Καμπάνες» (με την ένδειξη «Ελληνικά διηγήματα»), περ. *Οικογένεια*, τ. 1928, σ. 989. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 236].

228. «Καμπάνες» (με την ένδειξη «Ελλ. Διηγ.»), εφ. *Κυρ.(ιακάτικος) Εθν.(ικός) Κήρ.(υξ)* Αμερικής (Ν. Υόρκης), 04.11.1928, σ. 28. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενόπουλου* στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 283].

229. «Πόνοι και στόνοι», περ. *Μπουκέτο*, 15.11.1928, σσ. 1149-50. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενόπουλου* στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 284].

230. «Το φωμί» (με την ένδειξη «Ελληνικά διηγήματα»), περ. *Οικογένεια*, τ. 1928, σ. 989. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιστ' αρ. 236].

231. «Η λιτανεία του Φώσκολου», *Πανηγυρικών Λεύκωμα Ζακύνθου* 1928 ή 1929 έκδοση *Ιονίου Ανθολογίας*, σσ. 58-61. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 238].

Γεωρ. Δ. Μάνεσης, «"Το μουσικό της Βαλέραινας" Δράμα Γρηγορίου Ξενοπούλου (εκ του ομωνύμου διηγήματος)», περ. *Αι Μούσαι*, έτ. 12, τ. ΙΒ΄, τχ. 268, Ζάκυνθος, 1η Ιουνίου 1904, σσ. 1-5.

232. «Χριστουγεννιάτικη νύχτα», περ. *Ημερολόγιον του Μπουκέτου* του 1929, σσ. 31-32. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 239].

233. «Άλαλα τα χείλη», περ. *Ροδιακόν Ημερολόγιον*, τ. Α΄, 1929, σσ. 35-39. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 240].

234. «Άλαλα τα χείλη», περ. *Διάπλασις των Παίδων*, περ. Β΄, τ. 36, Δεκέμβριος 1928-Δεκέμβριος 1929, σσ. 520α-521β. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 243].

235. «Μια Γαλλίδα», περ. *Εβδομάς*, 12.10.1929, σσ. 4α-5α. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 241].

236. «Χριστουγεννιάτικο» (με την ένδειξη «πεζογράφημα»), περ. *Μπουκέτο*, 26.12.1929, σ. 1407β. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 242].

237. «Ολάκερη βιβλιοθήκη» (με την ένδειξη «από τη ζωή μου»), περ. *Διάπλασις των Παίδων*, περ. Β΄, τ. 37, Δεκέμβριος 1929 - Νοέμβριος 1930, σ. 129α-γ. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 246].

238. «Το πρώτο μου θέατρο», περ. *Διάπλασις των Παίδων*, περ. Β΄, τ. 36, Δεκέμβριος 1928-Νοέμβριος 1929, σσ. 556γ-567γ, 578α-579α, 593α-594α και 604αγ. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 244].

239. «Το όνειρο της ζωής», περ. *Ημερολόγιον του Μπουκέτου* 1930, σσ. 39-41. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 245].
240. «Έντεκα χρονώ», περ. *Περιοδικός Τύπος*, τχ. 1, 1930, (χωρίς αριθμό σελίδας). [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 253].
241. «Η ζωή και ο θάνατος της Αργυρούλας», *Ημερολόγιον «Μπουκέτου»*, 1931, σσ. 116-118. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 248].
242. «Το κόκκινο βιβλίο» (με την ένδειξη «Στη σκιά του Τσέχωφ»), περ. *Οικογένεια*, 1931, σσ. 438α-439α. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 250].
243. «Η κούκλα της νύφης», περ. *Νέα Εστία*, τχ. Χριστουγέννων 1931, σσ. 43-48. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 247].
244. «Φαλιμέντο» (με την ένδειξη «Από τη ζωή μου»), εφ. *Ελληνική*, 25.12.1931, σσ. 7εστ-8α. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 249].
245. «Στην πιο δύσκολη θέση», περ. *Μπουκέτο*, 1931, σσ. 745α-748β και σσ. 769α-770β. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 251].
246. «Τρεις φορές το ίδιο», περ. *Μπουκέτο*, 1931, σσ. 841α-842β και σσ. 865α-866β. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 252].
247. «Ο πρώτος μου δάσκαλος» (με την ένδειξη «Από τη ζωή μου»), περ. *Μπουκέτο*, 1931, σσ. 937α-938β και σσ. 961α-962β. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 254].

248. «Η γυναίκα του Αντρειωμένου», περ. *Μπουκέτο*, 1931, σσ. 1.033α-1.034β και σσ. 1057α-1059α. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 255].

249. «Η φύλαξη της μάννας», περ. *Μπουκέτο*, 1931, σσ. 1.161α-1.163α. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 256].

250. «Μια και μόνη ημέρα», περ. *Μπουκέτο*, 1931, σσ. 1.233α, σσ. 1.272α - 1.273α και 1932, σσ. 6α-7α [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 257].

251. «Έντεκα χρονώ», περ. *Περιοδικός Τύπος*, τχ. 1, 1932, (χωρίς αριθμό σελίδας). [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενόπουλου* στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 304]. Το ίδιο αφήγημα έχει αναφερθεί ως δημοσιευμένο το 1930, βλ. λήμμα 238.

252. «Ο άνθρωπος κι η μηχανή», περ. *Νέα Εστία*, τ. ΙΑ΄, 1932, σσ. 348-352. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 261].

253. «Νυν απολύεις...» (με την ένδειξη «Ανέκδοτο χριστουγεννιάτικο διήγημα»), *Ημερολόγιον του "Μπουκέτου"*, 1932, σσ. 28-31. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 258].

254. «Το δώρο μου», *Εγκυκλοπαιδικόν Ημερολόγιον Εθνικού Κήρυκος Ν. Υόρκης*, 1932, σσ. 197-200. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 259].

255. «Η λιτανεία του Φώσκολου», περ. *Διάπλασις των Παίδων*, περίοδος Β΄, τ. 39, Δεκέμβριος 1931- Νοέμβριος 1932, σσ. 328α-329α και 340α-341β. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 260].

256. «Ο Γιάγκος χάνει», περ. *Μπουκέτο* 1932, σσ. 25α-27α και 66α-67α. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 262].

257. «Η λατρευτή μητριά» (με την ένδειξη «διήγημα αληθινό»), περ. *Μπουκέτο*, 1932, σσ. 145α-147α. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 263].

258. «Το βραχιόλι», περ. *Μπουκέτο*, 1932, σσ. 397-399. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 264].

259. «Τα κουπόνια», περ. *Μπουκέτο*, 1932, σσ. 1.321α-1.322β. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.* σ. ιζ', αρ. 266].

260. «Ο Χάρος κι ο έρωτας (*Η Ανιέζα*)», εφ. *Έθνος*, 15 ως 28.09.1932, σσ. 2στ-ζ. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 265].

261. «Οι Διόσκουροι», εφ. *Καθημερινή*, 25.12.1932, σ. 1ε,στ-6δε. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 267].

262. «Φαλιμέντο» (με την ένδειξη «Από την παιδική μας ζωή»), περ. *Η Διάπλασις των Παίδων*, περ. Β', τ. 40 (Δεκέμβριος 1932 - Νοέμβριος 1933), σσ. 325α-327α. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 268].

263. «Άγνωρος θάνατος» (με την ένδειξη «Από τη ζωή μου»), περ. *Νέα Εστία*, τ. ΙΔ', Χριστούγεννα 1933, σσ. 66-69. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 269].

264. «Αθανασία» (με την ένδειξη «Από τη ζωή μου»), περ. *Νέα Εστία*, τ. ΙΔ', 1933, σσ. 86-91. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 270].

265. «Τα κοκόρια», περ. *Μπουκέτο*, τ. 1933, σ. 1.417α-1.018β. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 271].

266. «Το αστέρι» (με την ένδειξη «Αναμνήσεις από τη ζωή μου»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 26.12.1933, σσ. 1α-γ. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 272].

267. «Η κούκλα» (με την ένδειξη «Αναμνήσεις»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 02.01.1934, σσ. 1ζ και 3αβ. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 273].

268. «Όταν πρωτοήρθα εις τας Αθήνας» (με την ένδειξη «Πριν πενήντα χρόνια»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 01.12.1934, σ. 3αβ. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 77].

269. «Ο ράφτης» (με την ένδειξη «Γιορτινά βάσανα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 26.12.1934, σ. 1γδ. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 279].

270. «Νανότα», περ. *Εκλεκτά μυθιστορήματα* - έκδοση της εφ. *Ακρόπολις*-15.08.1934, σσ. 1-7. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 274].

271. «Ένα κορίτσι που κάτι του έλειπε», περ. *Αθήναι*, έκδοση της εφ. *Ελληνικό Μέλλον*, τχ. 1, Οκτώβριος 1934, σσ. 27-29. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 275].

272. «Χριστουγεννιάτικη εικόνα» (με την ένδειξη «Από τη ζωή μου»), περ. *Αθήναι* έκδοση της εφ. *Ελληνικό Μέλλον*, τχ. 3, Δεκέμβριος 1934, σσ. 6-7. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 276].

- 273.** «Νοσταλγικά Χριστούγεννα» (με την ένδειξη «Από τη ζωή μου», 25.12.1934, σ. 1ζη. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 278].
- 274.** «Ο όρθρος του Σαββάτου» (με την ένδειξη «Πασχαλινές αναμνήσεις»), περ. *Μπουκέτο*, 05.04.1934, σ. 665. [Αναφέρεται στο ανέκδοτο πόνημα του Π. Μαρκάκη, *Βιβλιογραφία Γρ. Ξενόπουλου* στην ενότητα των δημοσιευμένων διηγημάτων με αρ. 320*].
- 275.** «Έκαμε λάθος...» (με την ένδειξη «Πρωτοχρονιάτικα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 02.01.1935, σσ. 1δ-ζ και 4αβ. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 281].
- 276.** «Παραμονή» (με την ένδειξη «Του Χριστού»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 26.12.1935, σ. 1ζη. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 285].
- 277.** «Τα "Κουτσούνια" του Δάφνου» (με την ένδειξη «Από τη ζωή μου»), περ. *Αθήναι*, τχ. 4, Ιανουάριος 1935, σσ. 6-7. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 282].
- 278.** «Απορπισμένη», περ. *Αθήναι*, τχ. 4, Ιανουάριος 1935, σσ. 6-7. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 283].
- 279.** «Ο τρελλός με τους κόκκινους κρίνους», περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, τχ. 15, 15.03.1935, σσ. 3-13. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 284].
- 280.** «Η Λόπη κι η μάννα της», *Ημερολόγιον Πάργα*, Αλεξάνδρεια–«Παναγιύπτια», έτ. Β΄ 1935, σσ. 21-25. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 280].

- 281.** «Παίζει κι ο παπάς» (με την ένδειξη «Τα ζακυνθινά»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 02.01.1936, σ. 5αγ. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 286].
- 282.** «Όπου φτωχός κι η μοίρα του» (με την ένδειξη «Χριστουγεννιάτικα»), 26.12.1936, σ. 1δε. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 289].
- 283.** «Η μάσκα» (με την ένδειξη «αποκριάτικες αναμνήσεις»), εφ. *Ελευθέρα Γνώμη*, 23.03.1936, σ. 1α. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 287].
- 284.** «Χιονιά» (με την ένδειξη «Ιστορία μιας υπερφυσικής γάτας»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 18.07.1936 ως 09.08.1936, χωρίς αριθμό σελίδας. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 288].
- 285.** «Την αυγή του νέου χρόνου» (με την ένδειξη «Παλιές αναμνήσεις»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 02.01.1937, σσ. 5στ-η. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 290].
- 286.** «Αναμνήσεις του Πάσχα» (με την ένδειξη «Η Μεγάλη Εβδομάδα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα* 03.05.1937, σσ. 1ε-ζ. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 291].
- 287.** «Όλο και ψηλότερα» (με την ένδειξη «Ζακυνθινό χριστουγεννιάτικο διήγημα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 26.12.1937, σσ. 1γ-στ, 4γ-στ. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 292].
- 288.** «Ο καλός μας Άη Βασίλης», εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 02.01.1938, σσ. 1α-γ. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 293].

289. «Παιδικό Πάσχα» (με την ένδειξη «Από τη ζωή μου»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 25.04.1938, σσ. 1α-γ, 6ζ-η. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 294].
290. «Το βρέφος» (με την ένδειξη «Χριστουγεννιάτικα», εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 26.12.1938, σσ. 1α-γ, 4γ-στ. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 295].
291. «Σύντομη αυτοβιογραφία», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 3-9. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιη΄ αρ. 296].
292. «Η σωτηρία της Θαμάρ» (με την ένδειξη «Απόκρυφο Ευαγγέλιο»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 10.04.1939, σ. 1αβ, 6ζη. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 297].
293. «Σαν απόψε γεννήθηκε ο Χριστός», εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 26.12.1939, σσ. 3δε, 4βγ. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 298].
294. «Η σκουφάτη» (με την ένδειξη «Πασχαλινά διηγήματα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 26.12.1940, σσ. 3α-γ, 4ζη. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 299].
295. «Η χαρά της μάννας» (με την ένδειξη «Από τον πόλεμο») εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 24.12.1940, σ. 1ζ. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 300].
296. «Πετριές στον ήλιο» (με την ένδειξη «Μια παλιά ζακυθινή ιστορία. Το χειρόγραφο του Σπύρου Τρισμπάρδη»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 20.07.1942 ως 31.08.1942, σ. 1 και 02,03,05.09.1942, σ. 1. [Π. Μαρκάκης, Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 301].

297. «Ο πεθαμένος είναι ακόμα ζωντανός», *Ελληνικόν Ημερολόγιον «Ορίζοντες»*, τ. Β΄, 1943, σσ. 305-316. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 302].

298. «Λησμονημένη Παλιά Αθήνα», *Ημερολόγιον «Φιλολογική Πρωτοχρονιά»* του 1943, σ. 2αβ. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 303].

299. «Τα θηλυκά του Μουζά» (με την ένδειξη «Μια ζακυθινή ηθογραφία»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 29.07.1943 ως 05.08.1943, σ. 1. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 304].

300. «Φωτεινή Σάντρη μετά το δράμα», περ. *Καλλιτεχνικός Κόσμος*, τχ. 2, 02.09.1943, σσ. 1β, 2β. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 305].

301. «Ο Παλαμάς από κοντά» (με την ένδειξη «Αναμνήσεις», περ. *Νέα Εστία*, τ. 34, 1943, σσ. 7-26. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 306].

302. «Ο νοννός της Αγγελικούλας» (με την ένδειξη «Από τη ζωή μου»), *Ελληνικόν Ημερολόγιον «Ορίζοντες»*, τ. Γ΄, 1944, σσ. 763-765. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 307].

303. «Το παράθυρο» (με την ένδειξη «Από τη ζωή μου»), περ. *Νέα Εστία*, τ. 35, 1944, σσ. 19-21. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 308].

304. «Σαν εξομολόγηση και σαν υποθήκη» (με την ένδειξη «Από τη ζωή μου»), περ. *Νέα Εστία*, τ. 35, 1944, σσ. 472-477. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 309].

305. «Ο Χάρος κι ο έρωτας» (με την ένδειξη «Μια σύντομη ιστορία», εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 06.06.1944 ως 24.06.1944, σ. 1. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 310].

306. «Ο φίλος μου Μαρίνος Σιγούρος» (με την ένδειξη «Από τη ζωή μου»), περ. *Νέα Εστία*, τ. 40, 1946, σσ. 780-790. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 311].

307. «Ρόζα Σερί» (με την ένδειξη «Συγκριτική βιογραφία», περ. *Νέα Εστία*, τ. 40, 1946, σσ. 967-975. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 312].

308. «Σπύρος ο χωροφύλακας» (με την ένδειξη «Από τη ζωή μου»), *Παγκεφαλληνιακόν Ημερολόγιον* 1947, σσ. 161-164. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 313].

309. «Τα γένια του παπά», *Ημερολόγιον «Φιλολογική Πρωτοχρονιά»* 1947, σσ. 13α-15β. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 314].

310. «Η ζωή μου σαν παραμύθι», *Ημερολόγιον «Φιλολογική Πρωτοχρονιά»* 1948, σσ. 8-10. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 315].

311. «Τα ζώα του Αισώπου», *Ημερολόγιον «Φιλολογική Πρωτοχρονιά»* 1949, σσ. 9-12. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 316].

Άρης Δικταίος, περ. *Νέοι Ρυθμοί*, έτ. Α΄, τχ. 1, Μάρτης 1949, σ. 76, στήλη «Τα βιβλία».

312. «Σας στέλνω τη Ζάκυθό Σας...», περ. *Επτανησιακά Φύλλα*, τχ. 15, Δεκέμβριος 1949, σσ. 241-242. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιη΄ αρ. 318].

313. «Το μηδέν του νοομέτρου» (με την ένδειξη «Από τη ζωή μου»), *Ημερολόγιον «Φιλολογική Πρωτοχρονιά»* 1951, σσ. 9-10. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 319].

314. «Τρεις λέξεις-τρεις τάξεις» (με την ένδειξη «Από τα ζακουθινά μου - γλωσσολογικό διήγημα»), περ. *Νέα Εστία*, τ. 49, 1951, σσ. 8-13. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 320].

B. «Μυθιστορήματα»

315. «Άνθρωπος του κόσμου» (Μότο: Εαν ταις γλώσσαις των ανθρώπων λαλώ και των αγγέλων, αγάπης δε μη έχω, γέγονα χαλκός ηχών και κύμβαλον αλαλάζον. Παύλος), περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, τ. Δ', 1887-1888, σσ. 6-8,

15-16, 22-24, 31-32, 39-40, 47-48, 54-56, 63-64, 71-72, 79-80, 87-88, 94-96, 102-104, 111-112, 119-120, 127-128, 135-136, 142-144, 150-152, 158-160, 165-168, 173-176 και 180-184. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιθ' αρ. 327].

Ανώνυμα, «Σύγχρονος ελληνική κοινωνία» (προλογικό σημείωμα), περ. *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, έτ. Δ', τ. Δ', τχ. 211, 01.11.1887, σσ. 6-8.

Μιχαήλ Μητσάκης, «Φιλολογική επιθεώρησης» περ. *Ακρόπολις Φιλολογική*, 21.02.1888, σσ. 55-59 (:57-58).

Ανώνυμα, περ. *Το Άστυ*, έτ. Γ', τχ. 129, 13.03.1888, σ. 7, στήλη «Βιβλία».

Μ. Μητσάκης, «Έν αθηναϊκόν μυθιστόρημα» (α' μέρος), περ. *Αττικόν Μουσείον*, έτος Γ', τ. Β', αρ. 18, Αθήναι, 1 Δεκεμβρίου 1890, σσ. 184-185 και στο ίδιο περιοδικό (β' μέρος), έτος Γ', τ. Β', αρ. 19-20, 10 και 20 Δεκεμβρίου 1890, σσ. 212, 193 και 214. Κατά τη γνώμη μας, στο έντυπο αυτό, ο αριθμός της σελίδας είναι «213» αλλά, εκ παραδρομής, έχει τυπωθεί ως «193». Τώρα στο Μ. Μητσάκης, *Το έργο του*, εισαγωγή-σχόλια-επιμέλεια Μιχ. Περάνθης, Βιβλιοπωλείον «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου και Σία Α.Ε., Αθήνα 1956, σσ. 332-347.

Θεόδωρος Ξύδης, «Ο Ξενόπουλος και η καθαρεύουσα», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 71-72 (:71).

Δημ. Μάργαρης, «Ο Ξενόπουλος και η πατρίδα του», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 17-24 (:19).

316. «Μαύρα μάτια» (με την ένδειξη «Πρωτότυπον Ελληνικόν Μυθιστόρημα»), εφ. *Το Άστυ*, 02.05.1891 ως 24.06.1891 σ. 2 ή 4. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιθ' αρ. 328].

Δημ. Μάργαρης, «Ο Ξενόπουλος και η πατρίδα του», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 17-24 (:19).

317. «Μαργαρίτα Στέφα» (με την ένδειξη «ήθη επαρχιακά» και αφιέρωση στον Δημ. Βικέλα), περ. *Εικονογραφημένη Εστία*, τ. Ιουλίου-Δεκεμβρίου 1893, σσ. 1-5, 26-29, 36-39, 51-55, 68-70, 90-94, 99-104, 122-125, 149-151, 165-171, 180-183, 202-206, 214-218, 250-253, 266-270, 276-279, 310-315, 329-332 και 348-350. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 329].

Α.Ε., «Μαργαρίτα Στέφα», περ. *Εικονογραφημένη Εστία*, τχ. 15, 22.05.1894, σσ. 237-238.

Ιωάν. Γρυπάρης, «Ένας φιλολογικός μας χρόνος», περ. *Φιλολογική Ηχώ* (Κων/λης), 01.01.1894, σσ. 168-173. Βλ. τώρα Γρυπάρη, *Άπαντα*, έκρινε Γ. Βαλέτας, Δωρικός, έκδοση δεύτερη επαυξημένη Αθήνα 1967, σσ. 385-391 (:389-390) και σσ. 168-173. Βλ., επίσης, «Κριτικά κείμενα του Γρυπάρη», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΙΣΤ΄, τ. ΛΒ΄, τχ. 362, 01.07.1942, σσ. 564-568 (: 567).

Άγγ. Φιλανθρωπινός, «"Το νεώτερον ελληνικόν διήγημα" κατά τον Καρλ Δίπεριχ», περ. *Παναθήναια*, έτ. Α΄, τ. Β΄, (χωρίς άλλα στοιχεία), 1901, σσ. 72-73.

Π. Νιρβάνας, «Γρηγ. Ξενοπούλου: *Διηγήματα* Σειρά Πρώτη 1901», περ. *Παναθήναια*, έτ. Α΄, τ. Β΄, 15.08.1901, σσ. 346-349.

Προκλής Δ. Ηλιόπουλος, «Τ΄ αποκαλυπτήρια των λογίων μας », περ. *Ο Νουμάς*, έτ. Α΄, τχ. 43, 02.06.1903, σσ. 4-5.

Σπύρος Μινώτος (επιμέλεια), Το αρχείο του Ξενοπούλου: επιστολή Ι. Γρυπάρη, με ημερομηνία 11.11.1903, περ. *Ιόνιος Ανθολογία... ό.π.*, σσ. 143-179 (:177).

Κ. Παλαμάς, «Γρηγόριος Ξενοπούλος» (1907). Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 6ος, Μπίρης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 463-470.

Ι. Ζερβός-Αρέτας, «Κριτική – *Ο Κακός Δρόμος*», περ. *Παναθήναια*, έτ. Θ΄, 15-31 Ιουλίου 1909, σσ. 204-208.

Μ. Ε. Σιγούρος, «Ένα Ζακυθινό μυθιστόρημα [Κριτική της "Μαργαρίτας Στέφα" του Γρ. Ξενοπούλου]», περ. *Αι Μούσαι*, έτ. ΙΔ΄, τ. ΙΔ΄, φ. 317, εν Ζακύνθω, τη 1η Ιουνίου 1906, σ. 4, σ. 7.

Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, «Ποιητική Τέχνη», περ. *Νέα Ζωή* (Αλεξανδρείας), περ. Γ΄, τ. VII-5, Μάης 1912, σσ. 351-354 (:352-353).

Κ. Καιροφύλας στο *Αναμνηστικόν τεύχος για την θεατρική τριακονταετηρίδα του Γρηγορίου Ξενοπούλου 1895-1925*, Τυπογραφικά Καταστήματα "Ακροπόλεως", 1925, σ. 70.

Κ. Παλαμάς, «Εισηγητική έκθεσις δια την εκλογήν του Γρ. Ξενοπούλου» (1931). Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 14ος, Μπίρης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 461-465.

Ανωνυμα, «Η Δεξίωσις του Γρ. Ξενοπούλου εις την Ακαδημίαν Αθηνών», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΣΤ΄, τ. ΙΑ΄, τχ. 124, 15.02.1932, σσ. 171-185 (173-175).

Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, Αετός Α.Ε., Αθήνα 1943, β΄ μέρος «Ανήσυχα χρόνια», σσ. 18-38.

Νίκος Α. Βέης (Bees), «Ο Ξενοπούλος και τα Παναθήναια», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Γρηγ. Ξενοπούλο)..., *ό.π.*, σσ. 110-120 (:111).

Δημ. Μάργαρης, «Ο Ξενόπουλος και η πατρίδα του», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Γρηγ. Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 17-24 (:19, 23).

Πέτρος Χάρης, «Ο πεζογράφος», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Γρηγ. Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 128-135 (:130).

318. «Ο κόκκινος βράχος»⁷, περ. *Παναθήναια*, τ. Ι, Απριλίου- Σεπτεμβρίου 1905, σσ. 3-10, 45-52, 115-123, 155-163, 196-204, 243-251, 273-278, 308-315 και 337-341. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιγ´ αρ. 181].

Γ. Ψυχάρης, «Απολογία», περ. *Ο Νουμάς*, τχ. 181, 15.01.1906, σσ. 9-12 (:10)

Μιχ. Λυκιαρδόπουλος, «Σύγχρονη νεοελληνική λογοτεχνία», περ. *Ο Νουμάς*, χρ. Δ´, τχ. 197, 07.05.1906, σσ. 9-11 (:10).

Κ. Παλαμάς, «Γρηγόριος Ξενόπουλος», (1907). Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 6ος, Μπίρης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 463-470.

Η έδρα 15, «Η Φ. Σάντρη και οι επικριταί της», περ. *Αι Μούσαι* (Ζακύνθου), τ. ΙΖ´, τχ. 381, 01.02.1909, σσ. 3-5γ.

Ι. Ζερβός-Αρέτας, «Κριτική - Ο Κακός Δρόμος», περ. *Παναθήναια*, έτ. Θ´, 15-31 Ιουλίου 1909, σσ. 204-208.

Θεόδ. Βελλιανίτης, «Ο μυθιστοριογράφος», εφ. *Αθήναι*, 24.12.1915. Τώρα στο Γρηγ. Ξενόπουλου, *Η τιμή του αδελφού Αθηναϊκό μυθιστόρημα*, τ. Α´, Ι. Δ. Κολλάρος, Αθήναι 1920, σσ. ε´-ι´.

Κ. Παλαμάς, «Ο κ. Κωστής Παλαμάς δια το Αριστείον», εφ. *Αθήναι*, 15.01.1919, συνέντευξη στον Στέφ. Δάφνη. Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 14ος, Μπίρης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 98- 101 (:99).

Αδ. Παπαδήμας, «Η Αφροδίτη» στο Γρ. Ξενοπούλου, *Αφροδίτη. Αθηναϊκό μυθιστόρημα*, εκδότης Ιωάννης Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι 1922, σσ. 5-8.

Δήμος Βελουχινός, «Γρηγορ. Ξενοπούλου: "Αφροδίτη" », περ. *Βωμός*, περ. Β´, χρ. Α´, Παρίσι 25 Μαρτίου 1922, αρ. τχ. 5-6 (28-29), σσ. 74-75.

Φώτος Γιοφύλλης, «Γρηγορίου Ξενοπούλου. Ο κακός δρόμος...», περ. *Ανθρωπότης*, τ. Γ´, περ. Β´, τχ. Α´, Αθήναι, Αύγουστος 1922, σσ. 60-61.

⁷ Ο Μαρκάκης αναφέρει τη δημοσίευση στην ενότητα «Δημοσιεύσεις/Διηγήματα και άλλα αφηγήματα» και όχι, όπως κανονικά θα έπρεπε, στην ενότητα «Δημοσιεύσεις/Μυθιστορήματα».

Ρώμος Φιλύρας, στίχοι για τον Ξενοπούλο στο *Αναμνηστικόν τεύχος για την θεατρική τριακονταετηρίδα του Γρηγορίου Ξενοπούλου 1895-1925*, Τυπογραφικά Καταστήματα «Ακροπόλεως», 1925, σ. 86-87.

Χ., «Ο Κόκκινος Βράχος», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Β΄, τ. Γ΄, τχ. 1, 01.01.1928, σ. 39.

Κ. Παλαμάς, «Εισηγητική έκθεσις δια την εκλογήν του Γρ. Ξενοπούλου» (1931). Τώρα στο Κ.Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 14ος, Μπίρης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 461-465.

Γ. Χατζίνης, *Πρόσωπα και ψυχές*, Αθήνα, Έκδοση Γραφείου Πνευματικών Υπηρεσιών, 1939, σσ. 45-50. Αναπαραγωγή από άρθρο με ημερομηνία δημοσίευσης 10.03.1937.

Γ. Χατζίνης, «Λογοτέχνες και κοινόν», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΙΓ΄, τ. ΚΣΤ΄, τχ. 312, Χριστούγεννα 1939, σσ. 71-75.

Ελένη Βλάχου, (ευνοϊκά σχόλια για την κινηματογραφική ταινία *Ο Κόκκινος βράχος*), εφ. *Η Καθημερινή*, 1949 (χωρίς άλλα στοιχεία). Βλ. Γ. Σολδάτος, *Ελληνικός κινηματογράφος Ένας Αιώνας*, τ. 1 1900-1970, εκδ. Κοχλίας, Αθήνα 2001, σσ. 98-99.

Νίκος Α. Βέης (Bees), «Ο Ξενόπουλος και τα Παναθήναια», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (αφιέρωμα στον Γρ. Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 110-120 (:114-115).

Δημ. Μάργαρης, «Ο Ξενόπουλος και η πατρίδα του», περ. *Νέα Εστία* (αφιέρωμα στον Γρ. Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 17-24 (:19).

Γ. Χατζίνης, «Τεκμήρια για ένα πορτραίτο», περ. *Νέα Εστία* (αφιέρωμα στον Γρ. Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 29-32 (:31).

Ρήγας Γκόλφης, «Ο Ξενόπουλος και ο *Νουμάς*», περ. *Νέα Εστία* (αφιέρωμα στον Γρ. Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 33-37 (:35).

Γιώργος Πράτσικας, «Σκόρπιοι στοχασμοί», περ. *Νέα Εστία* (αφιέρωμα στον Γρ. Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 38-41 (:39).

319. «Ολέθριος έρωας» (με την ένδειξη «μέγα αθηναϊκόν μυθιστόρημα»), μέρος πρώτο «Αφροδίτη», εφ. *Έθνος*, 26.10.1913 ως 07.04.1914, σ. 1 ή 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιθ΄ αρ. 330].

Αδ. Παπαδήμας, «Η Αφροδίτη» στο Γρ. Ξενοπούλου, *Αφροδίτη. Αθηναϊκό μυθιστόρημα*, εκδότης Ιωάννης Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1922, σσ. 5-8.

Δήμος Βελουχινός, «Γρηγορ. Ξενοπούλου: "Αφροδίτη"», περ. *Βωμός*, περ. Β΄, χρ. Α΄, Παρίσι 25 Μαρτίου 1922, τχ. 5-6 (28-29), σσ. 74-75.

320. «Το φάντασμα» (με την ένδειξη «μια παλιά ζακυθινή ιστορία»), εφ. *Έθνος*, 07.04.1914 ως 21.07.1914, σ. 1 ή 2 ή 4. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιθ' αρ. 311].

Δήμος Βελουχινός, «Γρηγορ. Ξενοπούλου: "Αφροδίτη"», περ. *Βωμός*, περ. Β', χρ. Α', Παρίσι 25 Μαρτίου 1922, τχ. 5-6 (28-29), σσ. 74-75.

321. «Η τιμή του αδελφού» (με την ένδειξη «σύγχρονον αθηναϊκόν μυθιστόρημα»), εφ. *Έθνος*, 20.07.1914 ως 31.07.1914, σ. 1· 01.08.1914 ως 23.08.1914, σ. 1· 24.08.1914, σ. 2· 25.08.1914 ως 15.10.1914, σ. 1· 16.10.1914 ως 18.01.1915, σ. 3. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιθ' αρ. 332].

Θεόδ. Βελλιανίτης, «Ο μυθιστοριογράφος», εφ. *Αθήναι*, 24.12.1915. Βλ. Γρηγ. Ξενοπούλου, *Η τιμή του αδελφού*. Αθηναϊκό μυθιστόρημα. τ. Α', Ι. Δ. Κολλάρος, Αθήναι 1920, σσ. ε'-ι'.

Δήμος Βελουχινός, «Γρηγορ. Ξενοπούλου: "Αφροδίτη"», περ. *Βωμός*, περ. Β', χρ. Α', Παρίσι 25 Μαρτίου 1922, τχ. 5-6 (28-29), σσ. 74-75.

Πέτρος Χάρης, «Το "Πρωτοξύπνημα"», εφ. *Η Ελληνική*, αρ. 1952, 19.07.1930, σ. 1.

322. «Ο πόλεμος», μέρος πρώτο «Έλλη», εφ. *Έθνος*, 14.12.1914 ως 25.12.1914, σ. 1 και 26.12.1914 ως 10.02.1915 σ. 3· μέρος δεύτερο «Παύλος», εφ. *Έθνος*, 11.02.1915 ως 28.04.1915, σ. 3. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιθ' αρ. 333].

Ρήγας Γκόλφης, «Κριτικά σημειώματα, *Ο Πόλεμος*, το τελευταίο βιβλίο του κ. Γρ. Ξενοπούλου», *Ο Νουμάς*, χρ. ΙΖ', αρ. 687, 6. 06.1920, σσ. 355-357.

Ρήγας Γκόλφης, «Ο Ξενόπουλος και ο *Νουμάς*», περ. *Νέα Εστία* (αφιέρωμα στον Γρ. Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 33-37 (:35).

323. «Η τιμή του συζύγου» (με την ένδειξη «αθηναϊκόν μυθιστόρημα»), εφ. *Έθνος*, 26.04.1915 ως 05.05.1915, σ. 1· 06.05.1915 ως 12.09.1915, σ. 3 και 13.09.1915 ως 29.09.1915, σ. 1. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιθ' αρ. 334].

324. «Ελβίρα» (με την ένδειξη «μέγα μυθιστόρημα περιπετειών»), εφ. *Έθνος*, 30.09.1915 ως 21.10.1915, σ. 1· 22.10.1915, σ. 2· 23.10.1915 ως 03.11.1915, σ. 1· 04.11.1915, σ. 2· 05.11.1915 ως 08.11.1915, σ. 1· 09.11.1915, σ. 2· 10.11.1915 ως 21.11.1915 σ. 1 και 22.11.1915 ως 24.11.1915, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 335].

325. «Μυστικοί αρραβώνες» (με την ένδειξη «αθηναϊκόν μυθιστόρημα»), εφ. *Έθνος*, 22.11.1915 ως 23.04.1916, σ. 1 και 24.04.1916 ως 12.05.1916, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 336].

326. «Η μοδιτρούλα» (με την ένδειξη «αθηναϊκόν μυθιστόρημα»), εφ. *Έθνος*, 12.05.1916 ως 22.06.1916, σ. 1· 23.06.1916, σ. 2· 24.06.1916, σ. 1· 25.05.1916 ως 17.11.1916, σ. 2. (Από τις 18.11.1916 ως 14.03.1917 διακόπτεται η έκδοση της εφημερίδας). 15.03.1917 ως 20.03.1917, σ. 3 και 21.03.1917, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 337].

327. «Το κορίτσι που σκοτώνει (Λάουρα)», εφ. *Έθνος*, 15.03.1917 ως 01.07.1917, σ. 1 ή 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 338].

Ηλ. Π. Βουτιεριδής, «Γρ. Ξερόπουλος: Λάουρα (το κορίτσι που σκοτώνει)...», περ. *Εθνική Ζωή*, έτ. Α΄, τχ. 3, 01.05.1921, σ. 14.

328. «Τα τρελοκόριτσα (Η τρίμορφη γυναίκα)», εφ. *Νέα Ημέρα*, 09.04.1917 ως 03.07.1917, σ. 1 ή 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. ιθ΄ αρ. 339].

329. «Μενεξεδένιο μπουκετάκι» (με την ένδειξη «αθηναϊκόν μυθιστόρημα»), εφ. *Έθνος*, 02.07.1917 ως 05.07.1917, σ. 1· 06.07.1917, σ. 2· 07.07.1917 ως 21.07.1917, σ. 1· 22.07.1917, σ. 2· 23.07.1917 ως 15.09.1917 σ. 1 και 17.09.1917, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 340].

330. «Τρεις γυναίκες» (με την ένδειξη «αθηναϊκόν μυθιστόρημα»), εφ. *Έθνος*, 19.12.1917 ως 31.12.1917, σ. 1· 02.01.1918, σ. 2· 03.01.1918 ως 20.03.1918 σ. 1· 21.03.1918 σ. 2· 22.03.1918 ως 04.06.1918, σ. 1. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 341].

331. «Ο κόσμος κι ο Κοσμάς»⁸, εφ. *Έθνος*, 13.07.1918 ως 31.12.1918, σ. 1, 02.01.1919, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. κ' αρ. 342].

Ν. Βέλμος, «Βιβλιογραφία», περ. *Φραγκέλιο*, τχ. 38, 03.09.1927, σ. 1.

Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, Αετός Α.Ε., Αθήνα 1943, β' μέρος «Ανήσυχα χρόνια», σσ. 18-38.

332. «Πλούσιοι και φτωχοί» (με την ένδειξη «κοινωνικό μυθιστόρημα»), εφ. *Έθνος*, 02.01.1919 ως 05.10.1919, σ. 1 και 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. κ' αρ. 343].

Κ. Παρορίτης, «Γρ. Ξενοπούλου, *Πετριές στον ήλιο. Διηγήματα 1919*», περ. *Ο Νουμάς*, έτ. Α', (16ον), περ. Β', αρ. 23 (632), 18.05.1919, σσ. 339-340.

Φ. Πολίτης, «"Πλούσιοι και φτωχοί" (Μυθιστόρημα του κ. Γρ. Ξενοπούλου)», εφ. *Πολιτεία*, 21.06.1926.

Ν. Βέλμος, «Βιβλιογραφία», περ. *Φραγκέλιο*, τχ. 38, 03.09.1927, σ. 1.

Κ. Παλαμάς, «Εισηγητική έκθεσις δια την απονομήν του Επάθλου "Βικέλα"» (1928). Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 16ος, Γκοβόστης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 447-451.

Πέτρος Χάρης, «Το "Πρωτοξύπνημα"», εφ. *Η Ελληνική*, αρ. 1952, 19.07.1930, σ. 1.

Αντρ. Καραντώνης, «Τα πενήνταχρονα του Ξενοπούλου», περ. *Τα Νέα Γράμματα*, χρ. Γ', αρ. 6-7, Ιούνιος-Ιούλιος 1937, σσ. 499-504.

Αντρ. Καραντώνης, «Γ. Θεοτοκά: Το Δαιμόνιο (Μυθιστόρημα)», *Τα Νέα Γράμματα*, χρ. Δ', αρ. 10-12, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1938, σσ. 810-815 (:811-812).

«Πώς βλέπει η εποχή μας τον Γρ. Ξενόπουλο», περιοδική έκδοση *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* 1949, χρ. 6ος, Μαυρίδης, σσ. 273-280: αναγραφή του Νίκου Παππά σ. 278)

Δημ. Μάργαρης, «Ο Ξενόπουλος και η πατρίδα του», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Γρ. Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 17-24 (:23).

Γ. Χατζίνης, «Τεκμήρια για ένα πορτραίτο», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Γρ. Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 29-32 (:31).

Ρήγας Γκόλφης, «Ο Ξενόπουλος και ο *Νουμάς*», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Γρ. Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 33-37 (:35).

Πέτρος Χάρης, «Ο πεζογράφος», περ. *Νέα Εστία* περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Γρ. Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 128-135 (:128).

333. «Φοιτηταί κι αρσακειάδες» (με την ένδειξη «αθηναϊκόν μυθιστόρημα»), εφ. *Έθνος*, 05.10.1919 ως 01.04.1920, σ. 1 ή 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. κ' αρ. 344].

334. «Η Σμυρνιά», εφ. *Έθνος*, 30.03.1920 ως 15.10.1920, σ. 1 ή 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 345].

Ανώνυμα, στήλη «Σημειώματα», περ. *Μούσα*, χρ. Α', τχ. 3, Οχτώβρης 1920, σ. 18.

335. «Σαν εκκλησιά στην ερημιά» (μότο: «Σαν εκκλησιά στην ερημιά που δεν τη λειτουργάνε, έτσι κι οπού αγαπά και δεν τον αγαπάνε. Λαϊκό»), εφ. *Έθνος*, 15.10.1920 ως 26.03.1921, σ. 1 ή 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. κ' αρ. 346].

336. «Παγίδες για κορίτσια», περ. *Σφαίρα*, 03.04.1921 ως 06.08.1922, σ. 3, 4 ή 6. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 347].

Φώτος Γιοφύλλης, «Γρηγορίου Ξενοπούλου. Ο κακός δρόμος...», περ. *Ανθρωπότης*, τ. Γ', περ. Β', τχ. Α', Αθήναι, Αύγουστος 1922, σσ. 60-61.

Φώτος Γιοφύλλης, «Ο μαχητικός Ξενόπουλος», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Γρ. Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 100-109 (:102).

337. «Ο γυιός κι η κόρη μου» (με την ένδειξη «χειρόγραφο του Γ. Ι. Δοξαρά»), εφ. *Έθνος*, 27.03.1921 ως 10.10.1921 σ. 1 ή 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. κ' αρ. 348].

Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Η γυναίκα στο έργο του Ξενόπουλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Γρ. Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 77-81 (:78).

338. «Τίμιοι και άτιμοι», εφ. *Έθνος*, 10.10.1921 ως 12.10.1921, σ. 1· 13.10.1921 ως 09.11.1921, σ. 3· 11.11.1921 ως 31.12.1921, σ. 2 και 02.01.1922 ως 05.02.1922, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. κ' αρ. 349].

Γ. Χατζίνης, «Τεκμήρια για ένα πορτραίτο», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Γρ. Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 29-32 (:31).

Ν. Βέλμος, «Βιβλιογραφία», περ. *Φραγκέλιο*, τχ. 38, 03.09.1927, σ. 1.

Πέτρος Χάρης, «Το "Πρωτοξύπνημα"», εφ. *Η Ελληνική*, αρ. 1952, 19.07.1930, σ. 1.

339. «Φάντασμα» (με την ένδειξη «μια παλιά ζακυνθινή ιστορία»), εφ. *Έθνος*, 03.02.1922 ως 28.04.1922 σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. κ' αρ. 350].

Δήμος Βελουχινός, «Γρηγορ. Ξενοπούλου: "Αφροδίτη"», περ. *Βωμός*, περ. Β', χρ. Α', Παρίσι 25 Μαρτίου 1922, τχ. 5-6 (28-29), σσ. 74-75.

340. «Η τρίμορφη γυναίκα» (με την ένδειξη «αθηναϊκόν μυθιστόρημα»), εφ. *Έθνος*, 28.04.1922 ως 08.08.1922, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. κ' αρ. 351].

341. «Μυστικοί αρραβώνες» (με την ένδειξη «αθηναϊκόν μυθιστόρημα»), εφ. *Έθνος*, 09.08.1922 ως 25.10.1922, σ. 2 και 27.10.1922 ως 20.01.1923, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 352].

342. «Αναδυομένη» (με την ένδειξη “μυθιστόρημα”), εφ. *Έθνος*, 21.01.1923 ως 26.03.1923, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 353].

Φ. Πολίτης, «“Πλούσιοι και φτωχοί” (Μυθιστόρημα του κ. Γρ. Ξενοπούλου)», εφ. *Πολιτεία*, 21.06.1926.

343. «Ο Κοσμάκης» (με την ένδειξη «κοινωνικό μυθιστόρημα»), εφ. *Έθνος*, 26.03.1923 ως 20.08.1923, σ. 2· 21.08.1923, σ. 1 και 22.08.1923 ως 08.11.1923, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. κ' αρ. 354].

344. «Ο αρραβωνιαστικός μου», περ. *Σφαίρα*, 17.11.1923 ως 15.11.1924, σ. 3, 5 ή 6. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 355].

345. «Απ' την κουζίνα στο χαρέμι» (με την ένδειξη «αθηναϊκόν μυθιστόρημα»), εφ. *Έθνος*, 04.12.1923 ως 28.04.1924, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 356].

346. «Τυχεροί και άτυχοι» (με την ένδειξη «κοινωνικό μυθιστόρημα»), εφ. *Έθνος*, 29.04.1924 ως 24.06.1924 και 26.06.1924 ως 30.08.1924, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 357].

Γ. Χατζίνης, «Τεκμήρια για ένα πορτραίτο», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Γρ. Ξενοπούλο)..., *ό.π.*, σσ. 29-32 (:31).

Ν. Βέλμος, «Βιβλιογραφία», περ. *Φραγκέλιο*, τχ. 38, 03.09.1927, σ. 1.

Πέτρος Χάρης, «Το “Πρωτοξύπνημα”», εφ. *Η Ελληνική*, αρ. 1952, 19.07.1930, σ. 1.

347. «Ιστορία ενός ανδρογύνου» (με την ένδειξη «αθηναϊκόν μυθιστόρημα»), εφ. *Έθνος*, 05.10.1924 ως 23.04.1925, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. κ' αρ. 358].

348. «Τερέζα Βάρμα-Δακόστα» (με την ένδειξη «Ένας σύγχρονος Μεσαιώνας» μυθιστόρημα), εφ. *Έθνος*, 24.04.1925 ως 24.07.1925, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 359].

Ρήγας Γκόλφης, «Ο Ξενόπουλος και ο *Νουμάς*», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Γρ. Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 33-37 (:35).

Γιώργος Πράτακας, «Σκόρπιοι στοχασμοί», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Γρ. Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 38-41 (:41).

Πέτρος Χάρης, «Ο πεζογράφος», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Γρ. Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 128-135 (:129).

349. «Το μαρτύριον μιας νέας αγίας», εφ. *Έθνος*, 24.07.1925 ως 15.11.1925, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. κ' αρ. 360].

350. «Μια μοντέρνα οικογένεια» (με την ένδειξη «αθηναϊκόν μυθιστόρημα»), εφ. *Έθνος*, 15.11.1925 ως 12.01.1926, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 361].

351. «Μια μικρή εκδίκηση» (με την ένδειξη «ερωτικό μυθιστόρημα»), εφ. *Έθνος*, 03.01.1926 ως 17.04.1926, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 362].

352. «Ο κατήφορος» (πρώτο μέρος με την ένδειξη «αθηναϊκόν μυθιστόρημα»), εφ. *Καθημερινή*, 04.07.1926 ως 17.11.1926, σ. 1 ή 2. Διακοπή της δημοσίευσης. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 363]. Δεύτερο μέρος (με την ένδειξη «αθηναϊκόν μυθιστόρημα»), εφ. *Νέα Ημέρα*, 25.11.1926 ως 09.01.1927, σ. 1, 2 ή 7. (Δημοσίευση περίληψης του ήδη δημοσιευμένου μέρους στις 24.11.1926). [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 364].

Ανώνυμα, «Εξηγήσεις», εφ. *Η Καθημερινή*, έτ. 8ο, αρ. φύλ. 1929, 09.11.1926, σ. 1.

Ανώνυμα, «Γρ. Ξενοπούλου: *Ο Κατήφορος*» (Απόσπασμα από επιστολή του Γ. Ψυχάρη), περ. *Νέα Εστία*, έτ. Γ', τ. Ε', τχ. 52, 15.02.1929, σσ. 155-156, στήλη «Τα βιβλία».

Γ. Χαλκοκονδύλης, «Το σημείωμα της "Νέας Ημέρας"», εφ. *Νέα Ημέρα*, 23.11.1926 και επίσης στο Γρ. Ξενοπούλου, *Άπαντα*, «Το σημείωμα της "Νέας Ημέρας" », τ. 5, Μπίρης, Αθήνα 1960, σσ. 11-12.

Κλ. Παράσχος, «Το λογοτεχνικό 1929», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Δ', τ. Ζ', τχ. 74, 15.01.1930, σσ. 101-102.

Ανώνυμα, στήλη «θέατρο», περ. *Πρωτοπόροι*, περ. Β', τχ. 5, Ιούνιος, 1931, σ. 205.

353. «Η νύχτα του εκφυλισμού» (με την ένδειξη «μυθιστόρημα»), εφ. *Έθνος*, 18.04.1926 ως 06.08.1926, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 365].

354. «Μάννα και θυγατέρα» (με την ένδειξη «μυθιστόρημα»), εφ. *Έθνος*, 07.08.1926 ως 17.12.1926, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 366].

355. «Πιστή στον έρωτα» (με την ένδειξη «αθηναϊκόν μυθιστόρημα»), περ. *Μπουκέτο*, τ. 1926, από 15.08.1926, σσ. 629-630, 649-650, 669-670, 689-690, 709-710, 731, 751, 771, 773, 811, 831, 851, 874-875, 894-895, 914-915, 934-935, 954-955, 974-975, 994-995, 1.014-1.015 και τ. 1927, σσ. 8-9, 32-33, 56-57, 80-81, 104-105, 152-153, 176-177, 197-198 και 222-223. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 367].

356. «Ο γιος μου κι η κόρη μου» (με την ένδειξη "μυθιστόρημα"), περ. *Νέα Εστία*, τ. 4, 1928, σσ. 890-898, 935-945, 989-994, 1036-1042, 1085-1089, 1149-1155· τ. 5, Α' 1929, σσ. 28-30, 66-70, 105-108, 147-150, 185-189, 224-227, 305-310, 346-348, 380-383, 428-432, 477-481· τ. 6, Β' 1929, σσ. 521-525, 573-578, 622-626, 674-678, 711-716, 825-831, 864-871, 912-920, 982-991, 1020-1023, 1105-1107 και τ. 7, Α', 1930, σσ. 40-44, 77-83, 147-149, 189-193, 256-259, 309-313, 367-371, 420-425 και 473-476. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. κα' αρ. 368].

Σύντομο σχόλιο για το μυθιστόρημα του L. Russel, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Γ', τ. Ε', τχ. 51, 01.02.1929, σ. 110.

Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Η γυναίκα στο έργο του Ξενόπουλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Γρ. Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 77-81 (: 78).

357. «Μερσέδες ή Πύργοι στην Ισπανία» (με την ένδειξη «ερωτικό και λωποδυτικό μυθιστορηματάκι»), περ. *Οικογένεια*, τ. 1928 σσ. 412-413, 436-437, 464-465, 497-498, 516-517, 540-541, 564-565, 588-589, 612-613, 632-633, 656-657, 680-681, 704-705, 732-733, 756-757, 782-783, 808-809, 828-829, 852-853, 874-875, 896-897, 922-923, 951, 966-967, 1002-1003, 1030-1031, 1050-1051, 1070-1071, 1098-1099, 1124-1125, 1140-1141, 1158-1159, 1184-1185, 1212-1213, 1236-1237, 1260-1261, 1284-1285, 1301 και τ. 1929, σ. 5. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. κα' αρ. 369].

358. «Το όνειρο του διαζυγίου» (με την ένδειξη «πρωτότυπον ελληνικόν μυθιστόρημα»), εφ. *Ημερήσιος Τύπος*, 09.12.1928 ως 09.03.1929, σ. 2 ή 3. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 370].

Ω, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Γ', τ. 'Ε', τχ. 50, 15.01.1929, σ. 80.

Αγγελία, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Γ', τ. 'Ε', τχ. 54, 15.03.1929, σ. 239.

359. «Πνεύματα» (με την ένδειξη «αθηναϊκό μυθιστόρημα»), εφ. *Πρωία*, 02.02.1930 ως 03.02.1930, σ. 1· 04.02.1930 ως 24.02.1930, σ. 3· 25.02.1930, σ. 6 και 26.02.1930 ως 16.04.1930, σ. 3. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 371].

360. «Το κορίτσι που αγάπησε», περ. *Εβδομάς*, τ. Δ', Οκτώβριος 1930 ως Οκτώβριος 1931, σσ. 21, 57, 93, 129, 165, 201, 237, 273, 309, 345, 381, 417, 463, 505, 541, 585, 621, 657 και 693. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 373].

361. «Το φάντασμα» (με την ένδειξη «μια παλιά ζακυνθινή ιστορία»), περ. *Νέα Εστία*, τ. Α', 1931, σσ. 28-35, 88-93, 151-155, 205-209, 258-263, 312-318, 369-374, 423-428, 485-489, 534-541, 598-602, 654-659. τ. 10/Β', 1931, σ. 707-713, 765-770, 819-826, 878-882, 933-937, 991-994, 1043-

1048, 1099-1104, 1159-1163, 1214-1218 και 1267-1274. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 372].

362. «Χωρίς τίποτα» (με την ένδειξη «σύγχρονο αθηναϊκό μυθιστόρημα»), εφ. *Έθνος*, 04.11.1931 ως 30.11.1931, σ. 1 και 01.12.1931 ως 15.09.1932, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 374].

363. «Ο γάμος του Νάσου», (με την ένδειξη «μυθιστόρημα»), εφ. *Έθνος*, 28.09.1932 ως 17.03.1933, σ. 2 και 18.03.1933, σ. 4. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 375].

364. «Η μεγάλη αγάπη» (με την ένδειξη «μια παλιά ζακυνθινή ιστορία»), περ. *Παναθήναια*, τ. Α', 25.12.1932 ως 19.11.1933, σσ. 10-12, 60-61, 100-101, 140-141, 186-187, 218-219, 260-261, 300-301, 349-351, 380-381, 420-421, 460-461, 500-501, 534-535, 574-575, 624-625, 652-653, 692-693, 732-733, 772-773, 812-813, 852-853, 892-893, 932-933, 972-973, 1012-1013, 1082-1083, 1106-1107, 1140-1141, 1184-1185, 1210-1211, 1236-1237, 1276-1277, 1310-1311, 1370-1371 και 1402-1403. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 376].

365. «Έρωσ το παν» (με την ένδειξη «αθηναϊκό μυθιστόρημα. Μαίρη, Φώφη, Ζωή»), εφ. *Ημερήσιος Κήρυξ*, 04.03.1932 ως 28.05.1932, σ. 1, 2, 3 ή 5. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 380].

366. «Παυλίνα» (με την ένδειξη «Ένα κορίτσι στη βιοπάλη. Σύγχρονο αθηναϊκό μυθιστόρημα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 15.03.1933 ως 22.03.1933, σ. 1· 23.03.1933 ως 25.10.1933, σ. 2 και 26.10.1933 ως 27.11.1933, σ. 3. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 377].

Ανώνυμα, «Μια πραγματική ιστορία. Το νέον μυθιστόρημα του κ. Ξενοπούλου. Το καλλίτερον έργον του», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, έτ. ΙΒ', αρ. 3918, 15.03.1933, σ. 2.

Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Η γυναίκα στο έργο του Ξενοπούλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Γρ. Ξενοπούλο)..., *ό.π.*, σσ. 77-81 (:80).

367. «Αφού έρριξε τα τείχη» (με την ένδειξη «αθηναϊκόν μυθιστόρημα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 11.10.1933 ως 24.10.1933, σ. 1 και 25.10.1933 ως 31.03.1934, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. κα' αρ. 378].

368. «Τηλέρωσ» (με την ένδειξη «μια παράξενη ερωτική ιστορία»), περ. *Οικογένεια*, τ. 1933, σσ. 1654-1655, 1676-1677, 1762-1763, 1802-1803, 1818-1819, 1916-1917 και τ. 1934, σσ. 14-15, 88-89, 100-101, 162-163, 196-197, 282-283, 346-347, 474-475, 522-523, 572-573, 620-621, 668-669 και 702-707. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 379].

369. «Η νίκη της Παυλίνας» (με την ένδειξη «αθηναϊκόν μυθιστόρημα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 26.03.1934 ως 31.03.1934, σ. 1 και 01.04.1934 ως 10.11.1934, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 381].

370. «Η γυναίκα που την τρέλλαναν», εφ. *Βραδυνή*, 31.03.1934, σ. 4· 01.04.1934 ως 14.05.1934, σ. 2· 15.05.1934 ως 28.05.1934, σ. 4· 30.05.1934 ως 16.06.1934, σ. 4· 17.06.1934, σ. 2· 18.06.1934 ως 25.06.1934, σ. 4· 26, 28.06.1934 ως 29.06.1934, σ. 2· 30.06.1934, σ. 6 και 01.07.1934 ως 02.07.1934, σ. 4. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 382].

371. «Πρόσφυγες» (με την ένδειξη «αθηναϊκόν μυθιστόρημα»), εφ. *Νέος Κόσμος*, 03.06.1934 ως 04.06.1934, σ. 1· 05.06.1934 ως 22.08.1934, σ. 2· 25.08.1934, σ. 3· 26.08.1934 ως 16.09.1934, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 83].

372. «Γκιοβάννα» (με την ένδειξη «μια παλιά ζακυθινή ιστορία»), εφ. *Βραδυνή*, 22.09.1934 ως 05.02.1935, σσ. 2, 3, 4-6. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 384].

373. «Μαίρη και Μαρίνα» (με την ένδειξη «αθηναϊκόν μυθιστόρημα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 10.11.1934, σ. 1, 11.11.1934 ως 16.02.1935, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, *Βιβλιογραφία...*», *ό.π.*, αρ. 385].

374. «Η παρούσα ώρα» (με την ένδειξη «αθηναϊκόν μυθιστόρημα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*⁹, 17.02.1935 ως 01.03.1935, σ. 2 και 16.05.1935 ως 04.09.1935, σ. 2. Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. κβ' αρ. 386].

375. «Ο δικηγόρος» (με την ένδειξη «κοινωνικό μυθιστόρημα»), εφ. *Ηχώ της Ελλάδος*, 01.03.1935 ως 14.04.1935, σ. 2, 3-5. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 387].

376. «Λίζα» (με την ένδειξη «μια παράξενη ερωτική ιστορία»), περ. *Διάβασέ με*, έτ. Α', τχ. 7, 02.06.1935, σσ. 7-136. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 393].

377. «Γκιοβάννα» (με την ένδειξη «μια παλιά ζακυνθινή ιστορία»), περ. *Διάβασέ με*, έτ. Α', αρ. 18, Αύγουστος 1935. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 388].

378. «Η αρχοντοπούλα και το μπαρμπερόπουλο» (με την ένδειξη «ζακυνθινή ηθογραφία»), εφ. *Νέον Φως*, 14.09.1935, σ. 1 και 15.09.1935 ως 11.12.1935, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 389].

379. «Ρηγγίνα» (με την ένδειξη «ζακυνθινή ιστορία από τη ζωή του Σολωμού»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 21.12.1935 ως 09.04.1936, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 390].

⁹ Η σχετική παραπομπή του Μαρκάκη δεν αναφέρει εφημερίδα. Χρησιμοποίησα την παραπομπή της Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη από τη μελέτη της «Γρηγόριος Ξενόπουλος» στον τόμο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τ. Θ', Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1997, σσ. 288-377 (:295).

Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Η γυναίκα στο έργο του Ξενόπουλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* (Αφιέρωμα στον Γρ. Ξενόπουλο)..., *ό.π.*, σσ. 77-81 (79).

380. «Η μάνα και οι κόρες της» (με την ένδειξη «αθηναϊκό μυθιστόρημα»), εφ. *Ελευθέρα Γνώμη*, 02.02.1936 ως 12.04.1936, σ. 4. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. κβ' αρ. 391].

381. «Μεγάλη γυναίκα» (με την ένδειξη «ένα μικρό μυθιστόρημα από τη ζωή μου»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 20.04.1936 ως 24.04.1936, σ. 3 και 25.04.1936 ως 17.07.1936, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 392].

382. «Τζέννου», περ. *Διάβασέ με*, έτ. Β', τχ. 65, 12.07.1936, σσ. 9-136. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 394].

383. «Μεγάλη αγάπη» (με την ένδειξη «συνέχεια της Τζέννου»), περ. *Διάβασέ με*, έτ. Β', αρ. 66. 19.07.1936, σσ. 9-127. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 395].

384. «Η φεύτρα» (με την ένδειξη «αθηναϊκό μυθιστόρημα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 10.08.1936 ως 13.09.1936, σ. 2 και 14.09.1936 ως 16.11.1936, σ. 3. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 396].

385. «Μίνα (Η μάνα και οι κόρες της)», περ. *Διάβασέ με*, έτ. Β', αρ. 78, 11.10.1936, σσ. 5-96. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 397].

386. «Παλιά Αθήνα» (με την ένδειξη «αθηναϊκόν μυθιστόρημα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 16.11.1936 ως 25.12.1936, σ. 3· 26.12.1936, σ. 4· 27.12.1936, σ. 3· 02.01.1937, σ. 4 και 03.01.1937 ως 13.03.1937, σ. 3. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 398].

387. «Μεγάλη περιπέτεια» (με την ένδειξη «μια παλιά ζακυθινή ιστορία»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 16.03.1937 ως 01.05.1937, σ. 3· 03.05.1937, σ. 5· 04.05.1937 ως 02.07.1937, σ. 3. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 399].

388. «Στην αυγή της ζωής» (με την ένδειξη "αθηναϊκόν μυθιστόρημα"), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 12.07.1937 ως 04.10.1937, σ. 3. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 400].

389. «Ευτυχία» (με την ένδειξη «αυτοτελές αισθηματικό μυθιστόρημα»), περ. *Διάβασέ με*, έτ. Γ', αρ. 128, 26.09.1937, σσ. 3-64. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 401].

390. «Η άπιστη» (με την ένδειξη «σύγχρονο αθηναϊκό μυθιστόρημα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 04.10.1937 ως 30.01.1938, σ. 3. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 402].

391. «Ο μικρός δον Κιχώτης» («μυθιστόρημα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 31.01.1938 ως 04.03.1938, σ. 3. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 403].

392. «Δίλημμα» (με την ένδειξη «σύγχρονο αθηναϊκό μυθιστόρημα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 08.03.1938 ως 24.04.1938, σ. 3· 25.04.1938, σ. 5· 20.04.1938 ως 30.04.1938, σ. 3· 02.05.1938, σ. 5· 03.05.1938 ως 13.06.1938, σ. 3. [Π. Μαρκάκης, Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 404].

393. «Απάνεμα βράδυα» (με την ένδειξη «σύγχρονο μυθιστόρημα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 13.06.1938 ως 25.09.1938, σ. 3, 26.09.1938, σ. 5. [Π. Μαρκάκης, Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 405].

394. «Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα» (με την ένδειξη «αυτοβιογραφία»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 26.09.1938 ως 25.12.1938, σ. 3· 26.12.1938, σ. 5· 27.12.1938 ως 18.02.1939, σ. 3. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 406].

395. «Ζήλεια χωρίς αγάπη» (με την ένδειξη «αθηναϊκό μυθιστόρημα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 13.03.1939 ως 09.04.1939, σ. 3· 10.04.1939, σ. 5· 11.04.1939 ως 11.06.1939, σ. 3· 12.06.1939, σ. 5· 13.06.1939 ως 25.06.1939, σ. 3. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 407].

396. «Η μοίρα του Μαρή» (με την ένδειξη «ζακυνθινό αθηναϊκό μυθιστόρημα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 26.06.1939 ως 07.09.1939, σ. 3 και 08.09.1939 ως 10.09.1939, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 408].

397. «Ένας αλλόκοτος γάμος» (με την ένδειξη «σύγχρονο αθηναϊκό μυθιστόρημα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 11.09.1939, σ. 3 και 12.09.1939 ως 30.11.1939, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 409].

398. «Δεν ήταν γραφτό» (με την ένδειξη «σύγχρονο ελληνικό μυθιστόρημα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 26.12.1939 ως 28.02.1940, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 410].

399. «Τρεις αδερφές» (με την ένδειξη «σύγχρονο αθηναϊκό μυθιστόρημα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 04.03.1940 ως 01.07.1940, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, σ. κγ' αρ. 411].

400. «Ο σύζυγος της θεατρίνας» (με την ένδειξη «αθηναϊκό μυθιστόρημα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 01.07.1940, σ. 3· 02.07.1940 ως 03.11.1940, σ. 2· 04.11.1940 ως 06.11.1940, σ. 1, 07.11.1940, σ. 2· 08.11.1940 ως 09.11.1940, σ. 1· 10.11.1940, σ. 2· 11.11.1940, σ. 1· 14.11.1940, σ. 2· 15.11.1940, σ. 1· 16.11.1940 ως 17.11.1940, σ. 2· 18.11.1940, σ. 1 και

19.11.1940 ως 21.11.1940, σ. 2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 412].

401. «Τα τρία καρφιά» (με την ένδειξη «ιστορικό μυθιστόρημα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 21.11.1940 ως 12.03.1941, σσ. 1-2. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 413].

402. «Ο αρραβωνιαστικός μου» (με την ένδειξη «προπολεμικό ερωτικό μυθιστόρημα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 25.08.1940 ως 29.11.1940, σ. 1. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 415].

403. «Αρραβωνιασμένοι στα ψέματα» (με την ένδειξη «σύγχρονο αθηναϊκό μυθιστόρημα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 16.03.1941 ως 26.07.1941, σ. 1. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 414].

404. «Φωτεινή» (με την ένδειξη «προπολεμικό αθηναϊκό μυθιστόρημα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 01.12.1941 ως 18.07.1942, σ. 1, 2, 3-5. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 416].

405. «Σαν τα πουλάκια» (με την ένδειξη «ειδυλλιακό μυθιστόρημα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 07.09.1942 ως 27.11.1942, σ. 1. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 417].

406. «Η περιπέτεια της Μαρίνας» (με την ένδειξη «αθηναϊκό μυθιστόρημα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 28.11.1942 ως 28.07.1943, σ. 1. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 418].

407. «Ο ουρανοκατέβατος» (με την ένδειξη «αθηναϊκό μυθιστόρημα μεσοπολέμου»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 09.08.1943 ως 13.01.1944, σ. 1 και 15.01.1944 ως 12.02.1944, σ. 1. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 419].

408. «Οι σύζυγοι της Μίνας» (με την ένδειξη «σύγχρονο αθηναϊκό μυθιστόρημα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 14.02.1944 ως 19.04.1944 σ. 1 και 21.04.1944 ως 03.06.1944, σ. 1. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 420]. Αναφέρεται και αναδημοσίευση στην εφ. *Μακεδονία* Θεσσαλονίκης από 09.07.1950 χωρίς άλλη παραπομπή).

409. «Μικρομεγάλες» (με την ένδειξη «σύγχρονο αθηναϊκό μυθιστόρημα»), εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 26.06.1944 ως 15.09.1944, σ. 1 και συνέχεια στην εφ. *Βραδυνά Νέα* (χωρίς παραπομπή). [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 421].

410. «Η απερίγραπτη» (με την ένδειξη «προπολεμικό αθηναϊκό μυθιστόρημα»), εφ. *Νέα*, 29.01.1945 ως 09.05.1945, σ. 1. [Π. Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία...», *ό.π.*, αρ. 422].

ΑΛΛΑ ΑΡΘΡΑ ΚΑΙ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ

Ανώνυμα, περ. *Παναθήναια*, έτ. Γ΄, τ. ΣΤ΄, 30.09.1903, σσ. 764-765, στήλη «Γράμματα-τέχνη-επιστήμη».

Ανώνυμα, περ. *Ο Νουμάς*, έτ. Α΄, τχ. 64, 12.10.1903, σσ. 6-7, στήλη «ό,τι θέλετε».

Ανώνυμα, περ. *Μούσα*, χρ. Α΄, τχ. 1, Αύγουστος 1920, σ. 15, στήλη «Ελληνική φιλολογία».

Ανώνυμα, περ. *Μούσα*, χρ. Α΄, τχ. 7, Φεβρουάριος 1921, σ. 11, στήλη «Σημειώματα».

Ανώνυμα, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Α΄, τ. Α΄, τχ. 9, 15.08.1927, σ. 573, στήλη «Περιοδικά κι εφημερίδες».

Ανώνυμα, «Εμάλωναν σε ξένον αχερώνα», περ. *Ελληνικά Γράμματα*, έτ. Β΄, τ. Β΄, τχ. 4, 01.02.1928, σσ. 154-155.

Ανώνυμα, «Η Ακαδημία. Αριστεία και Έπαθλα 1926-1927», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Β΄, τ. Γ΄, τχ. 7 (31), 01.04.1928, σσ. 327-328.

Ανώνυμα, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Γ΄, τ. Ε΄, τχ. 59, 01.06.1929, σ. 445.

Ανώνυμα, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Ε΄, τ. Θ΄, τχ. 105, 01.05.1931, σ. 502, στήλη «Ειδήσεις».

Ανώνυμα, περ. *Πρωτοπόροι*, περ. Β΄, τχ. 5, Ιούνιος 1931, σ. 205, στήλη «θέατρο».

Ανώνυμα, «Η Δεξίωσις του Γρ. Ξενοπούλου εις την Ακαδημίαν Αθηνών», περ. *Νέα Εστία*, έτ. - τ. 11, τχ. 124, 15.02.1932, σσ. 171-185.

Ανώνυμα, «Τα 50χρονα του Γρ. Ξενόπουλου», περ. *Νεοελληνικά Σημειώματα*, τχ. 2, Απρίλιος 1937, σ. 24.

Ανώνυμα, περ. *Νεοελληνικά Σημειώματα*, τχ. 5, Ιούλιος-Αύγουστος 1937, σ. 90.

Ανώνυμα, περ. *Νεοελληνικά Σημειώματα*, τχ. 5, Ιούλιος-Αύγουστος 1937, σ. 90.

Ανώνυμα, «Σημ. τ. "Νέας Εστίας"», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΙΗ΄, τ. ΛΣΤ΄, Δεκέμβριος 1944, τχ. 419-420, σσ. 936-937, στήλη «Περί τα γεγονότα και τα ζητήματα».

Α. Σ. Β., «Η αισθητική του βιβλίου», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Ε΄, τ. Θ΄, τχ. 97, 01.01.1931, σσ. 24-27 (: 27).

Βάρδας Φωκάς (Κ. Παλαμάς), «Ένας θάνατος», εφ. *Εστία*, 11.12.1897. Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 16ος, Γκοβόστης, [Αθήνα] χ.χ., σ. 25.

Βαρίκας Βάσος, «Τα βιβλία. Άγγελου Τερζάκη: *Η μενεξεδένια πολιτεία*», περ. *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, Δεκέμβριος 1937, σσ. 42-43.

Βέλμος Νίκος, «Ο κ. Ξενόπουλος και ο εκδότης του *Φραγκέλιου*», περ. *Φραγκέλιο*, αρ. τχ. 5, 15.01.1927, σ. 1.

Βενέζης Ηλίας, «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ΄, τ. 49, τχ. 566, 01.02.1951, σσ. 190-191.

Γιοφύλλης Φώτος, «Το κίνημα», περ. *Ο Νουμάς*, έτ. ΙΒ΄, τχ. 527, 31.05.1914, σ. 151.

Γιοφύλλης Φώτος, «Ο μαχητικός Ξενόπουλος», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* έτ.13, τ. ΙΓ΄, τχ. 126, Ιανουάριος 1939, σσ. 100- 109.

Γκόλφης Ρήγας, «Εισαγωγή στη νεοελληνική πεζογραφία», περ. *Τα Νέα Γράμματα*, χρ. Α΄, αρ. 10, Οκτώβριος 1935, σσ. 528-536 (:534).

Γκόλφης Ρήγας, «Ο Ξενόπουλος και ο *Νουμάς*», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ΄, τ. Ν΄, τχ. 587, Χριστούγεννα 1951, σσ. 33-37 (:36).

Γοργίας, «Απόπειρα επανορθώσεως», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Β΄, τ. Γ΄, τχ. 2 (26), 15. 01.1928, σσ. 53-54.

Γωγ, «Επιστολή ανοικτή Προς τον Κύριον Γρηγόριον Ξενόπουλον Εις Αθήνας», περ. *Αι Μούσαι*, τ. Β΄, αρ. 46, Ζάκυνθος 15.07.1894, σσ. 171-174.

Δέλιος Γιώργος, «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ΄, τ. 49, τχ. 566, 01.02.1951, σ. 201.

Δικταίος Άρης, περ. *Νέοι Ρυθμοί*, έτ. Α΄, τχ. 1, Μάρτης 1949, σ. 76, στήλη «Τα βιβλία».

Επισκοπόπουλος Νικόλαος, «Το μυθιστόρημα και το διήγημα κατά τον 19ον αιώνα», εφ. *Το Άστυ*, 08.01.1901, σσ. 1-2.

Ζεβγάς Α., «...ωραία που είν' η Ζάκυνθος !», περ. *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 3, Μάρτης 1928, σ. 95.

Ζεβγάς Α., «είναι συζήτηση;», περ. *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 4, Απρίλης, 1928, σ. 126.

Ζώης Λεωνίδας Χ., «Γρ. Ξενόπουλος», περ. *Αι Μούσαι*, έτ. ΙΒ΄, τ. ΙΒ΄, τχ. 274, εν Ζακύνθω, 15 Αυγούστου 1904, σσ. 3-4.

Ζώης Λεωνίδας Χ., «Στα πενηντάχρονα του Γρ. Ξενόπουλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία*, έτ.13, τ. ΙΓ΄, τχ. 126, Ιανουάριος 1939, σσ. 122-123.

Ηλιόπουλος Προκλής Δ., «Τ' αποκαλυπτήρια των λογίων μας», περ. *Ο Νουμάς*, έτ. Α΄, τχ. 43, 02.06.1903, σσ. 4-5.

Θεοτοκάς Γιώργος, «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ΄, τ. 49, τχ. 566, 01.02.1951, σσ. 191-192.

Θρύλος Άλκης, «Ο δημιουργός», περ. *Ιόνιος Ανθολογία*, έτ.13, τ. ΙΓ΄, τχ. 126, Ιανουάριος 1939, σσ. 69-70.

Θρύλος Άλκης, «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ΄, τ. 49, τχ. 566, 01.02.1951, σ. 192.

Καιροφύλλας Κώστας, «Ο ζακυνθινός Ξενόπουλος», περ. *Ελληνική Δημιουργία*, έτ. Δ΄, τ. 7ος, τχ. 72, 01.02.1951, σσ. 207-208.

Κακλαμάνος Δημήτριος, «Ο Ξενόπουλος μυθιστοριογράφος», περ. *Ιόνιος Ανθολογία*, έτ.13, τ. ΙΓ΄, τχ. 126, Ιανουάριος 1939, σσ. 38-39.

Καραγάτσης Μ., «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ΄, τ. 49, τχ. 566, 01.02.1951, σ. 192.

Καραντώνης Ανδρ., «Τα πενηντάχρονα του Ξενόπουλου», περ. *Τα Νέα Γράμματα*, χρ. Γ΄, αρ. 6-7, Ιούνιος- Ιούλιος 1937, σσ. 499-304.

Καραντώνης Ανδρ., «Γ. Θεοτοκά: Το Δαιμόνιο (Μυθιστόρημα)», *Τα Νέα Γράμματα*, χρ. Δ΄, αρ. 10-12, Οκτώβριος – Δεκέμβριος 1938, σσ. 810-815 (:811-812).

Καραντώνης Ανδρ., «Τα πενηντάχρονα του Ξενόπουλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία*, έτ.13, τ. ΙΓ΄, τχ. 126, Ιανουάριος 1939, σσ. 82-87.

Καραντώνης Ανδρ., «Το μυθιστόρημα του Ξενόπουλου», περ. *Ελληνική Δημιουργία*, έτ. Δ΄, τ. 7ος, τχ. 72, 01.02.1951, σσ. 185-188.

Καραντώνης Ανδρ., «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ΄, τ. 49, τχ. 566, 01.02.1951, σσ. 192-193.

Καρκαβίτσας Ανδρ., «Συνέντευξη στον Δημ. Χατζόπουλο», εφ. *Το Άστυ*, 09.04.1893. Τώρα στο Α. Καρκαβίτσα, *Άπαντα*, εισαγωγή-σημειώσεις-σχόλια: Στρ. Χωραφάς, τ. 4ος, εκδόσεις Καπόπουλος, Αθήνα 1973, σ. 311.

Κόκκινος Δ. Α., «Γρηγόριος Ξενόπουλος», περ. *Ελληνική Δημιουργία*, έτ. Δ΄, τ. 7ος, τχ. 72, 01.02.1951, σ. 171.

Κοτζιούλας Γιώργ., «Φιλολογικές σχολές», περ. *Νεοελληνικά Σημειώματα*, τχ. 3, Μάης 1937, σσ. 38-41.

Κουκούλας Λ., «Εξ αφορμής της "Ζωής αρρωστημένης" (1)», περ. *Μούσα*, χρ. Α΄, τχ. 8, Μάρτης 1921, σσ. 128-131.

Λαπαθιώτης Ν., «Μανιφέστο», περ. *Ο Νουμάς*, έτ. ΙΒ΄, τχ. 524, 10.04.1914, σ. 103.

Λαπαθιώτης Ν., «Δευτερολογία», εφ. *Ακρόπολις*, 29.05.1914, σ. 2.

Λυκιαρδόπουλος Μιχ., «Σύγχρονη νεοελληνική λογοτεχνία», περ. *Ο Νουμάς*, χρ. Δ΄, τχ.197, 07.05.1906, σσ. 9-11 (:10).

Λύχνος Γερ., «Οι "νέοι" κατά των "παλαιών". Η τελευταία συνεδρίασις του *Νουμά*», εφ. *Νέα Ελλάς*, 27,28,30,31.05.1914. Στο Χ. Λ. Καράογλου, «Συλλογικές κινήσεις και εκδηλώσεις νέων λογοτεχνών (1914-1924). Ελάσσονα θέματα ιστορίας της λογοτεχνίας μας» στον τόμο *Μνήμη Λίνου Πολίτη, Φιλολογικό μνημόσυνο και επιστημονική συνάντηση*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσ/κης, Ε.Ε.Φ.Σ, Θεσ/κη, 1988, σσ. 209-228 (:222).

Μάργαρης Δημήτρης, «Ο Ξενόπουλος και η πατρίδα του», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Κ'Ε , τ. Ν , τχ. 587, Αθήναι, Χριστούγεννα 1951, σσ. 17-24.

Μάργαρης Δημήτρης, «Η ζακυνθινή ηθογραφία στο έργο του Ξενόπουλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία*, έτ. 13, τ. ΙΓ , τχ. 126, Ιανουάριος 1939, σσ. 17-37.

Μάργαρης Δημήτρης, «Ο Ξενόπουλος και η "Εικονογραφημένη Εστία"», περ. *Ελληνική Δημιουργία*, έτ. Δ , τ. 7ος, τχ. 72, 01.02.1951, σσ. 229-231.

Μαρκάκης Πέτρος, «Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος πνευματικός ηγέτης», περ. *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* 1952, σσ. 142-144.

Μ. Δ. Σ., περ. *Νέα Εστία*, έτ. Β' , τ. Γ' , τχ. (10-34), 15.05.1928, σ. 479, στήλη «Περιοδικά κι εφημερίδες».

Μελάς Σπύρος, «Γρηγόριος Ξενόπουλος (πεζογράφος-αφηγητής-δραματουργός)», περ. *Ελληνική Δημιουργία*, έτ. Δ , τ. 7ος, τχ. 72, 01.02.1951, σσ. 165-170.

Μινώτος Σπύρος (επιμέλεια), «Το αρχείο του Ξενόπουλου», περ. *Ιόνιος Ανθολογία*, έτ. 13, τ. ΙΓ , τχ. 126, Ιανουάριος 1939, σσ. 143-177.

Μπαστιάς Κωστής, «Ο συγγραφέας», περ. *Ιόνιος Ανθολογία*, έτ.13, τ. ΙΓ , τχ. 126, Ιανουάριος 1939, σσ. 92.

Μπαστιάς Κωστής, «Ο συγγραφέας», εφ. *Η Καθημερινή*, 28.02.1931, σ. 3.

Μ.Σ., περ. *Νέα Εστία*, έτ. Α' , τ. Β' , τχ. 16-17, 01.11.1927, σ. 894, στήλη «περιοδικά κι εφημερίδες».

Μυριβήλης Στρ., «Φωνή Πικρίας», εφ. *Εθνική*, 05.12.1938.

Μυριβήλης Στρ., «Οι πενήνταχρονοι», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΙΔ΄ τ. ΚΖ΄, τχ. 317, 01.03.1940, σσ. 268-270 (:268-269).

Νιρβάνας Π., «Ν. Επισκοπόπουλου, *Τα διηγήματα του δειλινού*», εφ. *Το Άστυ*, 08.01.1892, σσ. 2β-γ. Τώρα στο Π. Νιρβάνας, *Τα Άπαντα*, αναστύλωσε και έκρινε Γ. Βαλέτας, τ. Δ΄, εκδοτικός οίκος Χρ. Γιοβάνη, Αθήναι 1968, σσ. 94-95.

Νιρβάνας Π., «Τα πνεύματα του Ξενόπουλου», εφ. *Εστία*, 31.10.1937. Τώρα στο Π. Νιρβάνας *Τα Άπαντα*, αναστύλωσε και έκρινε Γ. Βαλέτας, τ. Δ΄, εκδοτικός οίκος Χρ. Γιοβάνη, Αθήναι 1968, σσ. 409-410.

Ξ. Γρ., περ. *Νέα Εστία*, έτ. Γ΄, τ. ΣΤ΄, τχ. 64, 15.08.1929, σ. 686, στήλη «Το δεκαπενθήμερον».

Ξεφλούδας Στέλιος, «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ΄, τ. 49, τχ. 566, 01.02.1951, σσ. 193-194.

Ξύδης Θεόδωρος, «Ο Ξενόπουλος και η καθαρεύουσα», περ. *Ιόνιος Ανθολογία*, έτ.13, τ. ΙΓ΄, τχ. 126, Ιανουάριος 1939, σσ. 71-72.

Ο Κόντε Κουρούπης, «Η Κωμωδία του Αριστείου», εφ. *Πολιτεία*, έτ. Δ΄, αρ. 1167, 28.02.1921, σ. 3.

Ουράνης Κώστας, «Ο νέος ακαδημαϊκός Γρ. Ξενόπουλος», εφ. *Ελεύθερο Βήμα*, 28.02.1931, σ. 3. Βλ. σχετικά Π. Μαρκάκης, *Κώστας Ουράνης Ι Βιβλιογραφία (1908-1961)*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1962, σ. 165. Σύμφωνα με την πηγή αυτή, απόσπασμα του άρθρου ξαναδημοσιεύτηκε στο περιοδικό των Αιγυπτιακών *Αλεξανδρινή Τέχνη*, τ. 5 (1931), σσ. 77-78, στην εφ. *Κυριακάτικος Εθνικός Κήρυξ* Νέας Υόρκης, 5 Απριλίου 1931, σ. 3, και στο περιοδικό *Ιόνιος Ανθολογία*, τχ. 126 (1939), σσ. 89-91. Τώρα στο Κ. Ουράνης, *Δικοί μας και ξένοι, ΙΙ*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», σσ. 182-188.

Ουράνης Κώστας, «Ο νέος Ακαδημαϊκός. Μια σκιαγραφία του ανθρώπου και του έργου του», περ. *Ιόνιος Ανθολογία*, έτ.13, τ. ΙΓ΄, τχ. 126, Ιανουάριος 1939, σσ. 89-91.

Ουράνης Κώστας, «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ, τ. 49, τχ. 566, 01.02.1951, σ. 194.

Παλαμάς Κ., «Δί' ένα σοφόν επιφυλλιδογράφον» (1892). Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 2ος, Γκοβόστης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 328-337.

Παλαμάς Κ., «Les Littératures étrangères contemporaines: -En Grèce», εφ. *Volonte* (Παρισιού), 20.11.1898. Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 16ος, Γκοβόστης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 91-92.

Παλαμάς Κ., «Συνέντευξη στον Δημ. Χατζόπουλο», εφ. *Το Άστυ*, 23-24.03.1893. Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 14ος, Γκοβόστης, [Αθήνα] χ.χ., σ. 19.

Παλαμάς Κ., «Γρηγόριος Ξενόπουλος» (1907). Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 6ος, Μπίρης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 463-470.

Παλαμάς Κ., «Ο κ. Κωστής Παλαμάς δια το Αριστείον», εφ. *Αθήναι*, 15.01.1919, συνέντευξη στον Στέφ. Δάφνη. Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 14ος, Μπίρης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 98-101 (:99).

Παλαμάς Κ., «Λογοτεχνία», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 12.04.1926. Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 12ος, Γκοβόστης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 520-524.

Παλαμάς Κ., «Δημοτικισμός», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 01.06.1926. Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 13ος, σσ. 9-13.

Παλαμάς Κ., «Κάποια πρόσωπα στη Δημοκρατία των ελληνικών Γραμμάτων». Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 14ος, Γκοβόστης [Αθήνα] χ.χ., σσ. 205-217.

Παλαμάς Κ., «Ο κ. Φωτιάδης». Τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 16ος, Γκοβόστης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 584-586.

Παναγιωτόπουλος Ι. Μ., «Ανήσυχα χρόνια. Η νεοελληνική πεζογραφία του μεσοπολέμου Β'», περ. *Πειραϊκά Γράμματα*, τ. 3, τχ. 4, Απρίλιος 1943, σσ. 151-160.

Παναγιωτόπουλος Ι. Μ., «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ , τ. 49, τχ. 566, 01.02.1951, σσ. 194-196.

Παπαδιαμάντης Αλ., «Συνέντευξη στον Δ. Χατζόπουλο», εφ. *Το Άστυ*, 26-27.03.1893. Τώρα στο *Τα Άπαντα του Παπαδιαμάντη*, επιμέλεια: Γ. Βαλέτας, τ. 5ος, Εκδοτικός οίκος Βίβλου, [Αθήνα] 1954, σ. 497.

Παπανούτσος Ε. Π., «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ , τ. 49, τχ. 566, 01.02.1951, σσ. 196-197.

Παράσχος Κλέων, «Μια ματιά στη λογοτεχνική μας κίνηση του 1927», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Β΄ , τ. Γ΄ , τχ. (1-25), 01.01.1928, σσ. 4-9 (:5).

Παράσχος Κλέων., «Το λογοτεχνικό 1929», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Δ΄ , τ. Ζ΄ , τχ. 74, 15.01.1930, σσ. 101-102.

Πηνιάτογλου Λ., «Μερικές απόψεις πάνω στους *Δεσμώτες* του Άγγ. Τερζάκη», περ. *Ρυθμός*, έτ. 1933, τχ. 8, Πειραιάς, Μάης 1933, σσ. 246-251 (:246).

Πετσάλης-Διομήδης Θανάσης, «Γρηγόριος Ξενόπουλος», περ. *Ελληνική Δημιουργία*, έτ. Δ , τ. 7ος, τχ. 72, 01.02.1951, σσ. 199-203.

Πετσάλης-Διομήδης Θανάσης, «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ , τ. 49, τχ. 566, 01.02.1951, σ. 197.

Πολίτης Ν. Γ., «Κατάλογος συγγραφών αναφερομένων εις την μέσην και την νεωτέραν ελληνικήν ιστορίαν και φιλολογίαν (1884-1885)», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. Β΄ , εκ του τυπογραφείου Αδελφών Περρή, 1885, σσ. 166-192 (:189).

Πολίτης Φώτος, «Νέοι και γέροντες», εφ. *Πολιτεία*, έτ. Δ΄ , αρ. 1286, 29.05.1921, σ. 3.

Πολίτης Φώτος, «Μία τριακονταετηρίς», εφ. *Πολιτεία*, 02.09.1925.

Πράτσικας Γιώργος, «Σκόρπιοι στοχασμοί», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ , τ. Ν , τχ. 587, Αθήναι, Χριστούγεννα 1951, σσ. 38-41.

Πράτσικας Γιώργος, «Μια ζωή κι ένα έργο», περ. *Ελληνική Δημιουργία*, έτ. Δ , τ. 7ος, τχ. 72, 01.02.1951, σσ. 209-212.

Ρώτας Βασίλης, «Γράμματα προς τη διεύθυνση», περ. *Ελληνικά Γράμματα*, έτ. Β΄, τ. Β΄, τχ. 12, 01.06.1928, σσ. 474-475.

Σ, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Α΄, τ. Α΄, τχ. 5, 15.06.1927, σ. 319, στήλη «Περιοδικά κι εφημερίδες».

Σιγούρος Μαρίνος, «Ο Ξενόπουλος και η Ζάκυνθος», περ. *Ιόνιος Ανθολογία*, έτ.13, τ. ΙΓ΄, τχ. 126, Ιανουάριος 1939, σσ. 41-47. Το άρθρο αναδημοσιεύεται, δεκατέσσερα χρόνια αργότερα, ήτοι το 1952, στο αφιέρωμα για τον Ξενόπουλο του περ. *Ελληνική Δημιουργία*, έτ. Δ΄, τ. 7ος, τχ. 72, 01.02.1951, σσ. 174-180.

Σιγούρος Μαρίνος, «Ο διηγηματογράφος», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ΄, τ. Ν΄, τχ. 587, Αθήναι, Χριστούγεννα 1951, σσ. 27-28.

Συκουτρής Ιωάννης, «Κριτικά εκδόσεις νεοελληνικών λογοτεχνημάτων», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Θ΄, τ. ΙΗ΄, τχ. 213, 01.11.1935, σσ. 990-1000 (:994).

Ταρσούλη Γεωργία, «Ο Ξενόπουλος της Διαπλάσεως», περ. *Ελληνική Δημιουργία*, έτ. Δ , τ. 7ος, τχ. 72, 01.02.1951, σσ. 213-217.

Τερζάκης Άγγελος, «Το νεοελληνικό μυθιστόρημα», περ. *Ιδέα*, τ. Α΄, τχ. 4, Απρίλης 1933.

Τερζάκης Άγγελος, «Ο Ξενόπουλος και το έργο του», περ. *Ιόνιος Ανθολογία*, τ. ΙΓ΄, τχ. 126, Ιανουάριος 1939, σσ. 48-58.

Τερζάκης Άγγελος, «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ΄, τ. 49, τχ. 566, 01.02.1951, σσ. 198-199.

Τραυλαντώνης Αντώνης, «Η ηθογραφία και η θέση της στη λογοτεχνία», περ. *Νεοελληνικά Σημειώματα*, τχ. 5, Ιούλιος-Αύγουστος 1937, σσ. 73-74 (:74).

Φιλανθρωπινός Άγγ., «"Το νεώτερον ελληνικόν διήγημα" κατά τον Καρλ Διπεριχ», περ. *Παναθήναια*, έτ. Α΄, τ. Β΄, (χωρίς άλλα στοιχεία), 1901, σσ. 72-73.

Φιλύρας Ρώμος, «[Στον Ξενόπουλο]», περ. *Ελληνική Δημιουργία*, έτ. Δ΄, τ. 7ος, τχ. 72, 01.02.1951, σ. 164.

Φουριώτης Άγγελος, «Εξήντα πέντε χρόνια αφιερωμένα στα Γράμματα», περ. *Ελληνική Δημιουργία*, έτ. Δ΄, τ. 7ος, τχ. 72, 01.02.1951, σσ. 209-212.

Χάρης Πέτρος, «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ΄, τ. 49, τχ. 566, 01.02.1951, σ. 90.

Χάρης Πέτρος, «Ο πεζογράφος», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ΄, τ. Ν΄, τχ. 587, Αθήναι, Χριστούγεννα 1951, σσ. 128-135.

Χάρης Πέτρος, «Μια συνομιλία κ΄ ένα χρέος», περ. *Νέα Εστία*, τ. 49, τχ. 566, 01.02.1951, σσ. 203-204.

Χατζίνης Γιάννης, «Λογοτέχνες και κοινόν», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΙΓ΄, τ. ΚΣΤ΄, τχ. 312, Χριστούγεννα 1939, σσ. 71-75.

Χατζίνης Γιάννης, «Τεκμήρια για ένα πορτραίτο», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ΄, τ. Ν΄, τχ. 587, Αθήναι, Χριστούγεννα 1951, σσ. 29-32.

Χατζίνης Γιάννης, «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ΄, τ. 49, τχ. 566, 01.02.1951, σ. 200.

Χουρμούζιος Αιμίλιος, «Η συμβολή της "Τέχνης"», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΙΔ΄, τ. ΚΗ΄, τχ. 332, 15.10.1940, σσ. 1285-1293 (:1285).

Χουρμούζιος Αιμίλιος, «Γρηγόριος Ξενόπουλος [Λίγα λουλούδια στον τάφο του]», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΕ΄, τ. 49, τχ. 566, 01.02.1951, σσ. 200-201.

Ψυχάρης Γιάννης, «Ένας τόπος που δε στέργει τη γλώσσα του», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Β΄, τ. Δ΄, τχ. (23-47), 01.12.1928, σσ. 1079-1081 (:1080).

Ω, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Ε΄, τ. Ι΄, τχ. 112, 15.08.1931, σ. 894, στήλη «Περιοδικά κι εφημερίδες».

Ω, περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΣΤ΄, τ. ΙΑ΄, τχ. 136, 15.08.1932, σ. 894, στήλη «Περιοδικά κι εφημερίδες».

Ω, περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΙΘ΄, τ. ΛΗ΄, τχ. 434, 15.07.1945, σ. 607.

ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ ΚΑΙ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΛΕΞΙΚΑ

Ανώνυμα, «Ξενόπουλος Γρηγόριος», *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, τ. ΙΔ΄, έκδοση της Εγκυκλ.[οπαιδικής] Επιθ. [εωρήσεως] *Ήλιος*, Αθήνα, χ.χ., σ. 696.

Δ. Ι. Κ., «Ξενόπουλος Γρηγόριος», *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ελευθερουδάκη*, τ. 9ος, Εκδοτικός οίκος Ελευθερουδάκη, [Αθήνα] 1930, σ. 917.

Τέλλος Άγρας, «Ξενόπουλος Γρηγόριος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. 18ος, Εκδοτικός οργανισμός "Ο Φοίνιξ", 1939, σ. 624.

ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

Βουτιεριδης Ηλίας Π., *Σύντομη Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, 1000-1930*, εκδοτικός οίκος Μιχ. Ζηκάκη, Αθήνα 1933, σσ. 405-407.

Δημαράς Κ. Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τ. Β΄, Ίκαρος, [Αθήνα] 1949, σσ. 155-156.

Καμπάνης Άρ., *Ιστορία της Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας, έως το 1932*, Γ΄ έκδοση συμπληρωμένη, Παράρτημα της *Νέας Εστίας*, Αθήναι 1933, σσ. 294-297.

Καλαματιανός Γ. Ν., *Σύντομη Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», [Αθήνα] 1950, σσ. 120

Κορδάτος Γ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τ. Α, Βιβλιοεκδοτική, Αθήνα 1962, σ. 425.

Παναγιωτόπουλος Ι. Μ., *Στοιχεία Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Τυπογραφία «Κύκλου», εν Αθήναις 1936, σσ. 113-115.

Παπαδήμας Αδ. Δ., *Νέα Ελληνική Γραμματολογία. Γενικά στοιχεία*, [Αθήνα] 1948, σσ. 331-336.

Πολίτης Λίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, [Αθήνα] 1919,

ΛΟΙΠΗ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΟΥ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΘΗΚΕ

ΑΥΤΟΤΕΛΕΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Αθανασόπουλος Βαγγέλης, *Οι μάσκες του ρεαλισμού. Εκδοχές του νεοελληνικού λόγου*, τ. Β΄, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 92-94 (:94).

Αναμνηστικόν τεύχος για την θεατρική τριακονταετηρίδα του Γρηγορίου Ξενοπούλου, 1895-1925, Τυπογραφικά Καταστήματα "Ακροπόλεως", 1925.
[Γενικές κρίσεις για την αφηγηματογραφία του συγγραφέα από τους: Γ. Βλαχογιάννη,

Ελ. Ουράνη, Κ. Π. Καβάφη, Κ. Καιροφύλλα, Δ. Κόκκινο, Μ. Μαλακάση, Σπ. Μελά, Κ. Παλαμά, Μ. Σιγούρο, Δ. Π. Ταγκόπουλο, Ρ. Φιλύρα].

Ανδρειωμένος Γιώργος, *Τω φίλω Νικ. Σταματέλω. Ένα λεύκωμα με άγνωστα ιδιόχειρα ποιήματα των Παλαμά, Ξενόπουλου, Νιρβάνα, Χατζόπουλου κ.ά.*, Σαββάλας, Αθήνα 1996.

Βαλούκος Στάθης (γενική σύνταξη–επιμέλεια), *Φιλμογραφία ελληνικού κινηματογράφου (1914-1984)*, Εταιρεία Ελλήνων Σκηνοθετών, Αθήνα 1984, σ. 267.

Βαρίκας Βάσσος, *Η μεταπολεμική μας λογοτεχνία*, (σχέδιο για μελέτη), 1939. Τώρα στο Βάσος Βαρίκας, *Η μεταπολεμική μας λογοτεχνία*, επιμέλεια: Αλ. Ζήρας, Πλέθρον □1979, σσ. 63, 82.

Βαρίκας Βάσος, *Συγγραφείς και κείμενα*, τ. Β΄, Αθήνα 1980, σσ. 280-281.

Βελουδής Γιώργος, *Γραμματολογία. Θεωρία λογοτεχνίας*, Δωδώνη, Αθήνα 1994, σσ. 44, 244.

Βελουδής Γιώργος, *Αναφορές. Έξη νεοελληνικές μελέτες*, Φιλιππούτης, Αθήνα 1983, σσ. 102-136, 154-157.

Γκόρπας Θωμάς, *Περιπετειώδες κοινωνικό και μαύρο αφήγημα*, τ. Β΄, Σίσιφος, [Αθήνα] 1981, σ. 26.

Δημητρακόπουλος Φ. Α., *Ο Νεοελληνισμός στη Λογοτεχνία 19ος-20ός αι.*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1985, σ. 187.

Δήτσα Μαριάννα, «Π. Νιρβάνας» στον συλλογικό τόμο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τ. Θ΄, εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1997, σσ. 224- 257 (: 234).

Διγενής Ορέστης, *Ελεύθερο Πνεύμα*, Εκδότης Α. Ι. Ράλλης, Αθήναι 1929. Βλ. τώρα, Γιώργος Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, επιμέλεια Κ. Θ. Δημαράς, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου και Σίας Α.Ε., Αθήνα 2002.

Ζολά Εμίλ, *Η γη*, μετάφραση Λ. Παυλίδης, γράμματα, [Αθήνα] 1979.

Ζώης Λεωνίδας Χ., *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τ. Α΄, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1963, σσ. 488, 702.

Ιλίνσκαγια Σόνια, *Μιχαήλ Λυκιαρδόπουλος. Ένας Έλληνας στο χώρο του ρώσικου Συμβολισμού*, Κέδρος, Αθήνα 1989.

Καλογιάννης Γ. Χ., *Ο Νουμάς και η εποχή του (1903-1931). Γλωσσικοί και ιδεολογικοί αγώνες*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1984, σ. 56.

Καμπάς Ν. Γ., *Ποιήματα και πεζά*, φιλολογική επιμέλεια: Γιώργος Ανδρειωμένος, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2002.

Καραγάτσης Μ., *Γιούγκερμαν* (2 τόμοι), Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2007.

Καράογλου Χ. Λ., *Ο Διόνυσος* (1901-1902), Διάπτων, [Αθήνα] χ. χ, σσ. 24-37.

Κριαράς Εμμ., *Κωστής Παλαμάς. Ο αγωνιστής του δημοτικισμού και η κάμψη του*, εκδόσεις Γκοβόστη, [Αθήνα] 1997, σσ. 59-60.

Λευκοπαρίδης Ξ. (επιμέλεια), *Αλληλογραφία Π. Σ. Δέλτα, 1906-1940*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», [Αθήνα] χ.χ., σσ. 188-189.

Μαλάνος Τίμος, *Αναμνήσεις ενός Αλεξανδρινού*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1971, σ. 219.

Μαλάνος Τίμος, *Δειγματολόγιο*, Γ. Φέξης, Αθήναι 1962, σσ. 94-95.

Μαστροδημήτρης Π. Δ., *Πρόλογοι νεοελληνικών μυθιστορημάτων (1830-1930)*, Δόμος, Αθήνα 1998, σσ. 36

Μαστροδημήτρης Π. Δ., *Η παρουσία των κειμένων*, Καστανιώτης, Αθήνα 2002, σ. 89.

Μουσαμούτης Διονύσης, *Ο Ξενόπουλος, το Αριστέιον, η απεργία και οι Φοιτηταί*, εκδόσεις Τρίμορφο, Ζάκυνθος 2006, σσ. 14-20.

Μπουμπουλίδης Φαίδων Κ., *Συμβολή εις την Επτανησιακήν Βιβλιογραφίαν. Περιοδικά και εφημερίδες Ζακύνθου*, Αθήναι 1956.

Νιρβάνας Π., *Τα Άπαντα*, αναστύλωσε και έκρινε Γ. Βαλέτας, τ. Δ΄, εκδοτικός οίκος Χρ. Γιοβάνη, Αθήναι 1968, σσ. 94-95.

Νιρβάνας Π., *Τα Άπαντα*, αναστύλωσε και έκρινε Γ. Βαλέτας, τ. Ε΄, εκδοτικός οίκος Χρ. Γιοβάνη, Αθήναι 1968, σσ. 560-561.

Ντουινιά Χριστίνα, *Λογοτεχνία και Πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο*, Καστανιώτης, Αθήνα 1996, σσ. 35, 162.

Ξενόπουλος Γρ., *Η Κωμωδία του Αριστείου*, Αθήναι 1921, σσ. 11, 17-19.

Ξενόπουλος Γρ., *Άπαντα*, τ. 1, Μπίρης, Αθήνα 1958, σ. 10.

Ξενόπουλος Γρ., *Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα. Αυτοβιογραφία*, Αδελφοί Βλάσση, Αθήνα 1984, σσ. 401, 176-178.

Ξενόπουλος Γρ., *Νικόλας Σιγαλός. Αθηναϊκή μυθιστορία*, εισαγωγή-επιμέλεια Ευτυχία Αμιλήτου, εκδόσεις *Ελληνικού Λογοτεχνικού Ιστορικού Αρχείου*, 2002.

Ουράνης Κ., *Δικοί μας και ξένοι, ΙΙ*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», σσ. 182-188.

Παλαμάς Κ., *Άπαντα*, τ. 5ος, Γκοβόστης, [Αθήνα] χ.χ., σ. 471.

Παλαμάς Κ., *Άπαντα*, τ. 6ος, Γκοβόστης, [Αθήνα] χ.χ., σ. 139.

Παλαμάς Κ., *Άπαντα*, τ. 14ος, Γκοβόστης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 143, 461-465.

Παναγιωτόπουλος Ι. Μ., *Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, Αετός Α.Ε., Αθήνα 1943, σσ. 18-38, 171-184 (:178).

Παπαδήμας Αδ. Δ., *Λογοτεχνικά χρονικά. Η πορεία μιας γενιάς, Ωρίων*, Αθήνα 1944, σ. 63.

Παπαδήμας Αδ. Δ., *Λογοτεχνία και ζωή*, εκδόσεις Δημακαράκου 1976, σσ. 56-57.

Παπακώστας Γιάννης, *Φιλολογικά σαλόνια και καφεενία της Αθήνας (1880-1930)*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1988, σσ. 180-190, σ. 275.

Περάνθης Μιχαήλ, *Κεφάλαια νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Χιωτέλλης, [Αθήνα] 1976, σ. 174.

Πολίτης Νικόλαος, *Μελέτη επί του βίου των νεωτέρων Ελλήνων*, τ. Α - Β : Νεοελληνική Μυθολογία, εν Αθήναις 1871-1874.

Πυλαρινός Θεοδόσης, *Το λεύκωμα της Ειρήνης Α. Δεντρινού*, Ειρμός, Αθήνα 1989, σ. 128.

Ροΐδου Εμμ., *Έργα Μελέται*, επιμ. Δ. Πετροκόκκινου και Α. Ανδρεάδου, εκδοτικός οίκος Γεωργ. Φέξη, εν Αθήναις 1913, παράρτημα.

Ρωζέττη Ντόρα, *Η ερωμένη της*, επιμέλεια-επίμετρο Χριστίνα Ντουινιά, Μεταίχμιο, [Αθήνα] 2005.

Σαββίδης Γ. Π., *Κ. Π. Καβάφης και Γρ. Ξενόπουλος. Ανασύνθεση μιας λογοτεχνικής σχέσης 1901-1944*, Ερμής, Αθήνα 1994, σσ. 77, 82.

Σαχίνης Απόστολος, *Τετράδια Κριτικής*, τ. Α', [Αθήνα] 1978, σ. 81.

Σαχίνης Απόστολος, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου και Σίας Α. Ε., Αθήνα 1991, σσ. 237-240.

Σαχίνης Απόστολος, *Ο Παλαμάς και η κριτική*, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, Αθήνα 1994, σ. 115.

Σολδάτος Γ., *Ελληνικός κινηματογράφος. Ένας Αιώνας*, τ. 1 (1900-1970), εκδόσεις Κοχλίας, Αθήνα 2001, σσ. 33, 98-99.

Συκουτρής Ιωάννης, *Μελέται και άρθρα*, εκδόσεις του Αιγαίου, Αθήνα 1956, σσ. 426-427 και τη νεότερη επανέκδοση Ιωάν. Συκουτρής, *Μελέται και άρθρα*,

Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη, [Αθήνα] χ.χ., λήμμα αρ. 180, σ. 650.

Ταγκόπουλος Δημ. Π., *Φιλολογικά πορταίτα 1886-1920*, [εξώφυλλο: 1886-1922], Αθήνα:εκδ. Παϊρίδη, [1988], σσ. 105-107.

Τζιόβας Δημήτρης, *Μετά την Αισθητική: Θεωρητικές δοκιμές και ερμηνευτικές αναγνώσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Γνώση, Αθήνα 1987, σ. 31.

Τζιόβας Δημήτρης, *Κοσμοπολίτες και Αποσυνάγωγοι*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003, σσ. 15-16.

Τζιόβας Δημήτρης, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Οδυσσέας, [Αθήνα] 1989, σσ. 87-89.

Φαρίνου-Μαλαματάρη Γ., «Γρηγόριος Ξενόπουλος», παρουσίαση –ανθολόγηση στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τ. Θ', Σοκόλης, Αθήνα 1997, σσ. 288-377.

Χατζίνης Γιάν., *Πρόσωπα και ψυχές*, έκδοση Γραφείου Πνευματικών Υπηρεσιών, Αθήνα 1939, σσ. 45-50.

Χουρμούζιος Αιμ., *Ο Αφηγηματικός λόγος*, Έργα Ζ', Οι εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1979, σ. 59-63 (:59).

Ψυχάρης, *Ζωή κι αγάπη στη μοναξιά. Ιστορικά ενός καινούριου Ρομπινσώνα*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1991.

Ήγλετον Τέρι, *Εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, μετάφραση: Μιχάλης Μαυρωνάς, εισαγωγή, θεώρηση μετάφρασης: Δημήτρης Τζιόβας, Οδυσσέας, [Αθήνα] 1989, σσ. 120-143.

Jauss Hans Robert, *Η Θεωρία της Πρόσληψης, Τρία μελετήματα*, εισαγωγή, μετάφραση, επίμετρο: Μίλτος Πεχλιβάνος, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», [Αθήνα] 1995.

Holub Robert C., *Θεωρία της πρόσληψης. Μια κριτική εισαγωγή*, μετάφραση Κωνσταντίνα Τσακοπούλου, επιμέλεια-θεώρηση μετάφρασης Άννα Τζούμα, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, ιδίως σσ. 93–142.

Vitti M., *Ιδεολογική λειτουργία της Ελληνικής ηθογραφίας*, Κέδρος, Αθήνα 1980, σσ. 65-66.

Vitti M., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, εκδόσεις Οδυσσέας, [Αθήνα] 2003, σ. 300.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Ανώνυμα, «Απολογισμός του έτους», *Ημερολόγιον "Ελλάδος" 1910*, έτ. 2, ετησία έκδοσις "Ελλάδος" Σπυρ. Α. Ποταμιάνου, Αθήναι, σσ. 1-2 (:2).

Ανώνυμα, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Α΄, τ. Α΄, τχ. 6, 01.07.1927, σ. 369.

Ανώνυμα, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Β΄, τ. Γ΄, τχ. 12 (36), 15.06.1928, σσ. 566-568 (:568), στήλη «Το Δεκαπενθήμερον».

Ανώνυμα, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Ε΄, τ. Θ΄, τχ. 100, 15.02.1931, σ. 221, στήλη «Ειδήσεις».

Ανώνυμα, περ. *Πρωτοπόροι*, περ. Β΄, τχ. 4, Μάης 1931, σ. 160, στήλη «από τη σκοπιά μας».

Ανώνυμα, περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΣΤ΄, τ. ΙΑ΄, τχ. 123, 01.02.1932, σ. 166, στήλη «Ειδήσεις».

Βαλέτας Γιώργος, «Οι διανοούμενοι στον Αγώνα», περ. *Αιολικά Γράμματα*, έτ. Ε΄, τχ. 29, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1975, σσ. 346-357 (:354).

Βελουδής Γιώργος, «Απόψεις για το σύγχρονο λαϊκό μυθιστόρημα», περ. *Διαβάζω*, τχ. 100, Αύγουστος 1984, σσ. 14-16 (:14).

Βελουδής Γιώργος, «Το σύγχρονο λαϊκό μυθιστόρημα», περ. *Αντί*, τχ. 86, 19.11.1977, σσ. 40-46 και τχ. 87, 03.12.1977, σσ. 43-47.

Γιαννοπούλου-Μινώτου Μαριέττα, «Σκίτσα μεγάλων. Γρ. Ξενόπουλος» εφ. *Κοινωνική* της Ζακύνθου, 5 Αυγούστου 1927, βλ. σχετικά Διονύσης Σέρρας, «Ανέκδοτες επιστολές (1917-1949) της Μαριέττας Γιαννοπούλου-Μινώτου στον Λεωνίδα Χ. Ζώη», περ. *Επτανησιακά Φύλλα*, τ. ΚΒ΄, 3-4, Ζάκυνθος, Φθινόπωρο - Χειμώνας 2002, σσ. 413-507 (:504).

Δαφνής Κώστας (Προλεγόμενα-επιμέλεια), «Γράμματα Δημ. Καμπούρογλου και Γρηγ. Ξενόπουλου στην Κατίνα Γ. Παπά 1920-1937», περ. *Κερκυραϊκά χρονικά*, τ. 18, Κέρκυρα 1972, σσ. 178-229 (: 192).

Δούκα Μάρω, «Ο πεζογράφος και το πιθάρι του», περ. *η λέξη*, τχ. 107, Γενάρης-Φλεβάρης '92, σσ. 36-38 (ιδίως σσ. 36-37).

Ζεβελάκης Γιώργος, «Λαϊκά περιοδικά του Μεσοπολέμου», εφ. *Η Καθημερινή* [ένθετο *Επτά Ημέρες* αφιέρωμα στον ελληνικό Μεσοπόλεμο], 07.11.1999, σ. 5.

Η Διεύθυνσις, «Ἄ λογοτεχνικός διαγωνισμός της *Νέας Εστίας Δια διήγημα*», περ. *Νέα Εστία*, ἐτ. Α΄, τ. Α΄, τχ. 6, 01.07.1927, σ. 369.

Καραντώνης Ανδρ., «Λογοτεχνική στασιμότης», περ. *Ελληνική Δημιουργία* ἐτ. Γ΄, τ. 6ος, τχ. 59, 15.07.1950, σσ. 131-132 (:131).

Καστρινάκη Αγγέλα, «Ἐν μέσω οβίδων», εφ. *Η Καθημερινή* [ἐνθετο *Ἐπτά Ημέρες* (αφιέρωμα: Η Ελλάδα τον 20ό αιώνα, 1940-1945)], Κυριακή 14.11.1999, σσ. 32-33 (:32).

Κέζα Λώρη, «Η ακαταμάχητη γοητεία της Τερέζας Βάρμα-Δακόστα», εφ. *Το Βήμα*, 16.12.2001, σ. 24.

Κουνενάκη Πέγκυ, «Ευρηματικός και αθυρόστομος», εφ. *Η Καθημερινή* [ἐνθετο *Ἐπτά Ημέρες* αφιέρωμα: Μ. Καραγάτσης], 16.04.2000, σ. 3.

Λούντζης Νίκιας, «Ο Ζακυνθινός Ξενόπουλος», περ. *Επτανησιακά Φύλλα*, τ. ΚΑ΄, τχ. 3-4, Ζάκυνθος, Φθινόπωρο - Χειμώνας 2001, σσ. 377-382 (:380-381).

Μαστροδημήτρης Π. Δ., «Ο πιο «λαϊκός» Έλληνας συγγραφέας», εφ. *Η Καθημερινή*, 04.07.1999, [ἐνθετο *Ἐπτά Ημέρες*, αφιέρωμα στον Γρηγόριο Ξενόπουλο], σσ. 3-7.

Μερακλής Μ. Γ., «Παραλογοτεχνία», περ. *Παρνασσός*, τ. ΚΕ΄, αρ. 4, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1983, σσ. 567-587.

Μπ., περ. *Νέα Εστία*, ἐτ. Έ, τ. Θ, τχ. 106, 15.05. 1931, σσ. 98-99 (:99), στήλη «Τα γεγονότα και τα ζητήματα».

Μπουφέα Αλεξάνδρα, «Φως στο σκοτάδι», εφ. *Η Καθημερινή* [ἐνθετο *Ἐπτά Ημέρες* αφιέρωμα: Κατοχική Αθήνα], 25.04.1999, σσ. 18-20 (:18).

Ντουνιά Χριστίνα, «Όψεις της κριτικής στο Μεσοπόλεμο: Η στροφή προς το μυθιστόρημα», περ. *Νέα Εστία*, ἐτ. 73, τ. 146, τχ. 1718, Δεκέμβριος 1999, σσ. 654-669 (: 654).

Ξενόπουλος Γρ., «Η διασκεδαστική τέχνη», περ. *Ελληνικά Φύλλα*, τ. Α΄, 1935, σσ. 96-101.

Ξενόπουλος Γρ., «Τρισεύγενη, δράμα σε τέσσερα μέρη υπό Κωστή Παλαμά», περ. *Παναθήναια*, έτ. Γ΄, τ. ΣΤ΄, 30.09.1903, σσ. 757-761.

Ξενόπουλος Γρ., περ. *Νέα Εστία*, έτ. Γ΄, τ. ΣΤ΄, τχ. 64, 15.08.1929, σ. 686.

Ξενόπουλος Γρ., «Ούτ' ένα χαρτάκι», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΙΗ΄, τ. 36ος, τχ. 419-420, Δεκέμβριος 1944, σ. 936, στήλη «Περί τα γεγονότα και τα ζητήματα».

Παπά Κατίνα Γ., «Η αλληλογραφία μου με τον Γρ. Ξενόπουλο (β΄ μέρος)», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΚΣΤ΄, τ. 51ος, τχ. 593, 15.03.1952, σσ. 393-400 (:393), επιστολή αρ. 27, με ημερομηνία 08.10.1923.

Παπαδιαμάντης Αλ., «Όνειρο΄ς το κύμα», περ. *Παναθήναια*, έτ. Α΄, τ. 1, τχ. 1, 1901, σσ. 9-15.

Παράσχος Κλέων, «Γιατί δεν διαβάζεται το ελληνικό βιβλίο», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Έ, τ. Θ, τχ. 101, 01.03.1931, σσ. 243-246.

Πάτσιου Βίκυ, «Νικόλαος Σιγαλός: μια "αληθινή" ιστορία», περ. *Περίπλους*, χρόνος Η΄, τχ. 30-31, Ζάκυνθος, Ιούλιος – Δεκέμβριος '91, σσ. 142-144.

Πεφάνης Γ. Π., «Ειδολογικές διασταυρώσεις στο έργο του Γρηγορίου Ξενόπουλου. Θεατρικά Τοπία της πεζογραφίας του», περ. *Επτανησιακά Φύλλα*, τ. ΚΑ΄, 3-4, Ζάκυνθος, Φθινόπωρο-Χειμώνας 2001. [Αφιέρωμα στον Γρηγόριο Ξενόπουλο (1867-1951)], σσ. 317-372.

Πορφύρης Κ., «Γρηγόριος Ξενόπουλος», περ. *Περίπλους*, τχ. 5-6, Άνοιξη-Καλοκαίρι 1985, σσ. 46-49 (:47). (Φωτογραφική ανατύπωση από σχετική δημοσίευση στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 45, Σεπτέμβρης 1958.)

Πούχνερ Βάλτερ, «Τα πρώτα δραματικά έργα του Γρηγορίου Ξενόπουλου ήτοι η (σχεδόν) αποτυχημένη θεατρική σταδιοδρομία του Νέστορα της ελληνικής δραματογραφίας στη στροφή του αιώνα», περ. *Νέα Εστία*, έτ. 75ο, τ. 150ος, τχ. 1738, Οκτώβριος 2001, σσ. 446-487.

Σέρρας Διονύσης, «Πέτρου Μαρκάκη: Σύντομη βιογραφία του Γρ. Ξενόπουλου και Εισαγωγή στη Βιβλιογραφία του», *Επτανησιακά Φύλλα*, τ. ΚΑ΄, 3-4, Ζάκυνθος, Φθινόπωρο- Χειμώνας 2001, σσ. 279-282.

Σέρρας Διονύσης, «Χρονολόγιο για τη Μ. Γιαννοπούλου-Μινώτου», περ. *Επτανησιακά Φύλλα*, τ. ΚΒ΄, 3-4, Ζάκυνθος, Φθινόπωρο-Χειμώνας 2002, σσ. 211-236.

Σέρρας Διονύσης, «Ανέκδοτες επιστολές (1917-1949) της Μαριέττας Γιαννοπούλου- Μινώτου στον Λεωνίδα Χ. Ζώη», περ. *Επτανησιακά φύλλα*, τ. ΚΒ΄, 3-4, Ζάκυνθος, Φθινόπωρο-Χειμώνας 2002, σσ. 413- 507 (:504).

Φαρίνου-Μαλαματάρη Γεωργία, «Το παρα-κείμενο της πεζογραφίας του Ξενόπουλου», περ. *Νέα Εστία*, έτ. 75, τ. 150, τχ. 1738, Οκτώβριος 2001, σσ. 372-402 (:383).

Χάρης Πέτρος, «Πολλαπλό αφιέρωμα Γρ. Ξενόπουλος – Κ. Γ. Καρυωτάκης – Τέλλος Άγρας – Μίνως Ζώτος», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΜΗ΄, τ. 96, τχ. 1138, 01.12.1974, σσ. 1759-1762.

Ω, «Ελληνική Βιβλιογραφία», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Γ΄, τ. Ε΄, τχ. 58, 15.05.1929, σ. 398.

Ω, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Ε΄, τ. Θ΄, τχ. 102, 15.03.1931, σσ. 330-331, στήλη «Περιοδικά κι εφημερίδες».

Ω, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Ε΄, τ. Θ΄, τχ. 103, 01.04.1931, σ. 387, στήλη «Περιοδικά κι εφημερίδες».

Ω, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Ε΄, τ. Θ΄, τχ. 104, 15.04.1931, σ. 445, στήλη «Περιοδικά κι εφημερίδες».

Ω, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Ε΄, τ. Θ΄, τχ. 106, 15.05.1931, σ. 557, στήλη «Περιοδικά κι εφημερίδες».

Ω, περ. *Νέα Εστία*, έτ. Ε΄, τ. Ι΄, τχ. 112, 15.08.1931, σ. 894, στήλη «Περιοδικά κι εφημερίδες».

Ω, περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΣΤ΄, τ. ΙΑ΄, τχ. 136, 15.08.1932, σ. 894, στήλη «Περιοδικά κι εφημερίδες».

Ω, περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΙΘ΄, τ. ΛΗ΄, τχ. 434, 15.07.1945, σ. 607, στήλη «Περιοδικά κι εφημερίδες».

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

(1883-1900)

«Έκθεσις της Επιτροπής των κριτών περί του δευτέρου διαγωνισμού της *Εστίας* προς συγγραφήν ελληνικού διηγήματος», *Δελτίον της Εστίας*, αρ. 388, 03.06.1884, σσ. 1-2. Βλ. τώρα Π. Μαρκάκης, «Οι πρώτες κρίσεις για το έργο του Ξενόπουλου», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Κ'Ε , τ. Ν , τχ. 587, Χριστούγεννα 1951, σσ. 42-49.

«[...] μεταξύ άλλων ευρέθη και σατυρικόν τι έργον υπό τον τίτλον “Ελληνικού αγώνος το τριακοσιάδραχμον έπαθλον” το οποίον κατά μεν την ουσίαν και την γλώσσαν είνε δόκιμον έργον, ως διήγημα όμως όχι μόνον στερείται τεχνικής πλοκής, αλλά και δια το ενιαχού σκανδαλώδες αυτού αντίκειται προς τον σκοπόν της *Εστίας* και δια τούτο αναγκαζόμεθα να κρίνωμεν αυτό ίδια, αφού μάλιστα ο συγγραφεύς ορέγεται ν’ ακούση και την ημετέραν περί του έργου αυτού κρίσιν. Αν τω όντι σκοπός του συγγραφέως ήτο να σατυρίση εκείνους των παρ’ ημίν νέων, οίτινες παραμελούντες την αληθή επιστήμην και τρεφόμενοι ισχνώς από της αναγνώσεως μυθιστοριών και της ελαφράς λεγομένης φιλολογίας, αποδύονται εις το συγγραφικόν στάδιον, θα ήτο επαινετός τούτο δεν θα ήτο σωτήριο μάθημα τοις νέοις εκείνοις, οίτινες γράφουσι μετά σπουδής, μετά σπουδής δημοσιεύουσιν τα έργα αυτών, αλλά δεν καλλιεργούσι, δεν κρατύνουσι το φυσικόν των δώρον, ούτινος τυχόν ευμοιρούσι, δια της προσηκούσης μελέτης. Ορθώς σκώπτει ο συγγραφεύς της σατύρας τους προστατεύοντας τοιαύτας τετυφωμένας κεφαλάς, ως και την δημοσιογραφίαν, ήτις προθύμως κηρύττει τους τοιούτους ως εξόχους συγγραφείς ή ποιητάς δια των στερεοτύπων εκείνων φράσεων και κοσμητικών επιθέτων, τα οποία πάσαι σχεδόν αι εφημερίδες έχουσι πρόχειρα δια καλούς και κακούς, δι’ άξια και ανάξια έργα [...]. Αλλά δυστυχώς εν τη ρηθείση σατύρα ημείς διαβλέπομεν ως κυριώτερον σκοπόν του συγγραφέως τους υπαινιγμούς ωρισμένων συμβάντων και προσώπων, σχετιζομένων προς τον πρώτον διαγωνισμόν της *Εστίας*. Και ναι μεν το καθίδρυμα του ρηθέντος περιοδικού και οι αγωνοδίκαι του πρώτου διαγωνισμού είναι ανώτεροι πάσης υποψίας και δεν έχουσι ανάγκην υπερασπίσεως, αλλ’ όμως οφείλομεν να υπομνήσωμεν εις τον άλλως ευφυά και πεπειραμένον συγγραφέα ότι η σάτυρα, καθαυτομένη ωρισμένων και αξιοτίμων προσώπων, εκπίπτει του ευγενούς προορισμού της και καταντά εις λίβελλον [...].»

Μιχαήλ Μητσάκης, «Φιλολογική επιθεώρησις», περ. *Ακρόπολις Φιλολογική*, 21.02.1888, σσ.55-59. Βλ. τώρα και Π. Μαρκάκης, «Οι πρώτες κρίσεις για το έργο του Ξενοπούλου», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Κ'Ε , τ. Ν , τχ. 587, Χριστούγεννα 1951, σσ. 42-49.

«[...] Το εσχάτως εκδοθέν διήγημά του» (εννοεί του Δ. Κορομηλά) «“Εν τω μέσω του Πελάγους”, εξ ου ελάβομεν αφορμήν να σκιαγραφήσωμεν την φιλολογικὴν φυσιογνωμίαν του [...] δεν ἔχει σχεδὸν τίποτε κοινὸν προς το διήγημα. Εἶνε απλῶς, οὕτως εἰπεῖν, ἡ αναλυτικὴ ἐκθεσις τῆς υποθέσεως ανεκδότου τινός δραματικοῦ ἔργου του συγγραφέως [...]. Ἀλλ’ ἀδίκημα θα ἦτο να αρνηθῆ τις, ὅτι ἡ ἐκθεσις αὐτὴ εἶνε καὶ ομαλὴ καὶ καθαρὰ καὶ γλαφυρὰ καὶ επιτυχὴς ἐν γένει, ἐν πολλοῖς. Δυστυχῶς ὁμως, πάντα ταῦτα ἐντελῶς παραβλάπτει το ὅλως ἀπίθανον καὶ ἀψυχολόγητον καὶ μελοδραματικὸν τῆς υποθέσεως [...] Πολύ ὁμως, ἀν εἶνε δυνατόν μελοδραματικωτέραν καὶ ἀπιθανοτέραν καὶ ἥττον φυσικὴν ἔχει τὴν ὑπόθεσιν το τελευταῖον ἐκδοθέν ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν “Ἀ ν θ ρ ω π ο ς τ ο υ Κ ὀ σ μ ο υ” ἀθηναϊκὸν μυθιστόρημα του κ. Ξενοπούλου. Ὁ γράφων εἶνε νέος καὶ πολλὰ βεβαίως δύνανται να συγχωρεθῶσιν αὐτῷ. Ἀλλ’ ἡ ὑπόθεσις του μυθιστορηματός του εἶνε ἐξ ἐκείνων, ἀτινα δεν συγχωροῦνται. Το μυθιστόρημα ἔχει τὴν ἀξίωσιν, ὅτι εἶνε τῆς πραγματικῆς σχολῆς, ὡς ἐμφαίνει καὶ αὐτὸς ο τίτλος του “Ἀ θ η ν α ῖ κ ῆ μ υ θ ῖ σ τ ο ρ ῖ α”. Πράγματι ὁμως, εἶνε γέννημα φαντασίας ὑπερρωμαντικῆς, καὶ σχεδὸν ἀχαλινώτου. Ἀλλὰ το μέγα αὐτὸ ἐλάττωμα διορθῶνει κατὰ πολὺ ἡ ὁμολογητὰ ἐπιδεξιότης, ἣν ἀναπτύσσει ὁ συγγραφεὺς περὶ τὴν διεξαγωγὴν του θέματός του. Ὁ “Ἀ ν θ ρ ω π ο ς τ ο υ Κ ὀ σ μ ο υ εἶνε μυθιστόρημα πλήρες, ἀναγινωσκόμενον μετ’ ἐνδιαφέροντος ἀπ’ ἀρχῆς μέχρι τέλους. Ἀν ἀφαιρέσει τις τα μέρη, ἐν οἷς καταφαίνεται ἀτεχνία τῆς πρωτοπέριου χειρός, περιπτώους τινὰς πλατειασμούς, φορτικὴν τινὰ declamation καὶ πολυλογίαν, ἢ ἀστόχους τινὰς παρομοιώσεις ἢ παρέλκουσαν ἐπίδειξιν ὑπερβολικῆς παρατηρητικότητος καὶ δεν προσέξῃ εἰς τὴν ὄχι τόσον ἐντονον καὶ σαφὴ καὶ φυσικὴν διαγραφὴν των χαρακτήρων (καὶ ἰδίως των κυριωτέρων, του Λέοντος καὶ τῆς Βασιλικῆς κατ’ ἀντίθεσιν προς τον κάλλιστα ἐψυχολογημένον του γέροντος Ροδίου), το ἔργον ὑπόσχεταί πολλά. Ἡ ὅλη διήγησις εἶνε λίαν ἐλκυστικὴ καὶ ὑπάρχουν σελίδες ἐπὶ των οποίων σταματὰ τις ἐφ’ ἱκανὸν καὶ δια τὴν γλαφυρότητα του ὕφους καὶ δια τῆς παρατηρήσεως τὴν ἀκρίβειαν. Ἐχομεν ὑπ’ ὄψιν ἡμῶν δυο πρόσφατα γαλλικὰ μυθιστορήματα, το *L’ Har* του Catulle Mendes καὶ τὴν *Chonchette* του Marcel Prevost, ὡν ὁμοία εἶνε σχεδὸν ἡ ἀτυχῆς ὑπόθεσις, ἔρως ἀδελφοῦ προς ἀδελφὴν, πολὺ ἀργὰ δυστυχῶς ἀποκαλυπτόμενος, ὡς συνδέσας παρανόμως συγγενεῖς ὑπάρξεις. Καὶ τον σκόπελον των οἰδιποδείων τούτων τερατουργημάτων δεν ὑπερέκαμψεν ἐν συγκρίσει προς ἐκείνους, καὶ με πολλὴν ἀβαρίαν ὁ ἡμέτερος

μυθιστοριογράφος. Ευχόμεθα όμως και ελπίζομεν, αναγνωρίζοντας αυτά ικανά προσόντα, άτινα πρέπει να καλλιεργήση, ότι εις το μέλλον θα καταγίνη περισσότερο εις την μείζονα τιμήν φέρουσιν υπέρκαμψιν άλλων δυσκολιών, οίαι είναι η φυσικότης της εμπνεύσεως, η αφέλεια της διηγήσεως, η ακριβής μελέτη της πραγματικότητος και η σαφής αντίληψης αυτής. Πολύ φυσικώτερον και αληθέστερον των δύο προηγηθέντων, ή μάλλον, αληθές και φυσικόν καθ' όλα, είνε το εσχάτως δημοσιευθέν εν επιφυλλίδι της Κ α θ η μ ε ρ ι ν ή ς διήγημα του κ. Καρκαβίτσα "Ο Α φ ω ρ ι σ μ έ ν ο ς". Οφείλομεν να ομολογήσωμεν εν πάση ειλικρινεία, ότι σπανίως έτυχεν ημίν να σταματήσωμεν εμπροσθεν τόσω τελείου νεοελληνικού έργου. Ή απατώμεθα μεγάλως, ή την φοράν αυτήν ευρισκόμεθα προ αληθούς διηγηματογράφου. "Ο Α φ ω ρ ι σ μ έ ν ο ς" είνε αγροτική ηθογραφία, εις ην ουδέν δύναται να προστεθή και ουδέν να αφαιρεθή [...].»

Μιχαήλ Μητσάκης, «Έν αθηναϊκόν μυθιστόρημα» (α' μέρος), περ. *Αττικόν Μουσείον*, έτος Γ , τ. Β , αρ. 18, 1 Δεκεμβρίου 1890, σσ. 184-185 και στο ίδιο περιοδικό (β' μέρος), έτος έτος Γ , τ. Β , αρ. 19-20, 10 και 20 Δεκεμβρίου 1890, σσ. 212, 193, 214. Τώρα, —το άρθρο παρατίθεται με παραλείψεις—, στο Μ. Μητσάκης, *Το έργο του*, εισαγωγή-σχόλια-επιμέλεια Μιχ. Περάνθης, Βιβλιοπωλείον «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου και Σίας Α.Ε., Αθήνα 1956, σσ. 332-347.

(α' μέρος)

«Ο κ. Γρηγόριος Δ. Ξενόπουλος είνε ζακύνθιος νεανίας, καταγινόμενος εις τα γράμματα. Ιδιαίτέρως φαίνεται διατεθειμένος να καλλιεργήση το διήγημα και το μυθιστόρημα. Αφ' ικανού ήδη γράφει πολλαχού, εδημοσίευσεν δε και δύο-τρία εκτενή και αυτοτελή έργα, περί ων έγινε κάποιος λόγος. Ημείς αυτοί, εις αθηναϊκόν τι φύλλον εκλιπόν, την "Φιλολογικήν (δήθεν) Ακρόπολιν", ωμιλήσαμεν άλλοτε περί ενός αυτών, του "Ανθρώπου του Κόσμου", και όχι δυσμενώς. Το βιβλίον δεν ήξιζε τον κόπον. Ως υπόθεσις ήτον αυτόχρημα τερατώδες και τ' άλλα εν αυτό προσόντα δεν ήσαν αρκετά να την εξαγνίσουν. Αλλά τα έως τότε γραφέντα υπό του συγγραφέως (δικαιολογημένως άλλως τε αφού ήρχισε νεώτατος) ήσαν όλως παιδαριώδη, και ο *Άνθρωπος του Κόσμου*

εσημείωνε κάποιαν πρόοδον. Ἐκτοτε ο νέος δεν πολυηκούσθη οὔτε μεταξύ των δημοσιογραφικῶν κύκλων μας ἀκόμη, ὅτε προ τινος ανεφάνη δημοσιεύων δύο συγχρόνως διηγηματικά ἔργα, τὴν “Μητριάν” ἐν τῇ “Ἐστία” καὶ ἔπειτα εἰς κομψὸν φυλλάδιον, καὶ ἄλλο πολὺ μακρότερον κατὰ τεύχη, τὸν “Νικόλαν Σιγαλόν” ἀθηναϊκὸν μυθιστόρημα. Πρὶν προχωρήσωμεν, σπεύδομεν νὰ δηλώσωμεν ὅτι περὶ τοῦ τελευταίου τούτου θα ομιλήσωμεν κυρίως, καὶ τούτο δια μόνον τὸν λόγον ὅτι χαρακτηρίζεται ὡς ἀθηναϊκόν. Ἡ “Μητριὰ” φέρει ἀπλῶς τὸν τίτλον “διήγημα”. Καὶ εἶνε πράγματι διήγημα, ἀρκετὰ καλογραμμένον, μὴ ἔχον ὁμῶς τὴν ἀξίωσιν ἢ ὅτι περιγράφει μίαν περιπέτειαν συμβάσαν εἰς ευαίσθητον ἔφηβον, ἀγαπῶντα κόρην τινά, ἣν ἐπίσης ἀγαπᾷ καὶ νυμφεύεται τέλος ὁ πατὴρ του, τὰς οδύνας αὐτῆς υφίσταται ἐκ τούτου ὁ ἀνθρωπίσκος, καὶ τὴν θυσίαν τοῦ αἰσθήματος τοῦ εἰς τὸ κάτω τῆς γραφῆς, ὡς καὶ τῆς ὁμοίως ἀγαπώσης αὐτὸν μητριᾶς, χάριν τοῦ καθήκοντος. Ἡ ὑπόθεσις εἶνε κοινοτάτη, τὰ ἐν αὐτῷ συμβαίνοντα ἀτεχνότατα καὶ ἀφύσικα, ἡ ψυχολογία σαθρά, αἱ σκηναὶ ἀνόητοι, οἱ χαρακτήρες ψευδεῖς, ἀλλ’ ὅλα βεβαίως ἢ ἔσονται νὰ συγχωρηθοῦν εἰς τὸ δοκίμιον, χάριν τῆς μικρᾶς ἐπιτηδειότητος ἣν φαίνεται ὁ γράψας ἔχων εἰς τὸν χειρισμὸν τοῦ κονδυλοφόρου. Δεν συμβαίνει ὁμῶς τὸ αὐτὸ καὶ με τὸ δεύτερον τῶν ἔργων. Πρῶτον, εἶνε ἐκτενέστερον πολὺ, τέλειον πράγματι μυθιστόρημα τὸν ὄγκον. Ἀλλ’ ἐκτὸς τούτου, τιτλοφορεῖται καὶ “ἀθηναϊκόν”, ἀδέρφια μου! Καὶ ἐννοεῖται καθ’ ὅλα τὴν σημασίαν τῆς ἀξιώσεως, παρακαλῶ; Τὴν ἐννόησεν ἄραγε καὶ αὐτὸς ὁ συγγραφεὺς; Ἀθηναϊκόν μυθιστόρημα, μυθιστόρημα δηλαδὴ κοινωνικόν, μυθιστόρημα ἠθογραφικόν, μυθιστόρημα ἐπιβαλλόμενον νὰ ἐκθέσῃ καὶ νὰ περιγράψῃ συμβάντα, εἰκόνας, σκηνάς, τύπους τῆς ζωῆς τῶν συγχρόνων Ἀθηνῶν, νὰ ζωγραφίσῃ ἐν ἢ πολλὰ μέρη τῆς ὄψεως αὐτῶν, νὰ χαρακτηρίσῃ τὰ κατὰ τὸν βίον αὐτῶν ὑπὸ ταύτην ἢ ὑπ’ ἐκείνην τῶν ἐκφάνσεων αὐτοῦ. Τὸ πράγμα εἶνε σπουδαῖον. Τὸ μυθιστόρημα αὐτὸ καθ’ ἑαυτὸ, ἀλλὰ προ πάντων κ’ ἐξαιρέτως τὸ ἠθογραφικόν, δεν δύναται νὰ παραχθῇ καὶ νὰ ἀκμάσῃ παρὰ εἰς κοινωνίας συμπαγεῖς καὶ προηγμένας, εἰς πρωτογενεῖς καὶ ἀσυμπλήκτους δεν εἶνε ἐκ τῶν φιλολογικῶν εἰδῶν ἅτινα εὐδοκιμοῦν οὔτε καν παράγονται. Τώρα, Ἑλλάς, ἐλληνικὴ κοινωνία, ἐλληνικὸν πνεῦμα, ἐλληνικὰ ἦθη, δεν ἔπαυσαν ὑπάρχοντα ποτέ, ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων μέχρι σήμερον, ἀκόμη καὶ ὅταν ἐπῆρσαν ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων τὴν πυγμὴν, ἢ ἐκυλίωντο ἐντὸς τοῦ βυζαντινοῦ χάους, ἢ ἐφαίνοντο καταβαρῶμενα ὑπὸ τὴν θύελλαν τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν, ἢ παρεσκεύαζον ἐν τῇ σκιά τῆς τουρκικῆς δουλείας τὴν δημιουργίαν τοῦ

ελευθέρου μέλλοντος. Αλλ' η εν ελευθερία αυθυπαρξία της τε Ελλάδος και της ελληνικής κοινωνίας εν τη συγχρόνω εποχή δεν ήρχισεν ή από ημίσεως αιώνος, ασυμπαγής έτι και ανωμαλοτάτη, ούτε πολιτισμένη ούτε βάρβαρος, ευρισκομένη εις το μεταίχμιον της εν τω σκότει δημιουργίας της χθές και της εν πλήρει φωτί αναλάμψεως της αύριον, ασυμπλήρωτος και κολοβωμένη, με την φυλήν κατά το ήμισυ έτι ανεξάρτητον και κατά το ήμισυ δούλην. Συγγραφεύς λοιπόν ερχόμενος εις το μέσον σήμερον με την αξίωσιν να μας προβάλη ηθογραφικάς εικόνας της εποχής και της κοινωνίας αυτής πρέπει εξάπαντος να ελκύη όλων μας την σύντονον προσοχήν, διότι τίποτε ολιγώτερον δεν είνε ο σκοπός του, έστω και ασυνειδήτως, ή να μας παραστήση δια της εικονίσεως του παρόντος, λεληθότως και σιωπηλώς, και του παρελθόντος άμα την εργασίαν και την ζωήν, και του μέλλοντος το κρυπτόμενον μυστήριον να μας υποδείξη. Προπάντων δε την προσοχήν ημών πρέπει να ελκύη ο συγγραφεύς ούτος, όταν ως πεδίων και αντικείμενον της εργασίας του εκλέγη το μάλλον χαρακτηριστικόν σημείον παντός έθνους και πάσης κοινωνίας, την πρωτεύουσάν του. Την πρωτεύουσαν του συγχρόνου ελληνισμού τολμά λοιπόν να λαμβάνη ως αντικείμενον των έργων του ο κ. Ξενόπουλος. Αν δεν τα εχαρακτήριζεν ως ηθογραφικά των συγχρόνων Αθηνών, δεν θα ωμιλούσαμεν διόλου δι' αυτά. Μυθιστορήματα απλά ημπορεί να γράφη όποιος θέλει. Αλλ' όταν έχη τοιαύτας αξιώσεις, εξ' ανάγκης επιβάλλεται εις το ενδιαφέρον και εις την εξέτασιν ημών. Υπάρχει όμως και άλλος λόγος, όχι ολιγώτερον σπουδαίος, η νεότης του συγγραφέως. Εις τον τόπον μας και εις την εποχήν μας, το κοινόν δεν φαίνεται να προσέχη και πάρα πολύ εις τους νέους. Αγκαλά, και εις τι προσέχει! Κ' εν τούτοις, εις τας νεοπαγείς ακριβώς χώρας, εις τας αρτισυστάτους κοινωνίας, όλη η προσοχή έπρεπεν εις αυτούς να δίδεται. Από πάντα νέον λαόν, όστις τόρα ανοίγει τα όμματά του εις το φως του πολιτισμού, (και εις αυτήν την θέσιν παρ' όλην την αρχαιότητα της φυλής μας ευρισκόμεθα), ο κόσμος περιμένει να ιδή και να ακούση νέα πράγματα. Τα νέα πράγματα λοιπόν αυτά, οι νέοι του τόπου αυτού θα τα ειπούν. Το μυστήριον της τελείας πολιτικής δημιουργίας και αποκαταστάσεως του νεωτέρου ελληνισμού εις την μικράν κεφαλήν κανενός βρέφους όπερ γεννάται την στιγμήν αυτήν υπό την σκιάν της Ακροπόλεως ή εντός των δασών της Ακαρνανίας ή μεταξύ απορρώγων βράχων της Μάνης ευρίσκεται κρυμμένον. Της κοινωνικής ημών ζωής η οριστική ώθησις προς την οδόν ήν μέλλει να λάβη εις τους τρυφερούς βραχίονας των παιδαρίων άτινα εξέρχονται θορυβούντα κατά την ώραν

της δείλης από τα σχολεία του Πειραιώς ή της Κερκύρας ή των Πατρών ή της Ζακύνθου απόκειται. Και την πρώτην λέξιν ήν θα ειπή προς την ανθρωπότητα το αναγεννώμενον νέον ελληνικόν πνεύμα τα μόλις ψελλίζοντα κατά την ώραν αυτήν χείληθεν' αρθρώσουν. Ιδιαίτερος, κάθε βιβλίον νέου συγγραφέως, δι ημάς οι οποίοι πολιτικώς και κοινωνικώς ηρχίσασμεν ίσως κάπως να ζώμεν, πνευματικώς όμως μόλις τόρα δοκιμάζομεν, έπρεπε να προκαλή γενικήν συγκίνησιν. Διασημότατος ξένος συγγραφεύς, να τι λέγει δια τα βιβλία των νέων: "Κάθε βιβλίον νέου ανθρώπου είναι και μία παρθεσία. Εγώ, σχεδόν πάντοτε, πριν κόψω τα φύλλα, καταλαμβάνομαι από την συγκίνησιν του αγνώστου. Η εντύπωσις ην μου προξενεί είναι ανάλογος μ' εκείνην που αισθανόμεθα πολλάκις εις τον δρόμον, όταν βλέπωμεν να περνά έξαφν' απ' εμπρός μας καμμία σκεπασμένη διαβάτις. Δεν γνωρίζεις ποια είναι, δεν επρόφθασες να διακρίνης το πρόσωπόν της, δεν ηξεύρεις αν είναι εύμορφη ή άσχημη. Και εντούτοις η καρδιά σου πάλλει, η διάβασίς της σ' εσυγκίνησε, την ακολουθείς. Αχ και να ήτον εκείνη που περιμένεις! Αχ και μέσα εις τον τόμον αυτόν να αντηχούσεν η πρώτη κραυγή ενός μεγάλου ταλάντου! Τις περισσότερες φορές, η διαβάτις δεν είναι βέβαια παρά καμμιά ασχημομούρα και το βιβλίον παρά κανέν έκτρωμα. Αδιάφορον! Δεν έχασες τίποτε. Δια μίαν στιγμήν, έσχες την ηδονήν της ελπίδος!" Εννοείται, μεθ' όσα είπαμεν, ευκόλως, ότι δι ημάς η παρθεσία αυτή, η συγκίνησις του αγνώστου, το θέλημα της ελπίδος, πρέπει να είναι εκατονταπλάσια. Δυστυχώς, το βιβλίον του κ. Ξενοπούλου, είναι από την τάξιν των ασχήμων γυναικών. Ο συγγραφεύς ή δεν εκατάλαβε την υπόσχεσιν ην δια του χαρακτηρισμού του έργου του έδιδεν εις τους αναγνώστας του, ή ηθέλησε να τους γελάση. Επειδή τον γνωρίζομεν, κ' επειδή τον θεωρούμεν τίμιον νέον, παραδεχόμεθα το πρώτον. Το μυθιστόρημα αυτού ημπορεί να είναι παρισινόν, βιεννέζικον, ρωσσικόν, ιταλικόν ή αμερικάνικον, ισπανικόν, κινεζικόν ή αθιγγανικόν, αλλ' αθηναϊκόν βέβαια δεν είναι. Ημπορεί να περιγράφη ήθη της Ζακύνθου, της Κεφαλληνίας, της Κερκύρας, του Λυών, του Μάντζεστερ, του Περού ή της Σουμάτρας, αλλά της πρωτευούσης της Ελλάδος βέβαια ποτέ. Ημπορεί να είναι μυθιστόρημα διασκεδαστικόν, τερπνόν ή άλλως περίεργον, να ήτον ίσως κατάλληλον ως επιφυλλίς εφημερίδος, να μην φαίνεται γραμμένον από άνθρωπον αγράμματον, να τιμά την φαντασίαν, την ευαίσθησίαν ή την χρηστοθήθειαν του γράφοντος, να δύναται ν' αναγνωσθή και να ευχαριστήση πολλάς αναγνωστών τάξεις, αλλά φιλολογικόν έργον δεν είναι. Ο κ. Ξενόπουλος ως τοιούτον το έγραψε και

ως τοιούτο θα επεθύμει να εκληφθή. Αλλά μ' όλην την διάθεσιν ην θα είχαμεν να τον ευχαριστήσωμεν, η επιθυμία του αύτη κρινομένη εν σχέσει προς τα μέσα άτινα μετεχειρίσθη προς επίτευξίν της, τον δεικνύει φιλολογικώς αστοιχείωτον. Αυτό ας μην το εκλάβη ως ύβριν ή κατάκρισιν ο νεαρός λόγιος. Αστοιχείωτοι είμεθα όλοι, είτε γράφοντες, είτε πολιτευόμενοι, είτε επιστήμονες, είτε άλλως οπωσδήποτε δρώντες σήμερον εν Ελλάδι υπό πάσαν έποψιν Αστοιχείωτοι πνευματικώς, αστοιχείωτοι ηθικώς, αστοιχείωτοι ψυχικώς, αστοιχείωτοι κοινωνικώς. Ο νέος έλληνας, ο εισερχόμενος σήμερον εις την ζωήν, εισέρχεται απaráλλακτα όπως το νεογέννητον γατί ή το αρτίτοκον κουτάβι. Οι γονείς του τον γεννούν δια να τον γεννήσουν, ομοίως όπως οι σκύλοι ή οι αίλουροι. Και εκπληρούν ομοίως, επίσης ευσυνειδήτως, όλα τα φυσιολογικά των προς αυτόν καθήκοντα. Αλλά αν τους έλεγε τυχόν κανείς ότι εκτός αυτών έχουν και άλλα, πολύ θα τους εξέπληττε βεβαίως. Από την οικογένειαν λοιπόν δεν έχει να περιμένη καμμίαν προπαρασκευήν δια τίποτε απολύτως. Τα σχολεία εις τα οποία αρχίζει να φοιτά, εάν δεν του στρεβλώνουν και το πνεύμα του και την ψυχήν του και το σώμα του και τον χαρακτήρα του, δεν τον παρασκευάζουν βέβαια και αυτά δια τίποτε άλλο ή το πολύ-πολύ να γίνη φοιτητής. Το πανεπιστήμιον, αν υπάγη εις αυτό, και ενενήντα επί τοις εκατόν θα πάγη, δεν τον παρασκευάζει παρά δια να γίνη δικηγόρος, ιατρός ή δάσκαλος, υπ' ην έννοιαν εννοήθησαν αι επιστήμαι αύται εις τον τόπον μας, απλά τουτέστι και χυδαία βιοποριστικά επαγγέλματα. Και η κοινωνία, όταν θα έβγη εις αυτήν, αμόρφωτος και αυτή και ακατάρτιστος και ανεργάτιστος εντελώς, ως μόνον καθήκον της νομίζει ν' αρχίση να τον κυλίη εις τα θολά της κύματα, φούσκαν κενήν, μηδενικόν μεταξύ μηδενικών, χάος εντός χάους [...]. Υποθέτομεν ότι και ο κ. Ξενόπουλος, ως νέος έλληνας και αυτός, εκτός των ασημάντων ατομικών διαφορών, αυτήν την προπαρασκευήν έλαβε δια να ζήση, δια να υπάρξη, δια να εργασθή, δια να γράψη, υπ' αυτούς τους όρους θα παρήχθη. Και εκ γεννήσεως και εξ' αγωγής, θα ήτον προωρισμένος πιθανώτατα δια να γενή φοιτητής, δικηγόρος, ιατρός, υπάλληλος. Αλλά εκτός αυτού, έσχε την τύχην ή την ατυχίαν να προικισθή από την φύσιν και με κάποιαν ιδιαιτέραν κλίσιν προς τα γράμματα. Και ηθέλησε να γενή διηγηματογράφος και μυθιστοριογράφος. Αλλά επειδή η προπαρασκευή του δεν τον προώριζε παρά δια δικηγόρον, ιατρόν ή υπάλληλον, και επειδή φιλολογία υπό την καθαυτό έννοιαν της λέξεως δεν ημπορεί να θεωρηθή ότι υπάρχει παρ' ημίν ακόμη αλλά τώρα ακριβώς πρόκειται να δημιουργηθή, και επειδή η

π ά σ τ α από την οποίαν είνε πλασμένος δεν φαίνεται και τόσον ισχυρά, φυσικώτατον ήτο, αρχίσας να γράφη, εις τα πρώτα του βήματα να κάμνη απλούστατα έργον νεαρού πιθήκου. Διότι έργον πιθήκου ακριβώς είνε το έργον οπού κάμνει. Τα δύο μυθιστορήματα άτινα έγγραφεν ως τόρα, ως και το διήγημα αυτού, ημπορούσαν να μη γραφούν και διόλου, χωρίς ούτε η γεννωμένη νεοελληνική φιλολογία ούτε αυτός να χάσουν τίποτε. Η συγγραφή αυτών δύο προσόντα του γράφαντος δεικνύει: πρώτον, έρωτα προς την φιλολογίαν, και δεύτερον, εργατικότητα πολλήν. Και τα δύο αυτά σπουδαιότατα βεβαίως. Αλλ' εκτός αυτών, εν γένει, τίποτε περισσότερον. Ο κ. Ξενόπουλος κάπου φαίνεται ήκουσεν ότι εις κάποιον μέρος της γης πιθανώτατα ιδίως εν Γαλλία, γράφονται μυθιστορήματα και διηγήματα. Ότι τα μυθιστορήματα και τα διηγήματα αυτά, άλλοτε μεν ήσαν ως επιτοπλείστον απλά φανταστικά επινοήματα, κατασκευάσματα ονειρώδη, έκτροπα, απίθανα και αβάσιμα, αναζητούντα συνήθως την υπόστασιν αυτών εις τας χώρας του ανυπάρκτου και χρησιμεύοντα προς διασκέδασιν μόνον και τέρψιν ή συγκίνησιν οϊανδήποτε των αναγινωσκόντων, από καιρού τινος όμως ο τύπος αυτών μετεβλήθη ουσιωδώς και ο σκοπός ανυψώθη και ηυρύνθη μεγάλως, εκτός δε των φανταστικών και αβασίμων, ήρχισαν γραφόμενα και άλλα, εντελώς διάφορα, περιβληθέντα μορφήν μάλλον κοινωνικών μελετών, ψυχολογικών αναλύσεων, σπουδών των ποικίλων εκφάνσεων της ανθρωπίνης ζωής, ηθογραφικών ερευνών λαών, χωρών, πόλεων, τάξεων ή και ατόμων απλώς, αποπειρών εξεταστικών του φυσιολογικού, πνευματικού, ψυχικού ή βιωτικού κόσμου του ανθρώπου, κ.λπ.[...]. Ότι κάπου υπάρχει κάποιος Ζολά, (όστις, *nota bene*, διότι τους προηγηθέντας αυτού δεν φαίνεται να τους έχη ακουστά ο κ. Ξενόπουλος, δεν είνε καθά κηρύττει αυτός ο ίδιος ο εφευρετής και ίσως ούτε ο επιφανέστερος αντιπρόσωπος του είδους αλλά κυρίως ο τολμηρότερος σημαιοφόρος του), γράφων τοιαύτα, τα περιεργότερα και θορυβωδέστερα, βασίζων δ' αυτά επί διαφόρων θεωριών. Ότι κάπου υπάρχει κάποιος Δωδέ, όστις επιγράφει τα μυθιστορήματά του "Παρισινά ήθη". Θα εδιάβασε φαίνεται και κανένα απ' αυτά και θα είδε πουθενά τας θεωρίας των. Και χωρίς να εξετάση σαφώς ποίον λόγον έχουν γραφόμενα, χωρίς να εννοήση ακριβώς ποίος είνε ο σκοπός των, χωρίς να μελετήση τα κατ' αυτά όχι ελαφρώς και επιπολαίως, χωρίς να σκεφθή αν ημπορούν να μεταφυτευθούν εις πάντα τόπον και π ώ ς πρέπει και δύναται να γίνη τούτο, χωρίς να χωνεύση τας θεωρίας των και χωρίς ν' αντιληφθή κατά βάθος το πνεύμα των, του ήλθεν η ιδέα ν' αρχίση να γράφη και αυτός

τοιαύτα. Επόμενον λοιπόν ήτο να παραγάγη τερατουργήματα παιδικής μιμήσεως, νηπιώδους ατελείας, εκπληττούσης ασυναρτησίας και αλογίας, εξεγειρούσης ακρισίας και αμαθείας.»

(β' μέρος)

«Εις λεπτομερή ανάλυσιν του βιβλίου δεν θα εισέλθω εν, διότι δεν έχομεν ούτε τον καιρόν ούτε τον τόπον. [...] Θα ήτον δε πράγματι ευτύχημα δια τον συγγραφέα αν επεχείρει και κατώρθωνε να την εκθέση εν τη συντομία, σαφηνεία και απλότητι, με την οποίαν εξητήσαμεν να την εκθέσωμεν ημείς. Εν τοιαύτη περιπτώσει, θα επλήρου τουλάχιστον ένα εκ των όρων των θεωριών της κρατούσης σήμερα εν τω Μυθιστορήματι σχολής, συμφώνως προς την οποίαν φαίνεται κινηθείς και θελήσας να γράψη το έργον του. Δια να είνε σύμφωνος αληθώς προς τας θεωρίας ταύτας, πρώτον και κύριον η υπόθεσις του μυθιστορήματός του έπρεπεν ίσως όπως καταστή τούτο άξιον του τίτλου του "αθηναϊκού", να παρέχη την εντύπωσιν ευθύς εξ αρχής κ' εκ πρώτης όψεως ότι είνε ειλημμένη προφανώς εξ αυτού του συγχρόνου αθηναϊκού βίου. Δια τους γνωρίζοντας όμως αυτόν, υπεραμφιβάλλομεν αν παρέχη την κυρίαν αυτήν εντύπωσιν και τοιαύτην οποίαν εν ταις γενικαίς αυτής γραμμαίς εξεθέσαμεν ανωτέρω. Αλλ' όπου η εντύπωσις αύτη εξαλείφετ' εντελώς, είν' εν αυτώ τούτω τω βιβλίω, εν ω ο τρόπος καθ' όν εκθέτει αυτήν ο συγγραφεύς αφαιρεί απ' αυτής σχεδόν εν γένει παν φυσικότητος, αληθείας, πραγματικότητος, ακριβείας, εναργείας ή ζωής ίχνος. [...] Αλλ' ο αναγινώσκων το μυθιστόρημα του κ. Ξενοπούλου θα υπέθετε δικαίως ότι ο συγγραφεύς αυτού εύρε πολύ φυσικόν και λογικώτατον να λάβη ανά χείρας του την πένναν, με τον σκοπόν να περιγράψη τον εν ταις σημεριναίς Αθήναις βίον, χωρίς να ζήση πρότερον σχεδόν ούτε μίαν ημέραν εν αυταίς. Αναπόφευκτον τούτου αποτέλεσμα δεν ήτο δυνατόν να είνε άλλο ή η ζωγραφία του ν' αποβή υπό πάσαν έποψιν ψευδής. Δια να είνε αύτη αληθής, ο συγγραφεύς έπρεπε προπάντων να ζήση τον βίον τούτον επί μακρόν και κατά διαφόρους τρόπους, να ιδή τα κατ' αυτόν και ν' αναμιχθή εις αυτά πολυειδώς, να εξετάση και να σπουδάση αυτόν πρότερον βαθέως και υπό πλείονας της μιας έπόψεις, να τον μελετήση και εν γένει και εν ταις λεπτομερείαις του, να εννοήση το πνεύμα του, και έπειτα, επί τη βάσει των παρατηρήσεων, των εντυπώσεων, των

αντίληψεων, των μελετών του και τη βοήθεια της γνώσεως, της σκέψεως, της κρίσεως, της επιλογής και εν μέρει μόνον της επινοήσεως, να ζητήσει να περιγράψει αυτόν. Αλλ' η τοιαύτη μελέτη και σπουδή και εργασία καθόλου, μόλις εις σελίδας τινάς του βιβλίου θα ηδύναντο να εφελκύνουν την προσοχήν, το δ' όλον δεν παρέχει ή την εντύπωσιν μυθιστορήματος καθαρώς φανταστικού, εξ αυτοβούλου και αυθαιρέτου επιχειρούντος να περιγράψει πράγματα άτινα ο γράφων καθολοκληρίαν αγνοεί κ' εθεώρησεν περιττόν όλως να σπουδάσει, μεταχειριζομένου δε ως μέσα προς τούτο επινοητικότητα άνηβον άκόμη, άτάσθαλον, αχαλιναγώγητον, άτεχνον και εις επίμετρον κοινήν, αναμνήσεις ξένων αναγνωσμάτων, καλαισθησίαν προβληματικήν, αδιαφορίαν ως προς τη κριτικήν εξέτασιν, περιφρόνησιν ή αδυναμίαν ως προς την ακριβή αντίληψιν ή έρευναν της αληθείας και της πραγματικότητος. Πάντα ταύτα θα ηδύνατό τις βεβαία να υπολάβη και ως ανήκοντα εις τας αναποφεύκτους και ευλόγους ελλείψεις έργων αρχαρίου. Πολύ φοβούμεθα όμως ότι απεναντίας ταύτα έγκεινται εις αυτήν του συγγραφέως την φύσιν. Κυριώτατα και απαραίτητα προσόντα παντός θέλοντος να γράψη διηγήματα ή μυθιστορήματα ρεαλιστικού ή νατουραλιστικού είδους, θεωρεί ο μέγας αρχισαλπικτής αυτού Ζολά, πρώτον την επιτηδειότητα περί την αίσθησιν και αντίληψιν της πραγματικότητος και δεύτερον την δύναμιν του εκφράζειν ταύτην, κατά την εντύπωσιν ην προξένησεν αυτό, κατά τον τρόπον καθ' ον την ησθάνθη και την αντελήφθη η ιδιοσυγκρασία του συγγραφέως. Τα δύο ταύτα κηρύττει, και είνε βέβαια, αλληλένδετα συνήθως. Αμφοτέρων δε τούτων, εκτός ελαχίστων περιπτώσεων, φαίνεται να στερήται εντελώς σχεδόν ο ημέτερος συγγραφεύς. Αν είχε το πρώτον, αυτή αύτη η ιδιότης του θα ήγεν αυτόν επί την μελέτην της πραγματικής ζωής κ' επί την προσπάθειαν ν' αποδώση αυτήν οποία αληθώς είνε. Και αν είχε την δευτέραν, το βιβλίον του δεν θα επροξένηι αίσθησιν ανάλογον προς την της θέας μουσείου αφύχων και ακινητούντων νευροσπάστων, άτινα ο κατασκευαστής των μάτην θέλει να παραστήση ως ζώντα, κινούμενα και δρώντα εις αποτελέσιν εικόνων και σκηνών.

Και σκηνάς μεν και εικόνας κατορθώνει οπωσδήποτε να πλέκη και ν' αραδιάζη τινας ο νεανίας. Αλλ' η τοιαύτη κατασκευή τοιούτων επινοουμένων ως έτυχεν ή όπως του ήλθεν υπό του συγγραφέως και η αλληλοδιάδοχος αυτών παράταξις δεν πιστεύομεν ούτε ο ίδιος να φρονή ότι αρκεί προς σύνθεσιν έργου δυναμένου να σταθή επάνω εις τους πόδας του, και μάλιστα ηθογραφικού και ρεαλιστικού. Η σχετική αύτη

ικανότης του ίσως θα υπέθετέ τις ότι θα ηδύνατο να τον ωφελήση μάλλον εις την συρραφήν και τεχνούργησιν διηγήσεων άνευ άλλων αξιώσεων ή όσων αι των παλαιών εκείνων ή των επιφυλλιδογραφικών των λαϊκών φύλλων της σήμερον. Αμφιβάλλομεν όμως αν και ως προς τούτο, δια να παραγάγη έργα δυνάμενα να έχουν σημασίαν εν τω είδει, θα ήρκουν καθ' όλα αι δυνάμεις του. Και δια τούτο, εν αρχή, μόνον συμφώνως προς τας παρ' ημίν ιδέας, είπαμεν ότι το βιβλίον ημπορεί να τιμά την φαντασίαν του. Από της ιδιοφυίας του φαίνεται να λείπη προπάντων ακριβώς η δύναμις του *δημιουργειν*, του παράγειν δηλαδή πρόσωπα, τύπους, χαρακτήρας, σκηνάς, εικόνας, γεγονότα, παρέχοντα εις τον θεατήν την αίσθησιν ότι βλέπει σχεδόν και ακούει ταύτα αληθώς υπάρχοντα και κινούμενα και δρώντα και φέροντα ζωήν εν εαυτοίς και όχι ότι είνε άσαρκα και άναιμα μορμολύκεια, γεννηθέντα εκ του μηδενός και εις το μηδέν μέλλοντα να επιστρέψουν. Αυτή δε είνε ιδίως η δύναμις η αναπόφευκτος προς σύλληψιν και συντέλεσιν οιουδήποτε αληθούς, γενναίου, βιωσίμου, αξίου προσοχής *εργοιοιουδηποτε* είδους, εξίσου υψίστως χρήσιμος, είτε εις τον Πόου ή τον Όφφμαν όταν θέλουν ν' αφηγηθούν τα έκφρονα αυτών όνειρα, είτε εις τον Δοστογιέφσκην όταν θέλη ν' αναλύση τα νοσηρά συναισθήματα του σώματος και της ψυχής του υπό της πείνης και της φιλοδοξίας βασανιζομένου ρώσσου φοιτητού, είτε εις τον Φλωμπέρ όταν εκ της υπό το αεικίνητον κ' εταστικώτατον όμμα του ζωής ανασύρει τον αγαθόν και πεζότατον αγροτικόν ιατρόν Κάρολον Μποβαρύ ή τον επισήμως γελοίον φαρμακοποιόν Ομαί, είτε εις τον Αλέξανδρον Δουμάν όταν εν τω μεγάλω χαλκείω της υπερεξημμένης φαντασίας του σφυρηλατεί τον γιγαντιαίον Πόρθον ή τον νευρώδη Αρτανιάν. Αλλ' ο νεαρός ημών λόγιος δεν επιδώκει ή δεν επιτυγχάνει, κακή μοίρα, να δώση εις ημάς την ιδέαν ότι κανέν εκ των προσώπων των έργων του, εκτός παρεμπιπτόντων τινων και ασημάντων, είνε ζωντανόν και όχι κατασκευάσμα του ανυπόστατον και κενόν. Και δεν ημπορεί να μας παραστήση εικόνας ή σκηνάς, των οποίων να μη μένωμεν απολύτως απαθείς και αδιάφοροι θεαταί. Εκ των προσώπων του μυθιστορήματός του, μόνον ίσως ο ιδιοκτήτης της οικίας Πάλη Βελλιεράτος και δεν ενθυμούμεθα πλέον ποίος άλλος ανάλογος μας έκαμε την εντύπωσιν του αληθούς και του φυσικού. Και εκ των σκηνών αυτού μίαν κυρίως εχάρημεν πράγματι ιδόντες αυτήν εν τω συνόλω αρκετά επιτυχημένην και αρκετά ζωντανήν, την της θορυβώδους ομηγύρεως φοιτητών εν τω ανατομείω προτού έμβη ο καθηγητής. Αλλ' αι τοιαύται ευχάριστοι στιγμαί και συναντήσεις δεν είνε συχναί εν τω

βιβλίω. Ως επιτοπολύ δε, αναμέσον των νεκρών σελίδων του, η πρωτοτυπία λάμπει δια της απουσίας της, η μονοτονία κυριαρχεί, η κοινοτοπία βασιλεύει, η φληναφία δεσπόζει, η ρώμη ούτε ακούεται, η βάσανος των γεγονότων και των ιδεών δεν δείχνει ούτε την μύτην της, ψύχος δε δριμύ κυκλοφορεί, και συνηθέστατα η απογοήτευσις, η αηδία, η αγανάκτησις ή ο γέλως εκσπώνται δια λογαριασμόν των γραφομένων, ενώ ακριβώς όλως αντιθέτων συναισθημάτων η πρόκλησις ζητείται.

Προς απόδειξιν των ανωτέρω, αν ηθέλαμεν να διασκεδάσωμεν τους ημετέρους αναγνώστας, άφθονα θα είχαμεν πρόχειρα τα αστείότατα παραδείγματα. Αλλά την κρίσιν ταύτην δεν την γράφομεν με τον σκοπόν να διασύρωμεν ή να πικράνωμεν τον κ. Ξενόπουλον, και δια τούτο δεν θα παρουσιάσωμεν ενταύθα ούτε τους αιθερίους φοιτητάς, ούτε τους καθηγητάς οίτινες αναγγέλλουν από της έδρας του Πανεπιστημίου μας τους γάμους των κατά την ώραν του μαθήματος, ούτε τους ερασιτέχνας ζωγράφους του, ούτε τους βοημούς μυθιστοριογράφους του, ούτε τας Τιτίκας, ούτε τους Μαρίους του, ούτε τα άλλα περίεργα και παντοειδή όντα, από τα οποία θέλει κατοικουμένας τας Αθήνας μας. Επίσης δεν θα σας προσκαλέσωμεν εις τα πρωτοφανή εν τη οικία Πάλη γεύματά του, ούτε εις τα θεάματα της ερωτομανίας, ούτε εις τας περί θηριοτρόφων διηγήσεις, και εις τα λοιπά απειράριθμα και πολυποίκιλα συμβάντα άτινα ιστορεί. Ομοίως δεν θα σας παραθέσωμεν κανέν απόσπασμα των αήθων και ανηκούστων διαλόγων μεταξύ των ηρώων του, —πάθημα όπερ έχει άλλως τε κοινόν προς τους πλείστους των συγχρόνων διηγηματογράφων μας, των οποίων ο κυρίως εχθρικός σκόπελος είναι ο διάλογος ον σπανιώτατα κατορθώνουν ή προσπαθούν να μην έχουν αφυσικώτατον και ψευδέστατον, μη αντιλαμβανόμενοι ότι αυτός είναι η αληθής λυδία λίθος, καταδεικνύων απτήν και πλήπτουσαν ευθύς τους οφθαλμούς την επιτήδευσιν και την προσποίησιν, οποίας ο όντως άξιος του ονόματος συγγραφεύς δεν πρέπει ούτε υπόνοιαν να δίδη, υποκαθιστών σχεδόν εαυτόν εις την θέσιν των προσώπων του και ομιλών δι αυτών όπως αν α π ο φ ε ύ κ τ ω ς θα ωμίλουν εκείνα εν τη πραγματικότητι. Δεν δυνάμεθα όμως να μην είπωμεν ολίγας λέξεις ιδιαιτέρως δια το ύφος και την γλώσσαν ην μεταχειρίζεται ο κ. Ξενόπουλος, και τούτο διότι οι ανάλογον προς αυτόν περί τούτων ιδέαν έχοντες είναι λεγεών. Αν ύπαρχη τίποτε εις παν άξιον λόγου έργον, εις ο κατ' εξοχήν να εκφαίνεται η προσωπικότης του συγγραφέως, έστω και όσον και αν ηθέλησε τυχόν ούτος να την αποκρύψη, τούτο είναι κυρίως και πρωτίστως το ύφος. [...]

Αναγινώσκοντες μετά προσοχής τα πλείστα εκ των δημοσιευομένων εν

τω τόπω ημών λογογραφημάτων, εις διαρκή έκκληξιν ευρισκόμεθα συνήθως παρατηρούντες την εμετικήν ομαλότητα και ομοιομορφίαν ήτις τα διακρίνει και την οποίαν σπανιώτατα έρχεται να τάραξη έστω και η ελαχίστη πνοή αληθούς πρωτοτυπίας, χάριτος ή ρώμης. Ό,τι αλλού ονομάζεται ύ φ ο ς και γ λ ώ σ σ α, οι παρ' ημίν γράφοντες εκ συστήματος σχεδόν ως επιτοπολύ φαίνεται να νομίζουν ότι συνίσταται κατ' αρχήν εις καθαρογλωσσίαν τινά αυτόχροημα βδελυκτήν, ήτις αδελφουμένη προς την ρηθείσαν ομοιομορφίαν και ομαλότητα και συμπληρουμένη από την παντελή συνήθως έλλειψιν ιδεών, χαρακτηρίζεται υπό των πολλών ως "γλαφυρότης", "ανθηρότης" ή "καλλιέπεια". Κατά τον τρόπον τούτον είνε γραμμένα όχι ευάριθμα κ' εκ των καλλίστων θεωρουμένων νεοελληνικών έργων. Τας αρχάς δε ταύτας παρίσταται ακολουθών και ο εκ Ζακύνθου νέηλυς συγγραφεύς. Περί δυνάμεως, ορμής, τραχύτητος, γλυκύτητος, ακριβείας, φυσικότητος, ύψους, απλότητος, κ.λπ. ύφους δεν φαίνεται να έχη πάρα πολλάς ειδήσεις ο κ. Ξενόπουλος. Αλλά τας ρεδιγκότας μετά πολλής επιμονής θέλει διαρκώς "επιγονατίδας" και τους λούστρους "υποδηματοστιλβωτάς" και τα πιατέλα των φλυτζανιών "υποκρατήρια" και των ταξειδιωτών τα μπαγκάζια "απαρτίας" και "θαλψιχείρια" τα μανσόν. Υποθέτομεν ότι και τα λουκούμια θα τα ονομάζη συνεπώς "τερψιλαρύγγια" [...]. Τώρα, αν η μέθοδος αυτή είνε ίσως η μάλλον συντελούσα εις την μη επίτευξιν της αποδόσεως καμμιάς εικόνας και καμμιάς σκηνής αληθούς και φυσικής, αν η δια του πρίσματος των ξένων αναγνώσεων θέα της φύσεως γίνεται ούτω μάλλον καταφανής, αν η έκφρασις των ιδεών δεν παρασύρει, αν το παρατηρητικόν αποδεικνύεται ατελέστερον και ανισχυρότερον, αν αι εντυπώσεις ας προσδέχεται και η επί της ιδιοσυγκρασίας του επίδρασις αποκαλύπτονται καλλίτερον μη υπέρτεραι του κοινού, αν η επιτήδευσις και η προσποίησις είνε μάλλον κατάφωροι, αν μάτην αναζητείς υπό τα γραφόμενα την ψυχήν του συγγραφέως, αν δεν ανευρίσκεις διόλου εν τω έργω την εσωτερικήν δόνησιν εις ην υπείκων το παρήγαγε, περί αυτών δεν φροντίζουν και πάρα πολύ οι σημερινοί γραμματομάστιγες. Αυτά είχαμεν να ειπούμεν δια το νέον αυτό βιβλίον και δια τον νέον τούτον συγγραφέα. Αρκετοί θα τα εύρουν βέβαια πάρα πολλά. Και ημείς τώρα που τα εγράψαμεν τα ευρίσκομεν τοιαύτα. Τα περισσότερα όμως εξ' αυτών δεν τα είπαμεν δια τον κ. Ξενόπουλον, τα είπαμεν δια να τα ειπούμεν. Με αυτόν ατομικώς θα ημπορούσαμεν να εξοφλήσωμεν με μίαν ή δύο στήλας το πολύ. Και πρέπει να κολακευθή διότι του εγράψαμεν τόσον μέγα άρθρον, και επί τόσον γενικού και ευρέος τόνου. Τον

εθεωρήσαμεν όμως ως έν χαρακτηριστικόν σημείον της συγχρόνου εποχής και της συγχρόνου νεολαίας, και δια τούτο το εκάμαμεν. Απαρράλλακτως όπως γράφει, σκέφτεται, εργάζεται, ο κ. Ξενόπουλος, γράφουν, σκέπτονται και εργάζονται οι περισσότεροι και των μάλλον διακρινομένων είτ' εν τη δημοσιογραφία είτ' εν τη φιλολογία είτε εν τη επιστήμη παρ' ημίν. Και από πολλούς αυτών, αυτός είνε πλειοτέρας εκτιμήσεως κατά βάθος άξιος, μ' όλ' αυτά. Πιθανόν και ημείς οι ίδιοι να ειργαζόμεθα ούτω έως χθες, ίσως και σήμερα ακόμη, χωρίς να το εννοούμεν. Ελπίζομεν να έχη την ευθυκρισίαν και την νοημοσύνην να μη νομίση ότι ό,τι εγράψαμεν περί αυτού προήλθεν εκ δυσμενούς πνεύματος. Πιστεύομεν να μην έχη την αδυναμίαν ν' αποθαρρυνθή εξ αυτών. Ως συμπέρασμα, δεν αποδεικνύουν ότι καθόλου δεν έχει πιθανώς αξίαν τινά, ότι στερείται προσόντων από τούδε και ότι δεν είνε δυνατόν να έχη και άλλα ίσως πολλά κρυμμένα μέσα του, άτινα η πάροδος των ετών και η ανάμιξις του εις την ζωήν επί μάλλον να εξάρη. Αλλ' αν δεν προσέξη, αν δεν καλλιεργήση το τάλαντον όπερ πιθανόν να έχη, αλλά συντόνως και ουσιαστικώς, αν δεν προσπαθήση ν' αποκτήση τας απαιρήτους πνευματικάς και συγγραφικάς ιδιότητας ας δεν έχει, αν είνε δυνατόν να τας αποκτήση, και να ενδυναμώση όσας τυχόν έχει, αν δεν αρχίση να εννοή ότι και τα πράγματα και αι λέξεις έχουν πολύ βαθυτέραν της εξωτερικής αυτών επιφανείας όψιν, αν δεν αντιληφθή όλην την σημασίαν ην περικλείει το όνομα του "συγγραφέως", δεν θ' αρθή πολύ υπεράνω του μετρίου. Και θα είνε λυπηρόν. Επί του παρόντος, ας εξακολουθήση εργαζόμενος, ας εξασκηθή έστω και εις το απλώς γράφειν, ας συμπληρωθή, ας λάβη υπ' όψιν του ότι πολύ είνε αν δύναταί τις εν αρχή του σταδίου του να παράγη και μόνον υποφερτά έργα, ας δοκιμάση προπάντων και άλλα είδη ολιγώτερον βαρέα και δυσβάστακτα από το κοινωνικόν και ηθογραφικόν μυθιστόρημα. Και διόλου παράξενον, αν εύρη τον δρόμον του, να κατορθώση μίαν ημέραν, αν όχι άλλο, να καταλάβη θέσιν έντιμον μεταξύ των νέων ανθρώπων, εις ους απόκειται η ευγενής φιλοδοξία ν' αγωνισθούν δια να δημιουργήσουν την σύγχρονον πνευματικήν Ελλάδα.»

Α.Ε., «Μαργαρίτα Στέφα», περ. *Εικονογραφημένη Εστία*, τχ. 15, 22.05.1894, σσ. 237-238. Τώρα στον τόμο *Εφταλιώτη, Άπαντα*, αναστύλωσε Γ. Βαλέτας, τ. 2, εκδόσεις Πηγής, Αθήνα 1962, σσ. 682-683.

«Θα ήταν ίσως φυσικώτερον να ήτανε γραμμένη η *Μαργαρίτα Στέφα* στη δημοτική, και να κρίνεται στην καθαρεύουσα. Μα συνέβηκε το περίεργο ο Ξενόπουλος να μη θέλει να την αφήσει την καθαρεύουσα, αν και την ξέρει πολύ καλά τη δημοτική, και μάλιστα του χαριτωμένου νησιού της ιστορίας του. Κι ο κριτής του πάλι νάχει κηρυγμένο πόλεμο με την καθαρεύουσα! Με κακό κριτή έμπλεξε, μα πρέπει να μας συμπαθήσει ο φίλος μας, και να κοιτάξει την ουσία, όχι το εξωτερικό. Άλλο ένα: Εκείνος που καταπιάνεται να κρίνει τον Ξενόπουλο, πρέπει να ξέρει από τέχνη, γιατί είναι της τ έ χ ν η ς άνθρωπος ο Ξενόπουλος. Και γι' αυτό κοντοστάθηκα και συλλογίστηκα πολύ πρι να πιάσω την πέννα. Κι αν τ' αποφάσισα, ήταν όχι να κρίνω, μόνο να δώσω την εντύπωση, που μου αφήκε η τελευταία αυτή ιστορία του. Λοιπόν εντύπωση, και όχι κρίση. Η *Μαργαρίτα Στέφα* μου θυμίζει κάτι εικόνες, που από μακριά να τις δεις δεν καταλαβαίνεις και πολλά. Πρέπει να τις σιμώσεις και να δεις από κοντά τις γραμμές, τα χίλια ψιλοδουλέματα που το καθένα έχει και το λόγο του και την μορφιά του. Κ' είναι ψιλοδουλευτής ο Ξενόπουλος. Κ' είναι ψιλοδουλευτής επειδή παρατηρεί κάθε τι και ξέρει να το ιστορήσει. Μπάτε μαζί του στο φαρμακείο εκείνο του Μαρκίδα, να το δήτε αυτό που σας λέγω. Τα βλέπετε με τα μάτια σας τ' αμέτρητά του σερτάρια, και τις πιο αμέτρητες τις μποτίλιες. Ως και τις βαρειές μυρουδιές του τις μυρίζετε, και δίχως άλλο θα βγαίνετε έξω να πάρετ' αέρα, μόνο που μπήκατε μέσα οι δυό εκείνοι γιατροί, ο λιγνός κι ο χοντρός, και σας διασκέδασαν με τις νοστιμότατες ομιλίες τους.

Ο Ξενόπουλος παίρνει φ ω τ ο γ ρ α φ ί ε ς. Χρώματα και κάλλη της φαντασίας δε βλέπεις, καθώς σε ποιητικότερες ιστορίες. Βλέπεις όμως εκείνο που εννοεί να σου δείξει: την α λ ή θ ε ι α, —μ' όλες τις λεπτομέρειές της. Το μεσημεριανό φαγί του κόντε-Ρικάρδου με τη σιέστα κατόπι, η λειτουργία στην εκκλησία με τις γυναικίσιες μωρολογίες, η περίφημη περιγραφή των δυό Κουτσοουρελέων, και πολλά άλλα τέτια, είναι το καθένα από μια φωτογραφία, που και την βλέπεις και την ακούς. Κι ο λόγος δεν είναι μόνο που ξέρει να τα πει, μα και που ξέρει τι να πει. Το υλικό του είναι παρμένο από τόπους, που τους έχει μάθει μαζί με τη γλώσσα του. Εκεί πρέπει να μεγάλωσε ο ζωγράφος μας.

Οι χαρακτήρες του είναι κι εκείνοι χαραγμένοι με γραμμές ορισμένες και θεοφάνεροι. Ο κόντε Ρικάρδος κι ο Γιακουμάκης Στέφας είναι τύποι, που κάνουν τιμή ενός Ντίκενς. Όλα τα πρόσωπα, που παίρνουνε μέρος στην ιστορία της Μαργαρίτας, τύποι είναι. Και ίσως ίσως ο καλλίτερος

είναι κι ο απλούστερος —ο τύπος του Πόπου Αράχτη. Η ιστορία μας όμως δεν είναι ψυχολογική, είναι ηθογραφική. Δράμα δεν είναι, είναι ζωγραφιά. Από την αρχή ως το τέλος ιστορείται μια αγάπη της Μαργαρίτας και του Τόνη, αυτό είναι αλήθεια. Μα ακολουθώντας το δρόμο της αγάπης εκείνης τη λησμονείς και κάθεσαι και σεργιανίζεις αυτά που σου δείχνει ο ζωγράφος στα πλάγια, μάλιστα τα κ ο μ μ α τ ι κ ά, που είναι μονάχα τους μια ιστορία, ιστορία που επαναλαμβάνεται σε κάθε τόπο, σε κάθε πόλη και σε κάθε χωριό. Όλο το νησάκι, όλον εκείνο το μικρόκοσμο, τον έ βλέπεις και τον ακούς. Κατά το τέλος σε παίρνει και στον καθαυτό δρόμο και γοργά σε φέρνει στη δραματική του καταστροφή. Το κλέψιμο της Μαργαρίτας, το σπάσιμο της ρόδας του αμαξιού, το κυνηγητό των γέρων κατόπι τους, το πιάσιμο, το γύρισμα, ο γάμος, όλα έρχονται τόνα κατόπι του άλλου, και σου δείχνουν, πως αν δεν έγραφε στην αρχή και στη μέση της ιστορίας ο τεχνίτης μας με την ίδια γρηγοράδα, ήταν επειδή έχει άλλα σπουδαιότερα πράγματα να μας πει: να μας εικονίσει πιστά το νησάκι του με τα χίλια παράξενά του. Τι διαφορά από τούτες τις ηθογραφικές ιστορίες ως τις ρομαντικές εκείνες, που μας έγραφαν άλλοτε! Και τι χαρά να το να το συλλογίζεσαι, πως χώρα δεν είναι στον κόσμο να δείχνει τόσες διαφορές από νησί σε νησί, από πόλη σε πόλη, από χωριό σε χωριό, καθώς η ελληνική χώρα. Απέραντο στάδιο για τους αληθινούς μας τεχνίτες!

Την καλή αρχή μας την έκαμε ο Ξενόπουλος. Μας την έκαμε κι ο Καρκαβίτσας. Σ' αυτούς τους δυό απλώνουμε τα χέρια μας και τους χαιρετούμε, που μας γλυτώνουν από το ρωμάντσο το φράγκικο, και μας δροσοποτίζουνε με ιστορίες ρωμαίικες.»

Ιωάννης Γρυπάρης, «Ένας φιλολογικός μας χρόνος», περ. *Φιλολογική Ηχώ*, (Κων/λης), 01.01.1894, σσ. 168-173, στον τόμο Γρυπάρης, *Άπαντα*, έκρινε Γ. Βαλέτας, Δωρικός, έκδοση δεύτερη επαυξημένη Αθήνα 1967, σσ. 385-391 και σσ. 168-173.

«[...] Η *Μαργαρίτα* θαρρείς πως είναι επίλογος σε μια γνωστή κριτική του κ. Μητσάκη εναντίον του συγγραφέως μας. Όταν αυτός προ ολίγων ετών εδημοσίευσε "Αθηναϊκή" τάχα μυθιστορία (de moeurs Atheniennes), ο

επικριτής με υπερβολική αυστηρότητα δι' άνθρωπον της αξίας του Ξενοπούλου, τον edίδαξε πράγματα τα οποία και εκείνος ίσως δεν αγνοούσε, αλλά δεν του ήταν δυνατό ευθύς να τα εφαρμόση· ευχαρίστησε τον επικριτή τότε για την αυστηρότητά του και υποσχέθηκε σιωπηλώς μέσα του ν' απαντήσει μια φορά με έργα. Και θαρρώ πως το κατάφερε σήμερα, αφού τουλάχιστο δε διέψευσε αυτή τη φορά τον δεύτερο τίτλο του "εικόνες του Ζακυνθινού βίου". Και αυτός είναι η κυρία υπόθεση του έργου και το ουσιαστικό του μέρος. Ένα κοινωνικό φαινόμενο, η ισοπέδωσις δύο κοινωνικών τάξεων, ή καλύτερα η νίκη του χωρίς προλήψεις πνεύματος εμπροστά στα εμπόδια που του δημιουργούν η αγέρωχη αριστοκρατία και ο ταπεινωμένος αστός απ' τ' άλλο μέρος. Καθώς και το πλέον νατουραλιστικό μυθιστόρημα, έτσι και το δικό μας έχει το ιδανικό του μέρος, δηλ. τους τύπους εκείνους τέσσερις τον αριθμόν, που προσωποποιούν τις γενικές αυτές ιδέες, και πρέπει να ομολογήσουμε πως είναι θαυμάσια η διαγραφή αν όχι όλων, τουλάχιστον δύο απ' αυτούς, του γέρο-Στέφα και του Τόνη Τοκαδέλλου, από τον οποίον ίσως και έπρεπε να ονομαστή το έργον, αλλ' αυτό το ξέρει καλύτερα ο ίδιος ο τεχνίτης, που φαίνεται πια πως καβαλλικεύει και κυβερνά σαν κύριός της και αφέντης την πέννα του, ενώ άλλοτες συνέβαινε το ενάντιο, αν η υπερβολή της παρατηρητικότητος κουράζει το έργο και το παρουσιάζει κι αυτή τη φορά πολύ παραβαρυμένο (surcharge) σε λεπτομέρειες, αλλ' η σφραγίδα του καλλιτέχνη ευρίσκεται φανερά τυπωμένη σε κάθε μια απ' αυτές, η παρατηρητικότης του Ξενοπούλου ναι μεν είναι περιγραφική περισσότερο παρά ψυχολογική, εξωτερική περισσότερο παρά εσωτερική· αλλά την έλλειψη αυτή την αναπληρώνει μια άλλη φυσική ικανότης που έχει: να βγαίνει δηλ. η ψυχολογική κατάσταση μόνη της και να φανερώνεται από την ενέργεια, από το κίνημα, από τη χειρονομία κάθε στιγμής· πράγμα προτιμότερο από κάθε ψυχολογική ανάλυση. Αν είναι τέλος ορθή του Brunetiere η κριτική θεωρία να κρίνεται η αξία ενός φιλολογικού έργου ή εργάτου από το ποσόν του νέου που επρόσθετε στο οικοδόμημα της Τέχνης, βέβαια θα κριθή αρκετή η συμβολή του νεαρού, από τη Ζάκυνθο, μυθιστοριογράφου.»

(1900-1930)

Μ, «Ελληνικά βιβλία, Γρηγορίου Ξενοπούλου: *Διηγήματα*, σειρά πρώτη...», περ. *Ο Διόνυσος*, τχ.ΙΙ, 1901. Τώρα στο περ. *Ο Διόνυσος*, τ. Α , Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα (φωτογραφική ανατύπωση) 1981, σσ. 144-145.

«Διατί εξεδόθησαν αυτά τα *Διηγήματα* του κ. Γ ρ η γ ο ρ ί ο υ Ξ ε ν ο - π ο ύ λ ο υ; Δια ν' αναγνωσθούν ως χρονογραφήματα; Αλλ' υπάρχουν τόσα κάθε ημέρα! Δια ν' αναγνωσθούν από τους μικρούς αναγνώστας της *Διαπλάσεως των Παίδων*; Αλλ' ό,τι δημοσιεύει η Διάπλασις θα έχη ολιγωτέραν φλυαρίαν απ' αυτήν που εκχύνεται από τας 169 σελίδας των *Διηγημάτων* του κ. Γ ρ . Ξ ε ν ο π ο ύ λ ο υ . Ο συγγραφεύς της *Μητρυιάς* δεν μας έδωκεν ποτέ σχεδόν άλλην καλλιτεχνικήν εντύπωσιν από την της φλυαρίας. Πάντοτε υπήρξε ένα μεγάλο παιδί, το οποίον φλυαρεί σαν μικρό. Κάποτε αυτή η φλυαρία εις μερικές σελίδας αποτυπώνεται με κάποιαν άνεσιν και απλότητα, αλλά συνηθως μας έρχεται απ' αυτήν μία παγερότης φρασεολογίας κενής, πολλάκις τετριμμένης, παγερότης η οποία προδίδει έλλειψιν πνεύματος και έλλειψιν ζωής. Είνε δε τόσον ανουσίως παιδικά τα διηγήματα αυτά, ώστε προτιμώτερον θα ήτο ν' απαντούσαμε εις τας σελίδας των μάλλον χρονογραφίας ως το *Βορεινό παράθυρο* —μία ατελεύτητος και αυτή χρονογραφία κουράζουσα. Ο κ. Ξενοπούλος θα εγίνετο ένας εφημεριδοχρονογράφος με κάποιαν διάκρισιν εάν ήθελε καταγίνη εις έργον, δια το οποίον μάλλον φαίνεται προωρισμένος. Αλλά το διήγημα και το μυθιστόρημα τον ελκύει χωρίς προς ανταπόδοσιν να έχη να του έμπνευσιν υπερβαίνουσιν τα όρια της κοινοτοπίας και προπαντός αλήθειαν. Όλον το γράψιμό του φαίνεται ψεύτικο, καμωμένο απειροκάλως, τα θέματά του δε είνε τόσον εστερημένα ενδιαφέροντος, ώστε όχι μόνον δεν κατορθώνουν να συγκινήσουν ή ν' ανοίξουν την σκέψιν —και τι άλλο θα είνε η Τέχνη;— αλλά όταν διαβάση κανείς ένα τόμον του κ. Ξενοπούλου δεν κατορθώνει να κρατήση μίαν καν ζωηράν εντύπωσιν κάποιας εξάρσεως. Ο χονδρός οδοστρωτήρ ισοπεδώνει από την πρώτην έως την τελευταίαν άχαριν σελίδα. Δεν είνε δε η φλυαρία το κυριώτερον χαρακτηριστικόν των *Διηγημάτων* αυτών, κάτι το μαθητικώς άτεχνον υπάρχει εις την έκφρασίν των [...] Γιατί εβγήκαν τα διηγήματα αυτά; Δια να μάθωμεν από τον πρόλογον του βιβλίου, ότι καυχάται ο κ. Ξ ε ν ό π ο υ λ ο ς έχων τους περισσότερους αναγνώστας και την θερμήν των υποστήριξιν εις την

Ελλάδα; Δεν άξιζε τον κόπον μία τοιαύτη έκδοσις δια μίαν τοιαύτην διαβεβαίωσιν. Του Γ ε ω ρ γ ί ο υ Ο ν έ εις την Γαλλίαν τα βιβλία υπερβαίνουν την εκατοστήν και την διακοσιοστήν έκδοσιν. Αλλά επί τέλους, ό,τι ψεύτικο φαμπρικάρει ο Ονέ γ ν ω ρ ί ζ ε ι και να το φαμπρικάρη καλώς.»

Π. Νιρβάνας, «Γρηγ. Ξενοπούλου: *Διηγήματα*. Σειρά Πρώτη 1901», περ. *Παναθήναια*, έτ. Α , τ. Β , 15.08.1901, σσ. 346-349. Τώρα στο Π. Νιρβάνα, *Τα Άπαντα*, τ. Δ , επιμέλεια Γ. Βαλέτα, εκδοτικός οίκος Χρ. Γιοβάνη, Αθήνα 1968, σσ. 277-283.

«[...] Αυτήν την εποχήν, από τότε έως τώρα, την πλήρη ταραχών και ερίδων και αποπλανήσεων, αλλά και σχετικού σφρίγγους ταυτοχρόνως, την έζησεν ο Ξενόπουλος μεταξύ του *Τριακονταβάθμου Επάθλου Ελληνικού Αγώνος* (ήτο δεκαεξαετής τότε —ίδε *Απολογίαν μου*) και του *Εσταυρωμένου Έρωτος*, μέσα εις ανόρθωσιν και κατακρήμνισιν ειδώλων, μέσα εις την ανησυχίαν των νέων τάσεων και μιμήσεων, μέσα εις την παραφροσύνην της νεομανίας. Ο Ξενόπουλος έκτοτε μου έκαμνε μίαν εντύπωσιν, η οποία δεν μετεβλήθη ουσιωδώς, εντύπωσιν συγγραφέως, του οποίου, εάν δεν είχεν εγγίσει το μέτωπον ο Θεός, τον είχε προικίσει όμως με ένα εκλεκτόν τάλαντον, μίαν αντίληψιν φωτισμένην, με καλαισθησίαν προ πάντων και χάριν και θηλυκότητα πνεύματος. Ο κ. Ξενόπουλος έγγραψε πολλά πράγματα έκτοτε: διηγήματα, μυθιστορήματα (η *Μαργαρίτα* Στέφα δεν είναι από τα καλλίτερα που έχει να παρουσιάση η εμβρυώδης φιλολογία μας;), δράματα, χρονογραφήματα, κριτικά μελέτας. Όλα τα περιοδικά της εποχής, τα ημερολόγια, αι εφημερίδες είναι γεμάτα από το όνομά του. Από τα *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* και την *Εστίαν* μέχρι της *Τέχνης* και των *Παναθηναίων* δεν υπήρξε δημοσίευμα, εις το οποίον να μη συνειργάσθη ο πολυγραφώτερος και πολυτροπώτερος όλων μας. Δια μέσου όλου αυτού του φιλολογικού και κριτικού έργου μία τάσις και μία ανησυχία ανακαινίσεως προδίδεται, μία αυτοαναζήτησις του συγγραφέως, μαζί με μίαν μεταβολήν γνωμών και αντιλήψεων, εκπίπτουσαν κάποτε εις παραδοξολογίαν και αντιφάσεις (διάφορα φιλολογικά άρθρα), μίαν εγκόλπωσιν κάθε νέας τάσεως και τροπής, εις την οποίαν αν δεν διέφυγεν ισχυρώς τα όρια της στενής

μιμήσεως, δεν εγλύστρησεν όμως και ποτέ επικινδύνως εις τα όρια της παραφροσύνης ή του επαρχιωτισμού.

Ο κ. Ξενόπουλος ελάτρευσε κατά σειράν τον Δωδέ (η πρώτη επίδρασις), τον Φλωμπέρ, τον Λεμαίτρ, τον Ίψεν και η επίδρασις όλων αυτών φαίνεται κατά σειράν εις τα διηγήματά του, τα μυθιστορήματα, το δράμα και την κριτικήν του. Ηκολούθησε μ' έναν φιλονεισμόν, καινομανίαν κάποτε, ήτις κατά τα πρώτα του έτη τον έκαμε να εγκλωπωθή μόνος ίσως αυτός, και την ιδιότονον γραφήν του μακαρίτου Σκυλίτση, κάθε νέαν τάσιν και αίρεσιν, έλαβε μέρος εις όλας τας φιλολογικάς μικροεπαναστάσεις, υπήρξεν εκ των ολίγων συντακτών της *Τέχνης*, δεχθείς γενναίως μαζί μας το χρίσμα του μαλλιαρού και είναι πολύ πιθανόν, ότι θα συνεργασθή αύριον και εις τον ερυθρόν *Διόνυσον* [...]. Εις τον νέον τόμον των *Διηγημάτων* του ο κ. Ξενόπουλος προσπαθεί να αυτοχαρακτηρίσει το έργον του εις ένα πρόλογον, ο οποίος τον δεικνύει περισσότερον του δέοντος ενασχολούμενον με το έργον του, την επιτυχίαν του και τους κριτικούς του. Θα έλεγε κανείς, μόνον από τον πρόλογον, ότι πρόκειται περί συγγραφέως εργαζομένου πολύ τεχνητώς, ενσυνειδήτως και επομένως αντικαλλιτεχνικώς. Όσοι γνωρίζουν τον άνθρωπον εννοούν ότι ευτυχώς δεν πρόκειται καθ' ολοκληρίαν περί τούτου. Είναι αφέλεια και αθωότητες ανθρώπου, ο οποίος διετήρησε κάτι τι από το παιδικόν και πεισματώδες της ηλικίας, δια την οποίαν με τόσην αξιότητα διευθύνει ένα μοναδικόν περιοδικόν [...]. Το νέον και ολίγον παλαιόν βιβλίον του κ. Ξενοπούλου περιέχει ομολογουμένως μερικά εκ των καλλιτέρων διηγημάτων του συγγραφέως, διότι ο συγγραφέυς έχει τέκνα ανηκούστου ανομοιότητος. Τα διηγήματα αυτά του κ. Ξενοπούλου, εάν είναι ανάγκη να τα κατατάξει κανείς, δεν ανήκουν ούτε εις την ηθογραφίαν, ούτε εις το διήγημα χαρακτήρων. Ηθογραφίαν λέγων, δεν αντιλαμβάνομαι την ψυχράν και περιγραφικήν έκθεσιν ηθών και εθίμων, μη έχουσαν κανέν κοινόν με την τέχνην και από την οποίαν έχει συμφορηθή εκτεταμένον μέρος της νεοελληνικής διηγηματογραφίας, διεκδικούν δι αυτό και μόνον τον χαρακτήρα του εθνικού και παρασύρον εις αξιοδάκρυτον φλυαρίαν όλους τους νεήλυδας και τους πρωτοπείρους, όσοι έζησαν μίαν ημέραν ή πολλάς ημέρας εις την επαρχίαν ή το βουνόν. Ηθογραφικόν αντιλαμβάνομαι το διήγημα ή το μυθιστόρημα, του οποίου οι ήρωες αντιπροσωπεύουν το ήθος, την ζωήν και τας έξεις μεγάλων κοινωνικών ομάδων και είναι ούτως ειπείν αντιπροσωπευτικοί ήρωες. Τοιούτοι δεν είναι οι ήρωες του κ. Ξενοπούλου, κανείς τουλάχιστον από τους Πέτρους (η πλειοψηφία φέρει

το όνομα αυτό) και τα άλλα δισύλλαβα πρόσωπα των καλλιτέρων διηγημάτων. Αλλ' ούτε και κυρίως διηγήματα χαρακτήρων ημπορούν να ονομασθούν, δεν είναι δηλαδή ψυχογραφικά μονογραφία, και οι ήρωες των δεν διαγράφονται ζωηρώς έκτυποι και ιδιότυποι, εντυπωνόμενοι ζωηρώς και ανεξιτήλως εις την ψυχήν του αναγνώστου, όπως εις τα καλλίτερα και ονομαστότερα διηγήματα του είδους. Οι ήρωες και αι ηρωίδες του κ. Ξενόπουλου είναι μάλλον ωχροί και αδύνατοι, κοινοί χαρακτήρες, συγχεόμενοι με το πλήθος, εις τους οποίους συμβαίνουν πράγματα συνήθη, ατυχία, απογοητεύσεις, θλίψεις και σπαραγμοί, γεγονότα εις τα οποία υποκείμεθα όλοι, και κατά των οποίων αντιδρώσιν, ως επί το πλείστον, κατά συνήθη τρόπον. Θέλω να είπω ότι γνωριμίας εξαιρετικής δεν κάμνει κανείς εις τα *Διηγήματα* του κ. Ξενοπούλου. Το *Παράθυρόν του*, το *Χωρίς όνομα*, το *Βορεινόν παράθυρον*, το *Μίσος*, το *Θήλυ*, τα καλλίτερα της σειράς θα ήσαν μάλλον διηγήματα αναλύσεως, διηγήματα συγγενεύοντα μάλλον προς το λεγόμενον ψυχολογικόν είδος. Ο συγγραφεύς αναλύει ψυχικάς καταστάσεις, εκτυλίσσει ψυχολογικά συμπτώματα, αποσταλάζει από τας περιπετείας της ζωής μίαν ουσίαν αβράν και καλλιτεχνικήν, η οποία όχι σπανίως δίδει την συγκίνησιν και την σκέψιν και την διάθεσιν της αγνής, και αριστοκρατικής τέχνης, της τέχνης, η οποία διευθύνει κάπου την ψυχήν χωρίς να την σταματά και η οποία ανοίγει ένα δρόμον εμπρός την ψυχήν, εις τον οποίον την αφήνει να βαδίσει μόνη και ελεύθερα. Και είναι αυτός ο χαρακτήρ εις όλα τα είδη της νέας τέχνης, μιας τέχνης κυρίως υποβλητικής και υπαινικτικής, προς την οποίαν προσεγγίζει ο κ. Ξενόπουλος εις τα διηγήματά του ακριβώς εκείνα, όπου δεν κατατρίβεται εις την φορτικήν ανάλυσιν, την φροντίδα της σαφηνείας, της εξοφλήσεως των εκκρεμοτήτων και των επιθυμιών. Διότι πρέπει να ομολογήσω, ότι πολλά εκ των ολίγων αυτών διηγημάτων θα ημπορούσαν να ήσαν καλλίτερα χωρίς την φροντίδα αυτήν και υποθέτω ότι αυτά είναι και τα παλαιότερα του συγγραφέως. Τοιουτοτρόπως ο *Απόμαχος* π.χ. τελειώνει με ένα ηθικόν συμπέρασμα, το οποίον δεν ενδιαφέρει καθόλου την τέχνην, την αδιαφορούσαν δια τας σκοπιμότητας, και το οποίον ημπορούσε να συναγάγει κάθε αγαθός νοικοκύρης, εάν ήθελε [...]. Εις την *Δυστυχισμένη* η αυτή φροντίς του συγγραφέως να ειπεί και την τελευταίαν λέξιν, να εξηγήσει το παν, να θέσει το χαρτόσημον της εξοφλήσεως υπό την απόδειξιν. Εις την *Αγωνίαν*, μίαν σελίδα σπαρακτικήν, γοργήν και συνταράσσουσαν, ο συγγραφεύς με μίαν ανέλπιστον καλωσύνην και μ' ένα αδικαιολόγητον φόβον παρεξηγήσεως, σπεύδει να καθησυχάσει τους αναγνώστας του, ότι

πρόκειται περί απλού ονείρου, απογεννήματος ίσως βεβαρυμένου στομάχου, ενώ ημπορούσαν απλούστατα να πρόκειται περί οπτασίας, ψευδαισθήσεως, παραληρήματος ή και μηδενός από όλα αυτά. Οι πρόλογοι και τα επιμύθια εξακολουθούν. Το *Όνειρον* αρχίζει μ' ένα εντελώς περιπτόν πρόλογον, εξηγούντα την τηλεπάθειαν και ούτω καθεξής. Με όλ' αυτά το *Παράθυρόν του*, το *Χωρίς Όνομα*, η *Αγωνία*, το *Μίσος*, το *Θήλυ* και το *Βραχιόλι* (δεν είναι και ολίγα εις ένα τόμον 150 σελίδων), κατά σύμπτωσιν ακριβώς εκείνα εις τα οποία ο συγγραφέυς μας κάμνει την γυναικείαν ψυχολογίαν, θα έλεγα, ότι είναι τα καλλίτερα του τόμου και από τα καλά νεοελληνικά διηγήματα. Ένας λόγος να μη τα εγγίσω με τους περιπτούς λόγους της κριτικής και να τα συστήσω απλώς εις όσους δεν τα εδιάβασαν ή τα παρείδαν. Το ύφος του κ. Ξενοπούλου είναι λιτόν, εγκρατές, ειλικρινές ως επί το πλείστον και έντιμον. Κυλιεται με την μονοτονίαν ησύχου αλλά καθαρού ρυακίου. Δεν μας παρουσιάζει λάμπεις και απρόοπτα και η θερμοκρασία του ίσως δεν φθάνει τους υψηλούς βαθμούς. Εάν το ύφος είναι το κολορί, ο χρωματισμός, κάτι τι κείμενον βαθύτατα εις την ψυχήν του συγγραφέως και του ζωγράφου, συγγενές και όχι επίκτητον, και εάν η περιγραφή είναι το σχέδιον, ο χρωματισμός του συγγραφέως των *Διηγημάτων* ομοιάζει με το σχέδιον του, επίσης λιτόν και άτονον, αλλ' ακριβές και απέριπτον [...]. Το ύφος των περισσοτέρων συγγραφέων μας κατήντησεν αφόρητον, επαρχιωτικόν, νεοπλουτικόν, φορτωμένον με όλας τας στιλπνότητας και τα χρώματα, με τα οποία στολίζονται οι επαρχιώται και οι νεόπλουτοι. Το σχέδιόν των ανάλογον, χωρίς μίαν καθαράν γραμμήν, χωρίς ένα ακριβές περίγραμμα, χωρίς καμμίαν προοπτικήν. Μία συμφόρησις πραγμάτων επί του αυτού επιπέδου, κάτι τι φέρον κούρασιν, θάμβωμα και άσθμα. Ο πλούτος ηνωμένος με την λιτότητα, η δύναμις με την εγκράτειαν, η σύνθεσις εκδηλουμένη εις απλότητα, όπως συντίθεται τα χρώματα της ίριδος εις το λευκόν, είναι χάρισμα ολίγον, πολύ ολίγων ακόμη μεταξύ μας. Και προκειμένου να εκλέξει κανείς μεταξύ των δύο, π.χ. μεταξύ του κ. Ξενοπούλου και του... (η συμπλήρωσις αφήνεται ελευθέρα), η εκλογή δεν θα είναι δύσκολος. Την ιδικήν μου ψήφον τουλάχιστον την έχει ο κ. Ξενοπούλος.»

N. Επισκοπόπουλος, «Το μυθιστόρημα και το διήγημα κατά τον 19ον αιώνα», εφ. *Το Άστυ*, 08.01.1901, σσ. 1-2.

«[...] Ευχάριστον και ίσως ολίγον περίεργον είνε ότι εις την σχετικήν ατροφίαν της συγχρόνου ελληνικής φιλολογίας μόνον το διήγημα καλλιεργείται ευδοκίμως υπό πολλών και ηδυνήθη να παραγάγη έργα κάπως άρτια και υγιά, δυνάμενα ίσως να υποφέρουν χωρίς να ωχριάσουν την σύγκρισιν με καλά προϊόντα ξένων φιλολογιών [...] Πρέπει να έλθη κανείς εις τους συγχρόνους και τους εξελισσομένους ολονέν και τους παλαιόντας δια να εύρη τους πρώτους αληθώς Έλληνας διηγηματογράφους, τον Καρκαβίτσαν αληθώς, τον νευρωδέστερον ζωγράφον της ελληνικής ζωής, τον Μητσάκην επικώτερον ακόμη εις το ύφος, τον Βιζυηνόν, τον οποίον ηδύνατό τις να παρομοιάση με τους Ρώσους ψυχολόγους, τον Ψυχάρην όστις, λυρικός μυθιστοριογράφος εις τον "Γιαννίρην", διηγηματογράφος γόης εις την "Ζούλιαν", μας απεκάλυπεν υπό τας ιδέας του τας γλωσσολογικάς την τρυφερωτέραν και μάλλον θερμήν ψυχήν ποιητού, τον Εφταλιώτην αφελέστατον και υγιά διηγητήν ελληνικών ιστοριών, τον Δροσίνην διηγηματογράφον, ποιητήν, εις την "Αμαρυλλίδα" και τας "Σκηνάς του αγροτικού βίου", τον Παλαμάν, όστις έγγραψε ολίγα διηγήματα, μεταξύ των οποίων εν μικρόν αριστούργημα, τον "Θάνατον του παλληκαριού", τον Μήτσον Χατζόπουλον με τας μικράς τελείας ελληνικάς ηθογραφίας του, τον Ξενόπουλον, όστις εκαλλιέργησεν ιδιαιτέρως και μετ' επιτυχίας πολλής το ψυχολογικόν ιδίως και ηθογραφικόν διήγημα, τον Γιάννον Επαχτίτην, τον Παππαδιαμάντην και Μωραϊτίδην, διηγηματογράφους, των οποίων τα άρθρα δύνανται να παραβληθούν με τα άρτια προϊόντα της συγχρόνου ηθογραφικής αγγλικής φιλολογίας, τον Κονδυλάκην, όστις έγγραψε μεταξύ άλλων το ωραίον ηθογραφικόν διήγημα, τον "Πατούχαν" και άλλους οι οποίοι εξελίσσονται διηγηματογράφοι ή ευρίσκονται εν τω γίνεσθαι [...].»

Ανώνυμα, «Η Στέλλα του Βιολάντη», εφ. *Ακρόπολις*, έτ. Κ , αρ. 7748, 28.09.1903, σ. 1.

«Ένα ώμορφο τομίδιο με μία κόκκινη κεφαλή στο ξώφυλλο και μερικά γαλάζια άστρα απάνω και κάτω, που δεν λένε τίποτα ούτε το κεφάλι ούτε τα άστρα. Λέγει όμως πολλά το πρώτο διήγημα, το μεγαλείτερο απ' όλα, με τον πολύ τραγικό του τίτλο Έ ρ ω ς ε σ τ α υ ρ ω μ έ ν ο ς και με

μια τραγικότερη εικόνα συμβολικήν του τίτλου· αλλά τόσο ψεύτικη και τόσο αυθαίρετη. Φαντάζεσθε τον Έρωτα σταυρωμένο; Μα τότε τι διάβολο θέλει τα φτερά; Εκτός εάν ο Έρωσ είναι καρδερίνα! Ή καταντίβλάκας.

Και όμως το διήγημα το μεγαλείτερο από όλα στη σειρά είναι όχι πλέον δραματικό· είναι κάτι περισσότερο, τείνει προς το κλασικό, τουτέστι προς το τέλειο. Αυτό το τέρας του πατέρα που περιγράφει, που βασανίζει την κόρη του με μια σκληρότητα πολύ μεγαλιότερη εκείνης που είχαν οι δήμιοι του Διάκου μας όταν τον σούβλισαν και όταν τον έψησαν, καταντά να υφούται εις τύπον. Δύνασθε να τον περάσετε σ' ένα κάδρο και να τον κρεμάσετε κοντά με τους Ιάγους, με τους Οθέλλους, με τους Φιλαργύρους του Μολιέρου και τους ομοίους των.

Η καυμένη η Στέλλα πήρε μια μέρα ένα ραβασάκι από ένα γνωστό νέο της Ζακύνθου, —γιατί του Ξενοπούλου τα διηγήματα ξετυλίζουνται στο αρωματισμένο το νησί—, τον οποίον αγάπησε και εις τον οποίον έγγραφε πως τον αγαπά και πως είναι δική του. Ο νέος —εύμορφος και του συρμού, που είχε τρελλάνει όλες της Ζακυθινές, αλλά πτωχός τηλεγραφικός υπάλληλος— τη ζήτησε για γυναίκα του τη Στέλλα από τον Παναγή τον Βιολάντη, τον πατέρα της, τον έμπορο. Ο έμπορος το πήρε ότι προσβάλλεται η μεγαλειότης του· αυτός να δώσει την κόρη του —την πλουσία νοικοκυροπούλα— σ' ένα τηλεγραφετή; Ποτέ! Την άρχισε στους μπάτσους και στις κλωτσιές και την έκλεισε σε μια σοφίτα φυλακισμένη με ψωμί και νερό, τα οποία της πήγαινε ο ίδιος κάθε μέρα ερωτώντας την:

— Μετανόησες;

Αυτή, πλάσμα υπερήφανο, πιστό, σταθερό εις τον έρωτά της και πεισματάρικο, απαντούσε καθημερινώς:

— Όχι!

Έως ότου μια μέρα την ήυρε πεταμένη από καλπάζουσα φθίσι με το ραβασάκι του εραστού της σφιγμένο στο χέρι.

Ο Παναγής Βιολάντης περιωρίσθη να ειπή απέναντι του νεαρού της κόρης του μίαν λέξιν:

— Έσκασε!

Όλο όλο αυτό το διήγημα. Αλλά τι ψυχολογία του πατρικού τύπου, τι ψυχολογία του αδελφού της κόρης Νταντή, όστις και αυτός —μικρός Παναγής Βιολάντης— την έδερνε και μάλιστα την φοβέριζε ότι θα την σκίση σαν σαρδέλα και τι ψυχολογία της κόρης ήτις δεν είχε μόνον έρωτα, αλλά και πείσμα. Και όταν την μάλονε η μητέρα της και την

εσυμβούλευε να πέση στα πόδια του πατέρα της και να δεχθή να την πανδρέψουν με άλλον, αυτή ολίγο μετά το αλύπητο ξύλο που έτρωγε από τον πατέρα της —το θηρίο— θηρίο και αυτή εις το πείσμα, αλλά και εις τον έρωτα, έλεγε:

— 'Η το Χρηστάκι (τον εραστή της) ή κανένα. Εγώ είμαι η Στέλλα του Βιολάντη.

Τον πατέρα της δεν τον αποκήρυττεν, όχι! 'Ητο αίμα από το αίμα του. Πείσμα αυτός πείσμα και αυτή. «Πως θα με δειρη, πως θα με κλείση, πως θα με σκοτώση; Τι με τούτο;»

Είνε η Στέλλα του Βιολάντη.

Από τα άλλα διηγήματα μας άρεσε πολύ ο Π α ι δ α γ ω γ ό ς. Κάτι τι με ζολαδικό πινέλο γραμμένο. Μα και οι Γ έ ρ ο ι δεν πάνε παρά κάτω. Από όσα δε εδιαβάσαμε εξατμιζόμενο ένα ζακυνθινό άρωμα βουγαρινιού. Ζακυνθινής διαλέκτου δεν βάνει μέσα ούτε γι' αλάτι. Αλλ' ό,τι βάνει, το καλοβάνει. Η ζωή όμως των διηγημάτων και η ψυχή και το χρώμα και ο ανθος, όλα Ζακυνθινά. Ό,τι ο Μωραϊτίδης και ο Παπαδιαμάντης δια την Σκιάθο και ο Καρκαβίτσας για μερικά μέρη του Μωρηά, και ο Παλαμάς για το Μεσολόγγι, ο Ξενόπουλος δια την Ζάκυνθο. Τα διηγήματά του σα λευκόχρυσά μαντολάτα από το υπέρπυρο νησί. Το μεγαλείτερο προτέρημα του Ξενοπούλου νομίζομεν ότι είναι αυτό. Αν του βγάλης μια ελαφρά λοξίτσα περί αταβισμού και κληρονομικότητας, που πιθανόν να του τα κόλλησε ο Ίψεν πιθανά και όχι, πουθενά αλλού δεν εννοεί να κάμη τον μεγαλοφυή. Έτσι δεν γίνεται γελοίος, ούτε αηδής, ούτε ανυπόφορος, όπως άλλοι. Ούτε κλέβει, ούτε αντιγράφει, ούτε ποζάρει, ούτε στηρίζει την κεφαλήν του επί του λιχανού. Έτσι γράφει στίχους ο Δροσίνης, έτσι συνθέτει διηγήματα ο Ξενόπουλος. Και έτσι είναι τα διηγήματά του γλυκά χιονόχρυσά μαντολάτα.»

Προκλής Δ. Ηλιόπουλος, «Τ' αποκαλυπτήρια των λογίων μας», περ. *Ο Νουμάς*, έτ. Α , τχ. 43, 02.06.1903, σσ. 4-5· τχ. 45, 08.06.1903 σ. 4.

«[...] Η μανία της αδικαιολόγητης μ ό δ α ς φαίνεται σ' όλο το έργο του κ. Ξενόπουλου. Πάρτε τα περισσότερα διηγήματα απ' όσα έγραψε στο χρονικό διάστημα του 1892-1898. Θα δήτε ότι σ' αυτά πολύ ρόλο παίζει η γιατρική επιστήμη, γιατί στην εποχή εκείνη ήταν της μ ό δ α ς πολλοί Γάλλοι να γράφουν διηγήματα ή μυθιστορήματα γιατρικά, παίρνοντας για

υπόδειγμα τον Λέοντα Δωδέ, που έκανε την αρχή, ως που αναγκάστηκε ο Γάλλος φιλόλογος Roland de Mares να τα πει κάπου “χειρουργικά μυθιστορήματα” [...]. Μα δεν είχε μόνο η άτεχνη μίμηση κάθε τεχνοτροπίας, που κυριαρχεί σ’ όλα όσα έγραψεν ο κ. Ξενόπουλος. Είναι ακόμα και κάτι παραπάνου από τη μίμηση, δηλ. η αντιγραφή. Στα διηγήματά του και στα μυθιστορήματά του έχουν να κάνουν πολύ κ’ οι ξένοι, προ πάντων οι Γάλλοι, που τον βοήθησαν στις υπόθεσες, στις ιδέες, στις περιγραφές και σ’ ό,τι άλλο είχε ανάγκη. Δε θα περιμένει βέβαια κανένας ν’ αραδιάσω κ’ εδώ Γαλλικά και Ξενοπουλικά κομμάτια, για ν’ αποδειχτεί αυτό που λέω, γιατί κ’ εγώ κι όποιος με διαβάζει θα βραϊνόμαστε με μια τέτοια μονότονη εργασία. Κι ούτε αξίζει τον κόπο τόσης θυσίας το έργο του κ. Ξενοπούλου, αφού μάλιστα είναι και τόσο εύκολο πράμα να δει την αντιγραφή καθένας που έχει διαβάσει τους πιο γνώριμους Γάλλους μυθιστοριογράφους και διηγηματογράφους. Ποιος από κείνους, που διαβάζει τα διηγήματα του κ. Ξενοπούλου και ξέρει αρκετά και τον Αλφ. Δωδέ ή το Ρονύ ή το Μωπασάν ή τον Τεριέ κι άλλους δύο-τρεις ακόμα δε θα τους βρει ίδιους κι απaráλλαχτους μέσα σ’ αυτά; Έχουν αυτή την αδυναμία τα έργα του, να μας θυμίζουν δηλ. αμέσως τον ξένο συγγραφέα, που χρησίμεψε για να γραφεί πιο εύκολα τούτο ή εκείνο το διήγημα. Ο κ. Ξενόπουλος έγραψε και μυθιστόρημα ηθογραφικό τη *Μαργαρίτα Στέφα*. Εδώ ο Δωδέ έχει πιο τιμητική θέση, κ’ ύστερα έρχεται ο Φλωμπέρ —κύττα τη Madame Bovary— κι ακολουθάει ο Ζολά. Θέλει να φανεί νατουραλιστής ο κ. Ξενόπουλος και με το να ξέρει ότι ο Ζολά, ο μεγαλύτερος εργάτης της Σχολής αυτής, έδινε πολλή προσοχή στην πιστή απεικόνιση κάθε σκηνής παρμένης απ’ τη ζωή και καταγινότανε πάρα πολύ στην περιγραφή και του πιο ασήμαντου μέρους του σπιτιού ή του περβολιού ή του δρόμου, κάθετα κι αυτός και λέει και λέει για το δωμάτιο της Στέφας ή για τη σκάλα του σπιτιού της ή για όποιο άλλο μέρος που σε πιάνει στενοχώρια στο τέλος.»

Π. Νιρβάνας, «Διηγήματα Ξενοπούλου», περ. *Παναθήναια*, τ. Ζ , 1904, σσ. 55-57. Τώρα στο Π. Νιρβάνα, *Τα Άπαντα*, επιμέλεια Γ. Βαλέτας, τ. Δ , εκδοτικός οίκος Χρ. Γιοβάνη, Αθήνα 1968, σσ. 283-287.

«Ο κ. Γρ. Ξενόπουλος προχωρεί αισίως εις την αποκατάστασιν των σκορπισμένων τέκνων του —μίαν ευτυχίαν όχι πολύ συνηθισμένην εις

τους Έλληνας συγγραφείς— και μας δίδει ήδη, ύστερα από ένα έτος, την δευτέραν σειράν των διηγημάτων του. Εις το νέον αυτόν τόμον του αγαπητού συγγραφέως κυριαρχεί, φύσει και θέσει, ο *Έρωσ Εσταυρωμένος*, το διήγημα, το οποίον πρώτοι εγνώρισαν οι αναγνώσται των *Παναθηναίων* [...]. Ο κ. Ξενόπουλος μας παρουσιάζει έναν πατέρα-λύκον και μίαν κόρην-αμνόν, μας δίδει ένα δήμιον και ένα θύμα. Τίποτε δεν είναι αδύνατον εις τον κόσμον και είμαι υποχρεωμένος να δεχθώ την θέσιν του συγγραφέως. Ούτως ή άλλως, από το έργον του κ. Ξενοπούλου ανακύπτουν με νέαν ορμήν τα μεγάλα ερωτήματα, που απασχολούν την σύγχρονον κοινωνίαν: Έως πού τάχα και έως πότε επεκτείνεται η δεσποτική εξουσία του πατρός; Το κράτος της φθάνει τυρρανικόν μέχρι των ψυχών και των καρδιών; Έχει δικαιώματα επί της ελευθερίας του ατόμου, και το άτομον αποστερείται των δικαιωμάτων της αυθυπαρξίας, υπό την ιδιότητα του τέκνου προς τον γονέα; [...] Το μαρτύριον ενός λευκού και ακάκου αμνού μέσα εις μίαν φωλεάν λύκων, δεν ημπορεί παρά να κρύπτει μέσα του όλον τον σπαραγμόν των τραγωδιών της ζωής. Και αν από ένα έργον τέχνης, δεν είχε κανείς να ζητήσει παρά ολίγα δάκρυα εις τους οφθαλμούς και ένα σφίξιμον της καρδιάς, τίποτε δεν θα έλειπε από τον *Έρωτα Εσταυρωμένο* δια να είναι ένα τέλειον έργον. Τώρα όμως μου φαίνεται, ότι του λείπει αέρας, ότι του λείπει φως και ότι η ατμόσφαιρα μέσα εις την οποίαν κινούνται τα πρόσωπά του είναι ασφυκτική. Μία ακτίς δεν φθάνει από τον ουρανόν, μία ακτίς καλοσύνης, ελπίδος, λήθης, μεταμελείας, τύψεως μέσα εις το πυκνόν αυτό σκότος, όπου πέριξ ενός αθώου, αλλ' αφύχου θύματος, κινούνται πρόσωπα απαίσια, φύσει ή θέσει αδιάφορον, βδελυρά και θηριώδη. Τόσον, που νομίζει κανείς, ότι ο σκληρότερος από όλην την λυκοφωλεάν των Βιολάντηδων είναι ο ίδιος ο κ. Ξενόπουλος, ο οποίος ενώ είχεν όλην την δύναμιν να χύσει μίαν σταγόνα βαλσάμου, μίαν ακτίνα ελπίδος, μίαν πνοήν μετανοίας, ένα κόκκον ανθρωπισμού μέσα εις όλην αυτήν την φρίκην, δεν ηθέλησε να το πράξει. Ο Θεός εις τον ιδικόν του κόσμον ομοιάζει πολλάκις με τον κ. Ξενόπουλον, αλλά εις τόσον βαθμόν σκληρότητος δεν φθάνει ποτέ, ωρισμένως ποτέ [...]. Με όλα αυτά ο *Έρωσ Εσταυρωμένος* είναι ένα έργον με πολλήν ζωήν, τραγικότητα και παρατήρησιν και υψώνεται ως μία ποιητική διαμαρτυρία κατά των εγκλημάτων της πατρικής εξουσίας, της οποίας τόσον συχνά πέφτουν θύματα τα πτωχά εύθραυστα πλάσματα, τα οποία αγκυλώνει με το βέλος του ο μικρός, πτερωτός Θεός. Εάν ο κ. Ξενόπουλος δεν ήτο τόσον κακός και θηριώδης εις το έργον αυτό, εάν εφόνευε την ηρωίδα του με

ολιγωτέραν σκληρότητα, εάν μας έδινε ένα πατέρα με περισσότερον ανθρωπισμόν ή τουλάχιστον με ολιγώτερα... ζακυνθινά —δεν ημπορώ να φαντασθώ έναν άνθρωπον ομιλούντα ζακυνθινά, ικανόν να φθάσει εις τέτοιον βαθμόν θηριωδίας— εάν άνοιγεν επί τέλους ένα ανατολικόν παράθυρον εις το έργο του, δια να εισδύσει ολιγον φως και ολίγος αέρας, ο *Έρωτος Εσταυρωμένος* χωρίς να είναι ολιγώτερον σπαρακτικόν διήγημα, θα ήτο πολύ αληθινώτερον, ανθρωπινώτερον και ωραιότερον. Αλλά με παρέσυρε τόσον μακράν το χαϊδεμένο αυτό παιδί του κ. Ξενοπούλου, ώστε να μην ημπορώ να επιμείνω όσον θα ήθελα ακόμη εις τον νέον τόμον του συγγραφέως. Και είναι ακόμη εξ ή επτά διηγήματα εκεί μέσα, τα πλείστα ελαφραί αλλά χαριτωμένα επαρχιακαί ηθογραφίαι, με την αφέλειαν και την απλότητα του ύφους, την λεπτήν παρατήρησιν, την ελαφράν ειρωνείαν, το ειλικρινές αίσθημα και την αβράν φιλοσοφικήν πνοήν, που σφραγίζουν πάντα το έργον του κ. Ξενοπούλου. *Ο τρελλός με τους κόκκινους κρίνους, η Ευχαριστία, το Μυστικό της Βαλέραινας* διηγήματα μεστότερα, γενναιότερον συλληφθέντα, υψωνόμενα προς μίαν υψηλοτέραν αισθητικήν ατμοσφαίραν, θα άξιζαν κάποιον ιδιαίτερον λόγον [...].»

Γεώργ. Δ. Μάνεσης, «"Το μυστικό της Βαλέραινας" Δράμα Γρηγορίου Ξενοπούλου (εκ του ομώνυμου διηγήματος)», περ. *Αι Μούσαι*, έτ. 12, τ. ΙΒ , τχ. 268, Ζάκυνθος, 1η Ιουνίου 1904, σσ. 1-5.

«Το δράμα του κ. Ξενοπούλου δεν το είδα, εμελέτησα όμως —διότι το διήγημα δεν αναγιγνώσκεται απλώς και εικη, αλλά μελετάται— εμελέτησα, λέγω, το διήγημα του φίλου κ. Ξενοπούλου, από το οποίον καλώς υπολογίσας ο περίπυστος του "Έρωτος Εσταυρωμένου" συγγραφέως, εξήγαγε το ομώνυμον δράμα [...]. Ό,τι γράφω και όπως το γράφω δεν είνε άλλο ειμή μία αποτύπωσις εντυπώσεως την οποίαν δεν παρήγαγεν εις εμέ εν δράμα το οποίον δεν είδον, ούτε ήκουσα, αλλ' εν διήγημα το οποίον προ μηνών εμελέτησα, αφού είχε την καλωσύνην να μοι το στείλη ο φίλος κ. Γρηγ. Ξενόπουλος. Πολλάκις κανείς εν σειρά διηγημάτων, αίφνης εν τη προ τινος εκδοθείση Δευτέρα Σειρά των *Διηγημάτων* του κ. Ξενοπούλου, άτινα τοσούτω μάλλον ευχαρίστως μελετά, όσω ταύτα φέρουσι την σφραγίδα ενός ακουσμένου συγγραφέως, σταματά εις εν-δύο-τρία τούτων, άτινα, κατά την αντίληψιν

του πάντοτε, ενέχουσι τα πλείονα και μείζονα στοιχεία της διεγέρσεως του ενδιαφέροντος, της αφυπνίσεως των διαφόρων συναισθημάτων, όταν εν τούτοις πρωτοστατή η ψυχολογική εκείνη πάθησις η μετά τέχνης δραματικής εκτυλισσομένη, είτε η αβίαστος των συλλογισμών σειρά κατά την εξονύχισιν, και κατά την ακριβή κοινωνικής τινος σελίδος εξέτασιν. Ο παλαιμαχος της διηγηματογραφίας εργάτης κ. Γρηγ. Ξενόπουλος από τινος χρόνου μας είχε συνειθίσει εις τοιούτου είδους έργα, άτινα, τόσω ηρέμως, τόσω αβιάστως, τόσω φυσικώς κατεργάζεται και καταστρέφει, όταν πειράται να ανυψώση την ιδέαν του καλού, όταν δοκιμάζη να λύση εν ψυχολογικόν ζήτημα, όπερ λεπτός παρατηρητής και εξησηκμένος του λεπτού εργάτης δύναται να πραγματευθή μετά τέχνης και δυνάμεως. Εις απερασμένους χρόνους ότε ο τωρινός συγγραφεύς του "Εσταυρωμένου Έρωτος" μοι εφαινετο εμπνεόμενος από ξένας σελίδας ωσει εις εκείνας να ήθελε να μελετήση την υφήν, το χρώμα και την τέχνην της διηγηματογραφίας, συνέστησα εις αυτόν, και πιστεύω να ενθυμήται την φιλολογικήν αλλ' όλως φιλικήν εκείνην αγάραν, την αποχήν από υποθέσεων ξένων, από συστημάτων και έξεων και συνηθειών άλλων, φοβούμενος μήπως ο μεταγενέστερος συγγραφεύς του "Μυστικού της Βαλέραινας" εις ον διέβλεπον ταλάντου δαψίλειαν και γονιμότητα πνεύματος όχι μικράν, μεταπέση παρασυρόμενος από Έλληνας εις ξένον συγγραφέα. Τάχα ο σημερινός εργάτης του διηγήματος του "Μυστικού" του τόσω λεπτού και τόσω ευγενούς, το οποίον λακπατεί τας υλιστικάς αρχάς και θεωρίας και περιπτύσσεται την ευστάθειαν των εμφυσηθέντων ευγενών αισθημάτων, το οποίον υμνεί μίαν αναλλοίωτον σταθερότητα μεγάλης ψυχής, να συνησθάνθη την άνευ οπισθοβουλίας τινός σύστασίν μου εκείνην, και από τινος χρόνου τα θέματα των λεπτών διηγημάτων του αντλεί εκ των Ελληνικών συνηθειών και του ελληνικού καθ' όλα βίου, είτε βίος αιθουσών είνε ούτος, είτε βίος των δασών. Ούτως ή άλλως δεν ημπορώ ή να συγχαρώ τον έλληνα διηγηματογράφον όστις τα Δέκα της τελευταίως εκδοθείσης Δευτέρας Σειράς των διηγημάτων του, φέρει υποκείμενα και εκτυλισσόμενα εν η πόλει είδε το φως, εμαθήτευσεν, εμελέτησεν, ηνδρώθη, έζησεν. Αι έξεις και συνηθειαι της κοινωνίας εκείνης μεθ' ής νέος ακόμη ευφάνταστος ανεστράφη, επιδράσας επί του γονίμου εκείνου πνεύματος, όπερ ανέπτυξεν η έμφυτος φιλαναγωνσία, αφήκαν αλησμόνητα και αναξάντλητα ίχνη της παλαιάς εκείνης επιδράσεως, άτινα ενεσφηνώθησαν ούτως ειπείν επί του ζωηρού εκείνου πνεύματος υπηγόρευσαν εκάστοτε την κατεργασίαν ενός τόσω καλού όπως ο "Έρωσ Εσταυρωμένος", ενός τόσω λεπτού όπως "το Μυστικό της

Βαλέραινας". Υποθέτω ή μάλλον είμαι βέβαιος ότι ο Ξενόπουλος δεν θα επετύγχανε τόσω αν επεδίωκε να πραγματευθή υπόθεσιν ξένην ήτις πιθανώς να ήτο αρίστη, να μας ήρεσε και να τω ήρεσε, αλλά τα καθ' έκαστα ταύτης τα ποικίλλοντα την αφήγησιν, τα συνυφαίνοντα την μετάπτωσιν, να μη ερριζώθησαν εκ του περιβάλλοντος εκείνου όπερ μένει ακατάβλητον εφ' όσον το άτομον απομακρύνεται, όσω θα επετύγχανεν εις την αναπαράστασιν μιας εικόνας ήτις έμεινεν έκτοτε εγκεχαραγμένη. Παρατηρήσατε την "Λιτανείαν του Φωσκόλου", εν εκ των δέκα διηγημάτων της Δευτέρας σειράς, και ομολογήσατε ότι η εικών αυτή είνε ακριβής αποτύπωσις σκηνών μαθητικών χρόνων. Και αν επέτυχεν εις το "Μυστικό της Βαλέραινας" όπερ θεωρώ εν των λεπτοτέρων και εντεχνοτέρων διηγημάτων του, με τον αφελή εκείνον διάλογον τον πολλά μέρη υπενθυμίζοντα το φυσικόν και αφελές του τρέχοντος διαλόγου των διηγημάτων του ετέρου των διηγηματογράφων μας Ανδρ. Αβούρη, με την ψυχολογικήν εκείνην πάλην της φθοράς και της αφθαρσίας, μεταξύ εκλογής δυστυχισμένης αλλ' υπερηφάνου ζωής, διασωζούσης κατά τας τότε επικρατούσας αριστοκρατικάς εν Επτανήσω αρχάς "τιν τιμήν του σπιτιού" και ευτυχούς μέλλοντος βίου, με τον κλονισμόν εκείνον τον προς στιγμήν επερχόμενον εις τας αδυναμίας ανθρωπίνου πνεύματος, ότε ταύτα εν στιγμαίς απελπισμού και δυστυχίας αισθάνονται ανατέλλουσιν αισιωτέρας ζωής και τέλος με την επικράτησιν κατόπι τοιαύτης ψυχικής πάλης, και διακυμάνσεως, του ιδεώδους εκείνου της ευγενείας παλαιού οίκου διασώσαντος φιλανθρώπως πολλούς εκ παθήματος φοβερού και αποδώσαντος το γλυκύ και πολύτιμον φως εις απηλπισμένους οφθαλμούς, επέτυχε διότι έξεις ερριζωμένοι δια του περιβάλλοντος, υπηγόρευσαν εις τον κ. Ξενόπουλον αβιάστως και φυσικώς τας διαφόρους εκείνας του πνεύματος μεταπτώσεις τας οποίας μετά περισσής τέχνης ο κ. Ξενόπουλος εν τη κατεργασία του διηγήματος τούτου εχειρίσθη. Ίσως είνε το ψυχολογικώτερον, αλλ' εν ταυτώ και το εντεχνότερον των δέκα της συλλογής διηγημάτων, ίσως η πάλη εκείνη και ο κλονισμός θα ενέχουσιν όλα τα στοιχεία μιας δραματικής σκηνής, ίσως η επικράτησις εν τη αμφιταλαντεύσει εκείνη την οποίαν παρακατιόντες θα μάθωμεν είνε πάσα του δράματος η πλοκή, ναι, αλλά και δεν μοι φαίνεται μικρά εν τη διηγηματογραφία και εν αυτή τη δραματική τέχνη, η προσπάθεια της τέχνης δι' ης εξαιρείται το έμφυτον της ανθρωπιστικής ευγενείας, ούτως ώστε η προσπάθεια εκείνη να καταρρίπτη πάντα τα επιχειρήματα όχι του αντιφρονούντος, αλλά του εκ

συνηθείας αντιλογούντος. Κι η τέχνη αύτη εύρε τον τεχνίτην εν τη τέχνη του κ. Ξενοπούλου [...].»

Μ. Ε. Σιγούρος, «Ένα Ζακυθινό μυθιστόρημα [Κριτική της "Μαργαρίτας Στέφα" του Γρ. Ξενοπούλου].», περ. *Αι Μούσαι*, έτ. 14, τ. ΙΔ , φ. 317, εν Ζακύνθω τη 1η Ιουνίου 1906, σσ. 4, 7.

«Ένα έργον ωραίον είναι πάντοτε ευχάριστον γεγονός δια την νεοελληνικήν μας φιλολογίαν, ένα έργον όμως ζακυθινής υποθέσεως και ζακυθινού συγγραφέως, είνε το πλέον ευχάριστον γεγονός δια την ζακυθινήν μας γραμματολογίαν. Τιοιούτον ευχάριστον γεγονός είναι η έκδοσις εις βιβλίον του χαριτωμένου ζακυθινού μυθιστορήματος του φίλου μου κ. Γρηγορίου Ξενοπούλου [...]. Η *Μαργαρίτα Στέφα* αν δεν είναι το ωραιότερον είναι βεβαίως το γνωστότερον και ζακυθινώτερον έργον του κ. Ξενοπούλου [...]. Θα συστήσω μόνον εις τους ζακυθινούς να την διαβάσουν διότι θα ίδουν εις μίαν ωραίαν αναπαράστασιν την ζωήν που ζουν αυτοί και την ζωήν που έζησαν οι γονείς των. Η λεπτή περιγραφική δύναμις του Αλφόνσου Δωδέ και η νατουραλιστική αντίληψις του Ζολά, από την αντίθετον όμως μορφήν της, την ηθικήν, χαρακτηρίζει το έργον αυτό. Η περιγραφή του σχολείου της γειτονιάς [...] είναι πολύ επιτυχής. Και το φαρμακείο του Μαρκίδα είναι ζωντανεμένο εις τας σελίδας του βιβλίου. Με πόσην ακρίβεια περιγράφει τα αμέτρητα συρτάρια [...] και τες μυρωδιές των φαρμάκων [...]. Ωραία είναι η περιγραφή της πολιτικής επιδείξεως την οποίαν ακολουθεί από τον αναμινάλε του αρχοντικού του ο υιός του πολιτευομένου Τοκαδέλου. Η άλλη σκηνή της αναμονής προ του ταχυδρομείου κατά την ώραν της διανομής των επιστολών είναι, κατά την γνώμην μου, η πλέον αληθινή [...].»

Γ. Ψυχάρης, «Απολογία», περ. *Ο Νουμάς*, τχ. 181, 15.01.1906, σσ. 9-12.

«[...] Γελάς άξαφνα με το χαριτωμένο μας τον παλιό το φίλο, με το ζαχαρένιο τον Ξενόπουλό μας. Γελάς, επειδή, όσο ζαχαρένιο κι αν το ξέρουμε, ο Ξενόπουλος θυμώνει. Δε θυμώνει το μεγάλο το θυμό της

αλήθειας, το θυμό του ποιητή. Από φιλότιμο θυμώνει. Στα *Παναθήναια* (31 του Μαγίου, 1905, σ. 127, στ. 1-2) ανάφτει γιατί δεν παινέσαμε τα έργα του όπως τους άξιζε [...]. Βλέπετε την αμαρτία μου. Δεν υμνολόγησα τον *Έρωσ εσταυρωμένος*, τον άλλαξα μάλιστα και τον έκαμα *Έρωντας*, με ντ άγνωστό μου. Δεν υμνολόγησα ούτε τα δηγήματα του περίφημου δηγηματογράφου. Λέξη δεν είπα μήτε για τον *Κόκκινο Βράχο* [...] μήτε για τη *Φούρκα* [...] μήτε για τη σπαρακτική *Πνοή φθινοπώρου* [...] μήτε για ένα σωρό άλλα πολύ πιο ψυχολογημένα κι από τη *Ζωή κι αγάπη* κι από τη *Ζούλια*. Ωστόσο άδικο έχει ο Ξενόπουλος αν πιστέβει πως τονέ ζουλέβω. Το εναντίο. Ίσως ιδιαίτερη μελέτη δεν μπορώ να του κάμω καθώς το έλπιζα, επειδή τι να σας πω; Μελέτη γίνεται απάνω στο Σουρή, απάνω στον Ξενόπουλο πιο δύσκολο. Μα τον αγαπώ και πάντα μου τονέ θυμούμαι [...].»

Κ. Παλαμάς, «Γρηγόριος Ξενόπουλος», περ. *Παναθήναια*, Τώρα στον τόμο Κ. Παλαμάς, *Άπαντα*, τ. 6ος, Μπίρης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 463-470.

«Τον ξέρω από καιρό. Η γνωριμιά μας σα νερό ήσυχο, χωρίς γεύση. Συνηθισμένη, και σαν πεζή. Φίλος μου παιδικός δεν στάθηκε από κείνους που αδύνατο να τους ξεγράψη ο λογισμός σου, και μακριά σου σα σταθούν, κι αδιάφοροι αν καταντήσουν. Δε θυμάμαι να τον απάντησα σε καμιάν ώρα της ζωής μου κρίσιμη, σε καμιά τραγική στιγμή. Δε μου πρόβαλε στο γλυκοχάραγμα της νιότης της στοχαστικής, και δεν κάθησε ράθυμα μαζί μου σ' ένα λιθάρι απάνου, μες στα τρίστρατα, μ' ένα βιβλίο στο χέρι, καλώντας με να σκύψω κ' εγώ και να διαβάσω μέσα στο βιβλίο κάτι πρωτοφανέρωτο και γλυκύτατο, για να τραβήξουμε ύστερα χεροπιαστοί κατά το δρόμο που μαυρολογά στο βάθος του το ιερό Δάσος. Δε μου πρόβαλ' έτσι, καθώς μου πρόβαλε ο Καμπάς, ο ποιητής των αλησμόνητων *Στίχων*, ή ο Δροσίνης. Δεν τον είδα, καθώς είδα το Μητσάκη και το Βιζυηνό να σπαράζουμε μπροστά μου μέσα στο σιδερένιο χέρι μιάς φρενιασμένης Ερινύας που τους έσφιγγε. Δεν τον άκουσα να ξεφωνίζη ασυνείδητα, καθώς άκουσα μια μέρα κάπου ριγμένο σ' ένα κάθισμα τον Αναστάσιο Βυζάντιο, σαν από τη συνείδηση της αρρώστιας που σε λιγάκι θα τον έφερνε στον τάφο, και ξεχνώντας όλη του τη γαντοφορεμένη απτικοπρόσωπη αρθρογραφία, δεν τον άκουσα να ξεφωνίζη το στίχο του Σολωμού, "Είν' ο νους μου έρμος κόσμος που

χαλιέται". Δε μου γέννησε ποτέ την ανήσυχη μαζί και την εξαιρετική εντύπωση διαβατικού μετέωρου, σαν το πέρασμ' από την Αθήνα ενός Πολυλά, ενός Ψυχάρη. Με κανένα δράμα και με κανένα ειδύλλιο δεν πλέχτηκε η γνωριμιά μας. Νοικοκυρίστικη γνωριμιά. Όμως η νοικοκυρίστικη γνωριμιά μας πλέχτηκε, ήσυχα και διακριτικά, στο ναό. Δεν απαντηθήκαμε στην αγορά. Είταν ο καιρός της φιλολογικής *Εστίας*. Χειραφετημένη από το συντηρητικώτατο Διομήδη, πρώτα με τον Κασδόνη, κ' ύστερα με το Δροσίνη, κοίταζε δειλά και σιγά, και κάποτε και πιο τολμηρά, να γίνη όργανο μιάς διανοητικής ζωής και σημάδι μιας τέχνης που αγωνίζεται να πιστοποιήσει πως υπάρχει, από βιτρίνα που είτανε χρήσιμων ή διασκεδαστικών αντικειμένων για τις οικογένειες. Βλεπόμαστε πότε στο γραφείο της *Εστίας*, πότε στον περίπατο, πάντα σχεδόν αλλάζοντας λόγια σχετικά με τις αγάπες του νου μας, με της αγάπης μας τις φροντίδες. Αγάλια αγάλια, και χωρίς να το στοχαστώ, βρέθηκε ο Ξενόπουλος ένας από τους πιο παλιούς και από τους μετρημένους φίλους που παντού τον απαντάς, είτε τραβάς το δρόμο σου, είτε κάθεται στο σπίτι σου, είτε ιδρώνεις από τη δουλειά, είτε κυνηγάς την ιδέα, είτε μελετάς, είτε καπνίζεις είτε είσαι με τα νεύρα σου, είτε είσαι με τα παιδιά σου, είτε στην οικογενειακή σου ησυχία, είτε στα φιλολογικά σου μαλώματα, και που πάντα σου είναι καλοπρόσδεχτος, και που ποτέ δε σ' ενοχλεί και που ποτέ δε σου έρχεται να τον πνίξεις, καθώς συχνά πυκνά τυχαίνει στη ζωή μας εμάς. Μερικών η συναναστροφή σε κρατάει σ' ένα νευροσάλεμα, από τα πιο αποσκεπασμένα, ως τα πιο ξεχυτά, γίνεται κανείς, με μερικούς γνωρίμους του, κατά τα κέφια του και κατά την περίπτωση, ψάρι, ζιζηκας, αρνί, σκυλλί, γάτα. Με τον Ξενόπουλο, αρνάκι, με τους άλλους, και με τους πιο αγαπημένους μου, προσεχτικός, δειλός, μετρημένος, ξαναμμένος, κρύος. Με κείνον τίποτε απ' αυτά. Στο πλάι του, ήσυχος και ήμερος. Με κερνάει η παρουσία του κάτι σαν προμήνυμα μιας γλυκειάς νιρβάνας. Μπορεί να χαμογελώ την ώρ' αυτή, μα το χαμογελιό μου δεν έχει τίποτα το πονηρό. Ευλογημένος ο άνθρωπος που η παρουσία του βυθίζει σε κάτι τι σαν προμήνυμα μιας γλυκειάς νιρβάνας! Δεν ξεχνώ το λόγο του Σολωμού: "Δε ζη κανείς καλά παρά μόνος". Με τον Ξενόπουλο ποτέ δεν στεναχωρήθηκα, θέλω, μιλώ, θέλω, τραγουδώ, θέλω, διαβάζω, θέλω, βουβαίνομαι, θέλω, του αποκρίνομαι, θέλω, τον ρωτώ. Δεν την παραδέχομαι τη γνώμη του; τίποτε δε με στενεύει να την πολεμήσω τη γνώμη του. Μπορεί και με μασημένα λόγια να του δώσω να καταλάβη, μπορεί και να μην του δώσω καμμιάν απάντηση. Με τον Ξενόπουλο είμαι όπως είμαι μόνος μου.

Πρέπει να είναι ο άνθρωπος ή πολύ διαλεχτός ή πολύ αρμονισμένος με την ψυχή σου για να την αφήνη την ψυχή σου έτσι ελεύτερη. Για μένα είναι η πιο μεγάλη χάρη που μπορεί να μου κάμη ο άνθρωπος. Να βρίσκωμαι μαζί του και να ξεκολουθώ να είμαι μόνος μου. Ουράνιο χάρισμα [...]. Από τους διαλεχτούς, φαντάζομαι, είναι ο Ξενόπουλος, και η ψυχή του θάχη, υποθέτω, κάποια ταιριάσματα με τη δική μου. Όμως η μεγάλη αφορμή της αρμονίας αυτής που βρέθηκα από τη μοίρα διαλαλητής της, είναι, θαρρώ, όχι τόσο ο νους, μήτε η καρδιά του φίλου μου. Είναι η πατρίδα του. Ο Ξενόπουλος είναι ζακυθινός. Μέσα στην ιδιαίτερη πατρίδα μου πολλή Ζάκυθο. Για λόγους —ξέρω γω— φυσιολογικούς, εμπορικούς, ιστορικούς, γεωγραφικούς, Ζακυθινοί και Μισολογγίτες βρίσκονται σε αδιάκοπες δοσοληψίες [...]. Μιλώντας αλλού κάποτε, την είπα την εντύπωσή μου από του νησιού το πρωταγνάντεμα, δεν ξαναγουρίζω στα ειπωμένα. Άλλοι μας την παρουσίασαν την εικόνα του νησιού λυρικά και τραγουδιστά, κάτι από τη χάρη του την ολοεύωδη έκλεισε μέσα στο έργο του ο Ξενόπουλος, αλλά μας την παρουσίασε την εικόνα του σα λογογράφος πραγματιστής. Κι ανίσως δεν τον συνεπάρη το ποτάμι του Καιρού, σ' αυτό μια μέρα θα χρωστά την αξία και την αθανασία του. Ο στίχος του Κάλβου "ωραία και μόνη η Ζάκυθος με κυριεύει", που τότε χάραξε στο μέτωπο της *Μαργαρίτας Στέφα*, θάξιζε πολυσήμαντα να σκαλιστή κι απάνω στην πέτρα του Έργου του. Τίποτε δεν μπορεί πιο άξια να ξαναπή ο ποιητής παρά ό,τι κρατεί μέσα του ασφαλισμένα και αξεθύμαστα [...]. Μας άνοιξε νέους σταθμούς. Ζακυθινός όχι μόνο της κιθάρας και του τραγουδιού, ρομαντικός. Ζακυθινός της πέννας, πεζογράφος, μελετητής, πραγματιστής, δημοσιογράφος, κριτικός. Η κλίση του προς την Παιδεία κάπως θετικώτερη από των άλλων του είδους μας. Ήρθε να σπουδάση στο Πανεπιστήμιο τα φυσικομαθηματικά μ' αυτά κατάγινε αρκετό καιρό, ύστερα τον συνεπήραν τα γράμματα. Από τις πρώτες του δοκιμές παρουσιάζετ' επηρεασμένος από τη μεγάλη σύγκαιρη κίνηση του φιλολογικού πραγματισμού, που βασιλευε τότε στην Ευρώπη. Φιλοτιμιέται και του νου του να δώση και σ' εμάς να προσφέρει γερώτερη τροφή, και θυμούμαι τώρα πως κάποτε μας αναφερε τότε στα γραφόμενά του την "Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία" του Σπένσερ, πηγή που δε συνηθίζανε να παίρνουνε το λουτρό τους οι "λόγιοι νέοι" της εποχής. Μέσα στους δύο σημαντικούς κύκλους της λογογραφικής τέχνης, στην κριτική των έργων της φαντασίας και στο διήγημα, ή, αν αγαπάτε, σωστότερα, στο ρομάντσο, πιστά υπερτεεί τα γράμματα [...].

Ο Ξενόπουλος φαίνεται κατευχαριστημένος από τη δουλειά του, την ώρα που τη δουλεύει, ή την καμαρώνει καινούρια. Εδώ και κάμποσα χρόνια τον άκουσα να συσταίνει το διάβασμα της *Μητρυιάς* του με ακαδημαϊκή σοβαρότητα προς κάποιον φίλο του: “Τη διάβασες ; Πώς! δεν τη διάβασες; είνε έργο, φίλε μου!”. Δεν πιστεύω πια να παίρνη τέτοια πόζα, αν τύχη και θυμηθώ το έργο του εκείνο [...]. Εργάτης υπομονετικός και μεθοδικός, δεν τη βλέπει τη λογοτεχνική εργασία από τη μεταφυσική κι από τη ρομαντική της όψη. Κι ο ποιητής δεν είναι παρά δουλευτής, όλα τάλλα του ονόματα που τότε στολίζουν, μεταφορές ποιητικές, και ρητορικά σχήματα, πιο λίγο πιο πολύ ταιριαστά. Δουλευτής κι ο Ξενόπουλος, μα το περπάτημά του, τις πιο πολλές φορές, σα να μην πάη στερεά κι αποφασιστικά προς την ομορφιά και προς την αλήθεια. Βλέπει σωστά, μα κάπως αργεί να ιδή. Με τη μεγάλη *receptivite* που έχει ο νους του, δεν ισοζυγιάζεται η μαντεύτρα, σα να πούμε, δύναμη του νου αυτού. Προς τα όμορφα και προς τα νέα δεν προβαίνει από μιάς αρχής σε τρόπο που να τυπωθούνε στο δρόμο τα σημάδια του βαθιά κάπως και δυσκολόσβυστα. Είναι τάχα κάποιος διλετταντισμός που εύκολα βαριέται; Είναι κάποια γνώμη ανεξάρτητη που δύσκολ’ αναπαύεται; Είναι κάτι μετρημένο, συντηρητικό, προμελετημένο, κατά βάθος, μ’ όλον τον ενθουσιασμό απάνου απάνου προς τα πρωτόφαντα και προς τα επαναστατικά, που τον κάνει να περνά από *Εστίες* κι από *Τέχνες*, από *Νουμάδες* κι από *Παναθήναια*, κι από περιοδικά κι από εφημερίδες κι από ημερολόγια, και με κηρυγμένους δημοτικιστές και μ’ εκλεχτικούς αναρχικούς και με καθαρευουσιάνους αλύγιστους και με κείνους που τ’ ανακατώνουν όλα, κι από τάπιες ανταρτών κι από σπίτια νοικοκυριστικά, χωρίς να πολυσκοτίζεται, και φροντίζοντας μόνο προσεχτικά πώς να μη καθήση πουθενά και σκονίση τα φορέματά του; Αυτό μπορεί να είναι και προς έπαινό του. Όποια κι αν είναι η αφορμή, είτε καθαρή εσωτερική, είτε εξωτερικώτερη, του φαινομένου, εγώ νομίζω πως του έλειψε σε κάποιες στρατιωτικές πορείες που έλαβε μέρος, κάποιο πάτημα κανονικό κι αποφασιστικό. Βλέπω κάποτε πως ο κριτικός κοιτάζει θαμπά κάποια πράγματα εκεί που καθαρώτερα τ’ αντικρύζω, μιλεί με σεβασμό για κάποιους που μου φαίνεται αστειό τώρα να τους σέβεται κανείς, πρόχειρα, γι αντικείμενα που θάθελαν προσεχτικώτερο κοίταμα. Όπως άλλοτε πάλι αισθάνομαι πως βρίσκεται στο φως εκεί που ακόμα εγώ περιμένω μέσα σε βραδινά θάμνη. Μα έρχεται ο ποιητής λογογράφος με κάποια έργα του και με συνεπαίρνει. Ανάμεσα σε ξεχειλιστή αράδα διηγημάτων, —που βέβαια πολλά απ’ αυτά τώρα δεν του σημειώνουν

τίποτ' εξαιρετικό στο ενεργητικό του, μα που έπρεπε να περάση απ' αυτά για να φτάση εκεί που έφτασε, —έχουμε σελίδες σαν τη *Ζωή και το θάνατο της Αργυρούλας*, σαν την *Ευχαριστία*, σαν τον *Παιδαγωγό*, σαν τη *Φούρκα*, σαν τον *Τρελλό με τους κόκκινους κρίνους*. Και τέλος έχουμε την αξιοστεφάνωτη ζακυθινή τριλογία, το με θρησκευτική φροντίδα γραμμένο τριμόρφι της *Μαργαρίτας Στέφα*, του *Εσταυρωμένου Έρωτα*, του *Κόκκινου Βράχου*. Το πρώτο με τα σταχτερά και κάπως σκοτωμένα χρώματα, και με το καθαρό σχέδιο του πραγματισμού. Το δεύτερο με τα γαλάζια σε χρυσό βάθος χρώματα κάποιας έμπνευσης βυζαντινοχριστιανικής, το τρίτο, ο θρίαμβος του κόκκινου, παντού χυμένου, με την ποίηση μιας φυσιολατρίας ειδωλολατρικής. Τρία όμοια μαζί και αλλοιώτικα έργα, και τα τρία σημαντικά της ίδιας φαντασίας, που ενώ κυριεύεται, διαφορετικά κάθε φορά —μα με τέχνη την κάθε φορά και με γλώσσα πιο λαγαριασμένη,— από τα ρέματα των ιδεών, που μακρυάθε μας έρχονται και κάνουνε σταθμό κι εδώ πέρα, δείχνουν πως ωρίμασε η φαντασία αυτή και πως ξέρει να τα χωνεύη μέσα στο είναι της και μέσα στα δικά μας όσα δέχεται. Άλλοι για δύναμή τους οδηγήτρα που καθεαυτό τους κυριεύει, ανάμεσα σε άλλα τους δευτερεύοντα γνωρίσματα ή επιρροές, έχουν την ιδέα, άλλοι την παρατήρηση, άλλοι την ψυχολογική ανάλυση, άλλοι ζωγραφίζουν τη ήθη, άλλοι ζωντανεύουν το χαρακτήρα, άλλος έχει την ειρωνεία, άλλος τη σάτυρα, άλλος την άρνηση, άλλος τον ενθουσιασμό. Σε κάνουν να σκέπτεσαι, σε ανυψώνουνε σε κόσμους ξεχωριστούς, σε μαγεύουν, σε χαροποιούνε, σε μελαγχολούν, σε δυναμώνουν, σε ξενευριάζουν. Ο Ξενόπουλος έχει το πάθος, σε φέρνει και κλαις. Οι τρεις του ζακυθογέννητες ηρωίδες, (Μαργαρίτα Στέφα, Στέλλα Βιολάντη, Φωτεινή Σάντρη), θα μπορούσανε να ξαναπαρασταθούν αξιότερα, όχι από ζωγράφο σε πίνακα, αλλ' από κανένα καινούριο Σκόπα, το μαρμαρογλύφο του πάθους. Είναι πλαστικά δημιουργήματα και δραματικά.»

Ανώνυμα, περ. *Παναθήναια*, έτ. 'Η , τ. Γ'Ε , 15.01.1908, σσ. 218-219, στήλη «Τα βιβλία».

«Ένα βιβλίο του Ξενοπούλου —με όλην την απόκρουσιν, που γεννά η γνωστή μέγαιρα την οποίαν επιμένει να καθίζη εις το εξώφυλλον του— είνε πάντα ένα βιβλίο ελκυστικόν. Ο αγαπητός συγγραφεύς παραμένει πάντα ένας *αγύρτης* της διηγήσεως και του ύφους, εις την καλήν

σημασίαν, που ο ίδιος απέδωκεν εις το επίθετον. Έτσι η νέα σειρά των διηγημάτων του, έχουσα επί κεφαλής την *Αναθρεφτήν*, ένα από τα καλύτερα νεοελληνικά διηγήματα, αξίζει όλην μας την προσοχήν.

Δια τον Ξενόπουλον, ένας από τους ανθρώπους των γραμμάτων, που ολιγώτερον τον θαυμάζει —αυτοί οι άνθρωποι των γραμμάτων είνε τόσον άνισα δύστροποι— του έκαμε τον καλύτερον έπαινον: “Όπωσδήποτε ο Ξενόπουλος πάντοτε διαβάζεται ευχαρίστως”. Δεν ηξεύρω, ένας διηγηματογράφος, όταν δεν είνε Δοστογιέφσκης, αν εμπορή να επιθυμήση καλύτερον πράγμα. Και είνε βέβαιον ότι ο Ξενόπουλος διαβάεται ευχαρίστως. Τουλάχιστον εις το τέλος ενός διηγήματός του, σπανιώτατα θα ευρεθή κανείς εις την δυσάρεστον θέσιν ν’ αγανακτήση. Διότι ο Ξενόπουλος δίδει πάντα ό,τι έχει. Δεν προσπαθεί να δώση περισσότερα. Δυστυχώς εις την τέχνην μας, πλειότερον από κάθε άλλην, οι περισσότεροι άνθρωποι προσπαθούν. Και δεν υπάρχει πράγμα ασχημότερον από την προδιδομένην προσπάθειαν. Διότι συμβαίνει συχνά, ενώ προσπαθεί κανείς δια την απλότητα, να φθάνη μόνον το ανούσιον, κ’ ενώ προσπαθεί ν’ αποσπάση το μυστικόν της Σφιγγός να κάμνη τον γρίφον σκοτεινότερον και κυρίως ασχημότερον. Αλλά την προσπάθειαν αυτήν κανένας μας δεν την διέφυγεν, ούτε ο κ. Ξενόπουλος, εις τον καιρόν του ευτυχής δε όποιος την απετίναξεν διότι μέγα βάρος απετίναξεν από τον εαυτόν του και τους άλλους, αφού είνε μοιραίον, ο προσπαθών να νομίζη πάντοτε ότι επιτυγχάνει την προσπάθειάν του —πράγμα επικίνδυνον δια τον ίδιον κ’ ενοχλητικόν δια τον κόσμον.

Αλλ’ ας επανέλθωμεν εις τα πνευματικά μας πρόβατα (sic) και εις τον κ. Ξενόπουλον. Είμαι πολύ ευτυχής ότι την φοράν αυτήν, όσον αφορά την *Αναθρεφτήν* η εκτίμησίς μου είνε καθ’ ολοκληρίαν σύμφωνη με την στοργήν του συγγραφέως. Το διήγημα αυτό, το οποίον αποτελεί σχεδόν όλον του το νέον βιβλίον, είνε το καλύτερόν του. Είνε και αυτό, όπως όλα σχεδόν τα διηγήματα του συγγραφέως, ένα διήγημα ψυχολογικόν, ένα διήγημα αναλύσεως. Εις τα καλά διηγήματα του Ξενοπούλου, όσον και αν φαίνωνται ηθογραφίαι, οι ήρωές των, περισσότερον από αντιπροσωπευτικοί τύποι, είνε τύποι ατομικοί. Ο σιόρ-Αντωνάκης, ο πραγματικός ήρωας της *Αναθρεφτής*, όσον και αν νομίζωμεν ότι απαντώνμεν συχνά παραλλαγάς του εις την ζωήν, είνε ένας τύπος σπάνιος. Το ότι τους σπανίους αυτούς τύπους, τους φανταζόμεθα περισσότερους, οφείλεται εις την έντασιν της εντυπώσεως, που μας κάμνουν οι ολίγοι που έτυχε να συναντήσωμεν. Δι αυτό ίσως είνε και

ολίγον υπερβολικός. Τούτο δεν είνε σφάλμα του τεχνίτου. Είπε πολύ ορθά ο Βαρρές, ότι ποτέ ο καλλιτέχνης δεν πρέπει να φοβήται το υπερβολικόν δυνάμωμα εις παρομοίας περιστάσεις. Και ο σιορ-Αντωνάκης, όπως παρουσιάζεται, είνε ένα από τα δυνατότερα πρόσωπα της ανδρικής πινακοθήκης του κ. Ξενοπούλου. Οι αναγνώσται των “Παναθηναίων” γνωρίζουν πολύ καλά την *Αναθρεφτήν*, ώστε να μη χάνωμαι εδώ εις αναλύσεις του έργου. Ο άνθρωπος αυτός “με τ’ αγριωπά μάτια και το πικρόλογον στόμα”, είνε από τας σπάνιας μεταμφιεσμένας αγαθάς ψυχάς, τας οποίας εκτιμά κανένας εις την στενωτάτην προσέγγισιν. Ο άνθρωπος αυτός ο αιωνίως αρνούμενος την καλοσύνην και ο αιωνίως πλειοδοτών εις αυτήν, ο αιωνίως μεμψιμοιρών δια τ’ αγαθά σχέδια της γυναίκας του και ο αιωνίως εφαρμόζων αυτά εις την μεγαλύτεραν κλίμακα, ο μεγαλύτερος πεσσιμιστής εις τας ιδέας του δια τον κόσμον και την κοινωνίαν και ο μεγαλύτερος οπτιμιστής εις την ζωήν του, ο δύστροπος χωρίς να είνε δύστροπος, ο κακός χωρίς να είνε κακός, ο φιλάργυρος χωρίς να είνε φιλάργυρος, δημιουργεί γύρω του μίαν φωτεινήν ατμοσφαίραν καλοσύνης, εις την οποίαν εξελίσσεται μία συμπαθητική ιστορία, από τας κοινάς, αλλά όχι ολιγώτερον συμπαθητικάς, ιστορίας της ζωής. Και νομίζει κανείς ότι η αντιλογία του αγαθού αυτού ανθρώπου εδημιουργήθη από μίαν ανάγκην της ίδιας του ψυχής, δια να εξάρη περισσότερον, ως σκοτεινόν *φόντο*, την ωραιότητά της. Η ζωή του έτσι περνά εις μίαν σειράν πράξεων συμπαθητικού αλτρουϊσμού. Αποκατασταίνει μίαν πτωχήν κόρην, αποκατασταίνει την κόρην της και βαπτιστικήν του, αποκατασταίνει τον μέθυσον και ελεεινόν πατέρα της εις την σοφίταν του, αποκατασταίνει επί τέλους ακόμη μίαν φοράν την γυναίκα αυτήν, εγκαταλειπομένην από τον άθλιόν της άνδρα, περιμαζεύων αυτήν πάλιν εις το σπίτι του, που έγινε προ πολλού πατρικόν της σπίτι και ήτον έτοιμος να την αποκαταστήση ακόμη μίαν φοράν, αν ο θάνατος δεν του έκλεινε τ’ αγριωπά μάτια και το πικρόλογον στόμα. Αιωνίως αποκατασταίνει την ανθρωπίνην αθλιότητα [...]. Κ’ έτσι τελειώνει η απλή αυτή και κοινή ιστορία, τόσοσ συμπαθητική όμως και τόσοσ αλησμόνητη, δι’ όσους την ήκουσαν μίαν φοράν.

Ο αγαπητός συγγραφεύς εις τον ίδιον τόμον, μας δίδει ακόμη και μερικά του άλλα γνωστά διηγήματα. Το *Οχτρός Αθανάσιμος*, το εκτενέστερον από τα άλλα, είνε ωραία και δυναταί σελίδες λαϊκού ιπποτισμού. Όλα εν γένει τα διηγήματα του τόμου τα χαρακτηρίζουν αι ιδιότητες που ανέφερα εις την αρχήν του άρθρου αυτού, αλλού περισσότερον, αλλού ολιγώτερον. Αλλ’ ο Ξενόπουλος διηγείται πάντοτε

απλά και καλά και διαβάζεται πάντοτε ευχαρίστως. Θα είχα μόνον να του παρατηρήσω κάποιαν κάποτε παρεξήγησιν της τέχνης, εις την οποίαν όλοι μας υπεπέσαμεν και υποπίπτομεν. Είνε μερικά θέματα, που δεν ευρίσκει κανένας τον λόγον που έχουν, δια να γίνουν διηγήματα, ποιήματα ή ο,τιδήποτε έργον τέχνης. Θ' αναφέρω το *Μαρμαράδικο*. Το ότι ένας άνθρωπος δεν εμπορεί να υποφέρει ένα κρότον και ύστερα τον συνειθίζει τόσο, ώστε να του είνε απαραίτητος, είνε ένα ψυχολογικόν φαινόμενον κοινόν και στοιχειώδες, που δεν βλέπω ποίον δικαίωμα έχει ν' απασχολήση ένα καλλιτέχνην. Το ότι έχει την ευκολίαν να το διηγηθή καλά δεν είνε αποχρών λόγος. Όταν μάλιστα ο ίδιος εμπορεί να διηγήται ιστορίας όπως την ιστορίαν της *Αναθρεφτής*.»

I. Ζερβός Αρέτας, «Κριτική—Ο Κακός Δρόμος», περ. *Παναθήναια*, έτ. Θ , 15-31 Ιουλίου 1909, σσ. 204-208.

«Αγαπητέ μου,

Διαβάζοντας τώρα ύστερα στα *Παναθήναια* το διήγημά σου *Ο Κακός δρόμος*, αισθάνθηκα περισσότερο παρ' άλλοτε την μεγάλη καλλιτεχνική απόστασι, που χωρίζει τα νεώτερα έργα σου από τα πλέον παλαιά. Όλα καλογραμμένα, με την σφραγίδα της ορθής σκέψεως (bon sens) και με καλαισθητη πάντοτε τη φόρμα, δείχνουν τα παλαιότερα διηγήματά σου ένα λογογράφον αξιοσημείωτον, ένα παρατηρητήν ευσυνειδητον, έναν άνθρωπο προωδευμένον από κληρονομικότητα και φωτισμένον από μόρφωσιν. Και διαβάζονται πάντοτε μ' ευχαρίστησι, δίνοντας κάποτε την συγκίνησιν της τέχνης, όπως το "Χωρίς όνομα" κι ακόμα η "Επαρχιακή φιλανθρωπία" και "Η φούρκα" και "Ο τρελλός με τους κόκκινους κρίνους" και όπως, περισσότερον ακόμα δυνατή εις την περιγραφικότητα και αληθινή εις την ψυχολογίαν της, η *Μαργαρίτα Στέφα*. Αποτελούν παραγωγήν φιλολογικήν, όχι όμως και καλλιτεχνικήν δημιουργίαν. Η πρωτοτυπία τους —σχετική και δια τα Ελληνικά γράμματα— δεν φθάνει έως εις το ύψος εκείνο, που η παρατήρησις δίνει την ζωντανήν ανάμνησι της φύσεως και η σκέψις την αληθινήν εντύπωσι της ζωής. Η εξέλιξις όμως του ταλάντου σου, ευτυχώς δια τα Ελληνικά γράμματα, δεν εσταμάτησεν έως εκεί. Απ' εναντίας δυναμωμένη από έμφυτον παρατηρητικότητα των ψυχικών πραγμάτων καθώς και από την πείραν της ζωής —που η πίκρα της χρησιμεύει εις τους δημιουργικούς

ανθρώπους να κεντά την φαντασία τους και να γενικεύη την κρίσιν,— έφθασεν η εξέλιξις σου έως εις την αληθινήν τέχνην. Κ' έτσι μας έδωκες τον *Κόκκινο Βράχο*, έργον δυνατής περιγραφικότητας σαν μυθιστόρημα, και τον *Έρωτα Εσταυρωμένον*, διήγημα που έχει αληθινά εμπνευσμένην και υψηλήν περιγραφήν του ψυχικού πάθους, και κάτι καλύτερον ακόμη, την *Αναθρεφτή* που συνδυάζει αρμονικά το δυνατό ζωγράφισμα ενός γενικού χαρακτήρος με λιτήν περιγραφήν επεισοδίων και πραγμάτων, παρμένων αριστοτεχνικά μέσ' από την αλήθειαν της ζωής. Μία τέτοια δική σου περιγραφή του μεθύσου, που η ψυχική σου υπόστασις αργοπνίγεται μέσα στο βούρκο, φθάνει σε δυνατό ρεαλιστικό λυρισμό, που μόνον σε μεγάλους τεχνίτας μπορεί κανείς κάποτε να τον βρίσκη [...]. Δεν θέλω στο φιλικό αυτό γράμμα μου να ντυθώ την αυθεντία κριτικού, γιατί —το ξέρεις εσύ— δεν μας ταιριάζουν οι θεατριμοί, ούτε θέλω, δίκαιον φανερώνοντας έπαινον, να παρασυρθώ σε ανάλυσι των δύο αληθινών αυτών έργων τέχνης, γιατί δεν ήταν ο σκοπός μου να κάμω έστω και απλήν ερασιτεχνικήν επισκόπησι του συγγραφικού σου έργου. Για τον *Κακό δρόμο* ήθελα μόνο να σου γράψω και κινούμενος από διάθεσιν αντιδιαστολής των άλλων διηγημάτων σου προς αυτόν, έφθασα να ρίξω μια ματιά στα τόσο γνώριμά μου: τον *Έρωτα Εσταυρωμένο* και την *Αναθρεφτή*, που είνε με την ίδια δύναμι δημιουργημένα έργα, όχι όμως και στο αυτό φιλοσοφικής γνώμης ύψος, εις το οποίον βρίσκεται ο *Κακός δρόμος*[...]. Ο θρίαμβος της ευμορφιάς ο μόνος αληθινός εις τη ζωή των ανθρώπων, τύραννος κάθε ατομικότητος και δημιουργός των συνόλων, δεν βρίσκεται εις τον *Κακό δρόμο* ζωγραφισμένος με υστερική προσπάθεια αντιθέσεως του αγαθού και του πονηρού, ούτε με απαισιοδοξία ηθικολόγου, ούτε με μεθύσι πραγματικισμού, αλλά με τη λιτότητα της αληθινής τέχνης, που ξεχωρίζει μέσα στον κυκεώνα της ζωής τα πλέον γενικά και τα πλέον θεμελιώδη, παρουσιάζοντας εις ένα σύνολον φυσικόν και αρμονικόν, καθρέφτισμα —δια να γράψω παραστατικώτερα— καθρέφτισμα της μορφής και της ψυχής των πραγμάτων [...] ξετυλίγονται όλα γοργά και αβίαστα, κατορθώνοντας μάλιστα να δίνουν μιαν ηθογραφία (έτσι πρέπει να την λέμε;) πιστή κ' εξακριβωμένη της σημερινής κοινωνικής ζωής εις την κάτω τάξι και όχι μόνο ζωής επαρχιακής, όπως αλλόκοτα θέλεις να φανερώσης με τον γενικόν τίτλον «επαρχιακά διηγήματα», σαν να ήταν ο *Κακός δρόμος* στην έμπνευσι και στην πλοκή του κάτι που μπορεί να συμβαίνει ιδιαιτέρως εις τη Ζάκυνθο και δεν μπορεί να συμβαίνει, δυνατώτερα μάλιστα, εις τας Αθήνας ή στη Νεάπολι ή στη Βιέννη και κάθε αλλού. Η

φωτοσκίασις, που ανέφερα παραπάνω για τη Στέλλα και τον Παναγή Βιολάντη, βρίσκεται τεχνικώτατα και μάλιστα με κάποιαν ελληνική λιτότητα εις τον *Κακό δρόμο* χωρίς το τέχνασμα των εμμέσων περιγραφών, που είνε χαρακτηριστικόν ελάττωμα της νεωτέρας τέχνης [...]. Απλότης περιγραφής και καθαρότης σκέψεως αφεγάδιαστες [...]. Άθελα, όταν εδιάβαζα την περικοπήν αυτήν, την εσύγκρινα με τη δυνατή περιγραφή του Ζολά, με την οποίαν αρχίζει το μυθιστόρημά του *Η Γη* και βρήκα πως εκείνη ζωγραφίζοντας την απόλαυσι στα ζώα, έχει τους δυνατούς ήχους του σφυρίγματος των μηχανών και η δική σου τις μαλακές αρμονίες του κελαρύσματος των πηγών, ήμερη και χαρωπή σαν την ελληνική φύσι [...]. Μια τέτοια ημερότητα ελληνικὴν ἔχουν κι ὅλα τ' ἄλλα επεισόδια καθὼς και οἱ σκέψεις του *Κακού δρόμου* και μάλιστα κάποτε μια σατυρικὴν ευθυμία, που θυμίζει τις κωμικὲς μορφές των αρχαίων πηλίνων ειδωλίων [...] γιατί, χωρίς υπερβολή, κάθε περιγραφή και καθ' επεισόδιο ἔς αὐτό σου το διήγημα εἶναι με καλλιτεχνικὴν αρτιότητα γραμμένο [...]. Τέλος βαθυστόχαστο, σαν παραμυθίου ελληνικοῦ και σαν τραγωδίας, τέλος που εἶναι σαν ἐξηγητῆς της κοινωνικῆς τάξεως [...].»

Η ἔδρα 15, «Η Φ. Σάντρη και οἱ επικριταί της», περ. *Αἱ Μούσαι* (Ζακύνθου), τ. ΙΖ, τχ. 381, 01.02.1909, σσ. 3-5.

«Εἶδαμε και στη Ζάκυνθο τη Ζακυνθινὴ Φωτεινὴ Σάντρη, κατὰ της υποθέσεως της οποίας εἶχαμε διαβάσει αρτίως τόσα εις Αθηναϊκὰ φύλλα, ὥστε ἰδόντες και τον συγγραφέα της σχεδὸν ἀπολογούμενον, την εφανταζόμεθα, τίποτε ολιγώτερον ἢ ως επικίνδυνον δια την κ. δημοσίαν ἀσφάλειαν. Πολύ ἐπομένως ξιπασθήκαμε, μη ευρόντες αὐτήν οὔτε ἀπαισίαν, ως μας την παρέστησαν οἱ κατήγοροί της, ἀλλ' οὔτε ἀξίαν της οἰονεὶ ἀποκηρύξεώς της ὑπὸ του πατρός της, ἰσχυρισθέντος μόνον ἀσθενῶς ὅτι ο τραγικός ἀκριβῶς της ηρωίδος του θάνατος τον ἐξαγνίζει κάπως.

Οἱ επικρίναντες πράγματι το ἔργον, ἐστηρίχθησαν ἀποκλειστικῶς εις μίαν θ ε τ ἠ ν ἀπαγόρευσιν, λησμονούντες παραδόξως ὅτι δεν εἶναι δυνατόν να θεωρηθῆ ως ἀλήθεια ἀναμφισβήτητος ἀρχή, ἦν 300.000.000 των μάλλον προηγμένων λαῶν της γης δεν παραδέχονται ως τοιαύτην· ὅτι Βασιλεῖς και Πρίγκιπες και ορθόδοξοι ἐτι σχεδὸν κατὰ κανόνα

ενούνται μεταξύ των· ότι οι γένει, πλούτω, πραγματική αξία ή ηλιθιότητα των άλλων θεωρούμενοι αριστοκράται, εν μεγάλη κλίμακι τους μιμούνται· ότι και παρ' ημίν έτι, η απαγόρευσις αύτη δεν ισχύει ή μόνον δια την μεγάλην των αστών μάζαν, ενώ προκειμένου περί ζαμπλούτων, Φαναριωτών, Χίων και λοιπών κατά προτίμησιν ενουμένων προς εξαδέλφους των, εκκλησία τε και Πολιτεία προθύμως και κατά σύστημα κλείνουν τα μάτια· ότι ακόμη το σκάνδαλον της μεροληψίας καταντά έτι μεγαλύτερον, όταν σκεφθή τις ότι εις τας τελευταίας αυτάς ενώσεις, δεν υπάρχει καν ως επί το πολύ, η δικαιολογία —αν υπάρχη εδώ ανάγκη ταύτης— του σφοδρού μεταξύ των πρωταγωνιστών του κρινομένου έργου πάθους· ότι επί τέλους οι κατ' αυτής εξανιστάμενοι ηθικολόγοι προσποιούνται περισσότερων των άλλων πως δεν παίρνουν ούτε είδησι εις τοιαύτας περιπτώσεις. Τουλάχιστον, δεν είδαμε κανένα εκ τούτων, των κατά πεποίθησιν θεωρούντων τούτο ανόσιον, να εξεγερθή εν κ α ι ρ ώ κατά τινος των εντιμοτάτων άλλως τούτων οικογενειών.

Η παράδοσις λοιπόν γουρλώνει τα μάτια μ ό ν ο ν, αν α σ τ ό ς τ ι ς π ε ρ ι έ λ θ η κ α τ' ε ξ α ί ρ ε σ ι ν ε ι ς ό μ ο ι α ν α ν ά γ κ η ν. Τότε αλήθεια καταλαμβάνονται όλοι εκ λύσεως και παρεμβάλλουν άνευ δικαιώματος την κεφαλήν των με το εκ μακράς έξεως πλαστογραφηθέν περιεχόμενον της, μεταξύ δύο αγαπηθέντων και της ευτυχίας των, προς αυτορεκλαμαρισμόν εις βάρος των δια το αυτόματον και ανεξαρτήτως της θελήσεως επιβαλλόμενον εις τον άνθρωπον αίσθημα ειλικρινώς όπως λέγει και αυτός ο Λούθηρος εκπλησόμενοι, «πώς ο ήλιος φωτίζει, πώς η φωτιά καίει και πώς το χιόνι παγώνει», και εκεί όπου αυτοί δεν εγκρίνουν.

Οι κατά τόπους και εποχάς ηθικολόγοι, υπεραμυνόμενοι μιας παραδόσεως εχούσης αξιώσεις αληθείας, ήτις εν τοσούτω πέραν των συνόρων δεν είναι αλήθεια, και ήτις τίποτε το παράδοξον να κηρυχθή και εδώ πλάνη ή ν' αντικατασταθή δι άλλης χειρόνος, ίσως, παραγνωρίζοντες ότι κρίσις με διπλά, —αναλόγως των κρινομένων— σταθμά, ούτε λογική είναι ούτε δικαία, λησμονούν ακόμη και ότι το οιονδήποτε και οπωσδήποτε τεθέν, δεν θα πη ότι είναι και καλώς τεθειμένον α π λ ώ ς κ α ι μ ό ν ο ν δ ι ό τ ι ε τ έ θ η ά π α ξ.

Αν δε μάλιστα ελάμβανον υπ' όψιν και το σπανιώτατον δια την παρ' ημίν μεγάλην μάζαν ομοίας περιπτώσεως, και το ότι δια ν' αποφασίση κανείς ν' ανταπεξέλθη κατά προλήψεως ολοκλήρου κόσμου και να δεχθή τα σκώμματα, τας ύβρεις και τας αράς των δεμένων πιστάγγωνα εις τοπικήν και καιρικήν παράδοσιν, ους η ευτυχία του ούτε καν εγγίζει,

πρόδηλον ότι ωθείται από δύναμιν πολλῶ υπερτέραν και ακαταγώνιστον, καθ' ης δεν του είναι ανθρωπίνως δυνατόν να παλαίση, θα κατενόουν ότι αντί αυστηρότητος τοις επεβάλλετο επιεικής μάλλον κρίσις. Αφίνω το ότι —και αν έτι οι επικρίνοντες είχαν απόλυτον δίκαιο— μυριάκις εντιμότεροι είναι οι προκρίνοντες επισημοποίησιν του συνδέσμου των, των δια του ψεύδους και της απάτης διαιωνιζομένων εν τω σκότει σχέσιν παλλακείας με προσωπίδα κοινωνικής ασπιλότητος, το ο πο ί ο ν α κ ρ ι β ώ σ και αι αρχαί λαμβάνουσαι υπόψιν προβαίνουεν εις τας συγκαταβάσεις ων εμνήσθημεν. Χωρισμός άλλως βίαιος εν περιπτώσει πάθους, οίον το της Φωτεινής Σάντρη —βία εδώ θεωρηθήτω και ο τρόμος της αναλήγτως και σκαιάς αμειλίκτου κοινής κατακρίσεως χάριν απλούστατα της ακρίτου και αδίκου εμμονής τινων εις το «έτσι το βρήκαμε», μόνον— όχι μόνον δίκαιος δεν είναι αλλ' ούτε καν ηθικός [...].

Οι ηθικολόγοι του εκάστοτε συρμού τόπου τινός θα ημνηστεύοντο δια τας καταστροφάσ ας προκαλούν, αν ηδύναντο να συμμορφώσουν την ανθρωπίνην καρδίαν προς τα επιτάγματα της εκασταχού παραδόσεως. Δυστυχώς όμως αυτή (η ανθρωπίνη καρδιά) εις υπερτέραν δύναμιν και δικαίωμα αναγκαστικώς υπείκουσα, νομοθετεί δι' εαυτήν ιδιάρέσκως και αυταρχικώτατα και το δικαίωμά της τούτο ουδ' επ' ελάχιστον είναι δυνατόν να τροποποιηθή, και αν έτι η γνώμη των διαμαρτυρομένων ήτο η λογικώτερα, αφού έρωσ θα η άρνησις αυτού ίσα ίσα του λογικού και η π ρ ο π ά ν τ ω ν μ ά λ ι σ τ α τ ο υ λ ο γ ι κ ο ύ. Νοθείας κοινωνικάς εξ ανάγκης και βίας... μάλιστα. Γιατί η καρδιά και αν έτι αναγκαζομένη βία υποκύπη δ η μ ο σ ί α εις τα άπαξ τεθέντα συγκρουόμενα προς αυτήν την φυσικήν της επιλογήν, θ' αφηνιάση όμως εν τω κρυπτώ κατά του ψεύδους εις ο την εξαναγκάζουν [...]. Και τούτο, θα συμβαίνη απαρεγλίτως, —ότι και αν μηχανευθούν—, εφόσον ο άνθρωπος είναι άνθρωπος, εφ' όσον θετά θεσπίσματα κηρύττουν πόλεμον αμειλίκτον εξοντώσεως κατ' αυτών των όρων της αισθηματικής φύσεώς του [...]. Ο φίλος μας κ. Ξενόπουλος επομένως, θα ήτο νομιζομεν συνεπέστερος προς όσα μεταξύ του έργου του και της στοργής μεθ' ης περιβάλλει την ηρωίδα του θέλει να' η, αν απήντα εις τους επικριτές του· —"Μπορείτε, Κύριοι, ν' αρνηθήτε ότι η αφορμή που εξωθεί στους Κοκκίνους βράχους, είναι κάτι ψυχολογικόν, απολέμητον, υ π α ρ κ τ ό ν, και διαρκώς επαναλαμβανόμενον γύρω σας χωρίς τίποτα να ισχύη να το μηδενίση; [...] Γι αυτό λοιπόν με κατακρίνετε, έχοντες την αξίωσιν να συμμορφούται και αυτή η φιλολογία προς τον εκάστοτε και εκασταχού

ηθικόν συρμόν; [...] Αλλά καύσατε λοιπόν τότε όλην την Γαλλικήν Ακαδημίαν με τους δι' ομοίων ακριβώς έργων εισελθόντας εις αυτήν Αθανάτους της, και κρύψατε με φύλλα συκής —τόσον ομοιάζοντα με φάσκελλα— παν σ υ μ β α ί ν ο ν εν τούτοις, που δεν συμβιβάζεται με ό, τι εις ωρισμένον τόπον και εποχήν ισχύει, μετά και των ζητημάτων της συζυγικής απάτης [...] και για τα οποία παραδόξως κανείς σας δεν είπε ως τώρα γρυ, διότι θεωρείτε, φαίνεται, ταύτα ηθικώτερα του γάμου μεταξύ εξαδέλφων τον οποίον ανέχεσθε μεν εν τη πραγματικότητι, αλλ' όχι και από σκηνης [...] Ταύτα, ως προς τους κατά του μύθου του έργου εκτοξευθέντας μύδρους. Ως προς το έργον ο κ. Ξενόπουλος είναι άξιος συγχαρητηρίων και δια το θάρρος του εις ην εποχήν ζη, και δια την περισσήν τεχνικήν του έργου του αξία, πλην των κάτωθι ευκόλως κατ' ευτυχίαν δυναμένων να διαγραφούν σημείων, άτινα κ α θ' η μ ά ς μειούν αδικώς αλλά και σπουδαίως την αξίαν του...

Κ α ι π ρ ώ τ ο ν' η ομολογία του ήρωος προς τον φίλον του ότι δεν αγαπά την αβράν ηρωίδα εις ην εν τούτοις ευθύς μετ' ολίγον προτείνει γάμον— αλλ' απλούστατα ποθεί το... σώμα της! —και τι ωμά που το λέγει αυτό!— είναι λεκκές, όστις ανάγκη να σταλή ως τάχιον στο πρώτο κηλιδοκαθαρητήριο, ως όχι μόνον τίποτε μη προσθέτων εις το όλον έργον, αλλά και καταπλήσων, ως αηδής σπίλος εις κατάλευκο κρέπι. Δια τίνα τω όντι λόγον παρίσταται ο έρωσ του, σ' α υ τ ό μ ό ν ο ν τ ο σ η - μ ε ί ο ν τόσο πρόστυχος και τιποτένιος; [...].

Δ ε ύ τ ε ρ ο ν' ανάγκη επίσης ν' αποκοπή παντελώς [...] η άνευ λόγου ή ανάγκης, επίσης δ' ωμά διεξαγομένη μεταξύ του μικρού Σάντρη και της ψυχοκόρης της οικογενείας του σκηνη, ως περισπώσα εξ ίσου δυσαρέστως την προσοχήν του ακροατού εις βάρος των γενικών εκ του όλου έργου εντυπώσεων.

Κ α ι τ ρ ί τ ο ν' αν η προσήλωσις εις παν παραδεδεγμένον είναι αρετή, ταύτην επί του προκειμένου είναι πολύ φυσικώτερον να την έχουν μάλλον "η Ζακυνθινιαίς" και όχι "μια Εγγλεζοπούλα Ζακυνθινιά" σ α ν τ η ν κ ο μ π ά ζ ο υ σ α ν ε π ί τ α ύ τ η Φωτεινήν", ήτις ακριβώς από της απόψεως της Αγγλικότητός της δεν έχει κανέναν λόγον να τρομάζη, ως αι πρώται, προ του μεταξύ εξαδέλφων γάμου, αφού η σεμνή Αλβιών δεν περιλαμβάνει και την σχέσιν ταύτην μεταξύ των κωλυμάτων.

Εξαιρέσει των τριών τούτων σημείων, το έργον του κ. Ξενοπούλου είναι καθ' ημάς άρτιον, θα εβάρυνε δ' έτι επιπλέον και φιλολογικώς, αν ο συγγραφεύς του επέρριπτε μετά θάρρους την ευθύνην της καταστροφής τριων όλων σπιτικών, εις την παρανοούσαν ενίοτε δε και σπαράττουσαν

άνευ λόγου τον άνθρωπον παράδοσιν, θεσπίζουσιν εναντίον και εις το πείσμα της φύσεως, αφού μάλιστα εκ των καταστροφών αυτών κανείς, το επαναλαμβάνω, δεν ωφελείται [...].»

Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, «Ποιητική Τέχνη», περ. *Νέα Ζωή* (Αλεξανδρείας), περ. Γ', τ. VII-5, Μάης 1912, σσ. 351-354.

«Αν τύχαινε να διάβαζα μόνο τα τρία τελευταία κομμάτια, που συμπληρώνουν τον Κ ακόδρομο κι άλλα καινούργια διηγήματα του Γρ. Ξενόπουλου [...] θα δικαίωνα δίχως άλλο τη γνώμη που έχουνε μερικοί πως ο Ξενόπουλος, είναι μόνο δημοσιογράφος, το πολύ-πολύ ένας συγγραφέας που συγχύζει τα σύνορα της χρονογραφίας και της καλλιτεχνικής δημιουργίας.

Πόσο άδικη όμως κ' επιπόλαιη είναι η γνώμη αυτή, δείχνεται από τ' άλλα διηγήματα του βιβλίου: τους χαριτωμένους Κελαϊδισμούς και τις αξιοσημείωτες δοκιμές ψυχογραφίας του Μάγκαλου, της Μελλοθάνατης, και πιο πολύ του Κ ακούδρομου. Τον Ξενόπουλο τον ήξερα ως τώρα καλά-καλά μόνο από την παλιά του Μαργαρίτα Στέφα, ένα έργο, όπου, όξω από την ηθογραφική αξία του, αποτυπώνεται περισσότερο ή λιγότερο καλλιτεχνικά μια κοινωνική στιγμή. Την εξέλιξη του διηγήματός του στο μεταξύ δεν τη γνωρίζω, μα με τον τόμο αυτό μου παρουσιάζεται ο Ξενόπουλος σαν ένας συγγραφέας από τους λίγους γύρω του, σαν ένας διηγηματογράφος που ξέρει τι σημαίνει ποιητική σύνθεση, μορφή, μέτρο, ύφος, σαν ένας ποιητής που δε βλέπει μόνο φαινόμενα, μα ρίχνει τη ματιά βαθύτερα. Αυτό βέβαια δε θα πει πως φτάνει κιόλας το σκοπό του τέλεια, πως η έκφραση δεν προδίνει συχνά τη δημοσιογραφική συνήθεια και δεν ξεπέφτει σε κοινούς τύπους [...], δε θα πει ακόμα πως η αποκαλυπτική του δύναμη δεν αστοχεί κάποτε σε κύριες στιγμές, που μόνο το εσώτερο ξεσκέπασμά τους θα παρουσίαζε την ψυχική κίνηση μεστή και δεθ' άφινε να χαλαρωθεί η καλλιτεχνική ενέργεια και να χλωμιάσ' η ολική εντύπωση, καθώς γίνεται στο Μάγκαλο, για να φέρω ένα παράδειγμα.

Από το άλλο μέρος όμως, σημεία όπως ο ερχομός του Μάγκαλου ή η απομόνωσή του, σημεία σαν την περιγραφή απάνω στο καμπαναριό κ' ύστερα του σεισμού στη Μελλοθάνατη, στιγμές σαν τους τρεις δρόμους που βλέπει μπρος της η Χρηστίνα, σαν την απόφασή της να

πάρει τον κακό δρόμο και σαν το τέλος της ιστορίας αυτής, είναι κάτι περισσότερο από πρόθεση, είναι βαθμίδες στην εξέλιξη μιας τέχνης. Και απάνω απ' όλα η προσπάθεια του ποιητή να τοποθετήσει τη δραματική κίνηση στον εσωτερικό άνθρωπο και να σηκώσει τα πρόσωπά του σε σύμβολα ζωής. Έντον' απόφια, χτυπητά δε βγαίνουν τα σύμβολα πάντα, δυνατή, επιβλητική, συναρπαστική δεν είναι βέβαια η τέχνη του Ξενόπουλου, όμως μπορεί και ζωντανέβει σε αρκετό βαθμό και πρόσωπα και πράγματα, ζωγραφίζει το γύραθέ τους καλά τις περισσότερες φορές και κατορθώνει να σηκώσει την ηθογραφία σε σημασία γενικότερη με την πνοή μιάς τραγικότητας απλής, που σιγοσαλέβει ανάμεσα στα περιστατικά και ψιθυρίζει μελαγχολικά από το βάθος των ιστοριών αυτών.»

Θεόδ. Βελλιανίτης, «Ο μυθιστοριογράφος», εφ. *Αθήναι*, 24.12.1915.

«Εδημοσιεύθη εις ιδιαίτερον τόμον το πασίγνωστον μυθιστόρημα του κ. Γρηγορίου Ξενοπούλου "Ο Κόκκινος Βράχος", εκ του οποίου εξήχθη το δράμα "Φωτεινή Σάντρη". Και το μυθιστόρημα και το δράμα προεκάλεσαν την γενικήν προσοχήν και την γενικήν εκτίμησιν. Δεν ελησμονήθη δε το μέγα ενδιαφέρον του ελληνικού κοινού, όταν επί της σκηνής η έγκριτος καλλιτέχνης κυρία Κυβέλη υπεδύθη την ηρωίδα. Το έργον του κ. Ξενοπούλου το εγνώρισα και ως μυθιστόρημα και ως δράμα· αλλά το ανέγνωσα μετά του ιδίου ενδιαφέροντος και μετά της αυτής συγκινήσεως παρά την ακτήν Φαλήρου, κατά τας ηλιολούστους ημέρας, ότε η θάλασσα παρεθώπευε τον μαγευτικόν αιγιαλόν.

Ο "Κόκκινος Βράχος" είνε εν αληθές έργον τέχνης και ως τοιούτο θα θέλγη και θα συγκινή πάντοτε. Δια τούτο το ανέγνωσα και πάλιν, ενώ το είχαν ιδή τετράκις παιζόμενον ως δράμα. Μου συμβαίνει συχνά να επανέρχωμαι εις τα βιβλία, τα οποία μου επροξένησαν εντύπωσιν και με συνεκίνησαν. Ούτως, όταν έχω διάθεσιν να αισθανθώ τας συγκινήσεις τας πηγάζουσας εκ της κομψότητος, της γλαφυρότητας και της συμμετρίας φιλολογικού έργου, καταφεύγω εις τους τόμους του Τουργένιεφ, ο οποίος κατ' εμέ είνε ο αριστοτέχνης του διηγήματος και του νέου μυθιστορήματος, του εκβλύζοντος από την ζωήν των κοινών και απλών ανθρώπων, η οποία δεν είνε ούτε εποποιία ούτε τραγωδία, αλλ' είνε πλήρης ποιήσεως αληθούς. Μάλιστα, αν θέλετε, τούτο αποτελεί το πρόβλημα της πραγματικής ποιήσεως, να εξαγή δηλαδή ο συγγραφεύς

την ποίησιν από την πεζότητα του βίου και να συνταράσση τας ψυχάς δια της πιστής εξεικονίσεως του βίου τούτου, ως λέγει εις μέγας κριτικός.

Ο Ξενόπουλος κατορθώνει τούτο. Μέσα από τας περιπετείας μιας κοινής και απλής ζωής, εξάγει την ποίησιν και την αλήθειαν, τούτο δε είνε το γνώρισμα της αληθούς και ωρίμου ιδιοφυίας. Η πραγματική αξία του Ξενοπούλου ως συγγραφέως, και το ιδιαίτερον χαρακτηριστικόν του συνίσταται εις την πλαστικότητα, εις την απλότητα της επινοίας και την αλήθειαν της ζωής, περιβαλλομένην δι ενός βαθέος αισθήματος. Τι είνε ο "Κόκκινος Βράχος"; Μία απλή ζακυνθινή ιστορία συμβαίνουσα εις την εξοχήν μιας οικογενείας, η οποία αρχίζει με παιγνίδια, με γέλια, με χαράς και καταλήγει εις εν τραγικόν τέλος. Δηλαδή ό,τι συνήθως αποτελεί την ζωήν. Αλλά μέσα από αυτήν την απλήν ιστορίαν εκβλύζει εκείνο όπερ καλούμεν συνήθως ποίησιν της πραγματικότητας [...]. Το έργον είνε τόσο απλούν, τόσο ολιγοσύνθετον, τόσοσιν πενιχρόν εις περιπλοκάς γεγονότων, ώστε μόλις καθίσταται δυνατή η αφήγησις του θέματος αυτού. Θα επροξένει αληθή ανίαν εις τας χείρας ενός μετρίου συγγραφέως. Ο Ξενόπουλος όμως, εις τας διαρρεούσας λεπτομερείας της δεκαπενθημέρου ζωής των δύο νέων εις τον Κόκκινον Βράχον, δίδει τοιούτο ενδιαφέρον, ώστε κατανοεί τις αμέσως ότι αι λεπτομέρειαι αύται παρασκευάζουν τρομεράν καταστροφήν. Όλη δε αυτή η τραγωδία, η τρομερά εν τη απλότητι της, άρχεται αφελώς με το φυσικώτερον πράγμα, να ερωτευθούν δυο νέοι, οι οποίοι ζουν εις μίαν εξοχήν της Ζακύνθου, πλημμυρισμένην από άνθη και βρεχομένην από γαλανήν Ιόνιον θάλασσαν. Τοιούτος είνε εις όλα του τα έργα ο Ξενόπουλος. Φύσις αληθούς μυθιστοριογράφου, όπως τους ήθελεν ο Πατέν και ο Βελλίνσκησ και όπως διεπλάσθησαν κατά την τελευταίαν πεντηκονταετίαν οι μυθιστοριογράφοι, ασχολούμενοι πλειότερον με την ιδιωτικήν ζωήν των ατόμων, τα πάθη τα αισθήματα και τα συμφέροντα αυτών, παρά την ιστορίαν και τον δημόσιον βίον των πολιτών. Τοιούτος μυθιστοριογράφος διεπλάσθη βαθμιαίως ο Ξενόπουλος, όστις ευρίσκειται ήδη εις την κατωφέρειαν του βίου. Ανήκει και αυτός εις τον φιλολογικόν εκείνον κύκλον, εις τον οποίον εθήτευσαν όλοι οι συγγραφείς, όσοι ενεφανίσθησαν κατά την τελευταίαν εικοσαετίαν του παρελθόντος αιώνος, δηλαδή κατά την εποχήν καθ' ην η φιλολογία, όπως και όλοι οι κλάδοι της εθνικής ζωής, έλαβον νέαν τροπήν και εξελίχθησαν εις ο σημείον ευρίσκονται σήμερα. Πιθανόν μέχρι τούδε να μην έλαβον ούτοι την οριστικήν αυτών μορφήν και η εξέλιξις να οδηγήση και την ελληνικήν φιλολογίαν εις τον κύκλον των παγκοσμίων ζητημάτων,

καθιστώσα αυτήν μεγάλην και ένδοξον. Δεν υπάρχει δε αμφιβολία ότι εκεί τείνει η φιλολογία μας. Το λεπτόν φιλοσοφικόν πνεύμα, όπερ ανέλυσε πάντα τα προβλήματα της ζωής εις προγενεστέρους χρόνους, δεν είνε δυνατόν παρά να αναπτυχθή και αναζήση υπό νέαν μορφήν επί της αυτής γης, επί της οποίας παρήχθησαν τα ωραιότερα προϊόντα της ανθρωπίνης διανοίας.

Δεν γνωρίζω αν θα είνε μακράν η εποχή εκείνη, τα πάντα όμως δεικνύουν ότι η Ελλάς ευρίσκεται εις τας παραμονάς νέας ζωής πνευματικής, πολιτικής και κοινωνικής. Η ζωή αύτη άρχεται κυρίως ειπείν από της τελευταίας εικοσαετίας του ΙΘ΄αιώνος. Τότε περίπου ανεφάνησαν και οι νεώτεροι ημών διηγηματογράφοι. Ο Ξενόπουλος μάλιστα ανήκεν εις τον ιδιαίτερον ημών κύκλον. Απετελούμεν κατά το 1884 μίαν ευάριθμον ομάδα, εις την οποίαν ήσαν, εκτός του Ξενοπούλου, ο Νιρβάνας, ο Μάτεσις, ο Ζαφείριος Μάτσας, εις νέος με πολύ ποιητικόν αίσθημα Σταματέλλος καλούμενος, όστις απέθανε φθισικός εις Λευκάδα, ο Βερροιώτης, ο Κωνσταντίνης και άλλοι, οίτινες απεσπάσθησαν αργότερον εκ της φιλολογίας ή ενήσκησαν αυτήν ερασιτεχνικώς [...]. Όλοι ημείς οι άλλοι εκάμαμεν προσωπικάς απιστίας εις τας Μούσας. Ερρίφθημεν άλλοι μεν εις την δημοσίαν υπηρεσίαν, άλλοι εις τας χρηματικάς επιχειρήσεις, άλλοι εις την πολιτικήν, άλλοι εις τας επιστήμας και άλλοι εις άλλα βιοποριστικά επαγγέλματα· ο Ξενόπουλος ουδέποτε ηπίστησεν εις αυτάς.

Έμεινεν ο πιστός εργάτης της τέχνης. Μελετών την ζωήν και εμβαθύνων εις τα ζητήματα τα απασχολούντα αυτήν, εδημοσίευσεν μίαν σειράν μυθιστορημάτων, διηγημάτων, θεατρικών έργων, έγγραφεν εις όλα τα περιοδικά. Παρ' όλην δε την μεγάλην, την καταπληκτικήν αυτήν εργασίαν, είχε τον καιρόν να εμφανίζεται εις τρεις καθημερινάς εφημερίδας, γράφων μυθιστορήματα, χρονογραφήματα και άρθρα. Η γονιμότης του πάντοτε με κατέπληξε και πάντοτε εθαύμασα την μεθοδικότητα αυτού εις την εργασίαν [...]. Τα έργα του δε όχι μόνον έχουσι μορφήν αισθητικήν, αλλ' είνε πεπληρωμένα αισθητικού πνεύματος και τα διακρίνει η μεγίστη αρετή της δημιουργικότητος [...].

Τον Ξενόπουλον συνήθως τον χαρακτηρίζουν ως μυθιστοριογράφον της ζακυνθινής ζωής και των ηθών του λαού της ωραίας νήσου. Δεν γνωρίζω κατά πόσον είνε αληθής ο τοιούτος χαρακτηρισμός. Ότι η φύσις, η κοινωνία και τα συμφέροντα της Ζακύνθου επέδρασαν επ' αυτού είνε πολύ φυσικόν, διότι εκ της νήσου ταύτης προέρχεται και εκεί εύρεν αφθονίαν τύπων, ους εξωγράψισεν εις τα έργα του. Αλλ' αν

αφαιρέση τις τον ελαφρόν αυτόν τοπικόν χρωματισμόν, η κοσμοθεωρία του, η φιλοσοφία του η μελέτη και η ανάπτυξις των θεμάτων του είνε τοιαύται, ώστε δίδουν εις τα έργα του γενικότητα, η οποία δεν αναγνωρίζει χρόνον και όρια.

Εν από τα έργα του, όπερ τελευταίως μου προεκάλεσε πολύ το ενδιαφέρον ήτο η “Τιμή του Αδελφού”. Αθηναϊκόν μυθιστόρημα, εις ο αναλύεται φαινόμενον όπερ έλαβε την ισχύν κοινωνικού προβλήματος δυσλύτου. Δι’ εμέ όστις εις όλα τα έργα της τέχνης επιζητώ κυρίως την εξ’ αυτών ωφέλειαν, η “Τιμή του Αδελφού” μου εφάνη η αρχή φιλολογικής εργασίας, η οποία εισδύουσα υπό τον κοινωνικόν πέπλον, αναλύει εκείνα τα προβλήματα, των οποίων δέον να δοθή μία λύσις και να εκβληθούν από τα ήθη του ελληνικού λαού, ως ασυμβίβαστα προς τας συγχρόνους κοινωνικάς τάσεις και προς την λαϊκήν ευαισθησίαν και την λεπτότητα αυτής.

Με τον Ξενοπούλον, μεθ’ ου κατά την πρώτην άνθησιν της νεότητος, συνεδεόμην τόσον στενώς σχεδόν δεν βλέπομαι πλέον [...]. Παρηκολούθησα όμως μετ’ ενδιαφέροντος την γονιμωτάτην εργασία του και ο “Κόκκινος Βράχος” του ήλθε να με εύρη εις μίαν μονήρη παραθαλασσίαν [...]. Το βιβλίον του όχι μόνον με συνεκίνησε και μου έφερε τα δάκρυα εις τα όμματα, αλλά με επανέφερε και εις μίαν εποχήν, ότε ο ανοιγόμενος κόσμος μας εφαινετο όλος ιδικός μας, και δεν είχομεν ή να απλώσωμεν την χείρα, όπως τον κατακτήσωμεν. Δεν εγνωρίζομεν τότε από ποίας ακάνθας ήτο γεμάτος ο κόσμος ούτος και όπως διέλθωμεν τον δρόμον ο οποίος ηνοιγετο εμπρός μας, έπρεπε ν’ αφήσωμεν μέρος από την ψυχήν μας και τεμάχια από τας σάρκας, προτού φθάσωμεν εις το τέρμα!»

Κ. Παρορίτης, «Γρ. Ξενοπούλου, *Πετριές στον ήλιο. Διηγήματα 1919*», περ. *Ο Νουμάς*, έτ. Α , (16ον), περίοδος Β , αρ. 23 (632), 18.05.1919, σσ. 339-340.

«Μέσα σε εκατό δώδεκα (αριθ. 112) μακριές, κουραστικές σελίδες αποτελεμάτoνεται μια κοινότατη ιστορία. Ο Σπύρος Τρισμπάρδης, φοιτητής των μαθηματικών τα ψήνει στη Ζάκυνθο —η αιώνια Ζάκυνθο— με την Όλγα την κόρη του σπετσέρη Μπενεστάντε, αγαθού Ζακυθινού νοικοκύρη. Συχνάζει στο σπίτι του, παίρνει φιλιά από το κορίτσι κ’

επιμένει να καθήσουνε μαζί και στον καναπέ, που το κορίτσι πολύ φρόνιμα του το αρνιέται. Επιτέλους τα μυρίζονται όλοι στο σπίτι και μια μέρα λαβαίνει ένα γράμμα από τη μάννα. Ή θα μου δώση υπόσχεση ή να αραιώσεις τις βίζιτες. Τι φυσικότερο. Μα ο φίλος θυμόνει, ψυχραίνεται, φεύγει, η κόρη παντρεύεται τον Άτζολο τον Μπρακάλη. Τι έπρεπε να κάνη; Να περιμένει όσο να του περάσει ο θυμός ή να δεχτή να κάθεται μαζί του στον καναπέ; Ύστερις από χρόνια συναντιούνται ένα βράδυ στο θέατρο. Τη βλέπει ο φίλος, ζηλεύει και καταρτίζει το έντιμο σχέδιο να την κάνη ερωμένη του, παντρεμένη γυναίκα, γιατί υποθέτει —πώς;— ότι η Ολγα δεν αγαπάει τον άντρα της. Μια αιφνίδια λιγοθυμιά του Άγγελου που είτανε καρδιακός, δίνει αφορμή σε μια θερμή εκδήλωση γιομάτη αγάπη από μέρος της Όλγας για τον άντρα της που κιντύνεψε να πεθάνη κ' έτσι ο φιλαράκος καταλαβαίνει πως το σχέδιό του δεν μπορεί να πιάση γιατί βλέπει πως η γυναίκα δεν έχει καμιά διάθεση να γίνη ερωμένη του.

Εκατόν δώδεκα (αριθ. 112) σελίδες για να μας δηγηθή ο κ. Ξερόπουλος την απλούστατη, τη χιλιοειπωμένη αυτή ιστορία, είναι δίχως άλλο πάρα πολλές. Μπορούσε να μας τηνέ δηγηθή σε δυο-τρεις μόνο. Μπορούσε να μη μας τηνέ δηγηθή και καθόλου. Κι αυτό θα είτανε το καλύτερο. Γιατί, μα το θεό, βαρεθήκαμε πιά, χορτάσαμε το θέμα αυτό. Τέλος πάντων ας το πάρη απόφαση ο κ. Ξεν. και κάθε άλλος συνάδερφός του στο ρομάντσο ή και στο θέατρο πως δεν μας ενδιαφέρει, δεν μπορεί να μας ενδιαφέρει πια σήμερα που τόσα άλλα ζητήματα απασχολούνε κάθε αληθινό διανοούμενο άνθρωπο, το ζήτημα γιατί ο οποιοσδήποτε Τρισμπάρδης δεν τα κατάφερε να βάλη στο χέρι τη γυναίκα πούβαλε στο μάτι. Με αυτά μη νομίση ο κ. Ξ. πως θέλουμε να αποδώσουμε στην υπόθεση ενός έργου αξία μεγαλύτερη από όση της αξίζει. Ξέρουμε πως η υπόθεση δεν είναι το κύριο, μα η διαγραφή των χαρακτήρων. Και πάλε δεν αρκεί τα πρόσωπα να είναι αληθινά, πρέπει και να ξεχωρίζουνε κάπως από το πολύ πλήθος, να είναι προσωπικότητες σφραγισμένες με κάποια ξεχωριστή βούλα γιατί αλλιώς ξεπέφτουνε στο κοινό επίπεδο των καθημερινών ανθρώπων σαν αυτούς πού συναντούμε κάθε μέρα στο δρόμο μας και που δεν μπορούνε βέβαια να γίνουνε ήρωες ενός βιβλίου. Ή σοβαροί, ή κωμικοί, ή εκκεντρικοί, πάντα πρέπει νάχουνε, κάτι απάνω τους που να τους ξεχωρίζει από τούς άλλους. Οι πράξεις τους, τα λόγια τους, οι σκέψεις τους πρέπει να αναβρύζουνε από μια βαθύτερη πηγή που να μη τηνέ βλέπουνε τα μάτια όλου του κόσμου. Νάρχεται ύστερα ο συγγραφέας με την τέχνη του και να μας αποκαλύπτει αυτή τη μυστική πηγή που βλέπαμε να τρέχη το νερό και δεν ξέραμε από που έρχεται.

Αυτά, που δε γράφονται βέβαια με καμμιάν αξίωση πρωτοτυπίας, επιμένει ο κ. Ξ. να τ' αγνοή. Έτσι τη δήγησή του τη χαρακτηρίζει μια απελπιστική μονοτονία, κάτι που σου θυμίζει φωνογράφο ή φωτογραφία. Παίρνει τη ζωή από το δρόμο και τηνέ μπάζει στο βιβλίο, έτσι την ίδια, αμετάβλητη, όπως την είδε και την άκουσε. Μα αυτό δεν είναι τέχνη. Από το δρόμο ως το βιβλίο κάτι άλλο πρέπει να μεσολαβήσει. Κι αυτό είναι η ψυχή του τεχνίτη. Αυτή θα δώσει το βάθος, αυτή στο κοινό και στο συνηθισμένο θα χαρίσει τη χάρη και τη δύναμη της αιώνιας αλήθειας. Ο κ. Ξ. δε δίνει βάθος στα πρόσωπα του, δε δίνει αιωνιότητα. Δεν έμαθε ούτε να κόβει το δήγημα τη στιγμή που πρέπει.

Οι άνθρωποι του μπορεί να είναι αληθινοί, αλλά μας είναι απελπιστικά γνώριμοι και γι αυτό και βαρετοί δίχως κανένα εξαιρετικό ενδιαφέρο. Τους βλέπεις τους ακούς για μια στιγμή, ίσως κ' ευχάριστα, κ' ύστερις από λίγο τους ξέχασες για πάντα. Αυτές οι σελιδούλες που δημοσίεψε τώρα τελευταία στο "Νουμά" ο κ. Ταγκόπουλος πόσο είναι ανώτερες από αυτή την ανεξάντλητη πολυλογία του κ. Ξεν. σε λίγες γραμμούλες, με μια φράση μονάχα πολλές φορές, τι βάθος ξέρει να δίνει. Ένα από τα σκίτσα αυτά αξίζει, από αυτή την έποψη, περισσότερο από όλον τον τόμο του κ. Ξ. Μας έρχονται αυτή τη στιγμή στο νου ξεχωριστά κάποια Ρούσικα δηγήματα που τύχε να διαβάσουμε. Σ' ένα συνηθισμένο, κοινότατο επεισόδιο, τι βάθος, τι αλήθεια, τι σπαραγμός πολλές φορές, που δε σου φεύγει από το νου για χρόνια.

Κείνο που θα μπορούσε να σώσει τον κ. Ξ. είναι το ύφος. Μα το ύφος του μπορεί να ενθουσιάσει τους αναγνώστες της "Διάπλασης", μα είναι από τα κουραστικώτερα. Ένα ύφος καθαρά δημοσιογραφικό. Α, η δημοσιογραφία ξέρει να εκδικείται. Τον κ. Ξ. τον εκδικείται μάλιστα με το χειρότερο τρόπο. Η καθημερινή του συνεργασία σε πρωινές και βραδινές εφημερίδες του αφαίρεσε κάθε ζωή, κάθε πρωτοτυπία και το ύφος του κυλιέται στρωτό, ομαλό, σα να πέρασε αποπάνω οδοστρωτήρας. Καμιά θερμότητα, καμιά λάμψη, κανένα σφίξιμο. Η φράση πλαδαρή, άτονη, αχρωμάτιστη, σχεδόν δημοσιογραφική. Μέσα σε 242 σελίδες ούτε μια πρωτότυπη φράση, ούτε ένα πρωτότυπο, δυνατό επεισόδιο έξω από κάτι συνηθισμένα, θεατρικά κόλπα, που κάνουνε εντύπωση στους απλοϊκούς.

Γιατί ο κ. Ξ. ποτέ πιθανώτατα, δεν ένοιωσε μέσα του την ιερή φλόγα της αληθινής δημιουργίας. Σκοπός του πάντα πως να γίνει ευχάριστος στο πολύ πλήθος. Έτσι με την προσπάθεια αυτή ν' αρέσει, γύμνωσε το λόγο του από κάθε καλλιτεχνικό στοιχείο, τον έκανε αχρωμάτιστο, πεζό. Διαβάσετε λ.χ. μια σελίδα του Ψυχάρη για να νοιώσεις αμέσως τι θα πη

ύφος καλλιτεχνικό, διαβάσετε αμέσως κατόπιν μια σελίδα του κ. Ξεν. για να νοιώσετε αμέσως ένα αίσθημα κατάπτωσης, που η σύγκριση το κάνει βαρύτερο. Καλλιτέχνης ο ένας, δημοσιογράφος ο άλλος. Τον ιδρώτα, την άγια ηδονή της ψιλοδουλεμένης φράσης δεν την ένοιωσε ο κ. Ξ. Το ύφος του πρόχειρο, βιαστικό σα να περιμένη ο τυπογράφος στην πόρτα ν' αρπάξει τα χερόγραφα. Στον ίδιο τόμο ο κ. Ξ. μας προσφέρει κ' ένα άλλο δήγημα. Ο *Αντάρτης*. Ένας νέος, φοιτητής κι' αυτός, γιος κάποιου αστού σταφιδά, αγαπάει την κόρη ενός κόντε κ' επειδή ή κόρη δεν τον καταδέχεται, αυτός κάνει διάφορες τρέλλες και στα τελευταία αυτοκτονεί την ώρα ακριβώς που γίνεται ο γάμος της κόρης με κάποιον άλλον. Κανείς δεν καταδέχεται σήμερα να δημιουργήσει τέτοιες σκηνές που θυμίζουνε παλιά, ρωμαντική περίοδο τέχνης. Ο κ. Ξ. που εκμεταλλεύτηκε σαν καλός δημοσιογράφος τα πάντα, θέλησε να εκμεταλλευτή στη σημερινή περίσταση που το θέμα αυτό φαίνεται πως έχει κάποια πέραση, και το ζήτημα της πάλης ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις. Μα η αστική του ιδιοσυγκρασία δεν του επέτρεψε να ιδή βαθύτερα το ζήτημα κ' η πιθανή πρόθεσή του αποτελεσματώθηκε σε μια κοινότατη ερωτική ιστορία. Έτσι έπλασε έναν αστειό τύπο κοινωνικού αντάρτη που ξεθυμαίνει το θυμό του δίνοντας χαστουκιές σ' ένα δυστυχισμένο μισοπάλαβο Ζακυνθινό κόντε, που σας βεβαιούμε πως με αυτό μας τον έκανε συμπαθητικώτατο. Ίσως να είναι το συμπαθητικώτερο πρόσωπο αυτός ο κόντε Ροζάρος μέσα σε όλο το δήγημα.

Τέτοια θέματα που απαιτούνε παρθένα ζεστή, επαναστατική ψυχή είναι ανίκανος ο κ. Ξ. να πραγματευτή δίχως να εκφυλιστούνε στα χέρια του σε ανούσιες ερωτικές ιστορίες. Η ψυχή του Γκόρκη, του Τολστόη κι όλων των μεγάλων πρόδρομων της σημερινής Ρούσικης επανάστασης, θα γελάση με τον *Αντάρτη* του κ. Ξενόπουλου, που αν τα κατάφερνε να βάλη στο χέρι την κόρη του κόντε Ντυμάρα θα τάβλεπε όλα μέλι γάλα τα πράγματα της κοινωνίας και δε θάσπαγε στο ξύλο και τον κακόμοιρο τον κόντε Ροζάρο. Μα κοινωνικός αντάρτης δεν μπορεί να γίνη εκείνος πού δοκίμασε να βάλη στο χέρι μια καλή προίκα και δεν το κατάφερε, κοινωνικός αντάρτης γίνεται κείνος που βλέπει τη ζωή όχι με μάτι επιχειρηματία σαν ένα πεδίο εύκολης επιτυχίας, μα κείνος που είδε την κοινωνική ανισότητα και πόνεσε βαθειά ή ψυχή του γι αυτή και που θέλει να καταρρίψει τούς κοινωνικούς φραγμούς όχι για να στήση άλλους δικούς του, μα για ν' απλώση σε όλον τον κόσμο την Δικαιοσύνη και την Ισότητα. Ο κ. Ξεν. συνηθισμένος στις εύκολες επιτυχίες ούτε πόνεσε ο ίδιος, ούτε ένοιωσε ποτέ καν τον πόνο της λαϊκής ψυχής, που για την

αστική του ψυχή δεν είναι παρά ένα πρόχειρο θέμα δηγηματογραφικής ή θεατρικής εκμετάλλευσης. Να μου το θυμηθήτε πως σε λίγο ο κ. Ξεν. θα γράψει έργο, σοσιαλιστικό. Το διήγημα *Δίχως προσευχή* είναι μια απόπειρα να βγη ένα καλό διήγημα σταματισμένη στη μέση γιατί ο κ. Ξεν. τέτοιους τύπους δεν μπορεί να τους εννοήσει και να τους αποδώσει τεχνικά. Μιλήσαμε, το ομολογούμε, με κάποια δριμύτητα για τον Ξεν. Δε θα το κάναμε δε θα το αναφέραμε και καθόλου, α δε θεωρούσαμε τον κ. Ξεν. σαν έναν αντιπροσωπευτικό τύπο μιας ιδεολογίας που για πρόγραμμά της είχε πάντα την εύκολη επιτυχία την ικανοποίηση του λαϊκού γούστου και γι αυτό στάθηκε επιζήμια στην πνευματική προκοπή του τόπου, ώστε να είναι ανάγκη σήμερα να αρχίσουμε το έργο της αναδημιουργίας από την αρχή. Κι όμως δεν τούλιψε κάποιο ταλέντο. Με μεγαλύτερο σεβασμό προς την τέχνη μπορούσε να εξελιχτεί σ' ένα σεμνό τεχνίτη. Αυτός προτίμησε τη δημοσιογραφική επιτυχία που την κέρδισε βέβαια μα με ζημία του ταλέντου του. Ο κ. Ξεν. ανήκει πια στο παρελθόν. Ό,τι είχε να δώσει μέσα στο στενό περιβάλλον της επαρχιώτικης ζωής, υποθέτουμε πως τόδωσε πια οριστικά. Περισσότερα δεν ελπίζουμε. Μα σήμερα το Ελληνικό διήγημα τραβάει κάποιον άλλον δρόμο. Προσπαθεί δηλαδή να χαράξει το δρόμο του, βρίσκεται στο στάδιο της ευγενικής προσπάθειας και μια σεμνή, ψηλή προσπάθεια αξίζει περισσότερο από χίλιες δημοσιογραφικές επιτυχίες. Το ελληνικό διήγημα έπαψε πια να κινιέται και ν' ανασσαίνει μέσα στα ασφυκτικά όρια ενός χωριού ή μιας επαρχίας. Ζητάει ν' απλώσει τα φτερά του πάνω από την πόλη την πλατειά και την πολυθόρυβη, κι ακόμα πέρα, πάνω από όλη την ανθρωπότητα, ζητάει με μάτι άγρυπνο να αφουγκραστεί τον αντίλαλο κάποιας τρικυμίας που συνταράσσει σήμερα άγρια το πέλαγος της ανθρωπίνης ζωής και προσπαθεί να γυρίσει το νου προς νέους ορίζοντας. Αυτή τη φωνή ζητούνε να συλλάβουνε σήμερα οι Έλληνες δημοσιογράφοι. Έτσι ο κ. Ξεν. πέφτει πια σήμερα σαν καθυστερημένος μα δεν του στάθηκε βολετό να συγχρονιστεί. Τα νιάτα της τέχνης του —όπως σημειώνει στον πρόλογό του— τα χάρηκε πια. Και πρέπει να μένει ευχαριστημένος. Κανείς δε χάρηκε τόσο την εύκολη δόξα που στάθηκε η αμοιβή της δημοσιογραφικής του δουλειάς. Την εύννοια του πολλού κόσμου την απόλαψε δίχως όριο. Μα την εκτίμηση των διαλεχτών, την έχασε για πάντα κ' είναι θλιβερό να τονέ βλέπει κανείς σήμερα να ψάχνει στην Αίγυπτο για να τηνέ βρη. Κ' είναι ευτύχημα πως τη στιγμή που ο αστέρας του κ. Ξεν. γέρνει οριστικά προς τη δύση του, το Ελληνικό

δήγημα λευτερωμένο από κάθε λογής σκλαβιά, με βήμα σταθερό, με μάτι ανοιχτό τραβάει αργά, μα σίγουρα το δρόμο της μεγάλης Ζωής.»

Γερ. Σπαταλάς, «Λόγια για τις "Πετριές στον Ήλιο" του Γρηγ. Ξενόπουλου», περ. *Βωμός*, χρ. Α , τχ. 15-16, Αθήνα, 1-15 Ιουνίου 1919, σ. 211.

«Είδα τα όσα έγραψε ο κ. Παρορίτης σ' έναν από τους περασμένους Νουμάδες για τις "Πετριές στον Ήλιο" του Γρ. Ξενόπουλου και σας βεβαιώ όχι μόνο δεν έβγαλα το ίδιο συμπέρασμα, μα μούφερε στο νου μια σκέψη, που πολύ μ' ετάραξε. Γιατί, αν καταντούσε σύστημα να πετιέται στις λάσπες κάθε έργο λογοτεχνικό που δε συμφωνάει με τις προσωπικές μας ιδεολογίες, θα φτάσουμε ταχύτατα στο ίδιο επίπεδο με τους νεοφώτιστους μανιακούς χριστιανούς των πρώτων χρόνων, που έκαμαν το μεγαλύτερο δυνατό κακό στην ανθρωπότητα.

Έπειτα, νομίζω, πως δεν είναι η καλλίτερη μέθοδο η άρνηση· δεν υπάρχει ευκολότερος τρόπος από την άρνηση και δυσκολότερος από την δημιουργία, και ο Ξενόπουλος είναι νομίζω λιγουλάκι δημιουργός όσο κι αν τότε κρίνουμε.

Μα θα μου πείτε: ο Ξενόπουλος δε δημιουργεί τους υπέροχους τύπους, και ξακολουθάει να κάνει ηθογραφία. Το βρίκαμε! Για να μη ρωτήσω ποιος έχει τους υπέροχους τύπους και ποιος κάνει ηθογραφία από τους δικούς μας διηγηματογράφους, ρωτάω ποιος ζωγράφος φτιάχνει κάτι της προκοπής χωρίς μοντέλα; [...] γιατί ό,τι μου κάνει εντύπωση από καιρό, είναι μια σχετική περιφρόνια προς το ηθογραφικό διήγημα και μια προτίμηση προς το ψυχολογικό καθώς το λένε, σα να μην ήταν ψυχολογικό και το ηθογραφικό.

Για μας δεν έχει καμά διαφορά το ένα από το άλλο, μάλιστα εδώ δεν εγράφηκε ακόμα το ηθογραφικό διήγημα. Γιατί σε μια κοινωνία που ζει κι αναπνέει με τα ήθη και έθιμα, που ο ξεχωριστός τύπος, είτε ο άρρωστος, μόλις ωχρά φαίνεται σ' ένα δυο από τα νεοσχηματιζόμενα κέντρα, τι άλλο απομένει για το διηγηματογράφο από την ηθογραφία; Εχτός εάν θέλει να γράψει φανταστικά πράματα ή να πάρει τα μοντέλα του από ξένα περιβάλλοντα, που μια και δε θα ζούνε στο δικό μας και ο συγγραφέας τους θάναι ξένος από κείνα γιατί δε θα τα ζεί όπως οι ντόπιοι τους συγγραφείς, θάναι ωχρά κακοφτιαγμένα αντίγραφα, μίμησες ανούσιες,

και το χειρότερο ξένα και για το περιβάλλον που τα προμήθεψε και από το περιβάλλον που μεταφυτεύτηκαν.

Κατά τη γνώμη μου, το καλλύτερο είναι να βλέπουμε το λογοτέχνημα σα λογοτέχνημα και όχι σα μπροσούρα, γιατί το ένα ζητάει να δείξει μια πλευρά ή περισσότερες του αιώνιου ανθρώπου, ενώ το άλλο ζητάει να προσηλυτήσει τους ανθρώπους σ' ένα από τα καιρικά ρέματα. Και πρέπει ακόμα να βλέπουμε τα διήγημα το ελληνικό, σα φυτό που φύτευσε κάτου από τον ελληνικό ουρανό, και ακόμα που μπορεί να αναπτυχθεί που έχει σχέση με τη ζωή μας και όχι με τη ζωή της Ρουσίας· τη ζωή εκείνης τήνε ξέρουνε πιο καλά οι Ρούσοι, όπως τη δική μας καλλύτερα εμείς.

Και αν οι διηγηματογράφοι μας προχωρούσαν λίγο ακόμα, αντίς να στέκονται στα όρια της απλής εξιστόρησης και μελετούσαν μεθοδικότερα και από την πραγματικότητα τα κρυμμένα σπέρματα του δικού μας χαρακτήρα, κ' εζητούσαν να διαγράψουν τις μελλούμενες ψυχοδιανοητικές κατεύθυνσεις της φυλής, μες από τα κοπάδια που διευτώνονται από τα ήθη και έθιμα, νομίζω πως θάγραφαν το πραγματικότερο ψυχολογικό ελληνικό διήγημα.

Και τώρα ειδικότερα για τις "Πετριές στον Ήλιο", παρατηρούμεν ότι, ο Γρ. Ξενόπουλος και να γράψει ξέρει και ωραία να πλέξει μιαν υπόθεση, και να την κινήσει μέσα στο ελληνικό περιβάλλον, πράμα που λίγοι το κατορθώνουν, και οι τύποι του είναι άνθρωποι Έλληνες, σύγχρονοι, ζωντανοί και όχι κατασκευάσματα.

Ας θεωρηθούν αυτά αρκετά για τώρα, γιατί θα μιλήσουμε αργότερα πλατύτερα για κάθε διηγηματογράφο μας, σε μια μελέτη που σχεδιάζουμε για το νεοελληνικό διήγημα.»

Ρήγας Γκόλφης, «Κριτικά σημειώματα, *Ο Πόλεμος*, το τελευταίο βιβλίο του κ. Γρ. Ξενόπουλου», περ. *Ο Νουμάς*, χρ. ΙΖ, αρ. 687, 06.06.1920, σσ. 355-357.

«Αν κανείς πάρει και μελετήσει στη σειρά, ολάκερο το διηγηματογραφικό έργο του κ. Ξενόπουλου, θα παρατηρήσει πως οι περισσότερες

ιστορίες που ξετυλίγει δεν έχουνε, παρά δυο τρεις ανθρώπινους τύπους, ολοένα τους ίδιους, σε διάφορες όψεις της ζωής τους. Ο ένας τύπος, βρίσκεται πάντα κομμένος στα χνάρια μιας κοπέλλας που αγαπά πότε στα σοβαρά, ίσαμε το θάνατο, πότε για να παίξει και να πονηρευτεί, κάποτε για ν' αλλάξει αισθήματα και ιδέες, σύμφωνα με τον αέρα, που φυσά, άλλοτε που υποτάζεται τυφλά και δίχως αντίσταση στη μοίρα της. Ο άλλος τύπος του νέου αγαπητικού, που φανερώνεται πότε ορμητικός κι ανήσυχος, πότε δειλός και κακομοιριασμένος, άλλοτε πετυχαίνει και νικά, κάποτε μας δίνεται ανίκανος για τον έρωτα και γελοίος μέσα στη ζωή. Κι ο τρίτος τύπος, του αυστηρού γονιού, που εναντιώνεται στην αγάπη του παιδιού του, και, καλοκάγαθος στην, επιφάνεια, μα πονηρός στο βάθος ξέρει να σώζει πάντα την οικογενειακή του αξιοπρέπεια.

Έτσι ο κόσμος, της αστικής τάξης, κουνιέται και ξαναγυρίζει ολοένα, μονότονα και βαρετά, μέσα στην πολύχρονη ηθογραφική εργασία του κ. Ξενόπουλου, σε λογοτεχνικό ύφος στρωτό βέβαια, μα στεγνό και φτωχό, χωρίς από την εργασία τούτη να βγαίνει τίποτα το ξεχωριστό, το αληθινά συγκινημένο, το βαθιοχάραχτα ζωγραφισμένο. Αρπάζεται η συνειθισμένη ζωή στην επιφάνειά της, δίνεται η εξωτερική της παράσταση, μα το δράμα μιας ψυχής πονεμένης, που μέσα και βαθιά της, ολάκερος ένας κόσμος χτυπά, πουθενά δε θα το απαντήσουμε.

Ο «Πόλεμος», το καινούργιο βιβλίο, «αθηναϊκό μυθιστόρημα», του κ. Ξενόπουλου, δεν ξεφεύγει από τον πατημένο δρόμο. Μια νέα κοπέλα, θυγατέρα εκατομμυριούχου, αγαπά έναν φτωχό τραπεζικό υπάλληλο. Ο αυστηρός πατέρας εναντιώνεται. Γίνεται η απαραίτητη απαγωγή. Μα έρχεται ο πόλεμος. Ο νέος, συνεπαρμένος από τα πατριωτικά ιδανικά της γυναίκας του και του πλούσιου πεθερού του, πηγαίνει εθελοντής. Πληγώνεται. Τονέ φέρνουνε σε κακή κατάσταση σ' ένα νοσοκομείο της Αθήνας. Εκεί υπερτεεί νοσοκόμα η κουνιάδα του. Γίνεται η αναγνώριση, κι ο εκατομμυριούχος πεθερός, ύστερ' από τον πατριωτικό τούτον εξαγνισμό του ανοίγει την αγκαλιά και το πλούσιο σπίτι του.

Αυτά και μόνο, γεμίζουνε 454 ψιλοτυπωμένες σελίδες! Ικανότητα βέβαια, που την είχανε κι άλλοι προτήτερ' από τον κ. Ξενόπουλο. Ένας Ιούλιος Μαρής, ένας Ευγένιος Σύης, ένας Ξαβιέ ντε Μοντεπέν, ένας Γεώργιος Ονέ, που δεν τους είναι και διόλου κατώτερος ο συγγραφέας μας. Κι όμως κάποτε, ανάμεσα στην αφήγηση, σταματά κανείς και ρωτιέται, αν κάποιο πλέξιμο τεχνικό, αν κάποιο περπάτημα μαστορεμένο, δεν θα μπορούσε να τραβήξει μερικές σελίδες, από το βυθό της

προχειρολογίας και του πλατυασμού, κάτι που θα είτανε δυνατό να λάμψει αληθινά και ν' αναδείξει ένα ταλέντο άξιο καλύτερης τύχης. Γιατί ο Ζακυνθινός δηγηματογράφος αντιπροσωπεύει στο τόπο μας, τον τύπο του λογίου που ποτέ δε θέλησε να στηρίξει το πάτημά του σε δρόμο χαραγμένο με σύστημα και με συνέπεια, σύμφωνα με την μόρεσή του και την κλίση του. Πάλεψε πάντα σε δυο προσπάθειες ανάμεσα. Από τη μια μεριά να κολακέψει το κοινό ακολουθώντας το και προχωρώντας μόνο με το σημειωτό σήμα εκείνου, κι από την άλλη λαχταρούσε να φανεί πως δεν είναι ξένος για κάθε ιδέα προχωρημένη κι απολυτρωτική μέσα στα νεοελληνικά γράμματα, έστω, κι α δεν πίστευε σε τίποτα. Επιθυμώντας έτσι, να συμβιβάσει τ' ασυμβίβαστα, ολοένα παραπατούσε Νέος ακόμα, κηρύχεται μαθητής του Σ κ υ λ ί τ σ η , που έφερε στη γραφή καθαρεύουσα γλώσσα, σύστημα ορθογραφίας απλής και δίχως τόνους, και συνεπαρμένος, γράφει τα έργα του στα «Ε κ λ ε χ τ ά μ υ - θ ι σ τ ο ρ ή μ α τ α », περιοδικό της εποχής, με τον τρόπο τούτο. Μα σε λίγο βλέπει, πως μακραίνει από την κοινή καθιερωμένη συνήθεια, κι αφήνει τον ενθουσιασμό του να κρυώσει. Δεν περνά πολύς καιρός και δείχνεται συγκινημένος με το φως του Ψ υ χ ά ρ η. Μα η κοινωνία είναι άγουρη για τέτοια επανάσταση, κ' οι δασκάλιοι κρατούνε την πνευματική εξουσία. Αμέσως στρίβει δρόμο. Ρίχεται στην καθαρεύουσα. Παραδέχεται να την καλλιεργήσει με την επίδοσή του. Χτυπά πονηρεμένα την δημοτική όλο και περισσότερο, όσο που κορυφώνει την πολεμική του στο περιοδικό Π α ν α θ ή ν α ι α και στον καθημερινό τύπο με τα χρονογραφήματά του, πασκίζοντας με κάθε τρόπο ν' αρνηθεί τη αξία του συγγραφέα του Τ α ξ ι δ ι ο ύ, δηλαδή την αξία της σοφά κανονισμένης δημοτικής γλώσσας. Σημαντικό για τις τέτοιες ιδέες του είναι το άρθρο του στα Παναθήναια πάνου στο ρομάντζο του Ψυχάρη: Ζωή κι αγάπη στη μοναξιά.

Κατόπι βλέπει πως η δημοτική φουντώνει, πως η άξια φιλολογική συνειδηση καταδικάζει την καθαρεύουσα. Ξαναγουρίζει κι αυτός με τρεμουλιασμένα βήματα, και γράφει μήτε καθαρεύουσα, μήτε δημοτική. Γράφει τη μιχτή την περίφημη. Τώρα στο τελευταίο του αυτό βιβλίο τη συνειθισμένη μιχτή του, πασκίζει να την τραβήξει περισσότερο προς τη δημοτική. Μα η δημοτική έχει τη συνέπειά της, την ψυχή της, που όποιος δε σκύψει βαθιά και δε μελετήσει, δεν μπορεί ν' αντικρύσει το μυστικό του θησαυρού της. Κ' έτσι ο κ. Ξενόπουλος μένει μακριά κι από τη Δημοτική... Τραγικό παράδειγμα, της μεταβατικής αυτής εποχής, που ολάκερη, με τα σκουντήματα και τα παραπατήματά της, ζωγραφίζεται στο

χαρακτήρα της φιλολογικής μας ζωής, με το συγγραφέα του *Πολέμου*, πιστό αντιπροσωπευτικό της τύπο.

Τον ίδιο μιχτό χαρακτήρα παρουσιάζει κ' η δηγηματογραφική τέχνη του κ. Ξενόπουλου. Προσπαθούσε κ' ήθελε πάντα ν' ακολουθήσει δρόμο φιλολογικό, μα η βιασύνη της εφήμερης επιτυχίας και της άμεσης αναγνώρισης, τονέ τραβούσε στην αγκαλιά της δημοσιογραφικής μαστοριάς. Εκεί έβλεπε πως ικανοποιούσε τον κόσμο, την "κοινωνία", εύκολα και δίχως κόπο, και ριχνότανε ολόβολος. Ως και αναγνώσματα σκανταλιάρικα, με την περιέργεια της συνέχειας, κατάφερε να δημοσιεύει σε φημερίδες, μέσα σε καλούπι τάχα ηθογραφικό. Ένας πόθος, μανία μοναδική τονέ συνέπαιρνε ολοένα να διαβάζεται όπως όπως από περισσότερους. Σφυγμομετρούσε έτσι το μέτριο και κοινό γούστο της ακατάρτιστης κοινωνίας μας, και κατέβαινε. Σε καθ' επιφύλαξη για την παραγνώριση αυτή της αξίας του, σε κάθε κριτική φωνή για τη φτώχεια και τη γυμνότητα που σημαδεύανε το ύφος του, —μια είταν η απάντηση κι ένα το καύκημά του. Κι όμως μ' όλα αυτά, με διαβάζουνε μένα. Αυτό δείχνει, ολοφάνερα την τάση του ομολογημένη από τον ίδιο. Μα ένας συγγραφέας, τότε μονάχα, δεν μπορεί να κατηγορηθεί γιατί έχει αποχτήσει την αγάπη του κοινού, όταν η αγάπη αυτή έρχεται από γνώση κ' επίγνωση της υπέροχης αξίας του και γίνεται από κοινό με κάποια λαμπρή πνευματική παράδοση, και που δε στέκεται σε τόσο χαμηλή διανοητικότητα σαν το συγκαιρινό το κοινό του τόπου μας.

Βέβαια, η λαϊκή ψυχή, σαν ξυπνήσει, ποτές δεν θα δώσει τη σημασία που ο κ. Ξενόπουλος κολακεύεται να νομίζει πως έχει το έργο του. Ο λαός, με το λευτερωμένο του πνεύμα, σε μια κατοπινή μέρα, θα ζητήσει έργα που ν' αντικρύζει μέσα τους καθρεφτισμένη την πνοή και την ουσία του. Τα έργα τούτα θα τα βρει σε όσους με κόπο, επιμονή κι αγάπη, θελήσανε να σκύψουνε προς αυτόνε, την εποχή που ο κ. Ξενόπουλος και οι όμοιοί του, δημοσιογραφώντας την τέχνη με βλέμ' ανάβαθο και μ' αφρόντιστο κοντίλι μακριά από κάθε μελετημένο κι άξιο ρεαλισμό, σαν ενός Ζολά, ρίχνανε στη χυδαιότητα τη λαϊκή ζωή κάθε φορά που καταπιανόντανε να τη ζωγραφίσουν από ενδιαφέρο τάχατε μα στο βάθος κινημένοι από την καθαρή αστική τους ιδεολογία, που τους έκανε ανίκανους για ψυχολογία και παρατήρηση.

Και με το δρόμο αυτό, που εύκολα έπαιρνε πρώτος, μέσα σε τόσους ο κ. Ξενόπουλος, ανυποψίαστος καθώς έστεκε, από λογίς πνευματικά και κοινωνικά ζητήματα και προβλήματα, —έφευγε από την πραγματικότητα, περιοριζότανε σε καθέκαστα δίχως πλάτος, βάθος και ουσία, και μέσα

στον στενό του ορίζοντα, δεν μας έδινε ποτέ να νοιώσουμε ένα ποίημα της ζωής, τέτοιο, που είναι το άξιο ρομάντζο, ένα δράμα της Αλήθειας, κάτι πλατύ και γενικό, εκφρασμένο σε ωρισμένη τεχνική περιοχή, με πνοή εξαιρετική. “Το ρομάντζο”, έγραψε ο Ερίκος Μπαρμπύς, ο δυνατός συγγραφέας του τελευταίου ξακουστού βιβλίου *Αστραπή στην Άβυσσο*— “το ρομάντζο είναι η καινούρια φόρμα για το μεγάλο ποίημα. Είναι το απλό και το τέλειο ποίημα, το πιο αδερφωμένο με την πραγματικότητα. Είναι το πλατύτερο κι αγνότερο καλούπι, που προσφέρεται στη σκέψη. Πρέπει ο μυθιστοριογράφος να στοχάζεται το δράμα της αλήθειας, τα μεγάλα συνταραχτικά ζητήματα που δένονται με τα περασμένα, τα μελλούμενα, και με την αγάπη, —και να μη δειλιάζει μπροστά σε τίποτα για να εκφράσει εκείνο που υπάρχει πραγματικά”.

Ο κ. Ξενόπουλος στο μεταχείρισμα και το ξετύλιγμα του μύθου του, στην έκφραση της ιδέας του, στη γλωσσική διατύπωση τής έννοιας, δειλίαζε πάντα μπροστά στην πραγματικότητα της αληθινής τέχνης. Εχεφρονούσε. Για τούτο έμεινε συγγραφέας μέτριος με ταλέντο, καθώς είπαμε, άξιο πολύ καλύτερης τύχης.»

Ηλ. Π. Βουτιεριδής, «Γρ. Ξενόπουλος: Λάουρα (το κορίτσι που σκοτώνει)...», περ. *Εθνική Ζωή*, έτ. Α, τχ. 3, 01.05.1921, σ. 14.

«Στον πρόλογο του καινούργιου μυθιστορήματός του ο κ. Γρ. Ξενόπουλος μας εξηγεί πώς το έγραψε το έργο του αυτό και με ποιο σκοπό. Η τέτοια εξήγηση —η αυτοκριτική θα μπορούσαμε να ειπούμε— που δεν είναι σπάνια στα φιλολογικά έργα, δείχνεται πολλές φορές χρήσιμη και ωφέλιμη και για το συγγραφέα τον ίδιο και για τον αναγνώστη. Σώζει από την παρανόηση. Ο κ. Ξενόπουλος προχωρώντας μας λέει και κάτι άλλο πολύ σημαντικό για τη σύνθεση του καινούργιου έργου του: “Όσο κι αν εκτιμώ την ηθογραφία, όσο κι αν τη θεωρώ βάση και θεμέλιο κάθε γνήσιου καλλιτεχνικού έργου, την ψυχογραφία όμως τη βάζω πολύ πιο ψηλά, γιατί αυτή κυρίως μου φαίνεται η ουσία κι ο σκοπός —ο καλλιτεχνικός πάντα σκοπός— του μυθιστοριογράφου”. Σέβομαι τη γνώμη του κ. Ξενόπουλου· μα φοβάμαι μήπως η βεβαίωση αυτή δεν είναι σωστή. Αν η ψυχογραφία στέκεται πιο ψηλά από την ηθογραφία, πώς μπορεί τούτη να είναι “βάση και θεμέλιο κάθε γνήσιου καλλιτεχνικού έργου;” Κ’ έτσι φτάνω στο συλλογισμό, ότι —κατά την

γνώμη μου τουλάχιστο— καθορίζη κανείς την αξία κάθε είδους τεχνοτροπίας. Μήτε μπορούμε να ειπούμε δογματικά, ότι η ψυχογραφία είναι ο καλλιτεχνικός σκοπός κ' η ουσία του μυθιστοριογράφου. Αν εμιλούσα για την προσωπική προτίμηση, δε θα δίσταζα να ειπώ, ότι το ψυχογραφικό ή πιο σωστά το ψυχαναλυτικό μυθιστόρημα είναι το τέλειο, μια και το είδος αυτό μας θυμίζει Σταντάλ, Δοστογιέφσκη, Βιλλιέρ ντε Λιλ-Άνταμ ή όποιον άλλο της ίδιας σειράς. Μα πώς μπορούμε να λησμονήσουμε, ότι υπάρχουν και ηθογραφικά μυθιστορήματα, που είναι αριστουργήματα χωρίς να φαίνεται σ' αυτά και καμιά πρόθεση του συγγραφέα τους, ότι εστοχάστηκε να κάμη και ψυχογραφία για να φτάση στον καλλιτεχνικό σκοπό του; Αν κυριαρχή σήμερα το ψυχαναλυτικό μυθιστόρημα, αυτό είναι άλλο ζήτημα. Το σωστό όμως είναι ότι αληθινά καλλιτεχνικά έργα υπάρχουνε και στις δύο μορφές του μυθιστορήματος. Κ' έτσι φτάνουμε στο συμπέρασμα, ότι η ουσία του ζητήματος είναι αν ο ηθογράφος ή ο ψυχογράφος κατώρθωσε να δώση στο έργο του την τέλεια καλλιτεχνική μορφή. Αυτό μας ενδιαφέρει. Καθένας γράφει σύμφωνα με την προτίμησή του για να πλάση ένα καλλιτέχνημα· και δε στέκει στην ιδέα της τέχνης να περιορίζεται ο συγγραφέας, ότι πρέπει ν' ακολουθήση τούτον ή εκείνο το δρόμο για να φτάση στον καλλιτεχνικό σκοπό.

Και να, έξαφνα —για μένα τουλάχιστο— η "Λάουρα" μ' όσο κι αν θέλησεν ο Ξενόπουλος να της δώση μορφή μυθιστορήματος ψυχογραφικού, δεν παρουσιάζεται σαν έργο καλλιτεχνικά ανώτερο από τον "Πόλεμο" ή κι από κανένα άλλο ακόμη μυθιστόρημα του ίδιου συγγραφέα, αν και βρίσκω σ' αυτή τα ίδια χαρίσματα, που τονε δείχνουν τόσο καλό μυθιστοριογράφο.

Δε θα ειπώ, ότι το θέμα της "Λάουρας" είναι κοινό. Το θέμα για ένα συγγραφέα, που ξέρει να συνθέτη, δεν έχει και πολύ μεγάλη σημασία. Μπορεί και την πιο κοινή υπόθεση να την κάμη σπουδαία. Κ' η υπόθεση της "Λάουρας" είναι βέβαια από τις πιο κοινές. Μα ο κ. Ξενόπουλος την ξετυλίγει με τέτοιο τρόπο, της δίνει τέτοια καθέκαστα, που στο τέλος την παρουσιάζει σαν δημιούργημα αληθινού καλλιτέχνη, σαν έργο συγγραφέα, που η παρατήρησή του κ' η ζωγραφική δύναμή του δίνουνε σ' αυτό τον αληθινό τόνο της τέχνης. Ζωγραφίζει τον κόσμο της ψυχής, τα πάθη και τα συναισθήματα, επειδή ξέρει να τα παρατηρή, όπως ζωγραφίζει και τον γύρω από τους ήρωές του κόσμο. Σ' όλα γενικά τα έργα του ο κ. Ξενόπουλος μας παρουσιάζει την ύπαρξη των ηρώων του υποταγμένα στη μυστική ενέργεια της ψυχής τους. Τέτοια ύπαρξη είναι

της “Λάουρας” ακόμη και του Φρέντου και του Γώγου, των δυο άλλων κύριων προσώπων του μυθιστορήματος. Είναι άνθρωποι, που τη ζωή τους όλη την τρικυμίζει η μυστική ψυχική ενέργεια. Τα πάθη και τα συναισθήματα τους σέρνουνε σκλάβους τους.

Αποφεύγω να διατυπώσω εδώ την υπόθεση του έργου, όσο απλή κι αν είναι και μπορεί η διατύπωση να γίνη σύντομα. Άμα στην αφήγησή της δεν υπάρχουν τα καθέκαστα, γίνεται ένα τίποτε. Τα καθέκαστα αυτά, τα ψυχικά τα ψυχικά καθέκαστα, θα μας κάμουνε να νοιώσουμε καλά τη Λάουρα —το κορίτσι που σκοτώνει και πού η ιστορία του, η ζωή του καταντάει τόσο τραγική. Θα ιδούμε ακόμη τα καθέκαστα αυτά σαν μοίρα, που κρέμεται από πάνω της πάντα σκληρή, ώστε ν’ αυτοκτονή γι αυτή ένας νέος αθώος κ’ αισθηματικός κ’ ύστερα ν’ αναγκάζεται η ίδια να σκοτώση τον πρώτο ξαδερφό της, τον άνθρωπο, που αγάπησε μ’ όλη την ψυχή της και που την προδίνει για μιαν άλλη. Όπως και σ’ όλα τ’ άλλα έργα του κ. Ξενόπουλου, έτσι και στη “Λάουρα” οι ήρωές του βυθίζονται στο αίμα και στα δάκρυα.

Στη “Λάουρα” η ψυχανάλυση είναι περισσότερη από όση υπάρχει σ’ άλλα έργα του ίδιου συγγραφέα. Το θέλησε αυτό ο κ. Ξενόπουλος. Μα για τούτο δεν ελησμόνησε καθόλου να είναι και ηθογράφος. Κι όπως λέει κι ο ίδιος στον πρόλογό του, σε κανένα άλλο μυθιστόρημά του δεν παρουσιάζεται τόσο πιστά η εφτανησιώτικη ζωή. Κ’ εδώ όμως η ηθογραφία παίρνει πλατύτερη όψη και γίνεται κάπως κοινωνική αναπαράσταση.

Ο κ. Ξενόπουλος δεν κάνει ποτέ στενό το ηθογραφικό σύνορο. Στη “Λάουρα” δίπλα στην ηθογραφίαν έβαλε και την πρόθεσή του να κάμη περισσότερη ψυχική ανάλυση, πράγμα που γίνεται φανερό όσο προχωρεί το ξετύλιγμα της ιστορίας. Μα υποψιάζομαι, πως την πρόθεσή του αυτή την έσπρωξε πάρα πολύ για τούτο και πλαταίνει την αφήγησή του. Θα μπορούσε να μας ειπή με λιγότερα λόγια, όσα μας λέει με κάποια μακρολογία. Αρκετές σελίδες φαίνονται σαν τραβηγμένες. Πάντα όμως και στη “Λάουρα” υπερτερούν τα άλλα προτερήματα του συγγραφέα.

Το αβίαστο ύφος, η αφηγηματική χάρη κι αφέλεια, η αρμονική σύνθεση των σκηνών και των επεισοδίων, η ζωηρή αναπαράσταση προσώπων και τόπων. Έχει τον καθαρό στοχασμό και τη δύναμη να δείχνη την ψυχή των ηρώων του πιστά ζωγραφισμένη, έχει ακόμη δραματικότητα και ποίηση. Και γενικά μπορούμε να ειπούμε ότι κ’ η “Λάουρα” είναι μυθιστόρημα χαριτωμένο και δραματικό μαζί, όπου το πάθος

φανερώνεται με ορμή και γίνεται δύναμη, που κινεί την ψυχή των ηρώων του έργου.»

Φ. Πολίτης, «Νέοι και γέροντες», εφ. *Πολιτεία*, έτ. Δ , αρ. 1286, 29.05.1921, σ. 3.

«Ο κ. Ξενόπουλος ανησυχεί. Δεν τον αναγνωρίζουν οι “νέοι” ποετάρτροι και υπερκριτικοί και τα βάζει μαζί των Άλλοτε, δια να προεξοφλήση τον θαυμασμόν των, είχε πρώτος αυτός κηρύξει το κενόν και αστειόν δόγμα: “Τόπον εις τους νέους!”. Η ευχή του επραγματοποιήθη ατυχώς, αλλ’ εξέσπασε —και δικαίως— εις βάρος του. Αυτόν πρώτον απεκήρυξαν και ηγνόησαν οι επικρατήσαντες πλέον “νέοι”. Και ανησυχία κατέλαβε την ψυχήν του κ. Ξενοπούλου. Αν οι νέοι τον αγνοούν, από πού θα πληροφορηθούν την ύπαρξιν του οι “νεώτεροι”; Και πώς είναι τότε δυνατόν να παίζονται μετά τριακόσια χρόνια τα δράματά του εις τα αθηναϊκά θέατρα —πράγμα, το οποίον εν τούτοις επροφήτευσεν και διετυμπάνισεν από τώρα; Ο κ. Ξενόπουλος, βέβαιος περί της μετά θάνατον ζωής, την οποίαν φαντάζεται ως ένα είδος συνέχειαν της προ του θανάτου τοιαύτης, ουδόλως δε απηλλαγμένην των μικροφιλοτιμιών και των πεισμάτων της αθλίας μας υπάρξεως, εννοεί να δέχεται και ως άυλον πνεύμα, εις τους κόσμους των ψυχών, τα θυμιάματα της λατρείας και του θαυμασμού των απογόνων. Και θα έχη τότε την ευχαρίστησιν να λέγη προς τα φαντάσματα των συγχρόνων του: “Δεν σας το έλεγα εγώ, ότι είμαι αθάνατος;”.

Μακράν από εμού η πρόθεσις να αναλάβω των νέων την υπεράσπισιν. Είναι αναμφιβόλως θρασείς και ανόητοι. Έχουν μ’ όλα ταύτα κάποιο δίκαιον με το μέρος των. Το δίκαιον της πραγματικότητας. Η μια φιλολογική γενεά παρέρχεται χωρίς ν’ αφήνη εις την άλλην το απόσταγμα αληθούς, έστω και περιορισμένης, πείρας ζωής, ένα απόφθεγμα πραγματικής σοφίας, μίαν κυρίαρχον, οδηγόν σκέψιν η οποία να σβύνη προς στιγμήν την εσωτερικήν δίψαν της νεότητας, να καθησυχάζη και να δροσίζη το ανήσυχον πνεύμα της, που το αναστατώνει το πρώτον φλογερόν αντίκρουσμα της ζωής. Πώς θέλετε να αισθανθή έπειτα ο “νέος”, ότι υποχρεούται να προσφέρει φόρον θαυμασμού και εκτιμήσεως προς τους γεροντωτέρους, αφού αυτοί δεν τον εβοήθησαν εις τίποτε, και αφού κατά βάθος είναι οικτρόν ο ίδιος

δημιούργημα του παραστρατημένου και αιωνίως πλανωμένου εαυτού του; Ο κ. Ξενόπουλος ορθώς κατηγορεί τους νέους, ότι προσκολλώνται εις λογοτεχνικά "σχολάς" υψώνοντες ούτω φραγμόν γύρω των, ο οποίος τους κλείνει τους ευρύτερους ορίζοντας. Μια πλάνη, εν τούτοις, ένα αναπόφευκτον παραστράτημα είναι και η προσκόλλησις εις "σχολάς", ο πρώτος θάμνος, το πρώτο δενδράκι, κάτω από το οποίον σπεύδει αλλαλιασμένος να κρυβή ο χαμένος οδοιπόρος, μόλις νοιώθη την θύελλαν να ξεσπά επάνω από το κεφάλι του. Τι θέλετε να κάμη, όταν κανείς δεν του ήνοιξε, έστω και ένα πρόχειρον μονοπάτι, που να οδηγή προς άσυλα ασφαλή, και απρόσβλητα; Αλλά διατί να κατηγορηθούν οι οπαδοί αυτοί των περιορισμένων σχολών, όταν όλη η νεωτέρα ελληνική λογοτεχνία, εξαιρουμένου μόνον του Σολωμού, ομοίαν και αυτή ακολουθεί πρόληψιν, την πρόληψιν μιας Σχολής κατά τι ίσως ευρύτερας, αλλά πάντοτε ψευδούς και σαθράς; Πιστεύει σοβαρώς ο κ. Ξενόπουλος ότι είναι ο ίδιος απηλαγμένος από την τοιαύτην πρόληψιν; Αλλά τι άλλο είναι τα έργα του, παρά προϊόντα ψυχράς σχολής, της οποίας βάσις είναι μια πλάνη τεραστία, διαδεδομένη ευρύτατα, πλάνη ως προς τους λόγους υπάρξεως και τους σκοπούς της τέχνης; Ηρώτησε ποτέ ο κ. Ξενόπουλος τον εαυτό του "διατί γράφει". Ας αναλύση μόνος του οιοδήποτε δράμα του ή μυθιστόρημά του. Ας το γυμνώση τελείως των φιλολογικών του κοσμημάτων, και ας φθάση εις την κεντρικήν εστίαν του, εις την αφετηρίαν της όλης δράσεως. Τι θα εύρη εκεί; Τίποτα απολύτως. Ή, το πολύ πολύ, μιαν σκέψιν τόσοσ κοινήν, όσον και η καθημερινή "καλημέρα" μας, τόσοσ τρεχούσης αξίας, όσον και το βρωμερότερον τραπεζογραμμάτιον. Λοιπόν; Διατί την έγραψε; Δια ν' αναπτύξη πέριξ αυτής ένα πλούτον λέξεων, κατά βάθος αχρήστων, και κατ' ουσίαν βαρβάρων; Δια να κάμη φιλολογίαν; Αλλ' αυτή ακριβώς είναι η πρόληψις. Αυτή είναι η "σχολή". Οι νέοι περιορίζουν κάπως περισσότερο μιαν ενέργειαν απολύτως ομοίαν. Γύρω από μιαν τρέχουσαν και κοινοτάτην αξίαν, ρυθμίζουν κατά τον Α ή τον Β τρόπον τον χορόν των λέξεων. Και αυτό αποκαλούν τέχνην. Ο κ. Ξενόπουλος τον χορόν δεν τον ρυθμίζει. Αλλ' αφήνει τας λέξεις να χορεύουν μόναι των. Αυτή είναι η διαφορά. Τι σημασίαν έχει όμως αν ένα πράγμα λέγεται "ιμπρεσσιονιστικόν ποίημα" ή απλώς ποίημα, αν λέγεται "μυθιστόρημα της σχολής του Χάμσου", ή μόνον "μυθιστόρημα", όταν εις το κέντρον όλων αυτών των λογογραφημάτων δεν υπάρχει τίποτε ή ευρίσκειται απλώς μια καθημερινή παντός ανθρώπου σκέψις, ή μια κοινότατη εντύπωσις;»

Αδ. Παπαδήμας, «Η "Αφροδίτη"», τώρα στο Γρ. Ξενοπούλου, *Αφροδίτη. Αθηναϊκό μυθιστόρημα*, εκδότης Ιωάννης Δ. Κολλάρος, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήναι 1922, σσ. 5-8.

«Σ' ολάκερη την Ξενοπουλική δημιουργία, —έργο απέραντο σε ποσότητα— υπάρχουνε ωρισμένα κομμάτια που ζούνε ξέχωρα από το συνηθισμένο στρωτό ύφος, πού το στερεί η βαθεία έμπνευση και η επίγνωση του δημιουργικού και καλλιτεχνικού εγώ του συγγραφέα του *Κόκκινου Βράχου* και του *Κακού δρόμου*. Τα σημάδια αυτά μας κάνανε όχι και λίγες φορές τη θλιβερήν εντύπωση, ότι ο κ. Ξενόπουλος θα μπορούσεν, α δε δούλευε χρόνια τώρα στην επιφυλλιδογραφία με επαγγελματικό ζήλο, να μας δώσει σπάνια δείγματα της δημιουργικής του φαντασίας, ακόμα και στοχαστικώτερα αισθητικά και πνευματικά κομμάτια, που δίκαια θα τα νοιώθαμε να στέκουν ψηλά μέσα στη λογοτεχνία μας. Η αντίληψη αυτή αμερόληπτα ξεχωρίζει την αγνή δημιουργία από την προχειροδουλειά, τη δημιουργία μ' άλλα λόγια που γράφεται με στεγνή πένα. Ένα τέτοιο σημάδι συνθεμένη στις γόνιμες στιγμές του τεχνίτη είναι το ρομάντζο του η *Αφροδίτη*, που πάνω απ' όλα τα λογοτεχνικά του χαρίσματα, έχει καλοδουλεμένη αρχιτεκτονική στον τρόπο της σύλληψης και της εκτέλεσής του. Τίποτα δε δίνει την εικόνα του πλαστού και του άψυχου. Αψεγάδιαστο ξετυλίγεται δίχως κανένα προχειρόλογο στην προβολή κάποιας κοινωνικής ζωγραφιάς, κλεισμένης μέσα στις δυναμωμένες γραμμές μιας ερωτικής ιστορίας, που παίρνει τα όρια της πλατύτερης ηθογραφίας, φανερώνοντας τη μεστωμένη σκέψη του παρατηρητή και τη θέρμη του λογοτέχνη.

Η *Αφροδίτη* στο πρώτο μέρος δείχνει την ομώνυμη ηρωίδα της, —μία γυναίκα μικρόψυχη, που είτε αθέλητα είτε με προδιάθεση εξιδανικεύει τον υλικόν έρωτα στα μάτια και στην ψυχή του φοιτητή Θράσου. Η επίδραση φαίνεται από την ψυχογραφία και την πλούσια παράσταση, που ανάμεσα της κινιέται ο ήρωας ξελογιασμένος από την ωμορφιά της Αφροδίτης. Πλάι στην αισθητική συγκίνηση ξεχωρίζεται η θέση του έργου. Ο ήρωας φτάνει ως το έγκλημα, κι αυτό δεν το χαρακτηρίζει φραστική και συνθετική κοινοτοπιά, μα φέρνει τον αναγνώστη να δικαιώσει την πράξη του, γνωρίζοντας σ' αυτόν έναν προσκυνητή στα πόδια ενός ειδώλου, μπροστά σε μια αιώνια γυναίκα, που κι αν τη

φωνάζει μαζί με τον Βινύ: “παιδί ασθενικό χίλιες φορές αισχρό”, όμως αφήνεται ν’ αρπαχτεί στα νύχια της σαν τον ήλαρχο στον Στριντμπεργικό “Πατέρα”.

Ακόλουθα στην παραστρατισμένη ψυχή του Θράσσου δείχνεται η επίδραση της αγνής γυναίκας, της στοργικής και ήμερης φύσης που έζησε στην επαρχία με το χριστιανικό όνειρο του γάμου. Κι’ ο ήρωας, ξαναβρίσκοντας τον ηθικόν άνθρωπο, τραβιέται από την Αφροδίτη, αφού πρώτα εγκληματίσει, για να ζήσει με την επαρχιωτοπούλα τίμια.

Δίχως αμφιβολία για την πολιτισμένη αισθητική του δημιουργού, η αντίθεση στέκεται πάντα πλούσιο υλικό και ζουντανεύεται πιότερο το υλικό αυτό όταν δεν αρπάχεται από ιδανικές απαιτήσεις, αλλά βρίσκεται μέσα στη ζωή μας. Η ιστορία της *Αφροδίτης* είναι η ιστορία του φοιτητή, αλλά πόσο πλούσια σε κίνηση ιστορία, πόσο πλούσια σε ψυχογραφία, σε αλήθεια! Η Αφροδίτη, η γυναίκα με το έκφυλο κι’ αδυνατισμένο μυαλό, σέρνει τη μοίρα της γυναίκας-όργανο απόλαυσης. Και συλλογιζόμαστε: ο άντρας ξαναβρίσκει τον εαυτό του κάτω από την επίδραση της καλόβολης φύσης της Αγνής, —μιας Ρωμηοπούλας νοικοκυράς—, μα η γυναίκα στο πρόσωπο της Αφροδίτης άλλο από τον όψιμο κι’ άνισο γάμο άλλο από τη φιασιδωμένη ζωή τι βρίσκει; Πουλιέται για ν’ αποχτίσει θωριά! Κι’ αυτό γίνεται ως που οι ζαρωματιές πληθαίνουνε στο πρόσωπό της [...]. Κοιτάζοντας την *Αφροδίτη* σα λογοτεχνικό έργο, βλέπουμε πως δε γράφηκε στις άγονες στιγμές της προχειροδουλειάς, μα στις στιγμές της μεστωμένης στοχαστικής έμπνευσης που στολίζει με τρανές αρετές κάθε δημιούργημα της φαντασίας. Κι’ εδώ το δημιούργημα αυτό είναι από τα λίγα τα διαλεχτά έργα του κ. Ξενοπούλου, που μας γενάνε πεσιμιστικές διαθέσεις σαν βλέπουμε τον δημιουργό τους να χάνει αλύπητα τις πολύτιμες του δύνாமες σε μικροπράγματα. Μα όμως και πάνω απ’ όλα στον κ. Ξενόπουλο η Νεοελληνική Λογοτεχνία χρωστάει άπειρες χάρες, γιατί μπόρεσε και μίλησε στο μεγάλο κοινό, ξυπνώντας του έτσι κάποιο ενδιαφέρο. Κι’ αν σήμερα διαβάζεται το Ελληνικό βιβλίο και το λογοτεχνικό περιοδικό, το χρωστούμε από μια μεριά στον κ. Ξενόπουλο. Για τους μισομορφωμένους αστούς της Τέχνης μας είναι μια υπερβολή αυτό· για τους πνευματικούς εργάτες χρωστούμενος φόρος.»

Δήμος Βελουχινός, «Γρηγορ. Ξενοπούλου: “Αφροδίτη”», περ. *Βωμός*, περ. Β , χρ. Α , τχ. 5-6 (28-29), Παρίσι, 25 Μαρτίου 1922, σσ. 74-75.

«Ο εκδότης Ι. Κολάρος τύπωσε και κυκλοφόρησε το ρομάντσο του κ. Ξενοπούλου "Αφροδίτη" σ' ένα αρκετά καλλιτεχνικό τόμο. Το αιώνιο παράπονο του κ. Ξ. ήτανε και είναι ότι ενώ οι σύγχρονοί του λόγιοι τον διαβάζανε και τον εχτιμούσανε πολύ, οι νεώτεροί του, όχι μόνο δεν τον διαβάζουνε, αλλά και δεν τον προσέχουνε διόλου. Αυτό τον πείραζε, τον δαιμόνιζε. Για να προσελκύση λοιπόν την προσοχή των νέων λογοτεχνών, κατώρθωσε να ψαρέψη μιαν εγκωμιαστική κριτική ενός από τους νέους, του κ. Α. Παπαδήμα, για το ρομάντσο του αυτό και να τη βάλη πρόλογό του. Το κακό ήτανε που ο νέος κριτικός του, μόλο τον έπαινο που έκανε στο έργο του αυτό, έγραφε μέσα στην κριτική του ότι τον κ. Ξ. τον έβλαψε πολύ η επιφυλλιδογραφία. Αυτό έπρεπε με κάθε τρόπο να εξουδετερωθή και ο κ. Ξ. έβαλε κάτω από τον πρόλογο την ακόλουθη χαριτωμένη σημείωση: "Στην επιφυλλιδογραφία ανήκουν τα καλύτερά μου κομμάτια: η Τ ι μ ή τ ο υ Α δ ε λ φ ο ύ, το Φ ά ν τ α σ μ α, οι Π λ ο ύ σ ι ο ι κ α ι Φ τ ω χ ο ί. Στην επιφυλλιδογραφία ανήκει ακόμα και η Α φ ρ ο δ ί τ η που ο κ. Παπαδήμας την αναγνωρίζει για έργο εκλεκτό. Ώστε αυτά είναι λόγια... που μπορούσε και να λείψουν. Αλλά τη στιγμή που θέλησα να τιμήσω τη γνώμη ενός νέου βάζοντάς την στο μέτωπο του βιβλίου μου, πρέπει και να τη σεβαστώ, ώστε να μην παραλείψω ούτε ένα γιώτα".

Είναι αλήθεια ότι η Α φ ρ ο δ ί τ η, η Τ ι μ ή τ ο υ Α δ ε λ φ ο ύ και το Φ ά ν τ α σ μ α, αν και πρώτα δημοσιευτήκανε σ' επιφυλλίδες, είναι τα καλλίτερα του κ. Ξ. ρομάντσα, ύστερα από τον Κ ό κ κ ι ν ο Β ρ ά χ ο του, γιατί λείπει απ' αυτά η πολυλογία και το κοινό κουτσομπολιό, που παρατηρείται στα νεώτερα επιφυλλιδογραφικά έργα του, που τα τραιπινάρει, αλλά Ξαβιέ ντε Μοντεπέν, για να διαρκούν πολύ.

Σήμερα ο κόσμος, ύστερα από τον εκνευριστικό πανευρωπαϊκό πόλεμο μάλιστα, έγινε νευρικός και δεν έχει την υπομονή να διαβάζη πια μεγάλα έργα και μάλιστα όταν αυτά κλειούνε μέσα τους άσκοπη φλυαρία. Ο κόσμος θέλει σήμερα σε όσο το δυνατό λιγώτερες σελίδες να του δώση ο συγγραφέας περισσότερα επεισόδια.

Και ο κ. Ξ. αυτή την χάρη δεν την έχει. Άλλο ελάττωμα του κ. Ξ. είναι ότι δεν κατώρθωσε, με τα έργα του, να συγκινήση βαθειά, να συγκλονίση τον αναγνώστη του και να του αφήση ισχυρή εντύπωση. Ο αναγνώστης τελειώνει την ανάγνωση του βιβλίου του, το κλείνει και πάει στη δουλειά του, χωρίς να το ξαναθυμηθή. Αιτία αυτού είναι ότι δε συγκινιέται και δεν παθαίνεται ούτε ο ίδιος ο συγγραφέας όταν το γράφη. Η ψυχολογία του

κ. Ξ. είναι επιπόλαιη, γιατί δε ζητεί ποτέ τα βαθύτερα αίτια σε μια πράξη, αλλ' αρκείται στην εξωτερική περιγραφή της. Γράφει μηχανικά, αντικειμενικά. Σ' αυτό θέλει ίσως να μιμηθή το Φλομπέρ, αλλ' εκείνου η τέχνη και ψυχολογία είναι άλλη.

Η Α φ ρ ο δ ί τ η, όπως είπαμε στην αρχή, είναι ένα από τα καλλίτερα έργα του κ. Ξ. Η γλώσσα της, δημοτική, ομαλή, χωρίς υπερβολές. Το έργο είναι διαιρημένο σε δυο μέρη: "Η γυναίκα που σε χάνει" το πρώτο και "Η γυναίκα που σε σώζει" το δεύτερο. Από τις δυο αυτές επιγραφές καταλαβαίνει κανένας το περιεχόμενο του βιβλίου [...]. Υπόθεση κοινή βέβαια αλλά καλά βαλμένη στη θέση της και με μερικές σκηνές αρκετά ενδιαφέρουσες. Το έργο όμως έχει και τα ελαττώματά του. Πρώτο, όπως όλα τα έργα του κ. Ξ., δεν έχει ούτε μια σκηνή δυνατή, που να συγκινή βαθιά, και μόνο το πρόσωπο της Πόπης, μιας παξιμαδοκλέφτρας, που αγαπάει επίσης το Θράσο, χωρίς σφέρο, μας δίνει πού και πού από καμιά ασθενική καλλιτεχνική συγκίνηση με την καλωσύνη της [...]. Δεύτερο, πώς ήτανε δυνατό να δεχτή η Αγνή, μια κόρη νομάρχου και με προίκα αρκετή νεώτατη, να πάρη αμέσως άντρα της ένα νέο που μόλις βγήκε από τη φυλακή, κλεισμένος εκεί για κλοπή αποδειγμένη, και να συγκατατεθή, να συνεργήση μάλιστα σ' αυτό, και ο πατέρας της, ενώ γνωρίζει καλά τη διαφθορά του νέου! Το πράμα φαίνεται αφύσικο κι απίθανο, εκτός αν ο συγγραφέας άφηνε τουλάχιστο να περάση κάμποσος χρόνος από την αποφυλάκιση του νέου, να πάρη το δίπλωμά του και να δείξη στο διάστημα αυτό ότι ξαναγύρισε στον ίδιο δρόμο. Επίσης απίθανη είναι και η ομολογία από το Θράσο της κλοπής που έκαμε, μόλις συνελήφθη, και χωρίς ν' ανακαλυφτούν ακόμα τα κλοπιμαία αρχαιολογικά νομίσματα και η κυνική ομολογία του, που μόνο ένας έκφυλος λωποδύτης θα μπορούσε να κάμη, ότι εννοεί να τα κρατήση για να τα πουλήση και να ζήση σαν αποφυλακιστή, γιατί θάναι πια δικά του! Αφού είχε τη σκέψη να τα κρατίση, πως είτανε δυνατό να ομολογήση την πράξη του, οσοδήποτε κι αν τον βάραιναν υπόνοιες για την κλοπή, ενόσω δεν υπήρχε καμμία βέβαιη απόδειξη; Αλλά και πώς θάταν δικά του τα νομίσματα μετά την αποφυλάκισή του και θα τάκανε ότι ήθελε; Απίθανη επίσης και η ανάκριση του αυτού ήρωα Θράσου από τον αστυνόμο [...]. Απίθανο επίσης είναι και το ότι ο πατέρας του Θράσου κι ο πατέρας της Αγνής θ' αναθέτανε σ' αυτή [...] να επισκεφτή το αρχαιόφιλο δικαστικό [...]. Κι αν ο πατέρας του Θράσου δυσκολευότανε να το κάμη αυτό μπορούσε να τ' αναθέση στον φίλο του, τον πατέρα της Αγνής, που και

ευκολώτερα μπορούσε να τα φέρη σε πέρας λόγω της προσωπικότητάς του.»

Αναμνηστικόν τεύχος για την θεατρική τριακονταετηρίδα του Γρηγορίου Ξενοπούλου 1895-1925, Τυπογραφικά Καταστήματα "Ακροπόλεως", 1925.

Από σημείωμα του Γ. Βλαχογιάννη, σσ. 65-66:

«Θα ήθελα πολλά να πω για το φιλολογικό έργο του Γρηγόρη Ξενόπουλου, έργο ευσυνείδητο και μεθοδικό μέσα στη φιλολογική πλημμύρα, που μας πνίγει το μυαλό και μας ζαλίζει με τ' αναρχικά της και φραγκοσπαρμένα γεννοβολήματα. Όμως ο φίλος μου Γρηγόρης, παραδομένος στη φροντίδα να γράφη και να τυπώνη, έπαψε να χαρίζη βιβλία στους φίλους του. Έτσι άκρες μέσες ξέρω από το πολύμορφο και τόσο απλωμένο έργο του. Έπειτα στα θέατρα δε συχνάζω, επιφυλλίδες στις εφημερίδες δεν παρακολουθώ, φιλολογικά βιβλία δεν αγοράζω. Ό,τι θάπρεπε να πω, π.χ. πως τα Ελληνικά γράμματα χρωστάνε κατά πολύ στο Γρηγόρη Ξενόπουλο δύο μεγάλες νίκες, τον οριστικό θρίαμβο της δημοτικής γλώσσας στο Θέατρο και στο Μυθιστόρημα —βιβλίο κ' επιφυλλίδα— αυτό το ξέρει όλος ο κόσμος. Για τα δυο αυτά κατορθώματα, κοντά στα τόσα του άλλα, ο Γρηγόρης Ξενόπουλος αξίζει όχι μονάχα την αγάπη κι εκτίμηση, που του έχει το ελληνικό κοινό, μα και —με την άδεια του μανιομένου χορού των γλωσσικών ντερβισάδων— την εθνική αναγνώριση και χάρη. Ο Ξενόπουλος πρέπει να θαυμάζεται ακόμα σαν ακαταπόνητος πνευματικός βιοπαλαιστής, που όλη τη ζωή του την πέρασε στο σκαμνί, με την πέννα στο χέρι, κατάδικος ισόβιος της πνευματικής τυραννίας, που λέγονται Ελληνικά Γράμματα και που μόνο σκοπό έχουν να πλουτίζουν τον εκδότη το σταυρωτή [...].»

Από σημείωμα της Ελένης Ουράνη, σσ. 69-70:

«[...] Οποιοδήποτε έργο, και πόσο περισσότερο ένα έργο τόσο ογκώδες σαν του κ. Ξενοπούλου, αποτελείται από άπειρα, διάφορα προσόντα κι από αδυναμίες που κι αυτές του δίνουν το χαρακτήρα του, από πολλά, μοτίβα και στοιχεία που όλα πρέπει να εξετασθούν, να συγκριθούν, να μελετηθούν. Κάθε χρήση που δεν παρουσιάζει μια τέτοια έρευνα πριν από τα συμπεράσματά της, κι εμφανίζεται κατά συνέπεια ανεδαφική, μονάχα

λυρική όσο κι αν επαινεί, υποτιμά κατά την αντίληψη μου την προσπάθεια ενός συγγραφέα, κ' η μακρόχρονη, επίμονη αφιέρωση του κ. Ξενοπούλου σ' ένα έργο τέτοιο κάθε άλλο αξίζει από μια τέτοια υποτίμηση, αξίζει τη μελέτη μας. Και μπορώ μόνο να προσθέσω ακόμα εδώ ποια εξαιρετική εντύπωση μου έκανε πάντα το πόσο ο κ. Ξενόπουλος δεν προσκολλάται ακίνητα σ' ωρισμένες μορφές, το πόσο δέχεται με συμπάθεια κάθε νεώτερη τάση στην τέχνη, ακόμα και τα γενικώτερα προοδευτικά ρεύματα το πόσο επιζητεί ν' ανανεώσει τον εαυτόν του [...]. Βέβαια στο δημιουργικό του έργο την ανανέωση αυτή δεν την κατορθώνει πάντα απόλυτα, δεν αφομοιώνει τόσο πλήρως ώστε το καινούριο ν' αναβλέπει πηγαία, να μη διακρίνεται σαν εξωτερική η ένωση του με άλλα παλαιότερα στοιχεία, όμως το ότι ένοιωσε ο κ. Ξενόπουλος και νοιώθει πάντα το νόμο της αδιάκοπης μεταλλαγής, και θέλει ν' ακολουθήσει τους Νέους δίνει μία αξία ξεχωριστή ακόμα και σ' ότι δεν έμεινε παρά προσπάθεια.»

Από σημείωμα του Κ. Καιροφύλλα, σσ. 70-71:

«Για το Γρηγόρη Ξενόπουλο έχω εξαιρετική εκτίμησι —μαζύ με περηφάνεια. Γιατί κ' οι δυο μας γεννηθήκαμε στ' ωραίο του Ιονίου νησί. Το πρώτο μυθιστόρημα που διάβασα ήταν η “Μαργαρίτα Στέφα”, η όμορφη ζακυθινή ζωγραφιά, που κι εφέτος πάλι ξαναδιάβασα που βρισκόμουν στην Αμερική, θέλοντας για μια στιγμή να ξαναφέρω μπροστά μου τη μακρυνή αγαπημένη πατρίδα. Στα είκοσι χρόνια των δημοσιογραφικών μου περιπλανήσεων στα δύο ημισφαίρια, υποδεχόμουν κάθε νέο βιβλίο του Γρ. Ξενοπούλου με αγάπη, και το ροφούσα μ' απόλαυση, γιατί μου ξαναζωντάνευε την πατρίδα, τις αναμνήσεις, την παληά γλυκειά ζωή! Γι' αυτό στο γιορτασμό του αυτών προσθέτω με όλο γκαρδιακά τις ευχές μου —μικρή προσφορά απέναντι στα τόσα διανοητικά δώρα που μας χάρισε ο αγαπημένος συγγραφέας.»

Από σημείωμα του Δ. Κόκκινου, σ. 71:

«Τριάντα πέντε ωραία γόνιμα χρόνια. Η επιτυχία του ήρθε από την αρχή, όχι μόνο γιατί αυτό άξιζε σ' ένα αναμφισβήτητο τάλαντο, αλλά και γιατί το έργο του είχε όλα τα στοιχεία για να πετύχη [...]. Δεν συνέλαβε μόνο ελληνικές και γενικώτερα ανθρώπινες σπαρταριστές αλήθειες, αλλά και εγνώρισε το βαθμό της νοήσεως και της ιδιοσυγκρασίας του ελληνικού κοινού για να βρει καλλίτερα τον τρόπο που θα του έδινε τις αλήθειες

του. Αυτόν τον τεχνικό ακροβατισμό, να φέρη κοντά του το κοινόν χωρίς να κατεβή σ' αυτό τον κατώρθωσε ο ευτυχής θεατρικός συγγραφέας και μυθιστοριογράφος. Τούτο πιστεύω είνε αρετή για λογοτέχνη που αισθάνεται την υποχρέωση να δώση το έργο του στο πλήθος να το εξυψώση μαζί του, να, του αποκαλύψη της πραγματικότητές του, να βοηθήση τα μάτια του την ακοή του και να διεγείρη το νου και την καρδιά του για τα ίδια του τα προβλήματα και για τις ίδιες του καταστάσεις. Συγγραφείς όπως ο Ξενόπουλος δείχνουν μια γενικώτερη ωριμότητα και του λογοτεχνικού κόσμου της γενεάς τους και του κοινού που τους έδωσε την επιτυχία.»

Από σημείωμα του Μ. Μαλακάση, σ. 75:

«Ποιος, παρακαλώ, δεν θαυμάζει το έργο του Ξενοπούλου; Κ' εκείνοι ακόμα που κάθε τόσο του ρίχνονται, είνε οι ίδιοι που κάθε τόσο τον επαινούν και τον εξαίρουν! Το θεατρικό έργο του Ξενοπούλου στέκει παράλληλα, με το έξοχο μυθιστόρημα, γιατί για το νέο ακούω πράγματα περίεργα και κάπως διαβολικά [...].»

Από σημείωμα του Σπ. Μελά, σ. 76:

«Λογογράφος, δημοσιογράφος, μυθιστοριογράφος, διηγηματογράφος, δραματογράφος, κριτικός, ο Γρηγόριος Ξενόπουλος είνε ο πολυμορφότερος συγγραφέυς της εποχής, ο εργατικότερος και παραγωγικότερος από όσους εγνωρίσαμε ως τώρα. Σχετικά με το ποσό της εργασίας του, το ποιο είνε άξιο της μεγαλύτερης προσοχής; Το μυθιστόρημά του και το διήγημα, και μάλιστα το ηθογραφικό, διαβάζεται πάντα με πολλή ευχαρίστηση κί ενδιαφέρον [...]. Γενικά το έργο του είνε πολιτισμένο, γεμάτο γνώση της τεχνικής, λεπτότητα, ορθοφροσύνη και παρατήρηση ζωής.»

Από σημείωμα του Κ. Παλαμά, σσ. 79-80:

«Καθώς από καιρό έπαυσα να παρακολουθώ ταχτικά, προσεχτικά, καθώς χρειάζεται, την κίνηση της νέας ελληνικής λογοτεχνίας σε όλα της τα φαινόμενα, και καθώς δε γνωρίζω σχεδόν τίποτε από το σύγχρονο θέατρό μας με τη δική μου την αντίληψη, λυπούμαι που μου είνε αδύνατο να μιλήσω για το δραματοποιό Ξενόπουλο, συνειδητά, με την

αρμόζουσα σοβαρότητα. Αλλά ο Ξενόπουλος δεν είναι μόνο ο σκηνικός εργάτης ή, ακριβέστερα, πρωτεργάτης. Γονιμώτατος πεζογράφος, μυθιστοριογράφος, δημοσιογράφος, συζητητής, κριτικός, μελετητής κ' εξεταστής προσώπων και πραγμάτων, λογοτέχνης, που έβαλε καθαρά χαραγμένη τη σφραγίδα του και άφησε ζωηρά τα σημάδια του διαβάτου από όπου και αν πέρασε [...]. Ως μυθιστοριογράφος είναι στο στοιχείο του. Βασιλεύει εκεί. Και τα ψεγάδια; Θα μπορούσε να ρωτήσει κανείς όχι, σαν εμένα, κριτικός ή κανένας κακότροπος. Τα ψεγάδια του; Δε μ' ενδιαφέρουν.»

Από σημείωμα του Μ. Σιγούρου, σσ. 82-83:

«Αν υποθέσουμε πως ένας φοβερός σεισμός, δυνατότερος από όσους έγιναν ως τα σήμερα, καταστρέψει και βυθίσει στη θάλασσα το χαριτωμένο νησί του Ιονίου οι Ζακυνθινοί δεν φοβούνται να χαθούν σαν τους κατοίκους της Ατλαντίδας, γιατί θα ζήσουν αποδομένοι πιστά στο έργο του Ξενοπούλου. Ο συγγραφέας αυτός ε γνώρισε τους συμπολίτες του, τους αγάπησε όσο κανένας άλλος και τους εξωγράφησε με αναδημιουργική δύναμη στις ζωντανές σελίδες των ηθογραφικών διηγημάτων του. Το ύφος του είχε πάντα βαθιά εναρμονισμένο με την υπόθεση, με τη φύση των ηρώων του, κ' έχει αληθινή συνθετική δύναμη και, κάποτε, μια υποβλητική χάρη. Το έργο του Ξενοπούλου, που εσπούδασε μαθηματικά, έχει ισορροπία και λογική, χαρίσματα σπάνια για τον σημερινό καιρό, απαραίτητα όμως για τον καλλιτέχνη που δεν μπορεί να πάει πλιό πέρα από εκεί που μπορεί να φτάσει, αλλά θέλει και ορίζει κάθε του κίνηση και να μη γκρεμοσακίζεται από την κορυφή μιας απρόβλεπτης επιτυχίας στο βυθό μιας άδοξης προσπάθειας. Μου φαίνεται πως η μεγαλύτερη καλλιτεχνική δύναμη του Ξενόπουλου είναι η δεξιότητά του να ζυγίζει σωστά τα φαινόμενα της καθημερινής ζωής, και για τούτο οι ήρωές του είναι τόσο σιμά στην αλήθεια. Στο σύγχρονο διήγημα παρατηρούμε πως ο μύθος υποχωρεί και επικρατεί μια εσωτερική ανασκόπηση, που καταντά, στα χέρια των μετρίων, μια πολύλογη ασυναρτησία. Ο Ξενόπουλος δεν ανήκει σ' αυτή τη σχολή. Απεναντίας, έχει τις αρετές του κλασσικού καλλιτέχνη, δηλαδή αρχιτεκτονικήν αρμονία και ομαλό ξετύλιγμα στην υπόθεση, καλά συγκρατημένη πλοκή και φυσικήν άνεση στην αφήγησή του. Τέτοια χαρίσματα δεν τάχει άλλος στο νεοελληνικό διήγημα [...]. Βέβαια το πολύτιμο και πολυποίκιλο λογοτεχνικό έργο του δεν είναι όλο μονοκόμματο ισοδύναμο. Όσο κι αν φαίνεται στρωτό είναι ανώμαλο στη βαθύτερη ποιητική του ουσία. Και

νομίζω πως σωστά θα μπορούσα να το χαρακτηρίσω με τη φράση του Φλωμπέρ: "είναι σαν ένα ψηφιδωτό αραβούργημα, κ' έχει κομμάτια από φίλντισι, από χρυσάφι, από σίδερο, από χρωματισμένο καρτόνι, από διαμάντι και από τενεκέ". Ο χρόνος που ξεδιαλέγει θα βρει αληθινά πολύτιμα κομμάτια στο έργο του Ξενοπούλου για να τα διαφυλάει.»

Από σημείωμα του Δ. Π. Ταγκόπουλου, σσ. 85-86:

«[...] Σκλάβος της Τέχνης, ενσυνείδητος εργάτης του Καλού, συνεπής σ' όλη την άλλη, την πολύμορφη, λογοτεχνική παραγωγή του [...] όταν ακόμα στην οξύτερη περίοδο γλωσσικού αγώνα βρισκόμαστε στα δυο αντίμαχα στρατόπεδα, —εκείνος συμβιβαστικός κ' εγώ σημαιοφόρος του Ψυχαρισμού, κ' έτσι, από λόγους σκοπιμότητας, αναγκαζόμουν να τον κτυπώ αλύπητα κι αιματηρά [...].»

Στίχοι του Ρώμου Φιλύρα, σσ. 86-87:

«Φωτεινή Σάντρη, Στέλλα του Βιολάντη,
τριάντα χρόνια δόξας ψαλμωδώ,
Και την Κοντέσσα Μούσα μου εσύ ράν' τη
Στης γενεάς σου τον λευκόν ούδό

Του Πειρασμού δουλίτσα με το ναύτη
τεχνίτη φλέβα. θέατρο αρμοδιό.
Στην αίσθηση της ποίησης που σκάφτει
καρδιές για τον υπέργειο καρπό.

Φιόρο της τέχνης, γλυκερή αρμονία,
χάρματα της ψυχής και μιας δροσιάς.
Ρωμαντικά λικέρ μέσ' στη μανία
καιρού αχάριστου αλησμονιάς.

.....

Πού τρυφερών ψυχών η ανησυχία
κανένα πλάϊ μεστόν δεν συγκινεί
Κι είν' η Ζωή κακή χαλκομανία
που μέσα της δε λάμπουν ουρανοί.»

«Αναγνώστης μας ερωτά διατί "αυθαιρέτως" διεκόπη ο *Κατήφορος* του κ. Γρ. Ξενοπούλου. Απαντώμεν: Διότι ο *Κατήφορος*, παρά πάσαν εκ μέρους της Διευθύνσεως του φύλλου σύστασιν, είχε προαχθή τας τελευταίας αυτάς ημέρας εις ανάγνωσμα, το οποίον μία εφημερίς, σεβομένη το αναγνωστικόν της κοινόν, δεν έχει δικαίωμα να παρουσιάζη. Κατ' επικρατούσαν αληθώς κακίστην συνήθειαν αι εφημερίδες δίδουν εις τους λογοτεχνικούς συνεργάτας των "παραγγελίαν μυθιστορήματος" και συνεννοούνται μετ' αυτών επί του θέματος μόνον, χωρίς να λάβουν την πρόνοιαν να το ζητήσουν έτοιμον και να προβούν εν γνώσει του ποιού του εις την αναγγελίαν και δημοσίευσιν. Τα ονόματα των συγγραφέων εγγυώνται συνήθως περί του προιόντος. Η *Καθημερινή*, δώσασα μέχρι τούδε την στήλην του μυθιστορήματός της εις τους διαπρεπεστέρους παρ' ημίν λογοτέχνας, απετάθη και εις τον κ. Ξενόπουλον, το μεν διότι δικαίως τιμάται ο κ. Ξενόπουλος μεταξύ του κόσμου των γραμμάτων, το δε, διότι τα μυθιστορήματά του έχουν συχνότατα μέγα πλήθος αναγνωστών. Ούτω εγεννήθη ο *Κατήφορος*. Μετά τας πρώτας επιφυλλίδας η Διεύθυνσις του φύλλου δια σημειώματός παρεκάλεσε τον συγγραφέα να μετριάση τας ασέμνους περιγραφάς του διότι θα ευρίσκετο εις την ανάγκην να διακόψη πραξικοματικώς το ανάγνωσμα. Ο συγγραφεύς εφάνη πεισθείς εις την παρατήρησιν και ο *Κατήφορος* εξελλίσετο οπωσδήποτε ομαλώς. Τελευταίως όμως ο κ. Ξενόπουλος, φρονών ίσως ότι η εφημερίς έχει ανάγκην να καταφεύγη εις μέσα, τα οποία εδημιούργησαν τας κυκλοφορίας άλλων της συναδέλφων, εξηκολούθησε περιγράφων κατά τρόπον καταπληκτικώς άσεμνον την ζωήν της ατυχούς ηρωίδος του, ώστε σωτηρία δεν παρουσιάζετο άλλη: 'Η το μυθιστόρημα έπρεπε να διακοπή επί ζημία πιθανώς της εφημερίδος, διότι και τα άσεμνα έχουν πολλούς αναγνώστας, ή η εφημερίς έπρεπε να παραταχθή ουραγός άλλων εντύπων, προς τα οποία δεν αποφάσισε να μοιάση ακόμη. Ούτω, αυθαιρέτως διεκόπη χθες ο *Κατήφορος*, μυθιστόρημα πιθανώς ρεαλιστικόν και σπουδαίον, αλλά βαρύ δια μίαν εφημερίδα απλώς ευπρεπή».

«Το σημείωμα της "Νέας Ημέρας"», τώρα στο Γρ. Ξενοπούλου, *Άπαντα*, τ. 5ος, Μπίρης, Αθήνα 1960, σσ. 11-12.

Η "Νέα Ημέρα" είχε αποφασίσει να δώσει εις τους αναγνώστας της, μετά το τέλος της "Σκιάς του Μιραμάρ", εν καθαρώς Αθηναϊκόν μυθιστόρημα, χρησιμοποιούσα προς τούτο παλαιόν φίλον και συνεργάτην, κορυφαίον δ' Έλληνα λογοτέχνην, τον κ. Γρηγ. Ξενοπούλου. Εν τω μεταξύ παρενέπεσαν η εξ αφορμής του "Κατηφόρου" διαφωνία μεταξύ της "Καθημερινής" και του κ. Γρηγ. Ξενοπούλου, την οποίαν εξετιμήσαμεν ως ευκαιρίαν, αφ' ενός μεν να μη αφήσωμεν έκθετον και αναπολόγητον Έλληνα λογοτέχνην της περιωπής και της φήμης του Γρηγ. Ξενοπούλου, αφ' ετέρου δε, υποβοηθητικήν της αρχικής ημών αποφάσεως να επαναφέρωμεν αυτόν προς το αναγνωστικόν κοινόν μας, ταχύτερον μεν ή όσον υπελογίζομεν αλλά και ολιγώτερον απησχολημένον.

Η δήλωσις της "Καθημερινής" ότι, εκ λόγων ηθικής, διέκοπτε την συνέχειαν του Κατηφόρου", ομολογούμεν ότι μας συνεκίνησε τόσο ολίγον, ώστε δεν ίσχυσε να μας αποτρέψη της αποφάσεώς μας. Όχι βεβαίως διότι η "Ν. Ημέρα" πρεσβεύει τυχόν αρχάς ανηθικούς, παν άλλο, αλλά διότι η μακρά φιλολογική πείρα του κ. Γρηγ. Ξενοπούλου καθώς και η βαθεία, ην έχει, γνώσις του Αθηναϊκού κοινού έπειθον ημάς, κατά τεκμήριον, ότι δεν ήτο δυνατόν ένας κορυφαίος και δεδοκιμασμένος και σεμνότατος Έλλην λόγιος να μετεβλήθη, αφνιδίως, εις ρυπαρογράφον. Ευθύς εξ' αρχής εσχηματίσαμεν υποκειμενικώς την πεποίθησιν, ότι την ευθύνην του περί ου πρόκειται φιλολογικού επεισοδίου υπείχεν εις ακέραιον η "Καθημερινή", εκ του υπερβολικού, κάπως νοσηρού ρωμαντισμού της, εκλαβούσα ως ανήθικον μίαν θετικήν ηθικήν, βεβαίως δ' ως εκ τούτου ούτε ολιγώτερον αυστηράν ούτε ολιγώτερον διδακτικήν της ηθικής την οποίαν, κατ' ουσίαν, όλοι πρεσβεύομεν και τιμώμεν. Επικοινωνήσαντες ευθύς μετά του κ. Γρηγ. Ξενοπούλου, επείσθημεν απολύτως περιίτης ορθότητος των υποθέσεών μας. Ο "Κατήφορος" δεν γεννά ουδέ πόρρωθεν ζήτημα ηθικής. Ίσως ζήτημα μόνον ηθικής μορφολογίας. Εξ' αυτού όμως η ηθική δεν θίγεται. Και ούτως, ημών αναδεχομένων την φιλολογικήν ευθύνην την οποίαν η συνάδελφος ηρνήθη, ο "Κατήφορος", κατόπιν ευρείας περιλήψεως την οποίαν διασκευάζει ο συγγραφέυς του, θα συνεχισθή από της προσεχούς Πέμπτης δια της "Ν. Ημέρας".»

Φ. Πολίτης, «"Πλούσιοι και φτωχοί" (Μυθιστόρημα του κ. Γρ. Ξενοπούλου)», εφ. *Πολιτεία*, 21.06.1926.

«Συνήθως όποιος διαβάζει έργα νεοελληνικά δεν κατορθώνει να εννοήσει δια ποιον λόγον εγράφησαν. Διότι η ματαιοδοξία τυχόν ενός ανθρώπου, ορεγομένου δάφνας λογοτεχνικάς, ή ακόμη και το εύκολο ταλέντο του, δεν είναι, βέβαια, αρκετή δικαιολογία της συγγραφής των. Ιδού όμως τώρα ένα έργον, ένα μυθιστόρημα, που περικλείει την δικαίωσίν του: Οι "Πλούσιοι και Φτωχοί" του κ. Γρ. Ξενοπούλου. Το μυθιστόρημα αυτό είχε δημοσιευθή άλλοτε εις καθημερινήν εφημερίδα και εξεδόθη τώρα εις βιβλίον. Για να πω μ' ένα λόγον την γενικήν μου κρίσιν περί αυτού, θα το χαρακτηρίσω ευθύς εξ αρχής ως έ κ φ ρ α σ ι ν π ε ί ρ α ς. Ναι! Κάτω από τις γραμμές, μέσα εις τις σελίδες του έργου τούτου υποφώσκει νους —η σκέψις ωρίμου ανδρός που προσεχτικά παρατηρεί και κρίνει. Οι δυο: ήρωες του μυθιστορήματος, ο Πώπος Δαγάτορας, ο πλούσιος που φτωχαίνει, κί' ο Αντώνης Ρουκάλης-Φαραός, ο φτωχός που γίνεται πλούσιος, είναι πρόσωπα που αποκρυσταλλώνουν θετικήν και αληθινήν παρατήρησιν από την ζωήν. Και δεν εννοώ παρατήρησιν απλήν, συνήθη και άχρωμον, αλλά, τουναντίον, πλουτισμένην με λεπτομερειακήν ψυχολογίαν και ζωηρευμένην από φαντασίαν γόνιμον.

Η εξέλιξις αυτή του κ. Ξενοπούλου είναι εξαιρετικά ευχάριστος, κ' εύχομαι με όλην μου την καρδιά να συνεχισθή προς την ιδίαν κατεύθυνσιν. Το εύχομαι, εις το πείσμα μάλιστα της *Αναδυόμενης* —του άλλου μυθιστορημάτος του, εκδοθέντος ταυτοχρόνως με τους *Πλούσιους και Φτωχούς*— που δεν μας λέγει τίποτε. Η *Αναδυόμενη*, αν αφαιρέση κανείς το πρώτον της κεφάλαιον, το οποίον είναι γραμμένο από χέρι μαέστρου, υπενθυμίζει τα έργα της κακής φιλολογίας, τα μυθιστορήματα, που γράφονται για μοδιστράκια και για κοριτσόπουλα ρωμαντικά και είναι χωρίς έρμα κανένα, χωρίς σκέψιν, χωρίς σοβαράν προσπάθειαν ζωογονήσεως των δρώντων προσώπων. Άχρωμοι χαρακτήρες περνούν από κει μέσα, χαραγμένοι από χέρι αδύνατο, περιγράμματα ανθρώπινα χωρίς έκφρασιν και χωρίς φωτοσκιάσεις. Ολόκληρον το ενδιαφέρον συγκεντρώνεται μόνον εις την υπόθεσιν. Και ως τώρα, δυστυχώς, τέτοιου είδους έργα μας είχε δώσει κατά το πλείστον ο κ. Ξενόπουλος —εκτός εξαιρέσεων ελαχίστων. Έργα που αρέσουν εις το κοινόν, αναμφισβήτητως, αλλ' εις ένα κοινόν κάπως χαμηλού πνευματικού επιπέδου.

Γνωρίζω την σχετικήν δικαιολογίαν του συγγραφέως. Ο κ. Ξενόπουλος έχει εξηγήσει κ' έχει τονίσει πολλές φορές, ότι έγραψεν έργα τέτοιου είδους, έργα δηλαδή χωρίς βάθος και χωρίς αξίαν λογοτεχνικήν, επειδή έκρινε σκόπιμον να "κατεβή" προς το κοινόν, δια να το "ανεβάση" έπειτα, μαζί του, εις σφαίρας υψηλοτέρας. Υποθέτω ότι η δικαιολογία του αυτή

θα έκαμε τους καλοθελητάς του να γελάσουν κάπως ηχηρά. Διότι, μα την αλήθειαν, είναι πολύ περίεργον να παίρνη ένας συγγραφεύς τέτοιες αποφάσεις, δεδομένου ότι κανείς άνθρωπος δεν έχει κλείσει μετά του δημιουργού συμβόλαιον μακροβιότητος και συνεπώς κανείς δεν μπορεί να ξέρη, αν, ύστερα από τέτοια μακροβούτια, θα του περισσεύση πια καιρός να ξανανέβη εις την επιφάνειαν. Εν τούτοις εγώ την δικαιολογίαν του εκείνην δεν την παίρνω έτσι. Δια της εξηγήσεως του αυτής ο κ. Ξενόπουλος άλλο ήθελε να πη —κάτι πολύ σωστό, έστω κι αν δεν το εξέφρασε καλά. Ο κ. Ξενόπουλος ηθέλησε να τονίση, ότι δεν εφαντάσθη ποτέ τον εαυτόν του ξένον προς το πλήθος που κινείται γύρω μας, ότι δηλαδή επόθησε πάντα να είναι σφιχτοδεμένος με το κοινόν και να βρίσκη την χαράν του και την δόξαν του στο ανάσασμα του λαϊκού στήθους. Αυτό είναι ωραίο κ' έπρεπε να λεχθή καθαρά, ειλικρινά, χωρίς τα "κατεβάσματα" και τ' "ανεβάσματα" εκείνα. Τέτοιος πόθος βγαίνει από την καρδιά κάθε γνήσιου συγγραφέα. Ο κ. Ξενόπουλος δεν εμίλησε όμως ξάστερα. Γιατί; Εφοβήθη, υποθέτω, δύο πράγματα: Πρώτον τον πόθον του τον ίδιον, ο οποίος δεν ήτο απηλλαγμένος κάποιας φιλοδοξίας ατομικής, κάποιας ανάγκης προσωπικής του επιδείξεως —και δεύτερον εφοβήθη τον λαόν, το πλήθος, με το οποίον ήθελε να ζη σφιχτοδεμένος. Και οι δυο του αυτοί φόβοι ήσαν αλληλένδετοι. Ο ένας γεννιόταν απ' τον άλλον. Η ανάγκη της επιτυχίας ώθησε τον συγγραφέα να ψυχολογήση το κοινόν, λαμβάνων όμως κυρίως υπ' όψιν τας επιπολαίας του εκδηλώσεις. Έτσι, κατόπιν ωρίμου σκέψεως, έκρινεν ότι πρέπει να "κατεβή" προς αυτό. Διότι, βέβαια, όταν κοιτάζουμε τον κόσμον γύρω μας με την διάθεσιν να του φανούμε αρεστοί, τότε μας κάνει αμέσως εντύπωσιν η αγροικία του πλήθους. Και εκχυδαϊζόμαστε σιγά σιγά, για να σταθούμε πιο σιμά του. Οι περισσότεροι πολιτικοί, όταν δίδεται προς τιμήν των γεύμα σε κανένα χωριό, κάτω από τον πλάτανον της πλατείας, αρπάζουν το φαγητό με τα χέρια τους και τρώνε σαν τους βρωμερώτερους βλαχοποιμένας. Έτσι φαντάζονται ότι γίνονται κι αυτοί "λαός". Και πράγματι, οι ψηφοφόροι των ενθουσιάζονται. Γιατί όχι; Το πλήθος είναι συχνά χυδαίον, άθλιον. Το κοινόν που διαβάζει και το κοινόν το θεατρικόν είναι κι αυτό συχνότατα "όχλος", αρέσκεται δηλαδή σε βαρβαρότητες, σ' επιπολαιότητες, σε σαχλά αστεία, σε ψεύτικους ρωμαντισμούς, σε βλακώδεις κομπορρημοσύνες ψευτοηρώων, σε χοντρά λόγια, σε φουσκωμένες φράσεις, σε γαργαλιστικά θεάματα. Το πλήθος είναι θάλασσα αχανής, απύθμενος! Αν όμως το αντικρύσης μόνον από την κακήν του όψιν, κινδυνεύεις ν' αποκρυσταλλώσης εσύ την

χυδαιότητά του εν τω απόμω σου! Ο λαός όμως έχει και την όψιν του την ανάποδην, δηλαδή, επί του προκειμένου, την καλήν! Σκέπτεται συχνά και κρίνει αλάνθαστα. Έχει ακόμη κάποτε και καλλιτεχνικόν αίσθημα αξιοθαύμαστον. Μαντεύει αμέσως την σκέψην την ορθήν, ενθουσιάζεται από λόγια εκφραστικά, από τύπους ζωντανούς, έχει έμφυτον κάποιο αλάνθαστον κριτήριον της αληθείας, έστω και αν δεν το χρησιμοποιή για να ελέγξη τα ψεύτικα έργα. Διότι το κοινόν λειο συνήθως μόνον “ναι”, σπάνια δε, σπανιώτατα αντιδρά μ’ ένα “όχι”. Η υπόστασις του είναι παθητική. Δέχεται. Και γι’ αυτό, μέσα εις τα πολλά τα “ναι” που λέει, οφείλει ο συγγραφεύς να βρη εκείνα, που προδίδουν διαθέσεις ανωτέρας κ’ εμφανίζουν την καλήν του πλήθους όψιν. Έτσι θα επικοινωνήση αγνότερα μαζί του [...].

Αυτό ήταν το “ναι” του λαού, το καλό το “ναι”. Τέτοιο “πλήθος” δείχνει θαυμαστήν αρμονίαν ζωής και τέχνης μέσα του και μπορεί να εμπνεύση και να διδάξη. Ο κ. Ξενοπούλος όμως δεν ετόλμησε ν’ αντικρύση ευθύς εξ αρχής τον λαόν από της καλής αυτής όψεως, μολονότι ήταν τόσο σωστή η σκέψις του να συνδεθή μαζί του! Εφοβήθη, όπως είπα. Η ανάγκη της αμέσου επιτυχίας, η συγγραφική ματαιοδοξία του, τον έκαμε να βλέπη το κοινόν ως γίγαντα άστατον, επικίνδυνον, που θέλει κολακείες χαμερπείς. Και “κατέβηκε” προς αυτό. Κατέβηκε αρκετά, όχι όμως και τόσον, ώστε να μη διατηρήση ο ίδιος κάποιον σεβασμόν προς το ταλέντο του. Ευρήκεν ένα είδος λαού “μέσου τύπου”, με τον οποίον και επικοινωνήσεν, αρμονικά. Αλλ’ εις βάθος όλων αυτών υπάρχει η δειλία — η δειλία που δεν λείπει ούτε από το νέον μυθιστόρημα του κ. Ξενοπούλου και που αναγκάζει τον συγγραφέα, άλλα πράγματα να “μισολέη” εις το μόνον των *Πλουσίων και Φτωχών* κι’ άλλα να “μισολέη” και πάλιν εις το τελικόν του “σημείωμα”. Η δειλία, που τον αναγκάζει και τούτο ποιείν κακίον μη αφιέναι. Να φαίνεται και “προοδευτικός”, αλλά και να μη κινδινεύη να χαρακτηρισθή ως επαναστάτης. Και δυστυχώς η δειλία αυτή, όπως είναι άλλωστε φυσικόν, επηρεάζει άσχημα την δημιουργίαν του, καθώς στερεί τον συγγραφέα από την διαυγή εκείνην σκέψιν, η οποία θ’ ανέπτυσσε με ωραίαν συνέπειαν τους τύπους που συλλαμβάνει.»

Ηλίας Βουτιεριδής, «Νεοελληνικό μυθιστόρημα Γρηγορίου Ξενοπούλου. Ένας σύγχρονος μεσαιώνας: *Τερέζα Βάρμα-Δακόστα*, Μυθιστόρημα [...], περ. *Αναγέννηση*, χρονιά Α, φυλλάδιο 6ο, Φλεβάρης 1927, σσ. 376-378.

«Η κοινωνική ζωή της Ζάκυνθος ή καλύτερα η κοινωνική παράδοσή της, ακόμη κι η ιστορική, έχει γίνει για τον κ. Γρηγ. Ξενόπουλο η αστείρευτη πηγή, όπουθε παίρνει την υπόθεση για τα περισσότερα από τα μυθιστορήματα και δράματά του. Ο κ. Ξ. μολονότι ζη πάρα πολλά χρόνια πάντα στην Αθήνα, δεν ξέχασε μήτε και θέλησε να ξεχάση την κοινωνικοϊστορική παράδοση του νησιού, όπου γεννήθηκε και πέρασε τα παιδικά του χρόνια με την πρώτη νιότη του. Φύλαξε σαν πολύτιμο θησαυρό του όλη την παλιά και βαθιά γνωριμία του με την παράδοση αυτή· και κράτησε αλιγόστευτη τη δύναμη κάθε εντύπωσης, που του άφηνε το βύθισμα του ματιού του μέσα στη γύρω του ζωή και στη ζωή την περασμένη, που τήνε ζούνε όμως ακόμη και σήμερα οι ντόπιοι κάτοικοι του νησιού του. Η γνωριμία του αυτή με την παλιά Ζακυθιανή κοινωνική ζωή κι η μελέτη της νεώτερης, που φαίνεται να την εξακολουθή κι από μακριά, του δίνουνε τα κύρια και περισσότερα στοιχεία για τα μυθιστορήματά του, διηγήματα και δράματα, που μπορούμε να τα ονοματίσουμε Ζακυθιανά. Πλούσιο και ζωερά αποτυπωμένο βρίσκεται μέσα σ' αυτά καθετί, που ξεχωρίζει τη ζωή του ανθοβολισμένου νησιού στις γενικότητες και στα καθέκαστα. Κι έτσι ο κ. Ξ. με τα πιο πολλά έργα του παρουσιάζεται σαν ο ιστορικός ή πιο σωστά σαν ο χρονογράφος της κοινωνικής ζωής της Ζάκυνθος σ' όλα τα φανερώματά της. Με χρώματα και τέχνη πότε ζωγράφου, που του αρέσουν οι αδρές γραμμές και πότε μινιατουρίστα, μας δείχνει και με τα λόγια τους, στα κοινωνικά περιστατικά και στη ζωή του σπιτιού. Δείχνει πώς διαμορφώνεται η ψυχή αυτή κι εξακολουθεί να ενεργή κάτω από τη δύναμη της παράδοσης εκείνης, που τριγυρίζει ακόμη επάνω σ' όλα τα Εφτάνησα. Κι έτσι τα Ζακυθιανά έργα του κ. Ξ. παίρνουν τη μορφή της ηθογραφίας. Κάποιες όμως ηθογραφίας γενικώτερου είδους, επειδή δε μένει μέσα στη στενή περιοχή της, αλλά απλώνεται τόσο, που τα ηθογραφικά μυθιστορήματα και δράματα του Ζακυθιανού συγγραφέα να γίνονται κοινωνικά· κι η ψυχή κι η ζωή των ηρώων του να είναι η ανθρώπινη γενικά ψυχή και ζωή.

Τέτοιο και το ένα από τα δυο μυθιστορήματά του, που τυπώθηκαν τώρα τελευταία: η *Τερέζα Βάρμα-Δακόστα*. Η παράδοση της κοινωνικής ζωής της Ζάκυνθος δείχνεται εδώ με τρόπο καθαρώτατο. Η σχέση της αριστοκράτισσας Τερέζας —του παράξενου βέβαια αυτού κοριτσιού, που όσο κι αν το πάρουμε για πλάσμα της φαντασίας δεν είναι καθόλου κάτι έξω από την πραγματικότητα— με τον πληβείο γι' αυτήν Αγγελικόπουλο, τα καθέκαστα που καθορίζουν τη σχέση τους, οι ιδέες που έχει καθένας

τους είναι χαραγμένα επάνω στην παράδοση την κοινωνική, που σε μεγάλο της μέρος δεν είναι τίποτες άλλο παρά ο πολύχρονος, κρυφός και σιγανός πόλεμος ανάμεσα αρχοντολογίου και ποπολάρων [...]. Ο πόλεμος αυτός στάθηκε αφορμή να πλεχτούνε μέσα στο διάβα του καιρού πολλά άγρια κοινωνικά δράματα σαν εκείνο, που μας ιστόρησε εδώ κι εκατό χρόνια ο Ζακυθιανός ποιητής Αντ. Μάνεσης με το δράμα του “Ο Βασιλικός”, ένα από τα καλύτερα νεοελληνικά δραματικά έργα.

Από τον ίδιο τούτο κοινωνικό πόλεμο πήρε ο κ. Ξ. το υλικό για το μυθιστόρημά του “Τερέζα Βάρμα-Δακόστα” όπου με τα διάφορα καθέκαστα δείχνει νικημένο το αρχοντολόι κι όπου τα κύρια επεισόδια είναι συμβολικά του πολύχρονου πολέμου. Η Τερέζα η ηρωίδα —μια ύπαρξη πολύ ζωντανή— είναι κι αυτή ένα σύμβολο [...].

Η Τερέζα Βάρμα-Δακόστα από τη μια μεριά είναι μυθιστόρημα γενικά κοινωνικό, όπου και ιστορεί κάποιον αγώνα ιδεών, μα από την άλλη μεριά είναι και μυθιστόρημα γερά ηθογραφικό. Με τέχνη ικανή ο κ. Ξενόπουλος μας δείχνει σιγά-σιγά την ψυχή των ηρώων του, των τύπων της Ζάκυθος και πιο πολύ της ηρωίδας, και σαστισμένους πολλές φορές, ξαφνιασμένους από τα αναπάντεχα αντικρίσματα της πραγματικότητας, μας οδηγεί ίσαμε τη σκοτεινή άβυσσο της γυναίκιας ψυχής. Και το μυθιστόρημα τούτο δείχνει όλη την τεχνοτροπία του κ. Ξενόπουλου. Μπορεί να πη κανείς, ότι κάπου θυμίζει τεχνοτροπία Φλομπέρ κι αλλού Ανατόλ Φρανς, —όταν καθώς τούτος με τέχνη μινιατουρίστα ζωγραφίζει πολλά παλιά πράματα, σπίτια, έπιπλα, ρούχα, εικόνες ή περιγράφει το περιεχόμενο αρχαίου χειρόγραφου ή ιστορεί το γενεαλογικό δέντρο του αριστοκράτη Βάρμα— μα το σωστό είναι, ότι η τεχνοτροπία του είναι όλη δική του. Δε μπορούμε να τον κατατάξωμε σε καμιά σχολή· επειδή έχει τη δική του σχολή· η “Τερέζα Βάρμα-Δακόστα” μπορεί να τις θυμίζει όλες και να μην είναι καμιάς.

Η πρωτοπρόσωπη αφήγηση που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας, κάνουν πιο ζωντανό το ύφος του κι η ανάλυση προσώπων και περιστατικών, ιδεών και πραγμάτων, παρουσιάζεται εμπρός στο νοητικό μας πιο καθαρά και πιο παραστατικά. Με τον τρόπο αυτόν της αφήγησης, το ενδιαφέρο δε λιγοστεύει κι η εντυπωσιακή δύναμη από τα καθέκαστα της κοινωνικοερωτικής ιστορίας δεν ξεπέφτει. Το ύφος είναι στρωτό κι η γλώσσα καθαρά δημοτική και κανονισμένη χωρίς αναρχία στο λεξιλόγιο, στο τυπικό και στο συνταχτικό. Ο κ. Ξ. αδίσταχτα χρησιμοποιεί και πολλές ξένες λέξεις, που έχουνε μη όμως από καιρό πολύ στη ζωντανή

γλώσσα της Ζάκυθος κι έχουνε πάρει το δικαίωμα της ζωής και στην ελληνική μορφή τους.

Το μυθιστόρημα αυτό είναι από τα πιο καλογραμμένα κι όπως ξετυλίγεται η υπόθεσή του είναι και γοητευτικό. Δε θα συμβούλευα όμως —εγώ τουλάχιστο— ωρισμένη τάξη αγοριών και κοριτσιών, εκείνα δηλαδή, που θα προσέξουνε περισσότερο στο ηδονιστικό μέρος του, να το διαβάσουνε. Συχνά θα τους ξανάψει βλαβερά τη φαντασία με τις σελίδες, που πρέπει να διαβάζονται μόνο σαν εργασία καλλιτέχνη και φυσιολόγου, παρά για τον ηδονισμό, που κλειώνει μέσα τους. Επειδή η αλήθεια είναι, ότι το μυθιστόρημα αυτό, που θα τόλγα τρομερό εξαιτίας της κύριας ουσίας του, έχει αρκετά ηδονιστικά καθέκαστα και πολύ ρεαλισμό σε κάποιες περιγραφές της σωματικής ομορφιάς της ηρωίδας.»

Κ. Παλαμάς, «Εισηγητική έκθεσις δια την απονομήν του Επάθλου "Βικέλα"», τώρα στο Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. 16ος, Γκοβόσσης, [Αθήνα] χ.χ. σσ. 447-451.

«Ορισθέντες υπό της Ακαδημίας όπως κρίνωμεν τίνα τα άξια του επάθλου Βικέλα έργα, μεταξύ των από 1ης Ιανουαρίου 1926 μέχρι 31 Δεκεμβρίου του 1927 έτους εκδοθέντων κατά πρώτον πρωτόπων ελληνικών μυθιστορημάτων ή διηγημάτων εις τόμον, λαμβάνομεν την τιμήν να υποβάλωμεν την περί τούτου έκθεσιν ημών.

Εκ των κατά το έτος 1926 εκδοθέντων μυθιστορημάτων έχομεν την γνώμην ότι το υπό τον τίτλον *Πλούσιοι και Φτωχοί* του κ. Γρηγορίου Ξενοπούλου δυνατ' ευλόγως να χαρακτηρισθῆ "προέχον από πάσης απόψεως ως λογοτεχνικόν έργον", συμφώνως προς τον όρον του αθλοθέτου [...]. Επί του προκειμένου το μυθιστόρημα *Πλούσιοι και Φτωχοί*, πρώτον μέρος, καθώς αποκαλείται, μιας "κοινωνικής τριλογίας", είναι έργον άρτιον, αυτοτελές. Διαδραματίζεται εναλλάξ εις την Ζάκυνθον και τας Αθήνας, τας πατρίδας, γενέτειραν και τροφόν, του συγγραφέως. Πρωταγωνιστεί εν αυτώ ο Πώπος Δαγάτορας. Μας παρουσιάζεται, ως απαιτεί το πλατύ σχέδιον του περισσότερον ελευθέρου εις τας κινήσεις του λογοτεχνικού είδους, οποίον το μυθιστόρημα, καθ' όλας τας φάσεις της ζωής· τουτέστιν από τής εφηβικής ηλικίας των ονείρων και των ελπίδων μέχρι του θανάτου αυτού. Ο Πώπος Δαγάτορας εκπνέει κατασυντριμμένος από τας πλάνας και τας απογοητεύσεις με τας οποίας τον πληγώνει και τον γονατίζει η ζωή. Ενεργεί εκάστοτε καθ' όλας τας

κωμικοτραγικός περιπετείας του ως υπό την επήρεια ανεξιλεώτου Μοίρας. Και αυτή δεν είναι ειμή το δημιούργημα των δυο υπεράνω πάντων συντελεστικών των ανθρωπίνων πραγμάτων κυριάρχων δυνάμεων, οποία η κληρονομικότης και το περιβάλλον. Καθ' όσον ο συγγραφεύς την διάκρισιν των κοινωνικών τάξεων εις φτωχούς και πλουσίους προσπαθεί να υπαγάγη εις νόμον, ακριβώς ειπείν, μεταφυσικόν, όσον και αν τον ονομάζη "φυσικόν". Κάθε άνθρωπος, μας λέγει, γεννιέται στον κόσμο προορισμένος από τη φύση του που είναι η μοίρα του ή να μείνη φτωχός ή να γίνη πλούσιος. Υπάρχει ράτσα φτωχών και ράτσα πλουσίων. Ο νόμος ούτος δεν είναι ειμή, διαμορφωθείς επί το παραστατικώτερον, το παλαιόν περιλάλητον δόγμα των εκ γενετής ελευθέρων και δούλων, ή, ακόμη απλοποιητικώτερον, των δυνατών και των αδυνάτων. Ισχύει δι' εκείνους που αποτυγχάνουν εις όλους των τους πόθους και τας βλέψεις, και παρ' όλα τα φυσικά των ή επίκτητα πλεονεκτήματα και είναι ο νόμος, ο ισχύων δι' εκείνους οι οποίοι επιτυγχάνουν πάντοτε και προάγονται όσον και αν υστερούν εις ορισμένα ηθικά προσόντα. Αλλά την ιδέαν του ο συγγραφέας δεν την αναπτύσσει κοιτά τρόπον φορτικόν, ο οποίος θα ηδύνατο να μειώση την απαραίτητον εις καλλιτεχνικόν έργον ευρυθμίαν· ταύτης το κύριον γνώρισμ' αποτελεί η μετουσίωσις των αφηρημένων ιδεών εις συγκεκριμένους εικόνους. Ο κ. Ξενόπουλος δεν υποβάλλει θ έ σ ε ις ιδεολογικάς ζωγραφίζει, αναλύει, αναπαριστά.

Τα πρόσωπα των "Πλουσίων και Φτωχών" είναι συνήθεις άνθρωποι, που χωρίς να μεταρσιώνονται εις σφαίρας ηρωισμού, ούτε να κατέρχονται εις τας υπονόμους των κοινωνικών εκβρασμάτων, ζουν εν τούτοις την ζωήν της τέχνης, εξιδανικευμένοι, τρόπον τινά, εντός του ταπεινού των πλουσίων, πειθαρχούντες ως αστοί, εξαπτόμενοι ως ηθοποιοί, φυσικοί, χαρακτηριστικοί, ενδιαφέροντες. Μάλιστα δυο γυναίκες, η μητέρα του Δαγάτορα και η Κλημεντίνη, το πρώτον όνειρον των πάντοτε σφαλλομένων ερώτων του, αξίζουν ιδιαιτέραν μνείαν, δια τον στοργικόν φωτοστέφανον από τον όποιον εις μίαν κρίσιμον στιγμήν φωτίζονται. Ουσιώδες γνώρισμα του μυθιστορήματος τούτου είναι ότι από των πρώτων σελίδων του κινεί το ενδιαφέρον του αναγνώστου, και ότι το ενδιαφέρον τούτο διατηρείται σχεδόν αμείωτον μέχρι των τελευταίων σελίδων. Και καθ' όλου ειπείν, οι "Πλούσιοι και Φτωχοί" δημιουργούν μίαν καθαράν ατμοσφαίραν όπου αναπνέει τις ανέτως. Η τέχνη εκπληροί τον κοινωνικόν σκοπόν της, ευεργετικόν, χωρίς να προσφεύγη εις μέσα παρείσακτα, ξένα, και πολιτικής και ηθικής ή άλλης

τινός φύσεως· οποιαδήποτε και αν υποτεθή η σπουδαιότης και η περιωπή τοιούτων μέσων, εκεί όπου δεν είναι η παρουσία των εύθετος, συντείνουν εις το να παρεκκλίνουν η Τέχνη από τον κύριον σκοπόν της, αποκλειστικώς καλαισθητικών. Το έργον συγκινεί χωρίς να εκνευρίζει. Ο πρωταγωνιστής, όσον και αν τα αλλεπάλληλα ατυχήματά του και αι αδυναμίας του προ των επιτηδείων συνοδοιπόρων του εις την βιοπάλην διασειούν επί τέλους την στωικότητα και την υπομονήν του μέχρις ου εξολισθαίνει εις νοσηράς ακρότητας, παραμένει υπόδειγμα τιμίου ανθρώπου. Το τέλος του, κατανυκτικόν και διδακτικόν. Ο μυθιστοριογράφος των "Πλουσίων και Φτωχών" καλώς γινώσκει τον κόσμον του. Βαδίζει εντός αυτού και συμπεριφέρεται μετά της αρμοζούσης εις ησκημένον λογοτέχνην ανέσεως και εμπειρίας. Το έργον του μέρος μόνον ανεξάρτητον συνόλου μυθιστορικού και δραματικού εμπνευσμένου από την γενέτειραν αυτού εις το οποίον χρεωστεί την θέσιν του εις την νεοελληνικήν λογοτεχνίαν. Εις το έργον τούτο, δια την ψυχολογικήν και εικονογραφικήν ευστοχίαν του, την δεξιώς συνηρμολογημένην πλοκήν και λύσιν του, δια την ενέργειαν του ζώντος λεκτικού και την προς αυτό ακόπως συναρμοζομένην ιδεολογίαν του συγγραφέως, παραβλέποντες ό,τι τυχόν εν τοις καθέκαστον μειονέκτημα θα ήτο δυνατόν να διακρίνη ο φακός εκ συστήματος ανικανοποίητου κριτικού, θεωρούμεν άξιον του επάθλου Βικέλα του 1926.»

Ανώνυμα, «Γρ. Ξενοπούλου: *Ο Κατήφορος* (απόσπασμα από επιστολή του Γ. Ψυχάρη)», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Γ , τ. 'Ε , τχ. 52, 15.02.1929, σσ. 155-156.

«Καλέ μου Γληγόρη,
Πήρα τον *Κατήφορό σου* ή πιο σωστά με πήρε αυτός. Ωραίο ρομάντζο! Έχει αλήθεια κάτι μπαλζάκικο. Βαθμό βαθμό, σκαλοπάτι σκαλοπάτι, μας δείχνεις τον κακό δρόμο που πήρε η δύστυχη κόρη, όπως κι ο Μπαλζάκος, στην *Cousine Bette*, το μόνο του για μένα καλό ρομάντζο, ξέρει να μας φανερώσει το τελειωτικό ξεχαρβάλωμα του αμίμητου

μπαρόνου. Μα μπράβο σου και που φτάνεις ως το τέλος φρέσκος φρέσκος κι όχι μαθές λαχανιασμένος από τις τρακόσιες και παραπάνω σελίδες.

Βέβαια πως υπάρχουν και μερικά που μου έρχονται σα σκούρα. Ο αδερφός εκείνος φέρνεται με μάννα και αδερφή βάρβαρα κι αμείλιχτα. Πώς ο ίδιος άνθρωπος, στο γραφείο του στο Υπουργείο, κάθετα ήσυχος, πλάι πλάι με της φαμελιάς του τον ατιμαστή; Πώς μάλιστα τρώει ξύλο, λέει και γειά σου; Μα η στερνή πιστολιά είναι αριστούργημα. Τι μπάτσος στους φρόνιμους ανθρώπους! Γιατί σίγουρα πως και της Τράπεζας ο διεφθυτής κι ο νέος ακόμα δε θα το ξεχάσουνε πως η κουμπουριά βγήκε ξαιτίας τους. Τα πρόσωπα πετυχημένα, η Γεωργία, ο Βαγγέλης, ο γιατρός.

Και πάλι μπράβο σου.

.....
.....
Θα πέσω τώρα μπρούμυτα στην *Τριλογία* σου και θα σου γράψω. Μα θέλω καιρό. Δε φαντάζεσαι τι και πόσες δουλειές έχω. Ο *Κατήφορος* μ' έκαμε να σε δω, να σε καταλάβω από μια καινούργια όψη, τέλεια. Πολύ δικός σου

Ψυχάρης »

Κλ. Παράσχος, «Το λογοτεχνικό 1929», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Δ , τ. Ζ , τχ. 74, 15.01.1930, σσ. 101-102.

«Εξήγησα κάποτε, μου φαίνεται, για ποιους λόγους νομίζω ότι δεν καλλιεργήθηκε ακόμη αρκετά το μυθιστόρημα στην Ελλάδα, ανάλογα με τ' άλλα είδη του λόγου— και με το θέατρο ακόμη [...]. Ο σπουδαιότερος λόγος εξακολουθώ να πιστεύω πως είναι —και ας ξαφνίζει αυτό— υλικός. Το μυθιστόρημα δεν αναπτύχθηκε αρκετά στην Ελλάδα, όχι γιατί λείπουν τα ταλέντα, αλλά γιατί —και αν υποτεθή πως του περισσεύει χρόνος— διστάζει ο καθένας να γράψει κάτι που ή κινδυνεύει 99 τοις 100 να το

τυπώση ο ίδιος, ή αν το “αναλάβη” εκδότης, να πάρη λιγότερα απ’ όσα θάπαιρνε από οιαδήποτε άλλη δουλειά.

Δεν είναι, λοιπόν, καθόλου παράξενο, αν ο απολογισμός κάθε χρονιάς κλείνει με τόσο λίγα μυθιστορήματα, και ο εφτεινός με πέντε-έξη: δυο του κ. Ξενοπούλου, ένα της δ. Ντόρας Ρωζέττη, δυο του Τυμφρηστού, ένα του κ. Βουτυρά, και δυο τρία ίσως άλλα ακόμη.

Και με τους “Μυστικούς Αρραβώνες” και με τον “Κατήφορο” ο κ. Ξενόπουλος συνεχίζει τη μεγάλη λογοτεχνική απεικόνιση της προπολεμικής κοινωνίας, και ιδιαίτερα αθηναϊκής. Εξακολουθεί δηλαδή να έχη την “μπαλζακική” στάση, που ανέκαθεν είχε, ενός “ιστορικού ηθών”. Στους *Μυστικούς Αρραβώνες* δείχνει όλη την τραγωδία του παράταιρου και αταίριαστου γάμου —δυο γάμων, μάλιστα— που καταστρέφουν τέσσερις υπάρξεις· και στον “Κατήφορο”, ένα δράμα οξύτερο ακόμη, συχνότερο, πολύ πιο ελληνικό και απ’ τα σπαραχτικώτερα, κατά τη γνώμη μου, που παρουσιάζει η κοινωνία μας: το δράμα της κόρης που θέλει με κάθε θυσία να παντρευτή, γιατί μόνο στην παντρεία πιστεύει πως θαύρη την ευτυχία.

Και τα δύο αυτά μυθιστορήματα του κ. Ξενοπούλου είναι από τα καλύτερά του: άρτια τεχνική, πλοκή αβίαστη, σύνθεση σοφή, διήγηση άνετη, ύφος επιμελημένο και ζωηρό. Έντονα και πλαστικά αποδίδει ο κ. Ξενόπουλος πρόσωπα, περιβάλλοντα, τύπους της σύγχρονης αθηναϊκής κοινωνίας, της τόσο ρευστής και ακαταστάλαχτης ακόμη, και που γι αυτό ακριβώς είναι πολύ δύσκολο ν’ αποδοθή από έναν μυθιστοριογράφο. Ο κ. Ξενόπουλος το κατώρθωσε. Απέδωκε τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία — και ιδιαίτερα, την αθηναϊκή— σε όλη την ρευστότητά της, έτσι όπως είναι άπλαστη κι’ ασχημάτιστη ακόμη. Και την απέδωκε, μου φαίνεται, πληρέστερα και αρτιώτερα από κάθε άλλον νεοέλληνα λογοτέχνη [...].»

Πέτρος Χάρης, «Το “Πρωτοξύπνημα”, εφ. *Ελληνική*, αρ. 1952, 19.07.1930, σ. 1.

«Ο κ. Γρ. Ξενόπουλος είνε από τους δύο-τρεις συγγραφείς μας που ανέβασαν το νεοελληνικό πεζό λόγο από την εξωτερική περιγραφή (την ηθογραφία, το αφήγημα κ.λπ.) και του έδωσαν αποστολή σοβαρώτερη.

Δύο-τρία, μάλιστα, από τα τελευταία και συνθετικώτερα μυθιστορήματά του, όπως οι βαθυστόχαστοι εκείνοι “Πλούσιοι και φτωχοί” (το πρώτο μέρος ενός τριπτύχου που συμπληρώνεται με τους “Τίμιους και άτιμους” και τους “Τυχερούς και άτυχους” είχε από τα έργα που χαροποιούν (οι άσπονδοι φίλοι των κριτικών θα έλεγαν αφοπλίζουν) όσους ζητούν στο λογοτεχνικό πεζογράφημα, αληθινό παλμό ζωής, εκτίμηση ανθρώπων και γεγονότων βασισμένη στην πείρα και στην κρίση, και προπάντων τα προβλήματα που απασχολούν κάθε ζωντανό άνθρωπο, προβλήματα πολύ σοβαρώτερα από όσα συνδέονται με ένα ωρισμένο κοινωνικό καθεστώς, —απορίες δηλαδή που αναφέρονται σε καταστάσεις αναλλοίωτες και γίνονται οι αιώνιοι τύραννοι του ανθρώπινου νου.

Το “Πρωτοξύπνημα” είχε το πρώτο μέρος ενός τετράτομου έργου που θα μας απασχολήσει φυσικά και πάλι όταν συμπληρωθεί. Ανήκει δηλαδή και το έργο αυτό, —“Κοσμάκης” ο τίτλος του,— στη σειρά των συνθετικών εργασιών του κ. Ξενοπούλου που παρουσιάζουν εξηγημένη και εφαρμοσμένη μέσα στη ζωή μια θεωρία, μια κοινωνική αλήθεια (ο όρος “κοινωνική” δεν χρησιμοποιείται εδώ με τη γνωστή και στενή έννοια που του δίνουν όσοι εργάζονται για την ανατροπή του σημερινού κοινωνικού καθεστώτος), μια παρατήρηση που μπορεί ν’ αξίζει όσο κ’ ένα ολόκληρο φιλοσοφικό σύστημα. Είναι έργο αναλύσεως ή ακριβέστερα ψυχαναλύσεως. Ο κ. Ξενόπουλος παίρνει έναν άνθρωπο από την παιδική του ηλικία, το Νιόνιο Αλιμπράντη, —και εννοεί να τον παρακολουθήσει σε όλες τις εκδηλώσεις του, σε όλα τα σκιρτήματα της ψυχής του, σε όλες τις συγκινήσεις και τις ανησυχίες του, σε όλη τη σειρά των ετών και των γεγονότων που αποτελούν μια ζωή και μια σταδιοδρομία.

Το πρώτο μέρος του “Κοσμάκη” δεν είναι, βέβαια, παρά ένα δείγμα. Ωστόσο, για όσους προσέχουν περισσότερο το περιεχόμενο από το μύθο, το “Πρωτοξύπνημα” είναι έργο σχεδόν αυτοτελές. Δίνει όλον τον κόσμο μέσα στον οποίο έζησε ο Αλιμπράντης από την παιδική ως την εφηβική του ηλικία. Είναι ένας πίνακας που έγινε με μοναδική γνώση της παιδικής ψυχής και με τέχνη που κατώρθωσε να κρατήσει την εργασία αυτή του κ. Ξενοπούλου, —εργασία ερεύνης και εξακριβώσεως—, μέσα στην περιοχή εκείνη στην οποία ζη, έχει αξία κ’ επίδραση το λογοτέχνημα. Ο κ. Ξενόπουλος έγινε στο “Πρωτοξύπνημα” ο ανατόμος μιας παιδικής ψυχής. Κ’ έφθασε σε παρατηρήσεις, —ιδίως στα πρώτα κεφάλαια του βιβλίου, — που προκαλούν ανεπιφύλακτο το θαυμασμό. Βλέπεις στα κεφάλαια αυτά πόσο βαθειά φθάνει η ματιά του κ. Ξενοπούλου και πόσα πράγματα ξέρει να δει η ματιά αυτή. Ανακαλύπτει ο κ. Ξενόπουλος και τις πιο απόκρυφες

πτυχές της ψυχής του ήρωός του, τις φωτίζει, τις ερευνά και τοποθετεί τα συμπεράσματά του εκεί που πρέπει και τη στιγμή που πρέπει.

Τα συμπεράσματα όμως αυτά δεν κατωρθώνουν να τον παρασύρουν ποτέ ως τις παγίδες εκείνες από τις οποίες δεν φυλάχθησαν αξιόλογοι δικοί μας και ξένοι πεζογράφοι. Ο κ. Ξενόπουλος κάνει, όπως είπαμε, έργο ψυχαναλύσεως. Αδιαφορεί για την περιπέτεια, όπως την εννοούν όσοι θέλγονται από την κινηματογραφική εξέλιξη των γεγονότων κι από το ενδιαφέρον των αστυνομικών αναγνώσμάτων, αποφεύγει όσο του επιτρέπει η ζωή του ήρωός του τα μεγάλα εκείνα γεγονότα, που απομακρύνουν τον αναγνώστη από τα συμπεράσματα της αθόρυβης ερεύνης, και επιμένει στις ψυχικές κρίσεις που δεν εκδηλώνονται με κραυγές αλλά μεγάλες αποφάσεις.

Δεν ξεχνά όμως ποτέ ο κ. Ξενόπουλος ότι γράφει μυθιστόρημα. Το ύφος του είναι πάντα απλό και η αφήγησή του ευχάριστη και γεμάτη ευρήματα φραστικά, η γλώσσα του πλούσια και καλαισθητή δημοτική, — ο κ. Ξενόπουλος με τα τελευταία έργα του δίνει ένα υπόδειγμα λογοτεχνικής γλώσσας, — η περιγραφική του ικανότης δυναμωμένη από την πείρα ενός γονίμου παρελθόντος. Το "Πρωτοξύπνημα" δηλαδή αξίζει ως λογοτέχνημα όσο και ως έργο ερεύνης.

Οι εντυπώσεις αυτές και οι κρίσεις δεν έχουν, φυσικά, παρά αξία σχετική. Αναφέρονται στον πρόλογο ενός έργου. Είναι όμως τόσο καλός ο πρόλογος αυτός ώστε ελπίζουμε ότι θα συμπληρώσουμε τις εντυπώσεις μας, όταν εκδοθή ολόκληρο το έργο χωρίς να μετριάσουμε τον ενθουσιασμό μας.

Και η ελπίδα αυτή περισσότερο από ευχή είναι μια αξίωση. Η νεοελληνική πεζογραφία, που παρουσίασε ως τώρα ελάχιστα αξιόλογα έργα, καιρός είναι πια να προκαλέση κάποιους ενθουσιασμούς.»

Μ.Δ.Σ., «Γρ. Ξενοπούλου: Το Πρωτοξύπνημα», περ. *Νέα Εστία*, έτ. Δ , τ. 'Η , τχ. 83, 01.06.1930, σσ. 610-611.

«[...] Η αξία του στο σύνολό της δεν μπορεί να προκύψει, παρ' αφοῦ συνδυασθεί με ολόκληρο το έργο [...]. Καθαυτό δεν είναι μια ψυχική βιογραφία. Ναι μεν η κεντρική του γραμμή βαδίζει επάνω στο δρόμο που διατρέχει η διανοητική και ψυχική εξέλιξη του ήρωα, αλλά η ανάλυση της

εσωτερικής αυτής ζύμωσης, την οποία δημιουργούν τα πρώτα ερωτήματα ενώπιον της ζωής και του σύμπαντος, καθώς κι η πρώτη αφύπνιση του παντοδυνάμου ενστίκτου γίνεται μόνη της, αυτόματα, σαν αναγκαίο μέσο για την εξιστόρηση της ζωής και της δράσης του ήρωα, χωρίς να έχει τεθεί, ή τουλάχιστο χωρίς να φαίνεται (αυτό είναι ζήτημα δεξιοτεχνίας) ως κύριος σκοπός του έργου. Κι έτσι το έργο δεν εντοπίζεται σε μια συνεχή ψυχολογική ανάλυση, αλλ' απλώνεται σ' όλες τις εξωτερικές εκδηλώσεις των ηρώων του, και ζωντανεύει όλη την ατμόσφαιρα όπου κινούνται. Το γνώρισμα αυτό [...] απαντάται και σ' άλλα έργα του κ. Ξ. που έχουν κοινωνικό ή φιλοσοφικό "υπέδαφος", όπως είναι *Η τιμή του αδελφού* και οι *Πλούσιοι και Φτωχοί* [...]. Η αφήγηση ποτέ δεν παραμελείται και δεν δίνει τη θέση της σ' ένα θέμα που θ' αποτελούσε το σκοπό, τη "θέση" του έργου.

Οι σκοποί και οι θέσεις εξετάζονται μέσα στο αδιάκοπο ρεύμα της αφήγησης, και ανακλύπουν μέσα από την πλοκή των γεγονότων, σε τρόπον ώστε, όταν τελειώσει το έργο, έχει συμπληρωθεί και η ανάλυση του βαθύτερου σκοπού του αυτόματα, μέσα από τη δράση των ηρώων του, χωρίς ποτέ ο συγγραφέας να λάβει το λόγο για να τον υποστηρίξει απ' ευθείας. Αυτός, νομίζω, είναι ο καλύτερος, θέλω να πω ο καλλιτεχνικότερος τρόπος, για να χειρισθεί κανείς έργα που έχουν κάποιο κοινωνικό ή φιλοσοφικό βάθος, όπως είναι το *Πρωτοξύπνημα*. Πρέπει πρώτα-πρώτα να είναι έργα τέχνης (σ' αυτό δεν επιτρέπεται παρέκκλιση, κι απορώ πώς μερικοί κριτικοί δεν προσέχουν κυρίως σ' αυτό), κι ύστερα έργα σκοπού και κηρύγματος. Ιδού κάτι που το αισθάνεται βαθύτατα ο κ. Ξ., που καθώς φαίνεται απ' όλο του το έργο, επίστεψε, σαν αληθινός καλλιτέχνης, πρώτα στην ανάγκη της ομορφιάς στην τέχνη του κι ύστερα στους διαφόρους "σκοπούς". Γι αυτό ποτέ τα έργα του δεν τ' απεξήρανε η πνοή του δημοκοπικού ή φιλοσοφικού λίβα που λυμαίνεται συνήθως τα έργα αυτού του είδους. Το *Πρωτοξύπνημα* παραμένει ένα μυθιστόρημα με ακεραία τη δράση και τη σύνθεσή του, χωρίς να μεταβάλλεται σε μια ψυχική ξηρά βιογραφία ή μια μονότονη σειρά φιλοσοφικών σκέψεων [...]. Ο κ. Ξενόπουλος χειρίσθη το θέμα, όταν ευρέθη πια στην ωριμότητα και στην ακμή της μεγάλης του τέχνης. Και δεν περιέγραψε μόνο το θέμα του αριστοτεχνικά και με την ζωηρότητα εκείνη και αλήθεια, που κάνει τον ήρωά του καθαυτό καθολικό, αλλά και συνεδύασε την ψυχολογική αυτή περίοδο της εφηβικής ζωής με την αφύπνιση του μεγάλου ενστίκτου. Ο συνδυασμός αυτός, καθαυτό εύρημα του κ. Ξ., δίνει στο έργο καινούργια πρωτοτυπία

και μια δυνατή δημιουργική πνοή. Το έργο όμως βγήκε κομμένο. Η κατάτμησή του σε τέσσερα μέρη ίσως να δικαιολογείται από απόψεως όγκου. Αλλά η οργανική διαίρεσή του σε τέσσερα μικρότερα έργα, δήθεν αυτοτελή, είναι κατά τη γνώμη μου εσφαλμένη. Το πρώτο τουλάχιστο μέρος δεν έχει αρκετή αυτοτέλεια, ούτε την απαραίτητη αρχιτεκτονική ενός αρτίου μυθιστορημάτος. Δεν έχει λύση, έστω και μερική, ακόμη δε και η δέση του δεν φθάνει στο κατακόρυφό της, αλλά σταματά μ'έναν τρόπο που φαίνεται σαν τεχνητός. Αλλ' αυτό δεν είναι αρκετό για ν' αναστείλει κανείς την κρίση του. Αν όλο το έργο είναι γραμμένο με την ίδια αλάθητη μαεστρία, την ίδια βαθυτάτη πείρα και την δημιουργική πνοή που διακρίνει το *Πρωτοξύπνημα*, θα σταθεί στην πρώτη σειρά, αν μη το πρώτο, από τα έργα του κ. Ξ. και θ' αποτελέσει το λαμπρό επιστέγασμα της όλης εργασίας του, στην οποία εγώ τουλάχιστον αποδίδω αδίστακτα την εξής σημασία: σήμερα μεν αποτελεί το κύριο και σχεδόν αποκλειστικό περιεχόμενο του νεοελληνικού μυθιστορημάτος, αύριο δε και στο διάστημα πολλών ακόμη γενεών, όταν ο Χρόνος θάχει εξαφανίσει τα εφήμερα, θ' αποτελεί τη μοναδική παράδοση ολοκλήρου του νεοελληνικού πεζού λόγου.»

(1931-1951)

Κ. Παλαμάς, «Εισηγητική έκθεσις δια την εκλογήν του Γρ. Ξενοπούλου», τώρα στον τόμο Κ. Παλαμάς, *Άπαντα*, τ. 16ος, Γκοβόστης, [Αθήνα] χ.χ., σσ. 461-465.

«[...] Η εργασία του κ. Γ. Ξενοπούλου ηξιώθη της προσοχής και της επιδοκίμασias σημαινόντων παρ' ημίν εις την λογοτεχνίαν και την παιδείαν, γενικώτατα, διαφόρων προελεύσεων και κατευθύνσεων, της παλαιότερας και της συγχρόνου γενεάς.

Τα έργα του κ. Ξενοπούλου μαρτυρούσι ζωηρώς περί των προόδων της νέας Ελληνικής λογοτεχνίας, συνετέλεσαν δε μεταξύ των πρώτων ώστε να θεωρήται ικανή να συναμιλλάται προς ανάλογα προϊόντα και των φιλολογιών της αλλοδαπής.

Γονιμότης εις την παραγωγήν, ποικιλία εις τα θέματα, πρωτοτυπία εις την τέχνην, τα τρία γενικώτατα χαρακτηριστικά των δοκίμων ταλαντούχων συγγραφέων, χαρακτηρίζουν ως λογοτέχνην τον κ. Ξενοπούλου.

Τα διηγήματα και τα μυθιστορήματα του κ. Ξενοπούλου κατέχουν πρωτεύουσας θέσιν εις την από τεσσαρακονταετίας και πλέον αναγεννητικήν κίνησιν της διηγηματογραφίας παρ' ημίν κατά τε το περιεχόμενον και το λεκτικόν, φαινόμενον συνδεδεόμενον με την εις ευρύτερον κύκλον σημαντικήν προκοπήν των εμπνεύσεων της νεωτέρας ελληνικής φαντασίας.

Μακρός είναι ο κατάλογος των έργων, τα οποία, κατά καιρούς, τινά τούτων ιδόντα το φως εις περιοδικά και εις εφημερίδας πριν ή συγκροτηθούν εις βιβλίον, εδημοσίευσεν ο κ. Ξενοπούλος. Η διηγηματογραφική του παραγωγή μόνη αύτη κατέχουσα υπέρ τους είκοσι τόμους αρχίζει να εδραιώνεται, μετά τας πρώτας προσπαθείας, δια της "Μαργαρίτας Στέφας", (sic) «του "Κοκκίνου Βράχου" και του "Έρωτος Εσταυρωμένου", τριλογίας, ούτως ειπείν, που δίδει το σύνθημα εις την επακολουθήσασαν σειράν δυνατών πρωτοτύπων έργων, εμπνευσμένων από την ιδιαιτέραν πατρίδα του, την Ζάκυνθον [...]. Ούτω εις την στενήν περιοχήν του νησιού του, με τα μέσα τα οποία η τέχνη προσδίδει, και συμφώνως προς την από των μέσων του παρελθόντος αιώνος τεραστίαν ανάπτυξιν πανταχού του ρεαλιστικού κληθέντος μυθιστορήματος, κατώρθωσε να την ευρύνη, και να περικλείση εντός αυτής την έντασιν ανθρωπίνων παθών, ηθών και χαρακτήρων, λόγος διακρίνεται και εις τα έργα ωρισμένων επιφανών συγγραφέων και της αλλοδαπής και των παρ' ημίν.

Εις τα έργα ταύτα, πάντοτ' εντός του λογοτεχνικού πλαισίου, το οποίον κατ' εξοχήν περιλαμβάνει ζωγραφίας και αναπαραστάσεις προσώπων και πραγμάτων από τον εξωτερικόν κόσμον και την καθημερινήν ή την επίψυχον ζωήν, την κυρίαν απασχόλησιν του καλλιτέχνου ηυτύχησε να

εγγίση κοινωνιολογικά, ψυχολογικά και καλαισθητικά προβλήματα, ενδιαφέροντα τους συγχρόνους και προσφιλή εις το νεώτερον μυθιστόρημα και το θέατρον [...]. Ευνόητον ότι η πολυχρόνιος αύτη κοπιώδης πορεία η βλέπουσα προς το ιδεώδες σημείον, δυνατόν να μην ηκολούθησε πάντοτε αυστηρώς διαγραφομένην ευθείαν, να παρεξέκλινεν εις αμφισβητουμένης ορθότητος πολεμικάς εξάψεις και εις προστριβάς. Αλλά ταύτα δεν ισχύουν να του μειώσουν την έξοχον θέσιν την οποίαν ο ανήρ κατέλαβεν εις την λογοτεχνίαν, και εις ημάς την πεποίθησιν ότι προτεινόμεν μεταξύ λογοτεχνών αξιών τιμής ενδεικνυομένων να πληρώσουν την προκηρυχθείσαν έδραν, συγγραφέα αναδειχθέντα και κυριαρχήσαντα εις τε το μυθιστόρημα και εις το θέατρον, ότι δε η Ακαδημία, εκλέγουσαν τον κ. Ξενόπουλον μέλος αυτής, θα τιμήση όχι τούτον μόνον, αλλ' ολόκληρον την ζώσαν και δρώσαν λογοτεχνίαν του Έθνους.

15 Ιανουαρίου 1931.»

Κ. Ουράνης, «Ο νέος ακαδημαϊκός Γρ. Ξενόπουλος», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 28.02.1931, σ. 3.

«Προχθές το απόγευμα η Ακαδημία Αθηνών με 25 ψήφους έναντι 7 που απέσπασε η υποψηφιότητα του κ. Πωπ και 3 που δόθηκαν στον κ. Μπάμπη Άννινο, εξέλεξε μέλος της το συγγραφέα κ. Γρηγόριο Ξενόπουλο. Η εκλογή αυτή αναμενόταν. Αναμενόταν από ολόκληρο τον καλλιτεχνικό κόσμο —και από τον ίδιον τον κ. Ξενόπουλο [...]. Χθες ανέβηκα τα στενά και κουρασμένα σκαλοπάτια του παλαικού σπιτιού της οδού Ευριπίδου, όπου μια ζωή τώρα κατοικεί ο κ. Ξενόπουλος, για να τον συγχαρώ. Εκείνη τη στιγμή ανέβαινε κι ένας τηλεγραφικός διανομέας, πού του έφερνε ένα συγχαρητήριο τηλεγράφημα από τη Ζάκυνθο, την ιδιαίτερη πατρίδα του, που την ψυχή, τη ζωή και τούς ανθρώπους της ο κ. Ξενόπουλος έχει αναστήσει στα έργα του. Κι αυτό είταν όλο —γιατί η είδηση της εκλογής του δεν είχε ακόμα διαδοθεί [...].

Στο σπίτι βασίλευε μια μελαγχολική ησυχία. Κι ο Ξενόπουλος, όπως πάντα, είταν στο γραφείο του κι έγγραφε. Κι αυτός επίσης είχε το καθημερινό, το συνηθισμένο του ύφος, το ύφος εκείνο που, θα το έλεγα “βαμβακένιο”, γιατί έχει πάντα ένα μειλίχιο χαμόγελο κι οι κινήσεις του είναι σιγανές κι η φωνή του χαμηλή κι οι φράσεις της κουβέντας του

αργές και προσεγγμένες. Απ' όλους τούς Έλληνες λογοτέχνες ο κ. Ξενόπουλος είναι ο μόνος πού έχει αυτό το ύφος —γιατί είναι και ο μόνος πού πέρασε όλη του τη ζωή, όλες τις μέρες και όλες τις ώρες της ζωής του, γράφοντας μέσα στη σιωπή και το φτωχό φως του γραφείου του [...].

Ενώ μιλούσαμε, κοίταξα το μικρό γραφείο όπου ο άνθρωπος αυτός των γραμμάτων —ο μόνος πραγματικός και αποκλειστικά, άνθρωπος των γραμμάτων στην Ελλάδα— πέρασε μία ζωή ολόκληρη δημιουργώντας φανταστικές ζωές. Είταν ένα γραφείο φτωχικό: μία βιβλιοθήκη, μερικές ασήμαντες εικόνες ζωγράφων στους τοίχους και μερικά σκίτσα, ένα τραπέζι μικρό και κοινό, όπως είναι τα τραπέζια των συντακτών των εφημερίδων, μερικές καρέκλες, τέσσερες πέντε λάμπες εδώ κ' εκεί —κ' ένα ταβάνι μαυρισμένο από τον καπνό πού θ' άφησαν, παλαιότερα, οι λάμπες του πετρελαίου φωτίζοντας την εργασία του ανθρώπου αυτού... [...] Πραγματικά, δεν πιστεύω να υπάρχει άλλος συγγραφέας στον κόσμο, ο οποίος να μην έκανε στη ζωή του τίποτ' άλλο, από το να είναι σκυμένος πάνω από κόλλες χαρτιών και να γράφει [...]. Θα 'λεγε κανείς ότι το γράψιμο είναι γι' αυτόν οργανική ανάγκη —όπως ή αναπνοή... δεν μπορώ να πω πόσα βιβλία έχει δημοσιεύσει. Είναι πλήθος. Και μου έλεγε ότι έχει ανέκδοτα, άλλα είκοσι!...

Μέσα στο ογκώδες αυτό έργο θα είταν εύκολο να είχε γλιστρήσει στην προχειρολογία. Εν τούτοις πουθενά στον Ξενόπουλο δεν διακρίνει κανείς το αβασάνιστο και κούφιο γράψιμο ή την απλή επίδειξη δεξιοτεχνίας. Επιζητήσε πάντα να είναι δημιουργός και να προβάλλει από μέσα του έναν κόσμο νέο. Η στατική ηθογραφία, με τους σχηματοποιημένους επιφανειακούς τύπους και με τα εξωτερικά, γραφικά της στοιχεία, που απορρόφησε για χρόνια και χρόνια όλη σχεδόν την ελληνική διηγηματογραφική και μυθιστορηματική παραγωγή, δεν τον ικανοποίησε ποτέ. Ο Ξενόπουλος φιλοδόξησε πάντα να παρουσιάσει ανθρώπινες ψυχές κι όχι ανδρείκελα. Τον έλκυσε, είναι αλήθεια, εξαιρετικά, η Ζάκυνθος και έχει αφιερώσει πολλά μέρη των βιβλίων του στην περιγραφή των ιδιόρρυθμων ηθών και εθίμων της. Ωστόσο ποτέ δε λησμόνησε ότι ο συγγραφέας δεν πρέπει να είναι ένας πιστός φωτογράφος και γι' αυτό, αντί να συγκεντρώνει το ενδιαφέρον του στα ίδια αυτά γραφικά ή παράξενα ήθη και έθιμα, μας έδειξε την επιρροή τους πάνω στους χαρακτήρες των ανθρώπων.

Ο Ξενόπουλος υπήρξε ένας συγγραφέας ψυχογράφος. Ό,τι προ πάντων τον απασχόλησε είταν η ανθρώπινη ψυχή με τις άπειρες

αποχρώσεις της, με τους ελιγμούς της, με τις συχνές αντιφάσεις της, με τα δυσκολονόητα μυστήριά της. Έπλασε —στο θέατρο ή στο βιβλίο— μερικούς χαρακτήρες ώριμων ανδρών και γυναικών και, προ πάντων, κοριτσιών, που έχουν αποτυπωθεί στη μνήμη των ανθρώπων και τους έγιναν γνώριμοι και φίλοι, γιατί δεν είχαν τίποτε το αλύγιστο και το σχηματοποιημένο, αλλά έκλειναν μέσα τους τη ρευστότητα και την ποικιλία της ζωής. Και οι τύποι αυτοί εμφάνιζαν πλήθος προβλήματα. Κάθε έργο του Ξενόπουλου είναι πλούσιο από προβλήματα, προπάντων σεξουαλικά. Ο Ξενόπουλος υποστήριξε πάντα με την πιο προοδευτική αντίληψη την ομοιότητα της γυναικείας φύσης με την αντρική και καυτηρίασε τα δεσμά που επέβαλλε στη γυναίκα η πλάνη ότι οι αξιώσεις της από τη ζωή και τον έρωτα δεν είναι τόσο δυνατές, όσο του αντρός.

Κάθε βιβλίο του Ξενόπουλου κινεί τη σκέψη. Επειδή όμως έχει πάντα αναπτυγμένο και το χάρισμα της τερπνής αφήγησης, τα διηγήματα και τα μυθιστορήματά του μπορούν κι αρέσουν τόσο στον πνευματικά καλλιεργημένο αναγνώστη, όσο και σε κείνον που ενδιαφέρεται μόνο για την υπόθεση ενός έργου.

Ο Ξενόπουλος δεν έδειξε την πλούσια προσωπικότητά του μόνο στο περιεχόμενο των βιβλίων του. Και στο ύφος του επεδίωξε πάντα ν' αποφεύγει την κοινοτυπία, να παρουσιάζει κάτι νέο, και δεν έμεινε σκλάβος ούτε του ίδιου του εαυτού του. Ανανεωνόταν αδιάκοπα [...]. Είναι πάντα έτοιμος να δεχθεί και να καταλάβει κάθε απόδραση από τα συνηθισμένα. Και, επειδή η καλαισθησία του είναι εξαιρετικά λεπτή, ανακαλύπτει με μίαν αλάνθαστη διαίσθηση και τις ψεύτικες εκμεταλλεύσεις του νεωτερισμού, αλλά και κάθε ομορφιά —κι όταν ακόμα παρουσιάζεται με μία μορφή εντελώς πρωτότυπη και, για τους πολλούς, ακατάληπτη. Κανείς δεν μπορεί να λησμονήσει ότι πρώτος αυτός εξετίμησε και ανέδειξε τον Γρυπάρη και τον Καβάφη, όταν οι ποιηταί αυτοί είχαν ακόμα άγνωστοι ή εθεωρούνταν ανάξιοι προσοχής...

Βέβαια, ο Ξενόπουλος δεν κατόρθωσε πάντα να ολοκληρώσει όλες τις συλλήψεις του. Στα έργα του υπάρχουν και ατέλειες. Δε σημαίνει. Αρκεί ότι πολλά του έργα είναι άρτια, αρκεί προ πάντων ότι ζήτησε αδιάκοπα να ξεπεράσει τον εαυτό του. Από πολλά χρόνια, κ' ίσαμε σήμερα ακόμα, είναι ο συγγραφέας που εκπροσωπεί πληρέστερα τη λογοτεχνία του τόπου μας, εκείνος ο οποίος περισσότερο αγαπήθηκε και διαβάστηκε... Η ίδια του η ζωή, αφοσιωμένη όλη στα γράμματα και στη δημιουργία, είναι ένα υψηλό ηθικό παράδειγμα. Η Ακαδημία, εκλέγοντάς τον, δεν τον τίμησε. Τιμήθηκε εκείνη.»

Ανώνυμα, «Η Δεξίωσις του Γρ. Ξενόπουλου εις την Ακαδημίαν Αθηνών», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΣΤ΄, τ. ΙΑ΄, τχ. 124, 15.02.1932, σσ. 171-185.

«[...] Δεν είμαι ποιητής και δεν είσθε στρατάρχης. Αλλά ενικήσατε όμως, κύριε, μίαν μεγάλην νίκην. Την νίκην δια της οποίας προσηρτήσατε εις το κράτος των ελληνικών ωραίων Γραμμμάτων νέους Ελληνικούς πληθυσμούς αναγνωστών, υποτελείς τέως εις ξένα Γράμματα [...]. Με το πλούσιον και εκτεταμένον έργον σας εφέρατε τα ελληνικά ωραία γράμματα πλησιέστερα προς την μεγάλην λαϊκήν ψυχήν, από την οποίαν το αντλήσατε. Το νεώτερον ελληνικόν μυθιστόρημα, ως λογοτεχνικόν είδος, αρχίζει σχεδόν από σας. Αρχίζει με την "Μαργαρίτα Στέφα". Εις τας μεγάλας αναγνωστικάς μάζας του ελληνικού κοινού, που ετρέφετο αποκλειστικώς μέχρι της εμφανίσεώς σας από αναγνώσεις και μεταφράσεις ξένων μυθιστορημάτων, εδώκατε πρώτος το εντόπιον κοινωνικόν μυθιστόρημα, αντλημένον από την ζωήν του, τα ήθη του, τον ψυχικόν του κόσμον. Και αν σήμερον το χαρακτηριστικώτερον αυτό είδος της συγχρόνου τέχνης του λόγου έχη να παρουσιάση και εις την Ελλάδα μίαν αξιόλογον άνθησιν, είναι στοιχειώδεις ιστορικόν καθήκον να σας αναγνωρισθή η πατρότης του [...]. Το κοινόν χαρακτηριστικόν [...] είναι ότι μέσα εις αυτό ζη ο αιώνιος άνθρωπος υπεράνω τόπου και χρόνου, ακόμη και όταν κινείται εντός του στενού πλαισίου της ηθογραφίας και της καιρογραφίας [...] όταν η έμπνευσις σας κινείται μέσα εις την μικροαστικήν κοινωνίαν των Αθηνών, γνωρίζετε να είσθε περισσότερον ποιητής παρά ηθογράφος, περισσότερον δημιουργός ανθρώπων παρά ζωγράφος ηθών [...]. Δεν υπήρξατε ποτέ πληκτικός, κύριε. Και αυτό είναι το μέγα μυστικόν της επιτυχίας σας [...].»

Ανώνυμα, «Μία πραγματική ιστορία. Το νέον μυθιστόρημα του κ. Ξενόπουλου. Το καλλίτερον έργον του», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, έτ. ΙΒ΄, αρ. 3918, 15.03.1933, σ. 2:

«Μία πραγματική αθηναϊκή ιστορία. Ένα ωραίο και έξυπνο κορίτσι που ξεκινά με θάρρος από το νησί του με την απόφασιν κάπου να φθάση. Να

φθάση όμως χωρίς να παραστρατήση, χωρίς να κυλισθή εις την λάσπην. Προσπάθεια σκληρά. Η ωμορφιά της αποτελεί το σοβαρώτερον εμπόδιον εις την πραγματοποίησιν του σκοπού της. Οι πειρασμοί είνε πολλοί. Οι άνθρωποι που θέλουν να εκμεταλλευθούν την απροστάτευτον νέαν άπειροι. Η νέα όμως αγωνίζεται δια να κρατήση την αξιοπρέπειάν της, δια να μη υποκύψη. Μια μικρά υποχώρησις και όλοι οι σκοποί της επιτυγχάνονται. Αλλά δεν υποχωρεί. Παλαίει. Ευρίσκεται εις διαρκη αγώνα. Εγγράφεται εις το πανεπιστήμιον. Μελετά με επιμονήν έως ότου αποπερατώνη τας σπουδάς της και επιτυγχάνει μίαν υποτροφίαν εις το εξωτερικόν. Το όνειρόν της πραγματοποιείται [...].»

Γ. Χατζίνης, «Τα πενήντα χρόνια του Γρ. Ξενόπουλου», τώρα στον τόμο Γ. Χατζίνης, *Πρόσωπα και ψυχές*, Έκδοση Γραφείου Πνευματικών Υπηρεσιών, Αθήνα 1939, σσ. 45-50.

«[...] ό,τι αξίζει να θαυμάσει κανείς περισσότερο στο συγγραφέα της “Στέλλας Βιολάντη” και του “Κόκκινου Βράχου” είναι ακριβώς αυτή η αδιάπτωτη παραγωγικότητα του. Όση ευκολία κι αν του δίνει στο γράψιμο η γόνιμη πείρα μισού αιώνα, καταντά σχεδόν απίστευτο το ότι συμβαίνει να γράφει μαζί τέσσερα και πέντε μυθιστορήματα απ’ αυτά που με τόση ανυπομονησία περιμένει τη συνέχειά τους, στις επιφυλλίδες, το αδηφάγο κοινό. Η αξιοθαύμαστη αυτή ευχέρεια θυμίζει το Δουμά-πατέρα [...]. Ο Ξενόπουλος μας διαβεβαιώνει κάθε τόσο ότι αντλεί απ’ ευθείας ζωή απ’ τη ζωή τις υποθέσεις των έργων του. Δε διστάζουμε να το πιστέψουμε. Ένας απλοϊκός αναγνώστης θάφτανε μάλιστα να υποστηρίξει —ξέρουμε πολλούς τέτοιους— πως είναι αντιγραμμένες απ’ τη ζωή ως την τελευταία γραμμή. Αλλά η τέχνη του μυθιστοριογράφου θα είταν πολύ εύκολη αν επρόκειτο απλώς ν’ αντιγράψει τυπικά τη ζωή. Θα πάρει απ’ αυτήν τους τύπους του, αλλά πώς θα τους ζωντανέψει μέσα στις σελίδες του, ιδού το μεγάλο του κατόρθωμα. Κι’ ο Ξενόπουλος το πραγματοποιεί με μίαν ασυνήθιστη ευκολία. Οι τύποι των κοριτσιών του προπάντων είναι μοναδικοί. Κανένας άλλος δε ζωγράφισε με τόσο γούστο και με τόσο κέφι, με τόση διαίσθηση, τ’ ανήσυχα αυτά πλάσματα, τα αγνά και κυνικά, τα πονηρά και αθώα, σε όλες τις εκδηλώσεις τους και σε όλες τους τις μορφές. Φτάνει να κλείσουμε μια στιγμή τα μάτια, για να δούμε να περνούν αμέσως μπροστά μας, σειρά ολόκληρη απ’ τις νεαρές ηρωίδες

του, πονεμένες ή χαρούμενες, ευτυχισμένες ή τραγικές, που τελειώνουν στο γάμο ή στην αυτοκτονία.

Δεν ξαίρω αν ο Ξενόπουλος είναι ένας μεγάλος συγγραφέας. Αυτό θα το δείξει ο καιρός. Η λογοτεχνία μας πάντως ωφείλει πολλά —πολύ περισσότερα απ' ό,τι πιστεύεται συνήθως— στο ευρύτατο και τόσο ισορροπημένο ταλέντο του. Γιατί ο Ξενόπουλος κατέχει, όσο κανείς άλλος, την τέχνη ενός μυστικού θελγήτρου που ανταποκρίνεται βαθύτατα στη νεοελληνική ιδιοσυγκρασία. Αν είχαμε ακόμη μερικούς συγγραφείς σαν αυτόν, θα είμαστε ασφαλώς πιο πολιτισμένοι. Μπορεί να υπάρχουν άλλα ορμητικότερα ταλέντα, που έχουν τη δύναμη να βλέπουν πιο βαθιά, να πετούν πιο ψηλά, μπορεί να μας συναρπάζουν σποραδικά άλλες πιο δυνατές δημιουργίες. Σπάνια όμως συναντούμε τόση σιγουριά, τόση φαντασία, και σπανιότερα ακόμη τόση άνεση. Ο Ξενόπουλος κινείται μέσα στα θέματά του, όπως ένας άλλος μέσα στο δωμάτιό του. Δεν έχει παρά ν' απλώσει το χέρι, για να πάρει ό,τι του χρειάζεται. Συγγραφείς σαν αυτόν, δίνουν το μέτρο του γούστου του κοινού και συγχρόνως τοποθετούν καλλίτερα αυτό το γούστο, το ρετουσάρουν, το ανεβάζουν σε υψηλότερο επίπεδο. Δε ζητούν άλματα. Δεν προσφέρουν τροφή δύσπεπτη και σκληρή. Βρίσκονται αδιάκοπα σε μια μυστική, σε μια υποσυνείδητη επικοινωνία με το κοινό τους, για να μην απατώνται στο τι μπορούν να του προσφέρουν, και τι αυτό είναι ικανό να δεχθεί. Αν οι τέτοιοι συγγραφείς δεν αποτελούν οι ίδιοι το φόντο μιας ανώτερης πνευματικής ζωής, είναι όμως ασφαλώς οι πρόδρομοί της. [...] Κανένας νεοέλληνας συγγραφέας δεν εδέχθηκε τόσες επιθέσεις όσες ο Ξενόπουλος. Συνέβη να του αρνηθούν κάθε αξία. Το λάθος του είναι ότι συνέβη να χάσει κι αυτός την ψυχραιμία του, και να αρνηθεί με τη σειρά του λογοτεχνικές επιδόσεις, ιδίως των νεωτέρων, που δεν είναι καθόλου ευκαταφρόνητες. Δεν ξαίρω αν είναι πραγματικά μια φύση μαχητική ο Ξενόπουλος, ή μήπως η πολεμική στάση που πήρε σε πολλές περιπτώσεις είχε έναν καθαρώς αμυντικό χαρακτήρα. Πάντως δεν είναι από εκείνους που αφήνουν το δίκιο τους ανυπεράσπιστο. Αλλά όσοι τον χτύπησαν, δεν κατάλαβαν ένα πολύ απλό πράγμα. Ότι ο Ξενόπουλος δε μπορούσε να γίνει διαφορετικός από ό,τι είναι. Ένα συγγραφέα με τεράστιο έργο και με μεγάλη επίδραση, θα τον δεχθούμε αναγκαστικά τέτοιο που είναι και θα τον εξηγήσουμε. Κάθε άλλη στάση απέναντί του δεν έχει νόημα και είναι καθαρή ματαιοπονία. Ας υποθέσουμε όμως ότι ο Ξενόπουλος ακολουθούσε το δρόμο που του υποδείκνυαν κάθε τόσο οι κριτικοί και οι επικριτές του. Είναι βέβαιο ότι η θαυμάσια αυτή γονιμότητα θα

σταματούσε και το έργο του θα καταντούσε μια προσπάθεια χωρίς ολοκλήρωση, χωρίς επίδραση και ίσως ακόμη χωρίς συγκίνηση. Ενώ τώρα παρουσιάζει συνολικά το πλεονέκτημα μιας πλήρους οργανικής ενότητας και μιας αισθητικής τελείωσης, που οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι ο συγγραφέας έμεινε πάντοτε συνεπής με τον εαυτό του.»

Αντρέας Καραντώνης, «Τα πενήντάχρονα του Ξενόπουλου», περ. *Τα Νέα Γράμματα*, έτ. Γ', αρ. 6-7, Ιούνιος-Ιούλιος 1937, σσ. 499-304.

«Στον γιορτασμό των λογοτεχνικών πενήνταχρονων του Ξενόπουλου που έγινε αφορμή να εκδηλωθεί μια πανελλήνια και ομόθυμη αναγνώριση της σπουδαίας συμβολής του στη δημιουργία του νεοελληνικού μυθιστορήματος, του θεάτρου, της κριτικής και γενικά του έντεχνου και ζωντανού πεζού λόγου, προσερχόμαστε κι' εμείς με κάποια καθυστέρηση αλλά και με όλη την εκτίμηση και την αγάπη μας προς το έργο του, προς τον ξεχωριστό ήχο της φωνής του, που η παρουσία τους είναι τόσο μόνιμη και τόσο φυσική μέσα μας και γύρω μας ώστε κάποτε να λέμε Ξενόπουλος και να έχουμε το αίσθημα πως εξαντλούμε και πως ορίζουμε ολόκληρη τη νεοελληνική πεζογραφία. Δεν ανταποκρίνεται βέβαια στην κριτική αλήθεια των λογοτεχνικών μας πραγμάτων ένα τέτοιο αίσθημα γιατί πολλές άλλες εξαιρετικές προσωπικότητες έχει αναδείξει και παλαιότερα και τώρα ο πεζός μας λόγος. Γεννιέται όμως και τρέφεται από το αρχιτεκτονικό και αρμονικό θέαμα του ακαταμέτρητου έργου ενός μυθιστοριογράφου που γεννήθηκε, θαρρείς, κρατώντας έτοιμα μέσα στο κεφάλι του σειρές ολόκληρες μυθιστορήματα και που άλλο δεν έκαμε στο διάστημα των πενήντα χρόνων της πνευματικής του ζωής από το να τα μετατοπίζει σε πολυσέλιδα βιβλία όπως αλλάζει κανείς τη θέση ενός αντικειμένου. Ο Ξενόπουλος, όπως και ο Παλαμάς—βλαστάρια και οι δυο του περασμένου αιώνα που δημιούργησε όλα σχεδόν τα είδη και άνοιξε τα ορμητικά ρεύματα της παγκόσμιας λογοτεχνίας δίνοντας κάτι το κολοσσιαίο στις διαστάσεις τους και στην έκφρασή τους— ανήκει στη διαλεχτή κατηγορία των δημιουργών εκείνων που ο χρόνος γι' αυτούς δεν έχει διαλείψεις, μα είναι μια σταθερή και ανεμπόδιστη διαδοχή στιγμών που καθεμιά τους εγκυμονεί μαζί και πλάθει από ένα μόριο του κόσμου της καλλιτεχνικής τους φαντασίας. Όλος ο κύκλος του πεζού λόγου περιζώνει τα πολλαπλά οικοδομήματα ή

πιο σωστά την οργανωμένη πολιτεία της αντικειμενικώτατης αβίαστης και άνετης φαντασίας του Ξενόπουλου: μυθιστορήματα, νουβέλλες, διηγήματα, θεατρικά έργα, απομνημονεύματα, κριτικές μελέτες, άρθρα πολεμικής και διαφωτισμού, φιλολογικά πορτραίτα, χρονογραφήματα. Οι άξονες της πνευματικής ζωής ολόκληρων εποχών μονάχα σε τέτοιους τύπους δημιουργιών μπορούνε να στηριχτούνε.

Πολλά γραφτήκανε κατά καιρούς για τον Ξενόπουλο και το έργο του όπως και πάρα πολλά παρασιωπηθήκανε ή αγνοηθήκανε. Μα μήτε όσα γραφτήκανε μήτε όσα παρασιωπηθήκατε αποτελούνε δίκαιη κριτική και σωστή εκτίμηση όλων των πλευρών του και των αξιών του. Όταν καμιά φορά γεννηθούνε στον τόπο μας μυθιστοριογράφοι που να συνταιριάζουνε το μεγάλο συνθετικό και αναπαραστατικό ταλέντο του Ξενόπουλου με κάποια ιδέα της τέχνης και της ζωής πιο βαθιά και πιο υψηλή, τότε υπάρχει ελπίδα πως θα διαμορφωθεί και ανάλογη κριτική που δίχως αμφιβολία θ' ανατρέξει στο μυθιστόρημα του Ξενοπούλου για να το μελετήσει σαν αυτόνομο είδος τέχνης στην καθαρή του υπόσταση και στην πρώτη του αξιόλογη ελληνική μορφή [...].

Ευνόητο γίνεται σε όλους πως τέτοιου είδους μυθιστορήματα δεν είναι γενήματα της τύχης μα προϊόντα πλατείας έντονης, και πολύπλοκα οργανωμένης κοινωνικής ζωής. Γι' αυτό θάτανε ίσως παράλογο να ζητήσουμε στη νεοελληνική λογοτεχνία την ύπαρξη μυθιστορημάτων τέτοιας έκτασης και τέτοιου ζωικού περιεχομένου. Η κοινωνία μας, εδώ και πενήντα χρόνια, στάσιμη, αδιαμόρφωτη, σχεδόν απλοϊκά ειδυλλιακή, δε θα μπορούσε να προσφέρει το υλικό μιας πεζογραφίας ανάλογης με την Ευρωπαϊκή. Οπωσδήποτε όμως ήταν μια κοινωνία με τους θεσμούς της, με την ψυχολογία της, με τη νοοτροπία της, με τον ρωμαντισμό της και τον ρεαλισμό της, και προ παντός με την τάση των ζωτικών της στοιχείων να σπάσουνε τα όρια της στασιμότητάς της και να προχωρήσουμε πιο ελεύθερα προς τη ζωή και τη δράση. Όσο κι αν την κρατούσε κλεισμένη στα όρια της και καρφωμένη στην ακινησία της ένας επαρχιωτισμός ηθών και μια πνευματική νωθρότητα, είχε διαμορφώσει ένα ύφος ζωής αστικό και συγχρονισμένο που η Αθήνα ήταν η γνησιώτερη και η τυπικώτερη μαζί έκφρασή της.

Αυτή την κοινωνία και αυτό το αστικό ύφος της ζωής, το πρωτευουσιάνικο, απόδωσε με την τέχνη του ο Ξενόπουλος. Κρατώντας τις απαραίτητες αναλογίες πρέπει να ομολογήσουμε πως στην Ελλάδα πρώτος αυτός δημιούργησε το συγχρονισμένο για την εποχή του αντικειμενικό και κοινωνικό μυθιστόρημα και πως στο μακρόχρονο

διάστημα της καταπληχτικά γόνιμης παραγωγής του, κατόρθωσε να συνθέσει με ακρίβεια σχεδόν μαθηματική, με φυσικότητα, με απόλυτη γνώση της σεξουαλικής ψυχολογίας και με μια ανεξάντλητη σκηνοθετική και σκηνογραφική φαντασία, τη ζωή της κοινωνικά οργανωμένης προπολεμικής Ελλάδας που σε αρκετά χαρακτηριστικά της έμεινε ανάλλαχτη ως τον πόλεμο και πολύ ακόμα μετά τον πόλεμο. Δίχως την πρωτοβουλία του και το συγγραφικό του δαιμόνιο, και με μόνο το έργο των άλλων πεζογράφων της εποχής του, η προπολεμική Ελλάδα θα δείχνονταν ίσως στα μάτια μιας μελλοντικής κριτικής σαν υποψία ή σαν κατακάθι και απομεινάρι κοινωνικής ζωής. Ο Θεοτόκης έρχεται υστερώτερα και άλλωστε είναι πολύ φιλολογικός, το διήγημα του Βιζυηνού μοιάζει πιο πολύ με ρεαλιστικό παραμύθι και ξετυλίγεται στα κράσπεδα της κοινωνικής ζωής. Μεγάλοι βέβαια ο Παπαδιαμάντης και ο Καρκαβίτσας. Ερμηνέψανε με την τέχνη τους τη φύση μας, ακούσανε την ψυχή του λαού μας σε ό,τι εκφράζει αγνό και ειδυλλιακό, και προ παντός ακούσανε στο έργο τους το προσωπικό τους όραμα και τη μόνιμη λυρική τους συγκίνηση υπό την αίσθηση της λαϊκής ζωής και της καθαρής φύσης. Μας έλειπε το έργο με τη διάρθρωση, την αρχιτεκτονική, τις διαστάσεις και το ύφος των οικοδομημάτων που υψώνονται μέσα στο κέντρο της πολιτείας. Το θεμελίωσε, το εγκαινίασε και το συγκρότησε ο Ξενόπουλος. Μια κριτική αυστηρή, αναλυτική, εμπειρισταωμένη, ξεχωρίζοντας, διαλέγοντας, απορρίχνοντας και βαθμολογώντας αισθητικά, θα μας έδειχνε βέβαια πως ο Ξενόπουλος έγραψε πολλά διηγήματα και σκηνικά έργα έξοχα, πρότυπα στο είδος τους, πέντε-έξι τέλεια μυθιστορήματα, τέσσερα-πέντε κάπως μέτρια, μερικά αμφισβητήσιμα και αρκετά επιφυλλιδογραφικά δίχως καμιά καλλιτεχνική και λογοτεχνική αξία. Όμως το ποιοτικό αυτό ξεχώρισμα δεν έχει τόση σημασία όση έχει η γενική κριτική διαπίστωση πως ο Ξενόπουλος δούλεψε και μορφοποίησε το μυθιστόρημα στην αυστηρή, στην απόλυτα ειδολογική σημασία του όρου. Αφού πρώτα εκπόρθησε με την τέχνη του την πιο πολιτισμένη επαρχία της Ελλάδας, την επτανησιακή, καταχτά, μετά μονομιάς και αβίαστα την πόλη, την Αθήνα, την πρωτεύουσα, το ζωντανό και το μοναδικό κοινωνικό κέντρο της Ελλάδας, και δίνει στο μυθιστόρημά του την πολυμέρεια, την σύνθεση, τον όγκο και τη μορφή ενός οικοδομήματος. Στο μυθιστόρημά του χαίρεται κανείς εκείνο το πολύ, το πλήρες, το σοβαρό, το άφθονο, το εκτεταμένο, την παρουσία, και την περιπέτεια της ζωής μέσα στην πόλη, τη γοργή κίνηση των ανθρώπων, τον ένα και τους πολλούς, το απροσδόκητο της περιπέτειας καθώς συναλλάσσεται με το

συνειθισμένο. Πενήντα ολόκληρα χρόνια καρφωμένος στην καρδιά της Αθήνας και περιφέροντας την οπτική ακτίνα της καθαρής φαντασίας του και της οξυτάτης παρατηρητικότητάς του επάνω από την έκτασή της, την παρακολουθεί σε κάθε στιγμή της ανάπτυξής της, τη μελετά, την ερευνά στις παραδόσεις της και στο μοντερνισμό της, νοιώθει κατάβαθα το κοινωνικό της αίσθημα, και προ παντός συμπυκνώνει μέσα του και διαχέει στην ατελείωτη σειρά των έργων του τα ζωτικά ρεύματα και τις κοινωνικές αντανάκλασεις του ερωτισμού της.

Όσο πιο εντατικά ζει τον έρωτα ένας λαός ή ένας πληθυσμός τόσο πιο κοινωνικός είναι. Οικοδομώντας ο Ξενόπουλος την κοινωνία του χρησιμοποιεί τον έρωτα και τις αισθηματικές σχέσεις των δύο φύλων σαν ένα είδος αναντικατάστατης συνεκτικής αλλά και διαλυτικής κάποτε ύλης. Ένα πλήθος άντρες και γυναίκες, γέροι, μεσόκοποι, νέοι, έφηβοι, παιδιά, πλημμυρίζουν με ζωή την ερωτική πολιτεία του που δεν είναι παρά η Αθήνα μας όπως βέβαια τη γνωρίζουμε, αλλά συγκροτημένη σφιχτά σε μια συναρπαστική σειρά ερωτικών περιπετειών, συγκρούσεων, δραμάτων, κωμωδιών, ειδυλλίων, που σε τελευταίαν ανάλυση εκφράζουν την εντατική συμβίωση της γνώσης, της όρασης και των ενστίκτων του Ξενόπουλου με όλους σχεδόν τους ρυθμούς και τα μυστικά του φυσιολογικού έρωτα. Η αίσθηση της ζωής και του έρωτα είναι ταυτόσημες και αεχώριστες πραγματικότητες μέσα στο έργο του τίποτα σχεδόν πριν από τα ζωτικά ρεύματα και τις κοινωνικές αντανάκλασεις του ερωτισμού της. Όμως ο έρωτας δεν μυθιστορήματα, τέσσερα-πέντε κάπως μέτρια, μερικά αμφισβητήσιμα και αρκετά επιφυλλιδιογραφικά δίχως καμιά καλλιτεχνική και λογοτεχνική αξία. Όμως το ποιοτικό αυτό ξεχώρισμα δεν έχει τόση σημασία όση έχει η γενική κριτική διαπίστωση πως ο Ξενόπουλος δούλεψε και μορφοποίησε το μυθιστόρημα στην αυστηρή, στην απόλυτα ειδολογική σημασία του όρου. Αφού πρώτα εκπόρθησε με την τέχνη του την πιο πολιτισμένη επαρχία της Ελλάδας, την επανησιακή, καταχτά, μετά μονομιάς και αβίαστα την πόλη, την Αθήνα, την πρωτεύουσα, το ζωντανό και το μοναδικό κοινωνικό κέντρο της Ελλάδας, και δίνει στο μυθιστόρημά του την πολυμέρεια, την σύνθεση, τον όγκο και τη μορφή ενός οικοδομήματος. Στο μυθιστόρημά του χαίρεται κανείς εκείνο το πολύ, το πλήρες, το σοβαρό, το άφθονο, το εκτεταμένο, την παρουσία, και την περιπέτεια της ζωής μέσα στην πόλη, τη γοργή κίνηση των ανθρώπων, τον ένα και τους πολλούς, το απροσδόκητο της περιπέτειας καθώς συναλλάσσεται με το συνειθισμένο. Πενήντα ολόκληρα χρόνια καρφωμένος στην καρδιά της

Αθήνας και περιφέροντας την οπτική ακτίνα της καθαρής φαντασίας του και της οξυτάτης παρατηρητικότητάς του επάνω από την έκτασή της, την παρακολουθεί σε κάθε στιγμή της ανάπτυξής της, τη μελετά, την ερευνά στις παραδόσεις της και στο μοντερνισμό της, νοιώθει κατάβαθα το κοινωνικό της αίσθημα, και προ παντός συμπυκνώνει μέσα του και διαχέει στην ατελεύτητη σειρά των έργων του τα ζωτικά ρεύματα και τις κοινωνικές αντανακλάσεις του ερωτισμού της.

Όσο πιο εντατικά ζει τον έρωτα ένας λαός ή ένας πληθυσμός τόσο πιο κοινωνικός είναι. Οικοδομώντας ο Ξενόπουλος την κοινωνία του χρησιμοποιεί τον έρωτα και τις αισθηματικές σχέσεις των δύο φύλων σαν ένα είδος αναντικατάστατης συνεκτικής αλλά και διαλυτικής κάποτε ύλης. Ένα πλήθος άντρες και γυναίκες, γέροι, μεσόκοποι, νέοι, έφηβοι, παιδιά, πλημμυρίζουν με ζωή την ερωτική πολιτεία του που δεν είναι παρά η Αθήνα μας όπως βέβαια τη γνωρίζουμε, αλλά συγκροτημένη σφιχτά σε μια συναρπαστική σειρά ερωτικών περιπετειών, συγκρούσεων, δραμάτων, κωμωδιών, ειδυλλίων, που σε τελευταίαν ανάλυση εκφράζουν την εντατική συμβίωση της γνώσης, της όρασης και των ενστίκτων του Ξενόπουλου με όλους σχεδόν τους ρυθμούς και τα μυστικά του φυσιολογικού έρωτα. Η αίσθηση της ζωής και του έρωτα είναι ταυτόσημες και αεχώριστες πραγματικότητες μέσα στο έργο του τίποτα σχεδόν πριν από τα ζωτικά ρεύματα και τις κοινωνικές αντανακλάσεις του ερωτισμού της. Όμως ο έρωτας δεν του περιορίζει τη φαντασία και δεν τον παρασέρνει στο να παρουσιάζει τα θέματά του και τις ιστορίες του σαν αφαιρέσεις από τη συνολική εκδήλωση της κοινωνικής ζωής. Ίσα-ίσα μάλιστα τον γονιμοποιεί σαν καλλιτέχνη και τον παρορμά στη διεύρυνση της οπτικής περιοχής και της ατμόσφαιρας που ζούνε και δρύνε οι ήρωές του ή καλύτερα ο πληθυσμός του, και τον οδηγεί αβίαστα σε όλες τις εικόνες και τις παραστάσεις της κοινωνικής πραγματικότητας που εξερευνά.

Είδε τον έρωτα να κυριαρχεί παντού και τον ζωγράφισε κλιμακωτά σε μια στενή, πλαστική σχεδόν μορφική και γραφική συνάρτηση με το εκάστοτε κοινωνικό και φυσικό περιβάλλον. Τον αντίκρουσε στο δρόμο, στα μαγαζιά, στα σαλόνια, στις κρεβατοκάμαρες, στους διαδρόμους, στις κουζίνες, στις σοφίτες, στις ταρατσες, στις σκάλες της υπηρεσίας, πίσω από τις μπερντέδες, στις εξώπορτες, στις αυλές, στις γκαρσονιέρες, στα εξοχικά κέντρα, στα κρυφά σπίτια, όπου κλειστός, ημίκλειστος, και ανοιχτός χώρος. Αυτή η καταπληκτική διείσδυσή του σε όλα τα περιβάλλοντα και τα βιοτικά διαμερίσματα της κοινωνικής ζωής του

επέτρεψε να μελετήσει πλήθος ανθρώπινους τύπους, ένα ολόκληρο δειγματολόγιο, μια παραστατική πινακοθήκη, (όσους μια κοινωνιολογική στατιστική θα μπορούσε να καταγράψει) να μελετήσει την ερωτική τους ζωή, και να τους περάσει στις ιστορίες του με όλα τους τα καθέκαστα, τα συνήθεια και τη νεοελληνική γραφικότητα των ταξικών τους γνωρισμάτων. Τρόποι ζωής, συνήθειες και προλήψεις, νοοτροπίες και πεποιθήσεις, παραδόσεις και νεωτερισμοί, μόδες, κοσμικότητες της εποχής, απηχήσεις φιλολογικών γεγονότων και κοινωνικών σκανδάλων, είναι τα ουσιαστικά και τα διακοσμητικά συναρτήματα της αδιάκοπης ερωτικής δράσης που συμπλέκει μέσα στο μεγάλο ρεύμα της ζωής τους άντρες και τις γυναίκες του Ξενόπουλου.

Τις γυναίκες —και προ παντός τα κορίτσια— τις ένοιωσε και τις γνώρισε καλύτερα παρά τους άντρες απόδωσε το μάξιμουμ των ερωτικών τους εκδηλώσεων, της ενστικτώδους ευφυΐας τους, της αυθορμησιάς τους, της σπιρτάδας τους, της απροσποίητης λεπτότητάς τους, της πνευματικής τους ευλυγισίας και της πονηράδας τους —ό,τι δηλαδή αποτελεί το απαντό τους... Στους άντρες είδε ό,τι κοινό έχουν με τις γυναίκες· και βέβαια το κοινό αυτό δε μπορεί παρά να είναι κατώτερο σαν ποιότητα από το ομοειδές του γυναικείου. Δε μελέτησε τον άντρα στην απομόνωσή του, στην πνευματικότητά του, στη δραστηριότητά του, στην αντίθεσή του με τον εαυτό του και τη ζωή. Οι άντρες του, τύποι καλοζωιστών όλοι, ζούνε απροσποίητα, δίχως εσωτερικό κόσμο και διανοήση ξεχωριστή, κοινωνικά, αισθησιακά, με μια φυσική ανθρωπιά, έτσι όπως τους ονειρεύονται οι περισσότερες γυναίκες, μήτε πιο πάνω μήτε πιο κάτω από τη στάθμη του μέσου όρου της κοινωνικής ζωής. Εξαιρεση αποτελεί μονάχα ο Πώπος Δαγάτορας των Πλούσιων και Φτωχών που πάει να γίνει δραματικό σύμβολο ενός ιδεαλιστικού ανθρωπισμού καθαρά νεοελληνικού που τίποτα δε χρωστά στους Ρώσους. Γενικά όμως ο Ξενόπουλος έμεινε πάντα ένας θαυμάσιος ψυχολόγος και κλασικός ζωγράφος, μέσων και φυσιολογικών καταστάσεων που δεν επιδέχονται καμιά λυρική ή μεταφυσική ερμηνεία και που δεν επαληθεύονται παρά μονάχα από την πραγματικότητα. Και τι άλλο είναι η πραγματικότητα παρά, μια μέση κατάσταση, ένας λογικός συμβιβασμός ανάμεσα ονειροπόλησης υπέρτερων κόσμων και της πικρής αμφιβολίας του αν υπάρχουμε;

Εδώ λοιπόν αποτελείώνεται και σταματά οριστικά το ταλέντο του Ξενοπούλου: Στην ξάστερη, λογική, ζωηρή και πάντοτε ανανεωμένη απόδοση του απόλυτα φυσικού και παραδεδεγμένου μέσα στη ζωή όπως

την ξέρουμε και τη ζούμε ή καλύτερα όπως τη ζήσανε πενήντα ολόκληρα χρόνια οι κάτοικοι των μεγάλων αστικών κέντρων της Ελλάδας. Τίποτα στο μυθιστόρημα του Ξενοπούλου δεν αλλοιώνεται από το πλαίσιο, το βάρος, και το ρυθμό της φυσικής αλληλοδιαδοχής των φαινομένων που συγκροτούνε την ύλη και τη μορφή της καθημερινής κοινωνικής μας εμπειρίας. Τίποτε δεν αλλοιώνεται μα και τίποτα δεν προεκτείνεται προς την περιοχή εκείνη της ζωτικής νόησης που η ζωή παύει να δείχνεται σα μόνιμη αίσθηση, σαν κανονική λειτουργία και σαν αξεπέραστη γνώση. Άλλοι θα εξερευνήσουνε —ίσως οι σύγχρονοι πεζογράφοι μας να βαδίζουνε προς μια τέτοια κατεύθυνση— τις άγνωστες εκτάσεις της ζωής. Μα στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας ο Ξενόπουλος είναι ο πρώτος και ο μόνος μέχρι σήμερα που οργανικά, συστηματικά και εμπνευσμένα οικοδόμησε το απέραντο έργο του απάνω στην πρώτη αυτή αίσθηση της κοινωνικής ζωής, στο Α και στο Ω της πραγματικότητας. Κάθε αληθινή και μεγάλη πεζογραφία ξεκινάει από τη βαθειά γνώση και την αβίαστη πρώτη αίσθηση της πραγματικότητας που μόνη αυτή ανοίγει στη φαντασία το δρόμο προς το άγνωστο, προς το ανεξερεύνητο, προς το νέο, προς το σύμβολο, προς το Θεό. Το λειψό τούτο σημείωμα που δεν εκφράζει παρά γνώμες προσωπικές κάθε άλλο παρά εξαντλεί το έργο του Ξενόπουλου. Ο Ξενόπουλος δημιουργός του νεοελληνικού θεάτρου, ο Ξενόπουλος κριτικός εξαιρετός και πειστικώτατος, ο Ξενόπουλος φορέας καινούργιων ιδεών, κι ένα πλήθος ζητήματα αισθητικά, γλωσσικά, ψυχολογικά, ιστορικά και κοινωνικά, μένουνε να μελετηθούνε από την κριτική του μέλλοντος ή και του παρόντος όταν αποφασίσει να παραμερίσει κάμποσες ηλίθιες και κακόπιστες το περισσότερο προλήψεις ότι τάχα μόνο από συγκατάβαση και από σεβασμό πρέπει να μιλά κανείς σήμερα για το έργο αυτό...»

Γ. Χατζίνης, «Λογοτέχνες και κοινόν», περ. *Νέα Εστία*, έτ. ΙΓ', τ. ΚΣΤ', τχ. 312, Χριστούγεννα 1939, σσ. 71-75.

«Το πρόβλημα που βασανίζει τον Έλληνα λογοτέχνη, που τον κρατάει σε αδημονία και τον ρίχνει από την ελπίδα στην απογοήτευση, είναι με ποιόν τρόπο θα μπορέσει ν' αποκτήσει το κοινό που του χρειάζεται. Η δουλειά του είναι η πιο απαιτητική απ' όλες. Γιατί αν κάθε άλλο επάγγελμα (η λογοτεχνία δεν έχει γίνει επάγγελμα στον τόπο μας, αλλά τόσο το χειρότερο) έχει σα συνέπεια, μοιραία κι' αναπόδραστη, τη ρουτίνα, η

δουλειά του λογοτέχνη είναι αυτό ακριβώς: ν' αποφύγει τη ρουτίνα. Του γυρεύει κάθε στιγμή αίμα και ψυχή. Κ' η ανταμοιβή του; Είναι ασφαλώς η βαθειά εσωτερική ικανοποίηση που του δίνει η συναίσθηση της πληρότητας της υπάρξεως, της εκπλήρωσης ενός προορισμού. Αναγκαία όμως προϋπόθεση για ν' αποκτήσει συνείδηση αυτής της αποστολής του είναι η εξωτερική απήχηση που θα βρει το έργο του [...]. Ο λογοτέχνης ποτέ δε θα έγραφε ένα έργο αποκλειστικά για δική του εσωτερική ικανοποίηση. Το πολύ-πολύ να κρατούσε ένα ημερολόγιο —και ξέρουμε πολύ καλά πως αργά ή γρήγορα ακόμα και τα πιο ατομικά ημερολόγια έρχονται στο φως. Η τέχνη είναι μια κοινωνική λειτουργία. Το έργο γράφεται για να τυπωθεί και το τύπωμα προϋποθέτει αναγνώστες.

Η νέα μας λογοτεχνία αντιμετωπίζει λοιπόν άμεσα και σκληρά το πρόβλημα του αναγνωστικού κοινού. Δεν αρνείται κανείς πως υπάρχει ένα κοινό που παρακολουθεί τα λογοτεχνικά περιοδικά, που κάπου-κάπου διαβάζει το νεοελληνικό βιβλίο. Αλλά είναι τόσο περιορισμένο, ώστε να καταντά πράξη ηρωική η επιμονή του Έλληνα λογοτέχνη σε μια δουλειά τόσο εξαντλητική χωρίς ισόβαρη ανταπόδοση, —επιμονή που εξηγείται από μίαν ανάγκη εσωτερική κι από μια πάντα ανανεωνόμενη ελπίδα. Συσσωρεύονται τόμοι πάνω σε τόμους από ποιήματα, διηγήματα, μελέτες, προπάντων από μυθιστορήματα, που χρειάζονται ένα μεγάλο κοινό και μια πλατειά ανταπόκριση. Για το μυθιστόρημα ιδιαίτερα, φαντάζομαι ένα κοινό που να ηλεκτρίζεται και να παθαίνεται, ν' αναταράζεται σα θάλασσα που τη βρίσκει η θύελλα, κι' όμως να χαίρεται τη θύελλα και να την αναζητεί. Πώς αλλιώς θα μπορέσει να γράψει ο μυθιστοριογράφος, χωρίς να ονειρεύεται αυτή την ατέλειωτη ανθρώπινη μάζα, που παραμονεύει με κομμένη ανάσα τ' ανεβάσματα και τις ταλαντεύσεις της φαντασίας του, τα πυκνά σφυροκοπήματα της καρδιάς [...] Για ποιους λόγους, τάχα, το λογοτεχνικά μορφωμένο κοινό δε βρίσκεται σε ικανοποιητική αναλογία με τις προσπάθειες και τις επιδόσεις των λογοτεχνών μας; Φταίει η εποχή που ωθεί τον άνθρωπο προς την εξωτερική ζωή και τις υλικές απολαύσεις, φταίνε οι συνθήκες της ζωής που ευνοούν, που επιβάλλουν το πρακτικό πνεύμα, φταίει η έλλειψη μορφώσεως αληθινής; Ή μήπως φταίνε οι ίδιοι οι λογοτέχνες, που δεν κατορθώνουν —από αδυναμία, από έλλειψη ψυχολογικής πείρας και κατανόησης— να πλησιάσουν το κοινό και να κεντρίσουν το ενδιαφέρον του; Μήπως οι ίδιοι, χωρίς να το καταλάβουν, έχτισαν γύρω τους, μέρα με την ημέρα, τα τείχη που τούς απομόνωσαν απ' τον κόσμο, για να γίνουν οι ήρωες που είναι, παλεύοντας με τον εαυτό τους και γράφοντας

μόνο για τον εαυτό τους; [...] Η λογοτεχνία μας, όπως κάθε νέα λογοτεχνία που ξεκινάει για να δημιουργήσει παράδοση, είναι μια λογοτεχνία "αποπειρών", ή, για να μεταχειριστούμε μιαν άλλη λέξη πιο οικεία στ' αυτά μας, μια λογοτεχνία "προθέσεων". Και τίποτ' άλλο δεν απομακρύνει το κοινό, όσο έργα που δεν φτάνουν σε κάποια τελείωση. Υπάρχουν πάντοτε κάποια άλλα —και για όσους μάλιστα ξέρουν ξένες γλώσσες υπάρχουν πάρα πολλά— που διεκδικούν αδιάκοπα την προτίμησή του και το ενδιαφέρον.

Άνθρωπος αληθινά καλλιεργημένος, όπως εννοούμε τον τέλειο αναγνώστη, θα κάμει εκλογή, θέλει να είναι σίγουρος πως δε θα χάσει άδικα την ώρα του. Θα ζητήσει πάντοτε το τέλειο. Κάθε λογοτέχνημα απευθύνεται σ' έναν αναγνώστη, —σ' ένα ορισμένο κοινό—, κι ανάλογα με την ποιότητα και το είδος, έχουμε μια ολόκληρη κλίμακα διαβαθμίσεων με άπειρες διακλαδώσεις. Αλλά το λογοτέχνημα και των πιο υψηλών προθέσεων, της πιο εκλεκτής ποιότητας, που δε φτάνει σε μια ολοκλήρωση, που απομένει μια διασπασμένη προσπάθεια χωρίς αποτέλεσμα και νίκη, δεν απευθύνεται σε κανέναν αναγνώστη. Ενδιαφέρει τον ειδικό, κάποτε μάλιστα αυτό τον ενδιαφέρει πιο πολύ από κάθε άλλο, γιατί μπορεί ίσως ν' ασκήσει μια επίδραση σημαντική στη διαμόρφωση μιας λογοτεχνίας, ν' ανοίξει έναν καινούργιο δρόμο, να εκφράσει ένα μήνυμα προσωπικό, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, —αλλά δεν έχει κοινό. Ο Ξενόπουλος, που περισσότερο από κάθε άλλον μπόρεσε να κερδίσει ένα πιο ευρύ κοινό, ώστε να είναι σχεδόν ο μόνος που έκαμε τη λογοτεχνία επάγγελμα στην Ελλάδα, δεν το οφείλει στην κατώτερη ποιότητα του έργου του, ούτε στην εκμετάλλευση του σεξουαλικού στοιχείου, όπως έτυχε να ισχυριστούν μερικοί. Ο Ξενόπουλος κέρδισε το κοινό γιατί από μιας αρχής απέρριψε τις μεγάλες προθέσεις, που θα έμεναν μόνο προθέσεις, κι ενδιαφέρθηκε πώς να πλησιάσει και να κατακτήσει τον αναγνώστη του, πώς να βρει μιαν απήχηση σ' αυτόν το έργο του. Ζύγισε τις δυνάμεις του και τις χρησιμοποίησε όσο κι όπως μπορούσε. Κι από την άποψη αυτή αποτελεί παράδειγμα "προς μίμηση". Αν το έργο του ήταν "δυνατότερο" αυτό δεν θα εσήμαινε μιαν αραίωση, μιαν απομάκρυνση του κοινού. Ίσα - ίσα, τα λογοτεχνικώτερα έργα του άφησαν τη μεγαλύτερη επίδραση, ενώ αλλά, πιο πρόχειρα, πιο λαϊκά (από την ανάγκη, πολλές φορές, της εφημερίδας), ξεχάστηκαν γρήγορα. Ανάφερα εδώ ειδικά το συγγραφέα του "Κόκκινου βράχου" γιατί φαίνεται πως αρχίζει να δημιουργείται ένα πρόβλημα Ξενοπούλου, που είναι πρόβλημα της ίδιας της λογοτεχνίας

μας. Όλοι οι μεγάλοι μυθιστοριογράφοι είναι και κατά τούτο μεγάλοι, γιατί έχουν κατακτήσει τις πλατειές μάζες. Φτάνει ν' αναφέρω μερικά κλασικά ονόματα: Ντοστογιέφσκι, Μπαλζάκ, Ζολά... Άλλο πράγμα είναι τα έργα με αριστοκρατικό χαρακτήρα —έργα προορισμένα για τους λίγους, όπως συνηθίσαμε να λέμε. Αυτά κερδίζουν τον εκλεκτό αναγνώστη, τον ειδικά προετοιμασμένο με τη μόρφωσή του, με την τάση του πνεύματός του και την προδιάθεση της ιδιοσυγκρασίας του να τα πλησιάσει [...]. Η κατάκτηση του κοινού είναι ένα πρώτο μεγάλο βήμα για την αθανασία. Όχι πάντοτε, φυσικά, αφού πολλά μεγάλα έργα στην αρχή απορρίχτηκαν, για να γίνουν ύστερ' από χρόνια, ύστερ' από αιώνες, η δόξα των δημιουργών τους. Η κατάκτηση του κοινού είναι έστω η χαρά της φήμης, το πρόσκαιρο ανέβασμα, η δίκαιη ανταμοιβή. Αλλά το κοινό έχει πόθους, έχει τάσεις υποσυνείδητες, έχει έναν κόσμο δικό του, που η Τέχνη θα του δώσει αφορμή να τον συνειδητοποιήσει. Όλα βρίσκονται μέσα του σε μια κατάσταση διαμόρφωσης. Οριστικό, σίγουρο, ξεκαθαρισμένο, είναι μόνο ό,τι παίρνει έκφραση εξωτερική. Ο λογοτέχνης θα κάμει την αποκάλυψη, θα ξεσκεπάσει ό,τι απόμεινε κρυμμένο, θα δώσει καθαρή μορφή σε ό,τι ήταν θαμπό κι' απροσδιόριστο, ώστε ο καθένας να πει μέσα του με κάποια ικανοποίηση: "Αυτό το είχα ήδη νιώσει, το είχα σκεφτεί. Είναι αληθινό!". Μ' άλλα λόγια, θ' ανακαλύψει τον εαυτό του μέσα της Τέχνης, και στο βάθος θα επηρεαστεί. Ένα βιβλίο που δεν έχει τη δύναμη να επηρεάσει, είναι βιβλίο άχρηστο. Χαμένος καιρός. Κι' ό,τι ονομάζουμε επίδραση, δεν είναι άλλο παρά αυτή η αφύπνιση των κοιμισμένων δυνάμεων της ψυχής, που έχουν συγκεντρωθεί, που καταλαιάζουν στο υποσυνείδητο. Αληθινό λογοτέχνημα είναι κείνο που θα έχει τη δύναμη να πραγματοποιήσει αυτό το ξύπνημα. Που θα πλησιάσει τον αναγνώστη στον ψυχοδιανοητικό του χώρο, για ν' αναταράξει τελματωμένα νερά, για ν' αλλάξει τη θέση το ίδιο το νόημα των πραγμάτων. Αλλιώς, θ' απομείνει ξένο.

Ο Έλληνας λογοτέχνης, έξω από μερικές εξαιρέσεις, που συνέβη ίσως και να παρεξηγηθούν, δε θέλησε ή δε μπόρεσε να κάμει το αποφασιστικό αυτό βήμα: να πάει ο ίδιος προς τον αναγνώστη. Μ' αυτό δεν εννοούμε να κατεβεί ποιοτικά η προχειρογραφία —κάτι δηλαδή που γίνεται χωρίς συγκέντρωση, χωρίς έλεγχο, χωρίς εσωτερική προετοιμασία— δεν είναι λογοτεχνία. Αλλά να βάλει το αυτί στην καρδιά του αναγνώστη και ν' ακούσει τον παλμό του να αιστανθεί πως ο παλμός αυτός είναι και δικός του. Τις περισσότερες φορές στάθηκε αγέρωχος —παρεξηγώντας τη σημασία του καλλιτεχνικού εγωισμού και την κατεύθυνση που πρέπει να

του δώσει— και γι' αυτό απομονωμένος. Το θεώρησε μειωτικό να βγει απ' τον ελεφάντινο πύργο του, και δε σκέφτηκε πως για να χτιστεί ένας μονάχα τέτοιος πύργος για ένα εκλεκτό πνεύμα, χρειάζονται χιλιάδες ολόκληρες υποδεέστερα πνεύματα να δουλέψουν και να θυσιαστούν. Κι' ακόμα δεν εμάντεψε την ανώτερη χαρά αυτής της δουλειάς κι' αυτής της θυσίας. Όπου υπάρχει Τέχνη με νόημα και συνέπεια, όπου υπάρχει πνευματικός πολιτισμός, σ' αυτή την ιδέα στηρίζει την ύπαρξή του. Ο λογοτέχνης που ναρκισσεύεται και κομπάζει, που προβάλλει αδιάκοπα τον εαυτό του ωμά και προκλητικά, μπορεί να προκαλεί τα σχόλια μερικών περιέργων, αλλά μάταια θα περιμένει το κοινό να τον αγκαλιάσει. Θα ικανοποιηθεί ίσως διακηρύσσοντας πως το κοινό είναι αμόρφωτο, ανάξιο ν' αντιληφθεί το έργο της Τέχνης. Ξεχνάει όμως πως δουλειά δική του είναι να πάει προς το κοινό, να του τινάξει τη νάρκη. Ξεχνάει πως το κοινό θέλει να ιδεί τον εαυτό του σα σε καθρέφτη, μέσα στο λογοτέχνημα. Αξίζει να κοιτάζουμε τα πράγματα απ' αυτή την πλευρά και να μη φειδόμεστε σκληρά λόγια. Παρατηρήσεις που πληγώνουν, σπρώχνουν και στις πιο γενναίες αποφάσεις. Όταν ο λογοτέχνης φτάσει να κρίνει αυστηρά τον εαυτό του και να μη φοβάται να του ρίξει άδικο, βρίσκει με περισσότερη ασφάλεια τον πραγματικό του δρόμο. Θα λέγαμε, το δρόμο του προς το κοινό. Το κοινό του λογοτέχνη δε μπορεί βέβαια ποτέ να είναι ευρύ, σαν το κοινό π.χ. της εφημερίδας. Και όμως βρίσκεται μέσα στο κοινό της εφημερίδας. Περισσότερο απαιτητικό σε ποιότητα και λιγώτερο βιαστικό, εξοικονομεί οπωσδήποτε τις ώρες που του χρειάζονται για να επικοινωνήσει με συνανθρώπους του. Είναι μια περιέργεια που δεν πάει σε ταχύτητα και έκταση, αλλά σε βάθος και κατανόηση. Αν όμως το λογοτεχνικό κοινό αποτελεί μέρος του κοινού της εφημερίδας και χρησιμοποιεί την εφημερίδα σα σταθμό ενδιάμεσο και σαν πρώτο σκαλοπάτι για ν' ανυψωθεί στον κόσμο των Ιδεών και της Τέχνης, δεν έχει καμιά σχέση με το κοινό των καθαυτό λαϊκών μυθιστορημάτων και περιοδικών, που προσφέρουν μια τροφή χωρίς κανένα εντελώς γόνιμο συστατικό, για να εξυπηρετούν τα πιο χαμηλά, τα πιο ανεξέλικτα γούστα των μαζών. Απευθύνονται στο κατώτερο είδος του αναγνώστη, που δεν έχει ιδέα ούτε από τέχνη του λόγου, ούτε από συνείδηση πνευματική, και που συνήθισε απλώς να περνάει την ώρα του κοινοτοπικά κι ακούραστα. Ο αναγνώστης αυτός ποτέ δε θα αιστανθεί ευχαρίστηση από έργο λογοτεχνικό. Όταν καμιά φορά συμβεί να πέσει ένα στα χέρια του, δε μπορεί να προχωρήσει πέρα απ' την πρώτη σελίδα, και διερωτάται πώς υπάρχουν άνθρωποι που βρίσκουν τέρψη σε πράγματα τόσο ανιαρά.

Χαρακτηριστικό είναι ωστόσο ότι το κοινό αυτό βρίσκεται πιο κοντά στη δημοτική γλώσσα· και είναι ευνόητο, γιατί καθώς δεν είναι «γραμματισμένο», δε μπορεί να έχει κάμει στενότερη γνωριμία της καθαρεύουσας. Προσελκύεται και κατακτάται ευκολότερα με μια γλώσσα πιο απλή, πιο εύληπτη, τη γλώσσα που μιλάει στο σπίτι του. Η άλλη μεγάλη μερίδα του κοινού, οι “μορφωμένοι”, οι “διανοούμενοι” —γιατροί, δικηγόροι, δημόσιοι υπάλληλοι κ.λπ.— πρέπει να ομολογηθεί ότι στην πλειονότητά τους δεν έχουν εξοικειωθεί με τη γραπτή δημοτική. Είναι το καθημερινό τους όργανο για να συνεννοηθούν με το διπλανό τους, χωρίς να έχει, γίνει ακόμη αντίληψη και ανάγκη του ματιού. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι κι’ οι πιο ορθόδοξοι δεν έχουν ξεφύγει απ’ την επίδρασή της, κι’ αυτό το οφείλουν στην εφημερίδα, που έχει επίσης πρώτη υποστεί την επίδραση της δημοτικής, για να της κάνει σοβαρές και ουσιαστικές παραχωρήσεις.

Και το ατύχημα —για την ώρα— είναι ότι το λογοτεχνικό κοινό, στη μεγαλύτερη αναλογία του, βρίσκεται, πρέπει να βρίσκεται, μέσα σ’ αυτό τον κύκλο των μορφωμένων, που η μόρφωσή τους αυτή ακριβώς, γινομένη στην καθαρεύουσα, οι επαγγελματικές τους μελέτες, τους απομακρύνουν από τη γλώσσα στην οποία είναι γραμμένη η λογοτεχνία μας. Η επίδραση της καθαρεύουσας, με τους ψυχρούς τύπους της και τα κλισιά της, με το στόμφο και την επιδεκτικότητα της, εισδύει ως τους τελευταίους αρμούς του μυαλού. Η λογοτεχνία αποτελεί ασφαλώς τη μεγαλύτερη εγγύηση για τη δημοτική γλώσσα, αλλά η επίδρασή της, όσο κι’ αν είναι η πιο βαθιά και πιο σίγουρη, είναι όμως ακόμη αργή και περιορισμένη. Η επίδραση η πιο ισχυρή και πιο πλατειά, η πιο γοργή και πιο άμεση, είναι η επίδραση της εφημερίδας. Δεν θα πάψω να το λεω, ότι ο τύπος θα λύσει οριστικά το γλωσσικό ζήτημα.

Στην αρχή ο αγώνας ήταν να γίνει η δημοτική γλώσσα η γλώσσα της λογοτεχνίας. Ίσως μάλιστα είχαν τότε πιστέψει ότι αυτό θα εσήμαινε και την τελειωτική νίκη. Ο αγώνας αυτός δικαιώθηκε απόλυτα κι’ ολοκληρωτικά, κι’ ο λογοτέχνης που θα επιχειρούσε να γράψει σήμερα στην καθαρεύουσα, θα ήταν ένα θέαμα κωμικό. Απομένει όμως ένας τραχύτερος αγώνας, να γίνει η δημοτική γλώσσα συνείδηση ολόκληρου του Ελληνικού λαού, η επίσημη και μοναδική γλώσσα του Έθνους. Και υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις πως ο καιρός πλησιάζει. Τότε θα μπορεί να είναι σίγουρος κι’ ο λογοτέχνης ότι θα συνεννοηθεί ευκολότερα με το κοινό του, αφού θα λείψει και το μεγαλύτερο εμπόδιο που στέκει ανάμεσά τους.»

«Πώς βλέπει η εποχή μας τον Γρ. Ξενόπουλο», περιοδικό *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* 1949, χρ. 6ος, Μαυρίδης, σσ. 273-280.

Από σημείωμα του Τάσου Αθανασιάδη, σ. 273:

«...Έχουν περάσει είκοσι σχεδόν χρόνια από τότε που ο Γρηγόριος Ξενόπουλος άρχισε να δίνει τη θέση του στους νεωτέρους της Πεζογραφίας και του Θεάτρου. Ωστόσο, και τώρα ακόμη που η παραίτησή του έγινε πια αισθητή, παραμένει ο υποδειγματικός οικοδόμος του μυθιστορήματος και της σκηνής, όπου με τη διαίσθηση και τη φαντασία του πέτυχε, πρωτοπόρος συχνά, να συλλάβει ψυχολογικές καταστάσεις και να πλάσει ζωντανούς τύπους, κληροδοτώντας στους νεωτέρους του μian οδηγήτρα πείρα, αποκτημένη, το φαντάζομαι, με ασκητική επίμονη, αισιοδοξία και αυτοπεποίθηση. Γιατί τι άλλο μπορεί να είναι τούτη η μπαλζακική πινακοθήκη, που ιστορεί με ευφύια και γνώση τα ιδιαίτερα της αστικής μας ζωής [...] παρά δημιουργήματα μιας προνομιούχας λογοτεχνικής ιδιοσυγκρασίας, που βαραίνει πια επάνω μας σαν παράδοση; Όποια, όμως, και να είναι η οπτική μας γωνία και η βιοσοφία μας, το ό,τι παρατηρούμε, λογοτεχνικά και φιλοσοφούμε με πεποίθηση, το οφείλομε στη γενεά του Γρηγορίου Ξενοπούλου και στον ίδιο.»

Το σημείωμα του Βάσου Βαρίκα, σ. 274:

«Στην ιστορία των νεοελληνικών συγγραφέων το έργο του Γρηγορίου Ξενοπούλου κατέχει μια θέση, που δεν διαφέρει και πολύ από κείνην που το Παλαμικό έργο έχει εξασφαλίσει στην περιοχή της νεωτέρας μας ποίησης...Το νεοελληνικό μυθιστόρημα, όπως δε και το θέατρο βρήσκονταν σε νηπιώδη κατάσταση όταν εμφανίσθηκε ο Ξενόπουλος. Η επίμονη και συστηματική του εργασία είχαν εκείνη, που συνέβαλε περισσότερο από κάθε τι άλλο στην άνδρωσή τους. Πρόκειται για ένα πραγματικό άθλο που εξασφαλίζει στο δημιουργό του μια από τις τιμητικώτερες θέσεις στην νεοελληνική γραμματολογία.»

Από το σημείωμα του Φώτου Γιοφύλλη, σ. 274:

«Το 1931, που ο Γρ. Ξενόπουλος γίνηκε Ακαδημαϊκός έγραψα: Ο κ. Γρ. Ξενόπουλος έχει λογοτεχνικό έργο άξιο αληθινού θαυμασμού. Πρέπει να τονίσουμε πως είναι ο κυριώτερος δημιουργός της σημερινής μας

πεζογραφίας. Όσο κι' αν δεν μπορεί αιώνια ν' ανανεώνεται και να παρουσιάζεται μέσα στις νέες τάσεις και προσπάθειες, όσο κι' αν η συντηρητικότης ή κι ο συμβιβασμός τον χαρακτηρίζει, ωστόσο είναι ένας δυνατός δημιουργός [...].»

Το σημείωμα του Ρήγα Γκόλφη, σ. 274:

«Ο κ. Γρ. Ξενόπουλος λογαριάζεται από τους πατέρες της πεζογραφίας μας. Φερμένος εδώ κ' εξήντα χρόνια απ' τα Εφτάνησα, βρίσκει στη φιλολογική πρωτεύουσα της Ελλάδας, τη γενεά της σεμνότευφης καθαρολογίας σε όλη την ακμή της. Δεν μπορεί στην αρχή παρά να της υποταχθεί. Μα οδηγημένος από τη φωτεινή παράδοση της πατρίδας του και από το ζωντανόχαρο ταλέντο του, σπάζει, με το δικό του πολιτισμένο τρόπο, τα δεσμά της σχολαστικότητας, ανοίγοντας δικό του δρόμο. Βαθαίνει στα φαινόμενα της κοινωνικής ζωής, την εποχή που η κοινωνία μας άρχιζε να πλάθει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της, και απλουστεύοντας τη γλώσσα του, κατορθώνει πρώτος αυτός να δημιουργήσει την καθαυτό αστική λογοτεχνία, εκφράζοντας με το διήγημα, το μυθιστόρημα και το δράμα τα ιδανικά αυτής της κοινωνίας, όσο αδύναμα κι αν είταν...»

Από σημείωμα της Μαριέττας Επταννησίας-Γιαννοπούλου, σ. 275:

«...Εμείς οι γυναίκες χρωστάμε να τον προσκινάμε σαν το μεγαλύτερο υπερασπιστή μας. Και κείνες τις ηρωδες του που τις βάζει μέσα στο βούρκο, στο τέλος τις εξαγνίζει με κάποιαν ψηλή πράξη. Άνθρωπος θετικός, [...] διορατικός, κοινωνιολόγος, πάντα του επιζήτησε τα αίτια από τα οποία πραγματικά επήγασεν η κατάντια της τάξεως των ξεπεσμένων ηθικά γυναικών και αλύπητα τα καυτηρίασε. Όσο για τις ηρωίδες του τύπου Στέλλας Βιολάντη, στέκουν ψηλά σαν υποδείγματα αρχαίας τραγωδίας.»

Το σημείωμα του Λεωνίδα Χ. Ζώη, σ. 275:

«...Σε όσα δίκαια και επαινετικά, ως σήμερα, γράφτηκαν για το μεγάλο συμπολίτη μου, δεν έχω να προσθέσω άλλα δικά μου, ξακλουθώ μόνον να είμαι ένας από τους θαυμαστές του και περηφανεύομαι, γιατί βλέπω σ' αυτό του το έργο, στο περισσότερο μέρος, να έχει κλείσει την αγαπητή του πατρίδα, μέσα σ' αυτό να στρέφεται ακατάπαυτα ο νους του, να πάλλει η καρδιά του, ν' αναγαλλιάζει η ψυχή του. Και όμως αυτό το δημιουργικό, το ψυχολογημένο έργο του δεν είναι όσο έπρεπε γνωστό. Η νέα γενεά —μιλώ για την πατρίδα μου— όχι μόνο δεν γνωρίζει το έργο

του, αλλ' ούτε και τον ίδιο τον Ξενόπουλο. Είναι χρόνια, είναι καιρός πολύς, που η Ζάκυθός του, που τόσο την ύμνησε δεν τον είδε. Οι λίγοι φίλοι του που απόμειναν τον αναζητούν, η νεολαία θέλει να τον γνωρίσει. Ίσως μήπως έμαθε, πως η Ζάκυθός του άλλαξε;»

Το σημείωμα του Γ. Θεοτοκά, σσ. 275-276:

«Το όνομα του Γρηγορίου Ξενοπούλου εμπνέει γενικό σεβασμό. Σαν θεατρικός συγγραφέας, σαν πεζογράφος και σαν κριτικός εξάσκισε μεγάλην επίδραση στα ελληνικά γράμματα και στην ελληνική ζωή. Προσθέτω: ωφέλιμη επίδραση. Η τέχνη του είναι ειλικρινής και τίμια. Έχει ανθρωπιά, μαστοριά, ευφυΐα και πολιτισμό. Πρέπει να του αναγνωρίσουμε και μια μεγάλη εθνική υπηρεσία: αυτός έμαθε το μεγάλο κοινό να διαβάζει πεζογραφία στη δημοτική, ενώ πριν ο μέσος άνθρωπος παραδεχότανε τη δημοτική μονάχα στην ποίηση. Έτσι ο Ξενόπουλος συμπλήρωσε το έργο του Ψυχάρη, κατάκτησε αθόρυβα, αλλά επίμονα και οριστικά, το μεγάλο κοινό προς όφελος του δημοτικισμού...»

Το σημείωμα του Γιώργου Κοτζιούλα, σ. 276:

«Ο Ξενόπουλος που σήμερα έχει κάθε δικαίωμα να ονομαστεί ο πρύτανης των συγγραφέων μας, κοντά στο κεφάλαιο της δημιουργικής του εργασίας έχει να παρουσιάσει και μερικούς παραπλήσιους τίτλους. Θα ήθελα να τονίσω προπάντων τον παιδαγωγικό ρόλο που έπαιξε τόσο θαυμάσια στα γράμματά μας καθώς και την ακούραστη πατρική ώθηση που του άρεσε να δίνει, σχεδόν όλη τη ζωή του, στους νέους λογοτέχνες απάνω στο ξεκίνημά τους. Απ' τον καιρό ακόμα της παλιάς "Εστίας" και των "Παναθηναίων" και της "Διαπλάσεως των Παίδων", ίσαμε όλες τις εφημερίδες και τα περιοδικά όπου ήταν διευθυντής ή συνεργάτης, ο Ξενόπουλος με το κύρος που είχε αποκτήσει στο μεταξύ και με το φωτεινό γράψιμό του δεν έπαψε ποτέ να υποστηρίζει και να διαδίνει στα πλατύτερα στρώματα, την ιδέα της τέχνης και την αγάπη στη δημοτική.

Το σημείωμα της Ελένης Ουράνη, σ. 276:

«Θεωρώ τον κ. Ξενόπουλο έναν που τους λίγους κορυφαίους λογοτέχνες μας, έναν από τους πιο άρτιους, τους πιο δημιουργικούς με όλη τη σημασία της λέξεως, και πολιτισμένους συγγραφείς της γενεάς του, γιατί τον θαυμάζω, τον εκτιμώ και τον αγαπώ σαν άνθρωπο.»

Το σημείωμα του Λ. Κουκούλα, σ. 276:

«Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος είναι αναμφισβήτητα μια γνήσια δημιουργική φλέβα. Η πνευματική προσφορά του ενδέχεται να θυσιάζει κάποτε την ποιότητα στην ποσότητα, όμως πάντα έχει την αξία μιας συμβολής στην πρόοδο της λογοτεχνίας μας. Τόσο σα μυθιστοριογράφος, όσο και σα θεατρικός συγγραφέας, ο Γρηγόριος Ξενόπουλος εγκαινίασε τρόπους και προσανατολισμούς και, ως ένα σημείο, στάθηκε πρόδρομος κι' ανακαινιστής.»

Το σημείωμα του Π. Μαρκάκη, σ. 277:

«Εκείνο που χαρακτηρίζει τον Γρ. Ξενόπουλο και στη ζωή και στο έργο του είναι η βαθιά κι' απεριόριστη αγάπη του για τον άνθρωπο. Και πιστεύω πως αυτή του η ανθρωπιά τον εξώθησε να δώσει μεγάλο και πολύτροπο έργο. Είναι ο κατ' εξοχήν, στην κυριολεξία, κοινωνικός συγγραφέας που αγάλιασε κάθε καινούργια ιδέα χωρίς να γίνει σκλάβος καμιάς.»

Το σημείωμα του Σπύρου Μελά, σ. 277:

«Ο Ξενόπουλος είναι μεγάλος. Πρόσφερε στο μυθιστόρημα, στο διήγημα, στο θέατρο και στην κριτική, ό,τι πολύ λίγοι νεοέλληνες συγγραφείς, αν μη κανένας άλλος. Μπορούμε να τον πούμε Πατέρα του νεοελληνικού αστικού μυθιστορήματος και δάσκαλο της νεοελληνικής αστικής κωμωδίας. Η αφθονία του είναι καταπληκτική. Και δεν έγινε πάντα σε βάρος της ποιότητας.»

Το σημείωμα του Κ. Ουράνη, σ. 278:

«Ο Ξενόπουλος υπεστήριξε πάντα με την πιο προοδευτική αντίληψη την ομοιότητα της γυναικείας φύσεως με την ανδρική και εκαυτηρίαζε τα δεσμά που επέβαλε στην γυναίκα η πλάνη ότι οι αξιώσεις της από τη ζωή και τον έρωτα δεν είναι τόσες, και τόσο δυνατές, όσο του ανδρός.»

Το σημείωμα του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, σ. 278:

«Οι άνθρωποι της γενιάς μου, και πόσοι άλλοι πρωύτερα και πόσοι άλλοι κατόπι, βρήκαν στο πρόσωπο του Γρ. Ξενοπούλου τον οδηγό, που περισκέπασε με την αγάπη του τα πρώτα τους νιάτα. Θέλοντας και μη, και βέβαια οι περισσότεροι θέλοντας, ζήσαμε για καιρό κάτω από τον ίσκιο του Ξενόπουλου, μέσα στη θάλασσα της ασταμάτητης παραγωγής

του. Μάθαμε σχεδόν να γράφουμε, στο σπιτικό, στο ζεστά φροντιστήριο, που ήταν η "Διάπλαση". Κ' υστερότερα, για όποιο είδος του πεζού λόγου κι αν μιλούσαμε, για όποιο είδος του λόγου του σκηνικού, του νεοελληνικού, ήμαστε πάντα υποχρεωμένοι να σταθούμε με περισσή προσοχή μπροστά στ' όνομά του. Τι θ' απομένει από τον Ξενόπουλο θα μας το πει, με τον καιρό, η ακριβοδίκαιη κρίση. Μα ο Ξενόπουλος θ' απομείνει μια μορφή που πάντα θα την αγαπούμε. Μια παράδοση που πάντα θα την λογαριάζουμε. Και σε πολλά μια αρχή. Κί' ένα υπόδειγμα, τέλος, δυσθεώρητο φιλοπονίας ακοίμητης και πίστης στο λόγο αμετακίνητης.»

Το σημείωμα του Νίκου Παππά, σ. 278:

«Από τη σειρά των μεγάλων δασκάλων της λογοτεχνίας μας, ο Ξενόπουλος είναι ο μόνος που ζει ανάμεσα μας. Άρχοντας του λόγου και πλουσιοπάροχος κήρυκας της γραμματολογίας μας, σκεπάζει μιαν εποχή με μια κολοσσιαία δημιουργική δραστηριότητα. Σήμερα χρειάζεται δύναμη και μνήμη και αντοχή για να νοιώσει σ' όλη την έκτασή του κανένας, την προσφορά του Ξενοπούλου στα γράμματά μας. Φτάνει μόνο να συλλογιστείς σε ποιο υλικό και σε ποια ποιότητα έδωσε τύπο, μορφή και δρόμο, τόσο στο μυθιστόρημα, όσο και στο θέατρο, για να φτάσουμε στις σημερινές αναζητήσεις έχοντας για ξεκίνημα τη "Στέλλα Βιολάντη" και την πολυόργανη σύνθεση του "Πλούσιοι και φτωχοί"...»

Από το σημείωμα της Ρίτας Μπούμη-Παππά, σ. 277:

«Αν για κάθε συγγραφέα, που μ' ένα σημαντικό έργο πλημμυρίζει εξήντα χρόνια ζωής σε έναν τόπο μικρό μάλιστα κι άγονο σαν το δικό μας, απονέμεται ο τίτλος του Δασκάλου, για τον Ξενόπουλο ο τίτλος αυτός δεν είναι μόνο φόρος τιμής κι αναγνώρισης από μια κοινωνία που ανύψωσε με το έργο του, είναι και τίτλος ουσιαστικός ενός ακούραστου καθοδηγητή σειράς ολόκληρης ελληνικών πνευματικών γενεών [...].»

Το σημείωμα του Θανάση Πετσάλη-Διομήδη, σ. 278:

«...Ο Ξενόπουλος υπήρξε ο ποταμός που έδωσε ζωή στο χέρσο τόπο του νεοελληνικού μυθιστορήματος. Η ψηλή στεγνή ευγενικά και ήρεμη μορφή του δεν διαφεύδει τίποτα, προπάντων δεν διαφεύδει το έργο του. Σαν ένα ποτάμι, το φαντάζομαι κι' εγώ, που άνοιξα λίγο-λίγο, μονάχο του το δρόμο, έναν μεγάλο και μακρύτατο δρόμο, όχι με πελώρια ορμή, όχι με καταρράχτες, αλλά με τέχνη εξαιρετη, με θαυμαστή επιμονή, με

αφάνταστη δεξιότητα. Σαν ένα ποτάμι το βλέπω, πολύ φαρδύ για τον τότε τόπο, πολύ βαθύ για τον τότε καιρό, που προχωρώντας άπλωσε δικούς του παραπόταμους και ξύπνησε στο διάβα του άλλες πηγές, καινούργιες, και που καμιά φορά φούντωνε και γινόταν ρέμα, ρέμα βουερό, και που δε σταμάτησε να κυλάει μίαν ολόκληρη μακρόχρονη ζωή, όντας πάντοτε διάφανο... Στο ποτάμι αυτό σκύψαμε όλοι και ήπιαμε νερό. Κί' ως συμβαίνει με κάθε "καλό" νερό, μας ξεδιψούσε κάθε φορά και μαζί μας άναβε τη δίψα.»

Το σημείωμα του Γ. Σκαρίμπα, σ. 279:

«...Επιθυμώ τώρα να σας ανανεώσω —και να βαρύνω— την έκφραση του βαθύτατου θαυμασμού, αφοσιώσεως και αγάπης σε σας τον μεγάλο γαλουχητή των γενεών μας και καθοδηγητή των βημάτων μας. Των χρόνων σας η μικρή αιωνιότητα, του έργου σας τ' αφηλά Ιμαλάια και της προσωπικότητάς σας η μουσική ακτινοβολία, παρά για "Ολύμπιο" Γκαίτε, σας προβάλλει τώρα για άγιο Ταγκόρ. Άμποτες να μη σας στερηθούμε ποτέ. Οι Ελληνικές γενιές που ταχτάρισες —χρυσή μάνα— στα χέρια, σου προσφέρουν με βαθειά τους συγκίνηση, χλωρό στεφάνι από δάφνες.»

Το σημείωμα του Σωτήρη Σκίπη, σ. 279:

«...Ο Ξενόπουλος στάθηκε για τα νεοελληνικά γράμματα μια δύναμη και μια οντότητα και πολεμήθηκε γι' αυτό συστηματικά και άγρια απ' όλους τους στείρους και τους αποτυχημένους....Το ταλέντο του Ξενόπουλου είχαν τόσο δυνατό και τόσο πλούσιο, που σε τίποτε δεν το έβλαψε ο μοιρασμός του. Τον έβλαψε μόνο στα μάτια μερικών σ ν ο μ π και μερικών καθυστερημένων οπαδών της Τέχνης για την Τέχνη, που σταματώντας μοναχά στο δημοσιογραφικό του έργο, το γραμμένο για βιοποριστικούς σκοπούς, είδαν με προκατάληψη και το δημιουργικό του έργο, συγχύζοντας κι ανακατεύοντας το ένα με το άλλο. Αλλά το δημιουργικό έργο του Ξενόπουλου είναι τόσο έντονα διαγραμμένο που δε χωράει σ' αυτό καμιά σύγχυση και κανένα ανακάτωμα... Ο Γρηγόρης Ξενόπουλος είναι ο πρώτος Έλληνας πεζογράφος, που μπορεί κανείς άφοβα να τον ονομάσει Ευρωπαίο κί' όσο ο άνθρωπος τόσο κί' ο συγγραφέας, είναι προωρισμένος ν' απασχολήσουν πολύ γλίγωρα, πλήθος μελετητών που θα του αφιερώσουν, κριτικές, δοκίμια και βιβλία ολόκληρα για να μεγαλώνουν ολοένα τη φήμη του στην Ελλάδα κι έξω από την Ελλάδα.»

Το σημείωμα του Μαρίνου Σιγούρου, σ. 278:

«Αν η φήμη του Ξενόπουλου είναι πανελλήνια, η τέχνη του όμως είναι Ζακυνθινή, στολισμένη με όλους τους θησαυρούς του τόπου· και για τούτο η δόξα του Ξενοπούλου είναι κάπως και δόξα όλων των Ζακυνθινών, αφού τα έργα του είναι η αποθέωση του ζηλευμένου νησιού».

Το σημείωμα του Άγγελου Τερζάκη, σσ. 279-280:

«Στο πρόσωπο του Γρηγόριου Ξενόπουλου τιμώ όχι μονάχα την ιστορική μορφή του συγγραφέα, που η εισφορά του στην πνευματική μας παρακαταθήκη είναι γνωστή, παρά και κάτι άλλο ακόμα τον άνθρωπο που, περισσότερο ίσως απ' όλους, απέκτησε και δημιούργησε για τον έλληνα λογοτέχνη αυτό που λέγεται "επαγγελματική συνείδησι". Ας μη φανεί παράδοξο που τονίζω αυτό το σημείο. Ξέρω, φυσικά, πως ο όρος "επαγγελματική" μπορεί να έχει, κατά τις περιστάσεις, διπλή σημασία: καλή και κακή. Προσωπικά ως τόσο θεωρώ αυτό τον όρο πρωταρχικό για τη δημιουργία, γνήσιων, αξιολογών, αξιολογών έργων. Από την ερασιτεχνία δεν βγήκε ποτέ τίποτα καλό και μόνιμο. Ο Ξενόπουλος —όχι χωρίς θυσία— edίδαξε τον έλληνα λογοτέχνη ν' αφοσιώνεται και, στην ανάγκη, να θυσιάζεται για το σκοπό του. Σαν έλληνας πνευματικός εργάτης, τον θαυμάζω για τούτο —όχι μόνο για τούτο— και τον ευγνωμονώ.»

Το σημείωμα του Πέτρου Χάρη, σ. 280:

«...Ωστόσο, δεν είναι ανάγκη να επιμείνω στους τίτλους του Γρηγορίου Ξενοπούλου. Οι τίτλοι του ανήκουν, ενώ σ' εμάς ανήκει το Έργο του. Αυτό όμως είναι σκορπισμένο στους ανέμους επειτ' από τη Δεκεμβριανή καταστροφή, κι' αυτό μας καλεί τώρα σ' ένα χρέος: στην περισυλλογή και στην αποκατάσταση του. Πολλά, βέβαια, είναι τα κείμενά του τα συγκεντρωμένα σε βιβλία. Είναι πολλά όμως και τα εκτυπωμένα σ' εφημερίδες και σε περιοδικά και τα ξεχασμένα σε θιάσους. Κι' αν ο εορτασμός τούτος θέλει να προσφέρει και μία αληθινά θετική υπηρεσία, άμεση συνέχεια πρέπει να έχει αυτή την αποκατάσταση. Θα μου πουν ίσως ότι η στιγμή είναι ακατάλληλη. Μα ίσα-ίσα, στους ταραγμένους καιρούς, στην ώρα του κινδύνου, φροντίζει κανείς να εξασφαλίσει ό,τι καλύτερο έχει.»

Το σημείωμα του Γιάννη Χατζίνη, σ. 280:

«...Γιατί, είναι αλήθεια, πως ο ίδιος δεν έζησε αρκετά: δεν είχε καιρό γι' αυτό. Αλλά η όσφρησή του αναπλήρωσε αυτή την έλλειψη όπως συνέβη με όλους τους μεγάλους: Από τον Μπαλζάκ ως τον Παλαμά. Έζησαν όλοι τη ζωή τους, μόνον όσο τους χρειαζόταν για το έργο τους. Δεν υπήρξε δ υ ν α μ ι κ ό ς (είναι ο προσφιλέστερος σήμερα χαρακτηρισμός για ένα συγγραφέα), γιατί κ' η εποχή του δεν είχαν τέτοια. Υπήρξε όμως πάρα πολύ οξυδερκής και πάρα πολύ φίλος, χωρίς έπαρση και χωρίς επίδειξη. Κανένας δεν έφτασε την ευγένεια, τη θεατρική φυσικότητα των διαλόγων του, κανένας δεν υπήρξε χ τ ί σ τ η ς (σαν καλλιτέχνης), με την πείρα και με το ένστικτο, όσο αυτός. Κανένας δε ζωντάνεψε με τόση χάρη, και μ' ένα αμείωτο αίσθημα ασφάλειας, τόσοι ανθρώπινους τύπους, προπάντων τύπους κοριτσιών για τα οποία στάθηκε ένας ιδεώδης ψυχογράφος. ...Υστερα από εξήντα χρόνια εντατικής και αδιάλειπτης παραγωγής, έχει τώρα το δικαίωμα ο Ξενόπουλος, μέσα στα γεράματά του, να χαρεί την ευτυχία της ολοκληρωτικής και ανεπιφύλακτης αναγνώρισης...»

Το σημείωμα του Γ. Θ. Ζώρα, σ. 275:

«...Εκείνο όμως το οποίον είναι επιτετραμμένον να λεχθή που τώρα, χωρίς κίνδυνον να διαψευσθή από την κριτικήν του μέλλοντος, είναι ότι ο Ξενόπουλος συνεισέφερον όσον ολίγοι εις την διαμόρφωσιν και ανάπτυξιν του νεωτέρου πεζού λόγου της Πατρίδος μας και ότι, χάρις εις το πλούσιον και επιμελημένον έργον του, κατέλαβε μιαν από τας πρώτας θέσεις εις το Πάνθεον των πεζογράφων μας. Όλα τα είδη της πεζογραφίας, το χρονογράφημα, το διήγημα, το μυθιστόρημα, το θεάτρον, εκαλλιεργήθησαν με αγάπην και φανατισμόν, και —πρέπει να το ομολογήσωμεν— με επιτυχίαν από τον συγγραφέα μας, ο οποίος έχει κάθε δικαίωμα να είναι υπερήφανος, διότι, ενώ παρέλαβε την πεζογραφίαν μας εις τα σπάργανα, κατώρθωσε να αναπτύξη αυτήν και να της δώσει σημαντικήν ώθησιν...»

Το σημείωμα του Ν. Β. Τωμαδάκη, σ. 280:

«Με την λογοτεχνικήν εργασίαν του Γρηγορίου Ξενοπούλου εγαλουχήθημεν και δια της πεζογραφίας του, του θεάτρου, της κριτικής του, εισήχθημεν εις την Νεοελληνικήν Λογοτεχνίαν [...]. Δια τα Ελληνικά Γράμματα είναι μία π ρ α γ μ α τ ι κ ό τ η ς, την διάρκειαν της οποίας

προδικάζει το ευχάριστον πάντοτε θέατρόν του και την αντιπροσωπευτικότητα της οποίας δεν αμφισβητεί, υποθέτω, κανείς.»

Το σημείωμα του ΑΙ. Steinmetz, σ. 279:

«...Τον Ξενόπουλον, τηρουμένων των αναλογιών και των αποστάσεων, τον βάζω εις την ίδια σειρά με τον Χάουπτμαν. Αλλά λέγοντας τηρουμένων των αναλογιών και των αποστάσεων, μπορεί κανείς, πολύ σωστά, να μου πη πως φταιει το λογοτεχνικό έργο του Έλληνος ακαδημαϊκού, δηλ. η αξία του έργου αυτού, για τη σχετική άγνοιά του από μέρος του αναγνωστικού κοινού της Ευρώπης, αλλά ο μικρός ρόλος τον οποίο παίζει η νεοελληνική γλώσσα εις τον στίβο των ευρωπαϊκών γλωσσών. Πάντως και οι δύο. Ο Ξενόπουλος και ο Χάουπτμαν, έχουν μεταξύ τους πολλά τα κοινά. Ο Χάουπτμαν παίρνει την ύλη του σε μεγάλο μέρος από την ιδιαίτερη του πατρίδα, την Σικελία, ο Έλλην συγγραφέας από τη Ζάκυνθο όπου έζησε παιδί και μεγάλωσε. Και οι δυο είναι αστέρες εις τον θεατρικό ουρανό. Ο Γερμανός και ο Έλλην λογοτέχνης κηρύσσουν, σχεδόν σαν πρώτοι, κατά την πρώτη εποχή τους, το ευαγγέλιο ενός ανθρωπιστικού σοσιαλισμού σε πολλά έργα τους. Επίσης τους ενώνει ο ρεαλιστικός νατουραλισμός. Νομίζω πως μια διατριβή για τα κοινά σημεία των δύο μεγάλων συγγραφέων θα άξιζε τον κόπο κάθε φίλου της παγκόσμιας λογοτεχνίας. Ποιος τολμάει;»

Από το σημείωμα του S. Baud-Bovy, σ. 274:

«...Είναι δύσκολο να κρίνη κανείς από τώρα τι θα μείνη από τη γόνιμη παραγωγή του κ. Ξενοπούλου. Ό,τι όμως βλέπαμε ήδη καθαρά είναι η μεγάλη του προσφορά στην εξέλιξη του γλωσσικού ζητήματος. Ενώ άλλοι δημοτικιστές —ένας Πάλλης ένας Βλαστός— αδιαφορούσαν, αν θα διαβάζονταν ή όχι από το μεγάλο κοινό, τα βιβλία που γράφανε, ο κ. Ξενόπουλος, γιατί εξούσε από την πέννα του, δεν μπορούσε να μην σκέπτεται και λίγο τους αναγνώστες του. Και είμαι πεπεισμένος πως η γλώσσα του η ρέουσα, η ζωντανή, συνδυασμένη με το αφηγηματικό του ταλέντο, και την επιτήδεια εκλογή των ελκυστικών θεμάτων, θα προσηλύτισε πολλούς στο δημοτικισμό [...].»

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος	
Εισαγωγή	1-2
Σχετικά με τη θεωρία της αναγνωστικής πρόσληψης	3-5
Το φαινόμενο Ξενόπουλος	6-10
Σχετικά με το θέμα της βιβλιογράφησης του αφηγηματικού έργου του Γρ. Ξενόπουλου	10-12

Πρώτο μέρος: Η ανταπόκριση της κριτικής στο αφηγηματικό έργο του Γρ. Ξενόπουλου στη χρονική περίοδο 1883-1900	
1.1.	Ιστορικές συνιστώσες της εποχής. Η περιρρέουσα ατμόσφαιρα 14-17
1.2.	Ένας φοιτητής λογοτέχνης 17-19
1.3.	<i>Ελληνικού αγώνος το τριακοσιόδραχμον έπαθλον:</i> Μια αφήγηση που «προκαλεί» 19-22
1.4.	<i>Ελληνικού αγώνος το τριακοσιόδραχμον έπαθλον:</i> Μία «ιδιωτική» τοποθέτηση του Ι. Ισ. Σκυλίτση 22-24
1.5.	Απαρχή εκδόσεων και δημοσιεύσεων Η συμβολή του περιοδικού <i>Εκλεκτά Μυθιστορήματα</i> 25-29
1.6.	Πρώιμη αναγνώριση κοινωνιολογικού χαρακτήρα σε αφηγήματα του Ξενόπουλου 29-34
1.7.	Ο Ξενόπουλος ως σταθερός συνεργάτης <i>των Εκλεκτών Μυθιστορημάτων</i> 34-37
1.8.	<i>Άνθρωπος του κόσμου:</i> Ευνοϊκή κριτική διάθεση από το περιοδικό <i>Το Άστυ</i> 37-39
1.9.	<i>Άνθρωπος του κόσμου:</i> Το πρώιμο κριτικό ενδιαφέρον του Μ. Μητσάκη 40-41
1.10.	<i>Νικόλας Σιγαλός, Μητριά:</i> Η απόρριψη του Μ. Μητσάκη
1.11.	Η απαρχή δημοσιεύσεων αφηγημάτων σε αθηναϊκές εφημερίδες 48-49
1.12.	Στροφή στην «επαρχιακή ηθογραφία» 49-52
1.13.	«Εστιακός» χωρίς προσωπικό στίγμα... 52-53
1.14.	<i>Μαργαρίτα Στέφα:</i> Η δικαίωση 53-58
1.15.	Δυσμενής η κριτική ανταπόκριση στα πατρία εδάφη 59-61
1.16.	<i>Το παράθυρόν του:</i> Μια σημαίνουσα συμμετοχή στα <i>Ελληνικά Διηγήματα</i> 61
1.17.	«Ένας εκ των δωδεϊζόντων λογογράφων μας» 62-63
1.18.	Το σύντομο πέρασμα από την πρωτοπόρα <i>Τέχνη</i> 63-64
	Συμπεράσματα πρώτου μέρους 65-66
2.1.	Ιστορικές συνιστώσες της εποχής. Η περιρρέουσα ατμόσφαιρα 68-70
2.2.	<i>Έρωσ εσταυρωμένος:</i> Η αναγνωστική «συγκίνηση» του Παλαμά 71-74
2.3.	Το κριτικό ενδιαφέρον του Karl Dieterich 75-79
2.4.	<i>Διηγήματα.</i> Σειρά Πρώτη: Οι αρνητικές κρίσεις του

Δημ. Χατζόπουλου	80-82
2.5. <i>Διηγήματα</i> . Σειρά Πρώτη: Η κριτική θεώρηση του Π. Νιρβάνα	83-88
2.6. «Το ψυχολογικόν» και «ηθογραφικόν» διήγημα του Ξενόπουλου	88-90
2.7. <i>Διηγήματα</i> . Σειρά Δευτέρα: Η ευνοϊκή κριτική του Βλ. Γαβριηλίδη	90-93
2.8. Η πρώτη ανταπόκριση εκ μέρους του <i>Νουμά</i> : «Τ' αποκαλυπτήρια των λογίων μας»	93-96
2.9. <i>Ο Εσταυρωμένος έρωσ</i> και η «δεσποτική εξουσία του πατρός»	97-98
2.10. <i>Το μυστικό της Βαλέραινας</i> : Από το δράμα στην κριτική του διηγήματος	99-102
2.11. Διακωμώδηση από τον <i>Νουμά</i>	102-103
2.12. Το «ζακυνθινώτερον έργον του κ. Ξενόπουλου»	104-105
2.13. Ευνοϊκή κριτική στον <i>Νουμά</i> : Η «Απολογία» του Ψυχάρη και η συμβολή του Μιχ. Λυκιαρδόπουλου	106-108
2.14. Ο Κ. Π. Καβάφης, η <i>Μαργαρίτα Στέφα</i> και άλλα διηγήματα	108-111
2.15. «Ο Ξενόπουλος έχει το πάθος, σε φέρνει και κλαις»	111-115
2.16. Ένας «...αγύρτης της διηγήσεως και του ύφους»	115-116
2.17. Η «κοινωνιολογία» του <i>Κόκκινου Βράχου</i>	117-119
2.18. <i>Κακός δρόμος</i> : Προβληματισμός για τους όρους «επαρχιακό διήγημα» και «ηθογραφία»	119-126
2.19. Ένας «αληθινός» ήρωας της <i>Αναθρεφτής</i>	126-127
2.20. <i>Κακός δρόμος</i> : Κ. Χατζόπουλος, ένας πολύτιμος υποστηρικτής	127-131
2.21. <i>Πετριές στον ήλιο</i> : Νέα υποστήριξη από την Αλεξάνδρεια	131-134
2.22. <i>Στέλλα Βιολάντη</i> ή <i>Έρωσ εσταυρωμένος</i> ;	134
2.23. Η αμφισβήτηση των «νέων»	134-141
2.24. <i>Πετριές στον ήλιο</i> : Η αρνητική στάση του Κ. Παρορίτη	141-146
2.25. <i>Πετριές στον ήλιο</i> : Η υπεράσπιση από τον Γερ. Σπαταλά	146-148
2.26. Αποτυχία απονομής του Εθνικού Αριστείου Γραμμάτων και Τεχνών	148-151
2.27. <i>Ο Πόλεμος (1912-1913)</i> : Η κριτική απόρριψη από τον Ρήγα Γκόλφη	151-155
2.28. Αρνητική αντιμετώπιση από τους «νέους» του περιοδικού <i>Μούσα</i>	155-156
2.29. <i>Λάουρα</i> : Ευνοϊκή υποδοχή από έναν πρώην «κατήγορο»	156-158
2.30. Ο Ξενόπουλος και οι «νέοι»: Οι αιχμηρές απόψεις του Φ. Πολίτη	159-160

2.31.	Διακωμώδηση της υπόθεσης του Αριστείου	160-162
2.32.	<i>Αφροδίτη</i> : Κρίσεις του Αδ. Παπαδήμα	163-165
2.33.	<i>Αφροδίτη</i> : Ένας αποτυχημένος ρεαλισμός;	165-167
2.34.	<i>Παγίδες για κορίτσια</i> : Κατηγορία για πορνογραφία	167-169
2.35.	Ο απολογισμός και η «στροφή» του Δ. Π. Ταγκόπουλου	169-170
2.36.	Στέλλα Βιολάντη [Έρωσ Εσταυρωμένος] <i>Το διήγημα και το δράμα</i>	171
2.37.	<i>Τρίμορφη γυναίκα</i> ; Από το αφήγημα στο «κινηματούδραμα»	172
2.38.	<i>Ο Μινώταυρος κι άλλα νέα διηγήματα (1921-1924)</i> : «Αφιέρωμα» στον Κ. Π. Καβάφη	172-173
2.39.	<i>Η αναθρεφτή</i> . Το αναγνωστικό «ενδιαφέρον» του Βενιζέλου	173-174
2.40.	Η υποδοχή της θεατρικής τριακονταετηρίδας του Ξενόπουλου	175-178
2.41.	Ολοκληρωτική απαξίωση εκ μέρους του Φ. Πολίτη	178
2.42.	Ενδιαφέρουσες διαφημιστικές καταχωρήσεις για νέες και παλαιότερες εκδόσεις	178-181
2.43.	<i>Ο κατήφορος</i> : Ένα μυθιστόρημα «βαρύ δια μίαν εφημερίδα απλώς ευπρεπή»	182-185
2.44.	<i>Πλούσιοι και φτωχοί</i> : Ευνοική υποδοχή από έναν «δύσκολο αναγνώστη»	185-187
2.45.	<i>Τερέζα Βάρμα Δακόστα</i> : μια «κοινωνικοερωτική» ιστορία	187-190
2.46.	<i>Νέα Εστία</i> : Ένα περιοδικό «αφιερωμένο» στον ιδρυτή του	190
2.47.	Η αρνητική κριτική του Τίμου Μαλάνου	190-193
2.48.	Διάθεση «λατρείας» αλλά και χλευασμού	193-194
2.49.	Μια ... «παράλειψη» του Κλ. Παράσχου	195-197
2.50.	Το «σκολεϊό του Γρ. Ξενόπουλου»	197-198
2.51.	Αρνητική κριτική από έντυπα της Αριστεράς και η συνέχιση των διαφημιστικών καταχωρήσεων στη <i>Νέα Εστία</i>	198-200
2.52.	<i>Κόκκινος Βράχος</i> : Μια «τοπωνυμική» πρόσληψη	200-201
2.53.	<i>Πλούσιοι και φτωχοί</i> : «Έπαθλο Βικέλα» 1926-1927	201-203
2.54.	<i>Μυστικοί αρραβώνες</i> : «Το καθαυτό ερωτικό μέσα σ' όλα τα μυθιστορήματα του Ξενόπουλου»	203-204
2.55.	<i>Ο κατήφορος</i> : Εγκωμιαστικές επιστολές του Γ. Ψυχάρη	204-205
2.56.	Η αφηγηματογραφία του Ξενόπουλου: «κατεστημένο», «ερωτογραφία» ή αναγνωστική διασκέδαση;	205-208
2.57.	Προς μια «λιτή και κομψή παρουσίαση των «Απάντων» Ξενόπουλου...	208
2.58.	Μια «διορθωτική» κίνηση του Κλ. Παράσχου	208-210
2.59.	<i>Το Πρωτοξύπνημα</i> : Νέα θετικά σχόλια	210-213

2.60.	Η Στέλλα Βιολάντη και ο πρωτοεμφανιζόμενος ελληνικός κινηματογράφος	214-216
2.61.	Υπαινιγμός για ένταξη στην Ακαδημία Αθηνών	215-216
	Συμπεράσματα δεύτερου μέρους	217-226
Τρίτο μέρος: Η ανταπόκριση της κριτικής στο αφηγηματικό έργο του Γρ. Ξενόπουλου στη χρονική περίοδο 1931-1951		
3.1.	Οι ιστορικές συνιστώσες της εποχής. Η περιρρέουσα ατμόσφαιρα	228-229
3.2.	Σταματά η έκδοση της σειράς των «Απάντων»: Πειστήριο αναγνωστικής κάμψης;	229-230
3.3.	<i>Η Στέλλα Βιολάντη</i> κινηματογραφική ταινία	230-232
3.4.	Εκλογή του Γρ. Ξενόπουλου στην Ακαδημία Αθηνών	233-235
3.5.	«Το χάρισμα της τερπνής αφήγησης»	235-237
3.6.	Θετικές αντιδράσεις από την Αίγυπτο	237-238
3.7.	Δυσμένεια από την Αριστερά	238-239
3.8.	Στη «χρυσή μετριότητα της Ακαδημίας Αθηνών»	239
3.9.	«Πατέρας» του νεοελληνικού μυθιστορήματος	240-242
3.10.	«Ελληνικό ρομάντσο δεν υπάρχει...»	242-243
3.11.	Το «προδομένο» νεοελληνικό μυθιστόρημα	243
3.12.	<i>Παυλίνα</i> : «Μια πραγματική ιστορία»	244
3.13.	Ο πρώτος πρόεδρος των Ελλήνων λογοτεχνών	244-245
3.14.	Ανεξάντλητος δημιουργός ή κοινός επιφυλλιδογράφος;	245-247
3.15.	Μια ενδιαφέρουσα πρόταση του Ιωάννη Συκουτρή	247
3.16.	Η αποδοχή του Ξενόπουλου από έναν ακόμη (πάλαι ποτέ) «αμφισβητία» του	247-248
3.17.	Ο Έλληνας A. Dumas	249-250
3.18.	Ο Ξενόπουλος και η απαίτηση του αιώνα: Η «ιστορική» πρόσληψη του Άγγ. Τερζάκη	250-253
3.19.	Ο Αβραάμ της νεοελληνικής λογοτεχνίας	253
3.20.	Ο ιδρυτής της σχολής της ευκολογραφίας	254-255
3.21.	Η θετική ματιά του Αντρέα Καραντώνη	255-259
3.22.	«Από τον Παπαδιαμάντη, τον Θεοτόκη και τον Ξενόπουλο...»	259
3.23.	«Το μυθιστόρημα αρχίζει με τον Ξενόπουλον...»	260
3.24.	Πώπος Δαγάτορας: «Ένας μοιραίος»	260-261
3.25.	«Τι εστί κοινωνικό μυθιστόρημα, τι εστί διήγημα...»	261-262

3.26.	«Η Φόνισσα του Παπαδιαμάντη, ο Ζητιάνος του Καρκαβίτσα, ο Καραβέλας και ο Τουρκόγιαννος του Θεοτόκη, αρκετοί ήρωες του Ξενόπουλου...»	262-263
3.27.	«Ο δρόμος του λογοτέχνη είναι ο δρόμος προς το κοινό»	263-266
3.28.	«Είναι το ευκολότερο πράγμα του κόσμου να παραμερίσει κανείς και να καταφρονέσει το μυθιστόρημα του Ξενόπουλου...»	266-270
3.29.	Το κριτικό ενδιαφέρον των συγχρόνων στα μέσα του 20ού αιώνα	271-276
3.30.	<i>Ο Κόκκινος Βράχος</i> κινηματογραφική ταινία	276-279
3.31.	Αίτημα για έκδοση των <i>Απάντων</i> Ξενόπουλου	279
3.32.	Αφιέρωματα περιοδικών στον Γρ. Ξενόπουλο στη χρονική περίοδο 1930-1931	
3.32.1.	Το αφιέρωμα του περιοδικού <i>Ιόνιος Ανθολογία</i>	281-300
3.32.2.	Το πρώτο αφιέρωμα του περιοδικού <i>Νέα Εστία</i>	301-310
3.32.3.	Το αφιέρωμα του περιοδικού <i>Ελληνική Δημιουργία</i>	310-320
3.32.4.	Το δεύτερο αφιέρωμα του περιοδικού <i>Νέα Εστία</i>	321-328
3.33.	Ο Γρ. Ξενόπουλος ως αφηγηματογράφος στις <i>Ιστορίες της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας</i> στη χρονική περίοδο 1930-1951	330-338
3.34.	Ο Γρ. Ξενόπουλος ως αφηγηματογράφος στις <i>Εγκυκλοπαίδειες</i> και τα <i>Βιογραφικά Λεξικά</i> στη χρονική περίοδο 1930-1951	340-344
	Συμπεράσματα τρίτου μέρους	345-347
	Επιλεγόμενα	348-356
	Βιβλιογραφία	
	Εισαγωγικά	358
	Αυτοτελείς και συγκεντρωτικές εκδόσεις	360-384
	Μεμονωμένες δημοσιεύσεις	386-446
	Άλλα άρθρα και σημειώματα για την πεζογραφία του Ξενόπουλου	448-458
	Εγκυκλοπαίδειες και βιογραφικά λεξικά	459
	Ιστορίες νεοελληνικής λογοτεχνίας	459-460
	Αυτοτελείς εκδόσεις	462-467
	Εφημερίδες και περιοδικά	468-472
	Επίμετρο	475-591



